BURGERZIN EN SOLDATENGEEST

De relatie tussen volk, leger en vloot 1832-1914

Ben Schoenmaker

Boom

Burgerzin en soldatengeest

De relatie tussen volk, leger en vloot 1832-1914

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 4 juni 2009
klokke 15.00 uur

door

Benjamin Schoenmaker
geboren te Rotterdam
in 1961

Promotiecommissie:

Promotores:	Prof. dr. P.M.H. Groen Prof. dr. H. te Velde
Leden promotiecommissie:	Prof. dr. J.C.H. Blom (Universiteit van Amsterdam) Prof. dr. J.R. Bruijn Prof. dr. H.W. van den Doel Prof. dr. W. Klinkert (Universiteit van Amsterdam)

Stellingen
behorend bij het proefschrift van
Ben Schoenmaker
getiteld *Burgerzin en soldatengeest*
De relatie tussen volk, leger en vloot 1832-1914

1 Het door het officierskorps gedomineerde debat over de relatie tussen volk en leger werd in de jaren 1832-1914 in hoge mate gekenmerkt door ambivalentie ofwel de tegenstrijdigheid tussen enerzijds de breed gedeelde wens de militair zoveel mogelijk een normaal-burgerlijke status te geven en anderzijds de eveneens breed onderschreven noodzaak het leger zijn specifiek-militaire eigenheid te laten behouden.

2 Tot aan het militaire echec van mei 1940 koesterden vrijwel alle militaire publicisten in Nederland een oprecht en onwankelbaar vertrouwen in de verdedigbaarheid van hun land tegen een buitenlandse agressor.

3 Anders dan in de militaire geschiedschrijving wordt beweerd, beschouwde het merendeel van de militaire en burgerpublicisten in het laatste kwart van de negentiende eeuw het Pruisische legerstelsel als een verlicht, modern en vooruitstrevend stelsel dat uitstekend paste binnen de liberale staat.

4 Na 1900 begonnen steeds meer marinepublicisten te geloven in een rol voor de Koninklijke Marine als redder van het Nederlands koloniaal bezit in Azië. In de praktijk deed zich echter een spiegelbeeldige ontwikkeling voor en ontpopte Nederlands-Indië zich als de redder van de marine. Dankzij de koloniën wisten de zeeofficieren de droom van een vloot van grote schepen in stand te houden.

5 Het gedachtegoed van liberale officieren als W.J. Knoop, J.K.H. de Roo van Alderwerelt, A.L.W. Seyffardt en W.E. van Dam van Isselt, en dan vooral hun streven naar een volledig op nationale leest geschoeid krijgswezen, is typerend voor de nauwe samenhang die er vóór de Eerste Wereldoorlog bestond tussen liberalisme en nationalisme.

6 De volstrekte onhandelbaarheid van koning Willem III droeg er toe bij dat tijdens zijn regeerperiode vele officieren stilzwijgend akkoord gingen met of zelfs openlijk aandrongen op een grotere invloed van het parlement op het defensiebeleid.

7 Er is geen reden Nederland als een niet-militaire natie te kwalificeren.

8 In het Interbellum werden de politiek-militaire verhoudingen sterk belast door het 'slachtofferschap' van C.J. Snijders ofwel zijn door vele officieren als kwetsend en onrechtvaardig ervaren ontslag als opperbevelhebber van Land- en Zeemacht in november 1918.

9 De motieven van de Nederlandse regering om van 1979 tot 1985 een bijdrage aan UNIFIL te leveren, hielden geen verband met de door haar als uitzichtloos beoordeelde situatie in Zuid-Libanon. De deelname aan deze vredesmacht was vooral bedoeld om politiek krediet op te bouwen bij zowel de Verenigde Naties als de Verenigde Staten.

10 De Golfoorlog van 1991 was een toevalstreffer in de zin dat het Amerikaanse leger toen met succes uitvoering gaf aan een tactisch-operationeel concept dat uit de na-dagen van de Koude Oorlog stamde. Het is echter hoogst twijfelachtig of dit concept toepasbaar zou zijn geweest in het conflict (een grootschalige confrontatie met het Warschaupact) en op de plaats (Centraal-Europa) waarvoor het oorspronkelijk was bedoeld.

11 Het verloop van de Amerikaanse aanval op Irak in 2003 laat zien dat op dat moment de realiteit van de oorlog nog ver verwijderd was van het ideaal van 'network centric warfare'.

12 De geschiedschrijving over internationale operaties in het kader van de VN of de NAVO geschiedt nog te veel vanuit een nationale optiek.

13 FC St Pauli uit Hamburg bewijst dat profvoetbal en maatschappelijk idealisme elkaar niet behoeven uit te sluiten.

14 Aanbieders van mobiele telefonie hebben baat bij snelheid op het net en vertraging op het spoor.

15 Voor de bewering dat de mens tegenwoordig dankzij de moderne media sterk visueel is ingesteld, is weinig grond zolang in een museum het merendeel van de bezoekers bij het zien van een abstract kunstwerk als eerste wil lezen hoe de titel ervan luidt.

Inhoud

Woord vooraf *7*

Inleiding *9*

DEEL I IN ISOLEMENT (1832-1870)

Hoofdstuk 1 **De tolk van het leger** *21*
Hoofdstuk 2 **Een nieuwe geest** *33*
Hoofdstuk 3 **Officieren en de Grondwet** *45*
Hoofdstuk 4 **Een conservatief bolwerk in een liberaal landschap** *57*
Hoofdstuk 5 **Het productieve leger** *69*
Hoofdstuk 6 **Hard tegen hard** *83*
Hoofdstuk 7 **Schutters en scherpschutters** *97*
Hoofdstuk 8 **De schimmen van Tromp en De Ruyter** *111*
Conclusie *127*

DEEL II EEN PANACEE (1870-1891)

Hoofdstuk 9 **Een electrieke schok** *139*
Hoofdstuk 10 **Geld is niet genoeg** *151*
Hoofdstuk 11 **De aanhouder wint** *163*
Hoofdstuk 12 **Stoere staatsburgers** *177*
Hoofdstuk 13 **Een lijdensgeschiedenis (eerste deel)** *193*
Hoofdstuk 14 **De roep om aandacht** *207*
Hoofdstuk 15 **Twee zielen in één korps** *223*
Hoofdstuk 16 **Een lijdensgeschiedenis (tweede deel)** *239*
Conclusie *257*

DEEL III OM HET BEHOUD VAN DE TUCHT (1891-1914)

Hoofdstuk 17 **Reservisten en rebellen** *267*
Hoofdstuk 18 **Een taak in de opvoeding** *285*
Hoofdstuk 19 **Uniform of toga?** *301*
Hoofdstuk 20 **Pyrrus in de polder** *317*
Hoofdstuk 21 **Van Kool tot Colijn** *335*
Hoofdstuk 22 **De bewaker van de Indische brandkast** *355*
Hoofdstuk 23 **Een maatschappelijk anker voor de marine** *373*
Conclusie *393*

Noten *409*

Bronnenlijst *463*

Summary *487*

Personenregister *497*

Lijst van afkortingen *503*

Curriculum vitae *505*

Woord vooraf

Met deze studie komt een eind aan een langlopend onderzoeksproject van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH). Mijn collega's wil ik bedanken voor hun belangstelling en steun. Een aantal van hen leverde een bijzondere bijdrage aan de totstandkoming van dit boek, waarvoor ik hen zeer erkentelijk ben. Het betreft in alfabetische volgorde: Petra Groen, Okke Groot, Michael Horrée, Piet Kamphuis en Louis Kaulartz.

Mijn dank gaat tevens uit naar mevrouw F.M. Nauta van de Sectie Vertalingen van het ministerie van Defensie voor het verzorgen van de Engelse vertaling van de samenvatting.

Inleiding

Burgerzin en soldatengeest is een studie naar de vraag hoe een beroepsgroep, bestaande uit het Nederlands officierskorps, worstelde met een door haar gesignaleerd probleem. Vrijwel alle officieren die zich in het verleden publiekelijk over het vraagstuk van de relatie tussen volk en leger hebben uitgelaten, oordeelden dat deze relatie niet deugde of in ieder geval voor verbetering vatbaar was. Deze slechte verstandhouding, die vooral tot uitdrukking kwam in een wederzijds gebrek aan vertrouwen, was er de oorzaak van, zo luidde de militaire opinie, dat de defensie-inspanning tekort schoot. Binnen het officierskorps was, anders gezegd, de opvatting wijd verbreid dat Nederland alleen een voldoende krachtige landsverdediging kon ontwikkelen als volk en leger nauwer zouden samenwerken. Dit oordeel, dat los staat van de vraag naar het waarom van die slechte relatie, loopt als een rode draad door deze studie. De hoop dat volk en leger elkaar uiteindelijk zouden vinden, kende in de negentiende eeuw pieken en dalen. Maar zelfs tijdens de meer verwachtingsvolle jaren bleef het officierskorps van mening dat er nog veel ten goede moest veranderen voordat volk en leger zich daadwerkelijk in een harmonieuze verhouding tot elkaar zouden bevinden. *Burgerzin en soldatengeest* is dan ook een studie naar een onopgelost probleem, zij het dat uitgerekend in de jaren 1913-1914 mede dankzij de legerwetten van Colijn de hoop op een doorbraak groter was dan ooit.[1]

Ter verklaring van de slechte relatie tussen volk en leger verzuchtten officieren menigmaal dat de Nederlandse natie nu eenmaal "niet-militair" was. "De Nederlander is van nature niet militair gezind", zo begon kapitein F.A.V.W.H. van Tuerenhout in 1873 een van zijn pleidooien voor persoonlijke dienstplicht.[2] Dit oordeel lijkt op het oog weinig verrassend. Veel historici, onder wie Huizinga en Romein, deelden de mening dat het Nederlandse volk een diepgewortelde aversie tegen het krijgsbedrijf had.[3] Het drama van Srebrenica in 1995 leek opnieuw te bevestigen wat velen al dachten te weten: de Nederlander is als militair ongeschikt, hij is simpelweg niet heroïsch genoeg.[4] In de negentiende eeuw hadden officieren doorgaans echter wel degelijk een hoge dunk van de krijgshaftigheid van de Nederlander. De geschiedenis van Heiligerlee tot Waterloo leverde daarvoor volgens hen genoeg bewijs. Hun klacht over de niet-militaire gezindheid was dan ook van een andere aard. De Nederlander, betoogden zij keer op keer, was uit laksheid en lauwheid te zeer geneigd in vredestijd leger en vloot te verwaarlozen, met als gevolg dat hij in het verleden, ondanks zijn geuzenmoed, meermaals een militair debacle had beleefd.

De grote vrees van het officierskorps was dat een dergelijk drama van onvoorbereidheid zich opnieuw zou voordoen.[5]

Ook de klacht van het officierskorps dat de landsverdediging in de jaren 1832-1914 veel te wensen overliet, stemt slechts ten dele overeen met het later gevormde historische oordeel daarover. In studies over het veiligheidsbeleid is de militaire zwakte van Nederland meestal een uitgemaakte zaak. Het land figureert steevast als een kleine mogendheid die voor haar veiligheid vrijwel volledig van externe factoren en dan vooral van de werking van het Europese machtsevenwicht afhankelijk was.[6] Voor het negentiende-eeuwse officierskorps was die militaire zwakte echter beslist geen uitgemaakte zaak. Vrijwel alle militaire auteurs waren van mening dat Nederland wel degelijk in staat moest worden geacht zich geruime tijd tegen een vreemde indringer te verdedigen. Daarbij wezen zij vooral op de defensieve kracht van de vele waterhindernissen, waardoor vooral het westen van het land voor een vijandelijk leger moeilijk toegankelijk was. Aan de hand van historische voorbeelden trachtten zij aan te tonen hoe deze geografische kenmerken in het voordeel van de verdediger werkten. In de militaire publicistiek speelde dit vertoog van de verdedigbaarheid een cruciale rol, omdat de militaire auteurs beseften dat zolang de burger daaraan zou twijfelen, hij ook vraagtekens bij het nut van een kostbare krijgsmacht zou zetten. Zolang, met andere woorden, het 'Wij kunnen ons toch niet verdedigen!' de Nederlander door het hoofd spookte, zou er nooit sprake kunnen zijn van een hechte relatie tussen volk en leger.

Nederlanders konden vechten en Nederland was te verdedigen. Vanuit deze dubbele en in beginsel hoopvolle overtuiging benaderde het officierskorps het vraagstuk van de relatie tussen volk en leger. In *Burgerzin en soldatengeest* staat de vraag centraal hoe de officieren – of beter gezegd de publicisten onder hen – deze relatie beoordeelden. Als zij deze als problematisch ervoeren – en dat deden zij vrijwel allemaal – wat waren volgens hen dan de oorzaken van die moeizame verhouding? Moesten die vooral bij het volk of juist bij het leger worden gezocht? Wie of wat hadden zij eigenlijk specifiek op het oog als zij over "het volk" of over "de natie" spraken? Tevens komt de vraag aan de orde wat er volgens hen moest gebeuren om de relatie tussen volk en leger te verbeteren. Welke oplossingen droegen zij aan? Ten slotte is er aandacht voor de vraag wat de officieren zelf concreet hebben gedaan om de relatie tussen leger en volk te verbeteren. En dit alles niet als doel op zich maar als een cruciaal onderdeel van hun streven naar een versterking van de landsverdediging.

Zoals zal blijken, vatten de officieren hun ijveren voor een militair krachtig Nederland vooral op als een strijd om de publieke opinie. Zij beseften dat bij de opbouw van een sterke defensie de medewerking van de burger onmisbaar was. En deze medewerking kon naar hun overtuiging niet worden afgedwongen maar moest door overreding worden verkregen, wat overigens niet betekende dat zij het legerstelsel volledig op vrijwilligheid wilden baseren. Integendeel, de meeste militaire auteurs zagen het als hun belangrijkste publicitaire taak de burger ervan te doordringen dat hij zich een systeem van dwang moest laten opleggen. Juist omdat de defensie-inspanning op de instemming van de burger moest zijn gebaseerd, was in hun ogen een goede relatie tussen volk en leger van essentieel belang. "Want in de vereeniging van natie en leger (...) zoo innig en krachtig

mogelijk, – ligt bovenal Neerlands kracht", aldus kapitein J. Drabbe in 1879.[7] Officieren als hij realiseerden zich dat zij de burger als bondgenoot moesten rekruteren. En daarom moesten zij hun stem in het publieke debat laten horen. Dit besef lag mede ten grondslag aan de oprichting van *De Militaire Spectator* in het jaar 1832, dat het beginpunt van deze studie is. In dat jaar betrad de officier de publieke arena en werd hij een publieke figuur die aan de openbare uitwisseling van meningen ging deelnemen. Vooral in deze rol van publicist, debater en voorlichter zullen we de officier in actie zien. Met de pen als zijn voornaamste wapen.

De belangrijkste bron voor deze studie vormen de publicaties die het officierskorps in de jaren 1832-1914 voortbracht. Veel meer dan tegenwoordig maakten officieren in de negentiende eeuw van de drukpers gebruik om hun mening kenbaar te maken. Het bronnenmateriaal bestaat in de eerste plaats uit de jaargangen van de militaire tijdschriften: *De Militaire Spectator*, *De Nieuwe (Militaire) Spectator*, *Het Vaandel*, het *Militair (Week)Blad*, *De Militaire Gids*, *De Revolver*, het *Marineblad* en *De Landsverdediging*. Daarnaast zijn er de gedrukte verslagen van de Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap en de Marine-Vereeniging. Een andere rijke bron wordt gevormd door de brochures en vlugschriften die de officieren naar goed negentiende-eeuws gebruik in ruime hoeveelheid het licht deden zien.[8] Ook schreven zij boeken, zij het dat die lijst van titels minder lang is dan die van de brochures. Militaire auteurs wilden bijzonder graag door burgers worden gelezen. Daarom hechtten zij grote waarde aan de artikelen die zij in burgertijdschriften als *De Gids*, *Vragen des Tijds*, *De Tijdspiegel*, *Onze Eeuw* en het *Sociaal Weekblad* publiceerden. Bronnen die tot het privédomein behoorden, zoals brieven, dagboeken en andere ongepubliceerde egodocumenten, blijven in deze studie buiten beschouwing. Deze speelden immers in het publieke debat geen rol.

Officieren schreven ook talloze stukken in dagbladen. In bekende kranten als het *Algemeen Handelsblad*, *Het Vaderland* en *De Telegraaf*, maar ook in de plaatselijke kranten van hun garnizoensplaats lieten zij hun vaak anonieme sporen na. Van deze schat aan informatie is, gelet op zijn enorme omvang, slechts spaarzaam gebruikgemaakt. De meeste krantenartikelen zijn sowieso te weinig beschouwend van aard om voor deze studie van grote waarde te zijn: zij gaan te veel over de waan van de dag. Daarnaast leverde een aantal (oud-)officieren als Kamerlid een bijdrage aan het parlementaire debat. Ook deze bron, vastgelegd in de *Handelingen van de Staten-Generaal*, is voor deze studie niet stelselmatig geraadpleegd, vooral omdat deze geen inzichten oplevert die niet al uit de boeken, brochures, tijdschriftartikelen en verslagen van lezingen kunnen worden gedistilleerd. Hierbij zij aangetekend dat de meest spraakmakende militaire Kamerleden tevens ijverige publicisten waren. De ideeën die zij "in 's lands vergaderzaal" verkondigden, legden zij ook in druk vast. De Tweede Kamer blijft overigens niet buiten beschouwing. *Burgerzin en soldatengeest* gaat in op de vraag hoe de militaire publicistiek dit instituut beoordeelde en hoe zij tegen het verschijnsel van het militaire Kamerlid aankeek. Dit aspect van het verhaal begint in de jaren veertig met de door officieren gevoerde strijd om het passief kiesrecht te verwerven: een onderdeel van hun streven naar erkenning als staatsburger.

In deze studie is de hoofdrol weggelegd voor het Nederlands officierskorps, dat voor het grootste deel van de periode 1832-1914 een vrij constante sterkte van circa 2.000 man

telde. Slechts een klein deel daarvan was als publicist actief. Ten aanzien van deze minderheid – de intellectuele voorhoede van het leger – valt goed te achterhalen hoe zij over tal van kwesties dacht. Voor de zwijgende meerderheid van het officierskorps is dat een stuk ingewikkelder, om niet te zeggen onmogelijk. Opinieonderzoeken of enquêtes om groepsmeningen te peilen, vonden in die tijd niet plaats. Onze bron bestaat dan ook (noodgedwongen) uit een bonte verzameling van uitingen van individuele officieren en oud-officieren die de aandrang voelden en de moed hadden hun opinies aan de openbaarheid prijs te geven. Dit 'gilde' van militaire auteurs, dat nooit erg eensgezind is geweest en daarom voor een levendig debat garant stond, mocht dan klein zijn en wellicht niet representatief voor het officierskorps als geheel, de leden daarvan lieten wel als enigen namens dat officierskorps hun stem horen. De militaire auteurs waren de officieuze woordvoerders van het leger; zij verkondigden de militaire mening in het publieke debat. Wie wilde weten hoe de officier dacht over bijvoorbeeld de relatie tussen volk en leger, kon alleen bij hen terecht. De zwijgende meerderheid liet de kans onbenut de publieke opinie te beïnvloeden.

De militaire publicistiek had een probleem met de vrijheid van schrijven. Hoewel die vrijheid gaandeweg toenam – de *Grondwet* van 1848 en een nader te bespreken wet uit 1851 waren belangrijke mijlpalen – bleven veel officieren zich belemmerd voelen om eerlijk voor hun mening uit te komen, in de wetenschap dat zij daarvoor konden worden gestraft of in hun carrière gedwarsboomd. Talrijke auteurs hebben getracht dit probleem te omzeilen door anoniem of onder pseudoniem te publiceren, maar ook dat was niet zonder risico. De vraag hoe vrij of onvrij de militaire deelname aan het publieke debat in de loop der jaren is geweest, komt in deze studie meermaals aan bod. Er is ook aandacht voor de pogingen die officieren hebben ondernomen om gedaan te krijgen dat de sinds 1848 grondwettelijk vastgelegde vrijheid van meningsuiting ook voor hen zou gaan gelden: ook dit als onderdeel van hun streven naar erkenning als staatsburger. Het gebrek aan vrijheid is stellig van invloed geweest op de militaire publicistiek. Men bedacht zich wel tweemaal om de autoriteiten voor het hoofd te stoten. Toch waren er steeds weer officieren en oud-officieren – de laatsten hadden minder te vrezen – die het aandurfden, al dan niet onder eigen naam, een tegengeluid te laten horen. Vooral deze kritische bijdragen maken de militaire publicistiek tot een waardevolle bron.

Gelet op het bovenstaande, is het niet mogelijk exact aan te geven hoe binnen het officierskorps de meningen waren verdeeld. Dit gebrek aan precisie neemt echter niet weg dat we toch voor vrijwel de gehele periode 1832-1914, als het gaat om het oordeel over de relatie tussen volk en leger, in de militaire publicistiek een tweedeling kunnen onderkennen. Ten eerste was er de meerderheidsopinie, die de problemen in deze relatie vooral het volk verweet. De natie had, kort gezegd, schuld. Het begrip meerderheid wijst in dit verband niet alleen op een kwantitatief gegeven, namelijk dat de meeste militaire auteurs – en waarschijnlijk ook de meeste officieren – deze opinie onderschreven. Het kent ook een kwalitatief aspect, in de zin dat deze opinie uitdrukkelijk de goedkeuring van de militaire autoriteiten wegdroeg. Zij bezat het keurmerk van de militaire orthodoxie. Ten tweede loopt als een rode draad door de militaire publicistiek het minderheidsstandpunt, dat de onvolkomenheden in de relatie hoofdzakelijk aan het leger zelf, en dan

vooral aan de introverte en aristocratische houding van het officierskorps, moesten worden toegeschreven. Deze minderheid had meestal de vorm en het karakter van een oppositiebeweging die zichzelf graag als een dappere avant-garde afficheerde. Zij telde doorgaans weinig actieve leden, maar die wisten hun ondertal aardig te compenseren door luidruchtig aan de weg te timmeren.

De keuze om het vraagstuk van de relatie tussen volk en leger vanuit het perspectief van het officierskorps te beschouwen, is in hoge mate onvermijdelijk, omdat de officieren in het publieke debat hierover veruit de belangrijkste partij vormden. De deelname van burgers aan deze discussie ontbreekt weliswaar niet volledig – ook hun bijdragen komen in *Burgerzin en soldatengeest* aan bod –, maar hun inbreng was veel kleiner dan die van de militairen. Volgens veel officieren was het feit dat zij het debat vaak alleen moesten voeren, kenmerkend voor de marginale positie van het leger in de samenleving. Tegelijkertijd waren zij snel geneigd – en dat tekent hun ambivalentie – de bemoeienis van burgers met militaire zaken als een storende inmenging van leken te beschouwen. De gevoeligheid van officieren voor de mening van burgers was vooral zo groot omdat in het debat over de relatie tussen volk en leger ook hun eigen positie in het geding was. Wie over het leger oordeelde, liet zich ook, al dan niet impliciet, over het officierskorps uit. Officieren konden zelf evenmin om hun eigen rol heen. Zij wisten dat hun door het verleden belast imago te wensen overliet, zij discussieerden over de oorzaken daarvan en zochten naar middelen om hun reputatie te verbeteren. Zo vergoten zij veel inkt om aan te tonen dat zij een volwaardige plaats verdienden in het typisch negentiende-eeuwse discours over het productieve burgerschap. Op zijn scherpst geformuleerd, was het de vraag of het officierskorps, wat betreft mentaliteit, sociale afkomst of politieke voorkeur, niet het grootste obstakel was op de weg naar een betere verhouding tussen volk en leger. Zoals we zullen zien, beantwoordde een kleine groep officieren deze vraag bevestigend.

Het officierskorps had in het debat over de relatie tussen volk en leger veel te winnen of te verliezen, met als extreme maar niet ondenkbeeldige uitkomst de vrijwel complete opheffing van de beroepsgroep. Die dreiging kwam overigens niet zozeer van pacifisten – voor 1914 een marginale groep – maar juist van burgers die een opperste weerbaarheid predikten. De meerderheid van de militaire auteurs eiste voor de officier een sleutelrol in de landsverdediging op. Zij wilde hem erkend zien als de militaire vakman, die zich door wetenschappelijke studie een grote kennis van de oorlog en het oorlogvoeren had verworven. Evenals de medicus en de ingenieur eiste de officier voor zich een eigen professioneel domein op, waarvan kwakzalvers en beunhazen moesten worden geweerd. Tot op zekere hoogte, maar minder eenduidig dan bijvoorbeeld de arts op medisch gebied, zou die claim van de beroepsofficier worden verzilverd. Zijn belangrijkste succes was de erkenning, voor het eerst vastgelegd in de *Legerwetten* van 1901, dat het door het professionele officierskorps geleide kazerneleger het militaire monopolie diende te bezitten. Deze wetten luidden immers het einde in van de schutterijen en daarmee van het militair amateurisme, hoewel dat met de oprichting van de Vereeniging Volksweerbaarheid weer de kop dreigde op te steken. De beroepsofficier moest echter wel de reserveofficier en de militieofficier naast zich in de gelederen dulden. Daar kwam bij dat het veel moeilijker – om niet te zeggen onmogelijk – bleek voor de officier een militair-tech-

nisch ressort af te bakenen waarbinnen hij vrij zou zijn van politieke (lees: burgerlijke) bemoeienis.

Wie de militaire publicistiek uit de jaren 1832-1914 napluist op boeken, brochures en artikelen over het vraagstuk van de relatie tussen volk en leger, stuit op een paradox. Het aantal publicaties dat dit thema expliciet tot onderwerp van beschouwing neemt, is niet bijster groot. Toch is het tegelijkertijd in de militaire publicistiek dominant aanwezig. Zeer omvangrijk is namelijk de lijst van publicaties waarin een specifiek aspect van die relatie aan bod komt of waarin die relatie door de lens van een andere kwestie wordt beschouwd. In het laatste geval focussen de auteurs dan op een kwestie die volgens hen bevredigend moet zijn opgelost alvorens er van een goede relatie tussen volk en leger sprake kan zijn. Drie van dergelijke kwesties nemen in de militaire publicistiek een prominente plaats in. Ten eerste is dat het vraagstuk van de politiek-militaire verhouding. Wat moest de plaats zijn van het leger in het staatsbestel? Bij wie diende de zeggenschap over het leger te berusten? Bij de koning of het parlement? Hoe open voor externe (lees: burgerlijke) bemoeienis en toezicht moest het leger staan om de medewerking en het vertrouwen van de natie te kunnen winnen? Was de zaak van de landsverdediging wel in goede handen bij een parlement dat te zeer geneigd was het kortetermijnbelang voorop te stellen? Het debat over deze cluster van vragen was vooral in de periode tot 1870 een belangrijk twistpunt tussen de hierboven aangeduide meerderheid en minderheid van de militaire auteurs.

Het tweede vraagstuk was dat van de legervorming. De zoektocht naar het voor Nederland juiste legerstelsel beheerste in de jaren 1870-1914 het militaire debat. Die dominantie was zelfs zo groot dat naar de mening van veel officieren de problematiek van de relatie tussen volk en leger volledig met het vraagstuk van de legervorming samenviel. Was het juiste legerstelsel eenmaal ingevoerd, dan, zo dachten zij, zouden alle problemen in deze relatie als sneeuw voor de zon verdwijnen. Veel militaire auteurs beschouwden lange tijd vooral de persoonlijke dienstplicht als een panacee die, wanneer toegepast, ervoor zou zorgen dat er een perfecte samenwerking tussen volk en leger tot stand zou worden gebracht. Het vraagstuk van de legervorming werd in 1913, met de legerwetten van Colijn, tot een (voorlopige) oplossing gebracht. Deze wetten legden een aantal beginselen vast waaraan sindsdien – althans tot aan de opschorting van de opkomstplicht in 1996 – niet meer is getornd. De belangrijkste daarvan was de invoering van een algemene kaderplicht, en wel op zodanige wijze dat van het beter opgeleide en meer gefortuneerde deel van de jeugd een zwaardere militaire verplichting kon worden geëist dan van de jongeren die maatschappelijk minder bevoorrecht waren. Er is nooit meer zo fundamenteel en intensief over de legervorming gediscussieerd als in de jaren 1870-1914. Het vraagstuk van de relatie tussen volk en leger is ook nooit meer zo sterk in het licht van de legervorming beschouwd als in die tijd. In dit opzicht is het jaar 1914 een duidelijke cesuur en een logisch eindpunt voor deze studie.

De derde kwestie betrof de vraag in hoeverre het leger, om als effectief en betrouwbaar geweldsinstrument te kunnen functioneren, een aparte leefregel en eigen instituties nodig had. In welke mate moest de militair over een eigen, in het isolement van de kazerne aangekweekte mentaliteit beschikken en in welke mate kon hij burger onder de burgers

zijn, genietend van dezelfde rechten en vrijheden? Deze derde kwestie is diffuser dan de eerste twee, omdat zij in haar algemeenheid, zoals hier is geformuleerd, in de militaire publicistiek niet aan de orde komt. In de discussie over tal van onderwerpen, zoals het militair onderwijs en het militair recht, speelt zij echter wel een belangrijke rol, maar dan steeds toegespitst op dat betreffende onderwerp. Militaire auteurs worstelden dan bijvoorbeeld met de vraag of een burgerlijke instelling als de hbs als vooropleiding voor de Koninklijke Militaire Academie (KMA) kon fungeren of met de vraag of een aparte militaire rechter nog bestaansrecht had. Officieren waren voortdurend bezig voor zichzelf en voor het lagere militaire personeel het juiste evenwicht tussen hun militaire en burgerlijke identiteit te bewaren. De meningen over waar dat evenwicht moest liggen, waren permanent verdeeld. Wat voor de één een wezenlijk kenmerk was van de militaire eigenheid, was voor de ander een vorm van donquichotterie waarmee het officierskorps zich van de natie vervreemdde.

Deze drie kwesties, die hier afzonderlijk zijn benoemd, zijn in werkelijkheid niet altijd goed van elkaar te scheiden. Soms zijn zij zelfs in hoge mate met elkaar verstrengeld. Zo is, om één voorbeeld te geven, voor officieren het antwoord op de vraag hoe burgerlijk een leger kon of moest zijn, van zwaarwegende betekenis geweest bij het bepalen van hun standpunt in het debat over de legervorming. Een voorkeur voor een omvangrijk militieleger impliceerde bijvoorbeeld dat men ervoor koos een grote hoeveelheid dienstplichtigen onder de wapenen te roepen die slechts een beperkte militaire vorming zouden krijgen. Met het oog op die verwevenheid is er in *Burgerzin en soldatengeest* voor gekozen de drie kwesties niet apart maar juist in hun onderlinge samenhang in een meer chronologische opzet te behandelen, waarbij per hoofdstuk het accent soms op het ene en soms op het andere thema ligt. Daarbij zij vermeld dat deze kwesties in deze studie niet uitputtend aan de orde komen, maar slechts in zoverre zij licht werpen op het denken binnen het officierskorps over de relatie tussen volk en leger. De periode 1832-1914 kent één zeer duidelijke breuklijn, namelijk het jaar 1870, toen de Duitse overwinning op Frankrijk het militaire debat in Nederland volledig op zijn kop zette. Een minder pregnante cesuur is het jaar 1891, omdat vanaf die tijd het vraagstuk van de persoonlijke dienstplicht een minder dominante rol in het debat ging spelen. Om die reden valt *Burgerzin en soldatengeest* in drie delen uiteen. Elk deel wordt afgesloten met een conclusie, waarbij de laatste op hoofdlijnen de gehele periode 1832-1914 in ogenschouw neemt.

Een chronologische opzet kan goed zichtbaar maken hoe bepaalde binnen- en buitenlandse gebeurtenissen het debat over de relatie tussen volk en leger hebben beïnvloed. Te denken valt aan de herziening van de *Grondwet* van 1848, de Pruisisch-Duitse overwinningen van 1866 en 1870, de Dreyfus-affaire en de Boerenoorlog. Die opzet biedt tevens de mogelijkheid de samenhang te laten zien tussen het debat over de relatie tussen volk en leger en de evolutie van culturele of politiek-maatschappelijke ideeën over bijvoorbeeld nationale identiteit, de rol van de staat in de maatschappij, de wenselijkheid dan wel onvermijdelijkheid van oorlog, de opvoeding van de jeugd en de waarde van typisch militaire deugden als discipline en gehoorzaamheid. Deze ideeënevolutie speelde zich overigens grotendeels af binnen het liberale gedachtegoed. *Burgerzin en soldatengeest* is dan ook deels een beschrijving van de (mettertijd steeds inniger wordende) relatie

tussen het liberalisme en het officierskorps. In de negentiende eeuw voltrok zich een proces van een vrijwel complete liberalisering van het officierskorps, een proces dat overigens veel ruimte voor verdeeldheid liet. In deze studie komt ook aan bod hoe het emancipatoire streven van zowel het protestants-christelijke en rooms-katholieke volksdeel als de (socialistische) arbeidersbeweging van invloed is geweest op het denken over de relatie tussen volk en leger.

In de negentiende eeuw hanteerden officieren meestal het begrippenpaar 'volk en leger'. Soms spraken zij van 'maatschappij en leger' of van 'natie en leger'. Na 1900 kwam voor de term leger plotseling de term weermacht in zwang. Zo kreeg het tijdschrift *De Militaire Gids* in 1903 de ondertitel *Orgaan voor weermacht en natie*. Een woord dat men in de negentiende eeuw wel kende maar slechts spaarzaam gebruikte, was het begrip krijgsmacht als overkoepelende naam voor leger en marine ofwel het totaal van de strijdkrachten. Het begrippenpaar 'volk en krijgsmacht' komt in de militaire publicistiek van de jaren 1832-1914 in het geheel niet voor, hetgeen erop duidt dat de militaire auteurs land- en zeemacht nog in hoge mate als aparte entiteiten beschouwden en dat zij van mening waren dat de maatschappij een separate band met zowel het leger als de vloot onderhield. In *Burgerzin en soldatengeest* wordt deze strikte tweedeling geëerbiedigd. De marine komt in deze studie aan bod, zij het in drie aparte hoofdstukken. Daarin zal op gelijke wijze als in de hoofdstukken die over het leger gaan, de relatie tussen volk en vloot worden geanalyseerd. In het maritieme deel van deze studie laten we behalve veel zeeofficieren ook legerofficieren aan het woord, omdat zij zich vanouds veel nadrukkelijker met marineaangelegenheden bemoeiden dan hun marinecollega's met legerzaken. In deze marinehoofdstukken ligt de nadruk op het onderkennen van de verschillen en overeenkomsten in de debatten over de relatie tussen leger en volk enerzijds en die tussen vloot en volk anderzijds. In die zin dienen de marinehoofdstukken vooral als contrapunt voor de discussie over de relatie tussen leger en volk, waarbij in deze studie het zwaartepunt ligt. Het Indische leger – het latere KNIL – blijft volledig buiten beschouwing, en daarmee ook de relatie tussen dit leger en de koloniale samenleving.

Hoe moeten we *Burgerzin en soldatengeest* plaatsen in de historiografie? Hoewel in de westerse wereld de bestudering van de interactie tussen maatschappij en krijgsmacht vooral sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw binnen de militaire geschiedenis tot een volwaardig onderzoeksterrein is uitgegroeid, is het denken over de relatie tussen bovengenoemde grootheden tot voor kort nauwelijks onderwerp van studie geweest. Onder invloed van de sociale en politieke wetenschappen, die het terrein van de *civil-military relations* al eerder hadden betreden, hebben militair-historici zich vooral de vraag gesteld hoe deze betrekkingen of aspecten daarvan objectief kunnen worden geduid, waarbij zij dikwijls gebruikmaakten van binnen de sociale en politieke wetenschappen ontwikkelde theorieën. Het ging hun, anders gezegd, vooral om de *zijnswijze* van de relatie tussen maatschappij en krijgsmacht. *Burgerzin en soldatengeest* gooit het over een andere boeg, namelijk die van de *zienswijze*, in de overtuiging dat deze relatie vooral moet worden gedefinieerd in de meningen en het debat daarover. De aanpak van deze studie is dan ook te typeren als een cultuur-historische, in de zin dat de wisselwerking

tussen de in de civiele en de militaire sfeer levende denkbeelden centraal staat. Deze cultuur-historische aanpak is binnen de militaire geschiedenis op zich niet volledig nieuw. Vooral in recent onderzoek naar de maatschappelijke appreciatie van de dienstplicht, bijvoorbeeld dat van de historica Ute Frevert, komt het denken over de relatie tussen samenleving en leger aan bod.[9] Ook *Burgerzin en soldatengeest* besteedt veel aandacht aan de dienstplicht, maar wil tegelijkertijd laten zien dat die relatie meer omvatte dan alleen dat vraagstuk, hoe belangrijk ook.

Deel I

In isolement

(1832-1870)

Hoofdstuk 1

De tolk van het leger

Vanouds vloeide in het leger veel inkt. Talloze pennen waren permanent in beweging om dit logge apparaat, de grootste bureaucratie van het land, te administreren. De belangrijkste orders en besluiten werden gebundeld in de *Recueil Militair*, waarvan jaarlijks een deel in druk verscheen. Ook individuele officieren brachten nu en dan een publicatie uit, en dan vooral in het genre van de praktische gids of het instructieboek. Van beschouwing of analyse was in dit soort werkjes geen sprake. Die elementen deden pas in 1832 met de oprichting van *De Militaire Spectator* hun intrede in het officierskorps. Dit tijdschrift, dat de militaire letterkunde op een hoger plan bracht, was de eerste zestien jaar van zijn bestaan voornamelijk het werk van één man: medeoprichter luitenant J.C. van Rijneveld. In zijn *Spectator* verwoordde hij als eerste Nederlandse officier in het openbaar een visie op de relatie tussen volk en leger. Deze was gebaseerd op een groot wantrouwen jegens de burger. Daarom hield Van Rijneveld het leger het liefst in een maatschappelijk isolement. In dit hoofdstuk staat zijn visie op de relatie tussen volk en leger centraal.

Het begon allemaal in Breda, waar in 1828 de domineeszoon P.R. Broese een drukkerij kocht. In navolging van andere ondernemers die van het gedrukte woord leefden, ging hij niet alleen als drukker maar ook als uitgever en boekhandelaar aan de slag. Broese & Comp., zoals hij zijn bedrijf noemde, zette de uitgave voort van de *Bredasche Courant*, een nieuws- en advertentieblad dat al sinds 1792 verscheen.[1] Onder zijn leiding ging dit periodiek een regeringsgezinde koers varen. De krant nam stelling tegen de kritiek die vooral in het zuidelijk deel van het Verenigd Koninkrijk in steeds fellere bewoordingen op het autoritaire bewind van koning Willem I werd geleverd. In 1829 gaf de koning, die de houding van de *Bredasche Courant* zeer op prijs stelde, zijn minister van Justitie opdracht dit blad financieel te gaan steunen. Toen een jaar later de Belgische Opstand uitbrak, zette de krant haar perscampagne voort. De "muitzieke" Belgen kregen er flink van langs. Twee officieren van het leger, de luitenants Van Rijneveld en F.P. Gisius Nanning, behoorden tot de strijdbaarste medewerkers van de *Bredasche Courant*.[2]

Broese speelde in deze jaren met de gedachte een militair tijdschrift op te richten. Volgens hem zou voor een dergelijk periodiek dat in Nederland nog niet bestond, zeker een markt zijn. Na afloop van de Tiendaagse Veldtocht in augustus 1831 kreeg zijn plan

vaste vorm. Van Rijneveld en Gisius Nanning lieten Broese weten dat zij bereid waren samen met hem deze publicitaire onderneming op te zetten. Zij zouden als redacteuren de verantwoordelijkheid voor de inhoud van het blad op zich nemen.[3] In januari 1832 was het zover: het eerste nummer van *De Militaire Spectator. Tijdschrift voor het Nederlandsche leger* rolde van de pers. Dit blad, dat aanvankelijk op onregelmatige tijdstippen verscheen, kwam vanaf november 1833 eens per maand uit. Gisius Nanning maakte deze overgang naar een vast verschijningsritme niet meer mee. Deze genieofficier, die enige roem had geoogst als dichter van een bundel krijgsgezangen, was op 4 september 1832 overleden. Van Rijneveld trok vanaf dat moment de kar alleen verder.[4]

Van Rijneveld begon onder meer met *De Militaire Spectator* omdat hij onder zijn collega-officieren de studiezin wilde prikkelen. Hij betreurde het dat het met de intellectuele belangstelling in het leger slecht was gesteld. Veel officieren haalden hun neus op voor wat zij als pedante boekenwijsheid beschouwden. Volgens hen telden in het militaire metier vooral eigenschappen die men alleen in de praktijk kon leren, zoals moed en fysieke behendigheid. In leiderschap, zeiden zij, kon men zich evenmin vanachter het bureau bekwamen. Een enkele uitzondering daargelaten, publiceerden officieren weinig. En wat er van hun hand verscheen, was doorgaans van laag niveau. Binnen de artillerie en de genie, de zogeheten "wetenschappelijke wapens", waren studie en theorie weliswaar meer geaccepteerd maar de interesse beperkte zich daar vrijwel uitsluitend tot de wiskunde. Van Rijneveld, die doctor in de wijsbegeerte was, meende dat een officier die het fenomeen oorlog grondig had bestudeerd, op het slagveld van meer waarde zou zijn dan een ongeletterde krijgsman die louter op zijn moed en intuïtie vertrouwde. De hoofdredacteur van *De Militaire Spectator*, die het blad jarenlang grotendeels zelf volschreef, nam zich dan ook voor zijn lezers de basisbeginselen van de krijgskunde bij te brengen. In tal van artikelen gaf hij daar op schoolse wijze uitvoering aan.[5]

Van Rijneveld wilde met zijn tijdschrift het officierskorps, dat vanouds zeer gesloten was, ook meer naar buiten laten treden. Het krijgswezen zou er zijns inziens bij gebaat zijn wanneer officieren aan het publieke debat gingen deelnemen. In een voorwoord bij het begin van de tweede jaargang van zijn blad wees Van Rijneveld erop dat sinds de stichting van het koninkrijk in 1815 de betekenis van de drukpers sterk was toegenomen. Vele maatschappelijke groeperingen lieten via periodieke geschriften hun stem horen en hun invloed gelden. "Handel, nijverheid", schreef hij, "ja, alle takken van bestaan en van het maatschappelijk leven vinden in Nederland tolken, die derzelver belangen weten voor te dragen, en uit een te zetten; alleen het leger van den Staat moest dit voorregt missen."[6] Het was, vond hij, de taak van *De Militaire Spectator* in deze lacune te voorzien. Het tijdschrift moest zich manifesteren als de publieke vertegenwoordiger van de militaire stand.

De wens deze tolkenfunctie te vervullen werd ingegeven door Van Rijnevelds overtuiging dat de zorg voor de landsverdediging bij de natie niet in veilige handen was. Op zich leek er, toen hij met *De Militaire Spectator* begon, op dit vlak weinig reden tot zorg. De Tiendaagse Veldtocht had een groot enthousiasme teweeggebracht. Hoewel deze campagne in politiek opzicht weinig had opgeleverd, had zij bij velen wel de gevoelens van revanche jegens België bevredigd. De erkentelijkheid aan het adres van leger en vloot

was groot. Ook in het verleden had het Nederlandse volk zijn krijgsmacht al meermaals bejubeld, "maar nooit," aldus Van Rijneveld, "drukte die dankbaarheid zich zoo algemeen, met zooveel geestdrift, zoo onbaatzuchtig uit, als in de noodlottige jaren 1830, 1831 en 1832."[7] Omdat de geschiedenis ook leerde dat de natie kort van memorie was, nam hij zich voor uitgebreid verslag te doen van de recente krijgsgebeurtenissen, in de hoop dat deze niet in de vergetelheid zouden raken, zoals was gebeurd met de dappere daden die Nederlandse militairen tijdens de napoleontische oorlogen hadden verricht. Dat daarover bij het grote publiek weinig bekend was, moest het leger volgens Van Rijneveld ook zichzelf aanrekenen, omdat geen enkele officier de moeite had genomen die daden te boekstaven. In het buitenland, zei hij, waren militairen minder bescheiden.[8]

Het leger moest een stem krijgen, niet alleen met het oog op het verleden maar vooral met het oog op de toekomst. Momenteel mochten de strijdkrachten zeer gezien zijn, voor Van Rijneveld was het een uitgemaakte zaak dat de aloude bezuinigingswoede weer de kop zou opsteken, zodra de onenigheid met België zou zijn beslecht en de vrede getekend. De Nederlandse natie, die hij tamelijk stereotiep als een natie van kooplieden en winkeliers omschreef, had nu eenmaal de neiging, zo wist hij, het krijgswezen in vredestijd te verwaarlozen.[9] Volgens Van Rijneveld had de burgerij een blinde vlek voor het vraagstuk van de landsverdediging. Zijn wantrouwen jegens het civiele element in de samenleving was gestoeld op een visie op de geschiedenis van de Republiek waarvan de essentie was dat het vaderland als gevolg van burgerlijke kortzichtigheid meer dan eens aan onnodige gevaren was blootgesteld. Volgens deze visie was de Prins van Oranje, die als legeraanvoerder wel de noodzaak van een krachtige defensie inzag, meer dan eens als redder in nood opgetreden. De prins was in een continue machtsstrijd verwikkeld geweest met vooral de Hollandse regenten, die er uit geldelijk gewin steeds naar streefden de legeruitgaven terug te dringen.

Een afkeer van de burgerlijke levenshouding, die zich door plat materialisme zou kenmerken, liep vanaf het begin als een rode draad door *De Militaire Spectator*. De Republiek mocht dan in 1795 ten onder zijn gegaan, het bekrompen eigenbelang was nog altijd springlevend, zo was de teneur van het blad. De prozaïsche Nederlandse volksaard was volgens Van Rijneveld sterk op de korte termijn gericht. Naar zijn oordeel uitte die kleingeestigheid zich vooral in het parlement, waarvan de meeste leden louter in balen katoen en vaten tabak konden denken.[10] Daarom zag hij niet alleen wegens de vrede met België, die uiteindelijk in 1839 werd gesloten, de toekomst bezorgd tegemoet. Ook de grondwetsherziening, die een jaar later tot stand kwam, maakte hem ongerust. Deze aanpassing van het staatsbestel mocht dan beperkt van omvang zijn, de positie van de Tweede Kamer vis-à-vis de koning was er toch door versterkt. En dat stemde Van Rijneveld somber. Tegelijkertijd sterkten deze ontwikkelingen hem in de mening dat het nu meer dan ooit nodig was via zijn *Spectator* een tegengeluid te laten horen. "In dezen stand van zaken zal het leger een tolk behoeven, om de verkeerde meeningen der leeken en oningewijden, zoo niet te bestrijden, dan toch teregt te wijzen."[11]

Van Rijneveld was een conservatief man die een zuiver koninklijk regime als de beste waarborg voor een sterk leger beschouwde. Over één ding liet hij dan ook geen misverstand

bestaan. De lezers moesten zijn wens om via *De Militaire Spectator* in de openbaarheid te treden, beslist niet met de begrippen "*kritiek, liberaal en oppositie*" in verband brengen. Natuurlijk zou het soms nodig zijn een kritische noot te kraken, maar Van Rijneveld distantieerde zich nadrukkelijk van die personen die, met de drie genoemde begrippen in het vaandel, tegen het wettige gezag ageerden. Uitlatingen van dien aard, "waarin de *geest der liefde* ontbreekt", liet hij in zijn tijdschrift niet toe.[12] Bedaardheid stond bij hem voorop. Vooral in het beoordelen van de kwaliteit van het eigen leger diende men terughoudend te zijn, omdat men de (mogelijke) vijand aangaande de zwakke plekken in de landsdefensie niet wijzer mocht maken dan hij al was.[13] Deze behoedzaamheid gaf *De Militaire Spectator* een dubbel karakter. Enerzijds vroeg het blad publiekelijk aandacht voor de landsverdediging, anderzijds huldigde het de mening dat dit vraagstuk het meest gediend was bij een behandeling in de beslotenheid van het koninklijke domein. Van Rijneveld was een tijdschrift begonnen over een onderwerp dat naar zijn opvatting niet te veel aan openbare beraadslaging mocht worden blootgesteld.

Eenzelfde tweeslachtige houding nam Van Rijneveld aan ten opzichte van het door hem gewantrouwde parlement. In een artikel over Pruisen – een koninkrijk dat hij bewonderde – betoogde hij dat het krijgswezen in die staat sterk en gezond was, omdat de "monarchale kracht" er nog ongebroken was. Van "delibererende kamers, waarvan de massa der leden zelden staatkundige studiën gemaakt hebben", had men daar geen last.[14] Tot zijn verdriet kon Van Rijneveld er niet omheen dat er in Nederland een Tweede Kamer was die zich wel met het leger inliet. En die bemoeienis dreigde alleen maar groter te worden, toen de *Grondwet* na de herziening van 1840 voorschreef dat de koning voortaan iedere twee jaar een begroting aan de Staten-Generaal moest voorleggen.[15] Van Rijnevelds antiparlementaire gevoelens namen echter niet weg – en hier sloop de ambiguïteit naar binnen – dat hij het van groot belang achtte dat officieren lid van de Tweede Kamer zouden worden. Nu had zonder militaire aanwezigheid in dat college de onwetendheid over krijgszaken vrij spel. Zelfs in de Dubbele Kamer, die de nieuwe *Grondwet* had goedgekeurd, hadden geen militairen zitting gehad, constateerde hij verontwaardigd. Hoog tijd dat aan het Binnenhof de "stem van het leger" zou weerklinken.[16]

Een beletsel daarbij was uitgerekend de *Grondwet* zelf. In 1815 was in artikel 81 vastgelegd dat alleen officieren in de rang van majoor of hoger als lid van de Tweede Kamer verkiesbaar waren. Kapiteins en luitenants waren daarvan uitgesloten. Van Rijneveld maakte bezwaar tegen deze beperkende bepaling, die bij de herziening van 1840 gehandhaafd bleef.[17] Hij vond het onzin om te denken dat alleen hogere officieren deskundig genoeg waren om als Kamerlid op te treden, alsof "het *criterium* der kennis in de *soort* van epaulet zit".[18] Een ander argument dat dikwijls ter rechtvaardiging van dit artikel werd aangevoerd, namelijk dat vooral jongere officieren niet onafhankelijk genoeg waren om in de Kamer vrijelijk hun mening te uiten, sneed volgens hem evenmin hout. Op zich realiseerde hij zich – en zo zag hij het ook graag – dat de officier eerst en vooral een dienaar van de koning was. Op basis van artikel 58 van de *Grondwet* kon de vorst een officier te pas of te onpas ontslaan.[19] Van Rijneveld beschouwde deze zwakke rechtspositie echter niet als een probleem. Een verstandig officier behoefde niet bang te zijn in ongenade te vallen. "Artikel 58 der Grondwet", schreef hij, "zal hem wel altijd als het zwaard van

Damocles boven het hoofd hangen; maar hoe kundiger de man is, des te steviger zal de band wezen waaraan dat zwaard gehecht is." Voor Van Rijneveld was hiermee de kous af: een officier die zijn loyaliteit aan de koning niet uit het oog verloor, hoefde nergens bang voor te zijn.[20] Zoals nog zal blijken, nam in de jaren veertig een aantal jongere collega's met deze redenering geen genoegen. Volgens hen had een officier, om onbevreesd aan het publieke debat te kunnen deelnemen, wel degelijk meer rechtsbescherming nodig.

Aan de wens van Van Rijneveld officieren in de Tweede Kamer te krijgen, lag een defensieve overweging ten grondslag. Deze militairen zouden daar, in het hol van de leeuw, naar zijn oordeel stellig nuttig werk kunnen doen door de legerbelangen te verdedigen, maar dat nam niet weg dat hij in een beperking van de macht van het parlement een veel effectievere manier zag die legerbelangen veilig te stellen. De hoofdredacteur van *De Militaire Spectator* had dan ook geen goed woord over voor het streven van de liberale oppositie om door een ingrijpende grondwetsherziening de invloed van de (gegoede) burger op het landsbestuur aanzienlijk te vergroten. De staatkundige hervormingsijver van de liberalen vond hij des te gevaarlijker omdat deze lieden zijns inziens een grote onbekendheid met militaire zaken aan de dag legden. Enkele passages uit de in 1839 verschenen studie *Aanteekening op de Grondwet* van de Leidse hoogleraar J.R. Thorbecke maakten volgens hem die onkunde pijnlijk zichtbaar. De zinsnede waaraan Van Rijneveld zich het meest stoorde, luidde als volgt: "Onze legers, onze vestingen, onze rivieren zullen een algemeen gevaar, en dat als 't ware de lucht vervult, niet van ons afwenden. Maar ons zedelijk, ons constitutioneel te versterken, ja onoverwinnelijk te maken, dit hangt van ons af."[21] Van Rijneveld las in deze woorden een miskenning van het belang van militaire kracht, iets wat hij levensgevaarlijk vond.[22]

Deze kritiek kwam Van Rijneveld te staan op een terechtwijzing van de *Arnhemsche Courant*, waarvan de redacteur Th.M. Roest van Limburg een geestverwant van Thorbecke was.[23] Het liberale blad betoogde dat *De Militaire Spectator* de woorden van de Leidse professor niet goed had begrepen. De juiste strekking daarvan was dat er gevaren waren, waaronder het rondwarende revolutiespook, die niet louter met militaire middelen konden worden bestreden. Daarvoor was het nodig dat de innerlijke zedelijke kracht die in de natie school, tot leven zou worden gewekt, en dat was, zo ging de courant verder, alleen mogelijk als de burger meer bij het bestuur van de staat werd betrokken. De *Grondwet* moest, naar een andere uitspraak van Thorbecke, een "nationale kracht" worden. Van Rijneveld diende te beseffen dat alleen een leger dat in een energiek volk was geworteld, ware kracht kon bezitten. "Legers daarentegen *zonder zedelijke* kracht zijn gewoonlijk zeer flaauwhartige huurbenden." Een natie van actieve burgers, nauw betrokken bij de behartiging van het algemeen belang, daar was het Roest en Thorbecke om te doen.[24] Van Rijneveld was door deze repliek niet gerustgesteld. Daarvoor was zijn achterdocht jegens de liberalen te groot. Hij vreesde vooral dat de liberalen, mochten zij het ooit voor het zeggen krijgen, om financiële redenen korte metten met het bestaande legerstelsel zouden maken.

Om die vrees goed te begrijpen, is enige uitleg vereist over het legerstelsel zoals Nederland dat sinds 1815 kende. De *Grondwet* uit dat jaar bepaalde dat er, gescheiden van elkaar,

drie gewapende machten zouden bestaan. In de eerste plaats was het aan de koning om zorg te dragen voor "eene toereikende zee- en landmagt (...), aangeworven uit vrijwilligers, het zij inboorlingen of vreemdelingen", oftewel een onmiddellijk inzetbare beroepskrijgsmacht die buiten de landsgrenzen en in de koloniën kon optreden.[25] De vorming van een dergelijk leger, in die tijd met de term 'staande armee' aangeduid, betekende in feite een terugkeer naar het *ancien régime*, toen de meeste vorsten over een soortgelijk instrument beschikten om hun dynastieke belangen te bevorderen en zich tegen zowel interne als externe vijanden te verdedigen. In de Republiek bestond een vergelijkbare situatie. Daar behoorde het Staatse leger tot de machtsmiddelen van de stadhouder, die het officierskorps tot zijn vaste clientèle kon rekenen. Koning Willem I hoopte dat dit beroepsleger, waarvan de omvang zijn vorstelijke status bepaalde, hem in staat zou stellen een rol van betekenis op het Europese toneel te spelen. Tevens diende deze armee, waarvan ook buitenlandse regimenten deel gingen uitmaken, zijn troon tegen revolutiegevaar te beschermen.[26]

De twee andere gewapende machten waarvan de *Grondwet* sprak, namelijk een nationale militie en de schutterijen, vonden hun grondslag in artikel 203, die de bepaling bevatte dat "alle ingezetenen van het Rijk" zo nodig de plicht kon worden opgelegd de onafhankelijkheid van de staat gewapenderhand te verdedigen. Dit artikel beriep zich daarbij zowel op de geest van de Pacificatie van Gent als op de grondbeginselen van de Unie van Utrecht om duidelijk te maken dat het instellen van een verplichte krijgsdienst volledig "overeenkomstig 's lands oude gewoonte" was.[27] Deze historische verwijzingen, waarop overigens veel viel af te dingen[28], moesten de bevolking ervan overtuigen dat met artikel 203 niet werd beoogd het gehate Franse conscriptiestelsel naar Nederland terug te brengen. Deze vorm van verplichte krijgsdienst, die in 1811 na de inlijving bij het Franse Keizerrijk hier te lande was ingevoerd, was namelijk op veel afkeer gestuit, omdat de dienstplichtigen erdoor waren gedwongen in een vreemd leger ver van huis te vechten voor een zaak die de hunne niet was.[29]

Omdat de herinnering aan dit napoleontische pressiemiddel nog vers in het geheugen lag, achtte de grondwetscommissie onder voorzitterschap van G.K. van Hogendorp het verstandig om "tot geruststelling der natie" in de *Grondwet* met betrekking tot de nationale militie een aantal beperkende bepalingen op te nemen.[30] Zo werd verordonneerd dat deze wapenmacht zoveel mogelijk uit vrijwilligers diende te bestaan. Pas als de belangstelling onvoldoende bleek, zouden er voor de militie dienstplichtigen worden opgeroepen. Het lot zou dan bepalen wie wel en wie niet moest opkomen. In vredestijd – de jaarlijkse oefenperiode uitgezonderd – zouden de meeste miliciens zich met verlof thuis bevinden en hun ambacht of bedrijf uitoefenen. De militie mocht niet zonder toestemming van de Staten-Generaal naar het buitenland en "nimmer en in geen geval naar de Kolonien" worden gestuurd. Jaarlijks zou een vijfde deel van de militie worden ontslagen, waaruit men kon afleiden dat voor iedere milicien afzonderlijk de diensttijd hooguit vijf jaar zou duren. De omvang en verdere inrichting van de militie dienden bij wet te worden geregeld.[31] De derde wapenmacht bestond uit in de gemeenten op te richten schutterijen, waarvoor eveneens een vorm van dienstplicht ging gelden. Hun eerste taak was het

behoud van de inwendige rust, maar in oorlogstijd zouden zij ook tegen een vijandelijk leger kunnen worden ingezet.[32]

De keus voor een drieledig legerstelsel bleek in de praktijk onuitvoerbaar. De voornaamste oorzaak daarvan was de krappe militaire arbeidsmarkt, waarop de landmacht ook nog concurrentie van het leger in de koloniën te duchten had. De wervingsresultaten waren zo slecht dat men er niet aan ontkwam een alsmaar groter beroep op dienstplichtigen te doen. Binnen enkele jaren was duidelijk dat de staande armee niet langer op eigen benen kon staan, waardoor het noodzakelijk werd haar met de militie tot één strijdmacht samen te voegen. Deze fusie, die in 1818 begon, nam tien jaar in beslag.[33] De wet die deze zaken regelde, maakte het bovendien mogelijk, wanneer de werving van vrijwilligers bij het begrote aantal achterbleef, dat ontbrekende getal met behulp van een buitengewone lichting miliciens aan te vullen.[34] Het aldus gecreëerde kaderleger – dit is zijn negentiende-eeuwse naam – was een mengvorm van een beroepsarmee en een militieleger. In deze hybride strijdmacht bestonden de korporaals-, onderofficiers- en officiersrangen volledig uit beroepspersoneel, terwijl zich onder de manschappen voornamelijk dienstplichtigen en een klein aantal vrijwilligers bevonden. De beroepssoldaten en miliciens deden voortaan dienst in dezelfde compagnie, deelden dezelfde chambree en waren aan hetzelfde disciplinaire regime onderworpen.

De vorming van dit kaderleger had tot gevolg dat het onderscheid tussen de beroepssoldaat en de milicien – een onder de wapenen geroepen burger – in de praktijk grotendeels wegviel. Zo was, kon men zeggen, de conscriptie via de achterdeur toch binnengeslopen.[35] Dat deze gang van zaken door het parlement was aanvaard en ook daarbuiten niet tot protest had geleid, viel te verklaren uit het feit dat in de in 1817 tot stand gekomen *Militiewet* een aantal verzachtende bepalingen was opgenomen. De belangrijkste daarvan was dat de wet toestond dat iemand die voor de militiedienst was ingeloot, tegen betaling zijn onfortuinlijk nummer kon ruilen met iemand die was uitgeloot. Men noemde dit gebruik nummerverwisseling. Het was ook mogelijk aan de persoonlijke vervulling van de militieplicht te ontkomen door een plaatsvervanger of remplaçant in te huren.[36] De algemene term voor deze twee manieren om aan een gedwongen verblijf in de kazerne te ontsnappen heette dienstvervanging. Het spreekt voor zich dat alleen het meer gegoede deel van de bevolking in staat was gebruik te maken van deze mogelijkheden de militiedienst af te kopen. Nederland was op dit punt geen uitzondering. Vrijwel alle dienstplichtlegers in Europa kenden één of meer vormen van dienstvervanging.

Met dit kaderleger bleef Willem I beschikken over een strijdmacht waarin de mentaliteit en de mores van de koninklijke beroepsarmee heersten. De beroepsofficier en -onderofficier gaven er, ieder op de hem toegewezen hoogte, de toon aan. Het was hun taak de lotelingen tot *soldaten* te maken, en niet om hen tot *gewapende burgers* op te leiden. In die zin was de militie, die een meer militair karakter kreeg dan oorspronkelijk was voorzien, onderdeel van de armee geworden, hoewel het er zuiver getalsmatig bezien meer van weg had dat de eerste de laatste had opgeslokt. In de politieke arena had het toenemend belang van de dienstplicht voor de legervorming wel tot gevolg dat de invloed van het parlement op het militaire beleidsterrein toenam. Dat ging echter niet zonder slag of stoot, omdat de koning de macht over 'zijn' leger niet wilde prijsgeven. Zo groeide de zeggenschap

over het kaderleger uit tot een belangrijk twistpunt in de ontluikende machtsstrijd tussen vorst en Tweede Kamer, en dan vooral de liberale oppositie in dat lichaam. Eén ding was echter al sinds 1818 zonneklaar: de vorst zwaaide niet langer de scepter over een armee die hij zonder parlementaire goedkeuring naar het buitenland kon zenden.[37] Alleen in Indië was nog een echt beroepsleger actief.

De opinies die Van Rijneveld in *De Militaire Spectator* over het legervormingsvraagstuk te berde bracht, getuigden van een rotsvast geloof in de superioriteit van de beroepsmilitair. Tegelijkertijd besefte hij dat het *ancien régime* – het gouden tijdperk van de beroepslegers pur sang – voorgoed verleden tijd was. De oorlogen die op de Franse Revolutie waren gevolgd, hadden immers laten zien dat deze oude legers, zeker wanneer zij veel buitenlandse troepen in de gelederen hadden, doorgaans de mindere waren van nationaal samengestelde strijdmachten die door vaderlandsliefde werden gemotiveerd. Van Rijneveld erkende daarom dat de legervorming op de strijdbare bevolking moest berusten. "Bij de grondwet", schreef hij instemmend, "werd dan ook als eene hoofdwaarheid ter neder gesteld, dat het de pligt van elke Nederlander was, om des gevorderd, voor de verdediging van het vaderland de wapens aan te gorden."[38] Om dit artikel 203 meer te laten zijn dan een loze vermaning was Van Rijneveld voorstander van een zo algemeen mogelijke volkswapening. Het liefst zag hij dat iedere burger zich in zijn vrije tijd tot scherpschutter zou bekwamen. In dat verband betreurde hij dat uitgerekend het militair nutteloze boogschieten in Nederland een groot aantal beoefenaren kende, omdat daardoor veel energie voor de landsverdediging verloren ging.[39]

Pruisen had wat Van Rijneveld betrof zijn krijgszaken beter geregeld. In het stelsel van algemene dienstplicht van deze staat, die als een van de weinige Europese landen geen enkele vorm van dienstvervanging kende, moest ook het meest welgestelde deel van de bevolking zijn opwachting in de kazerne maken, zij het dat de zonen uit de betere kringen hun dienst onder bevoorrechte omstandigheden konden verrichten. Het feit dat iedereen de wapenrok moest dragen, leidde er volgens Van Rijneveld toe dat alle burgers zich soldaat en alle soldaten zich burger voelden. De band tussen volk en leger werd nog verder versterkt doordat in vergelijking met bijvoorbeeld Frankrijk, Oostenrijk en Rusland de werkelijke diensttijd ofwel het eigenlijke verblijf onder de wapenen van korte duur was, zodat men niet te zeer van de samenleving vervreemdde. Pruisen mocht dan een militaire staat zijn, en tevens een autocratie, Van Rijneveld was ervan overtuigd dat het land wegens de nauwe band tussen volk en leger geen oorlog kon voeren zonder de instemming van dit volk. Met zijn lofzang op Pruisen liet de hoofdredacteur van *De Militaire Spectator* overigens een afwijkend geluid horen; internationaal stond het leger van deze staat in de eerste helft van de negentiende eeuw laag aangeschreven. Veel militaire auteurs lieten zich laatdunkend uit over zijn schoolse karakter en zijn gebrek aan oorlogservaring.[40]

Van Rijneveld zag dit anders. Hij was onder de indruk van de professionele toewijding van de Pruisische officieren, die een ernstige studiezin aan de dag legden zonder daarbij de traditionele krijgsdeugden te verwaarlozen. Deze combinatie van eigenschappen moest ook in Nederland worden gekoesterd, en dat kon alleen in de boezem van een levenskrachtig korps beroepsofficieren. Daarom wierp hij zich op als de hoeder van het "staande

leger", zoals hij het beroepselement binnen het kaderleger placht te noemen. Evenals het gros van zijn collega-officieren was hij ervan overtuigd dat een volkswapening in amateurisme zou ontaarden, als zij niet strak door een kern van beroepskrachten werd geleid.[41] Deze krijgslieden moesten weliswaar nationaal voelend zijn, maar tegelijkertijd ook los van de burgermaatschappij staan om niet door geldzucht en egoïsme besmet te raken. "Dat gedeelte moet geheel soldaat wezen, liefde voor dien stand gevoelen, en met hartstogt en toewijding verkleefd zijn aan alles wat den eigenlijken soldaten-stand uitmaakt", aldus Van Rijneveld.[42] Zijn *Militaire Spectator* diende ervoor te zorgen dat de militaire deugden, waaronder gehoorzaamheid en zelfverloochening, niet zouden verpieteren. Het blad moest zich in één woord op het aankweken van "soldaten-zin" toeleggen. Ook ten aanzien van deze taak waande Van Rijneveld zich in het defensief. Het ging erom de ware krijgsgeest levend te houden in een wereld waarin de burgerlijke levenshouding, die zich door vrijheidszin, een krachtig gelijkheidsstreven en een materialistische gezindheid kenmerkte, steeds meer de overhand kreeg.[43]

In de overtuiging dat de voortbrengselen van de drukpers als een krachtige "gemoedshefboom" konden werken, ruimde Van Rijneveld in *De Militaire Spectator* regelmatig plaats in voor inspirerende beschrijvingen van prijzenswaardig militair gedrag. Op deze manier hoopte hij het krijgsmansvuur in vredestijd brandend te houden. De beschreven exempla van moed, beleid en trouw waren dikwijls ontleend aan slagveldgebeurtenissen uit het napoleontische tijdvak, maar soms was er sprake van pure fictie. Het grote voorbeeld van een schrijver die op indringende wijze de krijgsmansdeugden verwoordde, was naar het oordeel van Van Rijneveld de Fransman Joachim Ambert. Deze officier, die in 1835 met het boek *Esquisses historiques de différents corps de l'armée Française* zijn letterkundige doorbraak beleefde, werd sindsdien in *De Militaire Spectator* dikwijls geciteerd. Soms nam het blad ook een artikel van hem over.[44] De door Van Rijneveld in Nederland geïntroduceerde Ambert vond binnen en buiten *De Militaire Spectator* spoedig een aantal navolgers. Want de gedachte dat de *esprit militaire* tegen het opdringerige materialisme moest worden verdedigd, leefde zeker niet alleen bij de hoofdredacteur van dit tijdschrift.

In de jaren dertig had *De Militaire Spectator* al dikwijls een angstige blik op de toekomst geworpen, maar harde klappen waren vooralsnog uitgebleven. Na 1840 veranderde dit. De boze dromen werden werkelijkheid. Omdat België en Nederland eindelijk een scheidingsverdrag hadden gesloten, was het niet langer nodig het leger op oorlogssterkte te houden. Op de demobilisatie volgde in de jaren veertig een reeks van bezuinigingen op het oorlogsbudget die vooral tot doel hadden de enorme staatsschuld te saneren, waarmee Nederland vooral wegens de recente militaire inspanningen kampte. Economische tegenwind en misoogsten dwongen de regering vervolgens tot aanhoudende spaarzaamheid. Ook voor de officieren waren het magere jaren. Omdat de getalssterkte van het leger stapsgewijs ongeveer werd gehalveerd, werden velen van hen ontslagen of op non-activiteit gesteld. Voor degenen die in actieve dienst konden blijven, waren de loopbaanvooruitzichten slecht: de bevorderingsmolen kwam vrijwel tot stilstand.[45]

De malaisestemming ging niet aan *De Militaire Spectator* voorbij. Het tijdschrift zag de beraadslagingen over de tweejaarlijkse begroting elke keer met spanning tegemoet.

Steeds viel de uitkomst zwaar op de maag. "Het lot is geworpen, de strijd is gestreden, – het leger heeft andermaal een groot offer moeten brengen aan de ijzeren wet der noodzakelijkheid", zo klonk het in 1843.[46] Van Rijneveld reageerde doorgaans gematigd op het bezuinigingsnieuws, wat hem naar eigen zeggen op het verwijt van een deel van zijn lezers kwam te staan dat hij te mak was. Hij voelde echter niets voor een frontale aanval op het beleid van koning Willem II en generaal F.C. List, die van 1843 tot 1848 aan het hoofd van het Departement van Oorlog stond. Daarvoor was hij als persoon te gezagsgetrouw en te loyaal aan zijn vorst. Bovendien besefte hij dat, door de deplorabele toestand van de staatskas, besparingen onvermijdelijk waren. Met openlijke kritiek op de regering zou men, schreef hij, slechts een dienst bewijzen aan de liberale oppositie, die het leger nog verder wilde uitkleden.[47] Daarom wenste Van Rijneveld de koning, vanouds de beschermheer van de armee, niet van zich te vervreemden. Toch kostte het de *Spectator* soms moeite begrip voor de bezuinigingen op te brengen. Toen List aankondigde dat de muziekkorpsen van de regimenten infanterie zouden worden opgeheven, werd het hem even te veel. "Is de nood zóó hoog gestegen dat er zulke offers noodig zijn?", vroeg het blad zich vertwijfeld af.[48]

Terwijl Van Rijneveld het "legerbestuur" met respect bejegende, haalde hij menigmaal uit naar die personen – een mix van in zijn ogen onkundige burgers en een enkele misleide officier – die een nog drastischer verkleining en herstructurering van het leger bepleitten. Op hen reageerde hij zijn frustratie af. Het felst trok hij van leer tegen de in liberale kranten geuite opvatting dat Nederland, nu het definitief tot de status van kleine mogendheid was afgedaald, met een gewapende burgermacht kon volstaan. De dure kern van beroepsmilitairen leek in een land met louter defensieve bedoelingen een overbodige luxe. Van Rijneveld las tot zijn schrik dat deze mening zelfs in een gematigd blad als *De Tijdgenoot* naar voren werd gebracht. Volgens dit blad, dat door de conservatief-liberale publicist jhr. J. de Bosch Kemper werd geleid, was de torenhoge staatsschuld een grotere bedreiging voor de natie dan welke buitenlandse wapenmacht ook. Onder de leus "Nederland is niet bestemd, om oorlog te voeren" zette *De Tijdgenoot* zich af tegen een leger waarin de zucht naar krijgsroem het levensbeginsel was.[49] Van Rijneveld zag hierin het zoveelste bewijs van burgerlijk onbegrip. De militaire eer, die tot moed en zelfverloochening prikkelde, was nu juist de essentie van de militaire identiteit: "een staand leger dat de zucht naar krijgsroem ontbreekt, mist ook de ware krijgstucht, en heeft de neiging bij zich, om den moed te laten zakken, te vertwijfelen".[50]

De neiging van *De Militaire Spectator* critici van het leger de les te lezen, leverde hem het verwijt op dat hij aan de leiband van het gezag liep. De *Arnhemsche Courant* noemde het blad "ministeriëel", de destijds gebruikelijke benaming voor periodieken die door de overheid werden betaald en aangestuurd om de (meer) oppositionele bladen tegenspel te bieden.[51] Van Rijneveld bestreed deze aantijging, evenals de suggestie dat hij zijn artikelen vooraf ter goedkeuring aan de minister van Oorlog zou voorleggen. "Ik heb", schreef hij, "hartelijk gelagchen over deze meer dan zonderlinge beschuldiging, terwijl de Redactie het beneden zich achtte, om de belagchelijkheid dezer veronderstelling aan te toonen."[52] Van Rijneveld had wel de schijn tegen doordat *De Militaire Spectator*, zoals hij in 1841 terloops meldde, een niet nader genoemd bedrag aan financiële steun uit de

staatskas ontving.[53] Deze subsidie lijkt echter niet van invloed te zijn geweest op de koers van het blad. De antiliberale hoofdredacteur was uit zichzelf al erg gezagsgetrouw, daar had hij geen financiële prikkels voor nodig. De regering of het Departement van Oorlog gebruikte de *Spectator* niet als spreekbuis; het blad streed los van de officiële instanties zijn eigen strijd.[54]

In maart 1848, na zestien jaar arbeid aan *De Militaire Spectator*, nam Van Rijneveld afscheid als hoofdredacteur, omdat hij tot artilleriecommandant in Nederlands-Indië was benoemd. Hoewel hij in de loop der jaren geleidelijk meer medewerking van andere officieren had ontvangen, bleef Van Rijneveld een zwaar stempel op zijn *Spectator* drukken. In februari 1846 begon hij zijn rubriek 'Brieven aan Marias', die als de apotheose van zijn schrijverschap zijn te beschouwen. In deze epistels aan een gefingeerde correspondent, waarvan er 23 verschenen, gaf hij nog eenmaal een inkijk in zijn denkwereld. Zo moest het hem van het hart dat "eene eventuele uitbreiding onzer grondwettige instellingen, waarnaar velen wenschen, geenszins voordeelig voor de belangen van het leger zullen uitvallen". Soldatenzin en constitutionaliteit waren volgens hem onverenigbare begrippen; zo ook krijgstucht en democratie.[55] In zijn zestiende brief, die hij in de zomer van 1847 publiceerde, had Van Rijneveld opnieuw een appeltje met de Nederlandse handelsstand te schillen. De heren kooplieden hadden jaren achtereen op inkrimping van het leger aangedrongen, maar plotseling waren zij dolblij dat diezelfde armee – en vooral de cavalerie die zij zo duur vonden – onlangs krachtdadig hongeroproeren in de provincies Groningen en Friesland had neergeslagen. "De kavallerie, vriend Marias, is op éénen beursdag vijftig proc. gerezen!" Het leger stond als redder in nood weer even hoog genoteerd; jammer alleen dat de ondankbare burger zo vergeetachtig was.[56]

Van Rijneveld was als militair publicist van het eerste uur de vormgever en eerste vertolker van een conservatief-militaire visie op de relatie tussen volk en leger die door wantrouwen werd gekenmerkt. Naar zijn mening viel de landsverdediging niet aan de burgersamenleving toe te vertrouwen, omdat daar het kortzichtig eigenbelang de dienst uitmaakte. De veiligheid van het vaderland kon in zijn ogen alleen worden gegarandeerd als de zorg voor de defensie een monarchale verantwoordelijkheid bleef. Het leger moest een koninklijke instelling blijven. Hij pleitte voor het behoud van het maatschappelijk isolement van dit leger, een status van onaanraakbaarheid die des te noodzakelijker was omdat de militaire deugden alleen in isolement konden gedijen. Het burgerlijk materialisme moest uit de kazerne worden geweerd. Tegelijkertijd meende Van Rijneveld dat de legervorming op een vorm van volkswapening moest zijn gebaseerd. De natie moest wel degelijk bij het krijgswezen worden betrokken, een opvatting die op gespannen voet stond met zijn pleidooi voor afzondering. Omdat hij met dit dilemma, dat zich ook in het door hem bewonderde Pruisen manifesteerde, niet goed raad wist, kreeg hij in de jaren veertig steeds vaker het verwijt dat hij zich op een dood spoor bevond. Deze kritiek was vooral afkomstig van een jongere generatie militaire auteurs die een alternatieve visie op de relatie tussen volk en leger ontwikkelde, een visie waarin vertrouwen het sleutelbegrip was. Het gedachtegoed van het liberalisme wees hun daarbij de weg.

Hoofdstuk 2

Een nieuwe geest

In de jaren veertig nam de omvang van de militaire publicistiek flink toe. De bezuinigingen op het leger waren voor officieren een belangrijke drijfveer zich in het openbare debat te mengen. Zij bedienden zich daarbij steeds vaker van het middel van de brochure. De militaire publicistiek werd ook gevarieerder, vooral dankzij een groep jonge officieren die een oppositioneel geluid lieten horen. Van Rijneveld vonden zij te dociel en te behoudend. Kritiek was voor hen geen vies woord. Deze jonge garde hunkerde naar meer vrijheid en meer verantwoordelijkheid in een militaire wereld die zij als te autoritair en te rigide beoordeelde. Onder invloed van het liberalisme ontwikkelde zij een visie op de relatie tussen volk en leger die haaks stond op die van Van Rijneveld. Volgens haar was het wel degelijk mogelijk – en ook noodzakelijk – een pact van vertrouwen tussen volk en leger te smeden, maar dan diende het militaire apparaat wel ingrijpend te worden hervormd tot een open, doelmatige en nationale instelling. Dan zou de burger ongetwijfeld meer belangstelling voor de landsverdediging aan de dag gaan leggen. Hoewel deze jonge garde de defensie tot een volkszaak wilde maken, wilde zij geen afstand doen van het kaderleger met zijn eigen militaire leefregel. In dit hoofdstuk komt haar gedachtegoed aan bod.

Luitenant A.W.P. Weitzel was een officier die zijn vleugels wilde uitslaan. In 1842 maakte hij zijn debuut in *De Militaire Spectator* met een reeks karakterschetsen van de Nederlandse soldaat, onderofficier en officier. Het officierskorps kenmerkte zich, schreef hij, door een tweedeling in "officieren van den ouden geest" en "officieren van den nieuwen geest". Tot de eerste categorie rekende hij de aanhangers van het strenge regime dat in de kazerne heerste. Deze officieren eisten van hun ondergeschikten een stipte naleving van de talloze voorschriften die het leger rijk was. Wat het nut van die regels was, vroegen zij zich niet af. Bij hen was "de blinde onmiddellijke gehoorzaamheid tot gewoonte geworden". De officieren van de nieuwe geest verafschuwden deze starheid, die volgens hen uit mentale luiheid voortkwam. Deze nieuwe garde van veelal jonge luitenants wilde de regels aan de toets van het gezond verstand onderwerpen. Woorden als "doelmatigheid, nuttige bezigheden, vrijzinnige denkbeelden en meer anderen, liggen in zijnen mond bestorven", schreef Weitzel over dit type militair.[1] Weitzel zelf, die geregeld aan *De Militaire Spectator* bijdroeg, drukte zich onder het wakend oog van Van Rijneveld doorgaans voorzichtig

uit, maar liet toch doorschemeren dat hij met zijn naar meer vrijheid hunkerende collega's sympathiseerde. Soms wierp hij alle schroom van zich af, zoals in 1847, toen hij vol bravoure stelde dat hij als officier niet in zijn vrijheid van schrijven mocht worden belemmerd: "dit regt laat ik mij door niemand ter wereld ontnemen".[2]

Lodewijk Mulder was een van de officieren die de stramme regelzucht in het leger op de korrel namen. Deze luitenant, die tijdens zijn studie aan de KMA al een eigen weekblaadje had uitgegeven, introduceerde met zijn artikelen over het dagelijkse kazerneleven de humor in *De Militaire Spectator*. Zijn lichtvoetige aanpak was volgens hem niet zonder risico, "daar de losse, meêgaande stijl zoo ligt tot raillerie, ironie, en deze tot quasi-insubordinatie overgaat".[3] Dit gevaar was des te groter omdat achter zijn milde spot een oprechte ergernis over de in de armee heersende paradecultuur schuil ging. Alles leek om uiterlijkheden te draaien. Die schone schijn ging zelfs zo ver, wist Mulder, dat de geweerlopen zo vaak werden gepoetst dat zij op den duur gevaarlijk dun werden. Hoezeer het leger onder de last van zijn reglementen gebukt ging, beschreef hij treffend in de *Stokvischorders*. Dit geschrift uit 1850 was een satirisch commentaar op de omslachtige wijze waarop in het Nijmeegs garnizoen met een dagenlang bombardement van bevelen een stokvismaaltijd voor Goede Vrijdag werd voorbereid. Deze tekst, die Mulder uit angst voor represailles niet publiceerde, werd door veel jonge officieren heimelijk gelezen en gekopieerd. Pas in 1884 verschenen de *Stokvischorders* voor het eerst in druk.[4]

Mulder en Weitzel schreven niet alleen om kritiek te leveren. Uit hun zedenschetsen in *De Militaire Spectator* sprak een liefde voor het militaire leven, dat naar hun mening veel rijker en romantischer was dan het prozaïsche burgerbestaan, waar alleen het materiële gewin telde. "Er bestaat geen stand in de wereld, die zooveel poëtisch, zooveel schilderachtigs in zich bevat als de onze", schreef Mulder, "het is eene verhevene dramatische poëzij, die ten allen tijde aan den krijgsmansstand verbonden geweest is".[5] Ook Weitzel bejubelde graag het militaire bestaan, maar hij schreef zijn artikelen ook om de lezer ervan te overtuigen dat militairen "in het dagelijksch leven menschen zijn gelijk alle anderen". Wat dat betrof, deden er volgens hem in Nederland over de krijgsstand veel misvattingen de ronde. De vertekeningen in het beeld van de militair waren volgens Weitzel vooral aan de Nederlandse bellettristen te wijten, omdat die niet de moeite namen hun in uniform gestoken landgenoten te leren kennen en daarom steeds dezelfde types ten tonele voerden die zij veelal aan buitenlands proza ontleenden. Vooral de overal opduikende karikatuur van de "ijzervreter, die altijd zweert bij duizend bommen en granaten te gelijk", raakte volgens Weitzel kant noch wal.[6]

Ook andere militaire auteurs voelden zich geroepen de strijd aan te binden met misplaatste of achterhaalde opvattingen over de krijgsman. Zo kwam een anoniem schrijver in het geweer tegen het hardnekkige vooroordeel dat de officier "een vergulde bedelaar" was die nutteloos potverteerde.[7] Hij vond steun bij luitenant J.C.J. Kempees, die in 1848, onder de titel *Holloway-pillen voor een jong officier of wenken aan mijnen broeder bij zijn verlaten der Koninklijke Militaire Akademie*, een levensgids voor pasbenoemde luitenants uitgaf. Evenals Weitzel beklaagde Kempees zich erover dat op het toneel de officier steevast de rol van onverantwoordelijke losbol speelde. Wie zijn boek las – en hij hoopte dat ook veel burgers dat zouden doen – zou ervaren dat militairen niet die "bloedzuigers

der Natie" waren voor wie zij vaak werden aangezien. Ideaal en realiteit vrijelijk mengend, beschreef hij de officier als een sober levend man die zich ernstig op zijn oorlogstaak voorbereidde. Zijn ijver en studiezin maakten hem tot een nuttig lid van de maatschappij. Kempees riep zijn collega-officieren op zoveel mogelijk in burgerkringen te verkeren omdat de vooroordelen jegens de militaire stand dan als vanzelf zouden verdwijnen. "Die omgang baart verbroedering tusschen de Natie en het Leger."[8]

De burger behoefde, zo betoogden de militaire auteurs, niet te vrezen. Voor wantrouwen jegens het officierskorps was geen reden. De gewapende macht met haar kern van beroepsmilitairen vormde al lang geen aparte kaste in de maatschappij meer. Tijdens het *ancien régime*, zo gaven de militaire auteurs ruiterlijk toe, waren de grotendeels met "huurtroepen" gevulde legers overal in Europa dikwijls hatelijke werktuigen van dwingelandij en onrecht geweest, terwijl in eigen land het Staatse leger aan de zijde van de prins van Oranje openlijk had deelgenomen aan de vele interne conflicten die de Republiek teisterden. Toen stond het leger inderdaad los van de samenleving.[9] Maar nu, zo luidde de boodschap, was alles anders. Nu bestond de armee uit krijgslieden die in de eerste plaats staatsburger waren en zich niet meer onderdanig aan de Oranjes betoonden. Met name kapitein W.J. Knoop, die in de tweede helft van de jaren veertig naar voren trad als de vaandeldrager van de vooruitstrevende militaire publicisten, werd niet moe het leger als een *nationale* instelling aan te prijzen, dat wilde zeggen een instelling die louter het algemeen belang diende.[10] Argwaan jegens het officierskorps was niet langer gerechtvaardigd. "Wij behooren immers ook tot het volk van Nederland", schreef een officier onder het pseudoniem Dixi in *De Militaire Spectator*.[11]

Hoewel deze auteurs, om de achterdocht bij de natie weg te nemen, deden voorkomen alsof het complete officierskorps niets liever wenste dan burger onder de burgers te zijn, wisten zij maar al te goed dat dit geenszins het geval was. Veel officieren, onder wie Van Rijneveld, bezaten een heel ander zelfbeeld, één waarin juist de eigenheid van de militaire stand en de speciale band met de vorst werden benadrukt. Hun loyaliteit ging niet uit naar een abstract algemeen belang, maar naar de koning, die het vaderland belichaamde.[12] De geschriften van de officieren die door deze nieuwe geest werden geïnspireerd, hadden in dit opzicht iets dubbels. Enerzijds hekelden zij de introverte houding van veel van hun collega's, anderzijds namen zij – in hun ijver de burger van hun goede bedoelingen te overtuigen – reeds een voorschot op de toestand waarnaar zij streefden, namelijk die van een volledig in de maatschappij geïntegreerd officierskorps. Als geen ander wisten zij echter dat daartoe het leger grondig moest veranderen. Deze spanning werd het duidelijkst zichtbaar in het werk van Knoop. Deze auteur ontpopte zich enerzijds als een criticus van de bestaande krijgspraktijk en de heersende mentaliteit in het officierskorps, terwijl hij anderzijds, in zijn streven de burger voor het leger te winnen, de officier al graag portretteerde als de offervaardigste dienaar van de publieke zaak en daarmee als staatsburger in optima forma.

Knoop trad in 1825 op veertienjarige leeftijd in dienst van het leger. Op den duur bleek hij, zoals C. Busken Huet over hem zei, vaardiger met de pen dan met de degen.[13] Hij schreef onder meer vele artikelen over de vaderlandse krijgsgeschiedenis. Zijn grootste

intellectuele verdienste was dat hij in de tweede helft van de jaren veertig samen met de nog nader te introduceren luitenant T.J. Stieltjes een alternatieve visie formuleerde op, zoals hij het noemde, "de band tusschen volk en leger". Anders dan Van Rijneveld baseerde hij die relatie op wederzijds vertrouwen. Knoop haakte aan bij een militaire school die in G.J.D. von Scharnhorst haar bekendste vertegenwoordiger had. Scharnhorst en zijn Pruisische medehervormers waren onder invloed van de prestaties van het Franse revolutionaire leger tot de conclusie gekomen dat de van de burgersamenleving afgescheiden beroepsarmee ten dode was opgeschreven. De toekomst was aan een zo volledig mogelijke samensmelting van natie en leger die de volkskracht tot volle ontlading zou brengen. Die fusie zou echter alleen slagen, als het krijgswezen een publieke zaak zou worden, aldus Scharnhorst.[14] Voor Knoop, die op deze gedachte voortbouwde, was ook het liberalisme een belangrijke inspiratiebron. Hij vertaalde het liberale programma, zoals vooral Thorbecke het vormgaf, naar het militaire domein. Om de maatschappelijke stagnatie te doorbreken, wilden de liberalen de betrokkenheid van de natie bij het staatsbestuur vergroten. Aan deze wens gaf Knoop een specifiek militaire invulling. Hij wilde de natie in nauw contact met het leger brengen om zo de defensie nieuw leven in te blazen. Evenals zijn liberale geestverwanten beperkte hij zijn natiebegrip vooral tot de gegoede burgerij. Tot haar richtte hij zich.[15]

De schrijversloopbaan van Knoop kende een bliksemstart. Met zijn eersteling – een in 1846 uitgegeven brochure – vestigde hij binnen het leger en in mindere mate ook daarbuiten onmiddellijk zijn naam. In dit geschrift trok hij van leer tegen het twee jaar eerder verschenen boek *History of the war in France and Belgium in 1815* van kapitein W. Siborne. Deze Britse auteur liet zich in zijn beschrijving van de veldslagen van Quatre Bras en Waterloo erg negatief uit over de bijdrage van de Nederlandse troepen en hij beschuldigde deze zelfs van lafhartig gedrag. Knoop, die dit boek met stijgende verontwaardiging had gelezen, meende dat deze aantijgingen niet onbeantwoord mochten blijven. Vandaar zijn weerwoord waarin hij, met gebruikmaking van officiële documenten, de lastertaal van Siborne naar het rijk der fabelen verwees. Deze militante brochure, die "bij de jongere officieren vooral, de nationale snaar had doen trillen en eene zekere strijdlustigheid had opgewekt", maakte Knoop in één klap tot een gevierd man.[16] Van Rijneveld, die blij verrast was dat er eindelijk een officier was opgestaan die opkwam voor "den Vaderlandschen wapenroem", riep de lezers van *De Militaire Spectator* op Knoop hun steun te betuigen.[17] Luitenant Mulder eerde hem in ditzelfde blad met een opgewonden gedicht.[18] Vooral zijn strijdbaar patriottisme, dat als een rode draad door zijn oeuvre liep, sprak zijn bewonderaars aan.

Zijn naamsbekendheid droeg er stellig toe bij dat Knoop in contact kwam met de redactie van het tijdschrift *De Gids*. Vanaf 1848 leverde hij geregeld bijdragen aan dit blad. Zo kreeg hij de kans zich rechtstreeks tot het door hem gezochte publiek van de gegoede burgerij te wenden.[19] Een ander liberaal officier, luitenant P.G. Booms, typeerde dit burgerperiodiek daarom als een "*large voie de propagande*".[20] Nu was dat wellicht wat overdreven, maar Knoop had wel een voorsprong op auteurs die alleen in *De Militaire Spectator* publiceerden, omdat de reikwijdte van dat blad erg beperkt was. Het mocht dan weliswaar, zoals Weitzel constateerde, in de meeste sociëteiten op de leestafel liggen,

maar de "HH. advocaten, bureaucraten, renteniers, kooplieden of wat zij zijn mogen" lazen het zelden.[21] *De Gids*, die in 1837 door de letterkundige E.J. Potgieter was opgericht, was om nog een reden een geschikt medium voor Knoop. Zijn boodschap sloot naadloos aan bij wat voor dit tijdschrift én voor de liberale beweging een centraal thema was. Dit thema, dat een morele lading had, kwam erop neer dat Nederland, geïnspireerd door zijn roemrijk verleden, alle futloosheid van zich moest afschudden en zijn aloude "volkskracht" moest herontdekken en weer tot leven wekken.[22]

Knoop was, als het ging om het ontwikkelen van een liberale visie op het militaire vraagstuk, in hoge mate schatplichtig aan een auteur die onder de naam Oud-Soldaat naar buiten trad. Achter dit zorgvuldig bewaakte pseudoniem verborg zich de al genoemde Stieltjes. Deze officier publiceerde in 1843 – hij was toen 24 jaar oud – de brochure *Denkbeelden van een' oud' soldaat over eene zuiniger en doelmatiger samenstelling van het Nederlandsche leger*. Daarin ging hij frontaal in de aanval tegen het bestaande krijgsbeleid. Zes jaar later volgde zijn eveneens anonieme geschrift *Is Nederland nog te verdedigen?*, waarin zijn ideeën een rijpere en tegelijk radicalere vorm aannamen. Zijn pennenvruchten maakten deel uit van de rijke oogst aan publicaties waarin de voor- en tegenstanders van bezuinigingen op het budget van Oorlog elkaar bestreden. Veel van wat hij schreef, was ook elders te lezen, maar niemand redeneerde zo helder en coherent als hij. Oud-Soldaat ging in dit verhitte legerdebat als het ware boven de kibbelende partijen staan. Hij wilde, schreef hij, het juiste midden vinden tussen enerzijds de neiging van het bestuur van Oorlog "door kostbare inrigtingen en verkwistingen van allerlei aard den geest des volks nog meer tegen het leger te stemmen" en anderzijds de neiging al te sterk op besparingen aan te dringen.[23] Hij wilde de landsverdediging grondig saneren en er systeem in aanbrengen, met als uitkomst een krijgswezen dat minder kostbaar maar wel krachtiger was dan het bestaande.

Voordat we nader op de visie van Oud-Soldaat en Knoop ingaan, zij eerst nog vermeld dat voor dit tweetal *De Militaire Spectator* geen geschikte spreekbuis was. In hun ogen was dit tijdschrift te behoudend en te behoedzaam. Een concreet bewijs voor die makheid was dat Van Rijneveld het naar hun zeggen niet aandurfde aandacht aan de recente krijgsverrichtingen tegen België te besteden. Er was in die strijd, ondanks al het fraais dat er was gepresteerd, immers veel misgegaan, te beginnen met het verlies van Brussel aan de opstandelingen in september 1830.[24] Van Rijneveld wilde aan dergelijke gevoeligheden zijn vingers niet branden, zoals hij ook terugschok voor andere vormen van kritiek op het legerbestuur. De gedweeheid van *De Militaire Spectator* bracht Stieltjes er in 1846 toe een eigen periodiek in het leven te roepen, getiteld *De Nieuwe Spectator. Krijgs- en geschiedkundig tijdschrift voor het Nederlandsche leger*. De kersverse redacteur, die zijn naam geheim hield, verklaarde in zijn openingswoord dat hij niet voortdurend "alle daden van het Oorlogs-bestuur" zou prijzen, zoals Van Rijneveld gewoon was te doen. *De Nieuwe Spectator* wees elke vorm van subsidie af omdat het accepteren daarvan onverenigbaar was met de ongebondenheid die het blad nastreefde. Het wilde ongeremd de waarheid kunnen zeggen, niet om personen in diskrediet te brengen maar om het landsbelang te dienen.[25]

Het uitgangspunt dat het om de zaak en de zaak alleen ging – overigens een formule waarvan tijdschriftredacties zich destijds wel vaker bedienden[26] –, was tevens een rechtvaardiging voor het beleid van *De Nieuwe Spectator* om bij de artikelen geen auteursnamen te vermelden. Op zich was het anoniem publiceren in die tijd tamelijk gebruikelijk, maar in het militaire milieu bestond daartegen nogal wat bezwaar, omdat het onridderlijk en dus niet des officiers werd geacht zijn pijlen af te schieten zonder zichzelf bloot te geven.[27] Anderzijds – en zo redeneerde Stieltjes – was het voor militairen riskanter dan voor burgers ongedekt te publiceren, omdat zij de toorn van hun meerderen en de sancties van het legerbestuur te vrezen hadden. De angst daarvoor was zelfs zo groot dat veel intekenaren op het nieuwe tijdschrift niet bij naam genoemd wensten te worden.[28] Daar kwam bij dat hoofdzakelijk subalterne officieren als schrijvend medewerker fungeerden. Het autoriteitsgeloof en de gehoorzaamheidsplicht stonden in het leger nog zo stram overeind dat, wanneer deze jonge garde onder vermelding van naam en rang haar kritiek zou spuien, dit aanmatigend gedrag bij voorbaat, los van de inhoud, op tegenstand van oudere collega's zou stuiten.[29] En aversie was er al genoeg, want *De Nieuwe Spectator*, die spoedig ook over het talent van Knoop ging beschikken, ontpopte zich als een orgaan ten dienste van de liberale kritiek in het leger. Die kritiek spitste zich toe op vier kernbegrippen, te weten openbaarheid, doelmatigheid, nationaliteit en verdedigbaarheid.

Oud-Soldaat en Knoop waren ervan overtuigd dat het leger, wilde het de steun en het vertrouwen van de natie verwerven, deel van het publieke domein moest worden. Het moest een zo toegankelijk mogelijke instelling worden, ontdaan van alle geheimzinnigheid. Hiermee formuleerden zij een militaire variant op de liberale eis van openbaarheid van bestuur. Deze eis en de ermee verbonden noties van vrijheid van onderzoek, discussie, inspraak en controle kwamen voort uit het gedachtegoed van de Verlichting. Geen vooruitgang zonder kritisch debat heette het. In Nederland maakten de Patriotten de opheffing van de bestuurlijke beslotenheid tot een kernpunt van hun verlangen naar politieke hervorming. Zij wilden de regenten niet langer toestaan de staatszaken binnenskamers zo te regelen dat hun privébelangen ermee werden gediend. De besluitvorming moest aan het oordeel van een goed geïnformeerde publieke opinie worden onderworpen, opdat te allen tijde het algemeen belang zou prevaleren.[30] Dit denkbeeld vinden we terug bij de eerste generatie Nederlandse liberalen, die het gesloten karakter van het bewind van koning Willem I aanvochten. Zij stelden zich daarbij tevens ten doel de gelatenheid van de burgerij ten opzichte van de geheimhouding te bestrijden en de publieke geest te bevorderen.[31] Een ingrijpende herziening van de *Grondwet*, die in zijn huidige vorm een verlammende werking op het "nationaal volksleven" had, was naar hun oordeel het beste middel dat doel te verwezenlijken.[32]

Ook over het krijgsbeleid lag vanouds een "heiligen sluijer".[33] Zo wisten de meeste officieren er niet meer van dan wat zij zelf in en om hun garnizoensplaats konden waarnemen.[34] Een aantal van hen begon dat gebrek aan kennis steeds onbevredigender te vinden, vooral die nieuwe generatie wier intellectuele belangstelling mede door hun studie aan de KMA tot leven was gewekt. De KMA was in 1828 in Breda opgericht, maar leverde als gevolg van de Belgische Opstand pas vanaf 1840 de eerste lichtingen officieren

af. Voorzichtig klonken daarna de eerste oproepen om over het krijgswezen een helder licht te laten schijnen, vooral ook omdat de bezuinigingskoorts en de publieke onverschilligheid alleen effectief konden worden bestreden door meer openheid te betrachten. Zo werd in *De Militaire Spectator* nu en dan een lans gebroken voor een openbaar en wetenschappelijk onderzoek naar de juiste inrichting van het defensiestelsel. Een dergelijke studie zou "burgerzin en soldatengeest verbroederen tot één doel".[35] Voor Oud-Soldaat en Knoop was openbaarheid een belangrijke voorwaarde om tot gezondmaking van het krijgswezen te komen. De argumenten dat militaire zaken in het geheim behandeld dienden te worden – de potentiële vijand luisterde immers mee –, en dat wie er publiekelijk over sprak, zich aan landverraad schuldig maakte, wezen zij als goedkope voorwendsels van de hand. "Alsof ons verdedigingsstelsel geheimen had!", luidde de laconieke reactie van Knoop.[36]

Openbaarheid was vooral nodig om de belangstelling van de burger voor de landsverdediging te wekken en de dwaalbegrippen die daarover in de samenleving de ronde deden, te kunnen bestrijden. Ook Oud-Soldaat en Knoop zagen met lede ogen aan hoe tal van burgers, onder wie Kamerleden, het leger met ondoordachte bezuinigingsvoorstellen bestookten, omdat zij niet door enige kennis van zaken werden gehinderd. Het tweetal realiseerde zich echter dat het leger deze ongefundeerde voorstellen om rigoureus in het militaire vlees te snijden, over zichzelf had afgeroepen, omdat het zich steevast als een oester voor de buitenwereld afsloot. Het hield de burger bewust onkundig. Dat moest veranderen. De burger moest beter worden geïnformeerd, want pas dan zou hij begrip en oprechte interesse voor het militaire vraagstuk kunnen opbrengen. Hoewel het uiteindelijk aan het legerbestuur zou zijn die openheid te gaan betrachten, was Knoop van mening dat de officier als militair voorlichter en als verbindingsman tussen volk en leger al het nodige kon doen om de burger met de vereiste krijgskennis uit te rusten. In *De Gids* gaf hij met zijn artikelen het goede voorbeeld. Hij sprak in dat blad zijn (burger)lezers overigens streng aan op hun vaderlandse plicht zich die militaire kennis ook daadwerkelijk eigen te maken. Zij dienden een voorbeeld te nemen aan Johan de Witt en andere zeventiende-eeuwse staatslieden, want die mannen konden "als oudtijds de Romeinsche patriciërs, vloten en legers aanvoeren, evenzeer als in de raadszaal voor 's lands belangen waken".[37]

Liberalen geloofden in de zuiverende werking van het in alle openheid en vrijheid gevoerde publieke debat. Uit een eerlijke discussie zou het gezond verstand of, zo men wil, de waarheid als winnaar tevoorschijn komen.[38] Volgens Oud-Soldaat was een dergelijke zuivering nergens urgenter dan binnen het militaire domein, want dat was volstrekt irrationeel en stelselloos ingericht. Wanneer de legerleiding steeds de doelmatigheid zou laten prevaleren, wanneer zij met andere woorden steeds, consistent redenerend, de militaire eisen als uitgangspunt van haar beleid zou nemen, moest het, schreef hij al in 1843, mogelijk zijn met minder geld een betere defensie te verkrijgen.[39] Het leger was van oudsher, stelde hij, te veel een doel op zich, een organisatie waarin favoritisme, particularisme en gehechtheid aan traditie een rationeel beleid in de weg stonden. Als voorbeeld van ondoelmatigheid noemde hij de "weelderige" omvang van het Haagse

departement, terwijl hij ook de diverse staven te groot vond. Een andere vorm van verkwisting – één die voortkwam uit de ook door hem gelaakte militaire praalzucht – waren de onophoudelijke aanpassingen aan het uniform en de bijbehorende uitrustingsstukken. "Deze kleermakers-manie der ministers is eene wezenlijke ramp voor een leger", foeterde hij in 1849.[40] Overal in het leger bespeurde Oud-Soldaat mogelijkheden tot sanering en besparing.[41]

Het instandhouden van een veel te uitgebreid vestingstelsel, dat niet meer was dan een toevallige overlevering uit het verleden, was volgens Oud-Soldaat het kwalijkste voorbeeld van ondoelmatig bestuur en geldverspilling.[42] In afwijking van wat koning Willem II en de legerleiding leken te ambiëren, betoogde hij dat Nederland er niet vanuit moest gaan dat het ooit nog actief aan een coalitieoorlog zou deelnemen. Hij pleitte voor een defensieconcept dat zich beperkte tot een tamelijk passieve verdediging van Zeeland, Zuid- en Noord-Holland, Utrecht, Gelderland tot aan de IJssel en het grootste deel van de drie noordelijke provincies, kortom dat deel van het land dat laaggelegen en waterrijk was. Vestingen als Breda, Maastricht en Venlo die geen verzekerde verbinding met dit gebied onderhielden, zouden het leger slechts verzwakken. Bij een vijandelijke inval zouden deze versterkte steden immers snel ingesloten raken, waarna hun militaire bezetting voor de duur van de oorlog uitgeschakeld zou zijn. Daarom, zo stelde hij in 1849, dienden alle perifere en dus schadelijke vestingen te worden gesloopt.[43] Een aantal andere militaire publicisten was inmiddels tot dezelfde drastische conclusie gekomen.[44] Volgens Oud-Soldaat zou zijn defensieconcept nog een tweede forse bezuiniging kunnen opleveren. Omdat het Nederlandse leger zich niet meer aan offensieve acties buiten het te verdedigen gebied zou wagen, konden de cavalerie en de rijdende artillerie, twee dure wapens, uit de slagorde verdwijnen.[45]

Knoop gaf in een recensie in *De Gids* van de tweede brochure van Oud-Soldaat te kennen dat ook hij het omvangrijke vestingstelsel, dat door de invloedrijke genie hardnekkig tegen aanslagen werd verdedigd, als de grootste steen des aanstoots beschouwde. Hij gispte de eenkennige houding van de fortenbouwers, die "mannen van Coehoorn", die elk stuk metselwerk als een heiligdom vereerden. Knoop was bevlogener maar tegelijk ook gematigder dan de altijd streng redenerende Stieltjes. Zo wenste hij iets minder vestingen te slechten, terwijl hij de cavalerie en de rijdende artillerie wel wilde inkrimpen maar niet afschaffen.[46] Het leger diende zijns inziens nog enig aanvallend vermogen te behouden. Juist op dit punt hadden ook andere officieren Oud-Soldaat fel van repliek gediend. Zij meenden dat het van lafheid getuigde, als het Nederlandse leger zich bij het eerste teken van onraad achter de grote rivieren zou verschuilen, alsof de bevolking van Limburg en Noord-Brabant geen aanspraak op verdediging mocht maken.[47] Een Nederlandse leeuw zonder klauwen, was dat wat Oud-Soldaat wilde?[48] Zijn anonieme opponenten, die gewoon waren achter elke geprononceerde opinie in het leger de werking van de vaak hoog opspelende rivaliteit tussen de vier wapens – artillerie, cavalerie, genie en infanterie – te vermoeden, meenden dat aan zijn voorstel betreffende de opheffing van de cavalerie een rancune jegens dit legeronderdeel ten grondslag lag.[49]

Zowel voor Oud-Soldaat als voor Knoop was doelmatig vrijwel synoniem met nationaal of "waarlijk Nederlands". Zij verweten de legerleiding dat die zich, in de wens in Europa

voor vol te worden aangezien, blind staarde op de grote mogendheden. Het Nederlandse leger zou daardoor zijn verworden tot een kopie in miniatuur van de Franse armee, een strijdmacht die wezensvreemd was aan de natie. Zij waren, evenals veel andere liberalen, ten diepste overtuigd van het aan de Romantiek ontleende idee dat ieder volk zijn eigen naturel had en dat instellingen in nationale tradities of omstandigheden moesten wortelen.[50] Zoals literatoren als Potgieter en R.C. Bakhuizen van den Brink in die tijd op de noodzaak van een nationale letterkunde wezen[51], zo benadrukten deze militaire schrijvers de behoefte aan "eene eigendommelijke krijgs-organisatie", waarin het volkskarakter optimaal tot zijn recht zou komen.[52] Daarom was Knoop er bijvoorbeeld mordicus op tegen de "krijgsregels" die Carl von Clausewitz in zijn *Vom Kriege* had opgetekend, klakkeloos op Nederland van toepassing te verklaren.[53] Zijn natuurlijke gesteldheid had Nederland tot een natie van zeevaarders en kooplieden gemaakt. Dit uit de zeeklei getrokken volk was van huis uit weinig militair, maar, voegde Oud-Soldaat daar hoopvol aan toe, zijn door de natte omgeving gevormde volksaard maakte de Nederlander wel uitermate geschikt voor de verdediging van het eigen waterrijke land. "De Nederlanders zijn krijgshaftiger dan de Pruissen en Franschen", wist hij, "zoodra de oorlog in polders, inundatiën, op groote rivieren of zeearmen zal gevoerd worden."[54]

Met deze laatste uitspraak kwam Oud-Soldaat, op de voet gevolgd door Knoop, aan bij zijn laatste punt: de verdedigbaarheid van Nederland. Er heerste in de sombere jaren veertig nogal wat scepsis ten aanzien van de vraag of dit land na het verlies van België nog tot een zinvolle defensie in staat was. Was het land niet bij voorbaat kansloos wanneer de Franse expansiezucht zou herleven? Hoewel het niet eenvoudig viel vast te stellen hoe breed deze twijfel aan het onafhankelijk voortbestaan van Nederland was gezaaid, maakte *De Militaire Spectator* in ieder geval nu en dan bezorgd melding van publieke uitingen van defaitisme, zoals de in 1843 door het *Algemeen Handelsblad* uitgedragen opvatting "dat ons leger te klein was om de onschendbaarheid van het grondgebied te waarborgen, en te kostbaar om hetzelve als een voorwerp van parade bij te houden".[55] Ook Oud-Soldaat en Knoop signaleerden in Nederland een groot gebrek aan vertrouwen in de landsverdediging, waarvoor naar hun overtuiging geen aanleiding bestond. Mits beschikkend over een openbaar, doelmatig en op nationale leest geschoeid krijgswezen, zou het Nederlandse volk wel degelijk bij machte zijn een vreemde indringer buiten de deur te houden, betoogden zij. Vooral Knoop beschouwde het als zijn publicitaire plicht de samenleving van haar ongeloof in de verdedigbaarheid van Nederland te genezen.

De therapie die Knoop keer op keer beproefde, bestond eruit zijn landgenoten hun grootse militaire verleden voor te spiegelen. De prestaties van toen waren ook nu nog mogelijk, want aan de belangrijkste voorwaarde voor dat succes, de natuurlijke sterkte van Nederland, was niets veranderd. Het Hollandse water zou volgens Knoop wel eens een sterkere "ringmuur" kunnen blijken dan de hoge Alpen.[56] Zijn favoriete voorbeeld was 1672, toen de Republiek er met hulp van de Hollandse Waterlinie in was geslaagd de machtige Franse vijand te weerstaan. Knoop was geen kritiekloos vereerder van de zeventiende-eeuwse geschiedenis; daarvoor had hij te veel oog voor de interne verdeeldheid van toen. De erkenning van die gebreken zette zijn argument echter extra kracht bij. Wanneer immers een door partijstrijd verzwakte Republiek in staat was gebleken haar

onafhankelijkheid te bewaren, dan moest een in vaderlandsliefde verenigde natie dat toch zeker kunnen.[57] Knoop was niet de enige officier die deze vorm van nationaal-opwekkende geschiedschrijving beoefende.[58] Dat deden ook de luitenants-ingenieur jhr. J.W. van Sypesteyn en J.P. de Bordes, die in 1850 het boek *De verdediging van Nederland in 1672 en 1673* publiceerden. Met een stortvloed aan waterstaatkundige details demonstreerden zij hoe de armee van Lodewijk XIV de toegang tot Holland werd ontzegd. De auteurs meenden dat wie hun boek had gelezen, nooit meer aan de verdedigbaarheid van Nederland zou twijfelen.[59]

Oud-soldaat en Knoop ontwaarden ook in het officierskorps soms tekenen van apathie en zelfs defaitisme. Daarom voelden zij zich geroepen via *De Nieuwe Spectator* ook hun collega's over het roemrijke militaire verleden van Nederland te onderrichten, in de hoop dat die kennismaking ertoe zou leiden dat de "Jan-salie geest" uit de gelederen zou verdwijnen en dat de bezieling zou teugkeren.[60] Hoe nodig deze inwendige missie ook mocht zijn, het was zeker niet zo dat het kleine aantal liberale officieren als enigen het geloof in de defensieve kracht van hun land verkondigden. Integendeel, op dit cruciale punt kende de militaire publicistiek nauwelijks afvalligen. Verwonderlijk was dat niet, want een officier die bij dit geloof openlijk vraagtekens plaatste, trok automatisch ook het bestaansrecht van het leger en daarmee van zijn eigen professie in twijfel, terwijl hij de gevreesde bezuinigers vrij spel gaf. In officierskringen gold daarom als adagium dat het land beslist verdedigbaar was, als de natie tot voldoende offers bereid was. Wat Oud-Soldaat en Knoop daarbij echter van hun conservatieve vakbroeders onderscheidde, was dat zij met klem betoogden dat het vertrouwen en de offerbereidheid bij de bevolking er pas zouden komen, als het krijgswezen voldeed aan de drieledige liberale eis dat het tot het openbare domein behoorde, dat het doelmatig was ingericht en dat het in alle opzichten nationaal van karakter was.

Tussen Van Rijneveld enerzijds en Oud-Soldaat en Knoop anderzijds bestond een groot verschil in visie op de relatie tussen volk en leger. Terwijl de hoofdredacteur van *De Militaire Spectator* het leger het liefst op grote afstand hield van de materialistische burgermaatschappij met haar ook in moreel opzicht corrumperende invloed, waren de twee liberale officieren van mening dat volk en leger juist in nauw contact met elkaar moesten worden gebracht. Alleen dan zou het volgens hen mogelijk zijn de materiële en immateriële krachten die in het volk huisden, ten bate van de landsverdediging te mobiliseren. Met name Knoop was een enthousiast aanhanger en verkondiger van het liberaal-romantische geloof in de "volkskracht", die, mits volledig geactiveerd, de natie in beginsel onoverwinnelijk zou maken. Hij was ervan overtuigd dat de Nederlander bij de landsverdediging optimaal profijt kon trekken van de natuurlijke gesteldheid van zijn geboortegrond. In dit hem zo vertrouwde polderland kon hij iedere buitenlandse vijand, hoe sterk deze in numeriek opzicht ook mocht zijn, aftroeven. Knoop wilde een pact van vertrouwen smeden tussen volk en leger, maar bovenal wilde hij de burger zelfvertrouwen geven: als u werkelijk wilt, kunt u zich verdedigen, zo luidde zijn boodschap.

Zoals uiteengezet in hoofdstuk 1, zat Van Rijneveld gevangen in de dubbele overweging dat het leger bij voorkeur in een heilzame afzondering moest blijven, terwijl hij tegelij-

kertijd besefte dat de landsverdediging op een goed georganiseerde volkswapening moest zijn gebaseerd. Hij kon niet buiten de burger, hoezeer hij deze ook wantrouwde. Wat dat betrof bood de visie van Oud-Soldaat en Knoop meer perspectief. Zij sloot in ieder geval beter aan op het sinds 1815 bestaande stelsel van legervorming, waarvan de essentie was dat de defensie een zaak van iedere burger was. De twee liberale officieren hadden er alle vertrouwen in dat die burger, mits deskundig en openhartig voorgelicht, voldoende belangstelling voor het krijgswezen zou ontwikkelen en daarvoor ook de offers zou willen brengen. Een belangrijke voorwaarde was dan wel dat het leger zich uit zijn introverte, ondoelmatige en onnationale karakter zou bevrijden. Hun hoop was gevestigd op de liberale beweging, die een ingrijpende grondwetswijziging nastreefde. Deze aanpassing van het staatsbestel zou zich dan ook, zo wensten Oud-Soldaat, Knoop en andere vernieuwingsgezinde officieren, over het militaire domein moeten uitstrekken.

De tegenstelling tussen Van Rijneveld enerzijds en Oud-Soldaat en Knoop anderzijds spitste zich vooral toe op de vraag hoe groot de (politieke) zeggenschap van de burgermaatschappij over het leger moest zijn. Was het leger een zaak van de koning of van het parlement? Hun tegenstelling had echter geen betrekking op het vraagstuk van de legervorming. Ook Oud-Soldaat en Knoop waren namelijk afkerig van een burgerleger zonder krachtig professioneel element. Zij waren het erover eens dat de krijgsmacht over een kundig beroepskader moest beschikken, wilde zij niet als los zand aan elkaar hangen. Dat in Zwitserland wel een volksleger met een zeer kleine beroepskern kon bestaan, weten zij aan het verschil in "landaard". De Zwitser was van nature "stout en krijgshaftig", terwijl de Nederlander, die weinig militair gezind was, alleen een goed soldaat kon worden als hij door beroepsmilitairen werd geoefend en aangevoerd. Een solide militiestelsel moest er garant voor staan dat de volkskracht op het slagveld optimaal te gelde werd gemaakt. Een deel van het voorlichtingswerk van Oud-Soldaat en Knoop bestond er dan ook uit de burger ervan te overtuigen dat hij in het leger het gezag van de beroepsmilitair moest aanvaarden.[61]

Hoofdstuk 3

Officieren en de Grondwet

Op 17 maart 1848 riep koning Willem II, geschrokken van de revolutionaire woelingen in het buitenland, een commissie tot herziening van de *Grondwet* in het leven. Hij was ervan overtuigd dat de politieke bakens snel moesten worden verzet, om zijn troon deze stormachtige tijden te laten doorstaan. Daarom bemande hij deze commissie met vijf liberale kopstukken van wie hij mocht verwachten dat zij met drastische voorstellen zouden komen. Behalve Thorbecke, die als voorzitter optrad, waren dat D. Donker Curtius, J.M. de Kempenaer, L.C. Luzac en L.D. Storm. Dit vijftal stelde niet teleur. Binnen een maand had het een concept-grondwet gereed dat door de regering op een aantal punten werd aangepast en vervolgens aan het parlement werd voorgelegd. Hoewel daar grote bezwaren tegen dit ontwerp leefden, stemden beide Kamers onder druk van de koning met de voorgestelde herziening in.[1] Het resultaat was een grondig vernieuwde constitutie die de macht van de vorst aan banden legde. Hiermee was het fundament voor de liberale staat gelegd. In militaire kring had men de strijd om de vernieuwing van het staatsbestel nauwlettend gevolgd. De uitkomst ervan zou de krijgsmacht naar verwachting niet onberoerd laten. De betrokkenheid van het officierskorps bij de grondwetsherziening komt in dit hoofdstuk aan bod.

Toen Thorbecke en de overige commissieleden hun werk begonnen, stegen vooral bij vooruitstrevende officieren de verwachtingen tot koortshoogte. Toch was er bij hen ook zorg. Naar hun mening had het ontwerp van grondwetsherziening dat Thorbecke in 1844 samen met acht andere Kamerleden had ingediend (het zogeheten Negenmannenvoorstel), onvoldoende oog voor het defensievraagstuk gehad. Omdat geen van de nu benoemde commissieleden connecties met het leger had, vreesden zij dat dit euvel zich opnieuw zou voordoen. Thorbecke kon dus wel enige voorlichting gebruiken.[2] Daarom staken in diverse plaatsen officieren de koppen bij elkaar om petities op te stellen waarmee zij de grondwetscommissie hun wensen kenbaar wilden maken. Het garnizoen Maastricht beet de spits af met een door negen man ondertekend verzoekschrift dat op 20 maart naar Thorbecke c.s. werd verzonden. In Breda nam luitenant Booms, een officier die ook heimelijk aan *De Nieuwe Spectator* meewerkte, het voortouw. Hij schreef een adres, gedagtekend 23 maart, waaronder 47 militairen het waagden hun handtekening te zetten. Vanuit Bergen op Zoom ten slotte verstuurden elf officieren op 26 maart een adres dat

een nagenoeg exacte kopie van het Bredase stuk was.[3] Ook in andere garnizoenssteden werden pogingen ondernomen de grondwetscommissie een petitie te sturen, maar die initiatieven werden door het gealarmeerde militaire gezag de kop ingedrukt.[4]

De petities uit Bergen op Zoom, Breda en Maastricht ademden een liberale geest. De indieners van deze adressen richtten zich, schreven zij, tot de grondwetscommissie "als burgers van den Staat" die zich om de publieke zaak bekommerden. Zij beseften dat zij zich, door buiten de hiërarchieke militaire kanalen om te handelen, de woede van hun commandanten op de hals konden halen. Daarom verzochten zij Thorbecke c.s. prudent met hun petitie om te gaan en hun namen "zonder hooge noodzakelijkheid niet te openbaren". Inhoudelijk vertoonden de drie adressen een grote gelijkenis. Tot nu toe, zo was hun boodschap, had de *Grondwet* het leger stiefmoederlijk behandeld. Nu was het moment gekomen om het uit dit schadelijke isolement te verlossen en het steviger in staat en maatschappij te integreren. De drie groepen adressanten wilden dat vooral de positie van de officier zou worden verbeterd. Deze gerichtheid op de officier vloeide voort uit de neiging, die we ook bij Knoop signaleerden, het vraagstuk van de relatie tussen volk en leger vooral op te vatten als een vraagstuk van de relatie tussen de gegoede burgerij en het officierskorps. Bevorder de officier tot een volwaardig staatsburger, zo klonk het vanuit de drie steden, en veranker het leger op deze manier stevig in de natie. De petities bevatten alle drie een reeks concrete programmapunten. Omdat het Bredase adres het uitgebreidst is, laten we aan de hand daarvan de militaire wensenlijst de revue passeren.

Een van de punten van het Bredase adres behelsde het inkomen van de officier. De indieners stelden voor in de *Grondwet* de bepaling op te nemen dat de regeling van de militaire traktementen een wettelijke grondslag moest krijgen. De officieren zouden dan op gelijke wijze worden behandeld als de leden van de rechterlijke macht. Ten aanzien van deze ambtenaren schreef de *Grondwet* al sinds 1815 voor dat hun bezoldiging door de wet diende te worden geregeld. Omdat de handhavers van orde en wet – en tot die categorie kon men rechters én militairen rekenen – niet van personen afhankelijk mochten zijn, diende hun salaris in de wet zijn waarborg te vinden. Tot zover de toelichting in het adres.[5] Luitenant Booms voegde hier later in zijn memoires aan toe dat dit programmapunt mede was ingegeven door de hoop dat de Tweede Kamer, als die het laatste woord over het inkomen van de officier zou krijgen, de traktementen zou willen verhogen. Dat was, schreef hij, geen overbodige luxe, omdat vooral voor de subalterne officieren de beloning zo karig was dat zij er nauwelijks fatsoenlijk van konden leven.[6] Dat magere traktement, zo beweerde ook Knoop, zorgde ervoor dat de officiersloopbaan voor grote delen van de burgerij geen aantrekkelijke optie was en daardoor te veel het privilege bleef van de "geldaristocratie", die zich kon veroorloven in het leger te dienen alsof het haar hobby was. En het leger zou volgens Knoop nooit stevig in het volk kunnen wortelen – nooit echt "nationaal" kunnen zijn – als de officiersrangen het privédomein van een kleine groep bleven.[7] Daarom was een wettelijk te regelen traktementsverhoging een belangrijk punt op de liberaal-militaire agenda. Thorbecke bleek er echter niet gevoelig voor. De grondwetscommissie gaf aan dit punt van het adres geen gehoor.

De adressanten uit Breda, Bergen op Zoom en Maastricht drongen er ook op aan de officieren van zee- en landmacht ten aanzien van de verkiesbaarheid tot volksvertegenwoordiger dezelfde staatsrechtelijke status te geven als de overige burgers.[8] Zoals vermeld (zie pag. 24), stond de *Grondwet* vooralsnog alleen militairen met de rang van majoor of hoger toe zitting in de Tweede Kamer te nemen. Van Rijneveld had in *De Militaire Spectator* als eerste tegen deze voor kapiteins en luitenants vernederende clausule geprotesteerd. De indieners van de petities hadden goede hoop dat zij in deze kwestie wel de steun van Thorbecke zouden krijgen, omdat de Leidse hoogleraar in 1844 zelf had voorgesteld deze beperkende bepaling te schrappen.[9] De teleurstelling was dan ook groot toen bleek dat de grondwetscommissie niet aan deze verwachting tegemoet kwam: zij wilde de clausule die het passief kiesrecht aan "krijgslieden in werkelijke dienst" beneden de rang van majoor ontzegde, intact laten. Thorbecke was op zijn schreden teruggekeerd, omdat kritiek op het Negenmannenvoorstel hem had doen inzien dat een actief dienend kapitein of luitenant onder "een te streng gebod van gehoorzaamheid" stond om in het parlement te allen tijde een onafhankelijk standpunt te kunnen innemen.[10]

In zowel *De Militaire* als *De Nieuwe Spectator* werd heftig tegen deze discriminatie naar rang, en dus naar leeftijd, geprotesteerd. In de jongste van de twee was de reactie het felst: "de lange jaren van vrede, en daaronder het kleingeestig vredes tijdvak van 1815 tot 1830 hebben aan velen der oude officieren, geheel en al de helderheid van inzigten ontnomen (...) Ook is het voorzeker niet te ontkennen, dat verreweg de meeste kunde en kordaatheid, in de mindere rangen, en de Jan Saliegeest doorgaans in de hoogere worden aangetroffen."[11] Ook in een anonieme brochure die medio 1848 werd gepubliceerd, werd de handelwijze van Thorbecke onder vuur genomen. Volgens de onbekende auteur wierp de suggestie van de Leidse hoogleraar dat een jong officier per definitie te volgzaam en te "ministerieel" zou zijn, een onverdiende smet op het blazoen van de militaire stand, die zich juist door onverschrokkenheid kenmerkte. Het was bovendien, schreef hij, erg onverstandig van de liberale hervormer dat hij uitgerekend de jeugd in het leger wilde buitensluiten.[12] Mede als gevolg van de verontwaardigde reacties uit militaire kring besloot de regering op dit punt de ontwerptekst van de grondwetscommissie aan te passen. Zij legde het parlement een conceptartikel voor waarin het hatelijke onderscheid naar rang niet langer voorkwam. De nieuwe tekst, die uiteindelijk in de herziene *Grondwet* terechtkwam, luidde dat alle militairen, van hoog tot laag, verkiesbaar waren en dat zij gedurende de tijd van hun lidmaatschap van de Eerste of Tweede Kamer op non-activiteit zouden staan.[13] Deze laatste clausule moest ervoor zorgen dat tot Kamerlid verkozen officieren niet "onder het bevel hunner hoofden" zouden staan.[14] Daarmee zou hun parlementaire onafhankelijkheid gewaarborgd zijn.

Het op non-activiteit stellen vormde, samen met de aanstelling, de bevordering, het ontslag en de pensionering van de officier, het volgende punt in het Bredase adres. De indieners pleitten ervoor in de *Grondwet* vast te leggen dat deze rechtspositionele handelingen aan wettelijke regels dienden te worden gebonden. Alleen op die manier, meenden zij, was het mogelijk de officier minder afhankelijk van de koning te maken en hem afdoende garanties tegen willekeur en nepotisme te bieden. Bovendien kon alleen op deze manier – en dan vooral door het bieden van voldoende ontslagbescherming – de

vrijheid van meningsuiting voor de officier worden veiliggesteld.[15] Dit onderdeel van het Bredase adres was tegen het zere been van conservatieve militairen die er een aantasting van het gezag van de koning in zagen. Van Rijneveld wilde, zoals gezegd, niets van een dergelijke regeling weten, omdat hij vond dat de vorst vrijelijk over 'zijn' officieren moest kunnen beschikken. In Breda organiseerde luitenant G. Kuyper Hz., die evenals Booms leraar aan de KMA was, onder zijn academiegenoten een tegenbeweging die heftig tegen de "revolutionnairen en republikeinen" in het officierskorps ageerde. Booms zou erop uit zijn, zo luidde de beschuldiging, de Oranjes te verjagen.[16]

Van meer belang dan deze academietwist was dat de grondwetscommissie dit punt van het adres volledig onderschreef. Zij stelde voor alle stappen in de officiersloopbaan, van de benoeming tot en met het op pensioen stellen, bij wet te regelen. Een opgetogen *Nieuwe Spectator* riep uit dat Thorbecke met dit voorstel in veertien dagen meer voor het leger had gedaan dan honderd generaals in 33 jaar en dat hij alleen al om die reden een standbeeld verdiende.[17] De blijdschap was des te groter omdat de liberale voorman in 1844 de noodzaak van een dergelijke wettelijke regeling nog niet had onderkend. Nu bleek hij dus wel overtuigd. In de toelichting op zijn *Ontwerp van gewijzigde Grondwet* betoogde Thorbecke dat zij die hun leven aan de gewapende verdediging van het vaderland wijdden, een optimale rechtsbescherming verdienden. Bovendien was volgens hem de taak van de officier zo eigenaardig dat deze, na een eventueel ontslag, waarschijnlijk niet goed in staat zou zijn een passende betrekking in de burgermaatschappij te vinden.[18] Deze woorden van Thorbecke waren aan de meeste conservatieve officieren niet besteed. "Waarom gewenscht", schreef één van hen in *De Militaire Spectator*, "ons lot aan de zorg des Konings te onttrekken, en liever te doen afhangen van eene wet .... eene wet, te maken door eene Vertegenwoordiging waarin de koopman en de advokaat den boventoon hebben[?]"[19]

Dit protest tegen een wettelijke regeling van de rechtspositie van de officier maakte deel uit van het bredere conservatief-militaire verzet tegen de staatkundige vernieuwing en de afbraak van het monarchale gezag. De minister van Oorlog, generaal C. Nepveu, de ongekroonde koning van deze stroming in het officierskorps, verzette zich met hand en tand tegen Thorbeckes blauwdruk voor een liberale staat, waarin naar zijn zeggen een "overdreven burgerzin" alle banden van het behoud dreigde door te snijden. Toen de koning en een meerderheid van de ministers wel bereid bleken de concept-*Grondwet* hun zegen te geven, nam Nepveu ontslag.[20] Vervolgens publiceerde hij een open brief aan de koning waarin hij zijn grieven op een rij zette. Hij eiste daarin onder meer dat het benoemen, ontslaan en bevorderen van officieren een koninklijk prerogatief zou blijven.[21] Op dit punt haalde zijn protest weinig uit, want conform de wens van Thorbecke bevatte de herziene *Grondwet* een artikel dat voorschreef dat de officieren bevorderd, ontslagen en op pensioen gesteld zouden worden, "volgens de regels door de wet te bepalen".[22] Dat de benoeming wel tot het domein van de koning bleef behoren, was voor het behoudende deel van het officierskorps een schrale troost. De beoogde organieke wet kwam in 1851 tot stand, als deel van de grote legislatieve oogst van het eerste kabinet-Thorbecke.[23] Voor liberale officieren was deze wet, waarin de erkenning besloten lag dat de krijgsman "geen huurling, maar staatsburger" was, een mijlpaal.[24]

De officieren uit Bergen op Zoom, die de petitie uit Breda vrijwel letterlijk hadden overgenomen, hadden aan de onderbouwing van dit programmapunt – de wettelijke regeling van de rechtspositie van de officier – nog een extra overweging toegevoegd. In de wet, schreven zij, kon dan ook worden opgenomen dat voortaan alleen "inboorlingen" de rang van Nederlands officier zouden kunnen verkrijgen, "daar het onze vurige wensch is bovenal nationaal te blijven". Met enige vertraging kregen zij ook op dit punt hun zin. De wet van 1851 liet dit vraagstuk nog in het midden, hoewel men, zoals Thorbecke deed, wel kon concluderen dat deze regeling van de bevordering, het ontslag en de pensionering impliciet gegrond was op het beginsel dat officieren Nederlander moesten zijn.[25] Er kwam pas in 1858 echt duidelijkheid, toen wettelijk werd vastgelegd dat de militairen van leger en vloot de Nederlandse nationaliteit moesten hebben.[26] Hiermee ging voor vreemdelingen de deur voorgoed op slot; alleen het Indische leger stond voor hen nog open. In de praktijk had deze wet overigens weinig gevolgen, want al enige tijd kwam het nauwelijks meer voor dat buitenlanders tot officier in het Nederlandse leger werden benoemd.[27]

Het gevoeligste punt van de adressen uit Breda en Maastricht betrof de officierseed. Sinds 1814 zwoer iedere pasbenoemde luitenant, op basis van een in dat jaar uitgevaardigd Soeverein Besluit, trouw aan de koning, gehoorzaamheid aan de wetten en onderwerping aan de krijgstucht, "zo waarlijk helpe mij God Almagtig!"[28] De indieners van de petities waren van mening dat deze drieledige formule ondeugdelijk was, omdat zij de officier automatisch meinedig zou maken, in het geval het staatshoofd de wet zou overtreden. Hij moest dan immers kiezen tussen óf zijn vorst afvallen óf medeplichtig worden aan een onwettige daad. Daarom pleitten de adressanten voor een herziening van de eed tot een enkelvoudige formule. De nieuwe constitutie diende voor te schrijven dat de officier, net als de koning zelf, uitsluitend trouw aan de *Grondwet* zou zweren. Dan kon er geen misverstand meer over bestaan dat de officier als staatsburger uitsluitend zijn vaderland diende en niet langer in een onderdanige betrekking tot de koning stond.[29]

Voor een deel van het officierskorps stond dit voorstel, dat progressieve krachten in dit revolutiejaar ook elders in Europa, met name in Pruisen, aan het leger trachtten op te dringen[30], gelijk aan heiligschennis. Luitenant Kempees, die geen boodschap aan spitsvondige casuïstiek had, schreef in zijn *Holloway-pillen* dat trouw aan de koning "onder alle omstandigheden" het devies van de officier moest zijn. Het gevoel van loyaliteit aan de natie moest daaraan ondergeschikt blijven.[31] Zijn driftige vriend en KMA-collega Kuyper voegde daaraan toe dat militairen die "de zoo onridderlijke aandrang tot wijziging van den *Eed*" niet konden onderdrukken, uit het leger verwijderd dienden te worden.[32] Luitenant Weitzel, die in maart 1848 Van Rijneveld als hoofdredacteur van *De Militaire Spectator* was opgevolgd, was het met de verdedigers van de eed van trouw aan de koning eens. Zij vertolkten volgens hem het ware militaire gevoel. "De Koning", voegde hij er geruststellend aan toe, "zweert de *handhaving* der Constitutie, en hierin ligt een voldoende waarborg, dat wij nimmer tegen de belangen, regten en vrijheden van het vaderland zullen strijden."[33]

Ook *De Nieuwe Spectator* mengde zich in deze delicate kwestie. In een ingezonden stuk voorzag een anoniem auteur Kempees', Kuypers en Weitzels blijken van onvoorwaardelijke trouw aan de koning van vlijmscherp commentaar. "Elke onbepaalde onderwerping van den eenen mensch aan den anderen, met lijf en ziel als het ware, is vernederend", schreef hij, "en stelt wezenlijke slavernij daar (...)." Een krijgsman die zijn vorst in alles, zelfs het begaan van gruweldaden, meende te moeten gehoorzamen, mocht met recht een "gehuurde moordenaar" heten.[34] Knoop, die het vraagstuk van de militaire eed in *De Gids* besprak, nam afstand van dit soort heftige uitlatingen. Hij betoogde dat in het onwaarschijnlijke geval dat de monarchie naar een tirannie zou afglijden, niets de officier in de weg stond de krijgsdienst te verlaten. Evenals Kempees wilde Knoop de eed ongemoeid laten. Anders dan de auteur van de *Holloway-pillen*, die meer met het hart dan met het hoofd redeneerde, had hij echter wel oog voor de interne tegenstrijdigheid van de bestaande formule, maar hij was van mening dat een eed van trouw aan de *Grondwet* nog veel sneller tot politieke complicaties kon leiden. Een leger zou zich dan verplicht voelen een bepaald bevel van de regering, bijvoorbeeld het neerslaan van een oproer, in plaats van onverwijld uit te voeren eerst op zijn grondwettigheid te toetsen. En een leger dat men tot beraadslagen dwong, zou vroeg of laat in ruziënde facties uiteenvallen. Juist de bestaande formule bood de beste bescherming tegen het gevaar dat het leger een speelbal in interne conflicten zou worden. "Daarom is het noodig, dat bij ons leger de trouw en gehoorzaamheid aan den Koning, als hoofd der regering, als uitvoerder der wetten, een beginsel blijve, waarvan men nooit mag afwijken."[35] Met een bijzondere gehechtheid aan Oranje had deze opvatting niets te maken, verzekerde Knoop, die zich hiermee impliciet van het kamp van Kempees en Kuyper distantieerde.

Knoop kon gerust zijn: de Bredase adressanten kregen op dit punt nul op het rekest. In 1849 kwam de militaire eed echter opnieuw in opspraak, ditmaal naar aanleiding van het aantreden van koning Willem III. Omdat bij de troonsbestijging van diens vader in 1840 het eerste deel van de eed was gewijzigd in "Trouw aan koning Willem II", sommeerde minister van Oorlog J.H. Voet alle officieren hun eed nogmaals af te leggen, en nog wel vóórdat Willem III, van wie men wist dat hij de nieuwe staatkundige verhoudingen verfoeide, zelf zijn eed op de *Grondwet* had gezworen.[36] De tot dan toe onbekende luitenant Stieltjes uit Zutphen baarde groot opzien door als enige niet onmiddellijk aan die oproep gehoor te geven. De reden daarvoor was dat hij de koninklijke wisseling van de wacht had aangegrepen om de Tweede Kamer een petitie te sturen waarin hij stelde dat het ogenblik hem nu gunstig leek alsnog een eed van trouw aan de *Grondwet* in te voeren. De recente polemiek had volgens hem aangetoond dat er binnen het officierskorps verschil van mening bestond over de vraag hoe de bestaande formule moest worden uitgelegd. Het ene kamp, met Kempees als woordvoerder, hield onverkort vast aan de opvatting dat de krijgsman trouw aan de "*persoon* des konings" zwoer, terwijl het andere kamp, waartoe Stieltjes zichzelf rekende, zich alleen aan het "*beginsel* van het koningschap" gebonden achtte, dus alleen zolang de vorst binnen zijn constitutionele bevoegdheden handelde. De luitenant uit Zutphen verzocht de Tweede Kamer te willen meewerken aan het verkrijgen van een eenduidige eedsformule die volledig in overeenstemming met de nieuwe *Grondwet* was.[37]

Stieltjes vroeg zijn superieuren hem uitstel van eedsaflegging te geven tot het moment waarop de Kamer de door hem gevraagde opheldering zou verschaffen. "Nu komt het mij met de heiligheid van den eed onbestaanbaar voor, iets te bezweren, wat ik niet goed begrijp."[38] Toen die chefs niet bereid bleken de brutale luitenant – men had geen idee dat hij de fameuze Oud-Soldaat was – respijt te geven en ook deze koppig voet bij stuk hield, zag minister Voet geen andere uitweg dan hem te ontslaan. De Tweede Kamer, die op 18 mei over deze kwestie vergaderde, leefde weliswaar met het slachtoffer van gewetensdwang mee, maar verzocht de minister niet het onrecht ongedaan te maken. Voet moest, na enig aandringen van Thorbecke, wel toegeven dat ook het leger slechts één koning kende, en dat was "*de constitutionnele Koning*".[39] Als hij die verklaring nu eens een paar weken eerder had afgelegd, verzuchtte Stieltjes in een tweede vlugschrift, dan was zijn dienstbeëindiging niet nodig geweest.[40] Weg of niet, het militaire establishment was nog niet van hem af. Terwijl hij aan een loopbaan als waterbouwkundig ingenieur begon, bleef hij, voorlopig nog onder de naam Oud-Soldaat, het defensiebeleid van kritische kanttekeningen voorzien. In 1860, vlak voordat hij een betrekking bij de spoorwegen in Nederlands-Indië aanvaardde, onthulde hij dat hij het was die zich jarenlang achter dit bekende pseudoniem had schuilgehouden.[41]

De vijfde en laatste wens van het Bredase adres was van een andere orde dan de eerste vier die alle betrekking hadden op de positie van de officier. In dit slotpunt drongen Booms en de zijnen aan op een "regeling bij wet van 's lands defensie". Een dergelijke rationele inrichting van het krijgswezen, die in alle openbaarheid diende te worden vastgesteld, moest in de plaats komen van de bestaande janboel aan besluiten en beschikkingen die, om het geheel nog ondoorzichtiger te maken, regelmatig aan de wisselende inzichten van de autoriteiten werden aangepast. De indieners van het adres waren vooral gebrand op een grote schoonmaak onder de wirwar van linies, vestingen, forten en batterijen waarmee het land bezaaid was. Die chaos aan versterkingen was volgens Booms een willekeurige nalatenschap uit de Middeleeuwen, de Tachtigjarige Oorlog en latere conflicten. Een groot deel van deze zogeheten dode weermiddelen verkeerde in slechte staat, terwijl ook de inundatievoorbereidingen te wensen overlieten. Bovendien zou het bezetten van al die werken het leger te veel versnipperen en daardoor weerloos maken "tegen over een ernstigen vijand".[42] Dit laatste punt van het Bredase adres, de roep om een wettelijk afgedwongen sanering van het vestingstelsel, stond, zoals we zagen, ook hoog op de wensenlijst van Oud-Soldaat en Knoop. *De Nieuwe Spectator* hamerde bij voortduring op de noodzaak ervan.[43]

Tot verdriet van de adressanten nam de grondwetscommissie dit idee van een wettelijke regeling niet over. Waaraan dat lag, bleef duister, mede doordat Thorbecke in zijn *Ontwerp van gewijzigde Grondwet* merkwaardig genoeg geen toelichting gaf bij zijn concept van het achtste hoofdstuk, getiteld 'Van de Defensie'.[44] Op zich is het aannemelijk dat de liberale voorman, mocht hij in het hectische voorjaar van 1848 over dit vraagstuk hebben nagedacht, de voordelen zou hebben erkend van een wettelijke regeling van het vestingstelsel, de organisatie van land- en zeemacht en andere aspecten van het krijgswezen. Hoe meer er immers bij wet zou worden geregeld, hoe groter de invloed van de Staten-

Generaal op het militaire domein zou zijn. Het is echter goed mogelijk dat Thorbecke van mening was dat deze kwestie volledig, dus zonder enig grondwettelijk voorschrift, aan het inzicht van de gewone wetgever kon worden overgelaten. Hoe het ook zij, na 1848 gingen de liberalen, onder wie Thorbecke, inderdaad proberen zoveel mogelijk facetten van het krijgswezen bij wet te regelen, in de hoop zo greep op het defensiebeleid te krijgen. Zoals we nog zullen zien, stuitten zij daarbij op tegenstand van het militaire establishment.

Op een ander terrein, namelijk dat van de legervorming, kwam het al in 1848 tot een botsing tussen Thorbecke en de behoudende krachten in het leger. Wat was het geval? De liberale voorman vond het niet aanvaardbaar dat het bestaande legerstelsel, door de samenvoeging van staande armee en nationale militie tot één kaderleger, op gespannen voet stond – om niet te zeggen ronduit strijdig was – met de *Grondwet*, die immers twee aparte organisaties voorschreef. Omdat de gegroeide praktijk zich moeilijk liet wijzigen, wilde Thorbecke de *Grondwet* aan deze realiteit aanpassen door ook op papier "eenheid van wapenmagt" te creëren. Daarom wilde hij artikel 202, waarin aan de koning de zorg voor "eene toereikende zee- en landmagt" werd opgedragen, niet in de nieuwe *Grondwet* laten terugkeren.[45] Deze ingreep, die niet uit de lucht kwam vallen – zij kwam al voor in zijn *Proeve van herziening der Grondwet* uit 1840 en in het Negenmannenvoorstel –, hield in dat in de *Grondwet* voortaan iedere verwijzing naar een koninklijk beroepsleger zou ontbreken. Als het aan Thorbecke lag, zou er alleen nog maar sprake zijn van een nationale militie, waartoe behalve de landmacht ook de marine en het Indische leger moesten worden gerekend.[46] Hij voegde daar later, naar aanleiding van de ophef die over dit voorstel was ontstaan, nadrukkelijk aan toe dat hij er niet op uit was de militaire professie af te schaffen. De militie zou het, schreef hij, niet kunnen stellen zonder een vaste kern van krijgslieden, "die van de wetenschap en kunst des oorlogs hun beroep maakten". Hij rekende deze beroepsmilitairen tot de reeds bestaande categorie der militie-vrijwilligers.[47]

Door de complete krijgsmacht als militie te definiëren, trachtte Thorbecke niet alleen begripsinhoudelijke maar ook politieke duidelijkheid te scheppen. Omdat de sterkte en de inrichting van de militie bij wet dienden te worden geregeld, zou niemand meer het gezag van de Staten-Generaal over de strijdkrachten in twijfel kunnen trekken. Juist daarom rezen in het militaire kamp tegen dit voorstel grote bezwaren. Daar wilde men coûte que coûte voorkomen dat de koning zijn zeggenschap over het militaire domein zou verliezen. Generaal Nepveu gaf in zijn eerdergenoemde open brief aan de koning ruchtbaarheid aan deze verontrusting. Hij redeneerde dat de staande armee in feite nog steeds bestond, namelijk als het totaal van de beroepsmilitairen, dat de kern en de essentie van het huidige kaderleger vormde; de miliciens, die dit leger voltallig maakten, waren slechts aanvulling. Dat was ook de mening van Weitzel, die in *De Militaire Spectator* de voorstellen van de grondwetscommissie van commentaar voorzag.[48] Nepveu ging echter verder. Zijns inziens zou het schrappen van artikel 202 onherroepelijk leiden tot burger-wapening onder gelijktijdige liquidatie van de militaire stand. En dan zou ook voor het koningschap het laatste uur geslagen hebben, want het was ondenkbaar dat de monarchie zonder staande armee, haar stevigste steunpilaar, zou overleven.[49] Mede door het protest

van Nepveu namen regering en parlement het voorstel van Thorbecke om artikel 202 te schrappen niet over.[50] Het verwarrende gevolg was dat de constitutie in weerwil van de praktijk zowel een staand leger als een nationale militie bleef voorschrijven.[51]

Nepveu deed zijn voorspelling dat het loslaten van artikel 202 tot revolutie zou leiden op een tijdstip dat dit conservatieve angstvisioen werkelijkheid dreigde te worden. In Parijs, Wenen en andere steden streden gewapende burgers op de barricaden tegen 's konings soldaten. Nepveu was zelf in maart getuige geweest van de straatgevechten in Berlijn.[52] Nu ging het er in Nederland in 1848 een stuk rustiger aan toe. Er waren hier en daar ongeregeldheden, maar nergens kwam de bevolking massaal in opstand. Wel hield het idee van een volkswapening ook hier te lande al enige tijd de pennen in beweging, zozeer zelfs dat het volgens Oud-Soldaat onder de dagbladen mode was geworden het einde van de staande legers te voorspellen.[53] In Nederland lagen aan de belangstelling voor een volkswapening echter vooral financiële motieven ten grondslag.[54] Een dergelijk stelsel zou veel goedkoper zijn dan het bestaande kaderleger, waarvan de beroepsmilitairen ook in vredestijd moesten worden betaald. Een bijkomend voordeel was dat ook de impopulaire conscriptie kon verdwijnen. Deze twee overwegingen lagen mede ten grondslag aan het enige goed uitgewerkte plan voor "eene algemeene volkswapening", dat in 1848 in een brochure het licht zag. De auteurs, majoor C.T. van Meurs en oud-officier W.N. Rose, stelden voor de militie af te schaffen en de gehele mannelijke bevolking in schuttersgilden te organiseren. Voor het leveren van een deel van het kader en voor de te vormen speciale wapenkorpsen van artillerie, cavalerie en genie zou slechts een kleine beroepsmacht nodig zijn.[55]

Hoewel Van Meurs en Rose een jaarlijkse bezuiniging van anderhalf miljoen gulden – op een budget van tien miljoen – als een groot pluspunt van het door hen ontworpen stelsel aanprezen, waren zij geen koele rekenmeesters. Hun brochure gloeide van de vaderlandsliefde. Voor hen stond voorop dat een volkswapening alleen een succes kon worden als zij werd gesteund door een natie die mentaal tot de tanden gewapend was. Met die krijgshaftigheid was het volgens het schrijversduo in Nederland echter slecht gesteld. De slappe opvoeding van de jeugd, die een grote vrees voor vuurwapens kreeg ingeprent, was daar mede debet aan. Schuld had ook het op conscriptie gebaseerde legerstelsel dat de natie van het krijgswezen vervreemdde. Het schadelijkste effect ging uit van de dienstvervanging, die het vervullen van de militieplicht tot een oneervolle opgave maakte. Daardoor werd volgens Van Meurs en Rose de landsverdediging niet echt als een nationale zaak beschouwd. Hun brochure liet zich lezen als een dringende oproep aan de hogere standen hun militaire plichten niet langer te verzaken. Juist omdat zij maatschappelijk bevoorrecht waren, dienden zij in de gewapende strijd voorop te gaan. De twee schrijvers hoopten dat de *Grondwet* zo zou worden herzien dat hun stelsel van volkswapening de hoeksteen van de landsverdediging zou worden.[56]

Van Meurs en Rose vingen bot. In militaire kring was er veel kritiek op hun brochure. De beide *Spectators* vonden hun plannen militair onverantwoord, omdat zij in een amateuristisch soldaatje spelen zouden ontaarden. Nederland had een forse kern van beroepsmilitairen nodig om de defensie-inspanning in goede banen te leiden.[57] Spijtiger

voor de twee auteurs was dat de grondwetscommissie hun ideeën negeerde. Ondanks de verleidelijke bezuinigingsmogelijkheden voelde Thorbecke er niets voor de landsverdediging aan schuttersgilden toe te vertrouwen. Daar kwam bij dat het Patriots-Bataafse idee dat een burger zich moest wapenen om zijn rechten en vrijheden tegen interne en externe vijanden te verdedigen, onder de liberalen nauwelijks leefde. Naar hun mening vormde het bestaande kaderleger weliswaar een bolwerk van conservatief-reactionaire aspiraties en een bedreiging voor de vrijheid van het individu, maar die gevaren wilden zij met politieke middelen beteugelen, en niet, zoals Joan Derk van der Capellen tot den Pol ooit had aanbevolen[58], door daar een alternatieve wapenmacht tegenover te stellen.[59] Alleen de kleine maar luidruchtige radicale beweging bediende zich in de jaren veertig nu en dan van militaire retoriek die aan de Patriotten deed denken. Zij drong in haar geschriften regelmatig aan op de vorming van een volksleger naar Zwitsers model. Overigens bevatten die oppositieblaadjes ook pleidooien ten gunste van een (klein) beroepsleger. Dat was tegenstrijdig, maar wel verklaarbaar omdat het de radicale publicisten vooral om afschaffing van de gehate conscriptie te doen was.[60]

In meer respectabele kringen was de afkeer van de conscriptie niet minder groot. De populaire schrijver Jacob van Lennep drong er bijvoorbeeld op aan dit "treurig geschenk der Fransche tiranny" op te ruimen, iets wat hem op een berisping van *De Militaire Spectator* kwam te staan.[61] Het Kamerlid B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis wees erop dat de conscriptie nooit was ingeburgerd, zij was "innationaal" gebleven.[62] Hij en andere liberalen vonden een klein en zuinig ingericht beroepsleger een aantrekkelijk alternatief, omdat daarmee de militaire druk op de samenleving tot het uiterste werd beperkt. Ook Thorbecke stelde zich op dit standpunt, maar hij begreep dat dit wegens het chronische gebrek aan vrijwilligers voorlopig een vrome wens zou blijven. Aan de conscriptie viel niet te ontkomen.[63] Dat mocht dan zo zijn, daarmee was de argwaan jegens dit gemakkelijk te misbruiken dwangmiddel er niet minder om; het betrof hier, zoals Thorbecke het omschreef, "de zwaarste schuld van alle, die de Staat aan zijne burgers oplegt".[64] Daarom streefde hij ernaar deze constitutionele plicht met nog meer beperkingen te omkleden dan in 1815 al was gebeurd. En met succes, want de herziene *Grondwet* vermeldde dat de duur van de eerste oefening niet meer dan twaalf maanden mocht bedragen, terwijl tevens met zoveel woorden werd vastgelegd dat de militiedienst in totaal vijf jaar zou duren.[65]

De liberale staatsrechtgeleerde J.T. Buys, die zelf wel positief over de dienstplicht dacht, stelde in 1887 vast dat uit de *Grondwet* van zijn leermeester Thorbecke "eene sterke antimilitaire geest sprak".[66] Deze kwalificatie was overdreven, maar Buys had wel een punt in de zin dat Thorbecke de burger vooral zo goed mogelijk tegen het leger in bescherming wilde nemen.[67] Deze defensieve houding kon overigens in de Tweede Kamer op veel steun rekenen. Het merendeel van de afgevaardigden, zo bleek in augustus 1848 tijdens de behandeling van het herzieningsontwerp, was het ermee eens dat de conscriptie in de constitutie stevig aan banden werd gelegd. Slechts twee Kamerleden, de ex-beroepsofficier jhr. C.M. Storm van 's Gravesande en E.W. van Dam van Isselt, dachten hier duidelijk anders over. Naar hun mening moest de *Grondwet* uitsluitend het beginsel en niet de details van de legervorming regelen. Het was hoog tijd, zeiden zij, dat het Nederlandse volk wat minder "schrik voor de wapenen" kreeg. Het moest de militieplicht als een

normaal onderdeel van het maatschappelijke verdrag durven aanvaarden. De nachtmerrie van aan hun ouders ontrukte jongens die van het ene naar het andere slagveld werden gesleept alvorens ergens in een vreemd gewest de dood te vinden, behoorde immers allang tot het verleden.[68]

Een andere roepende in de woestijn was majoor E. van Löben Sels. In 1848 pleitte hij in een brochure voor afschaffing van de dienstvervanging. Evenals Van Meurs en Rose was hij van oordeel dat, zolang die mogelijkheid tot afkoop bestond, het leger niet "wezenlijk nationaal" zou zijn. Pas wanneer iedere burger, arm of rijk, persoonlijk zijn dienstplicht zou vervullen, pas dan "zullen natie en leger één zijn; dan zullen er geen tiental jaren verloopen of men zal de dure pligt, die thans nog zulk een last schijnt, onder de schoonste regten van het volk rangschikken".[69] De Tweede Kamer peinsde er echter niet over dit voorrecht, dat overigens niet in de *Grondwet* maar in de *Militiewet* was verankerd, overboord te zetten. Zelfs van Knoop, die een nauwe verbintenis tussen volk en leger nastreefde, kreeg Van Löben Sels geen steun. Afschaffing van de dienstvervanging, aldus Knoop in *De Gids*, was op zich wenselijk, maar voorlopig uiterst inopportuun, omdat een dergelijke maatregel "de ontevredenheid van het meest invloedhebbende gedeelte der natie zou opwekken en daardoor het geheele militie-stelsel zou doen vallen".[70] Ook *De Nieuwe Spectator* meende dat de geesten nog niet rijp waren voor de persoonlijke dienstplicht. De antimilitaire gezindheid was nog te groot, zo meldde dit blad.[71]

Voor luitenant Weitzel was het jaar 1848 extra spannend. Als kersverse hoofdredacteur van *De Militaire Spectator* moest hij als "tolk van het leger" onmiddellijk zijn positie ten opzichte van de grondwetsherziening bepalen. Hoewel dit een hachelijke onderneming was, bood zij Weitzel tegelijkertijd een uitgelezen kans om duidelijk te maken dat *De Militaire Spectator* na het vertrek van Van Rijneveld ook afscheid had genomen van diens behoudende gedachtegoed. In *De Militaire Spectator* kwam hij er openlijk voor uit dat hij het proces van constitutionele vernieuwing steunde.[72] Toen hij in het januarinummer van 1849 op het voorbije woelige jaar terugblikte en ook enige wensen voor het nieuwe jaar uitsprak, schreef hij: "Aan de Nederlandsche krijgsmagt wenschen wij, dat ook zij zich weldra moge gedrongen zien tot de bekentenis dat er een stap voorwaarts werd gedaan door het aannemen eener nieuwe constitutie. Die constitutie kent haar gelijke regten en pligten toe met alle andere staatsburgers, en waarborgt haar daarvan de vrije uitoefening."[73] Daarnaast was Weitzel vooral ook opgelucht dat het bestaande legerstelsel de grondwetswetswijziging heelhuids had doorstaan. De ideeën voor een burgerwapening hadden in de politieke arena geen schijn van kans gehad.

De stellingname van Weitzel bleef niet onbeantwoord. Een groep anonieme officieren nam in *De Militaire Spectator* afstand van zijn politieke opvattingen."Wij behooren", schreven zij, "tot het getal dergenen, die naar men zegt de minderheid uitmaken, en die in de vermeerdering der staatkundige regten van den officier, en in de vermindering van de magt en den invloed des Konings op het leger, geen heil voor den Staat, geen nut voor het leger zien." Het streven naar meer vrijheid vonden zij overbodig. "Neen, wij waren met de maat onzer vrijheid tamelijk tevreden, en deelden die tevredenheid met het meerendeel onzer kameraden".[74] Weitzel liet zich door dit tegengeluid niet vermur-

wen. Om aan te geven dat er een nieuwe wind woei, verklaarde hij dat kritiek op het functioneren van het leger in het tijdschrift niet langer taboe zou zijn.[75] Omdat hij zich niet gebonden wilde voelen, liet hij minister Voet weten geen prijs te stellen op de subsidie die het blad tot dan toe van rijkswege had ontvangen.[76] Hoeveel officieren hem in zijn onafhankelijke opstelling steunden, viel onmogelijk vast te stellen. Zeker was wel dat koning Willem III en diens militaire entourage hem niet gunstig gezind waren. In mei 1849 leverde een kritisch stuk in *De Militaire Spectator* hem een forse uitbrander op van luitenant-generaal b.d. jhr. R.A. Klerck, de chef van het Militaire Huis.[77]

In de erkenning van de officier als volwaardig staatsburger – concreet vertaald in een ongeclausuleerde verkiesbaarheid tot de Tweede Kamer en een robuuste ontslagbescherming – lag ook voor *De Nieuwe Spectator* het belangrijkste winstpunt van de nieuwe *Grondwet*. De officier was uit zijn afhankelijkheidsrelatie tot de koning bevrijd.[78] In 1872 blikte Stieltjes, die inmiddels lid van de Tweede Kamer was, in een toespraak terug op het Bredase adres. Hij merkte daarbij ten onrechte op dat de invoering van de nationale driekleur in het leger, ter vervanging van het koninklijk oranje, een van de punten uit deze petitie was geweest.[79] Hoewel zijn geheugen hem hier in de steek liet, was zijn vergissing begrijpelijk, omdat het de liberale officieren er in 1848 inderdaad om te doen was geweest het leger van een vorstelijke tot een zuiver nationale instelling om te vormen. En daarbij zat het hun inderdaad dwars – in zoverre was de herinnering van Stieltjes juist – dat de oranje regimentsvaandels het belangrijkste symbool van het leger waren. Liberale officieren voelden zich in dit opzicht bij de zeemacht ten achter gesteld, zo bleek onder meer uit de volgende hartenkreet uit *De Nieuwe Spectator* van 1848: "Waarom draagt het Nederlandsche leger de Nederlandsche kleuren niet? Waarom die bespottelijke afscheiding tusschen marine en landmagt, de eene varende onder de nationale vlag, de ander marcheerende onder de kleuren van eene dynastie?"[80]

In 1860 kwam het tijdschrift nog eens op deze kwestie terug: "Zijn wij soldaten van het huis van Oranje of van den staat? Men geve ons voor 't minst onze vaandels rood, wit en blaauw."[81] De oranje vaandels waren namelijk in 1848 niet aangepast, zoals ook de officierseed ongewijzigd was gebleven. Vele officieren waren er na dat jaar dan ook nog ten volle van overtuigd dat zij in eerste instantie de koning persoonlijk dienden. In hem zagen zij de beschermheer van het staande leger. Zij waren zeer aan die blijken van trouw aan Oranje gehecht. Ook Weitzel wilde de hechte band tussen vorst en leger zoveel mogelijk intact laten, waardoor zijn in beginsel positieve houding ten opzichte van het bestel van 1848 iets tweeslachtigs kreeg, temeer daar zijn *Militaire Spectator* na dat jaar nog regelmatig zou fungeren als uitlaatklep voor militaire gevoelens van onvrede jegens de Tweede Kamer, die de landsverdediging niet serieus zou nemen. Nu waren dit slechts woorden in een tijdschrift. Belangrijker was dat voor de legerleiding, inclusief de opeenvolgende ministers van Oorlog, de vraag naar de zeggenschap over het militaire domein nog lang niet was beslecht. Een centrale rol bleef weggelegd voor Nepveu, die na zijn ontslag als minister naar zijn oude functie van chef van de Generale Staf was teruggekeerd. Dit ondanks zijn openlijke afkeer van de nieuwe *Grondwet*! Wat hem betrof was de strijd tegen het parlement nu pas goed begonnen.

Hoofdstuk 4

Een conservatief bolwerk in een liberaal landschap

Het jaar 1848 is een mijlpaal in de Nederlandse geschiedenis. De herziene *Grondwet* maakte een einde aan het persoonlijk bewind van de koning. De gegoede burgerij, die het kiesrecht bezat en in meerderheid liberaal gezind was, ging nu in Nederland de dienst uitmaken. Deze constateringen zijn vooral conclusies achteraf. In werkelijkheid was het bestel van 1848 nog lang kwetsbaar, terwijl het jaren zou duren voordat de staatkundige verhoudingen min of meer waren uitgekristalliseerd en het parlement zijn suprematie in de praktijk had gevestigd. Ook vanuit militair oogpunt braken er na 1848 niet plotseling nieuwe tijden aan. Uit dit hoofdstuk, dat loopt tot aan de aanpassing van de *Militiewet* in 1861, zal blijken dat de legerleiding erin bleef slagen het militaire domein tegen civiele bemoeienis af te schermen. Het parlement nam deze afwerende houding voor lief, zolang de aan de natie op te leggen militaire lasten beperkt bleven. Beide partijen, volk en leger, was het er wegens hun wederzijds wantrouwen vooral om te doen op veilige afstand van elkaar te blijven. Hun relatie liet zich het best typeren als een stilzwijgende afspraak elkaar zoveel mogelijk met rust te laten. Knoop en andere militaire auteurs die zich ten doel stelden volk en leger juist nader tot elkaar te brengen, kregen weinig gehoor. Daarbij speelde mee dat de kans dat Nederland bij een oorlog betrokken zou raken, vooralsnog niet groot leek.

Thorbecke en zijn medestanders waren terecht bevreesd dat conservatieve krachten in de samenleving loerden op een kans de liberale hervormingen ongedaan te maken. Het gaf te denken dat elders in Europa de reactie veel van het in 1848 verloren terrein wist terug te winnen. In eigen land maakte koning Willem III er geen geheim van dat hij het hem aangemeten constitutionele keurslijf te krap vond.[1] Ook leden van de oude notabelenstand leken de klok te willen terugzetten, evenals de orthodox-protestanten onder leiding van G. Groen van Prinsterer en de groot-protestantse partij, een antikatholieke beweging die haar aanhang voornamelijk uit het volk achter de kiezers rekruteerde. Dat er uiteindelijk geen serieuze poging tot restauratie is ondernomen, was het gevolg van de totale ongeschiktheid van de koning en van terughoudendheid en verdeeldheid onder de conservatieven.[2] Wel heeft het er een aantal keer om gespannen. In 1853, toen het land in de ban van de Aprilbeweging was, deden er zelfs geruchten de ronde over een militaire staatsgreep.[3] Hoewel deze vrees ongegrond was, was zij wel begrijpelijk, omdat

het officierskorps als een conservatief bolwerk bekend stond. Publiekelijk is er vanuit het leger echter nooit, zelfs niet op bedekte wijze, met een ingrijpen in de politiek gedreigd. Booms meende te weten dat bepaalde hoge officieren wellicht enige lust tot een staatsgreep hebben gevoeld maar dat het nooit tot zelfs maar een begin van een samenzwering is gekomen. Hij prees zich gelukkig te leven in een land waar "de *coups d' état* en de *pronuntiamentos* minder te vreezen zijn".[4]

Dat mocht zo zijn, de liberalen hadden niettemin goede redenen het leger met argwaan te bezien. De legerleiding was van mening dat de koning een grote mate van zeggenschap over 'zijn' krijgsmacht diende te behouden. Zij zocht steun bij de (ongewijzigd gebleven) grondwettelijke bepaling dat het oppergezag over zee- en landmacht bij de koning berustte.[5] Willem III onderschreef dit denkbeeld van harte. De vorst, die een militair getinte opvoeding had genoten en het liefst in een generaalsuniform gekleed ging, voelde zich, zoals veel gekroonde hoofden van zijn tijd, op en top legeraanvoerder. Hij vertoefde graag in het legerkamp Zeist, waar hij tot schrik van de militairen vaak persoonlijk het bevel ging voeren en de oefeningen in de war stuurde.[6] Zijn coterie bestond grotendeels uit officieren die uit het juiste reactionaire hout waren gesneden. Het Koninklijk Huis en de militaire departementen waren de kernen van wat de historicus Bevaart het monarcho-militaire complex heeft genoemd.[7] Hoewel dit complex niet als uitvalsbasis voor een coup heeft gediend, vormde het wel een krachtig bolwerk tegen liberale pogingen controle op het defensiebeleid te krijgen. De legerleiding sterkte koning Willem III in de overtuiging dat zijn opperbevelhebberschap meer was dan louter een eretitel.[8] Ondanks zijn onhandelbaarheid was de vorst een onmisbare steun voor het leger, omdat het de claim dat het boven het civiele element stond, op deze koninklijke connectie baseerde.[9]

Veel liberalen hadden ook om een andere reden weinig met het leger op. Zij hadden, zo gezegd, een niet-militair wereldbeeld. Naar hun oordeel – en meer conservatief ingestelde burgers dachten er vaak niet anders over – had Nederland na afloop van het onzalige Belgische avontuur zijn ware bestemming als kleine handelsnatie hervonden. Territoriale expansie in Europa stond niet langer op de nationale agenda. Een politiek van afzijdigheid leek het geschiktst voor een land dat de liberale politicus P.Ph. van Bosse zonder schroom als een "groote kruidenierswinkel" betitelde.[10] In hun optimistisch vooruitgangsgeloof meenden de liberalen dat de groei van de vrijhandel de mensheid steeds vredelievender zou stemmen. Overal zou het besef doorbreken dat een staat zijn veiligheid het best kon waarborgen, niet door zich achter een kordon van vestingen te verschuilen, maar door zijn tariefmuren te slechten en zijn handelscontacten uit te breiden.[11] In de internationale arena zou niet langer het recht van de sterkste gelden; een te vormen rechtsgemeenschap van volkeren zou alle staten, groot en klein, afdoende bescherming bieden.[12] Deze hoopvolle verwachting ondermijnde de belangstelling voor het leger, dat een anachronisme leek te worden. Met de uitgavenexplosie van de jaren dertig nog vers in het geheugen wilden de liberalen in ieder geval zuinigheid betrachten.[13] De neiging de hand op de knip te houden werd nog versterkt door de overtuiging dat tegenover een grote mogendheid het kleine Nederland hoe dan ook kansloos was. Militaire uitgaven leken al snel weggegooid geld.

In de geschiedschrijving is deze zuinige houding van de liberalen scherp bekritiseerd. Door hun toedoen, zo luidt het verwijt, zou het negentiende-eeuwse defensiebeleid permanent aan geldgebrek hebben geleden. "*The less, the better*", zo vatte F.C. Spits deze negatieve mentaliteit samen.[14] Of de oorzaak nu een te groot vertrouwen in het internationaal recht dan wel de werking van het machtsevenwicht was, of juist een verlammende twijfel aan de verdedigbaarheid van Nederland, het kwam er in ieder geval op neer dat het veiligheidsbeleid niet van de eigen nationale kracht uitging. In navolging van eigentijdse critici uit het militaire kamp hebben historici meer dan eens een treurig relaas van de toen geleverde defensie-inspanning gedaan. Onverschilligheid, verwaarlozing en naïviteit zijn daarin de trefwoorden. Tijdens de gebrekkig verlopen mobilisatie van 1870 kwamen de kwalijke gevolgen van deze liberale afbraakpolitiek, zo beweerden zij, in hun volle omvang aan de oppervlakte.[15]

Bevaart heeft deze zuinigheidsthese als te eenzijdig verworpen.[16] Hij wees erop dat de liberalen er na 1848 niet goed in slaagden greep op het defensiebeleid te krijgen. Op dit terrein bleken de restauratieve krachten te sterk. Een teken aan de wand was dat koning Willem III in 1849 resoluut weigerde Thorbeckes kandidaat voor het ministerschap van Oorlog, de als kritisch bekend staande Storm van 's Gravesande, te accepteren.[17] Het monarcho-militaire complex, waarbinnen de in 1849 tot baron verheven generaal Nepveu een gezichtsbepalende figuur was, bleef de inhoud van het krijgsbeleid bepalen. Dat was gericht op de voltooiing van het ruime vestingstelsel en op het behoud van het leger als een koninklijke instelling die zoveel mogelijk van de invloed van de samenleving verschoond moest blijven.[18] Nepveu was behalve chef van de Generale Staf ook voorzitter van het in 1850 ingestelde Comité van Defensie, een achter gesloten deuren vergaderend adviescollege, dat mede was bedoeld de Tweede Kamer buitenspel te zetten.[19] De opeenvolgende ministers van Oorlog waren zonder uitzondering hoge officieren die er alles aan deden de bemoeienis van burgers met het militaire apparaat zo gering mogelijk te houden. Zij beschouwden de koning, hoewel deze voor hen vaak een kwelgeest was, als hun bevelhebber aan wie zij, meer dan aan het parlement, verantwoording schuldig waren.

Het militaire establishment kon zich niet volledig in zijn bolwerk opsluiten. De ministers van Oorlog moesten in het kabinet hard onderhandelen over de hoogte van hun budget en vervolgens moesten zij daarvoor de instemming van het parlement zien te verwerven. Typerend voor hun afwerende houding was dat zij vaak bereid bleken financiële concessies te doen als zij daarmee een debat over hun beleid konden vermijden.[20] Bovendien wilden de behoudende kabinetten die na 1853 aan het roer stonden, vóór alles verhinderen dat Thorbecke als minister zou terugkeren. Om zelf op het pluche te blijven, dienden deze kabinetten zich te verzekeren van de steun van gematigde liberalen. En om die reden moesten de militaire bewindslieden hun financiële verlangens matigen.[21] Hoewel die ministers ongaarne zagen dat het krijgswezen aan dit hogere politieke doel ondergeschikt werd gemaakt, namen zij dat op de koop toe, zolang de inhoud van hun portefeuille maar exclusief aan hen bleef toebehoren. De Kamer, die op haar beurt snel geneigd was het krijgsbeleid aan de militaire experts over te laten en haar belangstelling tot de financiële consequenties daarvan te beperken[22], trad daarbij soepeler op dan de liberale retoriek

deed vermoeden. Zij was bereid het leger met rust te laten, zolang het maar niet te veel kostte. Zo bleven in de jaren vijftig, toen dankzij de Indische baten de schatkist beter gevuld raakte, de uitgaven voor Oorlog redelijk op peil.[23]

Het aldus bereikte evenwicht was precair. Tussen koning en leger enerzijds en gegoede burgerij anderzijds bleef een groot wantrouwen bestaan. In militaire kring heerste een zware allergie voor vrijwel elke vorm van parlementaire bemoeienis met het leger. De ministers van Oorlog, afkomstig uit een autoritair milieu, waren slecht in staat in de Tweede Kamer zakelijk te debatteren. Kritiek vatten zij al snel op als een charge tegen hun persoon of als een krenking van de eer van de vorst. Een van hen, H.F.C. baron Forstner van Dambenoy, vocht zelfs bijna een duel uit met een Kamerlid dat het gedrag van de koning in legerkamp Zeist aan de orde had gesteld.[24] De conservatief-militaire onvrede werd het scherpst verwoord door Nepveu, die in 1859 onder het snel doorgeprikte pseudoniem L'Homme Gris de brochure *Nederland en het leger* uitbracht. Daarin uitte hij zijn woede over de burgerlijke schraapzucht, die zijns inziens tot een ernstige verwaarlozing van de defensie had geleid. Volgens hem was Nederland in militair opzicht "de achterlijkste van allen". Het had "in dit oogenblik de minst volledig gewapende krijgsmagt van Europa, zoo niet van den aardbol".[25] Nepveu verweet de opeenvolgende ministers van Oorlog dat zij zich in de Kamer te meegaand opstelden. Daarom greep hij naar het middel van het vlugschrift om zijn bezorgdheid rechtstreeks op het publiek over te brengen. Zijn alarmkreet zorgde inderdaad voor de nodige onrust, die nog werd vergroot door de datzelfde jaar uitgebroken oorlog tussen Frankrijk en Oostenrijk.

Nepveu beschouwde de "Heeren van het Binnenhof" als de grote boosdoeners.[26] Nu kon men van een man die de *Grondwet* het liefst zou verscheuren, niet anders verwachten, maar ook militaire auteurs die deze aandrang niet voelden, hadden het op het parlement voorzien. In *De Militaire Spectator* spraken officieren hun ergernis uit over het boekhoudersinstinct van de Kamerleden die het leger louter als een kostenpost zagen.[27] Lezers die hun hoop op "onze vaderlandslievende Staten-Generaal" vestigden, werden als volgt toegesproken: "welke onbekrompen gedachte wilt ge zoeken bij die schriele, kruimelende, burgermannetjes, die den kostelijken tijd vermorsen met postjes van een paar honderd guldens te beknibbelen [?]"[28] Het onder meer door Thorbecke geopperde idee dat het verstandig zou zijn eerst vast te stellen hoe hoog precies – gelet op de draagkracht van de natie – het oorlogsbudget zou kunnen zijn om vervolgens de defensie daarnaar in te richten, was naar de mening van de meeste officieren een absurde en gevaarlijke gedachte die de spot met de beginselen van de krijgskunde dreef. Eerst de plannen en dan de cijfers, luidde het militaire antwoord.[29] Diverse auteurs toonden medelijden met de minister van Oorlog, die de ondankbaarste betrekking van het land bezat, omdat hij "steeds gereed moet zijn om de meest dwaze aanmerkingen te wederleggen, de bespottelijkste vragen te beantwoorden (...) Arm leger! Arme Minister!"[30] De overtuiging dat het krijgswezen bij het parlement, en meer in het algemeen bij het civiele deel der natie, niet in goede handen was, zat bij veel officieren diep.

De burger-politici waren er evenmin gerust op. Hun waakzaamheid betrof vooral de hoogte van de militaire uitgaven. De legerleiding gaf immers te kennen dat de oorlogs-

begroting, en daarmee de veiligheid van het land, niet van de financiële prioriteitstelling in de politieke arena afhankelijk mocht zijn. Zij meende dat zij, op basis van een krijgskundige analyse van de veiligheidssituatie in Europa, zelfstandig de hoogte van het budget moest kunnen bepalen.[31] Voor de liberalen was een dergelijke redenering taboe. Zij voelden er niets voor de gevraagde blanco cheque uit te schrijven. Hun angst was dat het land zich al financieel zou hebben uitgeput, voordat er überhaupt een vijand in zicht was.[32] Bovendien had de legerleiding in hun ogen de neiging de externe dreiging te ernstig in te schatten. Menig generaal zou zich gedragen als die "ouden Spaanschen ridder, die in alles, ja zelfs in schapen en windmolens, vijanden zag".[33] Het wantrouwen van de liberalen werd nog versterkt doordat zij er – mede op grond van de 'bewijzen' die de militaire pers hiervoor aandroeg – van overtuigd waren dat de wel toegestane gelden verre van doelmatig werden besteed.[34] Om meer vat op de militaire uitgaven te krijgen, pleitten zij met kracht voor een wettelijke regeling van de defensie, waaronder het vestingstelsel. Het monarcho-militaire complex verzette zich echter hardnekkig tegen deze pogingen het krijgswezen aan een grotere parlementaire invloed te onderwerpen.[35]

De liberale officieren die zich geroepen voelden de kloof tussen volk en leger te dichten, stonden voor een zware opgave. Hun eigen positie bleef ook na 1848 benard. Binnen het officierskorps heerste onveranderlijk de opvatting dat het ongepast of zelfs deloyaal was in het openbaar kritiek op de legerleiding te uiten. Onvoorwaardelijke trouw en gehoorzaamheid aan het gezag domineerden het militaire denken.[36] Wie deze strakke beroepscode als knellend ervoer, moest lef hebben om hem te doorbreken. Hoewel de bevorderings- en ontslagwet uit 1851 officieren meer bescherming bood dan voorheen – een congé als dat van Stieltjes was niet meer mogelijk –, beschikten hun superieuren nog over tal van disciplinaire middelen om hen in het gareel te houden. Bovendien was een officier voor het maken van promotie erg afhankelijk van de inquisitoriale macht van zijn chef, die zijn conduitelijst invulde.[37] Klachten over favoritisme bij benoemingen waren niet van de lucht.[38] Vooruitstrevende militairen werden op veilige afstand van de belangrijke beleidsfuncties gehouden en soms met opzet naar een ver van Den Haag gelegen garnizoensplaats 'verbannen'. Bovendien konden zij, zo ondervond ook Knoop, rekenen op de blijvende gramschap van koning Willem III, die maar niet kon verkroppen dat hij niet langer bevoegd was 'zijn' officieren naar believen te ontslaan en die vooral de kritische geesten onder hen grof bejegende.[39]

Zo bleven voor militairen met liberale sympathieën de deuren van het monarcho-militaire machtscentrum nagenoeg gesloten. Zij zetten hun publicitaire belegering van dit bastion dan ook voort. *De Nieuwe Spectator*, waarvan Knoop in 1849 in het geheim de redactie op zich nam, fungeerde hierbij als stormram.[40] Met de hevigheid van de aanvallen viel het overigens mee. Booms omschreef de houding van dit tijdschrift in de Franse *Spectateur Militaire* als een "*opposition hollandaise, c'est-à-dire une critique calme et raisonnée, fade quelquefois, mais jamais virulente*".[41] Knoop ergerde zich aan die lauwheid. *De Nieuwe Spectator*, klaagde hij, kreeg onvoldoende kopij binnen en wat hij ontving, was meestal te onbenullig om te plaatsen. Officieren waren kennelijk nog steeds bang elkaar publiekelijk de waarheid te zeggen.[42] Was men, vroeg Knoop zich af, dan nog niet

overtuigd van de noodzaak van een door "brandende vaderlandsliefde" aangevuurd debat over de Nederlandse defensie? Een ander euvel waartegen hij ten strijde trok, was de vreemde overheersing op het terrein van de militaire letteren. Hoewel hij toegaf dat de militaire kritiek in Duitsland, Engeland en Frankrijk meer diepgang vertoonde, was dat naar zijn mening geen reden alles wat uit den vreemde kwam automatisch hoger te schatten. Voor elk land gold dat de militaire letterkunde alleen tot bloei kon komen als zij nationaal was. Daarom nam Knoop in zijn *Spectator* geen vertaalde artikelen uit buitenlandse tijdschriften op. Oorspronkelijke beschouwingen over oorlogen tussen andere landen waren evenmin welkom, omdat die de lust tot het imiteren van de grote mogendheden zouden prikkelen. De Krimoorlog liet hem koud. "Maar wat gaat ons die krijg van vreemde volkeren aan, waarvoor wij niets geene sympathie hebben! (...) laat ons Hollanders blijven."[43]

Behalve via de drukpers was er nog een manier om de stem van het leger te laten horen, en wel in "'s lands vergaderzaal". In de jaren veertig wezen uiteenlopende publicisten als Van Rijneveld en Knoop op het belang van een goede vertegenwoordiging van de militaire stand in de Tweede Kamer, omdat men dan "ter regter plaatse vraagbaken en voorlichters [zou] hebben".[44] Daarom pleitten zij ervoor ook subalterne officieren het passieve kiesrecht te schenken, een wens die, zoals vermeld, in 1848 in vervulling ging. Hoewel deze verruiming van de verkiesbaarheid niet tot een militaire stormloop op het Binnenhof leidde, droeg zij er wel toe bij dat er sindsdien steeds enige (oud-)officieren in de Tweede Kamer zaten. De onvermoeibaarste strijder voor het krijgsbelang was lange tijd jonkheer Storm van 's Gravesande, die van 1847 tot 1879 Kamerlid was. Deze liberaal, die de ideeën van Oud-Soldaat en Knoop onderschreef, was aanvankelijk de enige militaire deskundige in het parlement, maar in de jaren zestig kwamen er andere "specialiteiten" bij, onder wie J.J. van Mulken (1862-1866), Stieltjes (1866-1878) en J.K.H. de Roo van Alderwerelt (1866-1878). Met hen had de Kamer leden in huis die de minister van Oorlog goed tegenspel boden. Dat was winst. Minder gunstig was dat de aanwezigheid van deze experts bij de overige Kamerleden de neiging versterkte zich niet te intensief met militaire zaken te bemoeien. "Nu ja, voor die zaak hebben ze immers een paar officieren in de Kamer gekregen", luidde een cynisch commentaar in *De Militaire Spectator*.[45] Zodoende was de militaire specialist een wat eenzame pion die, wanneer hij een liberaal geluid liet horen, ook veel collega-officieren van zich vervreemdde.[46] De militaire argwaan jegens de Tweede Kamer was en bleef groot. De verkiezing van een enkele (oud-)officier veranderde daaraan niets.[47]

"Wij hebben hoogen eerbied voor onze volksvertegenwoordiging, voor onze Tweede Kamer; het is een kundig, verlicht, vaderlandslievend ligchaam."[48] Met deze woorden nam Knoop stelling tegen het in het militaire milieu heersende antiparlementaire sentiment. Volgens hem was de Kamer het leger geenszins vijandig gezind. Nee, het probleem was dat het militaire establishment, dat de armee in een isolement hield, weigerde open kaart te spelen, terwijl het wel verwachtte dat de Kamer zijn beleidsplannen als "orakeltaal" zou eerbiedigen.[49] Knoop was het dan ook pertinent oneens met Nepveu alias L'Homme Gris, die in zijn brochure de Tweede Kamer als een verzameling bekrompen en egoïstische

lieden afschilderde. Niet het bewust onwetend gehouden parlement, schreef hij, maar het in alle beslotenheid opererende krijgsbestuur was verantwoordelijk voor de gebrekkige landsverdediging.[50] Knoop vond trouwens dat Nepveu het verval van de landmacht sterk overdreef. Dergelijk alarmistisch geschrijf had niet alleen tot doel een geschrokken maar ongeïnformeerde burgerij tot financiële offers te pressen, het kwam volgens hem ook voort uit de militaire gewoonte zich bij voorbaat tegen eventuele nederlagen te willen indekken. De hebbelijkheid de zaken te zwart voor te stellen was des te kwalijker omdat er volgens Knoop een contraproductief effect van dreigde uit te gaan. Het toch al geringe vertrouwen van de burger in de verdedigbaarheid van het land werd daardoor verder aangetast.[51]

Hoe het wel moest, stond Knoop helder voor de geest. Hij bleef hameren op de eis van openbaarheid, vooral ten aanzien van het Comité van Defensie[52], waarvan hij overigens zelf korte tijd tamelijk vruchteloos lid was.[53] Zowel in dat comité als in het openbaar probeerde hij de legerleiding te leren inzien dat het parlement het recht én de plicht had de hoofdlijnen van het defensiebeleid te bepalen. De grondwetsartikelen die de zorg voor en het oppergezag over de krijgsmacht aan de koning opdroegen, mochten niet in die zin worden uitgelegd dat de Kamer blindelings en zonder onderzoek alles moest toestaan wat de regering haar voorlegde.[54] De Kamer zou volgens Knoop zeker aan de opbouw van een goede defensie meewerken, als zij er maar van overtuigd was dat de armee de opperste zuinigheid betrachtte. Keer op keer drong hij erop aan dat het leger zich zo nauw mogelijk bij de natie zou aansluiten, "dat het hollandsch zij, in denken, spreken en handelen".[55] Hij ging ervan uit dat een leger dat voortdurend aan de kritische toets van het openbare debat werd onderworpen, als vanzelf doelmatig en nationaal zou worden.

Openbaar, doelmatig en nationaal. Om de haverklap keerde deze drieledige liberale eis in *De Nieuwe Spectator* terug. De schadelijke vestingen waren, zoals gezegd, de grootste kwaal waaraan het krijgswezen volgens dit blad leed. De kritische militairen én de buitenwacht van sceptische burgers onderkenden echter ook andere gebreken die stuk voor stuk lieten zien hoezeer het leger ten prooi was aan de wedijver tussen de vier wapens, de pleziertjes van de koning en particuliere belangen. Dit commentaar op de ondoelmatigheid viel overigens deels samen met de in de militaire publicistiek continu opduikende klacht over de ziekelijke regelzucht van de departementale bureaucratie. Deze zou met een nimmer aflatende kanonnade van bevelen, waarvan niemand de zin kon doorgronden, een waar papieren schrikbewind uitoefenen. Dergelijke uitvallen kwamen niet alleen uit vooruitstrevende hoek; ook Nepveu liet zijn alter ego L'Homme Gris ertegen tekeergaan[56], hetgeen bewijst dat het monarcho-militaire complex geen eenheid was, maar veeleer bestond uit een aantal clusters zonder centrale regie. Kritische officieren meenden dat de ongrijpbare macht van de militaire bureaucratie, die haar tentakels overal in de organisatie deed voelen, ook de minister stevig in haar greep hield.[57] Hoe was het anders te verklaren dat Forstner van Dambenoy, die in 1846 nog de sloop van een groot aantal vestingen had bepleit, daar tijdens zijn bewindsperiode (1852-1857) niets meer van wilde weten, of dat jhr. E.A.O. de Casembroot, die in 1848 het Bredase adres had ondertekend, twaalf jaar later als minister een wettelijke regeling van de defensie afwees?[58]

Vooral de ondoelmatigheden die officieren nodeloos op kosten joegen, moesten het in de militaire publicistiek ontgelden. Een goed voorbeeld daarvan was de in veler ogen zinloze gewoonte eenheden geregeld van garnizoen te laten veranderen.[59] De reden waarom het krijgsbestuur deze carrousel van verplaatsingen draaiende hield, was de gedachte dat troepen die lange tijd in hetzelfde garnizoen verbleven, te veel zouden inburgeren en daardoor aan militaire waarde en discipline zouden inboeten.[60] Een ander argument was dat een aantal garnizoensplaatsen zo ongezond was – met name Zeeland was gevreesd vanwege zijn beruchte koortsen – dat het beter was daar niet te lang achtereen te verblijven. Liberale officieren klaagden dat deze "inlandsche Zigeunerei" het hun moeilijk maakte in de burgermaatschappij sociale contacten aan te knopen. Zo bleven zij buitenstaanders. Nog vervelender was dat die gedwongen verhuizingen als een molensteen om de nek van de gehuwde militairen hingen, omdat de onkosten die zij daarbij voor vrouw en kinderen maakten, niet werden vergoed. Menig huisgezin kwam hierdoor in de problemen.[61] Een in 1860 door minister De Casembroot gedane toezegging dat hij tot een stelsel van vaste garnizoenen wilde overgaan – een maatregel die conservatieve militairen deed vrezen dat de soldaten te "burgerlijk van zin" zouden worden[62] – bracht in de praktijk weinig verbetering. De klachten over het vele verkassen van kazerne naar kazerne hielden dan ook aan.[63]

De meest in het oog springende ondoelmatigheid was, zoals Oud-Soldaat het noemde, de "kleermakers-manie". De obsessie met het uniform was niet alleen kostbaar maar ook schadelijk voor het imago van het leger, omdat het de burger zou bevestigen in zijn vooroordeel dat militairen louter nutteloze pronkstukken uit de koninklijke porseleinkast waren.[64] Nu was er, voor de goede orde, geen officier die zich laatdunkend over het uniform uitliet. Daarvoor lag dit uiterlijke kenmerk dat de militair nadrukkelijk van de burger onderscheidde, hem te na aan het hart.[65] Achter deze consensus ging echter veel onvrede over de militaire klederdracht schuil. In de beide *Spectators* werd erop gewezen dat de uniformen zo strak gesloten waren dat zij meer voor de paradeplaats dan voor het slagveld ontworpen leken. Critici drongen dan ook aan op rationelere en goedkopere kledij.[66] Zij wilden ook een einde maken aan de talrijke aanpassingen van het uniform aan de nukken van de koning of de smaak van een nieuwe minister. Er was altijd wel iets aan vervanging toe: waren het niet de epauletten, dan waren het de sjako's of de sjerpen. Hoewel een militair deze vernieuwingen in beginsel uit eigen zak moest betalen, berokkenden deze modegrillen ook de staat geldelijk nadeel.[67] In 1851 sprak *De Nieuwe Spectator* schande van een toelage van honderd gulden die de cavalerieofficieren hadden ontvangen om de laatste verandering in hun uitrusting te bekostigen. Het blad keurde deze geldverspilling een parlementaire enquête waardig.[68] Eén officier vroeg zich af of het niet mogelijk was een waarborgmaatschappij op te richten om zich tegen de dure uniformveranderingen te verzekeren.[69]

Of het nu om het vestingstelsel, de garnizoensindeling of de uniformen ging, de legerleiding weerstond de drang tot sanering. De prijs die zij daarvoor betaalde, was dat de argwaan jegens het introverte leger groot bleef. Voor haar woog het streven het militaire domein van burgerlijke bemoeienis te vrijwaren, echter het zwaarst. Zo ook tijdens de

strijd om de nieuwe *Militiewet*, die, noodzakelijk geworden door de grondwetsherziening, in 1861 in het *Staatsblad* verscheen. De liberale Kamergroep onder leiding van Thorbecke huldigde daarbij de opvatting dat deze wet alle facetten van de legerorganisatie, zoals de omvang van het officierskorps en de precieze sterkte van de vier wapens, moest regelen. Voor haar waren militie en leger immers synoniem (zie pag. 52). Minister De Casembroot, die het daarmee oneens was, slaagde er ternauwernood in een Kamermeerderheid voor zijn standpunt te winnen. Echt van harte ging dat niet, want er moest een ministerieel dreigement om af te treden aan te pas komen. Het resultaat was dat de nieuwe *Militiewet* werd gegrond op het beginsel dat de militie in het staande leger – de kern van beroepsmilitairen – werd geïncorporeerd.[70] Artikel 120 zei het als volgt: "De afgeleverde voor de militie te land bestemde manschappen worden (...) bij de corpsen van het leger ingelijfd." Daarom beperkte de wet zich, evenals haar voorganger, in hoofdzaak tot het regelen van de *voorwaarden* waaronder die inlijving plaatsvond. We moeten dan denken aan de bepalingen over de omvang van het jaarlijkse militiecontingent, de loting, de vrijstelling en de dienstvervanging.[71]

Ook in de strijd om de *Militiewet* behaalde het monarcho-militaire complex, zo kan men met Bevaart concluderen, een zege, want het wist het parlement ervan te weerhouden zich, met de dienstplicht als breekijzer, een toegang tot het militaire domein te forceren. Bovendien hield het de idee-fixe van een apart beroepsleger in stand.[72] Toch is dit slechts de halve waarheid. De Tweede Kamer, die zich er andermaal op had toegelegd paal en perk te stellen aan de bemoeienis van het leger met de samenleving, kon ook tevreden zijn. Zo werd de jaarlijkse lichting aan een maximum van 11.000 man per jaar gebonden, terwijl het totale militiecontingent niet meer dan 55.000 man mocht bedragen. Buitengewone lichtingen in oorlogstijd waren niet toegestaan, hoewel de regering daarop sterk had aangedrongen.[73] De regelingen betreffende de vrijstelling en de dienstvervanging bleven goeddeels intact. De *Militiewet* behield daardoor het karakter van een moeizame afspraak tussen twee elkaar voortdurend argwanend beloerende partijen om hun onderlinge contact zo beperkt mogelijk te houden. Het parlement accepteerde het kaderleger als de voortzetting van de koninklijke armee, mits de conscriptie strak aan de ketting bleef liggen en de gegoede burger niet persoonlijk raakte. De legerleiding accepteerde op haar beurt die restricties als de prijs die zij moest betalen om baas in eigen huis te blijven.

Hoe groot het wantrouwen tussen volk en leger was, bleek uit de commotie over een klein onderdeel van de *Militiewet*. De Casembroot en zijn collega van Binnenlandse Zaken hadden in het ontwerp de bepaling opgenomen dat minderjarige miliciens die een contract als beroepsmilitair wilden tekenen, daarvoor niet langer de toestemming van vader of voogd behoefden. De hoop was dat deze clausule de werving zou bevorderen. Tegen dit voorstel rezen grote bezwaren. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (*NRC*) wees op het gevaar dat miliciens uit jeugdige onbezonnenheid, en wellicht daartoe door hun meerderen verleid, een vrijwilligerscontract zouden ondertekenen; een stap waarvan zij waarschijnlijk levenslang spijt zouden hebben.[74] Onder druk van deze tegenwerpingen, die in de Kamer door een aantal liberale en katholieke afgevaardigden werden verwoord, trokken de ministers dit deel van het wetsontwerp schielijk in.[75] Kapitein P.M. Netscher laakte deze burgerlijke koudwatervrees: alsof een twintigjarige, aan wie wel de plicht tot

dienen werd opgelegd, niet oud en wijs genoeg was om zelf te beslissen of hij beroepsmilitair wilde worden. Nu zou het leger, dat met een tekort aan vrijwilligers kampte, achter het net blijven vissen, want wanneer een jongeman eenmaal 23 en meerderjarig was, had hij vaak al elders emplooi gevonden.[76] Ook de onvermijdelijke Nepveu gaf lucht aan zijn verontwaardiging over het feit dat de Kamer de jeugd van Nederland niet toestond tot het leger toe te treden: "aan mama moeten zij er verlof toe vragen, aan de goede en voor haar kroost en lief broedsel zoo bezorgde en angstvolle moeder!"[77]

De nieuwe *Militiewet* bracht slechts een klein aantal officierspennen in beweging. De zojuist genoemde Netscher was de enige militair die dit onderwerp een brochure waardig keurde. Hij velde een gunstig oordeel over het wetsontwerp, omdat het aan de twee "hoofdvereischten" voldeed, namelijk dat het "op genoegzame wijze voorziet in de aanvulling der strijdkrachten van den Staat, en (...) de verpligte krijgsdienst zoo min bezwarend mogelijk voor de ingezetenen maakt".[78] Omdat Netschers conclusie nauwelijks tegenspraak uitlokte – in *De Militaire Spectator* werd zijn vlugschrift instemmend besproken –, lijkt het aannemelijk dat het merendeel van het officierskorps het met hem eens was.[79] Alleen in *De Nieuwe Spectator* werd enige oppositie tegen dit afstandelijke compromis tussen volk en leger gevoerd. Twee anonieme auteurs veroordeelden de eenzijdige houding van het parlement, dat zich alleen maar om de zwaarte van de dienstplichtlast leek te bekommeren. Terwijl Netscher het jammer maar onvermijdelijk vond dat de burgerij er zo op gespitst was de militieplicht tot in de details te regelen, spraken de twee critici het onaanvaardbaar over deze negatieve benadering uit. De wet getuigde naar hun smaak van een tekort aan betrokkenheid bij het leger.[80] Toch gingen zij niet zo ver het voorrecht van de dienstvervanging ter discussie te stellen. "Men kan geen ijzer met handen breken; men moet niet streven naar het onmogelijke", schreven zij in dit verband.[81] Dit was in 1861 de gangbare opvatting binnen het officierskorps.

In het militaire commentaar op de *Militiewet* was nauwelijks aandacht voor, laat staan kritiek op, de aan het militiecontingent gestelde limiet van 55.000 man. De legerleiding zag in dat plafond evenmin een groot bezwaar. De Europese legers waren in 1861 nog altijd, in verhouding tot het bevolkingspotentieel, tamelijk kleine organisaties. Dat gold ook voor de Franse armee, waaraan het militaire establishment in Nederland zich bij voorkeur spiegelde.[82] Kenmerkend voor deze kleine kaderlegers, die vooral bedoeld waren de binnenlandse orde te bewaken, was dat de dienstplichtigen ook in vredestijd langdurig onder de wapenen verbleven. In een periode van twee tot vier jaar werd de rekruut tot soldaat gedrild, een proces waarin hij geleidelijk zijn burgerlijke identiteit verloor.[83] Het Nederlandse leger voldeed in dit opzicht niet aan de Europese norm. De *Grondwet* van 1848 schreef voor dat de eerste oefening hooguit één jaar mocht duren, en de *Militiewet* bevatte op dit punt geen nadere bepalingen.[84] Om geld uit te sparen zag de legerleiding er zelfs vanaf de haar gegunde tijd volledig te benutten. In de jaren vijftig en zestig werd het merendeel van de miliciens al na vijf of zes maanden naar huis gestuurd.[85]

Tot begin jaren zestig kon Nederland volstaan – zo luidde algemeen de opinie – met een relatief klein leger, dat in vredestijd niet langdurig werd geoefend. De weinig dreigende internationaal-politieke situatie noopte niet tot grotere paraatheid. Dit betekende dat op

het terrein van de legervorming de aan de natie te stellen eisen beperkt van omvang konden blijven. De omstandigheden lieten toe dat volk en leger elkaar, in een soort van gewapende vrede, angstvallig op afstand bleven houden. De liberale officieren onder aanvoering van Knoop, die volk en leger zo graag in een hecht nationaal verbond wilden samenbrengen, moesten ervaren dat hun streven vooralsnog op de afkerige houding van beide partijen stukliep. Zij hadden dan ook veel om teleurgesteld over te zijn, bijvoorbeeld over het gebrek aan kritische zin onder het merendeel van hun collega's dan wel het gebrek aan durf deze publiekelijk te uiten. Zij stoorden zich aan de onkunde en de onverschilligheid van de burger ten aanzien van het defensievraagstuk. Hun verwijten troffen echter vooral de legerleiding, die door haar ondoelmatig beleid en geslotenheid zelfs de goedwillende burger van zich vervreemdde. Want van één ding bleven Knoop en de zijnen overtuigd: wanneer het leger zich zou openstellen en bereid zou zijn tot het voeren van een rationeel beleid – op nationale leest geschoeid en aan parlementaire controle onderworpen –, dan zou het er stellig in slagen de vaderlandslievende Nederlander voor de zaak van de landsverdediging te winnen. Mits deskundig voorgelicht, zou de burger een rotsvast geloof in de verdedigbaarheid van Nederland kunnen worden bijgebracht. Deze boodschap bleef Knoop met een verbeten optimisme uitdragen.

Hoofdstuk 5

Het productieve leger

De liberale officieren, die volk en leger nader tot elkaar wilden brengen en het wederzijdse wantrouwen overwinnen, boekten naar hun oordeel nog weinig succes. In het vorige hoofdstuk is dit streven vooral bezien vanuit het vraagstuk van de politiek-militaire verhoudingen: het lukte hun niet het monarcho-militaire bolwerk open te breken. Parallel aan deze kwestie en deels hiermee verweven, kwam in de militaire publicistiek de vraag naar het maatschappelijk nut van het leger aan de orde. Om dat nut aan te tonen, zochten militaire auteurs aansluiting bij het (liberale) discours van de productieve en deugdzame burger, die werd geacht de aanjager van de maatschappelijke vooruitgang te zijn. In dit hoofdstuk komt aan bod hoe zij daarbij stuitten op het probleem dat het leger en ook het officierskorps met een negatief imago kampten dat deels op oude vooroordelen was gebaseerd. Een extra complicatie was dat veel liberalen geloofden dat in een naar hun idealen ingerichte wereld de oorlog zou worden uitgebannen en het leger overtollig zou worden. De meer vooruitstrevende militaire auteurs beseften echter dat het reputatieprobleem van het leger niet alleen aan achterhaalde inzichten van de burger was te wijten. Om die burger er met succes van te kunnen overtuigen dat het leger een productieve en verlichte instelling was, moest, zo realiseerden zij zich, in de kazernes een moderner leefklimaat gaan heersen.

De officieren van *De Nieuwe Spectator* waren overtuigde liberalen, maar wel met een belangrijke reserve. Het liberalisme bevatte een aantal 'legervijandige' denkbeelden waarmee zij zich niet konden verenigen. Deze ideeën, die ten tijde van de Verlichting waren ontstaan, waren door filosofen en staathuishoudkundigen als J.B. Say en J.S. Mill samengebracht in één economisch, politiek en zedelijk wereldbeeld dat ook op de Nederlandse burger grote invloed uitoefende. Centraal daarin stond de productieve burger, die door zijn werklust, spaarzaamheid en deugdzaamheid een nuttige bijdrage aan de gemeenschap leverde en de vooruitgang bevorderde. Het was de taak van de staat voor dit zelfredzame individu de hinderpalen die een vrije ontwikkeling van handel en nijverheid belemmerden, op te ruimen.[1] De vijanden van het productieve deel van de natie waren enerzijds de van de bedeling afhankelijke paupers en anderzijds de niets producerende renteniers, bevoorrechte aristocraten en overheidsdienaren die baat hadden bij een node-

loos groot staatsapparaat.[2] Aan deze parasitaire groepen, die op kosten van de natie leefden, moest de productieve burger zich zien te ontworstelen.

Grote groepen liberalen beschouwden het leger als het schoolvoorbeeld van een improductieve en parasitaire organisatie. Dit antimilitaire standpunt wortelde in denkbeelden die voor het eerst in de tweede helft van de achttiende eeuw, met name door de fysiocraten, op schrift waren gesteld.[3] In 1846 sprak een anoniem Frans auteur namens de bourgeoisie de militaire gemeenschap op de volgende wijze toe: "*Vous avez changé les couvents en casernes; avancez un pas de plus dans la civilisation, transformez les casernes en manufactures, et vous aurez l'idéal du bonheur social.*"[4] Een dergelijk oordeel over de nuttelоosheid van de armee, die de groei van de welvaart remde, viel ook regelmatig in Nederland te beluisteren. Bijvoorbeeld tijdens een Kamerdebat in 1862, toen het liberale Kamerlid G. Dumbar zich hardop afvroeg "hoeveel spoorwegen, hoeveel waterwegen, hoeveel werken van openbaar nut" men van het oorlogsbudget had kunnen aanleggen. Volgens hem waren alle staathuishoudkundigen het erover eens dat de soldaat een improductieve arbeider was.[5] Dat laatste was geen boude veronderstelling, omdat sinds ongeveer 1840 alle economen van naam tot de laisser-faire richting behoorden. Zij konden alleen waardering voor de producerende klassen opbrengen en hadden geen oog voor de stimulerende rol die de vraag naar goederen en diensten in het economisch proces kon spelen. Voor hen stond consumeren gelijk aan (pot)verteren.[6]

De zeggingskracht van de liberale theorie betreffende de militaire improductiviteit zou stellig minder groot zijn geweest, als waarnemingen uit de alledaagse werkelijkheid niet haar gelijk leken te bewijzen. Verslagleggers van het openbare leven wezen in krant of brochure dikwijls op de lediggang van het leger. De officieren werden getypeerd als "sieraden der koffijhuizen (...) die ruim zoo veel tijd hebben om zich te vervelen als om den lande te dienen, en een steen des aanstoots zijn voor de eerzame burgers uit onze koopsteden".[7] Even talrijk waren de verhalen over soldaten die over straat zwierven op tijdstippen dat brave ambachtslieden zich in het zweet werkten om de kost te verdienen. Wanneer de militairen wel druk in de weer waren, bijvoorbeeld met exerceren, dan zag de nijvere burger in dat "soldaatje spelen" vaak loze drukdoenerij.[8] Dit negatieve oordeel strekte zich over alle rangen uit. "Zoo als de ambachtsman over den soldaat denkt, oordeelt helaas menig beschaafder man over den officier; een persoon, die, naar hem voorkomt, 'would be' belangrijke bezigheden heeft."[9] Van de vele spot- en scheldnamen aan het adres van de militair hadden de meeste betrekking op zijn vermeende improductiviteit, zoals "bloedzuiger der Natie", "opvreter van het land", "onnut leeglooper" of "gedecoreerden kanker van het oorlogs-budget".[10]

Dat het leger veel belastinggeld opsoupeerde was erg genoeg, maar ernstiger was dat de gewapende macht door haar lust voor militaire avonturen de natuurlijke gang naar een steeds vreedzamer wereld zou kunnen verstoren.[11] In liberale kring heerste – we stipten het al aan – een zonnige toekomstverwachting. De vooruitgang, soms abstract opgevat als de onstuitbare opmars van de rede, soms meer concreet als de groei van het internationale handelsverkeer, zou de oorlog op den duur uitbannen. Donker Curtius bijvoorbeeld zag in de spoorwegen de grote vredebrengers.[12] Dat oorlog economisch voordeel kon opleveren, was volgens de liberalen een mercantilistisch waanidee.[13] Zij meenden

het krijgsbedrijf te hebben ontmaskerd als de aartsvijand van beschaving en welvaart, een absurde bezigheid die uitsluitend werd beoefend ter vermaak van koningen en aristocraten. Wanneer de natie de macht van deze krijgslustige elites definitief had gebroken, zou een tijdperk van vrede en vrijhandel aanbreken.[14] Met dit fraaie beeld voor ogen leek de liberale burgerij in Nederland hooguit bereid, zolang in Europa de strijdbijl nog niet was begraven, het eigen leger als een "noodzakelijk kwaad" te dulden. In de negentiende eeuw was dit begrip een veel gebruikte gemeenplaats om de positie van het leger in de samenleving te omschrijven.[15]

De militaire auteurs tekenden protest aan tegen dit liberale doodvonnis. 'We zijn wel productief!' leken zij van de kazernedaken te willen schreeuwen. Steevast trokken zij de vergelijking met de dreiging van de zee: niemand zou toch willen beweren dat een dijk bij rustig weer improductief was.[16] De militaire uitgaven, zo luidde een ander bekend argument, moest men zien als een "assurantie-premie, die ieder zorgvuldig huisvader gaarne betaalt, om zijne bezittingen tegen plotselinge vernietiging te verzekeren".[17] Eensgezind bestreden de militaire auteurs de optimistische verwachting dat de oorlog spoedig passé zou zijn. Zij verkondigden het in hun ogen realistische standpunt dat de mens – zo was nu eenmaal zijn natuur – altijd oorlog zou blijven voeren.[18] Een volk dat deze les negeerde en bij onbewolkte hemel de zorg voor de defensie verwaarloosde, liep groot gevaar zijn onafhankelijkheid te verspelen. In de militaire publicistiek keerden veel thema's regelmatig terug, maar geen daarvan zo vaak als de waarschuwing die was vervat in de tot vervelens toe geciteerde Latijnse spreuk "Si vis pacem, para bellum" ofwel "Zoo gij den vrede begeert, houd u ten oorlog gereed".[19] Volgens de militaire auteurs had de officier de ondankbare taak in vredestijd, wanneer alles rustig leek en de burger zich op geld verdienen toelegde, als eenzame wachter op de uitkijk te blijven. De alerte krijgsman liet zich niet in slaap sussen door de schijnzekerheid van het recht en internationale verdragen, omdat hij wist dat woorden alleen effect hadden "als ze van lood gegoten en uit ijzer gesmeed zijn".[20]

Naïeve liberalen die het belang van fysieke macht miskenden, en economisten met utopische toekomstvisies waren de gezworen vijanden van de militaire publicistiek. Zo ook een derde groep, namelijk die van de strijders voor de wereldvrede. De vredesbeweging vond haar oorsprong in de Amerikaanse en Britse *peace societies*, die "vredesapostelen" uitzonden om de publieke opinie voor ontwapening en arbitrage te winnen. Hun boodschap trok ook in Nederland aandacht, zij het dat de oprichting van een eigen vredebond hier nog achterwege bleef.[21] Toch klommen militaire auteurs regelmatig in de pen om deze wereldvreemde predikers van geweldloosheid de les te lezen. Knoop zei het als volgt: "Het zijn *edele* dweepers, maar toch *dweepers*, die zich eene wereld voorspiegelen, die niet bestaat, en die de lage misdadige hartstogten over het hoofd zien, welke de verwezenlijking hunner droombeelden van menschengeluk tot eene onmogelijkheid maken."[22] Knoop hing het liberale vooruitgangsgeloof aan, maar dan wel met het voorbehoud dat oorlog onuitroeibaar was. Dat besef stond hem niet tegen, want hij huldigde het onder zijn collega's populaire denkbeeld dat de oorlog de mensheid vooral in immateriële zin veel goeds kon brengen. Gewapende strijd zette aan tot het tonen van edele deugden en haalde het beste in een volk naar boven.[23] Waterloo was voor Knoop niet louter een

monument van menselijk lijden, maar een "kampstrijd (...) zoo bloedig, zoo grootsch, zoo heldhaftig gestreden, zoo onvergetelijk door de groote mannen, die daar optraden".[24] Een vredespolitiek om zulke slachtpartijen tot elke prijs te voorkomen, vond hij laf en onterend.[25]

Het "Si vis pacem, para bellum" was in de militaire publicistiek veruit het belangrijkste argument om de productiviteit van het leger aan te tonen. Het oorlogsbudget kon het best, zo heette het, als een verzekeringspremie worden beschouwd. Volgens één auteur waren de militaire uitgaven ook in meer directe zin al productief, omdat deze gelden grotendeels terug naar de burgers stroomden: "alles wat tot het leger benoodigd is, wordt immers door hen geleverd en vervaardigd".[26] Daarnaast wezen veel militaire auteurs erop dat het leger ook in vredestijd de samenleving tal van nuttige diensten bewees. In alle garnizoenen van het land verrichtten soldaten dag en nacht wachtdiensten. Zij bewaakten niet alleen militaire objecten maar ook overheidsgebouwen, geldkassen en gevangenissen, terwijl zij langs de grenzen de smokkelarij hielpen bestrijden.[27] Brak in een gebied een veeziekte uit, dan was het aan de militairen om op de naleving van het vervoersverbod toe te zien. Voorts kwamen militairen regelmatig in actie bij het bestrijden van ordeverstoringen, variërend van uit de hand gelopen kermisruzies tot belastingrelletjes en arbeidsonlusten.[28]

Omdat de storm van 1848 Nederland grotendeels onberoerd had gelaten, was het hier niet, zoals elders in Europa het geval was, tot een herwaardering van het leger als ordebewaker gekomen.[29] In Frankrijk bijvoorbeeld sloot een geschrokken bourgeoisie de armee, die zich als "*le défenseur de l'ordre social*" had doen gelden, dankbaar in de armen.[30] Toch waren ook in Nederland de civiele autoriteiten bij de handhaving van de openbare orde erg afhankelijk van de militaire macht. Het politieapparaat stelde weinig voor, de marechaussee was alleen in de zuidelijke provincies actief en de schutterijen, die van de *Grondwet* een taak bij het behoud van de inwendige rust hadden gekregen, waren zo zwak dat niemand verwachtte dat zij een vuist konden maken.[31] Het stoorde veel militaire auteurs dat de burgerij de krijgsman voor die rol van beschermer van de maatschappelijke orde weinig erkentelijk was. Zij wreven handelaars en fabrikanten onder de neus dat het leger hen niet alleen tegen oorlogsgevaar beschermde, maar ook tegen oproerig werkvolk. "De rente" die het leger oplevert, "laat zich niet in coupons verdeelen, maar zij is vrij wat kostbaarder dan deze, en brengt te weeg, dat gij de uwe op uw gemak kunt afknippen."[32] Het gevoel van miskenning zat diep bij het officierskorps.

Een andere manier om de productiviteit van het leger te vergroten en zijn imago te verbeteren, was om militairen in de landbouw te werk te stellen of bij de uitvoering van publieke werken in te schakelen. In tal van landen was dat de gewoonste zaak van de wereld en vooral in Frankrijk maakte een aantal officieren enthousiast propaganda voor het idee het leger door de aanleg van spoorwegen en kanalen een bijdrage aan de vooruitgang te laten leveren.[33] Ook in Nederland kwam dit vraagstuk in de militaire publicistiek aan de orde. Zo wees Oud-Soldaat erop dat het leger genoeg tijd zou hebben voor deze vorm van maatschappelijke dienstverlening, als het de paradecultuur en andere "charlataneriën" overboord zou zetten.[34] Deze suggestie vond echter weinig weerklank.

Het bleef bij een enkele losse flodder, zoals in 1865 toen een anoniem auteur in *De Militaire Spectator* voorstelde de verveling onder de militairen te bestrijden door hen in te zetten bij de aanleg van wegen, bij dijkonderhoud of, zoals in België gebeurde, bij de bouw van vestingwerken.[35] Hoe aanlokkelijk dit idee om de krijgsman als een arbeider de handen uit de mouwen te laten steken, ook mocht zijn, de heersende overtuiging in beide *Spectators* was dat het leger juist zoveel mogelijk van zijn vredestaken moest worden verlost. Het leger, zo heette het, moest zich volledig op zijn eigenlijke taak, de landsverdediging, kunnen toeleggen.

De militaire rol van nachtwaker en politieagent was des te hinderlijker omdat die vereiste dat het leger overal in het land aanwezig was. Daarom was het over maar liefst 82 garnizoenen verspreid, waarvan het merendeel erg klein van omvang was. Den Haag, Breda, Maastricht en Den Bosch staken, als enige vier steden met een militaire bezetting van meer dan duizend man, met kop en schouders boven de rest uit. 51 plaatsen hadden minder dan honderd krijgslieden binnen de poorten.[36] Deze kleine garnizoenen, waar het leven eentonig was, waren volgens veel militaire auteurs de "pest van het leger". Zij ontbeerden meestal een exercitieveld en een schietbaan, zodat van oefenen weinig terechtkwam. Was exerceren wel mogelijk, dan maakten die in vredestijd verre van voltallige compagnieën op de burgerij weinig indruk.[37] Van beide *Spectators* kreeg de legerleiding het verwijt dat zij de oorlogsvoorbereiding verwaarloosde, omdat zij te gewillig gehoor gaf aan de smeekbeden van de lokale overheden die allemaal om economische redenen hun garnizoentje wilden behouden. De versnippering van het leger, die door het uitgebreide vestingstelsel nog verder in de hand werd gewerkt, had tot gevolg dat de meeste militairen zelden of nooit in een enigszins imponerende troepenmacht werden verenigd, hetgeen schadelijk voor het moreel werd geacht. Vooral *De Nieuwe Spectator* drong aan op de formering van een klein aantal grote garnizoenen, gelegen in een omgeving waar voldoende oefenruimte was. Wanneer de bevolking de troepen daar ernstig bezig zou zien, zou zij met ontzag vervuld raken en geen vraagtekens meer bij de militaire productiviteit plaatsen.[38]

Vanaf het begin van de militaire publicistiek waren militaire auteurs bezorgd over het imago van de officier. We zagen al dat Kempees en Weitzel probeerden af te rekenen met hardnekkige clichés, waaronder dat van de officier als de hautaine "*traineur de sabre*" die altijd en overal ruzie zocht of de rokkenjager die even luchthartig van maîtresse als van garnizoen wisselde.[39] In hun ijver aan te tonen dat de officier een productief burger was, portretteerden de militaire auteurs hem bij voorkeur als een man van studie en wetenschap. Vroeger was de officier, gaven zij toe, een rauwe "vechtmachine" die in salon en sociëteit een modderfiguur sloeg, maar tegenwoordig viel hij zelfs in gemengde gezelschappen niet uit de toon.[40] "Het schreeuwen, het bezigen van grove woorden, het stelselmatige vloeken" werd door het officierskorps niet langer als "*gentlemanlike*" beschouwd.[41] De officier was niet alleen een beschaafd maar vooral een ontwikkeld man geworden die intellectuele vorming hoog in het vaandel had staan. "Ja, het Boemanisme, dat zoo gaarne iederen ondergeschikte, den luitenant in 't bijzonder, verstand en oordeel tracht te ontzeggen (...)" had in het leger afgedaan, zo heette het in *De Nieuwe Spectator*.[42]

De militaire auteurs – inclusief het meer behoudende segment onder hen – waren het erover eens dat een wetenschappelijke houding, die mede tot uiting kwam in het stimuleren van het militair onderwijs, het handelsmerk van de moderne officier moest zijn. Alleen daarmee kon hij laten zien dat hij zijn taak, de bescherming van het vaderland, ernstig nam en het respect van zijn arbeidzame medeburgers verdiende.[43]

De meest bevlogen bespiegelingen kwamen ook in dit geval van Knoop. Naar zijn oordeel was het Nederlandse officierskorps tot een "in beschaving, in kunde, in vaderlandsliefde (...) uitmuntend ligchaam" uitgegroeid.[44] De liberale notie van burgerschap was, schreef hij, bij uitstek op de militaire stand van toepassing. Volgens deze notie behoorde de burger niet alleen zijn eigenbelang na te streven, maar had hij ook de morele plicht de publieke zaak te dienen.[45] De liberalen zagen zichzelf als de ware vertegenwoordigers van de natie, omdat zij het algemeen boven het groepsbelang stelden.[46] Vanuit dit ideaal van de geëngageerde burger sprak Knoop zijn landgenoten aan op hun plicht zich om het krijgswezen te bekommeren. Vanuit dit ideaal bezag hij ook de maatschappelijke rol van de officier. In tegenstelling tot de burgerij, die door privébeslommeringen en godsdienstige of politieke kwesties werd afgeleid, wijdde het boven alle "beuzelachtige staatkundige twisten" verheven officierskorps zich volledig aan de nationale zaak.[47] Daarom was volgens Knoop de officier, die louter de res publica diende, een staatsburger in optima forma. Aan deze zelfverzekerde redenering – overigens één waarmee liberale officieren in Italië, Spanje en Rusland hun diverse couppogingen rechtvaardigden[48] – lag een hartgrondige afkeer van binnenlands-politieke verdeeldheid ten grondslag, omdat zulke "haarkloverijen" de nationale veiligheid in gevaar brachten. Voor Knoop was dat de belangrijkste les van de geschiedenis van de Republiek.

Bij deze loftuitingen aan het adres van de officier passen twee kanttekeningen. In de eerste plaats gaven de militaire auteurs, in hun streven het imago van de officier op te poetsen, bewust een te fraaie voorstelling van zaken. Zij wisten heel goed dat binnen het officierskorps het particularisme en anti-intellectualisme nog lang niet uitgestorven waren. De opvatting dat een verblijf in de schoolbanken de krijgsman bederf, werd in 1855 in *De Militaire Spectator* als volgt bestreden: "Het *tegen elkander overstellen* van wetenschappelijke beschaving en praktische bruikbaarheid (...) berust op eene geheel valsche, geheel onlogische vereeniging van denkbeelden, waarmede wij ons nimmer zullen kunnen vereenigen."[49] Op dit vlak lieten militaire auteurs daarom vaak een dubbel geluid horen. Terwijl zij het naar buiten toe deden voorkomen alsof in alle geledingen van het officierskorps een verlicht-intellectuele geest heerste, waren zij tegelijkertijd druk in de weer het obscurantisme in eigen kring te bestrijden. Die tweeslachtigheid deed zich bijvoorbeeld gelden ten aanzien van de KMA. Enerzijds beschreven militaire auteurs deze instelling als het Mekka van de militaire wetenschap, waarbij zij er trots op wezen dat de daar geschreven leerboeken ook hun weg naar de burgermaatschappij vonden.[50] Anderzijds hadden diezelfde auteurs ook kritiek op de KMA, omdat het onderwijs te schools en het regime te streng was. Eigen oordeelsvorming werd er, zo was de klacht, niet op prijs gesteld.[51]

De tweede kanttekening was dat voor de officier de theoretische vorming toch enigszins het karakter van een surrogaatbezigheid had, omdat hij bij ontstentenis van oorlog zijn

eigenlijke taak nu eenmaal niet kon uitvoeren. Het verwijt van improductiviteit lag steeds op de loer. Veel militaire auteurs gaven toe dat, hoe nuttig boekenwijsheid ook was, er toch niets boven echte krijgservaring ging. Zij wisten niet goed raad met het probleem waarmee elk leger in vredestijd worstelde, namelijk dat naarmate de kanonnen langer zwegen, steeds minder militairen het slagveld uit eigen ervaring kenden. Een oplossing hiervoor was niet gemakkelijk gevonden: men kon immers "ten hunnen gerieve geen oorlog maken".[52] Om die reden was Knoop een voorstander van het samenvoegen van de officierskorpsen van het Nederlandse en Indische leger. Hij beschouwde een dergelijke fusie als het beste middel om de militaire stand in Nederland voor een Jan Salieachtige reputatie van futloosheid te behoeden. In Indië kon de officier zich volop bewijzen en medailles verdienen.[53] Dit voorstel van Knoop stuitte binnen het officierskorps echter op grote bezwaren, omdat naar verluidt de animo voor het militaire beroep sterk zou teruglopen, als men tegen zijn wil naar de koloniën kon worden gezonden.[54] Het was nu al mogelijk de officier op vrijwillige basis tijdelijk bij het Indische leger te detacheren en dat moest genoeg zijn.[55]

Hoewel het af en toe knaagde dat de officier, zolang de vijand niet aan de grenzen verscheen, niet de kans kreeg zijn kennis en kunde te tonen, was de heersende overtuiging in de militaire publicistiek dat er ook in vredestijd voldoende strijd viel te voeren. Beide *Spectators* wezen erop dat in een tijd waarin het publieke debat alsmaar belangrijker werd, ook de militair zijn stem moest laten horen. Levend in "een constitutioneelen staat", moest hij leren via de openbare weg der overtuiging de legerbelangen te verdedigen.[56] Dikwijls werd de schrijver Ambert aangehaald, die bekend stond als een bestrijder van het militaire vooroordeel tegen studie en wetenschap. Volgens deze Fransman was de drukpers het belangrijkste wapen van de negentiende eeuw, "*comme la lance était l'arme du moyen-âge*". Een officier die de pennenstrijd een voor de krijgsman onwaardige bezigheid vond, gedroeg zich als de middeleeuwse ridder die weigerde zijn strijdwijze aan de uitvinding van het buskruit aan te passen.[57] Booms kende de schrijfactiviteiten van het officierskorps een zelfs nog grotere, of in ieder geval ruimere, betekenis toe. "Wil een leger in waarde niet verminderen, wil het zijn aanzien niet verliezen en in eigen land niet vervreemden", schreef hij, "dan moet het gelijken tred houden met de stoffelijke en de zedelijke ontwikkeling van de maatschappelijke samenleving en daar door zijne hoogste elementen, de officieren, waardig vertegenwoordigd worden. Die officieren zijn ook leden der maatschappij, burgers van den Staat (...) Terwijl het zwaard in de scheede rust, moeten zij iedere gelegenheid aangrijpen om zich ook op ander dan zuiver militair gebied te onderscheiden, om hun land met het woord of de pen ten dienste te staan."[58]

Hoewel Booms geen namen noemde, zal de persoon van Knoop hem voor ogen hebben gestaan als wellicht het beste voorbeeld van een officier die zich door zijn publicitaire prestaties tot een waardevol lid van de samenleving had ontwikkeld. Knoop geloofde zelf ook heilig in deze verlichte vorm van dienstbetoon. Naar zijn overtuiging was het zelfs zo dat het officierskorps er vooral door zijn hersenarbeid in was geslaagd de eerbied van "het beschaafde, verlichte, denkende gedeelte" van het volk te winnen: "dat blijkt", schreef hij, "uit de welwillendheid, waarmede de beschaafde kringen, de letterkundige of wetenschappelijke vereenigingen, de officieren in haar midden opnemen en ontvangen."[59]

De officier hoorde er echt helemaal bij. Nu is bij zulk een uitspraak van Knoop, die wens en werkelijkheid moeilijk kon scheiden, enige voorzichtigheid geboden, temeer daar hij op andere momenten nog flink somberde over de staat van achterlijkheid waarin de militaire letterkunde in Nederland verkeerde (zie pag. 61). De gepubliceerde ledenlijsten van de meest prestigieuze genootschappen tonen echter aan dat de intellectuele voorhoede van het leger inderdaad tot deze bastions was doorgedrongen. Zo had de in Leiden gevestigde Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde een flink aantal officieren als lid geaccepteerd.[60] Onder hen bevond zich Knoop, die in 1857 tevens tot de Afdeling Letterkunde van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen toetrad.

De officieren hadden al hun schrijftalent nodig om aan te tonen dat het leger niet alleen in *intellectueel* maar ook in *zedelijk* opzicht bij de maatschappelijke ontwikkeling in de pas liep.[61] Zij zagen zich geconfronteerd met de onfortuinlijke erfenis van het *ancien régime*, die de beroepssoldaat een schier onuitwisbaar proletarisch imago had bezorgd. Ook de remplaçant, die het levende bewijs van de afkeer van het leger was, had een slechte reputatie.[62] Datzelfde gold voor de miliciens, die vrijwel volledig uit de lagere standen afkomstig waren. Men kon de laatsten ook als slachtoffer zien, omdat zij tegen hun wil in een poel van verderf waren beland. Onder de bemiddelde burgers, die op veilige afstand van de kazerne bleven, leefde de overtuiging dat de loteling tijdens zijn verblijf onder de wapenen moreel beschadigd raakte en na terugkeer in de burgermaatschappij grote moeite had de draad van het arbeidzame leven weer op te pakken.[63] Het kwalijkste gevolg van de dienstplicht was nog wel dat de afgezwaaide militair de ondeugden van de kazerne mee naar huis nam, of, zoals baron Sloet tot Oldhuis het in 1848 in de Kamer zei, "De conscriptie (...) strekt om een minder zedelijk leven, om de ondeugden van het vloeken en jenever drinken op het platte land te verspreiden."[64] Voorstanders van een beroepsleger brachten dan ook vaak naar voren dat de armee, die "school der onzedelijkheid", in een zo groot mogelijk sociaal isolement moest worden gehouden.[65]

Met name Weitzel en Mulder wierpen zich in *De Militaire Spectator* op als bestrijders van deze negatieve voorstelling van zaken. In korte zedenschetsen probeerden zij sympathie voor de krijgsstand te wekken door de soldaat als een mens van vlees en bloed uit te tekenen. Zij prezen vooral diens oprechte eenvoud en onvoorwaardelijke trouw. Bewondering was er voor de berooide veteraan van de napoleontische oorlogen, die "door geheel Europa den Nederlandschen naam en roem gehandhaafd heeft".[66] De critici die het leger als een broeinest van onzedelijk gedrag beschreven, wilden, aldus deze militaire auteurs, in hun vooringenomenheid niet inzien dat er sinds de oprichting van de nationale militie veel ten goede was veranderd. Het feit dat jaarlijks een verse lichting lotelingen de wapenrok aantrok – meest boerenjongens die braaf hun vaderlandse plicht vervulden – had het leger in hun ogen een compleet ander aanzien gegeven. Baron Sloet en andere Kamerleden die over het demoraliserende effect van de militaire dienst klaagden, beseften kennelijk niet dat er als gevolg van de voortdurende in- en uitstroom van deze jongelieden al jarenlang een frisse wind door het leger woei. In reactie op hun kwaadsprekerij, die ouders en voogden onnodig verontrustte, kon majoor jhr. B. van Merlen, slechts "meewarig de schouders ophalen".[67]

Met alleen lichaamstaal konden de militaire auteurs zich er echter niet van afmaken, want daarvoor was er toch te veel mis. Zo toonden ook zij zich bezorgd over het "onmatig gebruik van sterken drank". Niemand kon ontkennen dat de jeneverzucht in het leger epidemisch was. Deze plaag gaf bovendien aanleiding tot andere misstanden, zoals het clandestien verkopen van kleding en uitrusting om aan geld voor drank te komen.[68] Weitzel en andere officieren poogden niettemin het verwijt van dronkenschap te relativeren. De soldaat dronk graag een glas jenever en soms inderdaad één te veel, zo luidde steeds hun verweer, maar drankmisbruik en daaruit voortvloeiende baldadigheid kwamen in het leger minder vaak voor dan onder "de geringe burgerstand", ten eerste omdat de soldaat weinig geld had en ten tweede omdat de discipline hem in het gareel hield. Dronkenschap werd in het leger streng gestraft.[69] Het probleem was echter, zo gingen de militaire auteurs verder, dat soldaten door hun uniform sterk in het oog liepen. Als er één beschonken was en ruzie zocht, rekenden de burgers dat ten onrechte de complete krijgsstand aan. De nieuwsbladen vonden het dikwijls nodig iedere militaire misstap, hoe onbeduidend ook, breed uit te meten.[70] Zoals Weitzel de jeneverreputatie van de soldaat trachtte te ontkrachten, zo bestreed hij ook het cliché van de soldaat als godslasteraar. Hij gaf grif toe dat de krijgsman stevig kon vloeken, om eraan toe te voegen dat hij zich minder vaak liet gaan dan de doorsnee burger, omdat hij steeds het risico liep daarvoor straf te krijgen.[71]

Zoals een officier betaamde, koos Mulder in 1855 in *De Militaire Spectator* de aanval. Het sein daartoe was gegeven door een aantal Kamerleden dat het leger een zedenbedervende instelling had genoemd. In een later als klassiek bestempeld artikel, getiteld 'De huisselijkheid van den soldaat', schreef Mulder dat er voor deze "onverdienden blaam" geen bewijs was; eerder was het tegendeel het geval. Nergens werden jongelieden, riposteerde hij, beter tucht, orde en zindelijkheid bijgebracht dan in het leger met zijn Spartaans regime.[72] Hoezeer Mulder ook in deze opvoedende rol geloofde, hij moest toch toegeven dat de soldaten vaak in de slechte buurten van de stad hun vertier zochten. Dat weet hij echter vooral aan de miserabele leefomstandigheden in de kazerne, een probleem waarvan ook andere officieren schande spraken.[73] De gemeentebesturen, die voor de huisvesting van het in hun stad gelegerde garnizoen verantwoordelijk waren, brachten de militairen meestal zo goedkoop mogelijk in vervallen gebouwen onder. De soldaat at, sliep en verrichtte dienst in een chambree die 's winters niet warm te stoken was en 's zomers, wanneer er een complete lichting miliciens onder de wapenen was, overvol en bedompt was. Ongedierte had er vrij spel. Wanneer de militairen vrij van dienst waren, wisten zij niet hoe snel zij aan de onhuiselijke kazerne moesten ontsnappen. Omdat zij de fatsoenlijke koffiehuizen en tapperijen niet binnen mochten, namen zij hun toevlucht tot "ellendige en gemeene kroegjes", met alle liederlijke gevolgen van dien.[74]

De kromme lijn in Mulders betoog – eerst ontkent hij de misstanden in het leger en vervolgens bespreekt hij de oorzaken ervan – was in de militaire publicistiek niet ongewoon. De verklaring voor deze kronkel was dat de meeste militaire schrijvers weliswaar oog voor de kwalijke kanten van het kazerneleven hadden, maar tegelijkertijd vonden dat de onwetende burger niet het recht had daarover een vermanend oordeel te vellen, omdat hij nog nooit enige belangstelling voor het lot van de soldaat aan de dag had

gelegd. Terwijl overal initiatieven werden genomen om de beschaving en het zedelijk welzijn van de lagere standen te bevorderen, liet men de soldaat volgens Mulder in de kou staan. Hij wees erop dat aan misdadigers die in de nieuwe cellulaire gevangenissen werden opgesloten, meer zorg werd besteed dan aan de kazernebewoners.[75] Dit verwijt dat een crimineel meer aandacht kreeg dan een soldaat, behoorde in de negentiende eeuw tot het canon van de militaire kritiek op de natie.[76] Dat gold ook voor de variant in Nepveus proza, die luidde dat Kamerleden zich meer om "de zedelijke verbetering van Slaven, van Zwarten, van Kaffers, van Monomottapaners, van Zuidzee-eilanders, van Irokezen en Huronen" bekommerden dan om hun eigen militairen.[77] "Kom eens in de kazerne mijnheer! Is er wel ooit een Volksvertegenwoordiger in geweest?", schreef een officier in *De Militaire Spectator*.[78]

Het bleef niet bij zure woorden alleen. Mulder, die wars was van tirades à la Nepveu, riep zijn collega-officieren op het goede voorbeeld te geven door in de kazernes verblijfsruimten te creëren waar de soldaten enige huiselijkheid en gezelligheid konden vinden. Dat was de beste manier om te voorkomen dat zij continu naar de jeneverkruik zouden grijpen.[79] Deze oproep viel in vruchtbare bodem. In een toenemend aantal garnizoenen gingen officieren zich om het lot van de soldaat bekommeren. Zo richtten zij in de kazernes ontspanningslokalen of kantines in, soms voorzien van een kleine bibliotheek, terwijl het ook voorkwam dat zij uit eigen zak kachels voor de chambrees gingen huren en de brandstof betaalden.[80] Met dergelijke goedbedoelde initiatieven wilden de officieren laten zien dat het leger niet bij de maatschappelijke ontwikkeling naar meer humane omgangsvormen achterbleef. Een auteur die onder de letters z.x. in beide *Spectators* publiceerde, vond het van groot belang dat het leger op alle fronten aan dit beschavingsoffensief deelnam. Deed het dat niet dan zou de afstand tot de natie alleen maar toenemen, dan zou het "een gedenkteeken van vroegere eeuwen" worden.[81] Dit soort aansporingen ontmoette niet alleen bijval. Er waren ook militaire auteurs die ogenblikkelijk waarschuwden dat de armee de natie niet klakkeloos moest imiteren. Deed zij dat wel, dan liep zij het gevaar aan een teveel aan filantropie ten onder te gaan.

Aan het besef dat de officier de soldaat, zoals luitenant De Roo van Alderwerelt zei, niet als een houten pop maar als een mens moest behandelen, lagen naast humanitaire ook militaire motieven ten grondslag.[82] In de achttiende eeuw was de zogeheten linieschool, een stelsel van africhting waarbij de soldaten exact naar de voorschriften als marionetten hun bewegingen moesten uitvoeren, het heersende tactische concept geworden. Dit strak geregisseerde optreden in gesloten gelid was gebaseerd op een groot wantrouwen jegens de individuele militair en op de vrees dat de troepen, als zij niet onder streng toezicht stonden, al bij het eerste kanonschot massaal zouden deserteren.[83] De beroepssoldaat bij wie iedere innerlijke motivatie ontbrak, bleek tijdens de oorlogen die op de Franse Revolutie volgden, de mindere van een nieuw type militair: de burger in uniform, die men, omdat hij wist waarvoor hij vocht, zelfstandig liet denken en handelen.[84] Desondanks hielden de meeste Europese staten na 1815 goeddeels aan het dressuursysteem vast, omdat hun legers vooral betrouwbare gezagsinstrumenten moesten zijn. Soldaten die als automaten exerceerden en perfect de ingewikkeldste evoluties uitvoerden, bleven de droom

van iedere behoudende officier. Zo ook in Nederland, waar de militaire opleiding in het methodische keurslijf van de soldaten-, pelotons- en bataljonsschool was geperst. De soldaten voerden op commando gedachteloos hun houterige handgrepen, passen en draaiingen uit. Eigen initiatief was taboe.

Vernieuwingsgezinde officieren begonnen in de jaren vijftig de linieschool steeds luider te bekritiseren.[85] Volgens hen hadden de synchroon uitgevoerde bewegingen, die op het vlakke exercitieveld fraai oogden, niets met de realiteit van het slagveld uit te staan. Het oefenen was verworden tot een paradecultuur die, samen met de "kleermakers-manie", de indruk wekte dat de armee slechts een koninklijk poppentheater was. "De opleiding van een leger moet niet dienen voor *paraden* en *inspectiën*, maar voor den oorlog", beet één anoniem officier de legerleiding toe.[86] Volgens de vernieuwers maakte de verbetering van de handvuurwapens de invoering van een meer verspreide gevechtswijze urgent. Als gevolg van een reeks technische innovaties waren de precisie, de dracht en de vuursnelheid van de geweren spectaculair toegenomen. Omdat een gesloten formatie daardoor voortaan een te kwetsbaar doelwit zou vormen, was het noodzakelijk de soldaat zelfstandiger te laten optreden en hem gebruik van terreinhindernissen te laten maken. Bovendien moest de infanterist, nu hij een moderner geweer in handen kreeg, leren *gericht* te vuren, in plaats van het simpele "vuren in massa". Dat betekende dat het aankweken van *individuele* schietvaardigheid, het "schieten naar de schijf", een belangrijk deel van zijn opleiding moest worden.[87] Hoewel de vernieuwers moesten toegeven dat het leger op zich wel enige vooruitgang boekte, ging het hun niet snel genoeg.[88] De strijd tegen de "kunstmatige dressuur der 18de eeuw" was nog niet gestreden.[89] Zij kregen weerwoord van behoudende officieren die waarschuwden dat een leger zonder dril en strakke discipline als los zand aan elkaar hing. Alleen een scherp afgericht bataljon wist in de vuurlinie de samenhang te bewaren.[90]

Het ideaal van de vernieuwers was een leger waarin de soldaat niet dom werd gehouden, maar waarin men juist een beroep op zijn verstand deed; een leger waarin niet de angst voor straf maar de hoop op beloning en roem de sterkste prikkel was.[91] De milicien, die voor vorst en vaderland vocht, zou het in hem gestelde vertrouwen niet beschamen. Officieren die breed ontwikkeld waren, zouden door hun zedelijk overwicht – en niet door een vreeswekkende discipline – orde in de gelederen weten te bewaren.[92] Zolang het krijgsbestuur de soldaat niet als een "man van eer" behandelde, zou er vanzelf een brede kloof tussen volk en leger blijven gapen, zo vervolgden de vernieuwers hun betoog. Vooral de militaire misstanden waaruit bleek hoe weinig respect en bescherming de krijgsman genoot, waren de burger een gruwel. Deze zouden eerst moeten verdwijnen, wilde een toenadering tussen de wereld binnen en buiten de kazerne kans van slagen hebben. Een van de excessen waartegen beide *Spectators* protesteerden, was de kerkparade: de verplichting voor soldaten op zondag naar de kerk te gaan.[93] Eén deel van het garnizoen werd met slaande trom naar een katholiek godshuis gebracht, terwijl de rest naar een hervormde dienst werd afgemarcheerd. Volgens de critici was deze geestelijke pressie in strijd met de grondwettelijke vrijheid van godsdienst. "Dwang in zaken van godsdienst! En dat in Nederland! – Onze voorvaderen streden tachtig jaren, om vrijheid in zaken

van godsdienst te verkrijgen, en – nu die verkregen is, weigert men het genot daarvan aan den soldaat!"[94]

Verreweg de grootste schandvlek en het beste bewijs dat het leger, ondanks alle retoriek die het tegendeel wilde bewijzen, in beschaving ver bij de burgersamenleving achterliep, was het sterk verouderde militair straf- en tuchtrecht. Deze lag voor wat de landmacht betrof verankerd in een drietal in 1814 en 1815 inderhaast in elkaar gezette regelingen.[95] Alom werd erkend dat deze krijgswetten veel tegenstrijdigheden en lacunes bevatten, maar pogingen tot herziening waren tot nog toe op niets uitgelopen.[96] Voor de officieren van *De Nieuwe Spectator* was het uitblijven van verbeteringen onverteerbaar. De gebreken waren immers ernstig. Zij wezen niet alleen een beschuldigende vinger naar het krijgsbestuur; de gehele natie, en zeker ook het parlement, mocht het zich aanrekenen dat het leger nog altijd onder krijgswetten gebukt ging, "den stempel dragende eener middeleeuwsche barbaarschheid".[97] Bijzonder kwalijk vonden zij het feit dat het slordig gestelde *Crimineel Wetboek* geen precieze of soms in het geheel geen definitie gaf van de te straffen delicten. Dat maakte een krijgsraad, die uit juridisch ongeschoolde officieren was samengesteld, tot een tamelijk arbitraire vertoning. Een ander bezwaar was dat een voor de krijgsraad gedaagd militair geen recht op een verdediger had. Deze en andere minpunten culmineerden in de aanklacht dat de krijgsman aan de willekeur van zijn superieuren was overgeleverd.[98]

Onveranderlijk nummer één op de lijst van grieven stond het stelsel van militaire straffen dat niet alleen voor het slachtoffer in kwestie maar voor de krijgsstand als geheel onterend was. Deze straffen wekten bij de burgerij behalve medelijden vooral minachting voor de militair op. Een nog relatief onschuldige vorm van schandpaaljustitie in het leger was het, bij wijze van bijkomende straf, afnemen van de kokarde. De veroordeelde werd dan, duidelijk zichtbaar voor stad en garnizoen, tijdelijk onwaardig geacht het oranje te dragen.[99] Veel vernederender en pijnlijker waren de lijfstraffen, die de soldaat tot een "redeloos dier" verlaagden. Een krijgsraad kon een beklaagde veroordelen tot een straf van slagen met de stok, de kling of het riet. Daarnaast bood het *Reglement van Krijgstucht* de mogelijkheid de straf van rietslagen ook als disciplinaire maatregel op te leggen.[100] Daarbij zij opgemerkt dat deze geseling alleen kon worden uitgedeeld aan soldaten die, na meermalen tegen de krijgstucht te hebben gezondigd, in de zogeheten "tweede klasse" waren geplaatst en aan een strenger regime waren onderworpen. Deze "klassianen" waren sinds 1850 ondergebracht in het Depot van Discipline, dat in *De Nieuwe Spectator* als de donkerste uithoek van het leger gold.[101] Het blad wantrouwde de officiële lezing dat de lijfstraffen slechts zelden werden toegepast.[102] In 1866 haalde De Roo van Alderwerelt in *De Gids* hard uit naar de lijfstraffen. Hij schreef dat het Nederlandse leger niet alleen achterbleef bij de burgermaatschappij, waar dit soort straffen in 1854 was afgeschaft, maar ook bij de Belgische en Franse armee, die allang geen "*peines corporelles*" meer kenden.[103] De lijfstraf was in zijn ogen het meest schrijnende symptoom van de nog altijd voortwoekerende mentaliteit van het achttiende-eeuwse "huurleger", "van de oude linie-taktiek en de oude discipline". En dat terwijl Nederland beschikte over een nationaal leger waarvan het zedelijke gehalte oneindig veel hoger was. "Tot de soldaten van de 19e eeuw moet men spreken – niet met den stok – maar met de taal van het hart."[104]

Hoewel de meer behoudende officieren geregeld hun leer van tucht en orde predikten en banvloeken over filantropie en onnodige weelde uitspraken, liet het lot van de soldaat hun niet koud. Het beste bewijs daarvan leverde Nepveu alias L'Homme Gris, die zich in zijn brochure *Nederland en het leger* ook over de gewone militair ontfermde. Hij beklaagde zich over de slechte huisvesting en haalde een voorbeeld aan van een afgekeurde paardenstal in Breda die als kazerne in gebruik was genomen.[105] Daarnaast vond hij het schandalig dat de soldaat, die zijn dagelijkse kost – minus een mager rantsoen brood – uit eigen zak moest betalen, zo weinig soldij kreeg dat hij zichzelf niet behoorlijk kon voeden.[106] Ook de beide *Spectators* sprongen voor de onderbetaalde en ondervoede krijgsman in de bres. Als gevolg van de voortdurende prijsstijgingen zou de soldatenstand, die een vast soldij genoot, steeds meer tussen inkomsten en uitgaven bekneld zijn geraakt. "Derhalve wordt de soldaat bestendig armer, terwijl zijne landgenooten in rijkdom toenemen", schreef een officier, appellerend aan het droeve beeld van de krijgsman die aan de maatschappelijke vooruitgang geen deel had.[107] *De Nieuwe Spectator* greep de voedingskwestie ook aan om een stokpaardje te berijden. De soldaat at naar Frans militair gebruik 's ochtends soep met vlees en 's middags een ratatouille van groente, aardappelen en vet. Volgens het blad zou het leger aan populariteit winnen als het die "anti-nationale voedingswijze" door een waarlijk Nederlandse zou vervangen.[108]

Wanneer we de militaire publicistiek in koor voor een lotsverbetering van de soldaat horen pleiten, dan lijkt het erop dat het officierskorps ten aanzien van dit humanitaire doel een grote mate van eensgezindheid aan de dag legde. Toch was ook hier, onder erkenning van een waaier aan individuele nuances, een tweedeling zichtbaar. Nepveu hield het simpel. Hij legde de schuld voor het ellendige bestaan van de militairen, die "maatschappelijke *Paria's*", volledig bij de burgersamenleving en in het bijzonder bij de Tweede Kamer. De boosdoeners van het Binnenhof hielden het krijgsvolk immers aan het financiële wurgkoord. Nepveus hoofdstukken over de voeding, de soldij en de kazernering sloten daarmee naadloos aan bij de rest van zijn scheldkritiek. Ook vele andere militaire auteurs schoven de burgerij verwijten van desinteresse en grove nalatigheid in de schoenen. Tot in *De Nieuwe Spectator* werden Kamerleden die het gebrek aan zedelijkheid in het leger aankaartten, van "Farizeeuwsche huichelarij" beschuldigd.[109] Tegelijkertijd waren meer vooruitstrevende officieren er echter van overtuigd dat het verouderde kazerneregime, en dan vooral de onterende wijze waarop de discipline werd gehandhaafd, de belangrijkste oorzaak van de verwaarlozing van de soldaat was. Deze relicten van het *ancien régime* zorgden ervoor dat de doorsnee burger de kazerne de rug toekeerde en voor haar bewoners slechts minachting kon voelen.[110] Dit vreemde leger liet de burger koud; hij gaf erop af zonder dat hij er belangstelling voor kon opbrengen.

Zoals uit dit hoofdstuk blijkt, leverden de militaire auteurs op vele fronten strijd tegen het *ancien-régime*-imago van het leger. Deels was dit een gevecht tegen in de burgermaatschappij heersende vooroordelen. Zij wilden aantonen dat de militair net zo deugdzaam en productief was als de nijvere burger. In een wereld waarin het oorlogsgevaar van geen wijken wilde weten, was een leger volgens hen wel degelijk – als een dijk bij laag water – zijn geld waard. En passant wilden zij het liberalisme van zijn naïeve en pacifistische

karaktertrekken verlossen en er een meer martiaal stempel op drukken. Opmerkelijk was dat de meeste militaire auteurs van mening waren dat een leger alleen echt productief kon zijn, als het zich volledig op zijn oorlogstaak kon toeleggen en dus grotendeels van zijn ogenschijnlijk nuttige neventaken, waaronder de handhaving van de interne orde, zou worden ontheven. Vandaar hun pleidooi voor grote garnizoenen. Voor hen was een productief leger vooral een professioneel leger, dat zich al in vredestijd grondig op de oorlog voorbereidde. Vandaar hun ideaalbeeld van de officier als een ernstig man die zich volop aan de krijgswetenschap wijdde. De kennis en kunde die hij tijdens die studie opdeed, gaven hem tevens de autoriteit zich in het publieke debat te mengen.

De liberale officieren zagen, als het om die dubbele eis van productiviteit en professionaliteit ging, de legerleiding als de grootste sta-in-de-weg. Het kazerneregime, dat nog volledig op dressuur en vrees voor straf was gebaseerd, paste niet meer bij de moderne oorlog, die van de militair op alle niveaus zelfstandig denken en handelen vereiste. Bovendien, waarschuwden zij, raakte het leger in humaniteit steeds verder achter bij de burgermaatschappij: zelfs de pauper en de crimineel kregen een menswaardiger behandeling dan de militair. Vooral als het om het bewind in de kazerne ging, leefde het leger volgens hen daadwerkelijk nog in het *ancien régime*. De boodschap van deze vernieuwers was dat de officier niet alleen de burger maar ook de milicien – de persoon in wie burger en soldaat elkaar ontmoeten – moest durven vertrouwen. De meer behoudende officieren stonden sceptisch tegenover deze boodschap: zij bleven de noodzaak van dril en tucht benadrukken. In dit opzicht gaapte er volgens hen noodzakelijkerwijs een grote kloof tussen burgermaatschappij en leger. De milicien meenden zij niet te kunnen vertrouwen, omdat deze niet meer was dan een tijdelijk onder de wapenen geroepen burger. Nepveu had daarom een sterke voorkeur voor beroepssoldaten. De dienstplichtige was in zijn ogen niet meer dan een "baardelooze lummel".[111]

Hoofdstuk 6

Hard tegen hard

In de jaren zestig sloegen de militaire auteurs soms een iets opgewektere toon aan dan voorheen, omdat zij constateerden dat de belangstelling voor het krijgswezen groeiende was. Het voorlichtingswerk van Knoop c.s. begon, aldus één van hen, vruchten af te werpen.[1] Zij schreven deze ontwikkeling toe aan de verslechtering van de veiligheidssituatie in Europa en de nauw daarmee verbonden machtsontplooiing van Pruisen. De oorlog tegen Denemarken in 1864 en de Pruisische overwinning op Oostenrijk in 1866 maakten indruk. Dit krijgsgeweld opende de burgers de ogen voor het onheil dat ook Nederland kon bedreigen. "Naarmate het gevaar klimt", had een officier in 1855 al eens geconcludeerd, "stijgt dan ook de waarde van het krijgswezen in de algemeene opinie", en de jaren zestig leken hem gelijk te geven.[2] In dit hoofdstuk komt het verloop van het debat over de relatie tussen volk en leger in deze jaren aan de orde. De vraag is of de liberale officieren van de toenemende urgentie van het defensievraagstuk gebruik konden maken om de patstelling tussen volk en leger te doorbreken en een op vertrouwen gebaseerde samenwerking tot stand te brengen. Zou het hun gelukken het monarcho-militaire bolwerk te slechten? In ieder geval was er een verharding van het debat die mede te wijten was aan de felle aanvallen van kapitein De Roo van Alderwerelt op de naar zijn mening talentloze legerleiding.

Tot medio jaren vijftig stond het door het Congres van Wenen opgetrokken staatkundige bouwwerk nog goeddeels overeind. De vijf grote mogendheden, die een gezamenlijk belang bij het onderdrukken van revolutionaire woelingen hadden, waren er tot dan toe in geslaagd de meeste crises te bezweren. Zolang dit Concert van Europa duurde, konden ook de kleine staten zich veilig voelen. Napoleon III nam als eerste afscheid van de status-quopolitiek. Hij verruilde haar voor een 'moderner' beleid waarin hij steun aan bewegingen die voor vrijheid en nationale eenheid streden, combineerde met een streven naar gebiedsuitbreiding en vergroting van de Franse invloed.[3] In 1859 verleende hij ten koste van Oostenrijk steun aan de Italiaanse eenwording waarna hij Nice en Savoie annexeerde. De Franse keizer legde het in deze mede door hem in gang gezette machtsstrijd uiteindelijk af tegen Pruisen, dat zich onder leiding van Bismarck stap voor stap van de heerschappij in Duitsland zou meester maken. In 1864 werd het kleine Denemarken met geweld gedwongen Sleeswijk-Holstein af te staan, een daad die Pruisen samen met

Oostenrijk verrichtte. Twee jaar later rekende Bismarck in een korte oorlog met deze Habsburgse rivaal af. Vanaf dat moment leek een conflict met Frankrijk om de hegemonie op het Europese continent onafwendbaar, al was het maar omdat Napoleon III naar verwachting nooit zou toestaan dat de Zuid-Duitse staten onder Pruisische leiding in één verenigd Duitsland zouden opgaan.

De Pruisische machtsontplooiing ging gepaard met wat zonder meer een militaire revolutie mocht heten. Zowel te land als ter zee bracht de industrialisatie een omwenteling in het krijgswezen teweeg.[4] Als gevolg van de invoering van achterlaadgeschut en -geweren, voorzien van een getrokken loop, steeg de vuurkracht explosief. De spoorwegen stelden legercommandanten in staat snel grote aantallen militairen te mobiliseren en te verplaatsen, terwijl de telegraaf het mogelijk maakte de controle over de troepenbewegingen te behouden. Zowel in organisatorisch als in tactisch opzicht wist Pruisen deze vindingen het best te benutten. Omdat tijd een kritische factor was geworden, moest de oorlog, zo besefte de Generale Staf in Berlijn, in vredestijd grondig worden voorbereid. Wat nodig was, was – in één woord – *Kriegsbereitschaft*. Dit begrip drong in de jaren zestig ook door tot het Nederlandse militaire jargon, dat tot dan toe vooral met Franse leenwoorden was verrijkt. Behalve aan een nauwkeurige planning en een betere bewapening dankte Pruisen zijn militaire superioriteit aan zijn legerstelsel op basis van algemene dienstplicht. Het land had een volksleger op de been gebracht dat zowel politiek betrouwbaar als militair effectief bleek te zijn. De grote vraag was of dat leger ook opgewassen zou zijn tegen de Franse armee, die net als het Oostenrijkse leger verhoudingsgewijs veel vrijwilligers in de gelederen had.[5]

Het afzijdige Nederland keek vanuit de coulissen op het krijgsverloop toe. De in 1859 op Italiaanse bodem uitgevochten oorlog tussen Oostenrijk en Frankrijk had zich nog op veilige afstand afgespeeld. Toch heerste er ook toen al een nerveuze spanning, omdat niet was uit te sluiten dat het conflict naar andere gebieden zou overslaan. In december van dat jaar noemde een opgeluchte *Militaire Spectator* de veldtocht in Lombardije een waarschuwing "voor wat had kunnen en nog kan gebeuren".[6] Een diepere indruk maakte in 1864 de "roof" van Sleeswijk-Holstein door Pruisen en Oostenrijk. Deze naakte agressie leek te bewijzen dat de grote staten zich niets meer aan legalistische beginselen gelegen lieten liggen. Het had er alle schijn van dat in Europa macht de allesbepalende factor was geworden en dat in dat verruwde klimaat de kleine landen vogelvrij waren. Daar kwam bij dat de Britse regering, die de Denen steun had beloofd, niet daadwerkelijk te hulp was geschoten.[7] Evenals veel burgerlijke periodieken gaven de beide *Spectators* uiting aan hun boosheid over de "schreeuwende schending (...) der beginselen van regt en billijkheid" door Pruisen en Oostenrijk, terwijl ook het "perfide Albion" ervan langs kreeg. De sympathie van de militaire bladen lag bij de Denen, die dapper tegen een overmacht hadden gestreden.[8]

De nederlaag van Denemarken sprak des te meer aan omdat dat land, evenals Nederland, zijn defensieve kracht vooral aan het water ontleende. Wegens deze overeenkomst had de militaire publicistiek al vaak interesse voor dit Scandinavische koninkrijk getoond. Volgens Mulder, die een geschiedenis van de Deens-Duitse oorlog van 1848-1851 schreef, bezaten de krijgsmachten van beide landen een "amphibieën-natuur". Dat Denemarken

in die eerste krijg niet kopje onder was gegaan, toonde naar zijn oordeel aan dat ook Nederland zich in een worsteling met een grote mogendheid niet kansloos behoefde te achten.[9] Zelfs *De Nieuwe Spectator*, die in den vreemde uitgevochten oorlogen doorgaans als irrelevant voor het "eigenaardige" krijgswezen beschouwde, putte hoop uit het natte Deense voorbeeld.[10] Na het echec van 1864 werkte deze vergelijking opeens minder bemoedigend. "Wat heden met Denemarken gebeurt, kan morgen het lot zijn van Nederland!", orakelde *De Militaire Spectator*.[11] De militaire auteurs waren het erover eens dat het Deense schrikbeeld nu vooral een les in realiteitszin bevatte. Men kon eruit leren dat een papieren muur van traktaten nooit afdoende bescherming kon bieden. Een land mocht in deze onbetrouwbare wereld zijn veiligheid evenmin van de steun van bondgenoten laten afhangen. Daarom zou Nederland alleen zelfstandig kunnen blijven, als het van eigen kracht uitging.[12] En dat was geen reden tot twijfel, want zoals De Roo van Alderwerelt naar aanleiding van de strijd om Sleeswijk-Holstein stelde: "Een volk, dat onafhankelijk *wil* zijn, wordt nooit overwonnen."[13]

De prangende vraag was wat de Denen fout hadden gedaan, behalve dat zij vergeefs op Britse hulp hadden gerekend. Over de oorzaken van de nederlaag en de daaruit te trekken lessen, dachten de Nederlandse militaire auteurs verschillend. Een deel wees de regering en het parlement in Kopenhagen, die jaar na jaar in het defensiebudget hadden gesneden, als hoofdschuldigen aan.[14] Deze auteurs konden nu aan de hand van een concrete casus demonstreren dat een land dat het "si vis pacem, para bellum" negeerde, daarvoor vroeg of laat de prijs zou betalen. Deze Deense waarschuwing werd deel van het militair-publicitaire standaardrepertoire.[15] Een afwijkende opinie kwam van De Roo van Alderwerelt en van een schrijver die onder de schuilnaam Een Landskind een spraakmakende brochure uitgaf, getiteld *Die zich aan een ander spiegelt, hij spiegelt zich zacht*. Volgens hen was de Deense legerleiding zelf grotendeels voor het militaire falen verantwoordelijk, waarbij De Roo het niet kon laten op de hoge leeftijd van opperbevelhebber C.J. De Meza te wijzen.[16] De twee auteurs waren van mening dat het introverte Deense krijgsbestuur, dat iedere vorm van openbaarheid had geschuwd en een publiek debat over het defensiebeleid angstvallig had gemeden, met een verouderd operatieplan ten strijde was getrokken. De grootste fout, aldus Een Landskind, was dat Denemarken een te groot deel van zijn grondgebied had willen verdedigen en daarbij te zeer op zijn dode weermiddelen had vertrouwd.[17]

Deze analyse leek als twee druppels water op de verwijten die al jarenlang vooral *De Nieuwe Spectator* over de Nederlandse legerleiding had uitgestort. Het Deense voorbeeld stond dan ook volledig in dienst van de strijd om de defensiehervorming in eigen land. Deze strijd spitste zich, zoals gezegd, toe op het vraagstuk van de schadelijke vestingen, die in beide critici nieuwe bestrijders vonden.[18] Volgens Een Landskind was door toedoen van het in het duister wroetende Comité van Defensie de situatie in Nederland slechter dan in Denemarken. Sinds 1848 was er "veel geld ver-aardewerkt, vermetseld en vertimmerd", terwijl de levende strijdkrachten waren verwaarloosd.[19] Hij oordeelde "dat wij met de zorg voor ons zelfbehoud een roekeloos spel hebben gespeeld en nog op onverantwoordelijke wijze daarmede voortgaan".[20] De verslechtering van het internationale

klimaat en de expansie van Pruisen, waarvan de Denen het eerste slachtoffer waren, hadden tot gevolg dat de controverse tussen de legertop en de kritische officieren zich verhardde. De laatsten meenden dat een grondige modernisering van het krijgswezen nu urgenter was dan ooit. De klok stond op vijf voor twaalf. Bovendien maakte de technische revolutie, die het gezicht van de krijg ingrijpend wijzigde, een concentratie van de verdediging in hun ogen onafwendbaar.[21] Vol ongeduld zetten zij de belegering van het monarcho-militaire complex voort.

De brochure van Een Landskind liet zich lezen als een aanklacht tegen de oude generatie officieren, die niet wilde beseffen dat oorlogen zich veel sneller aandienden en ook intenser verliepen dan vroeger. Hun gezapig referentiekader was dat van de Tiendaagse Veldtocht, waarop de armee zich maandenlang had kunnen voorbereiden. Een ander officier schreef geen enkel vertrouwen te hebben in een leger "waarin de hoogste betrekkingen uitsluitend voor ouderen van dagen zijn weggelegd".[22] De strijd om de vernieuwing van de defensie had vanaf het begin het kenmerk van een generatieconflict gehad. Ook deze controverse tussen jong en oud verscherpte zich in de jaren zestig. De jonge garde beschouwde Nepveu, die in 1866 de leeftijd van 75 jaar bereikte, nog altijd als het grootste obstakel op de weg naar modernisering. Zij noemde de chef van de Generale Staf zelden bij naam maar sprak meestal van "die man", dat was duidelijk genoeg.[23] Terwijl De Roo van Alderwerelt zich als de officieuze leidsman van de kritische officieren ontpopte, ging ook een veteraan van de militaire kritiek zich weer met militaire zaken bemoeien. Dat was Stieltjes, die in 1863 vervroegd van Java was teruggekeerd, nadat hij voor de tweede keer, ditmaal door de minister van Koloniën, was ontslagen.

De aanvallen op het legerbestuur van Een Landskind kregen in *De Militaire Spectator* een gunstig onthaal. Hoewel de recensent vond dat de anonieme auteur hier en daar overdreef, zag hij in hem niettemin "een goede raadgever en bekwame gids op den grooten weg van vooruitgang".[24] Deze steunbetuiging maakte duidelijk dat *De Militaire Spectator* zich kritischer was gaan opstellen. Nu was dit tijdschrift onder leiding van Weitzel (1848-1853) al een onafhankelijke koers gaan varen, een koers waaraan Mulder, redacteur van 1853 tot 1859, had vastgehouden. In 1863 presenteerde *De Militaire Spectator* zich onder leiding van kapitein H.M.F. Landolt plotseling als *het* medium van de jonge, ongeduldige officier, die de verstarring in het krijgswezen wilde doorbreken. Landolt gaf De Roo van Alderwerelt alle ruimte om in een reeks artikelen het verouderde defensiestelsel te bestrijden. Keer op keer haalde deze auteur uit naar de schadelijke vestingen.[25] Origineel was het niet, maar, zoals *De Nieuwe Spectator* zijn lezers al eens had uitgelegd, ook in een pennenstrijd diende het "*frappez fort, frappez juste, mais surtout, frappez souvent!*" het hoogste tactische gebod te zijn.[26] Om zoveel mogelijk op het bekende thema te variëren, speelden de voorstanders van een geconcentreerde verdediging graag op actuele buitenlandse ontwikkelingen in. Zo stelde De Roo België, waar was besloten de defensie op Antwerpen te concentreren en rond die stad een cordon forten te bouwen, meer dan eens ten voorbeeld aan Nederland.[27] Engeland, waar als schrikreactie op de Franse invasiedreiging halsoverkop een groot aantal kustfortificaties uit de grond werd gestampt, liet zien hoe het niet moest.[28]

Het kamp van Nepveu liet de aantijgingen aan zijn adres niet onbeantwoord. Luitenant-kolonel H.E.W. Rodi de Loo, adjudant van de minister van Oorlog en secretaris van het Comité van Defensie, zond tot tweemaal toe een boos artikel naar *De Militaire Spectator*. In het eerste stuk kapittelde hij de redactie van het blad wegens haar steunbetuiging aan Een Landskind[29], terwijl hij in het tweede stuk de jeugdige hervormers niet alleen gebrek aan kennis maar ook ondankbaarheid verweet. Op elke Haagse maatregel reageerden zij afwijzend, zelfs op het besluit de luitenantstraktementen te verhogen, aldus Rodi de Loo.[30] Nepveu beet zelf ook van zich af. In 1866 gaf hij onder het transparante pseudoniem L'Homme Blanc een brochure uit waarin hij, evenals in 1859, een zwart beeld van de defensie schetste. Het grote verschil tussen hem en de jonge hervormers, die even alarmistisch waren als hij, was dat hij meende dat het krijgswezen ook zonder een grondige sanering van het vestingstelsel gezond was te maken. Behalve op de Kamerleden, die nog altijd aan de "anti-militaire bezuinigheids cholerike ziekte" leden, had Nepveus in vitriool gedoopte pen het nu ook op de waanwijze jonge krijgsmakkers voorzien, die er beter aan zouden doen hun oordeel op te schorten totdat "de veertjes van de kin den tijd zullen gehad hebben tot stevigheid op te groeijen". "Stamel niet", wimpelde Nepveu hun klacht over het gebrek aan openbaarheid af, "met halven kindermond: men moet mij de geheimen zeggen, anders kan ik niet weten."[31]

Tot veler verrassing was Knoops *Nieuwe Spectator* niet erg over Een Landskind te spreken. Het stoorde dit blad dat de anonieme publicist, kennelijk met het doel een schokeffect te veroorzaken, het deed voorkomen alsof de Nederlandse defensie er slechter voor stond dan de Deense. Volgens *De Nieuwe Spectator* was dat onterecht.[32] In 1859 had Knoop de onheilstijding van L'Homme Gris sterk gerelativeerd en nu deed zijn blad hetzelfde met dit noodsignaal van Een Landskind. "Wat wij het meeste in hem afkeuren", heette het, "dat is zijne strekking om den toestand van zaken bij ons te ongunstig, te donker af te schilderen; dat deugt niet, dat is overdreven, dat verwekt ontmoediging, dat sticht kwaad."[33] Knoop, die in de loop van de tijd veel inkt had vergoten om de natie van de verdedigbaarheid van het land te overtuigen, meende dat Een Landskind en de rond *De Militaire Spectator* gegroepeerde officieren het vertrouwen in de defensie nodeloos aantastten. Deze hemelbestormers zouden te weinig oog hebben voor de financiële en personele consequenties van hun hervormingsdrift, en niet beseffen dat zij daarmee de burgerij juist van zich zouden vervreemden.[34] Zelf was Knoop tot de conclusie gekomen dat de rappe technische ontwikkeling juist aanleiding gaf de roep om verandering te temperen. Kostbare verbeteringen dreigden immers snel door nieuwe feiten te worden achterhaald. Zo leek het hem, na jarenlang voor sanering te hebben gepleit, nu het beste het vestingstelsel voorlopig te laten zoals het was.[35]

Wat de haastige hervormers volgens Knoop evenmin beseften, was dat niet stoffelijke maar zedelijke factoren de militaire kracht van een land bepaalden. In zijn in *De Gids* opgenomen analyse van de oorlog van 1864 stelde hij dat de ware oorzaak van de Deense nederlaag gelegen was in een gebrek aan nationaal zelfvertrouwen. De onbekwame regering had verzuimd volk en leger tot een onoverwinnelijk geheel te smeden. In plaats van geestdrift had er scepsis geheerst.[36] Het opvoeren van de getalssterkte van het leger –

volgens *De Militaire Spectator* een dringende noodzaak – vond Knoop heilloos, omdat een klein land het in aantallen militairen altijd tegen een grote mogendheid zou afleggen. Toch was dat geen reden tot wanhoop, want de defensie hing niet af van de omvang maar van het gehalte van het leger en zijn aanvoerders.[37] Knoop meende dat "de verdedigende magt zóó klein niet kan zijn, of er is altijd verdediging mogelijk. Dit is het goede, ware militaire beginsel."[38] Enthousiasme en vaderlandsliefde – begrippen waaraan hij een bijkans mystiek belang hechtte – zouden in de oorlog de doorslag geven. De Roo, die er op zich ook van overtuigd was dat de mens en niet de materie het zwaarst woog, antwoordde daarop dat geestdrift *alleen* weinig tegen de Pruisische 12-ponders kon uitrichten.[39] In 1862 had de inmiddels tot generaal-majoor bevorderde Knoop een verzoek om in het tweede kabinet-Thorbecke minister van Oorlog te worden afgewezen, omdat de koning hem niet kon luchten of zien. Dat hij deze kans het defensiebeleid naar zijn hand te zetten onbenut liet, stuitte onder liberale officieren op wrevel en onbegrip.[40] Die gevoelens werden er niet minder op toen hij vervolgens, zoals De Roo het overdreven formuleerde, "als kampvechter voor (...) het onveranderd behoud" ging optreden.[41] De profeet leek zijn boodschap ontrouw geworden.

De discipelen vielen de meester niet volledig af; daarvoor was Knoops prestige te groot. Militaire auteurs bleven hem erom prijzen dat hij de natie een vooral historisch gefundeerd vertrouwen in de verdedigbaarheid had gegeven.[42] Ook in die lof school overdrijving, want diezelfde auteurs wisten maar al te goed dat bij veel burgers het geloof in de verdedigbaarheid nog altijd wankel was. De oorlogen van de jaren zestig en de opkomst van Pruisen gaven, zoals nog zal blijken, aan die onzekerheid nieuw voedsel. Schrijvende officieren, Knoop incluis, bleven het tegengaan van die twijfel dan ook als een belangrijke publieke taak zien.[43] Stieltjes, de andere defaitismebestrijder van het eerste uur, maakte zich inmiddels meer zorgen om het feit dat hij vaak ook tegenovergestelde geluiden opving. Vele landgenoten zouden, evenals de Denen hadden gedaan, het defensievraagstuk te lichtzinnig opvatten. Volgens Stieltjes – en enkele kritische officieren beaamden dat – vertrouwden zij te veel op de natuurlijke sterkte van het met vele rivieren, vaarten, sloten, polders, meren en moerassen gezegende Nederland. Zij beseften niet dat deze barrières waardeloos waren, als ze niet door een deugdelijk leger werden verdedigd. Bovendien miskenden zij het gevaar dat, nu de oorlog zo aan snelheid had gewonnen, de inundaties wellicht niet tijdig konden worden gesteld.[44] Het ging erom de natie van de noodzaak van *Kriegsbereitschaft* te overtuigen. De Tiendaagse Veldtocht was geen graadmeter meer. Als een ongeoefend burger zich pas op het moment van een eventuele oorlogsverklaring voor de krijgsdienst aanmeldde, kwam dat als mosterd na de maaltijd.[45]

Volgens De Roo van Alderwerelt waren zowel het onnodige wantrouwen als het overmatige vertrouwen in de verdediging symptomen van dezelfde kwaal, te weten de geslotenheid van het krijgsbestuur. Als gevolg van die "geheimhoudings-manie" kon niemand buiten de kleine kring van ingewijden precies weten hoe goed of hoe slecht het met de defensie gesteld was. Zelfs veel officieren hadden geen idee hoeveel tijd er precies nodig was om de verdedigingslinies, inclusief de inundaties, in gereedheid te brengen. Zolang de legerleiding bleef weigeren tekst en uitleg te geven, zou, aldus De Roo, het volk het krijgswezen als een zwarte kunst blijven beschouwen. Het was, schreef hij, de plicht van

iedere officier om bij gebrek aan officiële voorlichting de burger zo goed mogelijk opening van zaken te geven.[46] Met het uitdragen van deze taakopvatting bevond De Roo zich weer in het spoor van Knoop, die zich immers ook geroepen voelde door het geven van eerlijke informatie het publiek bij het krijgswezen te betrekken. In beider ogen was er geen vooruitgang mogelijk zonder openbaarheid. Evenals Knoop richtte De Roo zich met zijn liberaal-militair herstelprogramma in het bijzonder tot de Tweede Kamer. Zo zond hij alle leden een overdruk van het artikel 'De schadelijke vestingen', dat hij in 1863 anoniem in *De Militaire Spectator* publiceerde.[47]

De politiek gaf vooralsnog niet thuis. Tot teleurstelling van de militaire hervormers liet het tweede kabinet-Thorbecke, dat van 1862 tot 1866 op het pluche zat, het vestingstelsel ongemoeid.[48] Na Knoops weigering was, bij gebrek aan andere hoge officieren met liberale sympathieën, kolonel J.W. Blanken minister van Oorlog geworden. Deze aartsconservatieve militair functioneerde in dit kabinet op basis van de stilzwijgende afspraak dat hij zich in financieel opzicht inschikkelijk zou opstellen, zolang de andere ministers hem op zijn beleidsterrein met rust lieten. Terwijl in de Tweede Kamer steeds meer stemmen opgingen om een groot aantal vestingen te ontmantelen, hield Blanken voet bij stuk. Een concentratie van de verdediging was voor hem onbespreekbaar, omdat het bij voorbaat opgeven van een deel van het grondgebied voor hem gelijk stond aan lafheid en verraad aan een deel van de natie.[49] De komst van het getrokken geschut, het Belgische voorbeeld en de Deense ervaring veranderden daaraan niets. De liberale Kamerleden, die Blanken liever vandaag dan morgen zagen vertrekken, gingen echter niet zover zijn ontslag te eisen, omdat zij daarmee het voortbestaan van Thorbeckes kabinet, dat zij om andere redenen waardeerden, in gevaar zouden brengen.[50]

Zo deed zich de merkwaardige situatie voor dat in een door Thorbecke geleid kabinet de minister van Oorlog zich met hand en tand verzette tegen hervormingen die de liberale leidsman in het verleden zelf had bepleit. Sterker nog, Blanken ondernam op aandrang van koning Willem III zelfs een poging de klok terug te draaien. Hij wilde de kritische officieren de mond snoeren door hen het "heilig" recht van schrijven te betwisten. Zelf sprak de minister, die personen en zaken moeilijk kon scheiden, bij voorkeur van een "regt van schimpen en schelden". Op 28 november 1862 maakte hij de Kamer deelgenoot van zijn conservatieve overtuiging dat een militair geen gewoon burger was. Dat gold zeker voor de officier die zich, door het zweren van een eed, aan de krijgstucht had onderworpen en aldus met een beknotting van zijn staatsburgerlijke rechten akkoord zou zijn gegaan. Wanneer een officier in het openbaar kritiek op het beleid van zijn superieuren leverde, ondermijnde deze daarmee naar Blankens oordeel niet alleen het hechte militaire-gezinsverband, maar schond hij tevens de krijgstucht. En volgens de minister schreef de bevorderings- en ontslagwet uit 1851 voor dat een officier die zich daaraan schuldig maakte, moest worden ontslagen.[51]

De minister ried Kamerleden die wilden weten wat zij onder ongepast geschrijf moesten verstaan, aan het maartnummer van *De Gids* erop na te slaan. Dat bevatte een pittig artikel van Knoop, die daarin regering en parlement verweet dat zij niets tegen het verval van de marine deden en weigerden een nauwer verband tussen de legers in Nederland

en Indië aan te brengen. Door dit gebrek aan daadkracht zouden zij het voortbestaan van het koloniaal bezit in gevaar brengen. Volgens Knoop was deze kortzichtigheid typerend voor een ontzenuwde natie die niet bij machte was haar ware belangen te onderkennen.[52] Dit soort uitbarstingen, waaraan Knoop zich wel vaker overgaf, toonden aan dat zijn vertrouwen in een herleving van de zeventiende-eeuwse "volkskracht" nu en dan door een gevoel van teleurstelling over de werkelijke gang van zaken in Nederland werd overschaduwd. Heftige woorden waren het, maar met insubordinatie had het niets van doen. Dat realiseerde Blanken zich blijkbaar ook, want hij deelde de Kamer mee dat hij dit geval zou laten lopen.[53] De redactie van *De Gids*, die zich door het ministeriële optreden aangesproken voelde, sprong voor Knoop in de bres en eiste voor alle militairen het recht op "eerlijk en moedig hunne meening te zeggen".[54] Toen dit weerwoord begin 1863 in druk verscheen, had Blanken al olie op het vuur gegooid door de legerchefs een circulaire te sturen waarin hij duidelijk maakte dat hij kritische uitlatingen van officieren niet langer ongestraft zou laten.[55] Anders zou die "onbehoorlijke toon", legde hij later uit, "zich tot in de laagste rangen van het leger als een kanker voortplanten".[56]

De woorden van de minister van Oorlog in het parlement en zijn schrijfcirculaire oogstten veel commentaar. De complete liberale pers viel over hem heen en de Tweede Kamer keurde zijn optreden af.[57] Van de militaire bladen nam met name *De Nieuwe Spectator* kordaat stelling tegen dit dreigen met censuur.[58] De belangrijkste inhoudelijke tegenwerping van Blankens opponenten was dat men een officier, krijgstucht of geen krijgstucht, niet in zijn grondwettelijke vrijheden mocht beperken.[59] "De Nederlandsche officieren zijn burgers van een vrij land, die gelukkig tot het vrijzinnigste gedeelte der natie behooren en de vrijheid boven soldaten-heerschappij verkiezen."[60] Een ander argument was dat de minister in zijn eigen vingers sneed, omdat zijn circulaire het naamloos schrijven krachtig zou bevorderen, en van alle onbetamelijkheden verfoeide Blanken die "onridderlijke" praktijk nu juist het meest.[61] De kolonel-bewindsman werd ook voor de voeten geworpen dat hij geen benul had van zijn eigen staatsrechtelijke positie, omdat hij de circulaire naar zijn zeggen op "uitdrukkelijke last" van de koning had uitgevaardigd. Blanken hing echter de in conservatief-militaire kring gangbare opvatting aan dat hij als officier zijn vorst en opperbevelhebber diende te gehoorzamen.[62]

Met de schrijfcirculaire was een belangrijk beginsel, de vrijheid van meningsuiting, in het geding. De liberale pers voelde zich hierdoor in haar argwaan jegens het militaire establishment gesterkt. Daar kwam nog bij dat een aantal periodieken een parallel trok tussen deze kwestie en het constitutionele conflict dat zich op dat moment in Pruisen afspeelde. In dat land was de liberale meerderheid in het parlement in een hevige strijd met de koning, minister-president Bismarck en de militaire top verwikkeld met als inzet de hoogte van het militaire budget. De hamvraag was bij welk van de twee partijen de zeggenschap over het leger en over de staat zou komen te berusten. *De Gids*, die vreesde dat dit conflict naar Nederland zou overslaan, zag in het autoritaire optreden van Blanken een bewijs dat het Nederlandse leger niet immuun was voor de "Pruissisch-militaire geest".[63] Het was van belang, waarschuwde het liberale blad *De Tijdspiegel*, zulke tendensen in de kiem te smoren, want "onder de vleugelen van een reactionair gezind leger kan veel gedaan worden wat doodend is voor de vrijheid".[64] Ook het Kamerlid en *Gids*-re-

dacteur P.A.S. van Limburg Brouwer onderkende het belang van een officierskorps dat er gezonde politieke inzichten op nahield. Hij greep Blankens circulaire aan om de zedelijke moed van de schrijvende officier te prijzen en zijn vertrouwen in de jeugdige krachten in het leger uit te spreken.[65]

Ondanks de zware politieke betekenis die aan de schrijfcirculaire werd gehecht, bleef een frontale botsing tussen minister en Kamer uit. Wellicht schrok een aantal Kamerleden er opnieuw voor terug het kabinet-Thorbecke het vuur aan de schenen te leggen, maar belangrijker was dat Blanken zelf, mede onder druk van zijn collega-ministers, enige stappen terug deed. In de Kamer suste hij de kritiek met de opmerking dat men zijn circulaire niet als een verbod of dreigement maar louter als een waarschuwing moest lezen. Bovendien wees hij erop dat een minister sinds 1851 niet meer het recht had officieren zomaar te ontslaan.[66] Zo liep Blankens aanval op de militaire drukpers met een sisser af, zij het dat militaire auteurs nog altijd het risico liepen door pesterijen van hun chefs te worden getroffen of bij de koning in ongenade te vallen.[67] Een van de slachtoffers – het kon niet uitblijven – was De Roo van Alderwerelt, die in 1864 voor straf van Den Haag naar Delfzijl werd overgeplaatst.[68] Die verbanning werkte overigens als een boemerang, omdat De Roo twee jaar later, met dank aan het kiesdistrict Leeuwarden, als lid van de Tweede Kamer naar Den Haag zou terugkeren. Ook andere officieren, die veiligheidshalve anoniem bleven, weigerden hun toon te matigen. "Bestonden er niet zooveel schreeuwende onbillijkheden", aldus één van hen, "ja zelfs ongehoorde onregtvaardigheden, er zou voorzeker met meer bezadigdheid geschreven worden."[69]

Een vernieuwer die omzichtiger te werk ging dan De Roo, was majoor Booms. Omdat hij vaak naamloos publiceerde, liep hij minder in het oog. In zijn functie bij de Staf der Infanterie in Den Haag was hij er getuige van dat elk langs de reglementaire dienstweg verzonden verbeteringsvoorstel in een bureaucratisch moeras verzonk. Die ervaring sterkte hem in de opinie dat van het krijgsbestuur niets te verwachten viel. Dat gold wat hem betrof vooralsnog ook voor de Staten-Generaal. Kamerleden hadden nog altijd te weinig belangstelling voor en kennis van militaire zaken om op eigen kracht de vereiste modernisering van de defensie af te dwingen. Bovendien was het Nederlandse volk nog steeds niet van zijn vooroordelen jegens de armee genezen.[70] Daarom was, aldus Booms, ondanks de publicitaire inspanningen van Knoop c.s. de kloof tussen volk en leger nog altijd niet gedicht. Die conclusie deed hem niet bij de pakken neerzitten, maar spoorde hem aan tot een nieuw initiatief. Daarbij hield hij vast aan het liberaal-militaire credo dat als de natie door het officierskorps openhartig en deskundig over het krijgswezen werd voorgelicht, zij haar lethargie vanzelf zou afleggen.[71] Bij het opwekken van de burger wilde hij echter niet alleen van het gedrukte woord gebruikmaken.

Het middel waaraan Booms dacht, was in de jaren vijftig buiten het leger onder de naam *debating society* ingeburgerd geraakt. In tal van steden waren verenigingen opgericht waarvan de leden, allen behorend tot de gegoede burgerij, over zaken van algemeen belang discussieerden. Bij deze van oorsprong Britse exponent van de liberale politieke cultuur was de vorm even belangrijk als de inhoud. De deelnemers behoorden beschaafd te debatteren, de juiste parlementaire toon te treffen en deskundige voorlichting te geven.

Effectbejag en het bespelen van gevoelens waren taboe.[72] In 1865 vatte Booms het plan op een krijgskundige vereniging op te richten waarin burgers en officieren van marine, schutterij en leger de degens zouden kruisen. Daarbij realiseerde hij zich dat het organiseren van publieke debatten over krijgszaken hoogstwaarschijnlijk op weerstand van de militaire autoriteiten zou stuiten. Op buitenlandse voorbeelden kon hij nauwelijks terugvallen. Natuurlijk was er de herinnering aan de *Militärische Gesellschaft* van Scharnhorst, maar die vereniging had zich alleen ten doel gesteld de *Bildung* van het officierskorps te bevorderen, terwijl Booms nadrukkelijk ook de burger bij zijn onderneming wenste te betrekken.[73] *De Militaire Spectator* had in 1858 aandacht besteed aan de oprichting van een krijgswetenschappelijk genootschap in Stockholm, dat ook voor niet-militairen openstond, maar van dat experiment was sindsdien niets meer vernomen.[74]

Naar eigen zeggen kreeg Booms van zijn chef het dringende advies niet zelf het voortouw te nemen, omdat minister Blanken het idee van "2de Kamer spelen" naar verwachting verwerpelijk en strijdig met de discipline zou vinden. Booms liet luitenant G.F.F.A. Mollinger van het Regiment Grenadiers en Jagers onder het Haags garnizoen voorzichtig steun voor een krijgskundige vereniging zoeken.[75] Die verkenning leverde het gewenste resultaat op. Op 6 mei 1865 richtten één oud-officier en vijftien officieren, onder wie Booms en Mulder, de Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap (VBK) op. De liberale majoor F.A.T. Delprat werd tot voorzitter gekozen. Omdat twee van de oprichters tot de marine behoorden, leek het liberaal-militaire ideaal van een krijgsmachtbrede aanpak kans van slagen te hebben. In het reglement werd de doelstelling van de VBK als volgt verwoord: "Onderlinge oefening in de Krijgswetenschap en meer bepaald, algemeene verspreiding van heldere begrippen omtrent krijgszaken." Officieren, oud-officieren en niet-militairen ouder dan twintig jaar kwamen voor lidmaatschap in aanmerking. Een systeem van ballotage en de hoogte van de contributie moesten ervoor zorgen dat alleen heren van stand toetraden. De VBK kwam van oktober tot april eens per maand bijeen; per zitting hield één lid een voordracht, waarna een debat volgde.[76] Het bestuur vond een uitgever bereid de verslagen van de bijeenkomsten te drukken en te verspreiden.

Delprat typeerde de VBK op de eerste vergadering, die op 6 oktober 1865 plaatsvond, als een plaats waar burger en militair elkaar konden ontmoeten en van elkaar leren. Tezamen dienden zij doordrongen te raken van het besef dat "het leger van het kleine Nederland, om waarlijk krachtig te zijn, kracht, steun en wortel moet vinden in de sympathie en belangstelling der natie. Staatsburgers, zee- en landmagt zullen elkander hier de hand reiken, intellectueele hulp verleenen."[77] Omdat alle leden – burger, luitenant of generaal – gelijk waren, zou iedereen simpelweg met "de heer" worden aangesproken.[78] In zijn openingsrede ging Delprat ook in op artikel 2 van het reglement, dat stelde dat kritiek op regeringsdaden op zich toegestaan was, maar "steeds met betamelijkheid en waardering van hooger standpunt" diende te worden geleverd. Hij voegde eraan toe dat gepaste vrijmoedigheid het groene licht zou krijgen, en hevigheid en hartstocht het rode.[79] Met de schrijfcirculaire nog vers in het geheugen was die voorzichtigheid begrijpelijk. En zij was evenmin overbodig, want Blanken en een deel van de legertop maakten er geen geheim van dat zij de VBK als een "comité van oproer en verzet" beschouwden.[80] Voor de invitatie lid te worden, haalden zij hun neus op, alsof het een oneerbaar voorstel

betrof. Hun aversie nam nog toe toen tijdens het eerste seizoen bleek dat de kritische hervormers deze nieuwe vereniging gretig aangrepen om hun ideeën ook via deze weg te verkondigen. In de beginjaren was Stieltjes de actiefste debater.

Omdat de *Grondwet* een frontale aanval op de vereniging niet toestond, kon het krijgsbestuur de prominente VBK-leden, en dan vooral de actief dienende officieren onder hen, alleen zijdelings met allerlei plaagstoten treffen. Zo werd Booms, nadat hij in een lezing over de Deense oorlog op enige zwakke punten in de organisatie van het Nederlandse leger had gewezen, van de lijst van gegadigden voor een koninklijke onderscheiding geschrapt.[81] Uit vrees voor onaangename verrassingen van de kant van de minister of de koning gaven Delprat en vicepresident Van Sypesteyn hun bestuurspost na minder dan een jaar alweer op.[82] Storm van 's Gravesande, die als oud-officier en Kamerlid minder kwetsbaar was, nam de voorzittershamer over. Ook Van Sypesteyn werd opgevolgd door een man die zijn uniform al lang geleden in de kast had gehangen, namelijk de oud-luitenant W.C.A. Staring, de zoon van de bekende dichter en een vriend van Stieltjes en Mulder. De laatste werd op datzelfde moment eerste secretaris van de VBK. Een ander bestuurslid van naam was de Leidse letterkundige en liberaal Kamerlid W.J.A. Jonckbloet.

Ondanks de tegenwerking van hogerhand ging de VBK, die door de militaire tijdschriften geestdriftig werd begroet, voorspoedig van start.[83] Na afloop van het eerste seizoen, in april 1866, telde het ledenbestand 630 namen. Ruim een jaar later waren dat er 842. Van dit aantal was ruim 70% (oud-)legerofficier, ongeveer 8% (oud-)zeeofficier en ongeveer 20% burger. De VBK was een Haagse club: circa een derde van haar leden woonde in deze stad en vooralsnog vonden daar alle bijeenkomsten plaats. Het eerste jaar waren gemiddeld 125 leden bij deze vergaderingen aanwezig, de meesten van hen overigens zonder zelf het woord te voeren. De kleine kring van bekende militaire auteurs, onder wie J.C.C. den Beer Poortugael, Booms, Mulder, Netscher, De Roo van Alderwerelt, Stieltjes en Weitzel, domineerde het debat. Dat nam niet weg dat de groei van de vereniging en de hoge opkomst bij de vergaderingen indruk maakten. Volgens Stieltjes toonde deze toeloop aan dat de "volksgeest" langzaam maar zeker begon te ontwaken.[84] Andere auteurs deelden zijn geestdrift. Het kon niet anders of het succes van de VBK betekende dat de belangstelling voor het krijgswezen stijgende was, terwijl het ook liet zien dat het officierskorps in intellectuele zin volwassen was geworden.[85] Was het niet hoopgevend dat de VBK vanaf het begin ook Kamerleden tot haar leden mocht rekenen? In 1868 waren het er zestien in getal. Onder hen bevond zich ook de liberaal Dumbar, die een aantal jaren geleden nog de productiviteit van het leger in twijfel had getrokken en de kans dat Nederland in een oorlog verzeild zou raken een "hersenschim" had genoemd.[86]

Dumbar was overigens pas lid geworden na de schokkende gebeurtenissen van de zomer van 1866. In een oorlog die slechts zeven weken duurde, versloeg het Pruisische leger de sterker gewaande Oostenrijkse vijand. Onmiddellijk na deze overwinning lijfde Pruisen Hannover en enkele andere Duitse staten in, met als gevolg dat Nederland nu van Delfzijl tot Vaals aan het grondgebied van deze staat grensde. Het nieuws van deze wapenfeiten werd hier te lande met een mengeling van angst en verontwaardiging ontvangen.[87] Niet

alleen het wegvallen van het laatste stootkussen tussen beide staten, maar ook het feit dat Pruisen had aangetoond dat het, gebruikmakend van de moderne techniek, snel militaire beslissingen kon forceren, droeg ertoe bij dat de veiligheid van Nederland in gevaar leek. Daar kwam bij dat Bismarck opnieuw had laten zien dat voor hem alleen het recht van de sterkste gold. Vele commentatoren vroegen zich angstig af of het kleine land aan de Noordzee met zijn goede havens en rijke koloniën diens volgende prooi zou zijn. Mocht de honger van Pruisen inderdaad nog niet zijn gestild, dan zou het in de dubbele positie van Limburg als provincie van Nederland en lid van de inmiddels uiteengevallen Duitse Bond, gemakkelijk een casus belli kunnen vinden.[88] Toen in 1867 voor dit vraagstuk in samenhang met de Luxemburgse kwestie een diplomatieke oplossing werd gevonden, was de opluchting dan ook groot.[89] Toch bleef Pruisen wat het was: een vervaarlijke buur die van Frankrijk de rol van boeman van Europa overnam.[90]

De Pruisische zege was des te verrassender omdat in de rest van Europa weinigen het leger van die staat hoog inschatten. Koning Willem III en de legerleiding staarden zich, evenals het geüniformeerde establishment in andere landen, blind op het Oostenrijks-Franse model. Het schoolse Pruisische leger met zijn gebrek aan oorlogservaring werd lange tijd niet serieus genomen.[91] Toch was vóór 1866 in de militaire publicistiek niet louter negatief over Pruisen geoordeeld. Conservatieve officieren, onder wie Van Rijneveld, bewonderden het land om de vooraanstaande positie die de militaire stand er bekleedde. Officieren die onderwijs als de belangrijkste vredestaak beschouwden, prefereerden de Duitse studiezin boven het anti-intellectualisme van hun Franse collega's.[92] Liberale officieren waardeerden vooral in Pruisen dat de algemene dienstplicht volk en leger daar innig hadden verenigd.[93] Tegelijkertijd beseften zij – en dat maakte hen uiteindelijk afkerig van Pruisen – dat dit volksleger een gedwee werktuig in handen van een autoritair regime was. Zo had De Roo er geen goed woord voor over dat in deze staat het officierskorps zich als een geprivilegieerde kaste gedroeg, de soldaten tot machines werden gedrild en de paradecultuur tot een kunst was verheven.[94] Bovenal zorgde Pruisen echter voor verwarring, omdat het een bom legde onder het liberale idee dat een leger waarin de natie ruim vertegenwoordigd was, nooit een instrument van repressie en agressie kon zijn. Dit leger was ook anderszins een moeilijk te duiden mengvorm van oud en modern. Zo was er enerzijds die harde – door De Roo verfoeide – discipline en anderzijds die sterke nadruk op wetenschappelijke vorming, waarover ook hij zich positief uitliet.[95]

Na de zege bij Königgrätz ging Pruisen het militaire debat in Nederland in tweeërlei opzicht beheersen: als bedreiging én als voorbeeld. Een belangrijke vraag daarbij was of het overnemen van het Pruisische legerstelsel het gevaar van die staat zou kunnen neutraliseren. Ook andere aspecten van het Pruisische krijgswezen, zoals het naaldgeweer en de polygonale vesting, leken nu, als elementen van een succesformule, de moeite van het kopiëren waard. Toch was tot aan 1870 de fixatie op Pruisen niet compleet, want daarvoor ging van Frankrijk, met een nazaat van de grote Napoleon aan de macht, nog een te grote aantrekkingskracht uit. Dit land, dat vanouds als de grote potentiële vijand werd gezien – bij Knoop zijn vele voorbeelden van gallofobie te vinden[96] –, gold nu plots als een nuttig tegenwicht tegen de dreiging uit het oosten. Dat was een hoopgevende gedachte, want de meeste militaire auteurs gingen ervan uit dat, mocht het tot een

krachtmeting tussen de twee grote mogendheden komen, Frankrijk zou zegevieren. Ook De Roo dacht er zo over: "Een leger als het Pruisische, met zulk een lijdelijken geest bezield, moet tegenover een leger, waar de individualiteit sterk ontwikkeld is, zooals met name het Fransche leger, onder overigens gelijke omstandigheden, bijna zeker het onderspit delven."[97]

De toegenomen dreiging leidde niet automatisch tot consensus over het krijgsbeleid. Integendeel, tijdens en na afloop van de crises rond Limburg en Luxemburg stonden liberalen en conservatieven als kemphanen tegenover elkaar. Tekenend voor de verziekte sfeer was, dat beide partijen elkaar de schuld van de gebreken in het krijgswezen in de schoenen poogden te schuiven. Het in 1866 aangetreden kabinet-Van Zuylen van Nijevelt-Heemskerk stelde zich, in een reprise van 1853, ten doel het staatsbestel in conservatieve richting om te buigen door de macht van de koning ten koste van die van de Staten-Generaal te vergroten. Daarbij trachtten deze ministersploeg en haar aanhang de indruk te vestigen dat de slechte staat van de defensie in hoofdzaak aan liberaal wanbeheer te wijten was, alsof alleen een krachtig koninklijk bewind de veiligheid van het land kon garanderen. Dit was ook de strekking van de brochure die Nepveu alias L'Homme Blanc in 1866 het licht deed zien. Het voorbeeld van Pruisen, waar de strijd om de zeggenschap over het leger en daarmee over de staat zojuist ten gunste van Bismarck en ten nadele van het parlement was beslecht, spookte door ieders hoofd. Daarom stelden de liberalen, die het monarcho-militaire complex onverminderd wantrouwden, opnieuw de eis dat een verhoging van de legeruitgaven met een vergroting van de greep van de Tweede Kamer op het militaire beleid – en het liefst met een wettelijke regeling van de inrichting van de defensie – gepaard moest gaan; een eis die zij zelf tijdens het tweede kabinet-Thorbecke, met Blanken op Oorlog, verzuimd hadden te verwezenlijken.[98]

Het kabinet-Van Zuylen van Nijevelt-Heemskerk slaagde er, twee Kamerontbindingen ten spijt, niet in 's konings wil aan de Tweede Kamer op te leggen. In 1868 moest het na het zoveelste politieke conflict het veld ruimen. Deze zege van het parlement nam niet weg dat een hervorming van het krijgswezen opnieuw was uitgebleven, terwijl de uitgaven voor Oorlog en Marine toch waren gestegen. Het Pruisische machtsvertoon, het angstige gevoel dat het krijgswezen jarenlang aan grove verwaarlozing ten prooi was geweest en de daarmee gepaard gaande lastercampagne tegen de liberalen hadden hun effect op het merendeel van de Kamerleden niet gemist. De intimidatie à la Nepveu had gewerkt: beide Kamers stemden in met een verhoging van de begroting van Oorlog, zonder dat de minister, J.A. van den Bosch, daar de belofte van een wettelijke regeling, met alle openheid en controle op de doelmatigheid van de bestedingen van dien, tegenover behoefde te stellen.[99] Van den Bosch had weliswaar moeten toegeven dat het ruime vestingstelsel, mede als gevolg van de militair-technische ontwikkelingen, niet langer te handhaven was – hij stemde in met de ontmanteling van de werken rond Maastricht, Venlo, Breda en Bergen op Zoom –, maar tot een echte sanering kwam het niet. Dat de minister moeite had een duidelijke beleidskoers uit te stippelen, deerde hem weinig. Hij was baas in eigen huis gebleven, en daar was het hem om te doen.

Ook de schok van 1866 kon de stagnatie in het krijgswezen niet doorbreken. In het monarcho-militaire bolwerk waren hooguit enige barsten gekomen. Een liberaal officier die onder de naam Kees publiceerde, trok in 1867 de wrange conclusie dat de nu al meer dan twintig jaar durende belegering van dit bastion slechts één succes had opgeleverd, namelijk de bevorderings- en ontslagwet van 1851. Maar dit wapenfeit was inmiddels al zestien jaar oud. De overige liberaal-militaire verlangens, die het leger op het pad der vooruitgang moesten brengen, waren alle nog onvervuld. Kees somde de wensenlijst nog eens op: "een beter georganiseerd leger; een vestingstelsel (verdedigingsstelsel?), dat met eer te verdedigen is; betere wetten en reglementen; nuttiger en tevens aangenamer werkkring (...); een beter oefeningstelsel; lotsverbetering van den soldaat (...); opruiming van onbekwame, zoo niet onbruikbare chefs; ontheffing van de verpligting om vertooning te maken (paradecultuur) en onnoodig voor politie te dienen; (...) een doelmatige uniform; een eedsformulier, dat voor geen driedubbele uitlegging vatbaar is (...)".[100]

Kees hield zijn hoop nog altijd op de liberalen gevestigd. Bij een deel van zijn geestverwanten, onder wie Knoop, De Roo van Alderwerelt en Stieltjes, was eind jaren zestig echter twijfel gerezen of de liberale burgerij werkelijk bereid was het defensievraagstuk die zorg en aandacht te geven die het verdiende. De drie bekende auteurs waren teleurgesteld dat het tweede kabinet-Thorbecke geen begin met de hervorming van het krijgswezen had gemaakt. De liberalen hadden, door Blanken de portefeuille van Oorlog te gunnen, stilzwijgend ingestemd met een verlenging van de afspraak dat de burger zich niet te veel met militaire zaken zou bemoeien, zolang het leger de bevolking niet te zwaar zou belasten. De drie auteurs bekroop het gevoel dat zij uit liberale hoek vooral steun kregen voor hun boodschap van zuinigheid en doelmatigheid, maar dat hun oproep tot actieve betrokkenheid bij de landsverdediging op aanzienlijk minder steun kon rekenen. In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat deze teleurstelling vooral betrekking had op het gebrek aan geestdrift onder de liberale burgers om zich te wapenen en zich militair te oefenen.

Hoofdstuk 7

Schutters en scherpschutters

In de jaren zestig kwam het merendeel van de militaire auteurs tot de conclusie dat de levende strijdkrachten dringend versterking behoefden. Als gevolg van de Amerikaanse burgeroorlog en de militaire successen van Pruisen raakten zij in de ban van het grote getal. Zo meende Den Beer Poortugael dat de stelling van de krijgskundige F.W. Rüstow "*dasz man* nie genug *Soldaten haben kann*" het uitgangspunt van de legerinrichting moest worden.[1] Zo kon het gebeuren dat de meeste militaire auteurs, die in 1861 de vernieuwing van de *Militiewet* nog zonder commentaar hadden laten passeren, korte tijd later het militiecontingent van 55.000 man volslagen ontoereikend achtten. Zij gingen een groter beroep op de maatschappij doen om meer burgers in het uniform te krijgen. Het conservatieve ideaal van een klein beroepsleger verdween daarbij steeds meer uit beeld. Den Beer Poortugael trad naar voren als de eerste promotor van het Pruisische model, terwijl De Roo van Alderwerelt daar een in zijn ogen waarlijk nationaal-liberaal alternatief tegenover stelde. Tegelijkertijd bleven de eerste concrete pogingen om onder druk van de internationale omstandigheden het legerstelsel te moderniseren zonder resultaat. Zoals zal blijken, was deze mislukking slechts ten dele aan obstructie van het monarcho-militaire complex te wijten. Ook de terughoudendheid van het parlement om de militaire lasten te verzwaren, speelde daarbij een rol.

In de discussie over de mankrachtproblematiek ging de meeste aandacht in de jaren zestig niet uit naar het kaderleger. Het was de derde component van de landstrijdkrachten, de schutterij, die in de schijnwerpers kwam te staan. Omdat bij de grondwetsherziening van 1848 de artikelen die op deze gemeentelijke instelling betrekking hadden, waren aangepast, was de uit 1827 daterende *Schutterijwet* aan vernieuwing toe. De opeenvolgende kabinetten hadden deze organieke opdracht echter voor zich uitgeschoven, omdat zij vonden dat er eerst een nieuwe *Militiewet* moest komen. Nadat die in 1861 in het *Staatsblad* was verschenen, kon het tweede kabinet-Thorbecke de schutterij onder handen nemen. Dit vooruitzicht bracht een stroom publicaties over deze wapenmacht op gang, waaronder een proefschrift van de jurist C.J. Sickesz.[2] Vanuit militaire hoek presenteerden Den Beer Poortugael en De Roo van Alderwerelt uitgebreide plannen voor de schutterij. Om deze voorstellen en de ingediende wetsontwerpen goed te kunnen beoordelen, moeten

we eerst nagaan hoe de schutterij tot dan toe had gefunctioneerd en hoe zij werd gewaardeerd.

De wet van 1827 gebood dat van iedere honderd inwoners twee man tot de schutterij zouden toetreden. Ook hier besliste het lot, zij het dat nummerverwisseling was toegestaan. Wie werd ingeloot, diende van zijn vijfentwintigste tot zijn dertigste levensjaar, waarna hij nog vijf jaar tot de reserve behoorde. Op last van de *Grondwet* maakte de wet onderscheid tussen dienstdoende en rustende schutterijen. De eerste, die in gemeentes met meer dan 2.500 inwoners binnen de bebouwde kom te vinden waren, werden al in vredestijd geoefend en moesten zo nodig ter plaatse een bijdrage aan de ordehandhaving leveren. De laatste leidden, zolang er geen gevaar dreigde, louter een papieren bestaan. De wet gaf stipt aan hoeveel de dienstdoende schutters maximaal mochten oefenen: van 1 april tot 1 oktober niet meer dan eenmaal per twee weken ten hoogste twee uur. De wet bevatte ook garanties voor het behoud van het burgerlijk karakter van de schutterij in vredestijd. Zij had haar eigen disciplinaire regels, waarvan de handhaving aan een lokale schuttersraad was opgedragen. Pas wanneer de schutterij bij dreigend gevaar mobiel zou worden gemaakt en aan het leger toegevoegd, zouden de schutters onder het militaire straf- en tuchtrecht vallen.[3]

De schutterij, die in tegenstelling tot de bij het staande leger ingelijfde militie in vredestijd een zelfstandige wapenmacht was, leed een kwijnend bestaan. De uitrusting en de geoefendheid lieten te wensen over. Militaire auteurs velden zonder uitzondering een negatief oordeel. "De schutterij weet niets, kan niets en is niets", resumeerde een van hen.[4] Dit onvermogen was volgens hen te wijten aan de wettelijke bepalingen die de schutterplicht, om haar niet te zwaar te maken, te strak aan banden hadden gelegd. Zij vonden het onverteerbaar dat buiten de steden en grote dorpen de schutterijen in diepe rust verkeerden. Hoewel zij beseften dat oefenen in dunbevolkte streken omslachtig was – veel deelnemers zouden uren naar het exercitieveld of de schietbaan onderweg zijn –, vonden zij dat dit offer gebracht moest worden, omdat op het platteland de ware nationale kracht zou huizen.[5] Wat officieren ook tegen de borst stuitte, was het gebrek aan militaire tucht bij de schutterij. Eén auteur omschreef haar als "een troep met weêrzin gewapende kleer- en schoenmakers, kappers en tappers, onder bevel van advocaten en procureurs, maar geen soldaten".[6] De schutters, die door 'echte' militairen niet voor vol werden aangezien, genoten evenmin veel respect bij hun medeburgers.[7]

Een aantal critici, onder wie Knoop in Leeuwarden, trachtte in hun garnizoensplaats de schutterij op een hoger plan te brengen. Zodoende was het zeker niet overal kommer en kwel. De goede resultaten die hier en daar werden geboekt, waren mede de verdienste van enthousiaste schutterijofficieren. Deze lieden waren een interessante verschijning op het grensvlak van volk en leger. Zij werden geacht in een leidinggevende rol een bijdrage aan de landsverdediging te leveren. Voor een burger in uniform was dat een unieke positie, als men bedenkt dat een milicien alleen soldaat, en sinds 1860 hooguit korporaal, kon worden. Hoewel schutters verplicht waren een bevordering te aanvaarden, in die zin dat een weigering met een geldboete kon worden bestraft, vervulden de meeste schutterijofficieren hun functie vrijwillig. Velen bleven tot lang na hun vijfendertigste levensjaar in dienst. Gegoede burgers die hun neus voor de conscriptie ophaalden, hadden

zo toch een mogelijkheid militair actief te zijn. Onder deze (oud-)schutterijofficieren bevonden zich enkele publicisten die in de pen klommen om hun organisatie als "eene echt nationale instelling" aan te prijzen. Trots wezen zij op de rol van de stedelijke schutterijen in de Tachtigjarige Oorlog, toen vorstelijke tirannie de burgerlijke vrijheden dreigde te vermorzelen. In een door en door burgerlijke samenleving als de Nederlandse moest de schutterij naar hun mening een prominente rol spelen.[8]

De houding van de legerofficieren ten opzichte van hun civiele ambtgenoten was ambigu. Enerzijds prezen zij de schutterijofficieren om hun interesse voor het krijgswezen, die gunstig bij de onverschilligheid van veel landgenoten afstak. Anderzijds konden zij hun dédain voor deze amateurs, die nimmer een proeve van militaire bekwaamheid hadden afgelegd, moeilijk verbergen. Een parade konden deze heren volgens *De Militaire Spectator* nog wel leiden, maar voor "den ernstigen oorlogsdienst" deugden zij niet.[9] Sommige beroepsmilitairen stoorden zich aan het gedweep met de achterhaalde wapenfeiten van 1831, waarmee een te gunstig beeld van de effectiviteit van de schutterij in stand werd gehouden.[10] De militaire auteur P.F. Brunings dreef in *Onze militaire bijeenkomsten* de spot met schutterijofficieren die vanuit hun leunstoel onder het genot van een sigaar en een glas wijn gewichtig over krijgszaken redekavelden.[11] Ook de publicaties van deze burgerofficieren kregen een gemengde ontvangst. Op zich was het een goede zaak dat zij in het debat hun zegje wilden doen, maar dan, oordeelde *De Nieuwe Spectator* uit de hoogte, moesten zij wel beter beslagen ten ijs komen.[12] In de jaren zestig gaven de militaire auteurs sowieso nogal eens blijk van hun ergernis over de grote massa onoordeelkundige geschriften die, zo meende Stieltjes, een schaduwzijde was van de groeiende belangstelling voor het krijgswezen. Hij zag zijn vakgebied door beunhazen bedreigd.[13]

De legerleiding had, trouw aan haar conservatieve idealen, weinig oog voor de schutterij. Haar prioriteit lag bij de dode weermiddelen en het kaderleger; daaraan moest het geld worden besteed. Haar afwijzende houding jegens het idee van burgerwapening was een van de oorzaken van de zwakte van de schutterij. Het gejammer van de militaire autoriteiten over de tekortkomingen van deze gemeentelijke wapenkorpsen was dan ook weinig oprecht.[14] Toch kon de legerleiding, hoe graag zij ook wilde, niet zonder de schutterij, omdat het door vrijwillige werving en conscriptie op sterkte gehouden kaderleger niet groot genoeg was om de landsverdediging met enige kans op succes te kunnen voeren. Volgens berekeningen van het Comité van Defensie was de inzet van circa 50.000 schutters vereist. Het merendeel van hen zou in de vestingen of linies dienst doen, maar er waren ook onmiddellijk 16.000 man nodig om het veldleger te versterken.[15] Hoewel op deze cijfers het een en ander viel af te dingen, was iedereen het er wel over eens dat de slecht geoefende en geëncadreerde schutterij zeker die laatste verplichting onmogelijk kon nakomen. De nieuwe wet moest dus in deze lacune voorzien. Er waren echter officieren, onder wie Booms en Weitzel, die van meet af aan verkondigden dat de schutterij onmogelijk voor een taak bij het veldleger geschikt was te maken en dat het verstandiger was de *Militiewet* open te breken en het militiecontingent te vergroten.[16]

Al het denkwerk leverde uiteindelijk niets op. In de jaren zestig slaagden twee kabinetten, één van liberale en één van conservatieve signatuur, er niet in een *Schutterijwet* door de

Staten-Generaal te loodsen. Het ontwerp dat Thorbecke, die als minister van Binnenlandse Zaken eerstverantwoordelijk was, in 1864 samen met Blanken presenteerde, was nog bij de Tweede Kamer in behandeling, toen zijn kabinet twee jaar later ten val kwam. Een nieuw ontwerp dat vervolgens door de conservatieve minister J. Heemskerk Azn. en zijn collega Van den Bosch werd ingediend, kwam een stuk verder, maar werd in het zicht van de haven getorpedeerd. Op 9 juli 1867 verwierp de Eerste Kamer het ontwerp met negentien tegen vijftien stemmen. Ondanks de hete adem van Pruisen bleef alles bij het oude. Bevaart weet deze ongelukkige afloop aan het feit dat ook in het schutterijdebat het streven van het monarcho-militaire complex met dat van de liberalen in botsing kwam.[17] De legerleiding had de schutterij tot een legerreserve willen omvormen en op deze wijze van haar zelfstandigheid willen beroven. Nadat eerst de militie bij de staande armee was ingelijfd, wilde zij nu ook de schutterij bij het kaderleger voegen om zo de zelfstandige burgerwapening de genadeslag te bezorgen. De liberalen waren er vooral op uit de schutterij haar karakter van burgerlijke, op gemeentelijke leest geschoeide wapenmacht te laten behouden, aldus Bevaart.[18]

Bevaart maakte een vergelijking met Pruisen, waar conservatieve krachten er begin jaren zestig in slaagden de van "*richtigen festen Soldatengeist*" gespeende *Landwehr* haar laatste restje zelfstandigheid te ontnemen.[19] Dat de identiteit van de schutterij op gelijke wijze in het geding was, bleek uit het parlementaire debat over het enige fundamentele verschil tussen twee opeenvolgende wetsontwerpen. Bij beide was het uitgangspunt hetzelfde: om de schutterij een grotere militaire bruikbaarheid te geven, zou de loting vervallen en zouden de mannen die bij de militie hadden gediend, als eerste ook voor de schutterplicht in aanmerking komen. De schutterij zou dan voor twee derde uit (al geoefende) oud-miliciens bestaan. Het verschil tussen het ontwerp van Thorbecke en dat van Heemskerk was hierin gelegen dat de eerste deze oud-miliciens tot de schutterij van hun woonplaats wilde laten toetreden, terwijl de laatste hen wilde onderbrengen in aparte korpsen die als reserve bij het leger zouden worden gevoegd. In dat geval zouden de plaatselijke schutterijen, beroofd van hun beste krachten, naar verwachting doodbloeden. Volgens Thorbecke had Heemskerk zich voor het karretje van de legerleiding laten spannen.[20] Een gealarmeerde Tweede Kamer verwijderde het idee van aparte korpsen echter bij amendement uit het wetsvoorstel en stelde daarmee het lokale karakter van de schutterij veilig. De controverse over haar identiteit was dan ook niet de reden waarom de Eerste Kamer de wet alsnog afstemde.

Niet twee met elkaar overhoop liggende legeridealen, zoals Bevaart beweerde, maar een ander dilemma bepaalde het verloop en de uitkomst van het schutterijdebat. Knoop had al in 1848 gesignaleerd waarom het zo lastig was een goede en voor iedereen aanvaardbare organisatie voor de schutterij te ontwerpen: "wij erkennen, dat het zeer moeijelijk is te bepalen, hoe men die zamenstelling moet regelen, wil de schutterlijke dienst van wezenlijk nut zijn voor het krijgswezen, en tegelijk niet te bezwaarlijk voor den burger".[21] Deze eisen met elkaar te verenigen was ook volgens Thorbecke de kern van het probleem. Hij prees zijn eigen ontwerp dan ook aan als "een middenweg tusschen degenen, die aan het militair element van onze schutterijen te veel overwigt willen geven, en hen, die al te weinig aan de mogelijkheid denken, dat deze gewapende magt op nieuw tot 's Lands

verdediging zou moeten dienen."[22] Zo stelde hij voor ook op het platteland actieve schutterijen op te richten, maar om de bewoners daar niet te zwaar te belasten, wilde hij het maximaal aantal oefenuren erg beperkt houden.[23] Ook Heemskerk poogde in zijn ontwerp het lands- met het particulier belang te verzoenen. Het weinig verrassende resultaat was dat beide ministers in het parlement van twee zijden onder vuur kwamen te liggen. Er waren Kamerleden die vonden dat zij de burger een te zware last oplegden, terwijl anderen juist meenden dat de schutterij als gevolg van de aangebrachte restricties een militair wangedrocht zou blijven. In de Eerste Kamer ging het wetsvoorstel aan een combinatie van dergelijke bezwaren ten onder. Een schutterij die maatschappelijk aanvaardbaar en militair bruikbaar was, bleek de kwadratuur van de cirkel.

De militaire auteurs waren het met elkaar eens dat de schutterij alleen een betekenisvolle rol in de landsverdediging kon spelen bij een groter beroep op de burgerij. In dat opzicht gingen de wetsontwerpen van Thorbecke en Heemskerk, die beide de oefenlast nauwgezet beperkten, hun niet ver genoeg. Zij maakten vooral bezwaar tegen de zogeheten "lepelsgewijze methode", waarbij de schutters om de zoveel weken slechts twee à drie uur werden getraind. Bepaalde simpele vaardigheden konden die gewapende burgers zich op deze manier nog wel eigen maken, maar zeker geen discipline. De militaire kritiek op Thorbeckes ontwerp was dan ook niet mals. Dat er desondanks nog Kamerleden waren die de oefenlast te zwaar vonden, sterkte Booms en Weitzel in de overtuiging dat de schutterij in ieder geval nooit als een bruikbare aanvulling op het veldleger kon dienen.[24] Heemskerk, die verklaarde dat hij de schutterij alleen voor het bezetten van vaste punten geschikt achtte, gaf hen daarin in feite gelijk. Hij gaf aan in de ontbrekende 16.000 man te willen voorzien door het militiecontingent uit te breiden. Deze aankondiging van de minister, die niet erg opportuun was, droeg bij tot de verwerping van het wetsontwerp. Waarom immers zou men de schutterij versterken als haar rol in de verdediging beperkt zou blijven? Met deze retorische vraag completeerden sommige tegenstemmers hun cirkelredenering.[25]

De militaire auteurs die zelf met voorstellen voor de schutterij kwamen, pleitten allen voor een verzwaring van de oefenlast. Om die reden veegde Sickesz deze voorstellen in zijn proefschrift met één zwaai van tafel, bang als hij was dat de burger straks te veel tijd op de schietbaan moest doorbrengen.[26] Toch waren deze voorstellen op zich verschillend van aard. Vooral de ideeën van de twee ijverigste publicisten op dit vlak, Den Beer Poortugael en De Roo van Alderwerelt, liepen sterk uiteen. Op Den Beers opvattingen inzake de schutterij en de legervorming in het algemeen hebben historici het stempel 'conservatief' gedrukt.[27] Deze typering doet echter geen recht aan het feit dat Den Beer, in het besef dat het bestaande legermodel verouderd was, even ongeduldig als De Roo op hervorming aandrong. In 1862 publiceerde hij een eigen proeve van een schutterijwet, waarin hij voorstelde bij elk korps en regiment van het leger een reserve-eenheid te formeren en deze te vullen met schutters die als milicien of vrijwilliger bij dat korps of regiment hadden gediend.[28] De aantrekkingskracht van dit idee, dat voor de loteling op een verlenging van zijn diensttijd zou neerkomen, schuilde in het feit dat de geoefendheid van de miliciens veel beter zou worden benut. Den Beer had dit niet allemaal zelf bedacht.

In 1848 had Knoop al een soortgelijke suggestie in deze richting gedaan, met het doel het legerstelsel een doelmatiger opzet te geven.[29] Zoals we zagen, nam Thorbecke dit idee gedeeltelijk en nam Heemskerk het volledig over.

Op één punt wilde Den Beer verder gaan dan Knoop, Thorbecke en Heemskerk. Hij vond dat *alle* mannen hun schutterplicht moesten vervullen. Van de hervormers omhelsde hij als eerste het Pruisische legermodel. Wat hem daarin bekoorde, was de wijze waarop vrijwel de gehele mannelijke bevolking onder de wapenen werd gebracht, iets waartoe volgens hem ook het kleine Nederland genoodzaakt was, wilde het een voldoende niveau van weerbaarheid bereiken. In Pruisen hadden de beroepsofficieren de volledige controle over deze volkswapening, zodat de kwaliteit van de discipline en de geoefendheid gegarandeerd waren.[30] Na de mislukte pogingen de *Schutterijwet* te vernieuwen ging Den Beer ijveren voor een bij de militie in te voeren systeem van algemene dienstplicht. Loting en plaatsvervanging, twee "verwijfde zeden", moesten verdwijnen. Alleen dan zouden volk en leger echt één kunnen worden.[31] Het grondwetsartikel dat het dragen van wapenen tot handhaving der onafhankelijkheid van de staat tot een plicht van *alle* ingezetenen uitriep, mocht niet langer een dode letter blijven, aldus Den Beer.[32] Hoe ver hij van het conservatieve gedachtegoed van de legerleiding afstond, bleek uit zijn vertrouwen in de militie, waarin naar zijn zeggen de zedelijke kracht van de natie was samengebald, en uit zijn afkeer van beroepssoldaten. Deze vrijwilligers, die veel langer onder de wapenen verbleven dan een goede oefening gebood, waren in zijn ogen improductief. Hun nietsdoen bevorderde pauperisme en zedeloosheid.[33]

De Roo, die niets van het dwangmiddel van de algemene dienstplicht wilde weten, presenteerde een schutterijvoorstel dat het karakter van deze organisatie als zelfstandige en burgerlijke wapenmacht intact liet. Tegelijkertijd wilde hij de militaire bruikbaarheid van de schutterij aanzienlijk vergroten. Hoewel hij dit zelf wat probeerde weg te cijferen, zou zijn voorstel met forse financiële en personele lastenverzwaringen gepaard gaan.[34] Zo wilde hij de officieren en onderofficieren van de dienstdoende korpsen een uitvoerig trainingsprogram laten doorlopen en hen voor de tijd die daarmee gemoeid was een geldelijke vergoeding geven. In plaats van vrijetijdsmilitairen moesten zij deeltijdmilitairen worden. Om de hoge kosten te dekken wilde De Roo de leden van de plattelandsschutterijen, die in ruste verkeerden, een soort krijgsbelasting laten betalen, tenzij de gemeente in kwestie bereid was met eigen middelen een schietbaan aan te leggen. Deze fiscale bepaling ontleende hij aan de regelingen inzake de burgerwapening die in de Bataafs-Franse tijd op papier waren gezet, maar toen onuitgevoerd waren gebleven. Alleen op deze manier, betoogde De Roo, kon de schutterij worden wat zij behoorde te zijn, namelijk "een bolwerk der volksvrijheid".[35]

Het schutterijplan van De Roo maakte deel uit van zijn visie op de legervorming als geheel. Hij was een principieel tegenstander van het kaderleger, dat hij als een "staand conscriptie-leger" typeerde: een werktuig van agressie waarin de geest van het *ancien regime* voortwoekerde. Het kaderleger, dat de Pruisen op het lijf geschreven was, was bij vrijheidslievende volkeren als de Amerikanen, Britten, Zwitsers en Nederlanders altijd impopulair. Daarom moest de conscriptie, die schadelijke schakel tussen leger en volk,

verdwijnen.[36] De Roo wilde, zoals de *Grondwet* gebood, staande armee en militie van elkaar scheiden, waarna de eerste met het Indische leger kon fuseren.[37] De bataljons van het aldus gevormde beroepsleger zouden dan bij toerbeurt in het moederland en in de koloniën dienst doen. Dit had naar De Roo's mening het voordeel dat voor de verdediging van Nederland steeds een aantal in Indië geharde beroepseenheden beschikbaar zou zijn. Die konden bij een aanval de eerste klap opvangen. Achter het schild dat zij omhoog hielden, konden de militie en schutterij worden geactiveerd. Wanneer deze burgermacht eenmaal onder de wapenen was en haar militaire vaardigheden had opgefrist, zou de volkskracht tot volle ontplooiing komen.[38] Het mocht verrassend heten dat uitgerekend De Roo voorstelde weer een aparte staande armee in het leven te roepen, maar volgens hem zou daarvan geen bedreiging voor vrede en vrijheid uitgaan. Een goed georganiseerde volkswapening moest in staat zijn dit kleine beroepsleger in bedwang te houden en van een greep naar de macht of andere snode plannen te weerhouden.[39]

De Roo timmerde met dit legermodel – een mengvorm van het Britse beroepsleger en het Zwitserse militieleger – flink aan de weg. Hij kreeg daarbij steun van Stieltjes, die eveneens tot de overtuiging was gekomen dat Nederland afstand moest doen van de conscriptie.[40] Deze twee auteurs, die onvermoeibaar streden tegen alles wat in het leger naar luxe en weelde riekte[41], drukten vooral eind jaren zestig een zwaar stempel op het militaire debat. Zij deden dat onder meer via *Het Vaandel*, een sinds 1851 bestaand militair tijdschrift dat zij vanaf 1866 domineerden. Daarnaast schreven zij voor burgerlijke periodieken, waaronder *De Gids*, terwijl zij dikwijls het woord voerden op bijeenkomsten van de VBK. Bovendien nam Stieltjes in 1867 van Knoop de redactie van *De Nieuwe Spectator* over, waarna hij dit door hem opgerichte blad tot *De Nieuwe Militaire Spectator* omdoopte. Een jaar later gaf hij deze positie alweer op, maar hij bleef als medewerker aan het blad verbonden. Het enige militaire tijdschrift waarop De Roo en Stieltjes geen stempel (meer) drukten was *De Militaire Spectator*, die na een aantal wilde jaren weer de pose van neutraal vakblad had aangenomen.

De Roo en Stieltjes werden in 1866 ook tot lid van de Tweede Kamer gekozen. Nu konden zij het debat gaan voeren op de plaats waar het er werkelijk toe deed. Hoewel zij daar om hun kennis van krijgszaken werden gewaardeerd, was er voor hun ideeën weinig steun. Zij waren als generaals zonder troepen. Zo slaagden zij er tijdens het schutterijdebat niet in een Kamermeerderheid ervan te overtuigen dat, wilde deze burgermacht in tijd van nood een vuist kunnen maken, haar geoefendheid flink omhoog moest. Hun argumenten legden het af tegen de in het parlement diepgewortelde afkeer van een militaire lastenverzwaring. Daarom stemden zij tegen het in hun ogen te slappe wetsontwerp van Heemskerk.[42] Het tweetal zat tussen wal en schip omdat het Brits-Zwitserse legermodel ook in militaire kring weinig steun genoot. De meerderheid van het officierskorps vond dat het kaderleger uitstekend voldeed, al was een humaner kazerneregime noodzakelijk, omdat er anders te veel weerzin tegen de conscriptie zou blijven bestaan. Terwijl De Roo in het kaderleger een wolf in schaapskleren zag, meende die meerderheid dat dit legermodel prima paste bij een vreedzaam volk dat alleen defensieve oorlogen voerde.[43] Die meerderheid streefde, met andere woorden, niet naar een alternatief voor het bestaande stelsel maar naar een versterking en modernisering ervan.[44]

Hoewel De Roo en Stieltjes buitenbeentjes waren, waren hun uitlatingen in één belangrijk opzicht representatief voor het gedachtegoed van het officierskorps, of op zijn minst van het deel dat overtuigd was van de noodzaak van een hechte band tussen volk en leger. Hun oeuvre getuigde het krachtigst van een dilemma waarmee ook andere auteurs worstelden, en wel de pijnlijke gewaarwording dat het vertrouwen dat zij in de natie stelden, niet genoeg respons kreeg. Nu hadden liberale officieren op zich een plausibele verklaring voor de lauwheid van de burger jegens het krijgswezen, namelijk de geheimzinnigheid en geslotenheid van het krijgsbestuur, maar daarmee konden zij het gebrek aan betrokkenheid en offerbereidheid niet volledig wegredeneren. *De Nieuwe Spectator* beleefde nu en dan momenten van teleurstelling in de natie en meer in het bijzonder het parlement, dat zich te gretig onbevoegd verklaarde als krijgszaken ter sprake kwamen.[45] De Roo verwoordde deze deceptie het scherpst. Als het om de defensie ging, merkte hij in de Kamer op, was het parlement in twee groepen verdeeld. De eerste was "eene onmannelijke, eene onvaderlandlievende rigting", die nooit een cent voor het leger over had, omdat Nederland zich toch niet kon verdedigen. De tweede was evenmin bereid zich in het krijgswezen te verdiepen, maar haalde in tijden van gevaar, als de schrik haar om het hart sloeg, in een paniekreactie de hand van de knip en stond, onkundig als zij was, met gesloten ogen miljoenen guldens toe. Beide stromingen waren even verderfelijk, aldus De Roo.[46]

De Roo's denken had zodoende iets tweeslachtigs. Enerzijds waren zijn plannen, zoals die voor de schutterij als wakkere burgermacht, gebaseerd op een groot vertrouwen in de burgerij, wanneer die in een zuiver nationale strijdmacht verenigd zou zijn. Hij benadrukte bij voortduring dat ook een kleine staat zich kon verdedigen, als het volk maar voldoende bereid was zich te wapenen en te oefenen. "Een volk, dat onafhankelijk *wil* zijn, wordt nooit overwonnen."[47] Anderzijds kon dit besef dat het weerstandsvermogen vooral van het volkskarakter afhing, hem somber stemmen. Hij was er namelijk van overtuigd dat "wij Nederlanders" geen militaire natie waren. Voor hem was dat "eene waarheid die als axioma kan gelden".[48] Dat de Nederlanders een afkeer hadden van het bestaande leger was op zich prima, maar niet goed was dat zij daarvoor geen eigen verantwoordelijkheid voor het defensievraagstuk in de plaats stelden. De Roo twijfelde niet aan de krijgshaftigheid van zijn landgenoten, zeker als zij in het hun vertrouwde polderland zouden vechten, maar wat baatte die eigenschap als zij zich niet hadden voorbereid? En dat terwijl van Nederland, dat op een kwetsbare plaats in Europa lag en een groot koloniaal rijk bezat, een naar verhouding grote militaire inspanning werd gevergd.[49] De Roo achtte de kans gering dat het Nederlandse volk zich plotsklaps uit zijn lethargie zou verheffen om werk van zijn krijgsverplichtingen te gaan maken. Cynisch betitelde hij zijn medeburgers als een traag "kleinigheids-volk" dat zich alleen druk maakte om triviale zaken als de aanleg van een mestput.[50]

Vooral ten opzichte van de liberalen was De Roo's houding ambivalent. Enerzijds maakte hij deel uit van het kleine gezelschap officieren dat het liberalisme openlijk had omarmd. Hij onderschreef zelfs het liberale denken over oorlog en vrede, waarbij hij zich afzette tegen de in legerkringen populaire mening dat de krijg, net als een verfrissende onweersbui, veel goeds kon stichten. Ook hij geloofde dat met de groei van de vrije pers,

met elke tariefverlaging en met de opening van iedere nieuwe spoorlijn, de vrede aan kracht won, zij het dat voorlopig nog het recht van de sterkste zou blijven gelden, zeker zolang Bismarck aan de touwtjes trok.[51] Anderzijds was De Roo in de loop van de tijd teleurgesteld geraakt in het gebrek aan liberale daadkracht op militair terrein. Hij kon zich niet aan de indruk onttrekken dat veel liberalen zijn hervormingsplannen slechts steunden in zoverre deze de financiële en personele lasten drukten. Als gevolg van de stagnatie in het krijgswezen tijdens het tweede kabinet-Thorbecke nam zijn scepsis verder toe. Hoewel De Roo de conservatieve partij als de kwade genius bleef zien[52], nam hij het de liberalen kwalijk dat zij een te groot voorschot op de toekomst hadden genomen door het militaire element te voortijdig uit hun wereldbeeld weg te cijferen. Ter illustratie van die tot weerloosheid neigende mentaliteit bracht hij Thorbeckes irenische passage uit de *Aanteekening* (zie pag. 25) in herinnering.[53] Toen De Roo dat in 1867 in de Kamer opnieuw deed, antwoordde Thorbecke kribbig dat hij echt wel begreep dat de tijden sinds 1839 veranderd waren.[54]

Het belangrijkste verwijt van De Roo aan de liberalen was dat zij er slechts op uit waren de last van het kaderleger en de conscriptie draaglijk te houden zonder naar vervanging van dit "dwangstelsel" om te zien. Burgerwapening mocht een liberaal ideaal zijn, in Nederland was het een loos ideaal, waaraan hooguit lippendienst werd bewezen.[55] Natuurlijk waren er uitzonderingen, onder wie de publicist Johannes van Vloten en de oud-luitenant van het Indische leger S.E.W. Roorda van Eysinga, die beiden gecharmeerd waren van het Patriotse voorbeeld. Zij waren voorstander van een algemene volkswapening naar Zwitsers model, omdat dat stelsel als enige in een democratische staatsvorm paste.[56] Zoals dat voor de meeste ideeën van deze twee progressieve vrijdenkers gold, vond ook dit denkbeeld geen weerklank bij de liberale meerderheid. Hoewel ook De Roo bij de Patriotse militaire traditie aanhaakte, wees hij de Zwitserse variant op de algemene dienstplicht van de hand. Van Vloten en Roorda gingen er volgens hem ten onrechte vanuit dat men daarmee voor weinig geld een adequate defensie kon krijgen. Hoewel veel Zwitserse gebruiken, zoals schietles voor de jeugd, hem aanspraken, vond hij het legerstelsel van dat land te amateuristisch. Hij beval zijn eigen Brits-Zwitserse stelsel aan als de juiste mix van burgerlijk enthousiasme en militair professionalisme.[57]

Het liberale falen was volgens De Roo het grootst ten aanzien van de schutterij. In 1862 was hij nog vol vertrouwen dat Thorbecke, de grote reanimator van het staatkundig leven, ook de volkswapening uit haar diepe slaap zou wekken.[58] Zijn teleurstelling was groot toen bleek dat de "liberale rigting", bevreesd als zij was de oefenlast te vergroten, met een wetsontwerp kwam dat de sluimertoestand van de schutterij zou continueren.[59] Dit voorstel viel De Roo om nog een reden tegen. Hij was er voorstander van schutterijofficieren *door* en *uit* de leden van deze organisatie te laten verkiezen om zo het democratisch gehalte te verhogen. Ook dit idee ontleende hij aan de wetten op de burgerwapening uit de Bataafse tijd.[60] Thorbecke wilde echter dat de koning de schutterijofficieren zou blijven benoemen.[61] Dit standpunt was opvallend, omdat Thorbecke in 1848 nog had betoogd hoe juist het was dat de *Grondwet* het koninklijk benoemingsrecht tot de *militaire* officieren beperkte, omdat dat adjectief het mogelijk maakte bij de schutterij een systeem van verkiezing in te voeren.[62] De Roo kreeg voor zijn idee de

stembus in de krijgsmacht te introduceren, evenmin steun van zijn collega-officieren, die het schadelijk vonden voor zowel de krijgstucht als de kameraadschap. "In het leger moet autoriteit, niet majoriteit gelden", schreef Booms.[63] Nu was De Roo ook zelf niet volledig van de wenselijkheid van de gekozen schutterijofficier overtuigd, omdat dit democratisch ideaal botste met het evenzeer door hem gekoesterde ideaal van een professioneel officierskorps waarin karakter en kunde de enige criteria waren.[64]

Hoop en teleurstelling gingen ook hand in hand bij de appreciatie van een verschijnsel dat in de jaren 1866 en 1867, samen met het succes van de VBK, gold als een bewijs dat de belangstelling voor het krijgswezen groeiende was. Na de angstwekkende overwinning van Pruisen op Oostenrijk schoten overal in het land weerbaarheidsverenigingen als paddenstoelen uit de grond. De leden daarvan wilden zich in het schieten en andere militaire vaardigheden bekwamen om een bijdrage aan de bescherming van het vaderland te kunnen leveren. Dit fenomeen van de burger die zich spontaan wapent, kende al een lange geschiedenis, die voor een groot deel samenviel met die van de schutterijen, die vanouds een groot element van vrijwilligheid in zich droegen. Voor dergelijke verenigingen, zo leerde het verleden, was de neiging altijd groot geweest haar wapenmacht niet alleen ten bate van de verdediging van stad of land aan te wenden, maar ook ten bate van binnenlands-politieke doeleinden. Hun soms pregnante politieke signatuur was dan ook medebepalend voor hoe zij toen en ook achteraf werden gewaardeerd. Zo was De Roo van oordeel dat de schutterijen in het verleden pas goed tot hun recht waren gekomen in tijden waarin zij het democratisch beginsel vertegenwoordigden. Zijn hart lag dan ook bij de burgervendels van de zestiende en de exercitiegenootschappen van de late achttiende eeuw, en niet bij de meer aristocratische verenigingen van de tussenliggende periode.[65]

Na 1815 bleven burgers zich buiten de militie en de schutterij om bekwamen in het gebruik van wapens. Zij troffen elkaar in schietverenigingen, waarvan de eerste, met de naam 'Mik wis en schiet niet mis', in 1825 in Arnhem werd opgericht. Dergelijke clubs, die op concoursen tegen elkaar uitkwamen, oefenden met het oog op de jacht of zuiver ter vermaak. Van Rijneveld wees als eerste op de potentiële militaire betekenis van deze scherpschuttersociëteiten. Legers kregen immers steeds meer behoefte aan goed onderlegde schutters die, zoals de Tiroolse jagers of de Amerikaanse *riflemen*, met een buks of getrokken geweer verspreid konden vechten.[66] Eind jaren vijftig nam de Delftse club Diletto et Arme het voortouw om 24 lokale schietclubs in één lichaam, De Nederlandsche Scherpschutterij, te verenigen met mede als doel hun militaire bruikbaarheid te vergroten.[67] De Roo, die beaamde dat in "een land met zoovele dijkposten, versterkte liniën en vestingen als het onze" scherpschutters erg nuttig waren, schreef in 1859 dat dit initiatief onbeduidend zou blijven, zolang het Rijk en de gemeenten het niet zouden gaan ondersteunen door schietbanen aan te leggen en gratis geweren beschikbaar te stellen. Alleen met overheidssteun kon het schieten een volkszede worden. Hoewel De Roo het niet letterlijk zei, zou het hem deugd doen als de scherpschutterij, die nauwe banden met de koning en zijn entourage onderhield, haar elitair karakter zou verliezen.[68]

Toen De Roo dit schreef, was België, waar de schietverenigingen van staatswege krachtig werden ondersteund, nog het lichtend voorbeeld. In datzelfde jaar 1859 zette de Britse regering in reactie op een *invasion scare* het licht op groen voor de vorming van een *Volunteer Force*. Deze beweging, die door de pers enthousiast werd onthaald, begon onmiddellijk onstuimig te groeien. Binnen twee jaar telde zij meer dan 150.000 leden.[69] De Britse *volunteers* waren vanaf nu het grote voorbeeld voor degenen die ook de Nederlandse scherpschutterij tot een macht van betekenis wilden laten uitgroeien. Onder hen bevond zich E.R. Sijpkens, een publicist en veteraan van de Tiendaagse Veldtocht, die zich inspande om de vrijwilligerstraditie van 1830-1831 levend te houden. In 1861 gaf hij een brochure uit waarin hij de "Nederlandsche jongelingschap" opriep, in het spoor van de Britten, zich in het gebruik van vuurwapens en andere martiale kunsten te bekwamen.[70] Dit hartstochtelijk appèl riep bij militaire auteurs gemengde gevoelens op. Zij loofden de inspanningen van Sijpkens om de strijdbaarheid van de natie te vergroten, maar zij plaatsten vraagtekens bij de militaire bruikbaarheid en betrouwbaarheid van de amateurscherpschutters. Als de nood aan de man kwam, zou hun geestdrift weleens snel kunnen verdampen.[71]

In de zomer en herfst van 1866, toen er alom vrees heerste dat de Pruisische legerscharen ook Nederland onder de voet zouden lopen, werden in vele steden weerbaarheidsverenigingen opgericht, waarvan een deel uit de bestaande scherpschuttergenootschappen voortkwam. Burgers en studenten van Deventer, Utrecht en Leiden waren de pioniers van deze beweging, die met talloze, vaak nogal overspannen blijken van trouw aan vorst en vaderland gepaard ging. Dichters en rijmelaars maakten overuren. Toen minister Van den Bosch zich op aandringen van de koning in beginsel bereid verklaarde deze initiatieven met onderwijzers, wapens en munitie te gaan ondersteunen, nam het enthousiasme nog verder toe. Medio 1867 waren er al 61 verenigingen gevormd.[72] Dit vertoon van burgerlijke strijdbaarheid stemde ook de militaire publicistiek geestdriftig; eindelijk leek het Nederlandse volk doordrongen van het belang van "si vis pacem, para bellum".[73] In *Het Vaandel*, dat veel aandacht aan de weerbaarheidsbeweging besteedde, betoogde Stieltjes dat de vrijwillige wapening een welkome aanvulling kon vormen op de militie en de schutterij, die als gevolg van het falende regeringsbeleid te zwak waren. Zijn sympathie ging met name uit naar de vereniging in Deventer, omdat de inwoners van die stad, daartoe aangespoord door hun plaatsgenoot Van Vloten, er het best in leken te slagen het liberale ideaal van burgerwapening in de praktijk te brengen.[74]

Het weerbaarheidsdenken beperkte zich niet tot de liberalen. Sterker nog, al snel werd duidelijk dat de meeste verenigingen een conservatief-protestants en zeer koningsgezind karakter hadden. Ook deze clubs geloofden in de noodzaak van burgerwapening, maar dan als loyale aanvulling op, en niet als alternatief voor of tegenwicht tegen het koninklijke leger. Hun inspiratiebron was niet het Patriotse verleden, maar de vrijwilligerstraditie van 1830-1831, terwijl het politiek kleurloze voorbeeld van Zwitserland ook hen aansprak.[75] Onder de voortrekkers en sympathisanten van deze nieuwe verenigingen trof men vele leden van Het Metalen Kruis. Dit was een in 1853 opgerichte vereniging van oud-strijders die begin jaren dertig, merendeels als vrijwilliger, aan de krijgshandelingen tegen België hadden deelgenomen. Op initiatief van twee Utrechtse verenigingen kwam in april 1867

de Nederlandsche Weerbaarheidsbond tot stand, waarbij een ruime meerderheid van de plaatselijke genootschappen zich aansloot. Voorzitter van het centraal comité van deze bond werd J.W. Schubart, maar de man die namens de koning achter de schermen aan de touwtjes trok was R.J. graaf Schimmelpenninck van Nijenhuis. Diens betrokkenheid deed velen geloven, schreef Booms, "aan eene aristocratische en reactionnaire beweging".[76] Koning Willem III, die in de bond het begin van een volksbeweging ten gunste van Oranje zag, hoopte hem als politiek pressiemiddel tegen de liberalen te kunnen gebruiken. De eerste schietwedstrijd van de Weerbaarheidsbond, die in september 1868 in Den Haag plaatsvond, liep uit op een grote manifestatie ter ere van de vorst.[77] De *Arnhemsche Courant*, die de burger-verdedigers op zich gunstig gezind was, meldde voorzichtig dat de koninklijke familie dit festijn wel bijzonder veel eer had bewezen.[78]

De Roo stak in de Tweede Kamer niet onder stoelen of banken dat de richting die de Weerbaarheidsbond was ingeslagen, hem niet beviel. De bron van alle kwaad was volgens hem een Koninklijk Besluit van 12 mei 1867, dat op instigatie van de koning was uitgevaardigd. Dit KB zegde "de vereenigingen (...) ten doel hebbende om, door oefening in den wapenhandel en bijzonder in het schieten, 's Lands weerbaarheid te verhoogen" niet alleen materiële steun toe, maar bood hun ook de kans zich tot een korps met eigen uniform, muziek, eed, vaandel en door de koning benoemde officieren om te vormen.[79] Een deel van de clubs maakte gretig gebruik van deze mogelijkheid zich op militaire voet te organiseren. De Roo vond dat een slechte zaak. De verenigingen moesten hun burgerlijke inrichting behouden, hun tijd uitsluitend aan schijfschieten besteden en niet dezelfde fout als het leger maken door te veel op uiterlijkheden te gaan letten. Protserige uniformen en parades vormden immers de "kwakzalverij van het métier". Bovendien kreeg de weerbaarheidsbeweging als gevolg van die kostbare poespas een te elitair karakter. De Roo wees tevens op het gevaar dat deze paramilitaire korpsen, die in een wazige verhouding tot het staatsgezag stonden, in tijden van politieke spanning licht tot eigenmachtig gewapend optreden zouden kunnen overgaan. Dat vooral hun eventuele rol als hulptroepen van Oranje hem verontrustte, zei hij niet maar men hoorde het hem denken.[80] Conservatieve publicisten wezen deze twijfel aan de politieke betrouwbaarheid verontwaardigd van de hand. De weerbaarheidsbeweging was, zeiden zij, politiek en godsdienstig neutraal en kende slechts één doel, namelijk het vaderland verdedigen als de vorst daartoe opriep. Wat was daar mis mee?[81]

De meeste militaire publicisten onderschreven De Roo's bezwaren tegen het KB van 12 mei. Wat hen stak was dat de amateurofficieren van de weerbaarheid op gelijke voet stonden met militaire officieren van gelijke rang en dezelfde eerbewijzen dienden te ontvangen. Booms vond dat vernederend voor hem en zijn collega's.[82] In beide *Spectators* werden de vorming van vrijwilligerskorpsen en de neiging tot soldaatje spelen krachtig veroordeeld.[83] Van de kant van de Weerbaarheidsbond regende het klachten over gebrek aan hulp en over blijken van geringschatting van de kant van de legerofficieren.[84] De houding van de laatsten was inderdaad nogal dubbel. Enerzijds stelden zij de toegenomen belangstelling voor het krijgswezen op prijs, anderzijds beschouwden zij de scherpschutters als onbevoegde dilettanten op hun domein. De Weerbaarheidsbond hield, in een poging met het leger in het reine te komen, bij hoog en bij laag vol dat hij de bestaande krijgsmacht

alleen maar terzijde wilde staan en op generlei wijze wilde beconcurreren of voor de voeten lopen.[85]

In 1869 leek de weerbaarheidsbeweging, die nog altijd ongeveer zestig verenigingen telde, over haar hoogtepunt heen. Zij had geen massale aanhang verworven, zelfs het grootste deel van de "beschaafde klasse" was werkeloos blijven toezien. Het enthousiasme had als een strovuurtje heftig maar kort gebrand. De weerbaarheidsmannen wezen de vermindering van de Pruisische dreiging, de twijfel aan de verdedigbaarheid en de tegenwerking van de regering als de belangrijkste oorzaken aan, terwijl er ook weer menig onprettig woord over de lakse volksaard werd gesproken.[86] Knoop, Stieltjes en De Roo legden de schuld vooral bij het KB van 12 mei en het overdreven belang dat men aan uniformen en andere militaire parafernalia hechtte. Zo dreigde een edele zaak gaandeweg "den teringdood" te sterven.[87] Deze diagnose was niet geheel terecht, want dat KB, dat de vorming van korpsen mogelijk maakte maar niet verplicht stelde, legde de verenigingen die zich louter en alleen op burgerlijke wijze op het scherpschieten wilden toeleggen, geen strobreed in de weg. De liberale burgerij, waarop bovengenoemd trio zijn hoop had gevestigd, liet het eenvoudigweg afweten. De uitgestoken hand van de militaire auteurs die al jaar en dag aandrongen op een nauwe band tussen volk en leger, werd vooral gegrepen door het conservatief-protestantse volksdeel. Het was ironisch dat het drietal zijn ideaal van burgerwapening zag verworden tot een beweging die leek te willen meewerken aan het ongedaan maken van de verworvenheden van 1848.

Ten slotte nog een ontboezeming van Knoop. De generaal werd in 1869 tot lid van de Tweede Kamer gekozen, nadat een eerste poging daartoe, drie jaar eerder, was mislukt.[88] Dat de kiezers hem nu wel naar Den Haag zonden, werd in de militaire pers als een historische zege beleefd. *De Nieuwe Militaire Spectator*, die normaliter geen poëzie bedreef, reageerde voor de gelegenheid met een lofdicht op Knoop.[89] Die was nog steeds een gevierd man, ondanks het feit dat hij zich in de jaren zestig tot verdriet van de jongere hervormers had laten kennen als een prediker van grote terughoudendheid bij het stellen van militaire eisen aan de maatschappij. Toch was ook hij ontevreden over de houding van de liberalen, die in 1869, in de overtuiging dat de rust in Europa was teruggekeerd, alweer op bezuinigingen op het krijgswezen aandrongen. Impliciet erkennend dat hij met zijn publicitaire levenswerk – het dichten van de kloof tussen volk en leger – tot nog toe weinig succes had geboekt, sprak hij zijn staatkundige vrienden in de Kamer vermanend toe. "Daarom zeg ik tot de bedoelde leden: met volle overtuiging, met hart en ziel, ben ik de beginselen van vrijheid en vooruitgang toegedaan maar ik deel niet in de dwaalbegrippen door sommigen uwer aangekleefd; en onder die dwaalbegrippen reken ik vooral die geringschatting, die minachting van het krijgswezen, die te dikwerf aan de aanhangers der liberale denkbeelden eigen is, en die zoo menigmaal wrange vruchten heeft gedragen."[90]

In de jaren zestig kwam het debat over de relatie tussen volk en leger in het teken te staan van het legervormingsvraagstuk en van de vrijwel algemeen erkende noodzaak van een grotere actieve bijdrage van de burger aan de landsverdediging. Meer mannen dienden militair geoefend te worden. Concrete resultaten bleven echter uit, vooral omdat het

parlement beducht was de bevolking een te zware oefenlast op te leggen. Dit tot teleurstelling van de militaire auteurs die voor deze terughoudendheid geen begrip konden opbrengen; vele zagen daarin andermaal een bewijs voor hun overtuiging dat de defensie bij het parlement niet in goede handen was. De deceptie was wellicht het grootst bij de liberale officieren, juist omdat zij hun visie op de relatie tussen volk en leger op een groot vertrouwen in de (liberale) burgerij hadden gegrondvest. Zo ervoer De Roo tot zijn frustratie dat de animo voor zijn plan voor een echt burgerlijk legerstelsel, als nationaal-liberaal alternatief voor het "staande conscriptie-leger", erg beperkt bleef. Ook de geringe deelname van de liberale burgerij aan de weerbaarheidsbeweging, die mede daardoor een conservatief-orangistische signatuur kreeg, stemde de liberale officieren somber. Blijkbaar was de schok van 1866 niet krachtig genoeg geweest om de latente volkskracht, waarop hun hoop was gevestigd, tot leven te wekken.

Hoofdstuk 8

De schimmen van Tromp en De Ruyter

Legerofficieren wierpen nogal eens een jaloerse blik op de zeemacht, die zich naar hun mening in een grotere populariteit mocht verheugen dan de landmacht. De niet-militaire volksaard en het gebrek aan waardering voor de krijgsman hadden naar hun indruk geen of veel minder vat op de vloot.[1] Of de Nederlander een gespleten aard bezat – te land rustig en traag en te water fel en onstuimig, zoals luitenant J.H.H. Dommers beweerde[2] – daarover kon men redetwisten, maar niemand waagde te betwijfelen dat de Nederlander vanouds meer genegenheid voor de vloot dan voor het leger koesterde. In dit hoofdstuk komt aan bod hoe de zeeofficieren en een enkele legerofficier over de relatie tussen volk en vloot dachten. Zoals zal blijken, was hun oordeel negatief. De populariteit van de marine beoordeelden zij als oppervlakkig en gratuit. Er was volgens hen geen sprake van een ware maatschappelijke betrokkenheid, met als gevolg dat de zeemacht aan haar lot werd overgelaten en aan haar ware roeping niet toekwam. Als uitgangspunt voor dit hoofdstuk dient een aantal verklaringen van Knoop en latere historici voor het (vermeende) verschil in populariteit tussen leger en vloot.

De marine teerde, zoveel was duidelijk, sterk op haar roemrijk zeventiende-eeuws verleden, toen zij samen met de koopvaardij, de VOC en de WIC een geduchte maritieme macht vormde. Zij had de Duinkerker kapers bestreden, meer dan eens een expeditie naar de Sont ondernomen en ook elders oorlogen gevoerd om de Nederlandse handelsbelangen te bevorderen. De oorlogsvloot had een cruciale bijdrage aan de commerciële expansie en politieke machtsontplooiing van de Republiek geleverd. Daar kwam bij dat in de strijd ter zee grote mannen grootse daden hadden verricht. In de negentiende eeuw hield een continue stroom van gedichten, prenten en verhalen de trotse herinnering aan wapenfeiten als de tocht van Michiel de Ruyter naar Chatham levend. De vlootvoogden bezetten een prominente plaats in het pantheon van beroemde vaderlanders. Het negentiende-eeuwse natiebesef fixeerde zich na 1850 sterk op de Gouden Eeuw, een tijdperk waarin Nederland zich als een volk van onverschrokken zeevaarders had gemanifesteerd.[3] Luitenant L. Zegers Veeckens Hz. zag in *Het Vaandel* de verafgoding van de zeehelden met lede ogen aan. Het stoorde hem dat de schoolboekjes in geuren en kleuren over de strijd op zee verhaalden, terwijl zij in hun beschrijving van de oorlog te land alleen

aandacht voor de Spaanse gruweldaden hadden. "Zoo wordt reeds vroegtijdig bij het Nederlandsche kind de kiem gelegd tot afkeer voor alles wat soldaat is."[4]

De grootscheepse bijdrage van de marine aan de welvaart en de talrijke zegepralen ter zee waren volgens Knoop niet de redenen waarom het leger al tijdens het *ancien régime* minder geliefd was dan de vloot. Hij trok die conclusie in 1878 in een beschouwing voor de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, getiteld 'Over de impopulariteit van ons leger tijdens de Republiek'.[5] Wie zich in de oorzaken van de economische voorspoed tijdens de Gouden eeuw verdiepte, zou moeten toegeven, zei hij, dat ook het Staatse leger een duit in het zakje had gedaan door de landprovincies tegen vreemde troepen te beschermen en van plundering door "teugellooze krijgsbenden" te vrijwaren.[6] Bovendien had de Republiek ook te land schitterende overwinningen behaald. Het was zelfs zo dat, toen de vloot al enige tijd niets meer van zich had laten horen, het leger nog aan de "glorievolle veldslagen van den Spaanschen Successie-oorlog" deelnam.[7] Knoops eigen geschiedwerk was dan ook mede bedoeld de natie ervan te overtuigen dat de prijzenkast van het leger minstens even goed gevuld was als die van de vloot.

Als de bijdrage aan de welvaart en de krijgstriomfen het verschil in populariteit tussen leger en vloot niet konden verklaren, wat dan wel? Knoop gaf twee oorzaken. In de eerste plaats hadden de stadhouders het leger gebruikt om hun interne machtspositie te verstevigen. De vrije burger herinnerde zich maar al te goed hoe prins Willem II in 1650 had gepoogd met behulp van Staatse troepen Amsterdam te bedwingen. Daarom beschouwde die burger het leger als "een noodzakelijk *kwaad*, dat men dus tot de kleinste afmetingen moest trachten terug te brengen, – vooral in tijden van vrede, als men geen gevaar liep van eene aanranding van buiten".[8] Bij de vloot deed die spanning tussen veiligheid en vrijheid zich niet voor: hoeveel oorlogsbodems er ook van stapel liepen, de marine zou nooit een binnenlands-politieke factor van belang worden. Dit ook door hedendaagse historici benadrukte verschil tussen leger en vloot was geen typisch Nederlands verschijnsel. Zo was het geen toeval dat in Engeland, dat voor zijn veiligheid grotendeels op zijn marine kon vertrouwen, de ontwikkeling naar een absolute monarchie in de kiem was gesmoord.[9]

De binnenlands-politieke verwikkelingen in de Republiek boden, aldus Knoop, een afdoende verklaring voor het wantrouwen dat met name de aanhangers van "de staatsgezinde partij" jegens het leger aan de dag legden. Nog niet duidelijk was waarom de volksmassa, die zich tijdens de partijtwisten doorgaans enthousiast achter Oranje schaarde, niet tegelijkertijd ook het leger een warm hart toedroeg, maar eerder van tegenovergestelde gevoelens blijk gaf. Hier bood Knoops tweede oorzaak uitkomst. Hij wees erop dat de hogere legeraanvoerders in meerderheid buitenlandse edellieden waren geweest. Ook de Nederlanders onder hen waren vrijwel allemaal adellijke heren die door hun opvoeding en leefwijze van het volk vervreemd waren. "Die krijgsbevelhebbers zijn beroemd geweest, maar niet populair." Met hen, zou men tegenwoordig zeggen, kon de gewone man zich niet identificeren. Hoe anders was het met de marine gesteld! Zelfs de grootste vlootvoogden waren afkomstig uit het gewone volk, "daarmeê dweepte het volk; de namen van Tromp en De Ruyter (...) vonden overal weerklank, wekten overal geestdrift op in Holland; hun roem was de roem van allen".[10]

Knoops analyse ging over de situatie ten tijde van de Republiek en hij haastte zich op te merken dat deze twee oorzaken tegenwoordig niet meer bestonden. Het leger was geen instrument van Oranje meer, de militaire rol van buitenlanders was uitgespeeld en het adellijk overwicht behoorde tot het verleden. Toch had het publiek zijn argwaan jegens de krijgsstand nog niet volledig van zich afgeschud. Dat was deels te wijten aan traagheid van geest, volgens Knoop – en hij stond daarin niet alleen – een typisch Nederlandse eigenschap.[11] Dat de oude indrukken nog voortleefden, was echter ook de schuld van het leger zelf. Zoals gezegd, was Knoops belangrijkste verwijt aan het leger dat het zich te veel van de natie afsloot. Hij wist maar al te goed dat vele legerofficieren zich nog ten nauwste met Oranje verbonden voelden. In *De Nieuwe Spectator* werd daarom de vrees uitgesproken dat het leger, omdat het zich zo Oranjegezind betoonde, een te weinig nationale uitstraling had. Op de vloot zou wat dat betreft een gezondere mentaliteit heersen. Eerder zagen we al dat dit tijdschrift het bezwaarlijk vond dat de oranje vaandels het belangrijkste symbool van het leger waren, terwijl de marine vanouds onder de nationale driekleur voer (zie pag. 56).

Knoop besteedde in zijn beschouwing alleen aandacht aan de binnenlands-politieke verhoudingen in de Republiek en hun nawerking tot in de negentiende eeuw. De historicus Boogman bracht het verschil in waardering voor leger en vloot in verband met de twee tradities die volgens hem sinds de zeventiende eeuw het Nederlands buitenlands beleid bepaalden. De overheersende van de twee was de Hollandse commercieel-maritieme traditie, die door de stedelijke elites van de zeeprovincies werd gedragen. Zij was gericht op de bevordering van de overzeese handelsbelangen en de instandhouding van een koloniaal rijk. De Hollandse regenten, die een afkeer van territoriale expansie – of zelfs een voorkeur voor contractie – hadden, streefden op het Europese vasteland afzijdigheid na. Zij hadden belang bij een sterke vloot en hun appreciatie voor het leger was gering. Haaks daarop stond de minder krachtige continentale traditie, aangevoerd door het Huis van Oranje, die een actieve rol in Europa en uitbreiding van het grondgebied ambieerde. Een groot leger was daarbij onontbeerlijk.[12] In dit slepende conflict over het buitenlands beleid, dat een belangrijk aspect van de permanente partijstrijd in de Republiek was, waren leger en vloot elkaars rivalen. Voortdurend was er onenigheid over de vraag of het zwaartepunt te land dan wel ter zee diende te liggen. Dit vraagstuk van legeraugmentatie versus equipage werkte uiteindelijk zo verlammend dat zowel leger als vloot in de achttiende eeuw in een staat van verval kwam te verkeren.[13]

Tijdens het bewind van koning Willem I voerde volgens Boogman de continentale traditie de boventoon. Het Congres van Wenen had België en Nederland verenigd en deze staat een rol als bewaker van Frankrijks noordgrens toebedeeld. Willem I wenste zijn rijk echter nog verder, het liefst tot diep in Duitsland, uit te breiden en tot een eersterangs mogendheid op te waarderen.[14] De Belgische Opstand verbrijzelde deze ambitie. Na dit conflict hervond Nederland zijn bestemming als handelsnatie die het meest bij een politiek van afzijdigheid gebaat was. Voortbouwend op Boogman, is wel beweerd dat voor het leger, dat tot de onderliggende traditie behoorde, opnieuw een tijdperk van verwaarlozing aanbrak, terwijl de marine zich in een grote politieke belang-

stelling mocht verheugen.[15] De historicus Amersfoort ging verder. Volgens hem vereenzelvigden steeds bredere lagen van de samenleving zich in de tweede helft van de negentiende eeuw met de commercieel-maritieme traditie, die uitgroeide tot een belangrijk bestanddeel van het Nederlands natiebesef.[16] De marine poseerde als een fier symbool van nationale eenheid, iets waarvan de talrijke zeeheldenbuurten in onze dorpen en steden getuigden.[17] Het leger nam nog slechts een marginale positie in.[18] Het slaagde er, aldus Amersfoort, niet in de herinneringen aan de Tiendaagse Veldtocht en de Citadel van Antwerpen levend te houden. Die wapenfeiten waren de stuiptrekkingen van een continentale aberratie in de Nederlandse geschiedenis die het publiek het liefst wilde vergeten.[19]

Op dit betoog valt het nodige af te dingen. Zeker, de marine had dankzij het besef dat Nederland een zeevarende natie met een groots maritiem verleden was, in populariteit een streepje op het leger voor. Maar dat betekende niet dat het krijgsverleden te land na 1850 collectief werd miskend. Dat er meer straten naar admiraals dan naar generaals zijn vernoemd, zegt niet zoveel omdat de wapenfeiten van Heiligerlee tot Waterloo voornamelijk op het conto van de prinsen van Oranje en hun verwanten zijn bijgeschreven. Hun namen leven in de vele Oranjebuurten en Nassauwijken voort. Het leger had in zoverre een imagoprobleem dat zijn prestaties vooral de reputatie van deze dynastie ten goede kwamen.[20] Het gaat echter te ver de landmacht te typeren als een continentaal *Fremdkörper* dat geen steun genoot. Vooral in het onverminderd Oranjegezinde protestantse volksdeel was die affiniteit er wel degelijk. Dat bleek onder meer uit de initiatieven van Het Metalen Kruis om de krijgsverrichtingen van 1830-1832 te herdenken. Deze vereniging, die ook de negentiende-eeuwse zeeheld Van Speijk vereerde, beperkte haar sympathie overigens niet tot één krijgsmachtdeel, maar ijverde voor een sterke defensie te land én ter zee. Het is dan ook de vraag of men voor de negentiende eeuw leger en vloot nog als exponenten van twee strijdige tradities en louter als concurrenten moet zien. Bovendien wekt deze extrapolatie van Boogmans these de suggestie dat de marine profiteerde van de commercieel-maritieme koers die Nederland na 1850 ging varen. De vraag is of dat zo was.

In 1898 verscheen ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina het gedenkboek *Eene halve eeuw*. De meeste bijdragen aan deze bundel, die een overzicht van vijftig jaar maatschappelijke vooruitgang bood, waren optimistisch van toon. Nederland kon, zo was de teneur, de toekomst met vertrouwen tegemoet zien. Generaalmajoor W. Rooseboom, die het artikel over het leger voor zijn rekening nam, trachtte, zo goed als hij kon, in de juichstemming te delen. Hoewel hij de gebreken niet verzweeg, besteedde vooral hij aandacht aan de stappen voorwaarts die sinds 1848 waren gezet. Zo hoorde dat in een feestelijke publicatie.[21] Vice-admiraal N. MacLeod trok zich van dat gebruik niets aan. In een zuur stuk betoogde hij dat de bejubelde halve eeuw voor de marine een tijdvak van verval en achterlijkheid was geweest. De zeemacht had niets te vieren. De voornaamste oorzaak van deze malaise was de "inmenging van leeken" en meer in het bijzonder de karigheid van het onkundige parlement.[22] Marinehistorici die sindsdien over de negentiende eeuw hebben geschreven, delen de mening dat de vloot

in die tijd in een onvriendelijk politiek klimaat moest opereren. Geldgebrek en verwaarlozing lopen als rode draden door hun werk. Wat dat betreft zaten leger en vloot in hetzelfde schuitje.[23] Nu heeft Bevaart deze zuinigheidsthese ten aanzien van de defensie te land sterk gerelativeerd. Om te zien of er reden is dat ook voor de marine te doen, is het nodig eerst enige aandacht aan de periode vóór 1850 te besteden.

Koning Willem I had niet alleen territoriale verlangens. Hij wilde dat Nederland zich, als in de betere dagen van de Republiek, ook als zeemogendheid zou laten gelden. Voor de marine was een drietal taken weggelegd.[24] Zij moest op de rivieren, in de zeearmen en langs de kust een bijdrage aan de verdediging van het moederland leveren. De verzameling ondiepe schepen en drijvende batterijen die daarvoor bestemd waren, noemde men de flottielje. Daarnaast diende de marine in de Indische wateren met een auxiliair eskader de Koloniale Marine bij te staan in de strijd tegen zeerovers en opstandige inlandse vorsten. De afweer tegen de externe dreiging, die mede gelet op de Britse bescherming niet groot werd geacht, werd grotendeels aan het Indische leger overgelaten.[25] In de derde plaats diende de zeemacht overal op de wereldzeeën de koopvaardij te beschermen. Zo kruiste in de Middellandse Zee permanent een eskader dat samen met de marines van andere landen de Algerijnse zeeroverij bestreed. Deze laatste taak vereiste grote oorlogsbodems, want alleen daarmee kon de marine voldoende ontzag voor de Nederlandse vlag inboezemen.[26] De verwezenlijking van de vlootplannen verliep echter stroef. Dat werd nog erger in de jaren dertig, toen alle ogen op België waren gericht en de financiële prioriteit bij het gemobiliseerde leger en bij de bouw van fortificaties langs de Zeeuwse kusten kwam te liggen. Het resultaat was dat de marine weliswaar over een grote organisatie met vele werven en andere waletablissementen beschikte, maar dat de eigenlijke vloot (de actieve zeemacht) klein en gebrekkig was.[27]

Onder de zeeofficieren groeide de onvrede over de achteruitgang van de marine. Een aantal van hen besloot in de publiciteit te treden om met ruwe hand de diepe wonden van de zeemacht open te leggen.[28] In 1841 kwam een stroom vlugschriften op gang waarin de anonieme auteurs te keer gingen tegen de in hun ogen te omvangrijke en stelselloos opgezette walorganisatie. Op de inefficiënte marinewerven zouden de werklieden de kunst verstaan "bezig te zijn met niets te doen".[29] De auteurs, veelal vertegenwoordigers van de "varende marine", zetten zich af tegen de "Haagsche marine", het topzware bureaucratische establishment dat alleen belangstelling leek te hebben voor het op orde houden van de kolossale administratie en dat zich niets van de slechte kwaliteit van de schepen en hun bemanningen leek aan te trekken.[30] Deze auteurs, die wilden dat de walorganisatie werd gesaneerd om zo geld voor de actieve zeemacht vrij te maken, waren de aanjagers van een publiek debat waaraan ook Kamerleden en dagbladen gingen deelnemen. Het middelpunt van deze polemiek was minister van Marine J.C. Rijk (1843-1849), die ook zelf in de pen klom.[31] Rijk en zijn medestanders verweten de kritische zeeofficieren dat zij met hun geschrijf het parlement argumenten in handen speelden om in het marinebudget te snijden. Nu ontkwam ook Rijk er in de magere jaren veertig niet aan te bezuinigen, maar de werven en de aan wal gevestigde belangen wenste of durfde hij niet aan te pakken.[32] Terwijl hij de marine gesloten hield, probeerde hij de

schijn te wekken dat van verval geen sprake was. Een criticus noemde dit "geheimzinnigheid, om ellende te bedekken".[33]

Een anonieme groep zeeofficieren die de stormbal hees, die het wapen van de publiciteit leerde hanteren, die het bestuur stelselloosheid verweet, die namens de natie op doelmatigheid en openbaarheid aandrong en voor deze eisen steun vond bij de liberale pers: de overeenkomst met het optreden van Oud-soldaat en Knoop was groot. Even opvallend was dat, terwijl vanuit het leger vaak met afgunst naar de "waarlijk nationale" vloot werd gekeken[34], de zeeofficieren regelmatig klaagden dat de marine bij het leger werd achtergesteld. Het leger zou, schreef een van hen, zijn bevoorrechte positie vooral te danken hebben aan de Oranjes, wier blik vanouds star landinwaarts was gericht.[35] Een concreter voorbeeld van de stiefmoederlijke behandeling van de zeemacht was het feit dat de *Grondwet* niet toestond dat de miliciens op de vloot dienden. De misdeelde marine, die volledig op vrijwilligers was aangewezen, moest maar zien hoe zij haar schepen bemande. Dat kostte veel moeite; zij moest daarvoor zelfs tucht- en weeshuizen aanspreken.[36] Dat het scheepsvolk grotendeels van de zelfkant van de samenleving afkomstig was, had tot gevolg dat het leven aan boord ruw en volgens sommigen ronduit barbaars was. Het drankmisbruik liep de spuigaten uit. Lijfstraffen als kielhalen en van de ra laten vallen deden de lust om het zeegat te kiezen geen goed. Vele matrozen deserteerden zodra zij de kans kregen. "Zoo kan, in *Nederland*", aldus een van de pamfletschrijvers, "vaderlandsliefde met zorgeloosheid omtrent de zeemagt gepaard gaan!"[37]

De tenachterstelling van de marine had er volgens veel zeeofficieren toe geleid dat zij haar ware roeping, namelijk de bescherming van de handel, niet kon volgen. Zo zouden de maritieme belangen jarenlang aan de volhardingspolitiek van koning Willem I zijn opgeofferd, met als gevolg dat het Nederlandse volk van de zeemacht vervreemd raakte.[38] Ook in handels- en scheepvaartkringen leefden zulke gevoelens. Een officieuze woordvoerder van die groepen, de liberale advocaat S.P. Lipman, had er in de jaren dertig al voor gepleit dat Nederland zou ophouden "den voor ons belagchelijken rol eener landmogendheid te spelen (...) en onze marine te verwaarloozen".[39] Hij was een pleitbezorger voor een krachtige vloot, "de oogappel van Holland", die als enige de onafhankelijkheid van het land kon garanderen.[40] Volgens een anoniem auteur in *De Gids* had echter ook het marinebestuur zelf te weinig gedaan om de koopmansstand voor zich te winnen. Zo had het verzuimd nieuwe handelsmogelijkheden te verkennen of inlichtingen over de activiteiten van vreemde koopvaarders in te winnen.[41] Deze auteur vroeg zich af waarom de zeemacht de uitgestrekte wateren en kusten van de Indische Archipel nog altijd niet in kaart had gebracht. Of had zij dat wel gedaan en "slechts" verzuimd de resultaten van dat werk openbaar te maken? Het maakte geen verschil, in beide gevallen verzaakte het marinebestuur de plicht "de natie omtrent hare ware belangen in te lichten."[42] Een gunstige uitzondering was luitenant-ter-zee M.H. Jansen, die de wateren bij Soerabaja had opgenomen en ondanks tegenwerking van hogerhand voor betere scheepvaartroutes had gezorgd.[43]

Jansen, die in mei 1848 na een verblijf in Indië weer voet op vaderlandse bodem zette, was zelf ook als publicist actief. Onder de indruk van de revolutionaire woelingen in Europa en hun uitwerking op de politieke verhoudingen in eigen land, gaf hij datzelfde

jaar nog een brochure uit, getiteld *De Zeemagt*. Hij was daarin hoopvol gestemd, want hoewel geen aanhanger van Thorbecke, steunde hij diens staatkundige arbeid.[44] Jansen meende dat de nieuwe *Grondwet* vooral een overwinning was van de naar openbaarheid hakende handelsgeest. Niemand was immers kritischer dan de koopman, die altijd wilde onderzoeken en ondernemen. Onder het oude, van de vrije zee afgekeerde bewind waren de ware belangen van de natie veronachtzaamd en was de kritische geest gedoofd, maar nu zouden betere tijden aanbreken. "Door de natie zelf te laten denken en handelen zal die sluimerende geest weder verlevendigen en met haar de zeemagt, welke uit den handel geboren werd (...). Zeemagt, zeehandel en vertegenwoordigende Regeringsvorm zijn onafscheidelijk aan elkaar verbonden."[45] Onder de nieuwe constitutionele verhoudingen zou er weer een frisse bries gaan waaien en de marine zou die vol in de zeilen krijgen.

Jansens optimisme hield niet lang stand. Na 1848 bleef de marine in mineur, dat was althans de strekking van de publicaties die in de jaren vijftig en zestig haar conditie bespraken. Sombere bespiegelingen over de trieste aanblik van de vloot en uitingen van schaamte over Neêrlands maritieme machteloosheid wisselden elkaar af.[46] Ook de klachten over het inferieure gehalte van het varensvolk hielden aan, terwijl op dit punt de *Grondwet* van 1848 toch een concrete verbetering in het vooruitzicht had gesteld. "Een gedeelte der militie kan voor den dienst ter zee worden bestemd, op de wijze door de wet te bepalen", zo begon het nieuwe artikel 186. De voorzichtige formulering ("kan" in plaats van "zal") toonde echter aan dat het parlement ook op dit aspect van de conscriptie greep wilden houden. Zo legde de *Militiewet* van 1861, die de zeemilitie daadwerkelijk invoerde, haar tegelijkertijd strak aan banden. Zo mocht de jaarlijkse lichting niet meer dan 600 man bedragen en alleen worden gevuld met miliciens die zich hiervoor vrijwillig aanmeldden. Bovendien zouden deze jongens in vredestijd alleen op schepen "voor de binnenlandsche dienst en langs de kusten" dienen. Wanneer de regering hen onder buitengewone omstandigheden naar de koloniën zou willen zenden, was daartoe een nadere wet vereist.[47] Deze beperkende bepalingen zorgden ervoor dat de door artikel 186 geschapen mogelijkheid volk en vloot via de dienstplicht nader tot elkaar te brengen, grotendeels ongebruikt bleef. Zeeofficieren hadden geen begrip voor deze restricties. Men deelde toch ook geen miliciens bij de cavalerie in onder de voorwaarde dat zij niet mochten paardrijden.[48]

Ondanks de goede voornemens van 1848 bleef de zeemacht voor haar personeelsbehoefte dus vrijwel volledig van de arbeidsmarkt afhankelijk. En die leverde onvoldoende op. Er was eenvoudig te weinig belangstelling om als onderofficier of als matroos aan te monsteren, terwijl de kwaliteit van degenen die dat wel deden onder de maat was. Nederland mocht "bij uitnemendheid maritiem" zijn, dienen op de oorlogsvloot was, aldus een anoniem auteur in *De Gids*, impopulair. Dat lag zijns inziens gedeeltelijk aan het feit dat de koopvaardij en de visserij hogere gages uitkeerden, maar hij voegde daaraan toe dat zelfs de landmacht, die slechter betaalde, beter personeel aantrok. Daarnaast besefte hij dat ook de wrede lijfstraffen een nadelig effect op de werving hadden.[49] Een extra complicatie was dat het niet langer mogelijk was in groten getale buitenlanders, die vanouds een groot deel van het scheepsvolk uitmaakten (in 1821 nog 35%), in dienst te nemen, terwijl de rekruteringsbasis in eigen land smal was. Vrijwel alle matrozen kwamen uit de

kustprovincies, de rest van het land had weinig affiniteit met de zee.[50] Volgens een zich achter de letter W. schuilhoudend auteur was het vooroordeel jegens de matrozenstand zo sterk dat vele ouders het een schande vonden als een van hun zoons ervoor koos. Alleen "arme sujetten", schreef hij, die in ellende verkeerden of op de wal iets hadden uitgespookt, maakten de gang naar de kantoren van aanneming van de marine.[51]

De marineauteurs beseften dat, om deze toestand te verbeteren, het leven aan boord humaner en beschaafder moest worden. De eerste stappen in die richting waren overigens al gezet. Het drankmisbruik was ingeperkt, de desertie teruggedrongen en het kielhalen en ra-vallen in 1854 afgeschaft. Ook begon de marine meer zorg aan de opleiding van het lagere personeel te besteden.[52] De vloot profiteerde ook van een particulier initiatief van twee oud-zeeofficieren en een predikant, namelijk de oprichting in 1855 van de Kweekschool voor de Zeevaart in Leiden. Deze filantropische instelling ging "verwaarloosde knapen" voor de zeedienst klaarstomen.[53] Hoewel de marineauteurs de noodzaak van een meer verlicht regime inzagen – de vloot mocht niet te ver bij de voortgang der beschaving achterop raken –, waren de meesten van hen beducht de teugels te zeer te laten vieren. Evenals veel legerofficieren vreesden zij dat het oprukkende "humaniteitsdenken" de krijgstucht zou ondermijnen. Het handhaven van een strikte discipline onder het ruwe scheepsvolk bleef hun voornaamste zorg en het leek hun onmogelijk de resterende lijfstraffen af te schaffen "zonder dat daardoor de waarborgen van subordinatie en plichtsvervulling in gevaar worden gebracht".[54] Hoe kon men anders, schreef luitenant-ter-zee N.C. Sieburgh, in die "bende (vergeef mij dat ik hen zoo noem) eenige regelmaat, tucht en orde (...) brengen".[55] Zelfs *De Nieuwe Spectator* erkende dat aan boord het slaan niet kon worden afgeschaft.[56]

Volgens de marineauteurs was de personeelsmalaise een symptoom van een veel ernstiger kwaal, namelijk dat de zeemacht haar ware roeping niet kon volgen. Schuld daaraan waren de koloniën. Nadat de Koloniale Marine in 1841 om bezuinigingsredenen was opgeheven, was de Nederlandse marine zich noodgedwongen vrijwel volledig op de taken in de Archipel gaan toeleggen. Als een "policie te water" zag zij daar toe op rust en orde, joeg zij op zeerovers en verleende zij steun aan de expedities van het Indische leger. Op zich was dat nuttig werk: "de diensten der Marine zijn onontbeerlijk voor de Kolonie, maar men vergete nimmer", zo luidde de in marinekringen heersende opinie, "dat zij niet enkel voor de Kolonie bestaat".[57] In de praktijk echter slokten de onverzadigbare koloniën het overgrote deel van de vlootcapaciteit op. "Elk eiland, waar zich een gouverneur of resident bevindt, schijnt zijn aandeel van onze versnipperde zeemacht te moeten hebben."[58] Aan presentie op volle zee en het maken van verre reizen met grote schepen om de vlag te vertonen en de handel te bevorderen, kwam de vloot niet meer toe. Geen wonder dat de meeste marineauteurs met klem de heroprichting van de Koloniale Marine bepleitten.[59]

De Indische molensteen zou nog te dragen zijn, als het verblijf in de tropen boeiend of leerzaam was. Het tegendeel was volgens de marineauteurs het geval. Met kleine schepen verrichtte de zeemacht er geestdodende routinediensten, die in niets leken op het grootse werk dat zij behoorde te doen. De koloniën, die de legerofficier de kans

boden aan een benauwend garnizoensbestaan te ontsnappen, dreigden de zeeofficier te verstikken. Onder de hete zon kwijnde de krachtige geest die hem eeuwenlang had bezield en tot daden had aangezet, langzaam weg; levenslustige adelborsten veranderden in pruttelende officieren, die alle energie hadden verloren.[60] Ook de matrozen, die in de Oost noch tot militair noch tot zeeman werden gevormd, ervoeren hun verblijf daar als een gevangenschap. Nergens was afleiding.[61] "Neen, niets is natuurlijker, dan dat men zijne kinderen liever in dienst bij de landmagt laat treden."[62] Voor de op het land dienende militair mocht het leven in Indië eveneens slopend zijn, hij kon tenminste nog verkoeling in de bergen zoeken. Bovendien was hij een gerespecteerd lid van de koloniale huishouding, terwijl de marineman een buitenstaander bleef en zijn tropenjaren in een "diep gevoeld exil" sleet.[63] Met weemoed dachten de marineauteurs terug aan het eskader dat tot 1830 permanent de Middellandse Zee had bevaren. Op die "groote maritieme leerschool" had de *esprit de corps* gebloeid en was de nationale trots geprikkeld. In Indië niets van dat alles, daar was het heilig vuur gedoofd.[64]

Behalve de koloniën ging ook de kustverdediging een steeds zwaarder beslag op de marine leggen. Dat was het gevolg van de maritiem-technische revolutie die een einde aan het tijdperk van het houten zeilschip maakte. In 1826 had de Nederlandse marine haar eerste stoomschip, de *Curaçao*, in dienst gesteld. Van dit type vaartuig, dat met kwetsbare schepraderen was uitgerust, was de militaire bruikbaarheid nog beperkt. Vanaf ongeveer 1850 werden schroefstoomschepen, die veel weerbaarder waren, in de vaart genomen. Evenals in Amerika en elders in Europa leidden deze innovaties in Nederland tot verhitte debatten. Vele zeeofficieren hadden er grote moeite mee hun fiere zeilschepen voor lawaaiige en stinkende stomers te verruilen. Dat die nieuwe vaartuigen uitgerekend in Indië goede diensten bewezen, maakte hen er niet geruster op. Deze opposanten lieten zich overigens niet alleen door emotie of traditie leiden, maar voerden ook rationele bezwaren tegen het stoomschip aan, zoals de afhankelijkheid van bunkerstations en de kwetsbaarheid van de techniek.[65] Daarom leek het zeilschip met hulpstoomvermogen velen enige tijd nog de beste optie. De omwenteling in het zeewezen zette echter onverbiddelijk door. Terwijl de stoommachines krachtiger en betrouwbaarder werden, maakten spectaculaire verbeteringen van de artillerie het eveneens noodzakelijk de schepen te gaan pantseren.[66]

Deze technische ontwikkelingen die met talloze beproevingen, aanpassingen en mislukkingen gepaard gingen, maakten het zeer moeilijk een vaste koers te varen. De grote zeemogendheden lieten een bonte mengeling van scheepstypen van stapel lopen. Vlootplannen waren vaak al achterhaald voordat men goed en wel met de uitvoering ervan was begonnen.[67] Zoals minister Rijk al had geconstateerd, hadden de beleidsmakers voortdurend het gevoel zich in een "transitoire toestand" te bevinden. De neiging om beslissingen voor zich uit te schuiven en eerst de resultaten van steeds weer nieuwe proefnemingen af te wachten, was groot. Ook leek het voordeliger eerst eens te zien hoe de schepen van andere landen het er na hun tewaterlating vanaf zouden brengen. Daar kwam bij dat het, mede gelet op de exorbitant stijgende productiekosten, voor een kleine marine als de Nederlandse een steeds zwaardere opgave werd de zeemachten van de grote mogendheden bij te benen.[68]

Temidden van deze verwarring was één ding wel duidelijk: stoomschepen waren veel beter in staat in vijandelijke kustwateren te manoeuvreren en manschappen aan land te zetten. Hun pantsering maakte hen bovendien minder kwetsbaar voor het kustgeschut. De Franse marine liep in de jaren vijftig voorop bij de opbouw van een capaciteit voor het per schip verplaatsen van troepen en het uitvoeren van amfibische operaties. Tijdens de Krimoorlog dreef zij het Russische leger enige malen met verrassende landingen in het nauw.[69] Deze vlootpolitiek bracht in Engeland grote onrust teweeg, in 1859 uitmondend in een heuse *invasion scare*.[70] Ook in Nederland onderkenden militaire auteurs de toegenomen dreiging vanuit zee, die hun vooral in combinatie met een aanval over land ernstig leek.[71] Om aan de zeezijde niet weerloos te zijn, ging de regering na 1850 meer aandacht aan de kustverdediging besteden. De marine wilde deze taak echter zoveel mogelijk op de landmacht afschuiven, met als argument dat kustforten en -batterijen de beste bescherming zouden bieden. Hoewel een dergelijk bouwprogramma inderdaad van de grond kwam – de genie was er eveneens een voorstander van –, moest de zeemacht zich toch ook meer en meer op de versterking van haar flottielje gaan toeleggen.

De marine was zo afkerig van de koloniale taak en de kustverdediging omdat deze haar van hare ware roeping afhielden. Als één man stond zij achter de opvatting dat Nederland een zeemogendheid moest blijven, hetgeen inhield dat het in staat moest zijn zich op volle zee te manifesteren. Ook de kritische geesten die het Haagse establishment gebrek aan openheid, minachting voor het zeemansvak en een te bureaucratische inslag verweten, was het uiteindelijk daarom te doen. Op zich waren vrijwel alle zeeofficieren ervan doordrongen dat Nederland niet langer een zeemogendheid van de eerste rang kon zijn, maar tegelijkertijd meenden zij dat het als zeevarende handelsnatie in staat moest blijven op de wereldzeeën de koopvaardij te beschermen. Die taak was de "eigenaardige bestemming" van de zeemacht.[72] Het zakelijke argument van de handelsbescherming werd echter steevast met nationale sentimenten omkleed. Behalve "het volkswelzijn" stond immers ook "de volkseer" op het spel. Voor een land met een groot maritiem verleden was het de vernedering ten top als zijn vlag niet meer op de oceanen en in vreemde havens zou wapperen en als het "zijne schoone handelsvloot (...) ten prooi zoude moeten laten aan een magtiger vijand".[73] Dit angstvisioen was reëel. Mocht er een oorlog uitbreken dan zou Nederland ter zee zijn neutraliteit niet kunnen doen eerbiedigen. Wanneer het zelf partij in de strijd zou worden, dan liep de zwakke vloot een gerede kans in de havens te worden opgesloten.[74]

De marineauteurs weten het verval van de vloot aan de verslapping van de volkskracht die, gemeten naar de gouden zeventiende-eeuwse maatstaf, ook op tal van andere terreinen tot achteruitgang had geleid. Nergens leek het contrast tussen het roemrijke verleden en het troosteloze heden echter schrijnender dan bij de zeemacht. De marineauteurs meenden dat hun eigen collega's ook zelf schuld aan de neergang van de vloot hadden, omdat zij te weinig naar buiten traden om die ontwikkeling een halt toe te roepen. Blijkbaar maakte de malaise hen monddood. Nu publiceerden zeeofficieren op zich redelijk veel, bijvoorbeeld in de al sinds 1788 verschijnende *Verhandelingen en berigten betrekkelijk het zeewezen en de zeevaartkunde*.[75] Daarnaast gaven J.M. Obreen en J.C. Pilaar van 1841 tot 1852 het

Tijdschrift toegewijd aan het zeewezen uit. In beide periodieken, die meer dan alleen de oorlogsvaart behandelden, kwamen vooral praktische en technische vraagstukken aan bod. Beschouwingen over de marine die ook de leek aanspraken, waren zeldzaam. Volgens M., een voormalig zeeofficier die in 1854 voor *De Gids* een artikel over de "arme Zeemagt" schreef, was dat tekenend voor het maatschappelijk isolement en het gebrek aan "publieke geest" van zijn oud-collega's.[76] M. meende dat de marine behoefte had aan auteurs als Oud-soldaat en Knoop, die het leger bij de natie bekend hadden gemaakt. Mede door hun toedoen nam het leger een "niet meer betwiste *préséance* over de zeemagt in".[77]

M. en enkele andere auteurs, van wie de meesten verkozen anoniem te blijven, poogden met soms in apocalyptische termen gestelde artikelen de natie wakker te schudden en haar de ogen voor het lot van de "diep gezonkene" zeemacht te openen. Zij stelden dat de zogenaamde populariteit van de vloot niet meer was dan een laagje vernis waarachter onbegrip en onverschilligheid schuilgingen. De blijken van aanhankelijkheid jegens de marine waren vooral ook gratuit, omdat zij niet gepaard gingen met een financiële bereidheid haar in haar oude luister te herstellen. Bovendien was wat oprechte interesse leek vaak niet meer dan misplaatste bemoeizucht. Evenals hun collega's van de landmacht ergerden zeeofficieren zich aan moralistisch commentaar van buitenstaanders, bijvoorbeeld dat het scheepsvolk minder moest drinken en meer moest bidden.[78] Zeker, de verhalen over de dappere vlootvoogden vonden nog altijd gretig aftrek, maar waar het de auteurs om ging was dat niemand meer de wil of de moed had daadwerkelijk in de voetsporen van de zeehelden te treden. Volgens M. kon de huidige marine geenszins "nationaal" heten: "Niet nationaal noemen wij de zeemagt, wanneer het volk haar zwijgend ziet sloopen, of met die slooping onbekend is, wanneer de aanzienlijkste handelaren onbekend zijn met hare sterkte (...). Niet nationaal noemen wij haar, als het jaren lang mogelijk bleef, dat de Nederlandsche zeemagt in de Indiën werd gebezigd tot diensten, welke haar vernederen en bederven."[79] En zo ging M. nog vele regels door.

Knoop, die regelmatig over de zeemacht schreef en met haar lot was begaan, vond zulke harde verwijten aan de natie eenzijdig en overtrokken. Zoals dat voor het leger gold, was de desinteresse ook hier het gevolg van de weigering van de marineleiding meer openheid te betrachten.[80] Knoop legde de vinger op de zere plek. Na 1848 bleef de marine evenals het leger deel uitmaken van het koninklijk domein, dat grotendeels voor invloed van buitenaf gesloten was. Voor de opeenvolgende bewindslieden van Marine, die de Tweede Kamer het liefst zo min mogelijk bij het beleid betrokken, was geheimhouding het hoogste goed. Wel doorbrak minister J. Enslie in 1854 de schone schijn door openlijk toe te geven dat de marine in verval was. Maar dit politieke s.o.s., dat het nodige rumoer veroorzaakte, was slechts bedoeld om een schokeffect teweeg te brengen en de Kamer tot meer vrijgevigheid te pressen, en niet om een openbaar debat aan te zwengelen.[81] Leger en vloot mochten dan in twee verschillende historische tradities staan, inmiddels waren zij in het monarcho-militaire complex verenigd. Zo brak in *De Nieuwe Spectator*, waarin het oranje van het leger zo dikwijls tegenover het rood-wit-blauw van de vloot was gesteld, het besef door dat dit kleurencontrast kenmerkender voor het verleden dan voor het heden was. In het besef dat ook de marine inmiddels nauw aan de vorst gelieerd

was, wond het blad zich er in 1859 over op dat men van "Z.M. brik of Z.M. fregat, enz." sprak; het waren immers nationale schepen![82]

Behalve hun gezamenlijk lidmaatschap van het monarcho-militaire complex was er volgens Bevaart nog een opvallende overeenkomst tussen de landmacht en de marine. Beide krijgsmachtdelen verzetten zich met succes tegen concentratie. De een wist het ruime vestingstelsel en de ander het zeemogendheidconcept in ere te houden. Zij stonden daarmee, in de hoop bij de grote mogendheden te kunnen aanklampen, een meer rationele benadering van het krijgswezen in de weg.[83] Toch was er op dit punt een belangrijk verschil tussen de situatie te land en die ter zee. Het leger kon op een werkelijk bestaand stelsel voortbouwen: de vestingen en linies lagen er, zij het lang niet allemaal in goede conditie. De marine slaagde er alleen in een idee levend te houden, dat in al zijn vaagheid weliswaar sympathie ontmoette maar waarvan de verwezenlijking mede als gevolg van de technische revolutie steeds problematischer werd. Bovendien moest de vloot zich in de praktijk vrijwel volledig op twee concrete (neven)taken toeleggen: de bescherming van de kust en de koloniën.[84] Vanuit handelskringen werd, zo stelden de marineauteurs tot hun spijt vast, nauwelijks pressie uitgeoefend de actieve zeemacht, de patrones van de commercie, nieuw leven in te blazen.[85] Wellicht was de oorzaak daarvan dat de handelsvloot in de jaren vijftig en zestig zelf ook moeilijke tijden doormaakte.[86] Ook speelde mee dat de liberale toekomstverwachting van vrede en vrijhandel zich niet tot het land beperkte. De Parijse zeerechtconferentie van 1856, die de rechten van neutralen in oorlogstijd uitbreidde, leek dat te bevestigen.[87] De marineauteurs bleef het beeld van een machtige marine die in het kielzog van een florerende koopvaardij de wereldzeeën bevoer, echter door het hoofd spoken.[88]

Een ander verschil was dat er, zoals gezegd, vanuit de marine nauwelijks oppositie tegen het ruime maritieme stelsel werd gevoerd. Stieltjes en Knoop, de kampioenen van de concentratie te land, deden dat evenmin. Overtuigd van de noodzaak dat het krijgswezen in de volksaard moest wortelen, stond het ook voor hen vast dat Nederland een sterke zeemacht moest hebben. Stieltjes meende zelfs dat een geconcentreerde defensie te land meer kans van slagen had als de vloot tot offensieve acties op de vijandelijke kust in staat zou zijn.[89] De oud-zeeofficier en Thorbeckiaan I.Th. ter Bruggen Hugenholtz, die van 1849 tot 1865 in de Tweede Kamer zat, leverde aanvankelijk nog de meeste kritiek op het marinebeleid, dat zijns inziens te veel door weemoed en een terugverlangen naar "de tijden van Maurits, Tromp en De Ruyter" werd beheerst.[90] Van het idee van Nederland als trotse zeemogendheid ging een betoverende kracht uit die zich niet zomaar van het politieke toneel liet verdrijven. Dat ondervond minister J.S. Lotsy, die als eerste – en voorlopig laatste – burger het Departement van Marine bestuurde. Toen hij zich in 1857 uitsprak tegen de irreële vlootplannen van zijn voorgangers, betogend dat het hoog tijd was de historische ballast overboord te zetten, stak er binnen en buiten het parlement een storm van kritiek op.[91] Typerend was de reactie van Sijpkens, de oud-vrijwilliger van 1830, die naar aanleiding van Lotsy's woorden de brochure *Blikken op De Ruyter's standbeeld* schreef, waarvan de overspannen strekking was dat alleen met een sterke zeemacht Nederland de staatkundige invloed van weleer kon herwinnen.[92]

Hoewel ook Knoop de marine een warm hart toedroeg, was hij zeker niet zo kritiekloos als Sijpkens. Hij vond dat ook een legerofficier kennis van maritieme zaken moest hebben. Het was, schreef hij, een hardnekkige misvatting dat leger en vloot zozeer van karakter verschilden dat zij gescheiden van elkaar moesten blijven. Er diende juist een nauw verband tussen land- en zeemacht te bestaan. Samen hadden zij immers de taak de onafhankelijkheid van de natie veilig te stellen. Daarom vond Knoop het hard nodig de wederzijdse onbekendheid tussen leger- en zeeofficieren weg te nemen. De natie zou er volgens hem zeer bij gebaat zijn leger en vloot onder één minister te plaatsen.[93] De vrees van veel marinemannen dat bij een nauwere aansluiting het leger de kleinere marine zou overvleugelen, was zijns inziens ongegrond. Legerofficieren zouden als "ware Hollanders" niets liever wensen dan een herstel van de vloot tot oude glorie.[94] Om te helpen de toenadering tussen de krijgsmachtdelen tot stand te brengen, wijzigde Knoop in 1851 de ondertitel van *De Nieuwe Spectator*. Het blad heette voortaan *Krijgs- en geschiedkundig tijdschrift voor land- en zeemacht*. Knoop nodigde zeeofficieren nadrukkelijk uit bijdragen in te sturen. Hij wees hen daarbij op hun belangrijke publicitaire taak de natie met de noodlijdende toestand van de marine bekend te maken en een klimaat voor herstel te scheppen. Zij wilden toch niet de rest van hun loopbaan op Indische zeerovers jagen![95]

De invitatie van *De Nieuwe Spectator* bleef onbeantwoord. Er kwamen nauwelijks inzendingen van zeeofficieren binnen. De boodschap van het blad sprak hen niet aan. Het leger op veilige afstand houden, leek een betere optie. Dit standpunt werd het krachtigst verdedigd door kapitein-luitenant-ter-zee P. Bruining, die in een brochure uit 1852 stelde dat de *esprit de corps* aan boord niet met landmachtinvloeden besmet mocht raken. Vanzelfsprekend moest ook op de vloot discipline heersen, maar die diende een eigen karakter te hebben, dat wilde zeggen natuurlijker en minder "werktuigelijk" en "soldatesk" dan bij het leger.[96] Het beviel Bruining niet dat legerofficieren de marine soms ongevraagd advies gaven, bijvoorbeeld als het om de verbetering van de scheepsartillerie ging. Die raadgevers zouden een voorbeeld moeten nemen aan Napoleon, die openlijk had erkend dat de specialiteit van de oorlogsmarine zijn verstand te boven ging.[97] Die opdringerigheid was des te kwalijker omdat de landmacht alleen maar in garnizoen lag en nooit op volle sterkte oefende, terwijl de marine, die dagelijks in touw was, zich voortdurend moest bewijzen. Op zee hielden "schijnroem en grootspraak" geen stand.[98] Met deze kritiek trof Bruining de armee in haar achilleshiel van de vermeende improductiviteit. De marine bleef van dat verwijt verschoond, omdat zij in de ogen van het publiek altijd nuttig bezig was. Was het niet met vechten, dan was het in ieder geval met varen en dat was een gewaardeerde kunst op zich. Zij moest behalve de vijand ook de zee trotseren.[99] Daarom wees ook Jansen de avances van legerofficieren hooghartig af. "Schoenmaker! Blijf bij uw leest!", was zijn antwoord aan *De Nieuwe Spectator*.[100]

De zeeofficieren hielden de rijen weliswaar gesloten, maar konden niet verhinderen dat lieden van buiten zich met de marine bemoeiden. In de jaren zestig kwam de scherpste kritiek van De Roo van Alderwerelt. Niet alleen over vestingen maar ook over de vloot mat deze eigenzinnige infanterist zich een oordeel aan. Hij manifesteerde zich als de belangrijkste tegenspeler van Jansen, die als de kenner bij uitstek van de nautische ontwikkelingen in Engeland, Frankrijk en de Verenigde Staten te boek stond.[101] In 1864

publiceerde Jansen *De omwenteling in het zeewezen*, waarin hij in begrijpelijke taal de maritiem-technische revolutie beschreef. Zijn doel was de knagende onzekerheid te verdrijven die er vooral sinds het door Enslie afgegeven noodsignaal omtrent het lot van de marine bestond. Naar zijn oordeel moest en kon Nederland er ook in het tijdperk van gepantserde schepen een actieve zeemacht op nahouden.[102] Daarmee ging hij lijnrecht in tegen het verslag van een commissie van Kamerleden die in 1862 een enquête naar de staat van de marine had uitgevoerd met als conclusie dat Nederland er goed aan deed geen kostbare grote schepen meer te bouwen.[103] In *De Gids* werd Jansens boek enthousiast begroet, als een teken van leven van een al bijna ten dode opgeschreven marine. Eindelijk was er een zeeofficier opgestaan die het als zijn taak zag zich tot de natie te wenden om haar weer vertrouwen in een mooie maritieme toekomst te geven.[104] Om die reden reageerden ook de beide *Spectators* positief.[105]

Zo niet De Roo, die verkondigde dat het vasthouden aan het idee van een vloot die op de oceanen de handel moest beschermen, als een "fataliteit" op de marine rustte. Die inspanning zou de nationale krachten ver te boven gaan en hooguit enig "ijdel vertoon" met een klein aantal schepen opleveren. Alleen door het uitzetten van een realistische koers kon men vermijden dat de zeemacht steeds opnieuw aan de grond zou lopen. Daarom wilde De Roo dat Nederland voor eens en altijd de status van zeemogendheid, ook die van de tweede of derde rang, zou laten varen.[106] Met deze oproep – de nachtmerrie van iedere zeeofficier – keerde hij zich niet alleen tegen Jansen maar ook tegen de Commissie voor de herziening van de kustverdediging, die in 1864 de maritieme aspiraties nieuw leven in had geblazen. De Roo's inhoudelijke kritiek mengde zich met ergernis over het feit dat het vlootbeleid nog altijd "onder den digten sluijer des geheims" lag. Zo werd het rapport van bovengenoemde commissie niet openbaar gemaakt, althans niet onmiddellijk en niet volledig.[107] De Roo vermoedde echter – en dat was terecht – dat Jansens ideeën daarin de boventoon voerden. Wat hij vooral afkeurde was dat Jansen, die in de kustverdediging het accent op vaste forten en sterkten wilde leggen, de veiligheid van het land aan illusiedenken opofferde. Volgens De Roo zou alleen een sterke flottielje een indringer van zee effectief kunnen bestrijden, precies zoals ook te land de levende strijdkrachten de kern van de defensie moesten uitmaken. Zijn overtuiging dat niet de materie maar de mens centraal moest staan, gold ook te water.[108]

De Roo hamerde voortdurend op doelmatigheid, omdat Nederland in de unieke positie verkeerde dat het als klein land in Europa door grote mogendheden werd omringd en in Azië een omvangrijk en begerenswaardig koloniaal rijk moest verdedigen. Daarom moest het zich in zijn defensie-inspanning tot het allernoodzakelijkste beperken. Voor een minder kwetsbare staat was het wellicht mogelijk ook enige minder urgente taken uit te voeren, bijvoorbeeld het ondernemen van een handelsreis met een vlooteskader, maar Nederland kon zich een dergelijke luxe niet veroorloven.[109] Met deze waarschuwing zette De Roo het liberaal-militaire pleidooi voor een doelmatige, aan de nationale omstandigheden aangepaste defensie kracht bij, terwijl hij deze eis ook nadrukkelijk op de vloot van toepassing verklaarde. 'Nationaal' impliceerde voor hem dus ook een breuk met de belastende erfenis van het verleden. Hij was de eerste militaire publicist die er

blijk van gaf de schimmen van Tromp en De Ruyter volledig uit zijn gedachten te hebben verdreven.

Al met al kenmerkte de marineliteratuur zich door onvrede en verongelijktheid. De heersende gedachte was dat het Nederlandse volk zijn karakter als zeevarende natie verloochende door de vloot te verwaarlozen. Laat de marine op volle zee present zijn, de vlag vertonen en de handel beschermen, zo klonk het steeds weer. Een vaste klacht onder de zeeofficieren was dat de populariteit die de marine nog altijd genoot, gratuit was, zolang zij niet de kans kreeg haar ware roeping te volgen. Nu liet de ondankbare natie de vloot verpieteren in de koloniën, waar zij een oneigenlijke en slopende taak uitvoerde. Een ander verwijt was dat de marine ter vervulling van haar personeelsbehoefte geen ruimhartig gebruik van de militie mocht maken. Waarom die kunstmatige scheiding tussen volk en vloot? Een aantal auteurs stak de hand in eigen boezem door erop te wijzen dat de zeeofficieren meer moeite moesten doen het verval van de zeemacht bij het grote publiek bekend te maken. De marine had volgens hen haar isolement grotendeels aan zichzelf te danken, omdat zij erg gesloten was en omdat het strenge regime veel burgers afschrok. Behalve op meer openheid drongen zij op meer doelmatigheid aan. Daarbij ging het hun vooral om een sanering van de Haagse bureaucratie en de uitgebreide walorganisatie om zo meer geld voor de actieve zeemacht vrij te maken. Ook deze kritische geesten hielden echter aan het zeemogendheidconcept vast, ondanks het feit dat de maritiem-technische revolutie het streven naar een vloot met grote schepen steeds problematischer maakte. Alleen een buitenstaander, de landmachtofficier De Roo, gaf er blijk van het maritieme vraagstuk zakelijk te kunnen bespreken. Hem spookten de zeehelden niet langer door het hoofd.

Conclusie

1832, het jaar waarin *De Militaire Spectator* werd opgericht, valt aan te merken als het beginpunt van de militaire publicistiek in Nederland. De stroom geschriften was aanvankelijk klein van omvang en grotendeels het werk van één man, de pionier Van Rijneveld. Vanaf de jaren veertig ging een groeiend aantal officieren zich, veelal anoniem, van de drukpers bedienen. Het leger kreeg een stem, of liever verschillende stemmen, terwijl ook de zeeofficieren in dat decennium voor het eerst nadrukkelijk van zich lieten horen. Hoe uiteenlopend de geschriften van deze militaire auteurs ook waren, voor vrijwel ieder van hen was een oprechte zorg voor hun krijgsmachtdeel of de Nederlandse defensie in het algemeen de belangrijkste publicitaire drijfveer. Dat gold ook voor de grote hoeveelheid technische artikelen en brochures, over bijvoorbeeld de modernisering van de bewapening, die al snel een fors deel van de militaire publicistiek uitmaakten. Dit soort werken werd dikwijls aangevoerd als bewijs van de toenemende professionalisering van het officierskorps. Zij lieten de burger zien, zo hoopten veel militaire auteurs, dat de officier een toegewijd man was die zijn vak ernstig nam; dit in weerwil van de oude vooroordelen die hem nog altijd achtervolgden.

Ook de in de militaire publicistiek naar voren gebrachte opvattingen over de relatie tussen volk en leger stonden in het teken van dit streven naar verbetering van de landsverdediging. De leidende vraag was steeds hoe die relatie er met het oog op een zo krachtig mogelijke defensie uit moest zien. Vanuit deze optiek formuleerde Van Rijneveld als eerste een min of meer afgeronde visie op dit vraagstuk. De essentie daarvan was dat het krijgswezen niet aan de burger – en dus evenmin aan het parlement – kon worden toevertrouwd. Die burger was te ondeskundig, te weinig militair gezind, te materialistisch en te veel op het bekrompen eigenbelang gericht. Het kwam erop neer dat de kortzichtige burger tegen zichzelf in bescherming moest worden genomen door de zorg voor zijn veiligheid in handen van de koning te laten. Van Rijneveld had dan ook een politieke voorkeur voor een sterk monarchaal gezag, uitgeoefend door een onbaatzuchtig landsvader die wist wat goed was voor zijn volk. Van de natie verwachtte hij vooral een blind vertrouwen in vorst en leger. Namens de legerleiding eiste hij een blanco cheque om het defensiebeleid zonder parlementaire controle te kunnen vormgeven. Hij predikte beslotenheid en geheimhouding. Het leger moest in een maatschappelijk isolement worden

gehouden, uit vrees voor besmetting door burgerlijke waarden en ideeën die de militaire geest zouden corrumperen.

De visie van Van Rijneveld was vanaf het begin problematisch. Zij stond haaks op het liberale streven naar meer zeggenschap van de burger over het landsbestuur. Daar kwam bij dat zijn pleidooi voor een zowel politiek als mentaal isolement van het leger zich slecht verhield met de in de Grondwet vastgelegde – en door hem onderschreven – noodzaak dat de landsverdediging op een volkswapening moest zijn gebaseerd. Enerzijds had hij zijn hart verpand aan het koninklijk leger uit de tijd van het *ancien régime*, anderzijds besefte hij dat dit leger niet langer louter een instrument van dynastieke politiek kon zijn. Om vooral de militie- en schutterplicht te kunnen legitimeren, moest het doel van de defensie-inspanning nu zijn, zo wist hij, de verzekering van het onafhankelijk voortbestaan van het vaderland. In de ure des gevaars kon desnoods het complete vaderland, althans het manlijk deel ervan, te wapen worden geroepen om datzelfde vaderland te verdedigen. Deze notie nu stond op gespannen voet met de wens van Van Rijneveld tot afzondering van het leger. Hij wantrouwde de burger, op wiens militaire medewerking het in tijd van nood toch zou aankomen. Hoe dat met elkaar te rijmen? Het Pruisische voorbeeld, dat in het Nederlandse debat over de relatie tussen volk en leger een grote rol zou gaan spelen, liet overigens zien dat dit dilemma – hoe kan men de burger een gewapende rol in de landsverdediging geven zonder hem tegelijk ook politieke invloed te verlenen? – niet onoplosbaar was.

Na het vertrek van Van Rijneveld, die in 1848 naar Indië afreisde, leek ook zijn conservatieve boodschap te verstommen. Geen van de militaire auteurs ging na hem openlijk zijn visie op de relatie tussen volk en leger uitdragen. Zijn eigen *Militaire Spectator* kwam door toedoen van Weitzel in meer liberaal vaarwater, zoals bleek uit de steun van het blad aan de grondwetsherziening. Nu gaf het wegvallen van dit conservatieve geluid enigszins een vertekend beeld. Er waren nog wel degelijk officieren die de visie van Van Rijneveld aanhingen, maar zij voelden er doorgaans weinig voor in de publiciteit te treden, omdat zij er, anders dan hun liberale collega's, geen heil in zagen het krijgswezen tot onderwerp van openbaar debat te maken. Een opmerkelijke uitzondering was Nepveu, de chef van de Generale Staf, die vooral de Tweede Kamer tot doelwit van zijn tirades koos. Zijn geschriften, waaruit een afkeer van het bestel van 1848 sprak, waren dan ook geen oprechte poging de burger over de landsverdediging voor te lichten. Veeleer waren zij bedoeld die burger te kapittelen, schrik aan te jagen en zo tot het uitschrijven van die gewenste blanco cheque te pressen.

Hoewel na 1848 de visie van Van Rijneveld als geheel nauwelijks nog vertolkers had, doken bepaalde elementen daaruit nog regelmatig op in de militaire publicistiek, ook bij auteurs die minder rancuneus waren dan Nepveu. Zo betoonde een groot aantal officieren zich kritisch over de Tweede Kamer. Zij beklaagden zich erover dat de meeste afgevaardigden ten aanzien van het krijgswezen een groot gebrek aan kennis en belangstelling aan de dag legden. Een antiparlementair sentiment kenmerkte de militaire publicistiek. Het bleef echter bij mopperen: geen van de officieren stelde de staatkundige verhoudingen, zoals die na 1848 vorm kregen, fundamenteel ter discussie. Een ander element uit het gedachtegoed van Van Rijneveld dat vrijwel alle militaire auteurs aansprak,

was de overtuiging dat de militaire gemeenschap gebaat was bij een zekere mate van maatschappelijke afzondering. Er was nauwelijks een officier te vinden die meende dat het leger volledig in de burgermaatschappij kon opgaan. In het leger dienden, anders gezegd, aparte regels en normen te heersen, vorm krijgend in een eigen *esprit militaire*. Het gehele scala aan auteurs, van Van Rijneveld tot De Roo van Alderwerelt, gaf lucht aan een afkeer van burgerlijk egoïsme, dat in hun beleving scherp met de militaire deugden contrasteerde. In het vervolg van deze studie komen we nog op deze kwestie van de militaire eigenheid terug. We zullen zien dat in militaire kring de meningen sterk uiteenliepen over de vraag hoe groot het isolement van het leger moest zijn.

In de jaren veertig formuleerden liberale officieren een visie op de relatie tussen volk en leger die het tegendeel was van die van Van Rijneveld. Zij spraken hun vertrouwen uit in de burger, met wie zij een hecht samenwerkingsverband wilden aangaan. Zij beseften dat die burger zich vooralsnog afkerig van het leger en de landverdediging betoonde, maar, betoogden zij, die desinteresse was vooral te wijten aan de introverte houding van het leger, dat nog te veel in het tijdperk van het *ancien régime* leefde. Het leger zou volgens hen pas de belangstelling en het vertrouwen van het volk winnen, nadat het tot een open en nationale instelling was getransformeerd. Deze visie werd voor het eerst door Stieltjes (Oud-Soldaat) en Knoop onder woorden gebracht en vervolgens vooral door hun tijdschrift *De Nieuwe Spectator* uitgedragen. De reikwijdte van deze visie, die ook haar weg naar burgerbladen als *De Gids* vond, was echter groter. Vanaf de jaren veertig domineerde zij feitelijk de militaire publicistiek, wat overigens niet wilde zeggen dat zij ook door het merendeel van het officierskorps werd gedeeld. De liberale officieren waren nu eenmaal veruit de productiefste publicisten, niet alleen omdat zij streefden naar verandering, maar ook omdat zij geloofden in de heilzame werking van het openbare debat. Die laatste opvatting lag ook ten grondslag aan de oprichting van de VBK in 1865.

De liberale officieren zagen het als hun taak de burger met een robuuste dosis kennis van het krijgswezen uit te rusten, om hem tot de overtuiging te laten komen dat Nederland verdedigbaar was. Vertrouwen in de verdedigbaarheid, was het allerbelangrijkste, daarmee stond of viel het geloof in het nut van de defensie-inspanning. Knoop haalde de bewijzen dat Nederland inderdaad in staat was zijn onafhankelijkheid te bevechten, vooral uit de geschiedenis van de Republiek. Steevast wees hij daarbij op de bijzondere kenmerken van het natte Nederlandse landschap, dat een grote defensieve waarde had, zeker als de verdediging er werd gevoerd door een volk dat zich tussen de dijken, op het water en in de modder thuis voelde. Het feit dat Nederland slechts ten dele uit goed te verdedigen polderland bestond, was voor de liberale officieren een extra argument om te pleiten voor een concentratie van de defensie tot precies die laaggelegen landsdelen. Daar, in die oer-Hollandse omgeving, kon iedere vijand worden verslagen. Dit onbegrensde vertrouwen in de verdedigbaarheid nam dikwijls de vorm aan van een romantisch geloof in de in potentie onoverwinnelijke volkskracht. "Maar een volk als het Nederlandsche van 4 millioen inwoners, wonende in een van nature sterk terrein, kan onafhankelijk blijven *als het slechts wil*", aldus Stieltjes.[1]

Volgens de liberale officieren kon het vertrouwen in de verdedigbaarheid alleen diep in de natie wortelen als er resoluut een einde kwam aan de geheimhoudingsmanie. Militaire kennis moest, schreven zij, zoveel mogelijk openbaar bezit worden. Een ander belangrijk onderdeel van hun verdedigbaarheidsvertoog was dat Nederland een voldoende krachtig defensiestelsel kon hebben, zonder dat de daarvoor noodzakelijke personele en financiële lasten te zwaar op de natie gingen drukken. Sterker nog, te beginnen bij Stieltjes, hielden de liberale officieren hun publiek voor dat het mogelijk was voor minder geld (dan het bestaande oorlogsbudget) een betere defensie te krijgen, als er maar opperste doelmatigheid werd betracht. Deze saneringseis kwam erop neer dat Nederland over een krijgswezen moest gaan beschikken waarin de pronkzucht en de neiging tot het uit prestigeoverwegingen imiteren van de grote mogendheden met wortel en tak waren uitgeroeid. Het krijgswezen diende voor de volle honderd procent nationaal te zijn, wat onder meer betekende dat de dure – in het polderland vrijwel nutteloze – cavalerie en rijdende artillerie geheel of grotendeels moesten verdwijnen.

In het begrip 'nationaal' kwamen in feite alle wensen van de liberale officieren samen. Een nationaal krijgswezen was in hun ogen een krijgswezen dat transparant en doelmatig was, dat zo was ingericht dat van de natuurlijke gesteldheid van het land optimaal gebruik werd gemaakt, en dat daardoor ook precies paste bij het volkskarakter; een krijgswezen, waarmee het volk volkomen vertrouwd was. Om aan het criterium nationaal te voldoen diende een leger volgens hen onder een burgerlijke – door het parlement uitgeoefende – controle en zeggenschap te staan; het moest met andere woorden aan wettelijke regelingen worden onderworpen. Vooral de door Knoop geleide *Nieuwe Spectator* dreef die nationale eis ver door. Alles wat van over de grens kwam, was voor dat blad verdacht. Het leger moest in alle opzichten zuiver nationaal zijn: de tactiek, het taalgebruik, de voeding, de kleding, etc. etc. Knoop ging zelfs zo ver dat hij voorstelde in het leger de kreet "hoera" door het meer Hollands klinkende "hoezee" te vervangen.[2] Voor hem betekende een nationaal leger ook een leger zonder buitenlandse militairen. De troepen moesten worden aangevoerd door officieren die niet alleen de Nederlandse nationaliteit bezaten, maar tevens volkomen nationaal denkend en voelend waren, wat vooral betekende dat zij niet (langer) in een positie van afhankelijkheid jegens de vorst mochten staan. In een nationaal leger was de officier eerst en vooral staatsburger.

Voor de liberale officieren lag het belang van de grondwetsherziening van 1848 vooral daarin dat zij zich in die status van volwaardig staatsburger bevestigd zagen. De verbetering van de ontslagbescherming, bezegeld in de wet van 1851, en het wegnemen van de belemmeringen ten aanzien van de verkiesbaarheid van militairen waren in hun ogen de belangrijkste stappen voorwaarts. Deze maatregelen stelden de officier beter in staat zonder vrees voor represailles, op voet van gelijkheid met de 'gewone' burger, aan het openbare debat deel te nemen. Booms en de overige indieners van de petities uit Maastricht, Breda en Bergen op Zoom hadden het liefst gezien dat hun onafhankelijke positie nog verder zou zijn versterkt door de *Grondwet* te laten voorschrijven dat het inkomen van de officier wettelijk moest worden geregeld. Ook drongen zij er vergeefs op aan de officier alleen nog trouw aan de *Grondwet* te laten zweren. Een ander onvervulde wens uit het liberaal-militaire kamp was om de vaandels in het leger voortaan rood-wit-blauw te kleuren. Een

groep conservatieve officieren, onder wie Nepveu en Kuyper, wilde niets van dit 'republikeinse' verlangen naar meer vrijheid en zelfstandigheid weten. Naar hun mening diende de officier als trouw dienaar van de koning het volste vertrouwen in diens vaderlijk gezag te blijven houden. Dan was er nog een wat diffuse middengroep waarvan Weitzel de belangrijkste woordvoerder was. Zij juichte de grondwettelijke hervormingen weliswaar toe, maar hechtte tegelijkertijd veel waarde aan het behoud van de nauwe band tussen het officierskorps en het Huis van Oranje.

Bij de notie dat de militair een volwaardig staatsburger was – een notie die gaandeweg binnen het officierskorps breed aanvaard werd – passen twee terzijdes. In de eerste plaats behield de militair ten opzichte van zijn niet-geüniformeerde landgenoten een status aparte, omdat hij 24 uur per dag onder de krijgstucht viel. Bovendien hadden zijn superieuren nog altijd veel macht over hem en ruime mogelijkheden zijn loopbaan te beïnvloeden. Wanneer hij zich kritisch opstelde, was hij kwetsbaar voor sancties. Militaire auteurs waren zich dan ook terdege bewust van de risico's die zij liepen, zoals bleek uit het feit dat vele anoniem publiceerden. Tekenend in dit verband was het contrast tussen de driest chargerende De Roo van Alderwerelt en de behoedzaam opererende Booms. De eerste offerde zijn militaire loopbaan aan zijn vrijmoedigheid op, terwijl de tweede de generaalsrang wist te bereiken. Het tweede terzijde was dat veel militaire auteurs ook na 1848 beducht bleven voor een te burgerlijke opvatting van het officiersschap. Om het met de Franse taal duidelijk te maken: de doorsnee officier ging zich *citoyen* voelen maar zeker geen *bourgeois* met de daarbij behorende connotaties van materialisme en eigenbelang. De militaire publicistiek bleef zich in die zin kenmerken door een scherpe – vooral mentale – tegenstelling tussen burger en militair.

De grondwetsherziening liet het vraagstuk van de legervorming ongemoeid. Dat was opmerkelijk, omdat op dat punt de praktijk al enige tijd afweek van wat de *Grondwet* bepaalde. Uit de samenvoeging van de grondwettelijk voorgeschreven staande armee en militie was namelijk één ondeelbaar kaderleger gevormd. De vraag was nu of men dit kaderleger diende te beschouwen als de voortzetting van de staande armee dan wel van de militie. Deze kwestie was van belang omdat de *Grondwet* alleen ten aanzien van de militie bepaalde dat deze aan wettelijke regels – en daarmee aan parlementaire bemoeienis – moest worden onderworpen. Het feit dat de *Grondwet* op dit vlak geen duidelijkheid schiep, had tot gevolg dat de strijd om de zeggenschap over het leger na 1848 nog volledig openlag. Dit was temeer zo omdat in de *Grondwet*, ondanks de wens van de liberale officieren daartoe, geen artikel was opgenomen dat bepaalde dat er een wet op de legerorganisatie diende te komen. Het monarcho-militaire complex trok in deze politiek-militaire strijd om het leger voorlopig aan het langste eind. Minister De Casembroot bewerkstelligde dat in de nieuwe *Militiewet* van 1861 de vermelding werd opgenomen dat de militie bij de "corpsen van het leger" werd ingelijfd.

De legerleiding slaagde er ook anderszins in de parlementaire invloed op het militaire domein beperkt te houden. Het achter dichte deuren vergaderende Comité van Defensie stond symbool voor de geslotenheid van het militaire bedrijf, waarmee de burger zich niet behoorde te bemoeien. De legerleiding betaalde voor dit streven baas in eigen huis te blijven wel een prijs. In ruil voor die autonomie moest zij erin berusten dat de Tweede

kamer er nauwlettend op toezag dat de financiële en personele lasten van het leger strak in de hand werden gehouden. Zolang die kosten beperkt van omvang bleven, was een niet bijster in militaire zaken geïnteresseerde Kamermeerderheid bereid het leger met rust te laten. Daarom viel de relatie tussen volk en leger in de periode tot 1870 het best te omschrijven als een stilzwijgende afspraak elkaar zoveel mogelijk op afstand te houden: het leger bemoeide zich zo weinig mogelijk met de burgermaatschappij en vice versa. Ook de *Militiewet* van 1861 viel binnen de termen van deze afspraak. Daarbij accepteerde de Kamer het kaderleger als de voortzetting van de koninklijke armee, mits de conscriptie nauw omschreven bleef en de gegoede burger niet persoonlijk raakte. Dit labiele akkoord had veel weg van een gewapende vrede, waarbij beide partijen elkaar voortdurend argwanend beloerden.

De liberale officieren betreurden dat volk en leger vooralsnog niet nader tot elkaar kwamen. Hun bemiddelingspogingen ketsten af op de onwil van beide partijen om de patstelling te doorbreken. In hun ogen was de introverte legerleiding nog altijd de grootste boosdoener. Onder leiding van *De Nieuwe Spectator* zette het liberaal-militaire kamp de strijd voor een open, doelmatig en nationaal krijgswezen voort. Het tijdschrift hamerde vooral op een sanering van het veel te uitgebreide vestingstelsel, dat door de ingenieurs van de genie hardnekkig werd verdedigd. Deze "fortenbouwers", die naar verluidt niet verder keken dan het belang van hun eigen wapen, drukten volgens het blad een zwaar stempel op het defensiebeleid, zoals ook de dure cavalerie een onevenredig grote stem in het kapittel zou hebben. De liberaal-militaire campagne had daardoor niet alleen veel weg van een generatieconflict maar ook van een strijd voor de emancipatie van de infanterie: het grootste maar vanouds minst prestigieuze wapen. Op zijn beurt typeerde De Roo van Alderwerelt zijn pogingen in het defensiebeleid het zwaartepunt van de dode weermiddelen naar de levenden strijdkrachten te verleggen, als een strijd tegen het materialisme in militaire kring. Alleen grote legerhervormers beseften, schreef hij, dat in de gewapende strijd de mens de doorslag gaf. Het zich vastklampen aan tastbare materie was een bewijs van middelmatigheid: "men bouwt muren en giet kanonnen, niet wetende wat men zal aanvangen met de menschen".[3]

In het verlengde van hun kritiek op de materiële gerichtheid in het leger lieten De Roo en andere vooruitstrevende officieren zich ook negatief uit over de wijze waarop de soldaten – beroeps, plaatsvervangers en miliciens – werden behandeld, namelijk niet als denkende wezens maar als "redeloze dieren". Vooral het brute strafstelsel, de vreeswekkende discipline en allerlei vrijheidsbeperkende regels, zoals de gedwongen kerkgang, keurden zij scherp af. Aan hun protesten lagen twee overwegingen ten grondslag. Ten eerste het motief dat in de moderne oorlog, waarin het verspreide gevecht de toon aangaf, de soldaat tot zelfstandig oordelen en handelen in staat moest zijn. Daarom was het van het grootste belang hem als mens en niet als marionet te behandelen. Ten tweede het motief dat het leger, wilde het ooit de sympathie en het vertrouwen van de burger veroveren, mee moest gaan in de maatschappelijke ontwikkeling naar humanere omgangsvormen. Een leger waarin lijfstraffen werden uitgedeeld, moest bij de burger wel onbegrip en afgrijzen oproepen. Aan een dergelijk leger zou hij zijn zonen nooit willen afstaan.

Conservatieve officieren brachten hiertegen in dat de handhaving van een strenge discipline, zo nodig met behulp van het riet, een essentieel onderdeel van de militaire eigenheid was.

Het leger dankte zijn slechte naam ook aan de zedeloosheid die in de gelederen zou heersen. Vooral de drankzucht was er naar verluidt epidemisch. Militaire auteurs reageerden wisselend op deze kritiek. De een ontkende botweg de misstanden, terwijl de ander deze relativeerde door te betogen dat het morele peil in de kazerne gemiddeld niet lager stond dan in de burgersamenleving. Een hieraan verwante redenering luidde dat het leger in vroeger tijden, toen het soldatenvolk uit een "samenraapsel van landloopers en gelukzoekers" had bestaan, inderdaad een poel van verderf was geweest, maar dat het tegenwoordig, nu de rangen grotendeels met miliciens werden gevuld, in zedelijk opzicht niet of nauwelijks op de maatschappij achterliep.[4] Weer andere auteurs gaven ruiterlijk toe dat veel militairen regelmatig in dronkenschap vluchtten – over de praktijk van het bordeelbezoek werd in de militaire literatuur decent gezwegen[5] –, om daaraan toe te voegen dat dit soort gedrag vooral te wijten was aan de maatschappelijke verwaarlozing van de militair. De crimineel kreeg in Nederland een betere verzorging dan de soldaat. Tegelijkertijd brak binnen het officierskorps het besef door dat de officier ook een eigen verantwoordelijkheid had om het lot van zijn ondergeschikten te verbeteren. Zo begonnen officieren in tal van garnizoenen kantines in te richten. En ook hier speelde weer de overweging dat alleen een leger met in een zedelijk opzicht goede reputatie het vertrouwen van de burger waard was.

De proletarische uitstraling van de kazerne en de ruwe omgangsvormen die er heersten, waren de belangrijkste redenen waarom zelfs de liberale officieren, ondanks hun verlangen volk en leger in hecht verband te verenigen, niet van de gegoede burger meenden te mogen eisen dat deze zijn militieplicht persoonlijk vervulde. Zij waren het erover eens dat men de conscriptie – een vorm van dienstplicht waarbij de burger tussen beroepsmilitairen werd geplaatst en onder de krijgstucht werd gesteld – niet aan een beschaafd man kon opleggen. Bovendien onderschreven veel militaire auteurs het veelgehoorde argument dat de dienstvervanging het algemeen welzijn ten goede kwam, omdat daarmee een arme sloeber tijdelijk aan werk en inkomen werd geholpen, terwijl deze remplaçant de plaats innam van iemand die zich elders in de maatschappij nuttiger kon maken.[6] Ook officieren die daar anders over dachten, vonden het doorgaans niet zinvol op afschaffing van de dienstvervanging aan te dringen. Dat was, beseften zij, een kansloze onderneming, zolang de gegoede burgerij op grond van het censuskiesrecht in de Tweede Kamer de scepter zwaaide. Zij zouden zich met die eis bij de kiezer alleen maar nodeloos impopulair maken. Door deze zaak te laten rusten, legden de liberale officieren, die zich met hun voorlichtingswerk juist speciaal tot de gegoede burgerij richtten, zich erbij neer dat uitgerekend deze groep haar militaire verplichtingen kon afkopen en afstand tot het leger kon bewaren. Zodoende bleef het Thorbeckeaanse imperatief dat de staatsinstellingen een actieve medewerking van de (gegoede) burger behoefden, op militair terrein voorlopig onvervuld.

Liberale officieren zaten enigszins tussen wal en schip. Zij hadden niet alleen veel te stellen met de behoudende opvattingen in militaire kring, maar worstelden ook met het

probleem dat in het burgerlijk-liberale denken voor hun professie geen volwaardige plaats was ingeruimd. Hun grootste bezwaar – en hier vonden zij hun meer conservatieve collega's aan hun zijde – gold de optimistische toekomstverwachting, die het bestaansrecht van het leger dreigde te ondermijnen. Ook in meer algemene zin waren militaire auteurs erop gebrand het maatschappelijk nut van de strijdkrachten te bewijzen: een leger in vredestijd was als een dijk bij windstil weer. Op dikwijls verongelijkte toon trachtten zij aan te tonen dat de militair, alle oude vooroordelen ten spijt, wel degelijk productief was. Vooral bij het bewaken van de openbare orde bewees hij dagelijks zijn nut voor de samenleving. Hij beschermde de eigendommen van de burger, die met dank aan het leger onbekommerd zijn materiële belangen kon behartigen. Hoewel de handhaving van de interne veiligheid en tal van andere vredestaken het leger een meerwaarde konden geven, waren de meeste militaire auteurs ervan overtuigd dat het zich daarvan toch zoveel mogelijk moest bevrijden, zodat het zich volledig op zijn oorlogstaak kon concentreren. Laat het leger zich daarop in alle ernst voorbereiden: professioneel en productief.

In de jaren zestig trad, door toedoen van het Pruisische machtsvertoon en de modernisering van de oorlogvoering, het militaire vraagstuk meer op de voorgrond. De vermeende dreiging van het grote buurland leidde na 1866 weliswaar tot een verhoging van het oorlogsbudget, maar niet tot meer invloed van de Tweede Kamer op het beleid, laat staan tot substantiële hervormingen. Dat was nu precies de soort parlementaire schrikreactie – het blind voteren van geld – waartegen de liberale officieren hadden gewaarschuwd. Zij spraken dan ook van een gemiste kans. Evenzeer tot hun spijt slaagden twee opeenvolgende kabinetten er niet in de *Schutterijwet* te herzien, terwijl ook een poging het militiecontingent te vergroten, op niets uitliep. De burger was blijkbaar nog niet toe aan een verzwaring van de personele lasten, terwijl vrijwel alle militaire auteurs – Knoop was een opvallende uitzondering – overtuigd waren geraakt van de noodzaak dat het aantal onmiddellijk bruikbare militairen flink moest toenemen. Hoe die *Kriegsbereitschaft* het best kon worden opgevoerd, daarover liepen de meningen binnen het officierskorps echter uiteen.

Den Beer Poortugael beval het Pruisische legermodel aan. Dat onderscheidde zich van het Nederlandse kaderleger doordat het een stelsel van zowel algemene als persoonlijke dienstplicht kende. Historici hebben op dit Pruisische model het etiket 'conservatief' geplakt, maar dat is misleidend, omdat het, in tegenstelling tot het traditionele Frans-Oostenrijkse model, geen quasi-beroepsleger was. Uit demografische nood geboren, stelde Pruisen veel vertrouwen in zijn dienstplichtigen en het grote bestand aan reservisten. In dat land was de relatie tussen volk en leger dan ook veel hechter dan in de andere grote mogendheden. Na de inkapseling van de van oorsprong tamelijk zelfstandige *Landwehr* stond het complete leger onder de professionele leiding van het korps beroepsofficieren, dat garant stond voor de handhaving van een strenge krijgstucht. Men kon dit leger met recht een koninklijke armee noemen, vrij van parlementaire bemoeienis. Wat Den Beer in dit hybride Pruisische stelsel vooral aansprak, waren de doelmatigheid, de waarborg van de discipline en de ernst en professionaliteit van het officierskorps. Zijn voorkeur

voor dit stelsel ging bij hem echter niet gepaard met een voorkeur voor een krachtig monarchaal gezag, zoals dat bij de oosterburen bestond.

De Roo van Alderwerelt en Stieltjes waren zeer afkerig van het Pruisische voorbeeld. Zij waren de actiefste en ook bekendste militaire deskundigen, zeker nadat zij in 1866 zitting in de Tweede Kamer hadden genomen. Hun denkbeelden waren echter verre van representatief voor het officierskorps, terwijl zij ook buiten het leger – en dat deed hun meer pijn – weinig steun vonden. De Roo, die van het tweetal de meest concrete plannen presenteerde, ontvouwde een alternatief legerstelsel, dat in zijn ogen waarlijk liberaal en daarmee nationaal was. Hij greep daarbij terug op ideeën uit het Patriots-Bataafse verleden. Zijn uitgangspunt was dat het kaderleger en met name de conscriptie dienden te verdwijnen. Hij beschouwde deze vorm van dienstplicht als een schadelijk bindmiddel dat de relatie tussen volk en leger ernstig verzuurde. Conscriptie paste, zei hij, eenvoudigweg niet bij een vrijheidslievend volk als het Nederlandse. In het spoor van Van der Capellen tot den Pol stelde De Roo hier een tweeledig stelsel tegenover, bestaande uit een op Britse leest geschoeid beroepsleger en een door de schutterijen gesteund militieleger naar Zwitsers model. Precies zoals de *Grondwet* voorschreef. Zijn boodschap aan de (gegoede) burger was dat hij zelf de wapens moest opnemen. Het moderne burgerschap was niet compleet zonder dit militaire element. Het speet hem en Stieltjes dat de burger voor deze boodschap voorlopig doof bleef. De schok van 1866 had niet tot een adequate regeling van het defensiewezen geleid. "In honderd jaar doet zich welligt slechts éénmaal zulk eene gelegenheid voor, om het defensiestelsel onder acclamatie van het volk voorgoed te regelen", zei Stieltjes in december 1869 in de Tweede Kamer.[7] Hij kon niet weten dat een halfjaar later de schrik de Nederlanders pas echt goed om het hart zou slaan.

Evenals het leger bevond ook de marine zich in een maatschappelijk isolement. In haar geval was de scheiding echt fysiek van aard, omdat de vloot zich grotendeels, ver uit het zicht van de Nederlandse bevolking, in koloniale wateren bevond. Ook in een ander opzicht was de afzondering van de marine groter: terwijl het leger met alle wrijfpunten van dien via de dienstplicht stevig aan de samenleving was geklonken, werden op de vloot slechts mondjesmaat miliciens toegelaten, waarbij kwam dat hun inzetbaarheid nauw aan banden was gelegd. Veel marineauteurs zagen daarin een miskenning van het belang van de zeemacht. Toch was het isolement van de vloot deels zelfgekozen. Het marinebeleid kenmerkte zich door een streven zoveel mogelijk zonder parlementaire bemoeienis een eigen koers te varen. Bovendien vertoonden vrijwel alle marineauteurs de neiging de marine als een aparte wereld te beschouwen waarmee buitenstaanders – te beginnen bij legerofficieren – zich niet dienden in te laten, omdat zij geen kennis van zaken hadden. Een deel vond het wel noodzakelijk dat de zeeofficieren meer moeite zouden doen het publiek met het verval van de marine bekend te maken, in de hoop dat de sluimerende populariteit die de vloot dankzij Tromp en De Ruyter nog altijd genoot, zich dan tot een ware belangstelling zou verdiepen. Voorlopig echter overheerste in hun zienswijze op de relatie tussen volk en vloot het verongelijkte gevoel dat de natie de marine haar ware roeping niet liet volgen. De Roo's poging het marinedebat, dat meer dan de discussie over legervraagstukken door sentimenten werd beheerst, te verza-

kelijken, leverde geen succes op. De hunkering naar grote schepen bleef het marinedebat bepalen. Daarbij gingen de zeeofficieren, zoals zal blijken, de koloniën, die zij aanvankelijk vervloekten als de plaats waar de vloot verkommerde, steeds meer als hun reddingsboei beschouwen.

Deel II

Een panacee

(1870-1891)

Hoofdstuk 9

Een electrieke schok

Tot ieders verrassing bezorgden de legers van Pruisen en een aantal andere Duitse staten de Franse armee in 1870 een serie verpletterende nederlagen. Het regime van Napoleon III ging aan dit militaire debacle ten onder; de keizer zelf werd bij Sedan krijgsgevangen gemaakt. De inderhaast uitgeroepen Derde Republiek was, ondanks verwoede pogingen een volkswapening te organiseren, evenmin in staat de Duitse zegetocht een halt toe te roepen. In Versailles werd ter bezegeling van de nationale eenwording het Duitse Keizerrijk uitgeroepen. Het verloop van deze titanenstrijd was in Nederland door velen met ingehouden adem gadegeslagen. Toen de oorlog in juli "alleronverwachts (...) uitbarstte, ging een electrieke schok door geheel ons Vaderland". Het leger werd halsoverkop onder de wapenen geroepen, in de wetenschap dat de belligerenten ook "*ons* Weerstandsvermogen op eene zware proef konden komen stellen".[1] Toen duidelijk werd dat het strijdtoneel ver van Nederland verwijderd zou blijven, konden de opgetrommelde soldaten huiswaarts keren. Angst maakte plaats voor opluchting, zij het dat er ongerustheid bleef bestaan over de intenties van het oppermachtige Pruisen. In dit hoofdstuk komt aan bod hoe de militaire auteurs de schok van 1870 beoordeelden en gebruikten om hun roep om een versterking van de landsverdediging kracht bij te zetten. Omdat deze schok gemakkelijk verlammend kon werken, poogden zij aan te tonen dat Nederland nog altijd goed verdedigbaar was, zelfs met een machtig keizerrijk aan de oostgrens. Tevens vroegen zij zich af hoe Nederland het best op deze nieuwe dreiging kon reageren. Daarbij was het van belang eerst een goede analyse van het Duitse krijgssucces te maken. De militaire auteurs hoopten dat hun medeburgers nu zo de schrik in de benen hadden dat zij eindelijk bereid zouden zijn het leger de aandacht te geven die het verdiende.

De hoop op verbetering werd mede gevoed doordat tijdens de kortstondige mobilisatie, van half juli tot half september, tal van gebreken zichtbaar waren geworden. De militairen waren nog niet terug in hun haardsteden of een regen van klachten begon neer te dalen. En dat terwijl aanvankelijk alles prima in orde had geleken. De minister van Oorlog, Van Mulken, verklaarde dat de wapening voorspoedig was verlopen en dat de problemen die er waren geweest, snel waren verholpen. Mocht hij hebben gehoopt dat hij met deze geruststellende woorden zich de Tweede Kamer van het lijf kon houden, dan kwam hij bedrogen uit. Spoedig werd duidelijk dat er veel mis was met het ruw uit zijn vredesslaap

gewekte leger. In oktober stelde de Kamer vast dat er aan de gemobiliseerde armee zoveel had geschort dat een goede verdediging uitgesloten had geleken. Het leger was "half geoefend, gebrekkig uitgerust en gewapend, onvoldoende geëncadreerd."[2] De minister kreeg het verwijt deze mankementen te hebben verzwegen, terwijl hij ook allerlei betwistbare uitgaven zou hebben gedaan. Het was een publiek geheim dat deze harde kritiek met name afkomstig was van De Roo van Alderwerelt, die tijdens de mobilisatie op eigen houtje op verkenning was gegaan om informatie in te winnen. In een aparte nota deed dit Kamerlid er nog een schepje bovenop. Hij stelde vast dat er in juli weliswaar 59.000 militairen op de been waren gebracht, maar dat deze ongeorganiseerde massa geen leger mocht heten.[3] Van Mulken, die volhield dat de armee, na zo lang op voet van vrede te hebben verkeerd, geen slecht figuur had geslagen, zag in deze verwijten aanleiding ontslag te nemen.[4]

Met Van Mulkens vertrek was de kous niet af. Tot dan toe waren de Kamerleden alleen uit informele bron over het verloop van de mobilisatie ingelicht. Om een definitief oordeel te kunnen vellen, dienden zij over betrouwbaarder gegevens te beschikken. Een parlementaire enquête leek het geëigende middel om deze boven tafel te krijgen, maar daar wilde de volksvertegenwoordiging niet aan uit vrees het kabinet te zeer in het nauw te drijven.[5] Zij zag meer heil in een rapport van de kant van de regering en na enig aandringen vond zij gehoor. In september 1871 bood de minister van Oorlog, kolonel A. Engelvaart, de Tweede Kamer het zogeheten Mobilisatieverslag aan, dat zich als een zwartboek liet lezen. Aan paarden, patronen, schoeisel en kleding, aan vrijwel alles was een tekort geweest. De armee was niet in staat geweest de inmiddels vereiste snelle overgang van vrede naar oorlog te maken; zij was niet *kriegsbereit* gebleken.[6] De talloze tekortkomingen waren voor ingewijden geen nieuws. Trouwens de belangstellende buitenstaander die de alarmerende geschriften van Nepveu, De Roo en Een Landskind had gelezen of recentere publicitaire noodkreten had opgevangen, kon evenmin verrast zijn.[7] De gebreken van het leger waren nu echter voor het eerst in een officieel rapport, voorzien van een ministerieel stempel, "voor het groot publiek openbaar geworden".[8]

Nepveu en De Roo dachten nog altijd verschillend over de oorzaken van de malaise. De eerste legde de schuld volledig bij het parlement en diens roekeloze bezuinigingsdrift, terwijl de laatste de geslotenheid en ondoelmatigheid van het krijgsbestuur als boosdoeners aanwees. Deze twee opinies vormden ook na 1870 de polen van het militair debat. Tijdens de beraadslagingen over het verloop van de mobilisatie wees Stieltjes erop dat de Tweede Kamer, het gejammer van officieren ten spijt, steeds bereid was geweest de oorlogsbudgetten, inclusief de buitengewone kredieten, goed te keuren, mits deze goed onderbouwd waren. De grote fout van het parlement was juist dat het had verzuimd kritisch op de besteding van die gelden toe te zien, waardoor veel daarvan was verkwist.[9] Daartegenover stond de in legerkringen gangbare mening dat de zwakte van het leger te wijten was aan de natie, die vanouds de neiging had in vredestijd uit misplaatste spaarzaamheid de defensie te veronachtzamen. De militaire auteurs voerden Johan de Witt als getuige aan om te 'bewijzen' hoe laks het Nederlandse volk van nature was. De Witt had in 1670 in een brief geschreven dat de aard van de Hollanders zodanig was "dat, als haer de noodt ende periculen niet seer klaer voor oogen comen, zy geensins gedisponeert connen werden,

om naer behooren te vigeleren voor haer eygen securiteyt".[10] Dit citaat keerde in de militaire literatuur steeds weer terug.[11]

Eén militair auteur had aan de wapening van 1870 geen kater overgehouden. Stug hield hij vol dat Nederland verre van weerloos was. Deze verbeten optimist was Knoop, die een spreekbuis had in *De Nieuwe Militaire Spectator*, waarvan hij in 1869 opnieuw de redactie in handen had gekregen. Een jaar later, toen de oorlog tussen Pruisen en Frankrijk zich aankondigde, had hij onmiddellijk ontslag als Kamerlid genomen om zijn plaats in de gelederen weer in te nemen. Hij meende dan ook veel beter dan de Haagse achterblijvers te kunnen beoordelen hoe het leger het er tijdens die spannende zomermaanden vanaf had gebracht. Bij hem niet die "echo (...) van allerlei koffijhuis-praatjes", schreef *De Nieuwe Militaire Spectator* in een sneer naar het inlichtingenwerk van De Roo.[12] In een artikel in *Het Vaderland* van 29 oktober 1870 kwalificeerde Knoop de wijze waarop de Tweede Kamer de toestand van het krijgswezen had getypeerd, als "eenzijdig, overdreven, ongunstig, soms geheel onjuist". Volgens hem waren de echte deskundigen er juist van overtuigd dat de "verdediging, met zeer goede kansen, kon verricht worden". Hij ontkende niet dat er allerlei onvolkomenheden aan het licht waren getreden, maar de Kamer maakte de fout aan dergelijke materiële zaken een te groot gewicht te hechten. Knoop herhaalde wat hij al vaak had gezegd, namelijk dat in de oorlog vrijwel alles van zedelijke factoren, "van de aanvoering en van den geest der troepen", afhing. Wat hij in het verleden onruststokers als L'Homme Gris en Een Landskind kwalijk had genomen, verweet hij nu de Tweede Kamer. Die zou onder aanvoering van De Roo de bevolking nodeloos ontmoedigen door een te sombere voorstelling van zaken te geven.[13]

Er was nog iets dat Knoop onaangenaam had getroffen. Een deel van de Kamerleden had ronduit te kennen gegeven dat de landsverdediging een hopeloze zaak was geworden, nu Pruisen zo sterk en het eigen leger zo zwak was gebleken. Waarom zoveel geld uitgeven als de kans van slagen nihil was?[14] Dergelijke "laffe oudewijvenpraatjes" troffen Knoop in het hart.[15] In *De Gids* betoogde hij dat de toegenomen Duitse dreiging geen reden was nu opeens het hoofd te laten hangen. Onze voorouders hadden wel voor hetere vuren gestaan. Hij hield vol niet blind te zijn voor de gebreken van het krijgswezen, maar men moest daarvan geen overdreven of onware voorstellingen onder het publiek verspreiden, want dan zou men het zelfvertrouwen bij volk en leger ondermijnen. Wie dat toch deed, "berokkent ons evenveel nadeel als hij, die bij den oorlog onze wapenen onbruikbaar maakt of onze onderwaterzettingen doet afloopen".[16] Knoop en zijn *Spectator* lieten zich ook door het Mobilisatieverslag niet uit het veld slaan. Zij bleven ageren tegen de "jammerlijke alarmisten" die het volk wantrouwen inboezemden; het idee dat het leger in verval was, was "eene impertinentie zonder wedergâ".[17] Met deze visie isoleerde Knoop zich nog meer van zijn collega-auteurs dan vóór 1870 al het geval was. Zijn critici vonden dat hij de eisen van de moderne oorlogvoering onderschatte. Zijn suggestie dat de militaire lasten laag konden blijven, als men in oorlogstijd maar genoeg geestdrift aan de dag legde, was in hun ogen gevaarlijk misleidend.[18] Het zuinige Nederlandse volk werd daardoor gesterkt in de neiging te lichtzinnig over de defensie te denken en de waterlinie gemakzuchtig als zijn waarborg te beschouwen.[19]

Knoops critici bleven overigens even vastberaden als hij het geloof in de verdedigbaarheid van Nederland uitdragen. De militaire publicistiek besteedde na de schok van 1870 veel aandacht aan dit thema, zoveel zelfs dat de jaren zeventig een hausse in verdedigbaarheidsliteratuur te zien gaven.[20] Het schrille contrast tussen de verbluffende victorie van Pruisen en de eigen moeizame mobilisatie had het toch al fragiele vertrouwen in de defensie ernstig geschaad.[21] Militaire auteurs die begrepen dat deze gevoelens van machteloosheid fnuikend waren voor een gezonde ontwikkeling van het krijgswezen, zetten alles op alles om deze te bestrijden. In die zin probeerden ook zij, evenals Knoop, de natie weer zelfvertrouwen te geven, maar in tegenstelling tot de redacteur van *De Nieuwe Militaire Spectator* achtten zij Nederland pas verdedigbaar *na* een grondige hervorming van de defensie. Zij beseften dat, om voldoende steun voor de daarmee gepaard gaande lastenverzwaring te verwerven, zij de natie er eerst van moesten overtuigen dat Nederland tot een zinvolle verdediging in staat was. Ook Stieltjes, Knoops oude kameraad-kampvechter tegen het defaitisme, trachtte de lezers van *De Gids* in 1871 moed in te spreken, protesterend tegen de neiging "onze soldaten als stumperts voor te stellen". Anders dan Knoop, wiens afkeer van vernieuwing hij laakte, stelde hij een omvangrijk hervormingsprogram – *zijn* program – als voorwaarde voor een succesrijke verdediging.[22]

Nadat in Frankfurt de vrede was getekend, vonden de militaire auteurs bij herhaling aanleiding het bewijs van de verdedigbaarheid van Nederland te leveren en opbeurende woorden te spreken. Zij gaven daarbij nu en dan lucht aan hun ergernis over het feit dat deze kwestie nog steeds geen uitgemaakte zaak was. D.J. den Beer Poortugael, oud-officier en vader van de militaire auteur, maakte zich in 1871 in het gedicht 'Is Nederland verdedigbaar?' tot tolk van deze verontwaardiging:

"Is Neêrland 't Neêrland dan niet meer,
Van 't eenmaal fier en grootsch welëer?
En strekt de vraag gedaan in 't land
't Geslacht dat leeft niet diep ten schand,
De vraag, bij 't dreigen van gevaar:
'Is Nederland verdedigbaar?'"[23]

Ook luitenant C.L. van Pesch, redacteur van *De Militaire Spectator*, gaf in een bespreking van de brochure *Is Nederland in de daad verdedigbaar?* uit 1871 uiting aan zijn boosheid. De anonieme auteur van dit vlugschrift vond het zinloos zich tegen de "duitschen colossus" te verzetten. Schatten gelds en stromen bloed zouden vergeefs worden geofferd. Niet dat de onbekende schrijver spoedig een aanval uit het oosten verwachtte, hij beweerde juist dat de militairen dit gevaar opzettelijk overdreven en dat Nederland de eerstkomende dertig jaar niet voor een oorlog behoefde te vrezen. Hij rekende voor dat men daarom in die periode gerust 600 miljoen gulden op leger en vloot kon besparen.[24] Van Pesch ergerde zich mateloos aan zulke schandelijke taal, die naar hij vermoedde uit de pen van een leek op militair gebied was gevloeid.[25] Dit onverantwoord speculeren op de onwaarschijnlijkheid van een aanval en tegelijkertijd op de onmogelijkheid van een kansrijke verdediging riep ook bij Brunings een woedend weerwoord op. Het geld op zak houden

en bluffen met onze defensie: "Zulk een patriotisme is Amsterdamsch en Rotterdamsch", schreef hij.[26]

Het officierskorps ving dergelijke onwelgevallige geluiden niet alleen op vanuit de Hollandse handelssteden en het Haagse parlement. Zij kwamen ook van over de grens. In 1872 verscheen in de *Militärische Blätter*, een Duits tijdschrift dat bekend stond om zijn agressieve toon, onder de kromme titel *Is Nederland verdedigbar?*, een reeks artikelen waarin deze vraag met "*einem absoluten* ***Nein***" werd beantwoord. Het Nederlandse jeneverlegertje, dat in de zomer van 1870 zo wankel op de benen had gestaan, was geen partij voor de superieure Pruisische armee. Nederland kon zich maar beter vrijwillig bij Duitsland aansluiten.[27] Het was niet de eerste en evenmin de laatste keer dat dit spoedig tot *Neue Militärische Blätter* herdoopte periodiek Nederland cru bejegende. In eerdere stukken, die door diverse Nederlandse dagbladen waren overgenomen, had het blad de regering in Den Haag van Pruisenhaat en een pro-Franse houding beschuldigd. Tijdens de mobilisatie zou zij haar leger achter de IJssel hebben geconcentreerd om op een geschikt moment Duitsland in de rug aan te vallen. Die krijgskans had zich als gevolg van de Franse nederlaag niet aangediend, maar, waarschuwde het blad, het Duitse leger kon zich niet nogmaals veroorloven "*einen feindlichen Bruderstamm im Rücken zu haben*". Een aantal militaire auteurs vond het zijn eer te na deze aanval, vol krenkende uitlatingen over volk, vorstenhuis en leger, onweersproken te laten. In een open brief die in een aantal dagbladen werd geplaatst, bestreden Booms en Knoop de Duitse aantijgingen.[28] Kapitein F.A.V.W.H. van Tuerenhout zocht de tegenstander thuis op en reageerde in de *Militärische Blätter*. Kapitein Rooseboom gaf, verspreid over twee brochures, een vertaling van *Is Nederland verdedigbar?* uit. In opmerkingen die hij op de tekst liet volgen, trachtte hij te bewijzen dat Nederland zich, wanneer de zwakke plekken in de defensie zouden zijn weggewerkt, in beginsel uitstekend kon verdedigen.[29]

De kwestie van de verdedigbaarheid werd eveneens aan de orde gesteld door de Vereeniging tot Verspreiding van Kennis aangaande 's Lands Verdediging. Deze vereniging, die op 30 mei 1872 werd opgericht, kwam voort uit de vrijwillige weerbaarheid. Krap anderhalf jaar eerder waren leden van de diverse Utrechtse weerbaarheidsclubs bijeengekomen om te bezien hoe zij ervoor konden zorgen dat de belangstelling voor het krijgswezen, opgewekt door de Frans-Duitse oorlog, niet opnieuw zou verflauwen. Daartoe was het volgens hen nodig het Nederlandse volk met een gezonde dosis militaire kennis uit te rusten. Omdat de initiatiefnemers beseften dat de weerbaarheidsbeweging in den lande geen algemene sympathie genoot, achtten zij het wijs voor dit doel een aparte vereniging met een zo breed mogelijk draagvlak in het leven te roepen. Het besluit daartoe viel in mei 1871.[30] Toen de vereniging een jaar later het levenslicht zag, bleek haar basis ondanks dat voornemen tamelijk smal. Het hoofdbestuur bestond uit leidslieden van de Utrechtse weerbaarheid, aangevuld met enkele andere inwoners uit de Domstad, onder wie J. Wolbers, een rechtzinnig protestant die enige bekendheid genoot als bestrijder van de slavernij. Schubart werd voorzitter. Met deze mannen aan het roer liet de vereniging zien dat zij haar afkomst – het conservatief-orangistisch weerbaarheidsmilieu – nauwe-

lijks was ontstegen. Hun plannen waren niettemin ambitieus. Zo overwogen zij de uitgave van een weekblad, geheel gewijd aan het Nederlands defensiewezen.[31]

Reeds tijdens de oprichtingsfase van de vereniging zagen Schubart en de zijnen zich geconfronteerd met het probleem dat hun pogingen meer belangstelling voor het krijgswezen te wekken, afketsten op de "moedelooze meening" dat verdedigen zinloos was. Zij kwamen tot de conclusie dat zij eerst dit tragische misverstand uit de wereld moesten helpen, alvorens zij hun voorlichtingswerk met vrucht konden aanvangen. Daarom besloot het voorlopig bestuur op 20 juni 1871 een prijsvraag uit te schrijven die als volgt luidde: "Kan Nederland met hoop op goeden uitslag zelfs tegenover een overmachtigen vijand verdedigd worden en welke zijn de middelen daartoe noodig?" De hoop was dat het winnende betoog het definitieve antwoord zou opleveren. Er kwamen vijftien reacties binnen, die naar een eerste prijs van zeshonderd gulden dongen.[32] Een commissie van officieren van leger en vloot die was aangesteld om de inzendingen te beoordelen, vond er slechts twee de moeite waard. Zij was voorts van mening dat zelfs de beste van de twee, een stuk van de hand van luitenant W. Hoogenboom, niet voor bekroning in aanmerking kwam, omdat ook hij onvoldoende overtuigend had aangetoond dat Nederland verdedigbaar was zonder dat men de schatkist zou uitputten.[33] Ondanks dit minpunt ging de vereniging er toch toe over het betoog van Hoogenboom en dat van nummer twee, een achter de letters N.N. schuilgaand infanterieofficier, te publiceren.[34]

Hoogenboom, N.N. en andere predikers van de verdedigbaarheid slaagden er niet in met verrassende nieuwe inzichten voor de dag te komen. Wat dat betrof, schreef een recensent in *De Tijdspiegel*, had de vereniging zich de moeite van een prijsvraag kunnen besparen en beter tot een heruitgave van Oud-Soldaats *Is Nederland nog te verdedigen?* uit 1849 kunnen overgaan.[35] Nog steeds gold de natuurlijke gesteldheid van Nederland, het vele water en de slappe bodem, als het bewijs dat het land afdoende tegen vreemde indringers kon worden beschermd. De twee prijsvraagauteurs probeerden het vertrouwen in het water als machtige bondgenoot te verstevigen door uit te leggen hoe goed het inundatiestelsel werkte.[36] Met dit natte wapen kon de toegang tot Holland hermetisch worden afgesloten. *De Nieuwe Militaire Spectator* greep de zoveelste confrontatie met die oude wijsheden aan om nogmaals te benadrukken dat de vraag naar de verdedigbaarheid eigenlijk allang geen vraag meer mocht zijn. Wie nu nog twijfelde en om garanties en zekerheden bleef vragen, wilde zich kennelijk niet verweren; die miste de geestkracht zich de noodzakelijke opofferingen te getroosten. Volgens dit tijdschrift moest men het Nederlandse volk ervan overtuigen dat de defensie niet zozeer een zaak van *kunnen* als wel van *willen* was.[37]

Met betrekking tot het militaire geloofsartikel, dat een gezond en krachtig volk zich met succes kan verdedigen als het maar bereid is zich tot het uiterste in te spannen, kende het officierskorps geen afvalligen, althans geen die daar in geschrifte voor uitkwamen. Wel was er ruimte voor nuanceringen, zoals de gedachte dat het bewijs van de verdedigbaarheid nooit volkomen sluitend kon worden geleverd. Krijgskunde was geen wiskunde. Daarom was volgens Rooseboom de door zijn collega's zo graag gemaakte vergelijking tussen het defensiebudget en een verzekeringspremie eigenlijk onzuiver, "want welke natie ter wereld heeft den *vasten waarborg* dat hare strijdkrachten hare positie zullen

kunnen handhaven?" Die garantie had zelfs het machtige Duitsland niet.[38] Andere auteurs gaven toe dat er zich vanzelfsprekend situaties konden voordoen waarin een klein land als Nederland onder de voet zou worden gelopen, bijvoorbeeld wanneer het gelijktijdig door twee of meer grote mogendheden zou worden aangevallen. Maar dan nog, schreef kapitein L.J.M. Glasius in *De Gids*, had het Nederlandse volk de morele plicht, vooral ook gelet op zijn glorierijk verleden, zijn onafhankelijkheid zo duur mogelijk te verkopen.[39] Het besef van zijn kwetsbaarheid mocht Nederland er niet toe brengen zijn zelfstandigheid bij voorbaat prijs te geven door zich onder de hoede van een sterke natie te begeven. "Een roemvolle ondergang is te verkiezen boven het voortslepen van zulk een ellendig bestaan!"[40]

Waren de militaire auteurs, vooral wanneer zij uitriepen dat een wilskrachtig volk vrijwel onverslaanbaar was, niet bezig de gerede twijfel aan de verdedigbaarheid, die wellicht ook in hun binnenste knaagde, te overschreeuwen? Spraken zij niet slechts bezweringsformules uit om het spook van het defaitisme in de fles te houden? Nee, zij meenden oprecht dat Nederland goed verdedigbaar was, en wel tegen in hun ogen draaglijke lasten voor de bevolking. Zij gingen daarbij uit van het meest voor de hand liggend scenario dat één grote mogendheid, waarschijnlijk Duitsland, ons land in het kader van een Europees oorlog met een deel van haar troepenmacht zou aanvallen. In zo'n geval waren we niet kansloos, mede omdat we dan op hulp van bondgenoten mochten rekenen. Ondanks de nu en dan betoonde ergernis over het feit dat de scepsis zo taai was, volhardden de militaire auteurs in het idee dat het verspreiden van kennis over het krijgswezen uiteindelijk tot meer vertrouwen zou leiden. Dat was ook het uitgangspunt van majoor C.D.H. Schneider, die in *De Gids* ten strijde trok tegen de vaak verkondigde maar onnodig pessimistische opvatting dat, wanneer in de winter het kwik tot onder het nulpunt daalde en de sloten, meren en inundaties dichtvroren, de deur naar Holland wijd open kwam te staan. Hoewel strenge vorst stellig voor complicaties zou zorgen, was het mogelijk, legde Schneider het "gilde van twijfelaars" uit, afdoende voorzorgsmaatregelen te treffen, zeker met de stoomgemalen en springmiddelen van tegenwoordig.[41] In een vestingoorlog werkte de vooruitgang van de techniek volgens de militaire auteurs sowieso in het voordeel van de verdedigende partij.[42] Van Tuerenhout wees op de torpedo en het steeds betere geschut. Met die hulpmiddelen kon de numeriek zwakke zich onaantastbaar maken.[43]

Het onwankelbare vertrouwen in de verdedigbaarheid nam niet weg dat het Nederlands officierskorps diep onder de indruk was van het succes van de Pruisische wapenen. De wijze waarop Frankrijk "met zijn alouden naam van eerste militaire mogendheid" was verslagen, was in één woord verbijsterend.[44] Nederlandse militaire auteurs gingen, evenals hun buitenlandse vakbroeders, naarstig op zoek naar een verklaring voor het enorme krachtsverschil tussen de twee kemphanen. Zij verslonden de eerste gepubliceerde krijgsverslagen en waagden zich aan het schrijven van eigen overzichten.[45] Bij hun analyses maakten zij gretig gebruik van het werk van E.G.H.C. baron Stoffel. Deze Franse kolonel was van 1866 tot 1870 militair attaché in Berlijn geweest en had vanuit die standplaats in lange epistels zijn regering keer op keer gewaarschuwd voor de groeiende militaire macht van Pruisen. Daarbij had hij niet geschroomd erop te wijzen dat, vergeleken bij

deze geoliede oorlogsmachine, het gemakzuchtige Franse leger ernstig in gebreke bleef. Zijn waarschuwingen waren echter aan dovemansoren gericht. In Parijs twijfelde vrijwel niemand aan de Franse onoverwinnelijkheid, die door de oorlogen in Algerije, de Krim en Italië leek te zijn herbevestigd. Toen Stoffels rapportage na de catastrofe werd gepubliceerd, baarde zijn schets van het contrast tussen beide legers in Europese militaire kringen veel opzien.[46] "'t is Stoffel vóór, en Stoffel na", aldus één auteur.[47] *Het Vaandel* drukte delen van zijn werk in vertaling af.[48] Nederlandse officieren voelden zich verwant met deze "*pauvre Cassandre inécoutée*". Waren zij zelf ook niet roependen in de woestijn?[49]

Op zich waren de door Stoffel aangedragen verklaringen voor de overmacht van Pruisen niet nieuw. De militaire pers was al sinds 1866 druk doende het geheim van de Duitse militaire voorspoed te doorgronden en aan dat debat werden na 1870 nauwelijks nieuwe argumenten toegevoegd. Juist het omgekeerde was het geval, in de zin dat er door de oorlog tegen Frankrijk een belangrijke verklaringsgrond wegviel. De zege op Oostenrijk was voor een deel, en door sommige krijgskundigen zelfs compleet, aan de superioriteit van het naaldgeweer toegeschreven.[50] Vandaar dat er na 1866 een "snelvuurkoorts" door Europa trok. Vele landen, waaronder Nederland, gingen in snel tempo over tot de aanmaak of aanschaf van achterladers om de achterstand op Pruisen in te halen.[51] Het gevolg was dat de Franse infanteristen in 1870 de vijand met de gloednieuwe *chassepot* tegemoet traden, een wapen dat beter was dan het *Zündnadelgewehr*.[52] Daardoor was het in één klap afgelopen met het argument dat de Duitsers hun overwinningen simpelweg aan een betere bewapening te danken hadden. Nu was duidelijk dat vooral de superieure organisatie van het Pruisische krijgswezen de doorslag had gegeven. Een volksleger onder leiding van een theoretisch uitstekend onderlegd officierskorps was de meerdere gebleken van een armee waarvan de slecht geschoolde officieren de oorlogsvoorbereiding hadden verwaarloosd, in de mening dat op het slagveld alleen de dapperheid van de troep en het genie van de veldheer telden. Niet aan lafheid of verraad, zoals velen in het najaar van 1870 riepen, maar aan haar eigen onbekwaamheid was de Franse armee bezweken. Nu zij genadeloos van haar voetstuk was gestoten, kon zij het Nederlandse leger niet langer tot voorbeeld dienen.[53]

De Nederlandse militaire publicistiek, die al sinds 1866 de blik dikwijls naar Pruisen had gewend, fixeerde zich nu vrijwel volledig op dat land. Voor veel auteurs kwam de militaire wijsheid uitsluitend nog uit het oosten. Typerend voor die nieuwe gemoedstoestand was dat luitenant W.L. de Petit, die zich in *De Militaire Spectator* tegen een te overdreven bewieroking van het Duitse leger kantte, betogend dat het zijn triomfen grotendeels aan zijn numerieke meerderheid te danken had, terstond lik op stuk kreeg. Dat de Duitsers meermalen met een grote overmacht op het slagveld waren verschenen, hadden zij uitsluitend aan hun bijkans volmaakte legeraanvoering te danken, las luitenant L.C. van Vleuten hem de les.[54] Knoop, Stieltjes en De Roo bleven een gereserveerde houding tegenover Pruisen aannemen, want, schreef de eerste, "geheel Pruissen is een groot legerkamp, eene groote kazerne; maar vrijheid moet gij daar niet zoeken, die is geheel en al opgeofferd aan het streven naar oorlogsroem en naar volkskracht".[55] Maar toch moesten ook zij, meer nog dan vóór 1870, erkennen dat men van het Duitse leger veel kon leren. Vooral de ernst waarmee het militair metier er werd beoefend, sprak hun

aan.[56] Terwijl dit drietal duidelijk de behoefte bleef voelen afstand te bewaren, schrok een jongere generatie officieren er niet voor terug het Duits krijgsvoorbeeld te omarmen. Deze merendeels "jeugdige *proneurs* van het Pruissische systeem", onder wie Van Tuerenhout en Rooseboom, maakten kort na 1870 hun publicitair debuut.[57] In navolging van Den Beer Poortugael propageerden zij dat Nederland bij de noodzakelijke militaire hervorming het voortreffelijke legerstelsel van het grote buurland tot richtsnoer moest nemen. Zij wierpen daarbij, zoals nog zal blijken, verwijten van militarisme en "Prussomanie" ver van zich.

De Nederlandse officieren zaten niet volledig op één lijn als het erom ging te bepalen wat nu precies de essentie van het Pruisische succes was. Op zich hechtten zij allen veel waarde aan de factor "intelligentie". Het Duitse leger was slimmer geweest dan zijn vijanden. Het was de zege geweest van het verstand op het onverstand.[58] Maar op de vraag wiens intelligentie dan zoveel gewicht in de schaal legde, gaf niet iedereen hetzelfde antwoord. Een aantal schrijvers, onder wie Brunings, zocht de verklaring in de in Pruisen al geruime tijd bestaande algemene leerplicht. Daardoor waren de Duitse soldaten niet slechts het lezen en schrijven min of meer machtig, maar waren zij ook beter in staat te gehoorzamen, want alleen een enigermate ontwikkeld militair kon de hem gegeven bevelen met innerlijke overtuiging uitvoeren. Ook deze opinie was ouder dan 1870, getuige de vaak aangehaalde uitspraak van Moltke dat de zege bij Königgrätz de verdienste was van de Pruisische schoolmeester. Volgens Brunings kon men Sedan, Metz en Straatsburg aan de palmares van deze onderwijzer toevoegen.[59] Dankzij hem had de Duitse soldaat zich op het oorlogspad gedisciplineerder en in moreel opzicht hoogstaander gedragen dan zijn tuchteloze Franse tegenstander. Deze mening, die zich uitstekend met een dosis protestants superioriteitsgevoel liet mengen, sloot goed aan bij de vooral in weerbaarheidskringen levende overtuiging dat de jeugd door een combinatie van algemene dienstplicht en verplicht onderwijs, met uiteraard veel gymnastiek, tot een manhaftig verdediger van het vaderland kon worden gevormd.[60]

Het merendeel van de militaire auteurs vond echter dat de Duitse soldaat te veel lof kreeg toegezwaaid. Vooral buiten Duitsland had men een overtrokken beeld van diens "groote intelligentie", alsof hij een halve stafofficier was. In werkelijkheid was hij vaak nog een halve analfabeet, bij wie de discipline er in een geestdodende dril werd ingestampt. Van zijn deugdzaamheid maakte men zich eveneens een te fraaie voorstelling, want ook hij had zich in de jongste oorlog geregeld misdragen. Volgens deze officieren was de invloed van de Pruisische schoolmeester op het leger dan ook tot mythische proporties opgeblazen.[61] Zij hechtten meer waarde aan de conclusie van Van Pesch dat "de intelligentie in het Duitsche leger niet te danken is aan de volksscholen, maar veeleer aan de omstandigheid dat alle standen der maatschappij daarin vertegenwoordigd zijn".[62] Het onstuitbaar voortrollen van de Pruisische zegekar moest worden toegeschreven aan de persoonlijke dienstplicht, die ervoor zorgde dat de kern der natie ofwel, in Knoops taal, "het rijke, beschaafde, verlichte, verstandelijk ontwikkelde gedeelte des volks" in het leger diende.[63] "De intelligentie, de deugd, de kracht van de geheele natie zijn alzoo in de Pruisische gelederen vertegenwoordigd", aldus Glasius.[64] De persoonlijke dienstplicht

had het leger tot een gerespecteerd deel van de samenleving gemaakt.[65] Hoewel Knoop een eind meeging in deze lofprijzingen – zijn eigen ideaal leek in Pruisen te zijn verwezenlijkt –, voelde hij zich steeds genoodzaakt de geestdrift voor dat land te temperen. Hij herinnerde zijn lezers – en wellicht ook zichzelf – er streng aan dat in Pruisen de vrijheid ver te zoeken was. Men mocht de zaken niet zo voorstellen alsof daar aan de wijze waarop het krijgswezen was georganiseerd, de wil van de bevolking ten grondslag lag. Het parlement had zich er tijdens het *Verfassungskonflikt* fel tegen verzet en pas na de grote militaire successen min of meer mee verzoend. Het volk bleef evenwel met ijzeren banden aan het leger gekluisterd.[66]

Hoe belangrijk zij het ook vonden dat alle standen in het leger present waren, de meeste officieren waren toch geneigd de militaire suprematie van Pruisen in nog grotere mate aan de voortreffelijkheid van het officierskorps, die "aristocratie der beschaving", toe te schrijven. De uitmuntende legeraanvoering had in de oorlog tegen Frankrijk het grote verschil gemaakt, concludeerde Den Beer Poortugael.[67] De meeste bewondering ging uit naar de Generale Staf, waarop het gezegde "kennis is macht" bij uitstek van toepassing was.[68] In dit orgaan dienden officieren die met de beste resultaten de *Kriegsakademie* hadden doorlopen en daarna voortdurend blijk van hun geschiktheid en niet aflatende plichtsbetrachting gaven. Het favoritisme en amateurisme van de Franse Generale Staf staken er schril bij af. Niet aan het buitengewone genie van één veldheer – altijd een lot uit de loterij – dankte Pruisen zijn krijgsfortuin, maar aan de wetenschappelijke wijze waarop het zijn oorlogen voorbereidde en voerde. In dat land waren de aanvoerders, betoogde Glasius, geen van de Olympus afgedaalde halfgoden maar producten van een perfect opleidingsstelsel. De grootste prestatie van Moltke was dan ook dat hij zich gemakkelijk vervangbaar had gemaakt. Viel hij weg, dan produceerde het systeem onmiddellijk een even bekwame vervanger.[69] Hoewel anderen niet zo ver gingen als Glasius en oog hadden voor het unieke talent van Moltke[70], was iedereen het erover eens dat de professionaliteit van het officierskorps de sleutel tot het succes van Pruisen was. Deze elite had door zijn kennis en kunde een natuurlijk gezag over de lagere rangen verworven. "De beroemde krijgstucht van het Pruisische leger [berust] niet op den stok maar op het door beschaving verkregen zedelijk overwicht van den meerdere."[71]

Het ophemelen van het Duitse krijgswezen was niet zonder risico, omdat het Nederlandse volk erdoor gemakkelijk van zijn eigen onmacht overtuigd kon raken. Dan zou de "electrieke schok" van 1870 alsnog verlammend werken en dat was dan ook de reden waarom luitenant De Petit het nodig vond de Duitse prestaties te relativeren.[72] Daarom ook stelden andere militaire auteurs met klem dat Nederland geenszins verloren was, mits het er snel toe overging de landsverdediging aan de moderne door Duitsland gestelde maatstaven aan te passen. De bereidheid daartoe leek nu inderdaad aanwezig. De publieke aandacht voor het krijgswezen was groter dan ooit. Het nieuwe kabinet dat zich in januari 1871 onder leiding van Thorbecke in de Tweede Kamer presenteerde, deed dat "met het geweer op schouder", om aan te geven dat de defensiepolitiek hoge prioriteit zou krijgen. Nu de liberale kopstukken in het kabinet voorgoed van het waandenkbeeld van eeuwige vrede genezen leken, roken de officieren hun lang verbeide kans. Natuurlijk was er nog steeds de propaganda van de "vredescongresmannen". Deze ging – en ook dit was een

effect van de schok van 1870 – in Nederland zelfs luider klinken dan voorheen, want ongeveer gelijktijdig met het aantreden van het derde kabinet-Thorbecke werd het Algemeene Nederlandsche Vredebond opgericht. Omdat deze organisatie geen grote aanhang wist te verwerven, zag de militaire pers de vredebonders niet als een ernstige bedreiging en schonk hun, op een enkele veeg uit de pan na, weinig aandacht.[73] Het was volgens *De Nieuwe Militaire Spectator* vergeefse moeite te proberen deze naïevelingen van hun ongelijk te overtuigen: "gij zoudt even goed kunnen beproeven een neger blank te wasschen".[74]

De Duitse overwinning op Frankrijk zond, zoals gezegd, een schokgolf door Nederland, temeer daar tijdens de kortstondige mobilisatie was gebleken dat het eigen leger grote gebreken vertoonde. De militaire auteurs hoopten dat de geesten rijp waren voor een grondige versterking van het leger, nu deze zwakte onomstotelijk was aangetoond. Tegelijkertijd beseften zij dat het indrukwekkende Pruisische machtsvertoon ook gemakkelijk tot defaitisme kon leiden. Daarom deden zij in de jaren zeventig hun best de burger ervan te overtuigen dat Nederland nog altijd goed verdedigbaar was. Met uitzondering van Knoop, die vooral de betekenis van morele factoren benadrukte, verbonden zij daaraan de voorwaarde dat eerst een grote materiële en organisatorische achterstand moest worden ingelopen. Zolang dat niet was gebeurd, zou Nederland inderdaad weerloos zijn. De militaire auteurs bleven ervan overtuigd dat het verspreiden van kennis over het krijgswezen de burger het noodzakelijke vertrouwen in de verdedigbaarheid kon bijbrengen. In de uitoefening van deze voorlichtingstaak moest de officier zich echter een evenwichtskunstenaar betonen. Zijn boodschap moest zowel alarmerend als vertrouwenwekkend zijn. Hij moest de burger wijzen op de grote gevaren, maar daaraan onmiddellijk geruststellend toevoegen dat Nederland te verdedigen was, als men werkelijk wilde. De "electrieke schok" moest de burger prikkelen, niet verlammen.

Het vertoog van de verdedigbaarheid fixeerde zich na 1870 vrijwel volledig op de Duitse dreiging. De militaire auteurs moesten nu aantonen dat het kleine Nederland zelfs tegen het machtige keizerrijk stand zou kunnen houden. Het was geen wonder dat het merendeel van hen erg onder de indruk was van of zelfs betoverd door de prestaties van het Duitse leger. Uit hun analyses bleek dat vooral de persoonlijke dienstplicht en de professionaliteit van het officierskorps ofwel meer in het algemeen de superieure intelligentie van het Duitse leger de doorslag hadden gegeven. De vraag die zich onmiddellijk opdrong, was in hoeverre Nederland de Pruisische legerinstellingen zou moeten kopiëren, om ook in de toekomst een zelfstandige natie te kunnen blijven. Zoals in de volgende hoofdstukken zal blijken, liepen daarover binnen en buiten het officierskorps de meningen uiteen. Een militaire meerderheid vond dat, om de suprematie van Pruisen te neutraliseren, het Nederlandse leger in organisatorisch opzicht zoveel mogelijk op dat van zijn oosterbuur moest gaan lijken. Naar de mening van Stieltjes en De Roo van Alderwerelt zou het navolgen van het Pruisische voorbeeld de burgerlijke vrijheden echter te zeer aantasten.

Hoofdstuk 10

Geld is niet genoeg

Na de Duitse overwinning op Frankrijk drong de persoonlijke dienstplicht zich in de militaire publicistiek sterk op de voorgrond. Tot 1870 was het officierskorps met dit vraagstuk omzichtig omgesprongen. Een ruime meerderheid vond het niet redelijk de burger het recht op dienstvervanging te ontzeggen, zeker zolang het kazerneleven zulke ruwe trekken had. Bovendien, zo vond men, diende de mogelijkheid zich vrij te kopen het algemeen belang. Ook Knoop benaderde dit vraagstuk behoedzaam omdat hij de gegoede burgerij niet tegen zich in het harnas wilde jagen. Eind jaren zestig stelde hij zijn mening onder invloed van het militaire succes van Pruisen echter al iets bij. Hij schreef toen, nog altijd voorzichtig, dat de invoering van de persoonlijke dienstplicht op zich noodzakelijk was, maar dat men daarmee moest wachten totdat "de openbare meening, de geest onzes volks" er rijp voor was.[1] Zoals in dit hoofdstuk aan bod komt, was het na 1870 met deze prudentie gedaan. Na de schokkende gebeurtenissen van dat jaar meenden veel officieren dat hun tijd was gekomen. Op hoge toon eisten zij onmiddellijke afschaffing van de dienstvervanging. Wat hun betrof was er geen ontsnappen meer aan: ook de gegoede burger moest actief aan de landsverdediging gaan meewerken.

Voor de meeste militaire auteurs was het na 1870 een uitgemaakte zaak dat de invoering van de persoonlijke dienstplicht hoogst urgent was. Dit beginsel was immers een essentieel onderdeel van de Pruisische succesformule. Deze Duitse staat had een leger op de been gebracht waarin de volkskracht tot volle ontplooiing was gekomen. Daarom mocht deze strijdmacht met recht een volksleger heten. Met dit voorbeeld voor ogen moest de burger ervan worden overtuigd dat ook in Nederland de militie in verstandelijk en moreel opzicht een precieze afspiegeling van de natie moest worden. Het afstandelijk compromis tussen volk en leger, waarop de *Militiewet* van 1861 was gebaseerd, was onhoudbaar geworden. Niet alleen jonge officieren als Van Tuerenhout en Rooseboom confronteerden de natie met dit aangescherpte standpunt, ook auteurs als Knoop en Weitzel, die de dienstvervanging jarenlang als een vaststaand feit hadden aanvaard, verkondigden nu dat Nederland zo snel mogelijk de verplichte persoonlijke krijgsdienst moest invoeren.[2] De door de Duitsers bewerkstelligde omwenteling in de "oorlogskunst" maakte die eis onafwendbaar, zo rechtvaardigde een anonieme auteur in 1874 deze omslag in het militaire denken. Als het tij verloopt, moet men de bakens verzetten.[3]

Nepveus oude ideaal van een klein en maatschappelijk geïsoleerd leger, dat bij voorkeur vrijwilligers in de gelederen had, leek door het militaire succes van Pruisen geen toekomst meer te hebben. Ook zijn afkeer van miliciens en reservisten leek volledig achterhaald. De jonge propagandisten van het Pruisische legermodel hadden dan ook weinig op met de conservatieve opvattingen van deze generaal, die in 1871 overleed. Officieren als Van Tuerenhout en Rooseboom waren juist sterk door het liberaal-militaire gedachtegoed van Knoop, Stieltjes en De Roo van Alderwerelt beïnvloed. In bewoordingen die aan het vocabulaire van dit drietal waren ontleend, benadrukten zij de noodzaak van een goede voorlichting over de landsverdediging. Het leger moest uit zijn schadelijke afzondering worden verlost, zo kon men ook uit hun mond horen. Tevens propageerden zij het idee dat het krijgswezen alleen kon worden gesaneerd als het aan het volle licht van de openbaarheid werd blootgesteld. Geslotenheid was een teken van zwakte. Omdat ook zij het publieke debat wilden stimuleren, waren zij er niet rouwig om dat het Comité van Defensie in de jaren zestig een stille dood was gestorven. Zij waren ervan doordrongen dat er geen sterk leger mogelijk was zonder de instemming en medewerking van de natie.[4]

Knoop, Stieltjes en De Roo stonden zoals gezegd gereserveerder tegenover Pruisen dan deze nieuwe lichting auteurs. Het drietal wilde ervoor waken dat men zich door de glans van de Duitse wapenen liet verblinden. Veel liberale burgerpublicisten deelden hun vrees. Zo waarschuwde het tijdschrift *Onze Tijd* dat het Pruisische leger niet alleen Frankrijk maar ook de "constitutioneele partij" in eigen land had verslagen.[5] De bekendste vermaning kwam van de Groninger hoogleraar B.D.H. Tellegen. In de brochure *Duitschland en Nederland* – de tekst van een uitgesproken rede – hield hij zijn publiek voor dat Duitsland een onvrije staat was en voorlopig ook zou blijven. "Openbare gezindte-scholen zonder vrijheid van onderwijs, schoolplichtigheid, langdurige en strenge discipline onder de wapens: het staat alles in verband met hetzelfde stelsel. Opleiding tot gehoorzaamheid aan monarchie, aristocratie en geestelijkheid!"[6] Tellegen, die niet geloofde dat de grote buur op het punt stond Nederland in te lijven, vond het hoe dan ook zinloos zich tot de tanden te wapenen, omdat een dergelijke inspanning in een klein land altijd op "militair vertoon en militair geknutsel" uitliep.[7] Hij was bevreesder voor "het gevaar eener andere annexatie", namelijk dat Nederland uit angst én bewondering voor Duitsland voor de autoritaire verleiding zou zwichten. Volgens hem kon ons land zijn nationaliteit alleen bewaren, als het zijn burgerlijke tradities trouw bleef en in het bestuur majoriteit boven autoriteit bleef stellen.[8]

De waarschuwing van Tellegen tegen een staat die de burgerlijke vrijheden aan banden legde en de volkswelvaart ondermijnde, om een krachtige krijgsmacht op te bouwen, stond in een liberale traditie. Om deze soms vage gevoelens van achterdocht jegens het militaire apparaat en de vrees voor een te grote invloed van het leger op staat en maatschappij kernachtig te verwoorden, was in de jaren zestig het begrip militarisme in omloop gebracht. Dit neologisme had mede bekendheid verworven dankzij de Franse socialist Pierre-Joseph Proudhon, die het in 1864 gebruikte om de Belgische monarchie te typeren.[9] Drie jaar later brachten Zuid-Duitse katholieke auteurs in een pamflettenoorlog tegen Pruisen de term in verband met deze om zijn machtspolitiek verfoeide staat.[10] Tegelijkertijd deed het woord militarisme zijn intrede in de Nederlandse militaire pers. Een

zekere Pasquino zette in *De Nieuwe Militaire Spectator* onmiddellijk de toon door te betogen dat anders dan in Duitsland, waar het officierskorps een adellijke elite vormde, dit begrip in Nederland geen bestaansrecht had: "maar we zijn in Nederland, waar het militaire element nimmer op eenigen voorrang heeft kunnen bogen en waar de privilegiën van het militarisme een ware abnormaliteit zouden heeten en alleen daartoe strekken om het leger nog meer impopulair te maken dan het, helaas, is".[11]

Ontkenningen als deze namen niet weg dat dit beladen begrip zich in de discussie over de hervorming van het krijgswezen nestelde. In liberale kring werd de vrees geuit dat de geest van het militarisme niet bij Zevenaar rechtsomkeert zou maken. Zelfs een zo vrijheidlievend en weinig krijgsgezind volk als het Nederlandse mocht zich hiervoor niet bij voorbaat immuun wanen. *Onze Tijd* stelde met opgeheven vinger vast dat dit spook, in de persoon van een staatsgreep plegende stadhouder, het vaderland al tweemaal had bezocht.[12] Volgens de militaire pers waren dit soort angstvisioenen van iedere zin voor de werkelijkheid gespeend. In 1872 trachtte *De Militaire Spectator* in een sarcastisch artikel met het militarisme af te rekenen. Het blad vatte dit woord op als "een epitheton dat geslingerd wordt vooral naar het hoofd van hen die het land op afdoende wijze willen verdedigen". Het was tevens een wapen in handen van hen die zich, zoals *Onze Tijd*, sterk maakten voor het Zwitserse legermodel, waarin voor een militaire kaste geen plaats was. Dit stelsel dat burgers soldaatje leerde spelen, was volgens de *Spectator* pas echt militarisme, en wel "van eene hoogst bespottelijke soort".[13] Ook andere militaire auteurs vonden de vrees voor militarisme op Nederlandse bodem onzinnig. Het leger gedijde daar van nature immers slecht.[14]

Volgens Bevaart was de vrees van de liberalen dat zij, onder het mom van militaire noodzaak, hun moeizaam gewonnen vrijheden en hun controle over de staatsfinanciën weer zouden verliezen, wel degelijk terecht. De officieren zouden naar aanleiding van de schok van 1870 in overgrote meerderheid tot de conclusie zijn gekomen dat het leger niet alleen meer geld maar beslist ook meer bevoegdheden moest krijgen. In hun ogen was Pruisen nu het ideale voorbeeld van hoe de verhouding tussen het militaire en civiele ressort moest worden geregeld. Hoewel de officieren, aldus Bevaart, het bestel van 1848 niet openlijk aanvielen, waren zij wel degelijk voorstander van de vestiging van een autoritaire staat. Zij waren ondanks hun tegenwerpingen onvervalste militaristen. Thorbecke moest dan ook bij zijn voornemen de defensie te versterken een vaste koers zien te varen tussen enerzijds de "antimilitaristen", die elke aan het leger bestede gulden weggegooid geld vonden, en anderzijds deze gevaarlijke "militaristen".[15] Op deze zienswijze valt veel af te dingen. Om te beginnen dienden die reactionaire krachten waarlangs de liberale stuurman moest laveren, niet zozeer in het leger maar in de gelederen van de Weerbaarheidsbond te worden gezocht. En deze twee groepen kan men, zoals we eerder zagen, niet over één kam scheren. Bovendien is Bevaarts stelling dat het officierskorps zich en bloc tot het militarisme zou hebben bekeerd, zeer zwak onderbouwd en, zoals nog zal blijken, niet bestand tegen een nadere kennismaking met de militaire publicistiek van na 1870.[16]

De officier die zich de meeste moeite getroostte het Pruisische krijgswezen en meer in het bijzonder de persoonlijke dienstplicht aan te prijzen, was Van Tuerenhout. Knoop was in 1874 in *De Gids* vol lof over het talent van deze toen 35-jarige kapitein.[17] *De Nieuwe Militaire Spectator* typeerde hem als "de aangewezen zendeling om de leer van de persoonlijke krijgsdienst te verkondigen".[18] Met Knoop had hij gemeen dat hij het zijn plicht achtte voor de vaderlandse krijgsmacht in de bres te springen, wanneer buitenlandse auteurs haar in haar eer aantastten. Nadat hij in 1872, zoals vermeld, een duel met de *Militärische Blätter* had uitgevochten, zond hij een jaar later opnieuw een boze brief naar Berlijn, ditmaal om de *Allgemeine Militär Zeitung* terecht te wijzen, omdat dit blad in een artikel over de strijd in Atjeh het Nederlands-Indische leger onheus zou hebben bejegend.[19] Dergelijke acties waren echter bijzaak. Van Tuerenhout zag het evenals Knoop als zijn publicitaire hoofdtaak zijn landgenoten meer bekend met het krijgswezen te maken. Ook hij was optimistisch, in de zin dat hij ervan overtuigd was dat de burgerij, wanneer zij eenmaal goed was voorgelicht, zou beseffen dat het leger niet een haar vijandige macht was, maar een onmisbaar instrument tot handhaving van de onafhankelijkheid van het land. Was die slag om de publieke opinie gewonnen, dan zou niets de versterking van de defensie meer in de weg staan.[20] Anders dan Knoop was Van Tuerenhout er vooral op uit de koudwatervrees voor het Pruisische legerstelsel te bestrijden.

In vele geschriften, op avonden van de VBK en tijdens spreekbeurten in het land droeg Van Tuerenhout zijn boodschap uit. Hij wilde zijn gehoor ervan overtuigen dat het Pruisische legerstelsel in wezen een vrijzinnig stelsel was. Het was immers op de verlichte denkbeelden van Scharnhorst gebaseerd. Zo had iedereen, rijk en arm, dezelfde militaire plichten. Alle burgers waren gelijk voor de wet, zij het dat de "meer ontwikkelden en meer beschaafden" in de bevoorrechte hoedanigheid van *Einjährige* op eigen kosten hun tijd in uniform mochten doorbrengen.[21] Een vrijstellingsbeleid dat ruimhartiger was dan in Nederland, hield de dienstplichtlast draaglijk. Hij wees erop dat het Pruisische stelsel ook goedkoper was, omdat het weinig dure vrijwilligers in dienst had, de *Einjährigen* de staat geen cent kostten en de militie er was gelokaliseerd. Deze laatste regeling, die inhield dat de milicien altijd in zijn eigen provincie in garnizoen lag, droeg ook bij aan de verankering van het leger in de samenleving.[22] Van Tuerenhout sloot zijn ogen niet voor het feit dat het Duitse rijk een autoritaire staat was, maar zijn punt was dat daar onvrijheid heerste *ondanks* en niet *dankzij* het volksleger. Duitsland en Nederland waren in feite elkaars spiegelbeeld. Het eerste land had een vrijzinnig legerstelsel, ingebed in een autocratisch regime, terwijl het andere land een vrijzinnig staatsbestel had, terwijl het in militair opzicht nog met één been in het *ancien régime* stond. Nederland moest, aldus Van Tuerenhout, zijn krijgswezen op Pruisische leest schoeien. Het moest niet bang zijn dat het daarmee ook het Duitse militarisme importeerde, want dat was "geenszins een uitvloeisel van het stelsel van legervorming, (...) de redenen daarvan [zijn] veeleer te zoeken in het geheele samenstel der staatsregeling en in den geest van het volk".[23]

Hoewel het Pruisische officierskorps een hoog boven de rest van de bevolking verheven monarchaal bolwerk was – een aspect dat Van Tuerenhout beslist niet wilde kopiëren –, mocht het leger van het buurland volgens hem toch met recht een volksleger heten. Het

voldeed in ieder geval aan de wellicht belangrijkste voorwaarde die de liberalen aan de gewapende staatsmacht stelden, namelijk dat het geen instrument van binnen- of buitenlandse agressie mocht zijn. Duitsland zou niet goed in staat zijn met dit volksleger een veroveringspolitiek te voeren. "Daarvoor zijn de offers, die zelfs een gelukkige oorlog vordert, te groot, en grijpt de krijgstoestand te diep in in het geheele maatschappelijke en familieleven."[24] Het Pruisische legerstelsel was eigenlijk alleen geschikt voor een staatkunde die gericht was op de vereniging en verdediging van het nationaal territoir. Ondanks zijn afkeer van Pruisen was ook Knoop van mening dat het leger daar als een rem op het Duitse expansiestreven fungeerde. De Duitse soldaten waren "zeer dikwijls hoofden van huisgezinnen (...), die zeer dikwijls tot het verstandigste en verdienstelijkste gedeelte des volks behooren".[25] Vooral om deze reden oefende het hybride Pruisische model bepaald niet alleen aantrekkingskracht op reactionaire of conservatieve geesten uit. Zo hield de vooruitstrevende liberaal J.D. Veegens in 1877 een rede voor de VBK waarin hij het volksleger, zoals dat in Pruisen bestond, aanprees als het enige stelsel dat in een democratie thuishoorde. Nu wist ook Veegens dat het Duitse rijk verre van democratisch was, maar volgens hem was de oosterbuur *dankzij* zijn volksleger wel hard op weg dat te worden. De algemene dienstplicht had er inmiddels het algemeen kiesrecht afgedwongen.[26]

Tijdens deze VBK-sessie, waarop bij hoge uitzondering burgers het meest aan het woord waren, kruiste J.P. Bredius, liberaal Kamerlid en vredebonder van het eerste uur, met Veegens de degens. Hij zei dat Pruisen liet zien dat voor een autoritair regime een volksleger juist een zeer geschikt middel was om zijn agressieve aanvechtingen te bevredigen. Was deze wapenmacht niet misbruikt om het arme Denemarken onder de voet te lopen, Hohenzollern de keizerskroon te bezorgen en een deel van Frankrijk in te lijven? Nee, een volksleger paste niet uitsluitend in een democratie.[27] Bredius zat op één lijn met Tellegen, die vond dat de Duitse onderdaan binnen én buiten het leger in een serviele verhouding tot de almachtige staat was gedwongen. Deze visie op het buurland getuigde ongetwijfeld van meer realisme dan die van Veegens, maar dat nam niet weg dat zij die in Nederland het Pruisische legermodel aan de man brachten, dat stelsel vrijzinnig en doelmatig vonden. Van Tuerenhout en andere "prussofiele" auteurs bepleitten geenszins de vestiging van een autoritaire staat. Daar kwam bij dat geen van hen het Pruisische stelsel één op één wilde overnemen. Van Tuerenhout besefte dat een aanpassing aan de Nederlandse omstandigheden noodzakelijk was om het Pruisische stelsel geaccepteerd te krijgen. In ieder geval moest het zo worden veranderd dat het niet in botsing kwam met de *Grondwet*, die ten aanzien van de legervorming een reeks beperkende voorwaarden stelde.[28]

Van Tuerenhout hoopte de weerzin tegen het Pruisische stelsel te kunnen wegnemen door een misvatting op te helderen. Sinds 1866 spraken voor- en tegenstanders met bewondering dan wel afschuw over algemene dienstplicht zonder zich af te vragen hoe dit beginsel in Pruisen werd toegepast. Het was namelijk niet zo dat alle burgers er in het leger dienden. Ook daar werd geloot en wie een fortuinlijk nummer trok, bleef in vredestijd ongeoefend. Dat hield niet in dat deze persoon geen militaire verplichtingen

had, want hij kon op een later tijdstip alsnog worden opgeroepen. Van Tuerenhout voegde daar wel aan toe dat sinds 1861 het jaarcontingent zo groot was en het vrijstellingsbeleid zo ruim dat er nauwelijks nog werd geloot.[29] Het ging hem echter niet om de praktijk, maar om het stelsel *an sich*, waarvan in zijn ogen de essentie was dat iemand die was ingeloot zich niet kon vrijkopen. En die persoonlijke dienstplicht wilde hij ook in Nederland ingevoerd zien.[30] Daarnaast drong hij erop aan dat de schutterij, in navolging van de *Landwehr*, uitsluitend uit oud-vrijwilligers en oud-miliciens zou gaan bestaan, zodat zij als verlengstuk van de militie kon fungeren. De rest van de mannelijke bevolking moest een alleen in noodgevallen aan te spreken legerreserve vormen.[31] De kapitein stelde tevens voor de militie te lokaliseren, opdat men niet langer de "arme militien van het Noorden naar het Zuiden en van het Zuiden naar het Noorden" zou slepen.[32] Veel meer dan dat wenste hij niet. Om zijn gematigdheid te benadrukken, bepleitte hij geen werkelijke diensttijd van drie jaar, zoals in Pruisen. Hij respecteerde het grondwettelijke maximum van twaalf maanden.[33]

Het officierskorps schaarde zich in meerderheid achter dit drieledige eisenpakket van persoonlijke dienstplicht, een schutterij die uitsluitend uit oudgedienden bestond en lokalisering van de militie. Dit was, aldus *De Militaire Spectator*, het Pruisische systeem, aangepast aan "onze Grondwet en onzen volksaard".[34] Ook het negatieve oordeel over de door drankzucht bedorven beroepssoldaat, die almaar nuttelozer werd naarmate hij langer diende, werd na 1870 gemeengoed. De militaire publicistiek kreeg het karakter van één groot, langgerekt offensief om de burger van de voortreffelijkheid van het Pruisische systeem te overtuigen. Toch was de eensgezindheid niet compleet, want er was nog altijd een spraakmakende minderheid, onder wie De Roo van Alderwerelt, die de voorkeur gaf aan een totaal ander legerstelsel. Van Tuerenhout en Rooseboom rekenden het tot hun publieke taak deze stoorzender te neutraliseren.[35] Bovendien bestond er ook binnen de militaire meerderheid op een aantal punten verschil van inzicht. Er was bijvoorbeeld, zoals nog zal blijken, onenigheid over de vraag of het, om tot een goed legerstelsel te komen, al dan niet noodzakelijk was eerst de *Grondwet* te herzien. Daarnaast pleitten de voorstanders van persoonlijke dienstplicht ook vaak voor algemene dienstplicht, maar dit begrip bleek voor velerlei uitleg vatbaar.

In 1870 sprak *De Militaire Spectator*, beduusd van het Pruisische machtsvertoon, zich voor het eerst ten gunste van algemene dienstplicht uit. De tijd was er rijp voor, omdat een geschrokken natie nu niets liever wenste dan weerbaar te worden.[36] Nadat de paniek was geluwd en de bezinning hervonden, legde redacteur Van Pesch uit dat algemene dienstplicht voor hem niet inhield dat de gehele mannelijke bevolking in vredestijd als milicien zou worden geoefend. Evenals Van Tuerenhout wilde hij de loting behouden.[37] *De Nieuwe Militaire Spectator*, die er precies zo over dacht, waarschuwde dat een algemene militieplicht een te duur en bovendien onhandelbaar groot leger zou opleveren.[38] De meeste militaire auteurs vonden het op zich billijk dat iedere jongeman de gang naar de kazerne zou maken, maar dit schone beginsel woog niet op tegen de maatschappelijke en militaire nadelen die eraan verbonden waren. "Zoowel met het oog op de behoeften der landsverdediging, als rekening houdende met ons finantiewezen, achten wij het onnoodig het jaarlijksch contingent tot meer dan 15000 man te verhoogen", oordeelde

kapitein F. de Bas in de VBK.[39] Ook Den Beer Poortugael, die in 1867 een algemene militieplicht had bepleit (zie pag. 102), vond dit bij nader inzien te gortig.[40]

Dit alles betekende niet dat de meeste officieren algemene dienstplicht voor ongewenst of onmogelijk hielden, zij gaven er alleen een minder stringente invulling aan. Er was meer dan één manier om uitvoering te geven aan artikel 177 van de *Grondwet*, dat voorschreef dat alle ingezetenen een gewapende bijdrage aan de defensie moesten leveren. Van Tuerenhout gaf aan dit gebod een Pruisische uitleg: een deel van de mannen moest als milicien en vervolgens als schutter dienst doen, terwijl de rest alleen reserveplichtig was en in vredestijd met rust zou worden gelaten. De jonge luitenant F.E.L.A. Abel sloot zich in een brochure, uitgegeven door de Vereeniging tot Verspreiding van Kennis aangaande 's Lands Verdediging, bij deze uitleg aan. Hij merkte daarbij op dat er voor de vrijwillige weerbaarheid een schone taak zou zijn weggelegd om die laatste categorie alvast in het gebruik van het geweer en de bediening van vuurmonden te oefenen.[41]

Luitenant Hoogenboom ging tijdens een bijeenkomst van de VBK een stap verder. Hij trachtte zijn publiek te overtuigen van de noodzaak van algemene oefenplicht. Ook hij wilde de omvang van militie en schutterij beperkt houden, maar degenen die daarbij niet waren ingelijfd, moesten wel worden verplicht al in vredestijd op school of bij een weerbaarheidsclub enig militair onderricht te volgen. Mocht er plotsklaps oorlog uitbreken dan zouden zij klaar staan "in te vallen dáár, waar het oorlogsvuur openingen in de gelederen mocht maken". Om ervoor te zorgen dat deze burgers hun plicht niet verzaakten, mochten zij pas hun rechten als staatsburger gaan genieten, nadat zij ten overstaan van een examencommissie een bewijs van militaire bekwaamheid hadden geleverd.[42]

Het voorstel van Hoogenboom viel bij zijn toehoorders niet in goede aarde. De Bas en Van Tuerenhout maakten bezwaar tegen het opleggen van oefendwang *buiten* het leger, omdat het onverantwoord en niet meer van deze tijd was half geoefende burgers pardoes in de strijd te werpen. De staat had, voordat hij van een ingezetene mocht eisen zich op het slagveld te wagen, de plicht hem eerst *in* het leger, de enige echte militaire leerschool, een opleiding te geven. Wel waren de twee critici er voorstander van het vrijwillig oefenen van de jeugd krachtig te stimuleren, maar dan ter voorbereiding op een eventueel verblijf in het leger. Zij wensten de burgers niet te *dwingen* maar te *dringen* tot oefening vóór dat zij militieplichtig werden.[43]

Rooseboom was de belangrijkste propagandist van een variant van het Pruisische stelsel die in het officierskorps brede steun genoot. Hij wilde de militieplicht beperkt houden en de schutterplicht algemeen maken. De eerste ban van de schutterij moest dan uitsluitend uit oud-miliciens en oud-vrijwilligers bestaan. Deze landweer zou de taak krijgen de linies en forten te verdedigen. Daarbij benadrukte Rooseboom, evenals ieder ander officier die recht in de Pruisische leer was, dat de bezettingstroepen even goed geoefend en gedisciplineerd moesten zijn als het veldleger, dat uit de vijf militielichtingen en uit beroepsmilitairen was samengesteld. Als gevolg van de toegenomen intensiteit van de oorlog, en dan vooral de groeiende kracht van de artillerie, vergde de strijd achter wal of bastion inmiddels evenveel van de militair als de strijd in open terrein.[44] Van de tweede ban van de schutterij maakten alle overige mannen deel uit. Zij waren niet onmiddellijk inzetbaar omdat zij in vredestijd alleen een reeks zondagmiddagoefeningen doorliepen.

Deze burgers, die in oorlogstijd nog tot soldaat moesten worden gemaakt, vormden een licht getrainde reserve. Rooseboom benadrukte dat algemene dienstplicht het enige juiste beginsel was. Zij was noodzakelijk en billijk. "Of wil het er bij u in", schreef hij in *De Gids*, "dat in zulke tijden van hoogste krachtsontwikkeling (...) wanneer zoo menigeen zijn bloed en zijne hoogste belangen ten offer brengt, een jong weerbaar man rustig in chambercloak en pantoffels bij het hoekje van den haard zou mogen blijven, alleen omdat hij zoo gelukkig was er niet in te loten bij militie of schutterij, of wel rijk genoeg is zich een remplaçant te koopen? Immers neen!"[45]

Het zou te ver gaan alle varianten op het Pruisische stelsel, zoals de diverse militaire auteurs die soms tot in de kleinste details uitwerkten, de revue te laten passeren. Door alle haarkloverijen over dienst-, militie-, schutter-, oefen- en reserveplicht dreigde men uit het oog te verliezen dat zij het op de drie hoofdpunten eens waren. Eensgezind vorderden zij de afschaffing van de dienstvervanging, de lokalisering van de militie en de omvorming van (een deel van) de schutterij tot een landweer. Bovendien drongen zij gezamenlijk aan op de uitbreiding van het aantal troepen dat, bij het eerste teken van onraad, onmiddellijk inzetbaar zou zijn. Wat deze militaire meerderheid eveneens tot een eenheid maakte, was haar door de oorlog van 1870 opnieuw bevestigde overtuiging dat iedere vorm van burgerwapening gedoemd was op een echec uit te lopen. Militaire auteurs wezen gretig op het falen van de Franse Nationale Garde en op "Gambetta's waanzin" ofwel diens poging een burgermacht uit de grond te stampen en tegen de geharde Duitse troepen in het veld te brengen. Deze volksmenner had zijn landgenoten als lammeren naar de slachtbank gevoerd.[46] Kapitein M.C.U. Huber beschreef in *De Tijdspiegel* het trieste lot van deze Franse legers met de bedoeling de Nederlanders die ondanks alles nog met het idee van een spontane volkswapening dweepten, voorgoed uit de droom te helpen.[47] Luitenant Abel ging grondiger te werk. In zijn brochure *Iets over burgerwapeningen* doorliep hij een lang stuk geschiedenis om aan te tonen dat burgermachten nog nooit hadden gedeugd. Dat gold ook voor het Zwitserse leger, dat volgens menig officier in 1870 tijdens een gebrekkig verlopen mobilisatie had bewezen "eene schijnvertooning" te zijn.[48]

De les van Pruisen was dat het volksleger de toekomst had. Door de onstuitbare groei van de strijdkrachten en het overal slinkende aanbod van vrijwilligers, was het onvermijdelijk dat miliciens het personele hoofdbestanddeel gingen vormen. Dit volksleger moest dan wel door een kundig beroepskader worden aangevoerd, omdat een wapenmacht zonder professionele leiding een teugelloze horde zou zijn. Buiten het leger was er geen plaats meer voor nationale gardes, burgermilities, schutterijen of hoe men dergelijke amateurkorpsen ook wilde noemen, want die zouden op het genadeloze slagveld altijd het onderspit delven. Dat men alleen een strak geleid leger op de vijand afstuurde, was volgens Van Tuerenhout dan ook "een eisch van menschelijkheid".[49] Kapitein J. Drabbe omschreef in 1879 in de brochure *Neerland's kracht* het leger als "de trechter waardoor gaat het geheele weerbare volk of eene breuk van dat volk groot genoeg voor de behoeften der verdediging, een trechter die uit het volk de weerloozen opneemt om aan het volk de weerbaren weer te geven." Dit proces, zei hij, had niets met militarisme te maken,

want het eindproduct was juist het omgekeerde, namelijk "het tot volk gemaakte leger, het krachtige, weerbare volk".[50] Ook Den Beer Poortugael legde uit dat het gepraat over het wapenen van de gehele natie, zoals artikel 177 wilde, zinloos zou blijven, zolang men weigerde het leger als militaire monopolist te erkennen. "Schoone woorden! Die *geheele* natie kan echter weinig doen als zij niet weerbaar is gemaakt IN het leger of ingedeeld tot latere hulp van dat leger."[51]

In het door de oorlog van 1870 versterkt geloof dat gewapende burgers, "als afzonderlijk oorlogsmateriaal gebezigd", van nul en generlei waarde waren, nam het begrip krijgstucht een sleutelpositie in.[52] Een burger kon buiten het leger uitstekend leren schieten en exerceren, maar oefening was niet de essentie van de militaire vorming. "Een goed soldaat", schreef Knoop, "moet de moeielijke kunst kennen van goed te gehoorzamen, en de even moeielijke van goed te bevelen."[53] Wilde een eenheid, wanneer zij aan het hevig vuur van de moderne oorlog werd blootgesteld, haar samenhang niet verliezen, dan moest "de *discipline* en niet de *goede wil* de hechtste zuil zijn".[54] Alleen door een verblijf in de kazerne kon de burger dit diepe besef van onderworpenheid worden aangeleerd, waardoor zelfs in de meest bedreigende gevechtsomstandigheden het denkbeeld van verzet tegen zijn meerderen niet bij hem zou opkomen. In orde, onderling vertrouwen, zelfverloochening, kortom in militaire geest had het Pruisische leger uitgeblonken en waren de Fransen tekortgeschoten. Het volksleger van de toekomst moest een leger van soldaten zijn, één waarin de krijgstucht ook in vredestijd heilig was. Deze harde Pruisische les werd overigens verzacht door de overweging dat discipline een product van morele en intellectuele ontwikkeling was. De militair was pas echt tot gehoorzamen in staat, wanneer hij de strekking van de bevelen kon begrijpen. Een troep dronkaards en analfabeten kon met behulp van de stok hoogstens tot lijdelijke ondergeschiktheid worden geprest. De ware tucht was een teken van beschaving.[55] En deze redenering volgend, kwamen de militaire auteurs uiteindelijk weer uit bij hun belangrijkste eis aan de politiek: voer de persoonlijke dienstplicht in!

De afschaffing van de dienstvervanging zou echter lang op zich laten wachten. Dat het kabinet-Thorbecke de militaire kwestie in 1871 urgent had verklaard, betekende nog niet dat de oude tegenstellingen plotsklaps waren verdwenen. Kolonel Booms, de nieuwe minister van Oorlog, had de post tegen heug en meug aanvaard, niet alleen omdat hij met een slechte gezondheid kampte, maar ook omdat hij er niet van overtuigd was dat het Thorbecke en de liberale meerderheid in beide Kamers werkelijk ernst was met het krijgswezen. Zijn vrees werd spoedig bewaarheid. Toen hij Thorbecke voorstelde om, in afwachting van nieuwe militie- en schutterijwetten, het parlement enige tijdelijke maatregelen ter versterking van het leger voor te leggen, luidde het antwoord dat de overige ministers hem geen strobreed in de weg zouden leggen, maar dat zij hiervan geen kabinetskwestie wilden maken. Booms, die meende dat hij zonder de rugdekking van zijn collega's de slag op het Binnenhof zou verliezen, nam ontslag en vertrok spoorslags naar een Duits kuuroord.[56]

Booms werd opgevolgd door Engelvaart, een militair van de oude stempel, die zich in de eerste plaats als een gehoorzaam dienaar van de koning beschouwde. Deze houding

maakte hem ongeschikt als uitvoerder van het liberaal-militaire programma dat bestond uit de voornemens een wettelijke regeling van het vestingstelsel, nieuwe militie- en schutterijwetten en een wet op de legerorganisatie tot stand te brengen. Deze laatste kwestie, waarop Thorbecke reeds lang aandrong, bleek het struikelblok. Een dergelijke wet zou immers, wanneer die maar enigszins aan de liberale verlangens tegemoet kwam, onherroepelijk inhouden dat het persoonlijke gezag van de koning over de armee – sinds 1848 toch al meer fictie dan feit – verder zou worden uitgehold. Engelvaart, die tijdens audiënties op Het Loo krachtig werd geïnstrueerd en geïmponeerd, gaf onomwonden te kennen dat hij deze aanranding van het koninklijke prerogatief niet voor zijn rekening wenste te nemen. Nadat hij nog enige tijd als een "melaatsche" achter de regeringstafel was blijven zitten, hield hij het in december 1871 voor gezien.[57] Zijn opvolger, de liberale generaal Delprat, kreeg eveneens weinig gedaan, omdat een halfjaar na zijn aantreden het gehele kabinet ten val kwam.

Het snelle komen en gaan van achtereenvolgens Booms, Engelvaart en Delprat was het begin van wat een militaire publicist omschreef als een "ministersopruimingsepidemie".[58] Na dit drietal werd generaal M.D. graaf van Limburg Stirum de nieuwe minister van Oorlog. Als lid van een nieuw liberaal kabinet beleefde hij een weinig productieve tijd. Omdat ook hij na het aanschouwen van het Pruisische krijgsmirakel heilig in de noodzaak van persoonlijke dienstplicht was gaan geloven, nam hij zich voor om, vooruitlopend op een algemene herziening van de *Militiewet*, deze eerst alleen zó te wijzigen dat dienstvervanging niet langer toegestaan zou zijn. Deze aanpak liep verkeerd af. Na een driedaags debat werd het wetsvoorstel op 30 juni 1873 verworpen. De tegenstemmers, een mengelmoes van conservatieven, antirevolutionairen, rooms-katholieken en liberalen, meenden dat de verplichte persoonlijke dienst onverantwoord diep in het leven van de burger zou ingrijpen. Daar kwam bij dat zij zo'n principiële maatregel niet wilden goedkeuren voordat zij zich over andere, daarmee nauw samenhangende, onderdelen van de te vernieuwen *Militiewet* hadden kunnen beraden en uitspreken. Zo wilden zij de invoering van de persoonlijke dienstplicht in geen geval goedkeuren zonder een heroverweging van het vrijstellingsbeleid. Voor Van Stirum zat er na dit veto niets anders op dan de handdoek in de ring te gooien en af te treden.[59]

De militaire auteurs hadden geen goed woord over voor de weigering van de Tweede Kamer het wetsvoorstel van Van Stirum te aanvaarden. Uit het opgevoerde parlementaire schouwspel bleek volgens Glasius weer eens hoe "onbegrijpelijk onkundig" het Nederlandse volk in krijgszaken was. Appellerend aan de patriottische geest van 1830, had een aantal Kamerleden doodleuk beweerd dat, als er gevaar zou dreigen, de welgestelde burgers zich heus wel vrijwillig voor de krijgsdienst zouden melden; alsof er dan nog tijd zou zijn zich in de wapenhandel te bekwamen![60] Ook volgens *De Nieuwe Militaire Spectator*, die verontwaardigd op het afstemmen van de persoonlijke dienstplicht reageerde, waren er in 's lands raadzaal "redeneringen van het jaar nul" te horen geweest. Maar anders dan Glasius wilde het blad niet langer geloven dat deze uit onkunde voortkwamen. De nadelen van de dienstvervanging waren immers zo glashelder, betoogde het blad met de stelligheid van een bekeerling, dat aan de houding van de Kamer pure onwil ten grondslag moest liggen.[61] Al vóór het debat van juni 1873 had het uitgelegd hoe de vork in de steel zat:

"onze Staten-Generaal vertegenwoordigen onze kiezers; en onze kiezers zijn, voor het meerendeel, menschen die hunne zonen door plaatsvervanging van de krijgsdienst afkoopen; en die dus, uit eigenbelang, de plaatsvervanging willen behouden (...). Maar, natuurlijk, dat men niet zoo openlijk voor die meening uitkomt; dit zou wat al te cyniek zijn."[62] Knoops *Spectator*, die dikwijls had geprobeerd het officierskorps van de goede bedoelingen van de burgerij te overtuigen, kon die bemiddelaarsrol niet langer opbrengen.

Kamerleden die tegen hadden gestemd, lieten de klassiek-militaire reprimande dat zij het landsbelang aan eigenbaat opofferden, niet over hun kant gaan. Naar hun mening waren er wel degelijk gegronde bezwaren tegen de persoonlijke dienstplicht, bijvoorbeeld het argument dat de dienstvervanging een noodzakelijk correctief op de willekeur van de loting was. Daarnaast betoogden zij dat remplaçanten veel minder slechte militairen waren dan de voorstanders van persoonlijke dienstplicht wilden doen geloven. De liberaal Jonckbloet trok tijdens het junidebat fel van leer tegen Van Tuerenhout, omdat deze militaire propagandist had durven schrijven dat de Kamer de belangen van haar kiezers liet prevaleren boven die van hun minder bevoorrechte medeburgers. Deze oud-bestuurder van de VBK, die blijkbaar even was vergeten dat de vrijheid van drukpers ook voor militairen gold, wilde van minister Van Stirum weten of hij niet verontwaardigd was dat een officier, "aan zijne contrôle onderworpen", op een dergelijke wijze over het Nederlands parlement had gesproken.[63] De bewindsman antwoordde laconiek dat hij niet verantwoordelijk was voor wat zijn officieren schreven.[64] De woorden van Jonckbloet hadden dan ook geen effect. Nog talloze malen zouden militaire schrijvers de "kern der natie" van egoïsme beschuldigen.[65]

Het verwijt dat het kiesgerechtigde deel van de natie het krijgswezen aan privébesognes opofferde, klonk door het op de voorgrond treden van het vraagstuk van de persoonlijke dienstplicht niet alleen vaker en feller, maar veranderde ook van karakter. Vóór 1870 spitste de kritiek zich toe op de vermeende zuinigheid van de Tweede Kamer. Na dat jaar was de strekking van het commentaar dat Kamer en kiezer op zich best in de buidel wilden tasten. Zij betaalden niet alleen graag de prijs voor een remplaçant, maar waren ook meer dan voorheen bereid het nodige geld voor het leger te fourneren, als de dienstvervanging maar intact bleef. "Nog liever dan in die afschaffing toestemmen zouden zij *dertig* millioen willen toestaan voor *sper*forten en meer zulk onnut tuig", klaagde *De Nieuwe Militaire Spectator*.[66] Het militaire antwoord op deze neiging zich vrij te kopen luidde steevast dat geld niet voldoende was om een goed leger te krijgen. Het leger moest beschikken over het beste wat de natie intellectueel en moreel te bieden had. Daarom diende ook de gegoede burger in eigen persoon een bijdrage te leveren. Pruisen leerde dat het leger niet langer een maatschappelijk randverschijnsel mocht zijn, maar dat het een "getrouw afbeeldsel der natie" moest worden.[67] Natuurlijk vergde de landsverdediging veel geld, zei Rooseboom, "maar boven alles ligt de kracht der defensie in u zelve, nederlandsche natie! in uw vasten wil om de defensie op goede grondslagen te doen berusten, in uwe persoonlijke belangstelling, in de persoonlijke lasten, die gij bereid zijt op u te nemen."[68] Geld was niet genoeg.

Al met al sloeg het officierskorps na 1870 een beduidend hogere toon aan. Assertiever dan voorheen eiste het voor het leger een volwaardige plaats in de samenleving op. Het had een duidelijke boodschap voor de natie, of liever voor het met het kiesrecht gezegende deel daarvan, namelijk dat zij zo snel mogelijk de persoonlijke dienstplicht moest invoeren. De gegoede burger kon er niet langer mee volstaan alleen zijn belastingcenten voor de landsverdediging beschikbaar te stellen. De mannen die betaalden en de mannen die vochten, konden niet langer twee verschillende groepen zijn. Moderne legers moesten een getrouwe afspiegeling van de natie zijn. De luide roep om afschaffing van de dienstvervanging maakte deel uit van de wens het Pruisische legerstelsel naar Nederland over te brengen. Andere belangrijke aspecten daarvan waren de lokalisering van de militie en de omvorming van (een deel van) de schutterij tot een landweer. Dit eisenpakket hield ook in dat de officieren voor hun leger het monopolie op militaire opleiding en vorming claimden. Alleen dan zouden de krijgstucht en de cohesie op het slagveld gewaarborgd zijn. Burgerwapening in welke vorm dan ook diende naar het oordeel van de meeste officieren voorgoed tot het verleden te behoren. Er moest met andere woorden een einde komen aan het tweeledige stelsel waarbij er naast én los van het leger een zelfstandige schutterij bestond.

De oriëntatie op Duitsland betekende niet dat het officierskorps en masse voor de autoritaire verleiding bezweek. De toonaangevende militaire auteurs waren van mening dat het vrijzinnige Pruisische legerstelsel uitstekend binnen de bestaande staatkundige verhoudingen paste. Dat in Nederland het militarisme op de loer zou liggen, vonden zij een absurde gedachte. Politieke hervormingen die op een beperking van de macht van het parlement zouden uitdraaien, bepleitten zij niet. Van Tuerenhout en andere aanprijzers van het Pruisische stelsel beseften dat de militaire vernieuwing die in het grote buurland van bovenaf was opgelegd, in Nederland alleen met parlementaire goedkeuring kon worden doorgevoerd. Juist daarom verkondigden zij dat het leger uit zijn isolement moest treden en voorwerp van publieke discussie moest worden. Na het teleurstellende Kamervotum van 30 juni 1873, dat volgens de militaire auteurs het egoïsme van de gegoede burgerij aantoonde, werd duidelijk dat de strijd om de openbare mening niet gemakkelijk zou worden gewonnen. De schok van 1870 had geen snelle doorbraak geforceerd; de verbetering van het krijgswezen zou een zaak van lange adem zijn. Er was echter geen alternatief, want zonder instemming en medewerking van de natie was het volksleger onbereikbaar. De burger kon alleen door overtuigingskracht en niet door dwang tot een grotere defensie-inspanning worden gebracht. Het gesproken of geschreven woord was het enige wapen van de officier. Bleef de vraag hoeveel effect hij daarmee kon sorteren.

Hoofdstuk 11

De aanhouder wint

Na de verwerping van het voorstel van Van Limburg Stirum was het alsof er bij Knoop iets was geknapt. Een vurig geloof in de herleving van de volkskracht en een angstig vermoeden dat het niet zou lukken de natie weer tot leven te wekken hadden in zijn hart altijd al om voorrang gestreden. Hoop en teleurstelling hadden elkaar telkens afgewisseld, maar nu kreeg dit laatste gevoel voorgoed de overhand. Van de Tweede Kamer verlangde hij alleen nog een eerlijke bekentenis: "zeg ons, dat gij van geene verdediging van ons land wilt weten; zeg ons, dat gij terugdeinst voor de inspanningen en de opofferingen die zulk eene verdediging vordert, dat gij veel liever weerloos de toekomst wilt tegengaan".[1] Terwijl Knoop de moed leek op te geven, zetten zijn jongere collega's de publicitaire strijd voort, een strijd die volledig in het teken van de persoonlijke dienstplicht stond. Zij richtten hun pijlen op De Roo van Alderwerelt en Stieltjes, die volhielden dat conscriptie zonder de mogelijkheid tot vrijkoop een te ernstige beknotting van de burgerlijke vrijheid was. De predikers van de persoonlijke dienstplicht zetten daar het argument tegenover dat afschaffing van de dienstvervanging de enige manier was om het leger uit zijn inferieure positie te bevrijden en tot een moderne staatsinstelling om te vormen. Nadat zij enige tijd hadden gezocht naar de beste manier om de (gegoede) burger op zijn morele plicht aan te spreken, verenigden zij zich in 1875 in de Antidienstvervangingbond.

De ontgoocheling van Knoop was extra groot doordat alle militaire specialisten in de Tweede Kamer tegen de persoonlijke dienstplicht hadden gestemd. Zijn overtuiging dat het leger gebaat zou zijn bij de aanwezigheid van een aantal (oud-)officieren in het parlement, had een knauw gekregen. In plaats van de Kamer de weg te wijzen, hadden deze afgevaardigden haar op een dwaalspoor gebracht. Storm van 's Gravesande en Ch.A. baron de Bieberstein Rogalla Zawadsky, een oud-officier die enig gezag als krijgskundige genoot, verklaarden dat zij de afschaffing van de dienstvervanging prematuur vonden, zolang de milicien in het leger aan grote zedelijke gevaren blootstond. *De Nieuwe Militaire Spectator* had voor dit standpunt, dat andere Kamerleden gretig overnamen, geen goed woord over. Het diende louter om te verhullen dat in werkelijkheid alleen het particulier belang van de kiezer telde.[2] De Roo van Alderwerelt en Stieltjes hadden tegen Van Stirums voorstel gestemd, omdat zij het bestaande kaderleger koppig bleven afwijzen.[3]

Knoops *Spectator* stelde dan ook vast dat in het publieke debat, zelfs al werd het door vaklieden gevoerd, het algemeen belang niet automatisch zegevierde. Zelfzucht, ijdelheid en de neiging de eigen mening voor onfeilbaar te houden strooiden zand in de dynamiek van hoor en wederhoor.[4] Ook andere officieren waren geschokt in hun liberale verwachting dat een vrije discussie als vanzelf tot meer eensgezindheid zou leiden.[5]

De Roo van Alderwerelt, de gesel van het militaire establishment, was ook na 1870 de meest controversiële militaire specialist. Zijn bijtende kritiek maakte de ministers van Oorlog het leven zuur. Deze bewindslieden ontbeerden in zijn ogen de parlementaire ervaring om het "in elkaar geknakt krijgswezen" te repareren. De natie had dringend behoefte aan een legerhervormer die in staat zou zijn de denkwerelden van politiek en krijgskunde met elkaar te verzoenen en die zou laten zien hoe men tegelijk "liberaal en vóór de defensie" kon zijn.[6] Hoewel veel liberalen in De Roo de gezochte autoriteit in legerzaken zagen, waren er over hem ook twijfels. Menigeen was ongelukkig met zijn onbesuisde oppositie tegen alles en iedereen. Men vroeg zich af of hij behalve afbreken ook kon opbouwen.[7] In het officierskorps had De Roo veel tegenstanders. Zijn critici meenden dat zijn onverbiddelijke strengheid jegens anderen schril afstak bij het gemak waarmee hij zelf van mening veranderde. Eén auteur noemde hem de "inconsequentie in persoon".[8] Eerzucht leek in zijn doen en laten de enige constante factor.[9]

Inzake de legervorming manoeuvreerde De Roo zich verder in een isolement. Hij bleef zich tegen de persoonlijke dienstplicht verzetten. Afschaffen van de dienstvervanging was volgens hem in strijd met het liberale beginsel van gelijk recht voor allen, omdat de burger die werd ingeloot en niet werd vrijgesteld – en dus tweemaal door de staat werd benadeeld – ook nog het recht werd ontnomen zich vrij te kopen. In zijn ijver het nut van het persoonlijk dienen te bagatelliseren liet De Roo, die ooit had betoogd dat soldaten geen marionetten maar denkende wezens moesten zijn, zich schamper uit over de veelgeprezen rol van de Pruisische schoolmeester. Hij beweerde nu, een forse draai aan zijn opinies gevend, dat het leger meer behoefte had aan geharde boerenjongens dan aan tengere herenzonen. Wel bleef hij consequent in zijn overtuiging dat er *buiten* het leger plaats kon én moest zijn voor een gewapende burgermacht, mits die goed georganiseerd was, iets wat Frankrijk met rampzalig gevolg had verzuimd.[10] De Roo had zich in de jaren zestig sterk gemaakt voor een Brits-Zwitserse stelsel, dat hij na 1870 in zoverre aan de "eisch des tijds" aanpaste dat hij het nu nodig vond de complete bevolking al in vredestijd weerbaar te maken. Dat moest echter niet gebeuren met behulp van het reactionaire beginsel van algemene dienstplicht, dat het gehele volk tot soldaat maakte, maar met behulp van het enige liberale alternatief, de algemene oefenplicht. Iedere burger zou, afhankelijk van zijn lotnummer, bij de militie of bij de schutterij worden ingedeeld. Nummerverwisseling moest daarbij mogelijk blijven, plaatsvervanging niet. Met dit voorstel claimde De Roo het juiste midden tussen het Pruisische en het Zwitserse stelsel te hebben gevonden.[11]

De Roo presenteerde zijn ideeën onder meer in de in 1876 verschenen studie *De ondergang van het Tweede Keizerrijk*, waarin hij zijn visie op de Frans-Duitse oorlog gaf. Een aantal militaire auteurs, onder wie De Bas en Van Tuerenhout, die wisten dat De Roo buiten het leger als de "meester" gold, kwam tegen hem in actie. Zij stelden voorop

dat hij opnieuw geen uitgewerkt stelsel maar slechts brokstukken en frases presenteerde. Zonder onderbouwing beweerde hij dat het mogelijk moest zijn de schutterij zo in te richten dat zij op eigen kracht een waardevolle bijdrage aan de defensie kon leveren. Hij ging er daarbij vanuit dat de schutters, die niet in het open veld maar altijd achter een borstwering zouden strijden, konden volstaan met een lagere graad van geoefendheid dan de miliciens, die in het veldleger dienden. Een opvatting die, zoals we zagen, volgens zijn critici achterhaald was; een opvatting ook die De Roo in het verleden juist had bestreden.[12] Even verwerpelijk was volgens De Bas en Van Tuerenhout zijn wens de nummerverwisseling te behouden, omdat er dan, evenals nu, alleen minvermogenden in de militie zouden dienen. Het kwalijkst was dat deze dwarsligger nog altijd de illusie koesterde dat er een voldoende krachtig legerstelsel denkbaar was zonder de gegoede burger een verplicht verblijf in de kazerne op te leggen. Zijn critici probeerden dit waanidee, dat veel Kamerleden aansprak, met man en macht de kop in te drukken. De Roo's oefenplicht zou, aldus De Bas, slechts "geïmproviseerde massa's" voortbrengen.[13]

3 november 1877 was de dag waarnaar De Roo reikhalzend had uitgezien. Hij ging toen als minister van Oorlog aan de slag in het kabinet-Kappeyne van de Coppello. De koning had zijn bezwaar tegen diens kandidatuur eindelijk ingeslikt. De Roo kon zijn reputatie van militaire messias, die hem door zijn liberale vrienden was toegedicht, echter niet waarmaken.[14] De langverwachte legerhervorming bleef ook onder zijn bewind uit. Het opstellen van een eigen program en het werven van brede steun gingen hem slechter af dan compromisloos oppositie voeren. Hij legde zich toe op partiële verbeteringen, een aanpak die hij zijn voorgangers vaak had verweten.[15] De voornaamste oorzaak van zijn tekortschietende daadkracht was echter dat hij een ziekte onder de leden had, die spoedig ernstiger werd. Hij overleed op 30 december 1878, 46 jaar oud. De historici Gooren en Klinkert menen dat De Roo, ware hem een langer leven gegund, er waarschijnlijk in zou zijn geslaagd een militie- en schutterijwet, op basis van algemene oefenplicht, in het *Staatsblad* te krijgen. Binnen de liberale Kamermeerderheid bestond namelijk sympathie voor dit beginsel.[16] Het is echter maar de vraag of een gezonde De Roo dit succes had kunnen boeken. Uit een wetsontwerp dat hij in 1876 had opgesteld maar dat pas twintig jaar later via *De Gids* in de publiciteit kwam, bleek dat hij de oefenlast voor de schutterij flink had willen opvoeren. Hij was immers vast van plan haar tot een militaire macht van betekenis om te vormen. En de gegoede burger zou daarbij niet worden ontzien! Men kan dan ook niet voetstoots aannemen dat de Kamer, geconfronteerd met de nare consequenties van een aanlokkelijk idee, met zijn voorstel akkoord zou zijn gegaan.[17]

Een halfjaar vóór De Roo was Stieltjes gestorven. Ook hij had zich tot op het laatst in het krijgsdebat gemengd om een alternatief legerstelsel te bepleiten. Evenals De Roo sprak hij zich uit voor algemene oefenplicht en voor een gewapende burgermacht, los van het leger. Hij zag die rol vooral weggelegd voor de militie, want anders dan De Roo had hij weinig fiducie in de schutterij.[18] De voorstanders van een op Pruisische leest geschoeid kaderleger – en dat was de meerderheid van het officierskorps – was dit verschil van inzicht tussen De Roo en Stieltjes om het even. Ook de laatste dienden zij omstandig van repliek. Los van elkaar namen Rooseboom en Van Tuerenhout het voortouw. Hun

centrale punt van kritiek was dat de ingenieur Stieltjes, die 25 jaar geleden als officier was ontslagen, volledig buiten de militaire realiteit stond. Kennelijk was hij niet op de hoogte van de aan een modern leger te stellen eisen. Hij ging ervan uit dat oefenen en schieten de essentie van de militaire opleiding vormden, terwijl het aanleren van discipline veel belangrijker was. Zijn verburgerlijkte militie zou op het slagveld door een stevig gedrild kaderleger volledig uiteengeslagen worden, als een aarden pot die tegen een metalen ketel botste. Dat Stieltjes de kazerne, de broedplaats van de krijgstucht, als een noodzakelijk kwaad bestempelde, bewees hoezeer hij van de armee was vervreemd.[19]

Omdat Stieltjes en De Roo weigerden zich bij de campagne voor persoonlijke dienstplicht aan te sluiten, gingen zij binnen het officierskorps door voor spelbrekers. Hun kritiek op het autoritaire kaderleger en hun pleidooi voor een meer burgerlijke strijdmacht werden hen niet in dank afgenomen. Door hun toedoen werd de burger niet met één eensluidende en daardoor bezwaarlijk te negeren zienswijze geconfronteerd. Hoewel de verwijten uit militaire hoek er niet om logen, werden Stieltjes en De Roo ook dikwijls geprezen. Vooral de auteurs die in 1878 de balans van hun beider leven opmaakten, waren vol lof. En deze eerbewijzen waren verre van plichtmatig. Niet alleen de kleine groep officieren die na hun dood de strijd voor een meer burgerlijk legerstelsel voortzette, maar ook zij die orthodox-Pruisisch dachten, waren Stieltjes en De Roo dankbaar. Zij beseften dat het voor een groot deel aan deze tegen geheimhouding vechtende pioniers te danken was dat het krijgswezen een nationale zaak was geworden. Dit tweetal had het leger op de publieke agenda gezet. Onvermoeibaar hadden zij taaie vooroordelen, zoals die over de vermeende onverdedigbaarheid van Nederland, bestreden.[20] Hun namen werden dikwijls in één adem genoemd met die van Knoop, de andere grote wegbereider, over wie het oordeel, zoals we zagen, evenmin onverdeeld positief was. Knoop streed immers een (vooralsnog) onbegrepen strijd tegen de dure modernisering van de dode weermiddelen, die culmineerde in zijn verzet tegen de *Vestingwet* uit 1874, waaraan Stieltjes en De Roo wel hun zegen gaven.

Deze wet was een mijlpaal. In 1867 had een kritische officier, onder de naam Kees, zich er nog over beklaagd dat de sanering van het vestingstelsel maar niet van de grond kwam (zie pag. 96). Toch was op dat moment een groot deel van het militaire establishment zich al gaan realiseren dat de verdedigingslinies niet langer met de staatkundige grenzen konden samenvallen. De recente oorlogen lieten immers zien dat een land dat zijn leger over een groot aantal vestingen en forten verspreidde, een gemakkelijke prooi was voor een strijdmacht die in rap tempo naar het hart van dat land oprukte. Aan een concentratie van de verdediging viel niet te ontkomen.[21] Terwijl minister Van Mulken werkte aan een wet waarin de IJssel als buitenste verdedigingslinie moest dienen, deed minister Engelvaart in 1871 nog een stap verder terug, tot aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Hij legde daarmee de basis voor het wetsontwerp dat minister Weitzel in 1874 door het parlement loodste. De belangrijkste eis waarmee kritische officieren het militaire bolwerk sinds de jaren veertig hadden bestookt, was ingewilligd. Deze publicitaire belegeraars hadden hun overwinning vooral te danken aan de door Pruisen teweeggebrachte omwenteling in het krijgswezen, waardoor uiteindelijk vrijwel het gehele officierskorps de noodzaak van een geconcentreerde defensie ging inzien. Ook hier gold dat het ideeëngoed

van Nepveu morsdood was. Diezelfde omwenteling zorgde er echter ook voor dat, toen de *Vestingwet* tot stand kwam, niemand deze nog als het belangrijkste militaire vraagstuk beschouwde. Iedereen vond inmiddels de hervorming van de levende strijdkrachten veel urgenter.[22]

Een opgetogen *Militaire Spectator* wenste zijn lezers niettemin geluk. De Tweede Kamer, die een jaar geleden de persoonlijke dienstplicht nog had tegengehouden, had nu met de aanneming van de *Vestingwet* bewezen wel degelijk het goede te willen. "De meerderheid van 60 tegen 6 stemmen (...) geeft tot zoodanige hoop en vertrouwen meer dan recht."[23] Dat *De Nieuwe Militaire Spectator* de wet een ramp vond, was geen verrassing. Van Knoop wist men dat hij het vestingstelsel wilde laten zoals het was, een opinie waarmee hij veel kritiek oogstte. "Onze vestingen en liniën, zoo als zij thans zijn, zijn zeer goed te verdedigen", schreef hij in 1871, "het hangt er alles maar van af *wie* de verdediger is."[24] Nu maakte Knoop niet zozeer bezwaar tegen het beginsel van concentratie, maar veeleer tegen het feit dat de *Vestingwet* voorschreef dat de linies van het nieuwe stelsel binnen acht jaar voltooid moesten zijn. Vooral gelet op de snelle voortgang van de techniek, was dat volgens hem een illusie: een fort was nog niet gebouwd, of het zou alweer verouderd zijn. Jaar in jaar uit zouden miljoenen guldens in een bodemloze put verdwijnen. "Een echte Jood kan niet meer afschuw hebben van varkensvleesch, dan wij van die eindelooze fortenbouwerij."[25] Knoop verweet De Roo, die vaak had betoogd dat het in de oorlog niet op muren maar op mensen aankwam, zijn eigen ideeën te verloochenen. Ook Stieltjes, een graver en bouwer in hart en nieren, was voor de sirenenzang van de vestingmannen gezwicht.[26]

Stieltjes en De Roo antwoordden – en ditmaal spraken zij namens de militaire meerderheid – dat de strijd tegen de schadelijke vestingen nooit een categorische afwijzing van de aanleg van fortificaties had geïmpliceerd. Verdedigingswerken waren zeker in een klein land broodnodig, en wie de aanleg daarvan wilde staken, stelde de natie aan grote risico's bloot.[27] De gedachte achter de concentratie was nu juist dat het vestingstelsel tot zijn doelmatigste vorm zou worden teruggebracht zodat er genoeg geld voor het leger zou overschieten. Na 1870 hadden alle militaire auteurs hun Pruisische les geleerd en riepen in koor dat de levende strijdkrachten belangrijker waren dan de dode weermiddelen.[28] Daarom hadden zij liever eerst een wettelijke regeling van de levende strijdkrachten gezien, maar het bleek nu eenmaal veel moeilijker om daarover overeenstemming met het parlement te bereiken. De heersende militaire opinie was dat de linies beslist niet lijdelijk mochten worden verdedigd, maar dat er een veldleger moest zijn om offensief in de buitenprovincies te kunnen optreden. Het was beslist niet de bedoeling, zoals buiten het leger wel werd gesuggereerd, het buiten de linies gelegen deel van het land aan zijn lot over te laten.[29] Als enige krijgskundige van naam meende Knoop echter dat het ondoenlijk zou zijn én de vestingen én het leger te versterken. En nu de *Vestingwet* een feit was, was het leger het kind van de rekening.[30]

De zienswijze van Knoop en zijn *Nieuwe Militaire Spectator* leek zich in de jaren zeventig in tegenstrijdigheden te verstrikken. Enerzijds was hij teleurgesteld over het afstemmen van Van Stirums voorstel en weigerde hij te delen in de euforie over de *Vestingwet*. Anderzijds wees deze optimist tegen wil en dank iedere suggestie dat het leger

er slecht voor stond, resoluut van de hand. Daarbij benadrukte hij uitentreuren het belang van immateriële factoren. Omdat bij Knoop alles draaide om geestkracht, was het volgens hem nog steeds mogelijk een sterke defensie te onderhouden zonder dat daaraan zulke hoge financiële en personele eisen werden gesteld dat de burger al bij voorbaat ontmoedigd raakte. Terwijl Stieltjes en De Roo pleitten voor een verburgerlijking van de strijdmacht, omdat alleen zo de natie tot de vervulling van haar militaire plichten kon worden gebracht, hield Knoop vast aan het door beroepskrachten aangevoerde kaderleger. Hij wilde de natie daarmee verzoenen door de militaire lasten laag te houden en iedere neiging tot imitatie van Pruisen te onderdrukken. Alleen ten aanzien van de persoonlijke dienstplicht had Knoop zijn eisen aan de burgerij wel opgeschroefd. Hoewel niet precies is vast te stellen hoeveel aanhangers Knoop binnen het officierskorps had, wijst alles erop dat hij tamelijk alleen stond. Terwijl zijn standpunten dikwijls werden bestreden, bleven publieke steunbetuigingen uit. Een ander teken aan de wand was dat *De Nieuwe Militaire Spectator* al enige tijd een kwijnend bestaan leidde. Begin 1876 nam Knoop afscheid als redacteur.

Knoops opvolger werd kapitein P.K.P.J. van Sloten, een man die zeer overtuigd was van het belang van de militaire drukpers.[31] Om de effectiviteit daarvan te vergroten, was het volgens hem wel zaak de "decentralisatie der militaire litteratuur" op te heffen. Er waren te veel geschriften in omloop, waardoor de militaire publicistiek aan "periodieke aanvallen van epilepsie en andere zwaarmoedige verschijnselen" leed. In 1872 had Van Sloten in een prospectus, getiteld *Leger en Marine*, al eens voorgesteld de krachten te bundelen en onder auspiciën van de VBK te komen tot de uitgave van één militair tijdschrift. Dat idee was toen niet aangeslagen.[32] Dat Van Sloten vier jaar later de uitdaging aanging de noodlijdende *Nieuwe Militaire Spectator* uit het slop te halen, was met dit eerdere plan enigszins in tegenspraak, maar hij wilde nu eenmaal graag als redacteur aan de slag. Ook hij deed dat overigens anoniem. De belangrijkste vernieuwing die hij doorvoerde – en daarmee zette hij een oud principe van het tijdschrift opzij – was dat hij maandelijks ruimte reserveerde voor een inhoudsoverzicht van de buitenlandse militaire periodieken. Op één punt wist het blad echter van geen wijken: ook onder Van Sloten had de persoonlijke dienstplicht de hoogste prioriteit.

Van Sloten kon *De Nieuwe Militaire Spectator* niet van de ondergang redden. Nadat in december 1878 het laatste nummer was verschenen, luidde één van de commentaren dat het tijdschrift niet "de helden- maar de hongerdood" was gestorven.[33] Geveld worden door abonneegebrek was inderdaad een roemloos einde voor een blad met de reputatie van luis in de pels van het legerbestuur. Het was ooit begonnen als forum voor een club kritische officieren die de storingen in de relatie tussen volk en leger grotendeels aan het archaïsche en autistische krijgsbeleid weet en die begreep dat de burger geen liefde kon koesteren voor een armee die belastinggeld verspilde en mentaal nog in het *ancien régime* leefde. Het blad had luidruchtig met een eigen liberaal-militair program aan de weg getimmerd, maar na 1870 was dat kabaal verstomd. Hiervoor zijn diverse verklaringen aan te voeren. In de eerste plaats werd een aantal misstanden waartegen het blad jarenlang te hoop was gelopen, eindelijk weggenomen. Zo kwam er in 1872 een einde aan de gedwongen kerkgang, terwijl de lijfstraffen steeds minder werden toegepast en in 1879 zelfs

definitief afgeschaft. Bovendien kwam het legerbestuur tegemoet aan de eis van meer openheid. De tijden waarin zelfs de meeste officieren geen flauw benul van het verdedigingsstelsel hadden, waren voorgoed voorbij. "Het geheim is verdwenen, de zaak ligt klaar voor ons", schreef Rooseboom.[34]

Ook de grootste grief loste zich op. De schadelijke vestingen, waartegen de *Spectator* jarenlang te hoop was gelopen, werden na 1874 stuk voor stuk geslecht. Daarmee behoefde de strijd tegen de ondoelmatigheid op zich nog niet te zijn gestreden, want krijgskundigen als Stieltjes en De Roo bestempelden ook het kaderleger als zodanig, omdat het in dure kazernes woonde, een hang naar luxe vertoonde en relatief veel beroepsmilitairen in dienst had die een fortuin aan traktementen en pensioenen verslonden. Deze grief werd ook na 1870 nog wel gehoord, maar tekenend voor de houding van jonge officieren als Van Tuerenhout en Rooseboom was dat zij zich daardoor niet in het defensief lieten dringen. Zij namen zelfs het initiatief door het doelmatigheidsargument juist *ten gunste* van het op Pruisische voet ingerichte kaderleger te gebruiken. Het leed volgens hen geen twijfel dat alleen dit stelsel het leger in staat stelde zich voldoende te versterken zonder de personele en financiële lastendruk noemenswaardig te verzwaren. Het middel was eenvoudig: de troepenuitbreiding zou plaatsvinden door de schutterijen naar het voorbeeld van de *Landwehr* tot een legerreserve om te vormen. Het leger, dat op het moment uit vijf lichtingen van 11.000 man was opgebouwd, zou dan uit tien van dergelijke jaarcontingenten bestaan. Zo verkreeg men een vrijwel kosteloze verdubbeling van het aantal geoefende manschappen. "Elk ander stelsel van organisatie onzer levende strijdkrachten", schreef Rooseboom, "maakt onvermijdelijk eene aanzienlijke verhooging van het oorlogsbudget en het militie-contingent noodig."[35]

Dit alles maakt nog onvoldoende duidelijk waarom de militaire kritiek op de eigen organisatie na 1870 zo sterk verflauwde, waarom Van Sloten weliswaar trots op het rebelse verleden van zijn *Spectator* was, maar die traditie niet voortzette.[36] Voor een meer bevredigende verklaring van dit verschijnsel is het goed te bedenken dat dit blad de verantwoordelijkheid voor de misstanden in het leger, waaronder de armoedige huisvesting en het verouderde strafstelsel, nooit uitsluitend bij het legerbestuur had gelegd. Evenals de rest van de militaire publicistiek schreef het die gebreken ook deels aan de onverschilligheid van de burgerij toe. "De grootste misdadiger is beter gelogeerd dan de beste soldaat," zo luidde het clichéverwijt aan de natie.[37] Nieuw was dat de meeste militaire auteurs na 1870 een monocausaal verband gingen leggen tussen de dienstvervanging en alles wat er in het leger niet deugde. Deze immorele praktijk was in hun ogen de (enige) oorzaak van de achterstandspositie van het leger ten opzichte van de maatschappij. Zolang het *pays légal* zijn eigen zonen kon vrijkopen, voelde het immers weinig aandrang zich om de militaire leefomstandigheden te bekommeren. Daarom was de invoering van de persoonlijke dienstplicht, heette het nu, het enige middel om een einde aan de stiefmoederlijke behandeling van het leger te maken. De gegoede burgerij moest een persoonlijk belang krijgen bij de kwaliteit van het kazernebestaan. Het lot van het leger lag in haar handen, zij alleen kon de grote ommekeer tot stand brengen door de persoonlijke dienstplicht onvoorwaardelijk te accepteren. Dit betekende automatisch dat de officieren hun eigen legerbestuur, dat dit beslissende moment lijdzaam moest afwachten, weinig

meer konden verwijten. In het proces van toenadering tussen volk en leger moest de burgerij de eerste stap zetten.

De Nieuwe Militaire Spectator had altijd al een dubbele standaard gehanteerd door, hoe kritisch hijzelf ook was, doorgaans verongelijkt te reageren wanneer in zijn ogen onbevoegde buitenstaanders commentaar op het leger gaven. Na 1870 was die gevoeligheid voor externe kritiek alleen maar toegenomen. Dit kwam doordat het kazernevraagstuk en andere problemen niet meer op hun eigen merites werden beoordeeld, maar alleen nog in het licht van die ene kwestie die het krijgsdebat volledig was gaan domineren. Wanneer iemand zich negatief over het leger uitliet, werd dat onmiddellijk met zijn standpunt inzake de dienstvervanging in verband gebracht. Zo vatte de *Spectator* het met "listige overdrijving" gedane geklaag over het kazerneleven steevast op als een goedkoop excuus van de gegoede burgerij om zich aan de dienstplicht te onttrekken. Al maakte men het militaire bestaan nog zo aangenaam, de zelfzuchtige burger zou steeds met nieuwe bezwaren komen.[38] "Bouw kazernen als paleizen", schreef Knoop, "de plaatsvervanging zal er niet door verminderen."[39] Omdat elke opmerking over het kazerneleven dienst deed als munitie in de strijd om het grote beginsel, waren de militaire auteurs veel minder dan vroeger geneigd op allerlei misstanden te wijzen.[40] De lezer mocht niet de indruk krijgen dat het leger er nog niet klaar voor was de fatsoenlijke burger in de gelederen te ontvangen.

Nu de persoonlijke dienstplicht het dominante vraagstuk was geworden, stond het gros van de militaire auteurs de manier om tot een harmonieuze verhouding tussen volk en leger te komen veel helderder voor ogen dan voorheen. Het Pruisische voorbeeld liet zien hoe de armee zich voorgoed uit haar maatschappelijk isolement kon bevrijden. Tegelijkertijd leek het doel, nu het tastbaar was geworden en helder in het vizier lag, ook verder weg. Vóór 1870 hadden officieren in hun geestdrift vaak betoogd dat het leger in feite al een nationale instelling was. Het bestond immers in meerderheid uit miliciens, die jaarlijks in- en uitstroomden, terwijl ook de beroepsmilitairen volledig geïntegreerde staatsburgers waren. Na 1870 namen zij met zulke conclusies geen genoegen meer. Zij konden het leger geen nationale en eersterangs staatsinstelling noemen, zolang de gegoede burgerij, de "kern der natie", daaraan ontbrak. Maar als het ooit zou lukken het parlement van de noodzaak van die ene maatregel te overtuigen, dan zou de weg naar het paradijs openliggen. Dan zouden volk en leger elkaar beter leren kennen, elkaar leren waarderen en liefhebben.[41] Uit het vooruitzicht dat er nog maar één, zij het levensgroot, obstakel voor hen lag, putten veel auteurs moed. Zij bleven hopen dat zij het taaie eigenbelang konden overwinnen. Het mislukken van Van Stirums voorstel zagen zij als het begin van een lange strijd. De slag was verloren, maar de oorlog moest en zou gewonnen worden, want zolang er dienstvervanging was, zou het leger blijven kwakkelen.[42] "Persoonlijke dienstplicht. De aanhouder wint! Moed gevat", noteerde *De Militaire Spectator* in staccato.[43]

Veel militaire auteurs konden het achteraf billijken dat de overvaltactiek van Van Stirum in 1873 was mislukt. Zij begrepen dat het "volk" nog volkomen vreemd tegenover het idee van de persoonlijke dienstplicht stond, terwijl een nieuw denkbeeld tijd nodig

had om te rijpen. Het was naïef, zeiden zij, te denken dat men op dit front een snelle doorbraak kon bewerkstelligen. In een slopende strijd moesten zij de openbare mening beetje bij beetje voor zich zien te winnen.[44] Het was bemoedigend, aldus Van Stirum, dat, terwijl in 1861 het "infame" artikel 4 van de *Militiewet* nog zonder beraadslaging en hoofdelijke stemming was aangenomen, twaalf jaar later 25 van de 68 aanwezige Kamerleden zich al tegen de dienstvervanging hadden uitgesproken.[45] De militaire auteurs waren ervan overtuigd dat zij vroeg of laat zouden zegevieren, wanneer zij het Pruisische beginsel onophoudelijk onder de aandacht zouden brengen. "Niet meer bestand tegen de meerderheid zal Karthago eindelijk, zij het eerst na eenige jaren, onherroepelijk moeten vallen."[46] Zij hadden immers, meenden zij, de vooruitgang aan hun zijde. Tegen de gang der geschiedenis, de ontwikkeling naar een meer egalitaire samenleving, zou volgens hen het relict van de dienstvervanging uiteindelijk niet bestand zijn. Zij wezen erop dat na 1870 Frankrijk en diverse andere landen het moderne legerstelsel al hadden overgenomen. Alleen België en Nederland waren nog niet zover, maar ook die konden op den duur niet achterblijven.[47]

De officieren die de campagne voor de persoonlijke dienstplicht gingen voeren, beseften dat de strijd in de publieke arena diende te worden beslecht. De drukpers was hun voornaamste wapen. De vraag was echter hoe slagvaardig dit middel in hun handen eigenlijk was. Van Sloten kwam in 1876 na enig rekenwerk tot de conclusie dat de reikwijdte van de militaire letterkunde beperkt was. Niet alleen was slechts 1,5% van de Nederlandse jaaropbrengst aan publicaties van krijgskundige aard, maar ook de oplagen waren gering. Van een militair geschrift werden maximaal vijfhonderd exemplaren gedrukt. Omdat 80% daarvan door officieren werd gekocht, leerde een simpele som dat een dergelijk geschrift door hooguit honderd burgers, oftewel 0,02% van het ontwikkelde deel van de mannelijke bevolking, werd gelezen. Dit getal, dat met het aantal civiele VBK-leden overeenkwam, kon iets hoger uitvallen als men het bereik van de leesverenigingen en bibliotheken erbij optelde. Deze magere uitkomst deed Van Sloten niet bij de pakken neerzitten. De teneur van zijn betoog was juist dat de militaire pers ondanks haar geringe omvang wel degelijk invloed had. De "volksopinie", schreef hij, kreeg geleidelijk meer oog voor het krijgswezen. Omdat een dergelijke verandering zich volgens hem niet spontaan kon voltrekken, moest zij op het conto van de militaire auteurs worden geschreven. De militaire letterkunde boekte succes, zij het mondjesmaat. Van Sloten besloot zijn betoog dan ook met de dringende oproep aan zijn medeofficieren de pennenstrijd onverdroten voort te zetten, "opdat Leger en Natie één worden".[48]

Bleef de vraag hoe de officier zich het best aan de burger kon opdringen. De militaire periodieken leken in ieder geval geen geschikt medium. *De Nieuwe Militaire Spectator* blies in 1878 na een lang ziekbed de laatste adem uit. Al eerder had ook *Het Vaandel* het leven gelaten. Dit blad, dat zich ten doel had gesteld de natie bij het krijgswezen te betrekken, was voortdurend vergeefs naar een goede formule op zoek geweest. De enige stabiele factor was *De Militaire Spectator*, maar dit tijdschrift, dat veel militair-technische artikelen bevatte, sprak burgers niet erg aan. Hoewel het blad het Pruisische legerbeginsel met hart en ziel was toegedaan, werd het, zo schreef Van Sloten, "in te engen kring

gelezen, om, buiten het militaire publiek, betreffende de bewuste quaestie veel invloed te kunnen uitoefenen".[49]

De VBK bleek evenmin goed in staat volk en leger met elkaar in contact te brengen. Deze vereniging die speciaal met dat doel was opgericht, was in de jaren zeventig op een ledental van iets onder de duizend man uitgekomen. Circa 10% van hen was burger. De VBK, die als gevolg van deze scheve verhouding meer het karakter van een militaire studieclub had gekregen, paste haar reglement in 1875 aan deze realiteit aan. Voortaan zou zij zich in de eerste plaats op de onderlinge oefening in de krijgswetenschap richten, terwijl zij zich daarnaast voor de algemene verspreiding van heldere begrippen omtrent krijgszaken zou blijven inspannen. Van Sloten had als enige tegen deze "wending rechts-om-keert" geprotesteerd, omdat hij vond dat het voorlichten van de natie de hoofdtaak moest blijven.[50] Hoofdtaak of neventaak, de VBK bleef moeite doen de band tussen volk en leger te verbeteren. Zo nam zij in 1876 een opmerkelijk initiatief. In een adres aan de Tweede Kamer stelde zij voor aan één of meer hogescholen een leerstoel in de militaire wetenschappen te vestigen. Dit idee werd echter, aldus één bron, "met miskenning begroet; door de pers met spotzieke oppervlakkigheid bejegend".[51] Ook na deze mislukking bleef de VBK proberen burgers voor het krijgswezen te interesseren. Volgens luitenant-kolonel W.C. Hojel was de vereniging "een krachtig bewijs dat het den militair ernst is, aan allen die het begeeren, een blik in zijn streven en werken, in zijn geheele huishouding te laten slaan". Jammer alleen dat slechts een handvol burgers op deze uitnodiging inging.[52]

Omdat de VBK graag zag dat niet-militairen zich over de defensie ontfermden, stond zij welwillend tegenover de Vereeniging tot Verspreiding van Kennis aangaande 's Lands Verdediging. Geheel vanzelfsprekend was dat niet, daar deze vereniging afstamde van de weerbaarheidsbeweging, die in legerkringen gemengde gevoelens opriep. Nadat tijdens de mobilisatie van 1870 was gebleken dat slechts een paar honderd van de ruim vijfduizend weerbaarheidsmannen aan de "roepstem des Konings" gehoor hadden gegeven, was de scepsis jegens deze vrijetijdssoldaten flink toegenomen. "Het jonge stekelvarken hield de pennen in", schamperde Van Sloten. Deze dilettanten en liefhebbers van bonte uniformen en schietfestijnen kon men een zo ernstige zaak als de landsverdediging niet toevertrouwen, waarschuwde menig officier.[53] Vandaar dat ook de vereniging met de onhandig lange naam in de militaire bladen aarzelend werd begroet. De oprichters kregen lof voor hun initiatief, maar men betwijfelde of deze aan het weerbaarheidsidee verknochte burgers wel de juiste militaire boodschap zouden gaan verspreiden. *De Militaire Spectator* vond het verontrustend dat in het bestuur van de vereniging geen enkele officier zitting had.[54] Ook liberale dagbladen als de *Arnhemsche Courant* en de *NRC* schreven in hun reactie op dit burgerinitiatief dat zij de militaire voorlichtingstaak liever aan het daartoe bevoegde officierskorps overlieten.[55]

De Vereeniging tot Verspreiding van Kennis aangaande 's Lands Verdediging slaagde erin de militaire terughoudendheid snel te overwinnen. Zij deed dat door het leergezag van het officierskorps volmondig te erkennen. Zij liet de beoordeling van de door haar uitgeschreven prijsvragen over aan een grotendeels uit militairen bestaande jury, terwijl de door haar uitgegeven brochures meestal door officieren werden geschreven. Het door

Schubart geleide bestuur wilde echter niet dat officieren te veel op de voorgrond zouden treden, want alleen als de vereniging haar burgerlijk karakter behield, kon zij verschoond blijven van de aantijging dat zij een groepsbelang diende.[56] De meerderheid van de ruim negenhonderd leden was daar minder bevreesd voor. In 1873 voerde zij tegen de zin van Schubart een wijziging van de statuten door die het mogelijk maakte ook militairen tot bestuurslid te verkiezen.[57] Veel verschil maakte het niet, want hoewel onmiddellijk daarop twee officieren tot het zevenmans bestuur toetraden, wist de vereniging haar civiele gezicht te bewaren. Dat nam niet weg dat ook zij, als trouw verkondiger van het "moderne" legerbeginsel, de strijd voor de persoonlijke dienstplicht tot speerpunt van haar activiteiten maakte. Meer dan eens zond zij een adres aan koning en parlement waarin zij eerbiedig om de invoering daarvan verzocht.[58]

Enkele vermogende leden van de Vereeniging tot Verspreiding van Kennis aangaande 's Lands Verdediging, wier namen geheim werden gehouden, bleken bereid ter wille van de goede zaak een geldelijk offer te brengen. Daarmee maakten zij de uitgave mogelijk van een weekblad, genaamd *Pro Patria*, dat zich aan het "verdedigingswezen" ging wijden. Dit periodiek, waarvan het eerste nummer op 29 juli 1873 verscheen, kreeg een omvang van vier krantenpagina's.[59] Het manifesteerde zich als een onafhankelijk orgaan. Van een formele band met de vereniging was geen sprake. De anonieme redactie ging iedere week opnieuw de dienstvervanging te lijf. De militaire auteurs leerden de samenstellers van *Pro Patria* dan ook snel als loyale hulptroepen kennen.[60] Zij vonden het van belang dat ook burgers zich luid en duidelijk ten gunste van de persoonlijke krijgsdienst uitspraken, omdat die wellicht eerder gehoor bij hun medeburgers zouden vinden dan officieren, die nu eenmaal kwetsbaar waren voor het verwijt dat zij een beperkt militair belang najoegen.[61] Omdat de financiële conditie van *Pro Patria* ondanks de steun van de anonieme geldschieters zwak was, besloot de VBK in 1875 het weekblad een injectie van vierhonderd gulden te geven, in de hoop dat het zijn zendingswerk kon blijven doen.[62]

Deze subsidie kon niet verhelpen dat *Pro Patria* matig verkocht.[63] Evenals de militaire pers en de VBK sprak het blad slechts een beperkt aantal burgers aan. Volgens *De Militaire Spectator* toonden de slechte verkoopcijfers van *Pro Patria* aan dat de natie nog niet rijp was voor een blad dat uitsluitend aan het krijgswezen was gewijd. Daarom was volgens dit tijdschrift de beste methode om de burger te bereiken het plaatsen van artikelen in een van de veelgelezen niet-militaire periodieken. "Men moet de burgers bij verrassing nemen", luidde het krijgsrecept dat Knoop als eerste had toegepast.[64] Ook Van Tuerenhout geloofde dat het burgertijdschrift het beste voorlichtingsmedium was, terwijl het schrijven voor dagbladen volgens hem minder zinvol was, omdat deze eendagsvliegen slechts een vluchtige indruk maakten.[65] Behalve hijzelf nam nog een tiental officieren, onder wie Roosenboom, dit tactisch gebod ter harte, waardoor er in bladen als *De Gids*, *De Tijdspiegel* en vooral in het in 1874 opgerichte vooruitstrevend liberale tijdschrift *Vragen des Tijds* geregeld artikelen van militaire hand verschenen. Die stukken hadden lang niet altijd het vraagstuk van de legervorming tot onderwerp, maar de schrijvers in kwestie namen toch vaak de gelegenheid te baat om hun publiek, al was het maar in de vorm van een '*ceterum censeo*', op het verderfelijke van de dienstvervanging te wijzen.

Met name Van Tuerenhout was er bedreven in om, welke zaak hij ook besprak, uiteindelijk bij de noodzaak van persoonlijke dienstplicht uit te komen.

Een andere verklaring voor het kwijnende bestaan van *Pro Patria* was dat het blad spoedig door de Antidienstvervangingbond (ADVB) werd overvleugeld. Deze *ligue* was in 1875 opgericht door Van Limburg Stirum, die na zijn ontslag als minister een nieuwe strategie ging beproeven om zijn grote doel te bereiken. Met behulp van petities, vlugschriften, ingezonden brieven en meetings wilde hij de publieke opinie voor zich winnen, in de hoop dat er via deze omweg op den duur een Kamermeerderheid voor de persoonlijke dienstplicht zou ontstaan. "Predikt, predikt, predikt – maakt voortdurend propaganda!", riep de felle Van Stirum, wiens voorbeeld de Britse *Anti-Corn-Law League* was.[66] Hij lapte de deftige omgangsvormen van de VBK aan zijn laars en schoffeerde zijn tegenstanders door hen onder meer voor "eigenbaatsofisten" uit te maken. Vindingrijk in het verzinnen van scheldwoorden maakte hij de Tweede Kamer, die "vennootschap van parasieten", keer op keer het verwijt van egoïsme. *De Militaire Spectator*, die de ADVB van harte steunde, gaf de overijverige voorzitter wegens zijn "ongenoegzame waardeering van het gevoelen van andersdenkenden" meer dan eens een standje.[67] Dat nam niet weg dat het blad onder de indruk was van de resultaten. Na een jaar telde de ADVB ruim 7.500 leden, verspreid over 55 afdelingen. Hoewel de bond daarmee nog lang niet de steun van de meerderheid van het electoraat had, sterkte deze bliksemstart de *Spectator* in zijn geloof dat de aanhouder uiteindelijk zou winnen.[68] Knoop was sceptischer, hoewel hij op verzoek van zijn vriend Van Stirum wel lid van de ADVB werd.[69]

Van Stirum kondigde een algemene mobilisatie af om "den doodvijand, de overdreven zelfzucht" uit Nederland te verdrijven. "Niemand blijve achter in den strijd (...) mannen van alle partijen, van alle gezindten, van kruier tot prins, gezinnen en gansche gemeenten." Iedereen moest met hem op kruistocht, zeker ook dat deel van het volk dat te arm was om van de mogelijkheid tot dienstvervanging te profiteren. Deze retoriek kon echter niet verhullen dat de ADVB een club van gegoede heren was. Het ging de bond er vooral om zoveel mogelijk aanhangers onder de kiezers te winnen. Steun van het onmondige werkvolk was aardig, constateerde Van Stirum in een nuchtere bui, maar leverde bitter weinig invloed en contributie op.[70] Daarom zag hij in 1879 niets in een voorstel van de afdeling Heerenveen om gratis populair geschreven blaadjes onder de lagere standen te gaan uitdelen. Die hadden immers toch geen macht.[71] Hij voelde er niets voor "de massa's" in te lichten, omdat dat tot oproer zou kunnen leiden. Zulke relletjes zouden de ADVB stellig het verwijt van onruststokerij opleveren en de bond van de gegoede burgerij vervreemden.[72] Deze opstelling weerhield Van Stirum er overigens niet van te verkondigen dat hij zijn strijd mede namens het volk achter de kiezers voerde. Dreigend waarschuwde hij dat de "mindere man" niet eeuwig in het bestaan van het "bloedprivilege" zou berusten. Het was agitatie voor het volk maar niet door het volk.[73] Van Stirums tegenstanders verweten hem dan ook dat hij met zijn opruiende propaganda de derde stand tegen de gegoede burgerij opzette.[74]

In de beginjaren van de ADVB behoorde ongeveer acht procent van de leden tot het officierskorps. De toestroom vanuit het leger was langzaam op gang gekomen, omdat Van Stirum in zijn eerste oproep om zich bij de *ligue* aan te sluiten, de indruk had gewekt

dat hij zich uitsluitend tot burgers wilde richten. Hij schreef dat steunbetuigingen van militairen overbodig waren, omdat hij toch wel wist dat zij hem en zijn zaak gunstig gezind waren.[75] Nadat hij deze fout had hersteld door zijn wapenbroeders een speciale uitnodiging te zenden, meldde een groot aantal officieren zich aan als lid.[76] Abel, Huber, De Petit, Van Tuerenhout en andere auteurs die al dikwijls een banvloek over de dienstvervanging hadden uitgesproken, schaarden zich onder de banier van deze bond. Kort na Van Stirums overlijden in 1891 beschreef De Bas hoe deze eigenzinnige en excentrieke voorzitter als een Nederlandse Scharnhorst, bijgestaan door de "jongere corypheeën van het leger", met grote volharding zijn boodschap van het moderne legerbeginsel ging verkondigen: "Evenals vóór een zeventigtal jaren de Duitsche legerhervormer, zag men thans Generaal Van Stirum met zijne apostelen van stad tot stad het land doortrekken, predikende den verplichten persoonlijken dienst."[77]

In de jaren zeventig kwam het militair debat vrijwel volledig in het teken van de persoonlijke dienstplicht te staan, zozeer zelfs dat allerlei andere vraagstukken, waaronder het probleem van het slechte leefklimaat in de kazerne, uitsluitend nog in het licht van deze allesoverheersende kwestie werden bezien. Veel militaire auteurs hadden nog wel degelijk oog voor de misstanden in het leger, maar zij waren ervan overtuigd geraakt dat, als de persoonlijke dienstplicht eenmaal was ingevoerd, die misstanden vanzelf zouden verdwijnen, omdat kiezers en Kamerleden daarbij dan een persoonlijk belang zouden hebben. Omgekeerd gold dat, zolang er dienstvervanging bestond, het leger een verwaarloosde instelling zou blijven, hoe hard men ook om verbetering zou schreeuwen. Alleen de persoonlijke dienstplicht kon ervoor zorgen dat de kloof tussen volk en leger zou worden gedicht. Daar kwam bij dat de militaire auteurs het voorlopig om tactische redenen niet raadzaam vonden aandacht voor de gebreken van het leger te vragen, omdat zij daarmee de voorstanders van dienstvervanging in de kaart speelden. De vuile was moest voorlopig binnenblijven.

Niet alle militaire auteurs steunden de strijd voor persoonlijke dienstplicht. Met name De Roo van Alderwerelt en Stieltjes waren van mening dat de in de kazerne te verrichten soldatendienst niet verenigbaar was met het vrije burgerschap. Omdat zij om die reden die kazerneplicht zo beperkt mogelijk wilden houden, pleitten zij voor een meer burgerlijk legerstelsel dat de dienstvervanging in ere zou houden. Het grote verwijt aan hun adres was dat zij de verleidelijke maar onjuiste boodschap verspreidden dat een burger niet perse in de leerschool van het kazerneleger behoefde te dienen om toch tot een effectief militair te kunnen worden gevormd. Zij ontkenden daarmee de noodzaak van een militair monopolie voor het door beroepskrachten gedomineerde leger. Volgens de voorstanders van het Pruisische legerstelsel bleek daaruit dat de twee onvoldoende besef hadden van het eminente belang van de krijgstucht als bindmiddel op het slagveld.

In militaire kring heerste frustratie over het feit dat zich onder de krijgskundigen "valse profeten" bevonden. De slagkracht van het militaire woord, dat toch al zoveel moeite had door het pantser van de burgerlijke onverschilligheid te dringen, werd erdoor verzwakt. Maar toch, ondanks alle somberheid en twijfel aan de effectiviteit van de militaire publicistiek was er een stug geloof dat de aanhouder uiteindelijk zou zegevieren. Een

enkele militaire auteur verzandde in scepsis of cynisme, een ander keerde zich af van de burgermaatschappij en stortte zich op louter technische onderwerpen, maar er bleven altijd genoeg officieren over die vonden dat zij hun voorlichtingstaak niet mochten verzaken, hoe uitzichtloos deze soms ook leek. In 1875 bundelden deze doordouwers hun krachten in de ADVB. Een schare literair en retorisch begaafde officieren ging onder leiding van Van Limburg Stirum, die hen ter kruisvaart had geroepen, aan deze bond haar beste krachten wijden.

Hoofdstuk 12

Stoere staatsburgers

Met de oprichting van de ADVB kreeg de campagne voor de persoonlijke dienstplicht een organisatorisch kader. In dit hoofdstuk komt de vraag aan bod wie de aanhangers van deze bond waren en welke motieven zij hadden om zich achter Van Limburg Stirum te scharen. Daarbij zal blijken dat de bond een sterk liberale signatuur droeg. Het ideeëngoed van de ADVB was symptomatisch voor de intellectuele ontwikkeling die het liberalisme in zijn verschillende varianten na 1870 doormaakte. Een belangrijk aspect daarvan was een herwaardering van het leger en de dienstplicht. Het leger steeg in maatschappelijk aanzien, omdat veel liberalen het gingen beschouwen als een opleidingsinstituut voor de vorming van stoere staatsburgers die als eigentijdse geuzen de natie weer kracht van leven konden geven en haar voor verdeeldheid behoeden. De meerderheid van het officierskorps voelde zich goed thuis bij een liberalisme dat oog had voor het belang van het militaire element in de samenleving.

Eén van de bekende mannen wier steun Van Stirum wist te verwerven, was de oude Groen van Prinsterer. Ook diens opvolger als leidsman van het orthodox-protestantse volksdeel, Abraham Kuyper, sloot zich bij de ADVB aan. Dat was belangrijke winst want in 1873 hadden op één na alle antirevolutionaire Kamerleden nog tegen de persoonlijke dienstplicht gestemd, omdat zij, evenals hun roomse collega's, het leger te veel een poel van verderf vonden.[1] Hoewel Kuyper het legerbestuur bleef achtervolgen met de eis dat het moest ophouden de zondag te ontheiligen en zich meer moest inspannen om de vaak argeloze miliciens op het rechte pad te houden, maakte hij de invoering van de persoonlijke dienstplicht niet afhankelijk van verbeteringen op godsdienstig en zedelijk terrein. Hij ging de strijd tegen de dienstvervanging onvoorwaardelijk steunen, omdat hij tot het besef was gekomen dat dit privilege, dat de dienstplicht op de lagere klassen – zijn "kleine luyden" – afwentelde, demoraliserend werkte. Het door hem in 1879 gepubliceerde vuistdikke *Ons Program* van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) was op dit punt glashelder. Het sloot zich aan bij "den eisch, dat aan alle dienstvervanging een einde kome en hiermeê de kanker worde uitgesneden, die dusver ons leger bedierf".[2] We moeten de betekenis van *Ons Program* echter niet overschatten. De in de Tweede Kamer sterk vertegenwoordigde conservatief-aristocratische stroming binnen de ARP achtte zich er niet aan gebonden en aanvaardde evenmin zonder meer de persoonlijke dienstplicht.[3]

Dit alles betekende niet dat de ADVB in het orthodox-protestantse kamp thuishoorde. De steun voor de bond was veel breder, zoals bleek uit de bonte stoet publieke figuren die bereid was Van Stirum te volgen. Schubart meldde zich aan. Zo ook het behoudende Kamerlid en voorzitter van Het Metalen Kruis N.P.J. Kien. De Waalse predikant M.A. Perk, die eveneens nauw bij deze veteranenvereniging betrokken was, werd bestuurslid van de ADVB. Nu waren deze lieden afkomstig uit een milieu dat het leger vanouds een warm hart toedroeg, maar opmerkelijk was dat de ADVB ook daarbuiten steun verwierf. Een aantal prominente liberalen, onder wie de Kamerleden I.D. Fransen van de Putte en J.H. Geertsema, gaf gehoor aan de oproep van de oud-minister om hun naam aan de strijd tegen de dienstvervanging te verbinden. De hoogleraar staatsrecht Buys, de eerdergenoemde Veegens en de links-liberalen A. Kerdijk en B.H. Pekelharing werden actief binnen de bond. De politiek kleurloze generaal Van Stirum, die graag onder Metalen Kruis-dragers vertoefde – zelf had hij tijdens de verdediging van de Citadel van Antwerpen zijn rechter onderbeen verloren –, was voor alle geledingen binnen de ADVB een aanvaardbare aanvoerder. Zijn bond was echter niet zo breed samengesteld als hij had gehoopt, want het lukte hem niet vertegenwoordigers van het katholieke volksdeel te rekruteren. Deze opvallende afwezigen waren fel tegen de persoonlijke dienstplicht gekant.[4]

De grote liberale inbreng in de ADVB wees op een veranderde houding van deze politieke stroming ten opzichte van het defensievraagstuk. Het Duitse machtsvertoon had de toekomstdromen van de liberalen wreed verstoord en hen doen beseffen dat het leger node aan de eisen van de tijd moest worden aangepast. Zo had Thorbecke, die naar eigen zeggen als gevolg van de toegenomen internationale dreiging meer belangstelling voor de landsverdediging had gekregen, vlak voor zijn dood in 1872 de persoonlijke dienstplicht omarmd. Tegelijkertijd was hij, ook nadat hij het geweer op de schouder had genomen, behoedzaam op het hem vreemde krijgsterrein blijven manoeuvreren, beducht als hij was voor het opleggen van te zware lasten. Op grond van die voorzichtigheid verweten critici als Booms en De Roo hem dat hij nooit echt "naar eisch" de ernst van de militaire kwestie had ingezien.[5] Na zijn overlijden werd de houding van de liberalen nog gecompliceerder omdat hun gelederen steeds meer scheuren begonnen te vertonen. Hoewel het krijgswezen niet tot de grootste interne twistpunten behoorde – die eer moest het aan de sociale kwestie, het kiesrechtdebat en het belastingvraagstuk laten –, werd de verdeeldheid ook op militair gebied pijnlijk zichtbaar. De stemming van 30 juni 1873 over de afschaffing van de dienstvervanging was een goede graadmeter. Naast relatief veel liberale voorstemmers, waren er ook liberalen die het voorstel afwezen, onder wie Bredius, Dumbar, S. van Houten, Jonckbloet, J. Kappeyne van de Coppello en, zoals bekend, De Roo en Stieltjes.[6]

Onder de liberalen die zich voor de zaak van de ADVB gingen inspannen, bevonden zich vier redacteuren van het links-liberale tijdschrift *Vragen des Tijds*. Behalve Veegens, Kerdijk en Pekelharing, was dat W. Heineken. Zij behoorden tot een groep vooruitstrevende liberalen die de denkbeelden van Thorbecke te behoudend vonden. De beginselen van de klassieke economie, culminerend in de doctrine van het laisser faire, waren in hun ogen niet het juiste instrumentarium om op een breed front maatschappelijke vooruitgang te boeken. In 1870 hadden zij het Comité ter Bespreking der Sociale Quaestie

opgericht om aandacht te vragen voor het tot dan toe miskende probleem dat de meeste werklieden en paupers niet in staat waren zich op eigen kracht uit hun ellendig bestaan te bevrijden. Omdat deze lieden recht op bescherming tegen uitbuiting hadden, moest de staat volgens de jong-liberalen een grotere rol in het maatschappelijke en economische verkeer gaan spelen. De staat moest omwille van het algemeen belang de vrije concurrentie inperken.[7] Terwijl de liberalen van 1848, die onder het autoritaire bewind van koning Willem I waren opgegroeid, het als hun levenstaak zagen de overheidsbemoeienis zo beperkt mogelijk te houden, gaf deze jongere generatie hoog op van de sleutelfunctie die de staat in de samenleving kon vervullen. De mannen van *Vragen des Tijds* lieten zich vooral door Duitse wetenschappers als Gustav Schmoller, Adolf Wagner, Lujo Brentano en Lorenz von Stein inspireren. In navolging van deze geleerden, die onder de naam *Kathedersozialisten* bekend stonden, prezen zij het ambtelijk apparaat als een zedelijke instelling met een verheven roeping.[8]

De essentie van de jong-liberale kritiek op de '48'ers' was dat zij hun liberalisme wel steeds met het algemeen belang gelijk stelden, maar dat zij in werkelijkheid alleen de privileges van hun eigen groep, de gegoede burgerij, verdedigden. Veel van de ogenschijnlijk neutrale wetgeving werkte mee om haar bevoorrechte positie te bestendigen. De hoeksteen van deze egoïstische politiek was het beperkte censuskiesrecht. Het was dan ook geen wonder dat de jong-liberalen voorstanders waren van een verruiming van het kiesrecht, zij het dat zij het niet eens waren over de vraag hoe ver men daarin moest gaan. Een ander punt op de jong-liberale agenda was een grondige herziening van het belastingstelsel, die ertoe moest leiden dat op de minstbedeelden niet langer een onevenredig zware last werd gelegd. Daarnaast was vooral Kerdijk een actief pleitbezorger van de introductie van leerplicht in het lager onderwijs, omdat hij in die maatregel, die door Thorbecke als een onacceptabele vorm van staatsdwang was veroordeeld, het middel bij uitstek zag de minderbedeelden op de sociale ladder omhoog te helpen. Het viertal redacteuren van *Vragen des Tijds* voegde de afschaffing van de dienstvervanging aan deze wensenlijst toe. Volgens hen ging het er ook in deze kwestie om een privilege ongedaan te maken. "De *beste* burgers bedingen voor zich het recht om den staat te regeeren door uitoefening van het kiesrecht, en meenen te hoog te staan om soldaat te zijn en als zoodanig gedrild te worden", schreef Heineken.[9]

De kritiek op de zelfzucht van de maatschappelijke elite klonk veel militaire auteurs als muziek in de oren. Zij konden dit refrein onmiddellijk meezingen, want zij riepen zelf al jaren dat deze kwalijke eigenschap de voornaamste oorzaak was van de slechte staat van de defensie. Ook zij hadden nooit veel op gehad met de klassieke staathuishoudkunde, die het leger als een rem op de vooruitgang beschouwde. Een herwaardering van de rol van de staat en zijn ambtenaren sprak hun zeer aan. Evenals de jong-liberalen oriënteerden zij zich sterk op Duitsland. De officieren waren vooral onder de indruk van het in 1872 verschenen werk *Die Lehre vom Heerwesen als Theil der Staatswissenschaft* van Lorenz von Stein. Nadat luitenant jhr. J.D. Six in 1874 een VBK-lezing aan dit boek had gewijd, was het een tijd lang niet uit het militair discours over de plaats van het leger in de samenleving weg te denken. Steins boodschap was dat het krijgswezen een integraal onderdeel van de staatszorg uitmaakte. Omdat een geïsoleerd leger naar zijn mening per

definitie een zwak leger was, moest het volledig in staat en maatschappij zijn ingebed. Omdat de burger medeverantwoordelijk was voor het tot stand brengen van een goede "krijgsregeling", moest op alle scholen militair onderricht worden gegeven en moest de dienstplicht een onmisbare schakel in de opvoeding tot staatsburger worden. "Staat en leger één", was kortweg het devies.[10] In die geest sprak ook Veegens, toen hij in de VBK zijn eerdergenoemde lofrede op het Pruisische leger hield. En in die geest schreven Van Tuerenhout en Rooseboom hun artikelen voor *Vragen des Tijds*.

Het gilde der militaire auteurs, dat vóór 1870 het liberalisme in meerderheid als een vijandige leer bezag, ging daarover na dat jaar veel positiever denken. Deze ommekeer was duidelijk waarneembaar bij kapitein Drabbe. In 1873 hield hij in de VBK een lezing over de positie van het leger in staat en maatschappij. Daarin schilderde hij een schril contrast tussen zijn geliefde armee en de vulgair-materialistische burgersamenleving, waar geldzucht en vrijheidszin de absolute heersers waren. Hij beschreef het leger als een vluchtburcht, de enige plek waar hogere waarden als plichtsbesef en zelfverloochening veilig waren voor het liberale springtij.[11] Drie jaar later publiceerde Drabbe een artikel in *De Gids* waarin hij te kennen gaf dat hij, mede door de veel aanhang winnende strijd tegen de dienstvervanging, meer vertrouwen in de burgerij begon te krijgen. Nog enigszins aarzelend vroeg hij zich af: "Vergissen zij zich die vermeenen dat de wind op sociaal en oeconomisch gebied uit een anderen hoek begint te waaien? Wijkt niet het egoïsme voor het algemeen belang, het materieele voor het hoogere en meer blijvende, het individu voor de vereeniging, enkel- voor samenwerking? Zoo nadert de maatschappij in den geest meer tot het leger." De burger ontpopte zich volgens Drabbe meer en meer als een trouw lid van de staat, die behalve zijn rechten ook zijn plichten kende, waaronder niet in de laatste plaats de dure soldatenplicht. "Burgerzin maakt thans de legers krachtig", concludeerde hij.[12]

In 1877 hield Drabbe opnieuw een spreekbeurt voor de VBK. De titel 'Over de nieuwere staathuishoudkundige wetenschap in hare betrekking tot het leger' verried al dat hij zich de denkbeelden van Stein, Wagner en in zijn geval ook F.X. Neumann eigen had gemaakt.[13] Bij hen voelde hij zich beter thuis dan bij de klassieke economen. De uit Duitsland overgewaaide "nieuwere oeconomische wetenschap" erkende, zo legde hij uit, naast het eigenbelang ook de gemeenschapszin. Haar uitgangspunt was dat de staat de hoge roeping had de welvaart eerlijk te verdelen en het "Recht" te vestigen en te bewaren. Alleen zo kon de door Karl Marx aangekondigde klassenstrijd worden voorkomen en gewelddadige hervormers – socialisten en communisten – de pas afgesneden. Burgerij en leger hadden in de Internationale een gemeenschappelijke vijand gekregen. Het "roode spook" had zich in Nederland weliswaar nog nauwelijks vertoond, maar dat zou volgens Drabbe stellig veranderen, tenzij de staat spoedig een meer ethische koers ging varen. Voor het leger zou dan een belangrijke rol als handhaver van de zedelijke orde en beschermer van het eigendom zijn weggelegd. Hij haastte zich daarbij te vermelden dat, wanneer tijdig sociale hervormingen werden doorgevoerd, deze binnenlandse taak meer preventief dan repressief van aard zou zijn. Men moest dus niet bang zijn dat meer staatsbemoeienis tot militarisme zou leiden.[14] In 1879 bevestigde Drabbe in een brochure zijn bekering tot de

"zedelijke-liberale richting", die "met het stoffelijk eigenbelang, in zoover dit in strijd is met het staats- en volksbelang, heeft gebroken".[15]

Drabbe stond niet alleen. Het jong-liberale pleidooi voor een sterke staat ten dienste van het algemeen nut vond onder officieren veel weerklank. Nu waren die sterk gefocust op de afschaffing van de dienstvervanging. Zij ondernamen zelden een uitstapje buiten het krijgsdomein, maar wanneer zij dat bij hoge uitzondering wel deden, bleken zij te beseffen dat dit vraagstuk niet op zichzelf stond. Het gemeenschappelijk kenmerk van de urgentste politieke strijdpunten van de dag was dat de gegoede klassen niet bereid waren hun bevoorrechte positie op te geven. In 1874 liet De Bas in de VBK zijn licht over de samenhang tussen deze kwesties schijnen. Hij wees erop dat de elite niet alleen een rechtvaardige verdeling van de belasting in arbeid, in de vorm van de persoonlijke dienstplicht, dwarsboomde, maar zich even fel tegen de net zo billijke inkomstenbelasting verzette. Ook een uitbreiding van het kiesrecht hield de geldaristocratie om particuliere redenen tegen. "Bij het laatstvoorgaande Kabinet", sprak De Bas, "werd op nieuw de kiestabel op de lange baan geschoven: de afstemming van het beginsel van den verplichten persoonlijken dienst volgde haar op den voet, en doofde den laatsten straal uit van hoop, dat een algemeen belang boven een klassenbelang zou worden gesteld. Bij uitstel der meest dringende hervormingen op economisch gebied, blijft ook het leger uitsluitend samengesteld uit het minst intellectueele gedeelte der natie." De armee was dus niet als enige de dupe van bekrompen eigenbelang.[16]

De sympathie die veel officieren voor het jong-liberale programma hadden, omvatte ook de leerplicht. Deze zaak vonden zij, ongeacht hoe hoog of hoe laag zij de verdienste van de Pruisische schoolmeester inschatten, van grote betekenis voor het leger. Terwijl Knoop de gedwongen schoolgang om dezelfde reden als Thorbecke afkeurde[17], benadrukten jongere militaire auteurs, onder wie De Bas en Van Sloten, het militaire nut ervan. Zij wezen daarbij niet alleen op Pruisen, maar ook op Zwitserland, waar de gehele jeugd op school haar eerste militaire onderricht ontving.[18] Tijdens een voordracht voor de VBK in 1883 meende overste Hojel namens het gehele leger te spreken, toen hij beweerde dat de officier de natuurlijke bondgenoot was van de burger die het schoolbezoek voor kinderen uit de volksklassen verplichtend wilde maken. "Op grond van onze overtuiging, dat de opleiding van den soldaat er door zou winnen, en mannen van hooger bruikbaarheid zouden kunnen worden gevormd, wanneer bij hen die beschaving werd gevonden die de lagere school vermag te schenken, kunnen we niet anders dan ons scharen bij hen die leerplicht willen, en de banier volgen die de heer Kerdijk op dat gebied met zooveel verdienste heeft ontrold."[19] Dit was fiere taal, maar tot een campagne ten gunste van leerplicht kwam het niet. Onder de bevolking bestond hiervoor nog weinig animo, zoals Kerdijk tijdens een optreden in de VBK moest toegeven.[20] Daar kwam bij dat de officieren uiteindelijk sterk geneigd waren hun bijdrage aan het publiek debat tot de militaire vraagstukken te beperken.

De officieren die hun best deden het Pruisische legerstelsel te laten zegevieren, moesten tot hun spijt constateren dat niet alle jong-liberalen zich in hun kamp bevonden. Er waren er ook die van dat stelsel en van de persoonlijke dienstplicht niets wilden weten.

Dit type jong-liberalen was weliswaar voorstander van enig meer staatsingrijpen – ook voor hen had de laisser faire richting afgedaan – maar stond tegelijkertijd wantrouwend tegenover een door beroepsmilitairen beheerst leger, omdat, als dat te krachtig werd, de vrijheid van de burger ernstig in het gedrang zou komen. Zij hadden een hekel aan het soldatenpak en spraken zich uit voor een of andere vorm van burgerwapening. Vooral zij waren het die in 1877 hun hoop op het ministerschap van De Roo van Alderwerelt hadden gevestigd. De belangrijkste vertegenwoordiger van deze variant op de nieuwe stroming binnen het liberalisme was het Groninger Kamerlid Van Houten, dat naam had gemaakt als een fel bestrijder van Thorbecke en diens erfgoed.[21]

Van Houtens argwaan jegens militairen was groot. In nog sterkere mate dan vele liberalen vóór hem beschouwde hij het leger als een parasitair onding dat, wanneer je het een vinger gaf, dadelijk de hele hand zou grijpen.[22] Hoe gevaarlijk het was, was duidelijk gebleken tijdens de mobilisatie van 1870 toen volgens hem een overijverig legerbestuur de miliciens onnodig lang onder de wapenen had gehouden.[23] In de daaropvolgende jaren verweet Van Houten de liberale ministers dikwijls dat zij hun beginselen verloochenden door met steeds hogere defensiebudgetten in te stemmen zonder daaraan de voorwaarde te verbinden dat het ondoelmatige leger eerst grondig werd gesaneerd. Dat logge apparaat met zijn kostbare franje hing de productieve burgers als een molensteen om de nek. In 1879 fulmineerde Van Houten, die inmiddels de boeman van tal van militaire auteurs was geworden, in *Vragen des Tijds*, waarvan ook hij redacteur was, nogmaals tegen de onbedwingbare neiging van militairen het krijgswezen "op de wijze der groote europeesche legers" in te richten. Hij pleitte voor de invoering van een betaalbaar stelsel van algemene oefenplicht, ongeveer op de manier waarop De Roo het voorstelde.[24] Volgens hem was de opinie dat Nederland in navolging van Zwitserland "zoo min mogelijk *soldaten* en zooveel mogelijk *weerbare burgers*" moest hebben de enige ware liberale opinie. Wie een ander geluid liet horen – en dat deden veel liberalen, onder wie zijn mederedacteuren – kon zijn liberale lakmoesproef niet doorstaan.[25]

Zo ving het officierskorps uit liberale kringen nog vele verontrustende geluiden op, variërend van boodschappen van vredebonders, uitingen van defaitisme, oproepen om te bezuinigen en waarschuwingen tegen het militarisme. De liberale verdeeldheid inzake het defensiewezen sneed dwars door de scheidslijn tussen vooruitstrevend en behoudend, die bepalend was voor veel andere politieke vraagstukken. Evenals onder de jong-liberalen waren er ook onder de oud-liberalen zowel voor- als tegenstanders van de persoonlijke dienstplicht. De historicus Te Velde wees erop dat bij deze kwestie iemands standpunt vooral werd bepaald door de mate waarin hij het nodig vond én het aandurfde de vrijheid van het individu aan het belang van de gemeenschap ondergeschikt te maken.[26] De ledenlijsten van de ADVB toonden aan dat de bereidheid daartoe niet alleen ter linkerzijde aanwezig was. Een prominent bondslid was bijvoorbeeld de Leidse hoogleraar Buys, die met zijn gezaghebbende opstellen in *De Gids* een grote bijdrage aan het publieke debat leverde. Hoewel ook hij afscheid van het laisser faire denken had genomen, gaf hij in de meeste kwesties, waaronder dat van het kiesrecht, blijk van een behoudende visie. Onder invloed van Stein hechtte hij grote waarde aan de sturende rol die de staat als hoeder van het algemeen belang in het maatschappelijk krachtenveld moest spelen.[27] Een nog

conservatiever liberaal die zich bij de ADVB aansloot, was de Amsterdamse hoogleraar filosofie C.B. Spruyt, die de noodzaak van de persoonlijke dienstplicht was gaan inzien, toen hij in 1870 in Londen leden van de rustende schutterij had ontmoet die naar Engeland waren uitgeweken om daar op veilige afstand het verloop van de Frans-Duitse oorlog af te wachten. Toen Spruyt negen jaar later zijn eerste opstel over de persoonlijke dienstplicht publiceerde – er zouden er nog vele volgen –, sloot Van Stirum deze "machtige bondgenoot" dankbaar in de armen.[28]

Het was al met al een brede coalitie van burgers en militairen die de invoering van de persoonlijke dienstplicht steunde, maar zoals zo vaak was slechts een handvol echt actief. In 1877 bijvoorbeeld ging de lof van Van Stirum, die de vreemde gewoonte had de ADVB-leden bij hun naam en stamnummer te noemen, vooral uit naar de Amsterdamse jurist J.A. Levy (407), die menigmaal het podium beklom om voor het grote beginsel te pleiten, en naar kapitein Huber (3.112), die in het oosten van het land op spreekbeurttournee was geweest en als dank daarvoor van het hoofdbestuur een "anaëroïde-barometer" cadeau kreeg.[29] Een jaar later werd Van Tuerenhout in het zonnetje gezet. Uit erkentelijkheid voor de buitengewone diensten die deze strijder van het eerste uur de nationale zaak had bewezen, schonk de ADVB hem een leunstoel met inscriptie. Hoewel Van Tuerenhout pas in 1881 lid van de bond werd, was hij een veelgevraagd spreker op de door de afdelingen georganiseerde meetings, terwijl hij ook met zijn publicaties in de frontlijn bleef.[30] Een ander officier die vaak namens de bond predikte, was kapitein De Petit (3.189), die "gevat [was] in het spreken voor de vuist".[31] Hoe groot de inzet van deze apostelen ook mocht zijn, Van Stirum zelf drukte de zwaarste stempel op 'zijn' ADVB. Hij was naar binnen en naar buiten het gezicht van de bond. De compromisloze gedrevenheid, de zonderlinge eigenaardigheden en de in vitriool gedoopte pen van deze "edele invalide" deden ook medestanders menigmaal de wenkbrauwen fronsen.[32]

Welke argumenten gebruikten de predikers van de ADVB om hun publiek te overtuigen? Het antwoord op deze vraag moet beginnen met erop te wijzen dat zij meenden voor een morele zaak te staan. Keer op keer typeerden zij hun werk als een kruistocht tegen een verachtelijk privilege en een kamp voor een heilig principe. Krachtig veroordeelden zij hun tegenstanders, die blijkbaar meer waarde aan hun privézaken hechtten dan aan het onafhankelijk voortbestaan van Nederland.[33] De bezwaren van deze lieden deed de ADVB af als onoprecht, omdat die slechts bedoeld waren te versluieren dat zij hun bevoorrechte positie wilden beschermen. Rechtvaardigheid streed tegen huichelarij.[34] Van Stirum was vooral gebeten op de "exceptionisten" ofwel de "apostelen van het altoosdurend uitstel", die tegenwierpen dat zij op zich akkoord waren met de afschaffing van de dienstvervanging maar deze maatregel nog niet opportuun achtten, zolang de kazernes nog te slecht waren. Alsof men zijn standpunt in deze zaak kon laten afhangen "van het grooter of kleiner getal wandluizen in de kamers der soldaten."[35] Spruyt betoogde dat de persoonlijke dienstplicht geen aanleiding tot een vruchtbaar debat kon geven, omdat er geen zinnig argument tegen dat beginsel in te brengen was. Daarom lieten de tegenstanders zich in de publieke arena nauwelijks zien. Volgens Spruyt bezorgde die ontwijkende

tactiek de ADVB-leden het probleem dat zij niets anders konden zeggen dan "dingen, die van zelf spreken en dus de moeite van het aanhooren niet waard zijn."[36]

De ADVB'ers voelden zich als leden van een regulier leger die tot hun schrik ervoeren dat de vijand louter guerrillamethoden toepaste. "Eenheid en verband werd bij de tegenpartij niet gevonden, hare strijders stonden niet naast elkander in 't gelid. Neen, ieder viel aan als het hem goeddacht en streed op zijn manier. Voet bij stuk houden was onmogelijk, *honderd*malen werd hetzelfde *daghelder* toegelicht en telkens kwamen de tegenstanders weder met beweringen voor den dag, alsof nog *geen enkel* woord over de zaak was gewisseld."[37] Meestal hield de vijand zich echter stil: "de bestrijders stuiten op den weerstand, die het allermoeilijkst te overwinnen is, de kracht der zwijgende inertie".[38] Daarom reageerde Van Stirum verheugd toen een aantal kranten in 1876 melding maakte van een plan van een groep Amsterdammers om een vereniging, De Burgermaatschappij geheten, op te richten die de ADVB tegenspel zou gaan bieden. Nu zou er eindelijk fatsoenlijk slag kunnen worden geleverd. Spoedig bleek echter dat deze tegenbond niet van de grond kwam. Hoewel het grote gevecht nu uitbleef, grepen ADVB'ers deze mislukking aan om victorie te kraaien en te claimen dat zij een ruime meerderheid van de natie vertegenwoordigden. Dat geen van de initiatiefnemers zijn naam bekend had gemaakt, bewees eens temeer dat de ADVB, waarvan de ledenlijst wel openbaar was, een eerlijke strijd streed tegen een opponent die zijn gezicht niet durfde te laten zien omdat zijn motieven niet deugden.[39]

De ADVB gaf een scheef beeld van de strijd. Het was niet zo dat zijn tegenstanders met lege handen stonden, want die konden putten uit het arsenaal van argumenten dat al sinds jaar en dag ter rechtvaardiging van de dienstvervanging werd gebruikt. Het punt was veeleer dat de ADVB'ers deze argumenten, die vóór 1870 vrijwel iedereen logisch in de oren hadden geklonken, nu voor kortzichtig en hypocriet hielden. Zij meenden nu dat alle redeneringen ten gunste van het remplaçantenstelsel uitgingen van de valse veronderstelling dat het belang van de welgestelden zwaarder moest wegen dan dat van de meerderheid van het volk. Wie durfde te beweren dat de persoonlijke dienstplicht de ongelijkheid juist zou vergroten, omdat de militieplicht hinderlijker was voor de met een studie, loopbaan of eigen bedrijf belaste jongeman dan voor hem die slechts een simpel ambacht had geleerd, leed volgens hen aan sociale bijziendheid. Deze last was juist voor arme gezinnen vaak moeilijk te torsen. Een andere reden waarom het niet tot een echt debat kwam en men voornamelijk langs elkaar heen praatte, was dat een groot aantal tegenstanders, onder wie Bredius, Van Houten, De Roo en Stieltjes, er niet op tegen was dat iedere burger persoonlijk een bijdrage aan de landsverdediging zou leveren. Hun bezwaar gold de onterende conscriptie ofwel de soldatendienst in de kazerne, die volgens hen afkoopbaar moest blijven. Daarom maakten zij zich sterk voor een algemene oefenplicht. De ADVB'ers konden in het promoten van alternatieve legerstelsels echter niets anders zien dan een krampachtig pogen onder het heilig beginsel uit te komen. Einde discussie.

Hoe overtuigd van hun moreel gelijk de ADVB'ers ook waren, de ingeburgerde praktijk van de dienstvervanging zou na 1870 niet zo plotseling in het verdomhoekje zijn beland

als daarvoor geen goede militaire redenen hadden bestaan. Volgens het merendeel der officieren had de Frans-Duitse oorlog onomstotelijk bewezen dat een natie, wilde zij op het slagveld overleven, al haar zedelijke en intellectuele krachten moest mobiliseren. De armee mocht niet langer in een uithoek van de samenleving bivakkeren, zij moest naar een woord van Stoffel "het verkleinde beeld der natie" worden.[40] In het debat na afloop van de lezing van Six over Stein noemde Van Tuerenhout de persoonlijke dienstplicht een absolute voorwaarde voor de integratie van leger en volk. Pas na de invoering daarvan zou de dienstplicht identiek met staatsburgerschap worden. "Het geheele wezen van het leger verandert door de invoering van verplichten krijgsdienst, en Von Stein noemt die verandering 'wellicht de grootste, in hare consequenties alle andere overtreffende daadzaak onzer eeuw'."[41] Anderen voegden hieraan toe dat, zolang het inhuren van plaatsvervangers voortduurde, het leger zich miskend zou voelen en dat voor dit demoraliserend besef de natie in oorlogstijd zwaar zou boeten. Omdat een groot aantal landen de persoonlijke dienstplicht inmiddels had ingevoerd, bevond Nederland zich, waarschuwde *De Militaire Spectator*, in een hachelijke achterstandspositie.[42]

Voor wie dit alles nog te vaag of te hoogdravend was, in de zin dat het betoog steeds weer uitmondde in een oproep aan de burger zijn nationale plicht niet te verzaken, had het officierskorps een concreter argument ten gunste van de persoonlijke dienstplicht in petto, namelijk het grote tekort aan kader bij zowel leger als schutterij. De militaire publicistiek besteedde na 1870 veel aandacht aan de "kaderquaestie". Het probleem loog er niet om. De werving van vrijwilligers, die al tijden een neerwaartse trend liet zien, verliep desastreus.[43] De grote tekorten waren op zich al erg genoeg, maar daar kwam bij dat uit het geslonken soldatenbestand niet langer genoeg kandidaten voor een kaderfunctie konden worden geput. De initiële opleidingen voor korporaal en onderofficier konden dit gapende gat in de formatie niet opvullen. Omdat het verloop onder het beroepskader groot was, was het dweilen met de kraan open. Midden jaren zeventig schommelde het tekort aan onderofficieren rond 10%, terwijl 1.180 korporaalsplaatsen, goed voor 20% van het totaal, onbezet bleven.[44] Deze cijfers vertelden niet het hele verhaal. De militaire auteurs klaagden steen en been dat het wel aanwezige kader te jong en onervaren was. Een degelijke, niet door de drank aangetaste sergeant van dertig jaar of ouder was een zeldzaamheid.[45] "Zooals het leger thans is ingericht", schreef luitenant A.O. Rehm naar aanleiding van de kadernood, "heeft het veel van een schijnleger".[46]

Vooral infanterieofficieren – bij de andere wapens lag het iets anders – waren er niet rouwig om dat de beroepssoldaat, wiens gehalte vaak te wensen overliet, met uitsterven werd bedreigd. Zij hadden hun hart verpand aan de niet van de grillen van de arbeidsmarkt afhankelijke milicien, zij het dat de *Grondwet* en de *Militiewet* diens beschikbaarheid nog te zeer beperkten. Het kadervraagstuk kon volgens hen alleen naar tevredenheid worden opgelost door een ruimer gebruik van de dienstplicht te maken. Op zich was het voor miliciens in beginsel al mogelijk om korporaal of sergeant te worden, maar slechts weinigen bleken daartoe in staat. De infanterie telde, om één cijfer te noemen, in 1881 slechts negentig militiesergeanten.[47] Militiekorporaals waren ruimer gezaaid, maar er was twijfel over hun kwaliteit. De voornaamste oorzaak van dit magere resultaat was dat degenen die genoeg onderwijs hadden genoten om voor een kaderfunctie in aanmer-

king te komen, zich en masse lieten vervangen. Jaarlijks kocht ongeveer 20% van de lichting zich vrij. Daarom stond voor de militaire auteurs als een paal boven water dat de kadernood alleen oplosbaar was, als iedere burger in persoon voor zijn nummer zou opkomen. "Intusschen is het meer dan vroeger noodig intelligente soldaten te hebben, terwijl in den bestaanden toestand het vormen van geschikt kader uit de militie niet mogelijk is", zo vatte de eerdergenoemde N.N. het probleem samen.[48]

Dit dwingende argument voor afschaffing van de dienstvervanging had als bijkomend voordeel dat de persoonlijke dienstplicht er minder afschrikwekkend door werd. Het liet immers zien dat het niet de bedoeling was dat de gegoede burgerzoon naast een polderjongen of bakkerszoon in het gelid zou staan. Het standsbewustzijn was zo groot dat de ADVB-leden het vanzelfsprekend vonden dat een "beschaafde" jongeman de kans moest krijgen zijn diensttijd onder verhoudingsgewijs aangename voorwaarden te vervullen, als hij bereid was zich tot sergeant of luitenant te laten opleiden. Zij wilden, ondanks hun gevit op de censusbetalende burgerij, het gelijkheidsbeginsel op zo een manier toepassen dat de structuur van de samenleving, waarin deze elite de dienst uitmaakte, in de krijgsmacht geen geweld werd aangedaan.[49] Sterker nog, vooral de oud-liberale ADVB'ers achtten het van groot belang dat de bestaande maatschappelijke rangorde zich in het leger ging weerspiegelen, omdat, wilde de gegoede burgerij de legitimiteit van haar leiderschap niet in gevaar brengen, zij ook in het leger de verantwoordelijke rol van aanvoerder op zich moest nemen. Zij diende behalve de lusten ook de lasten van haar bevoorrechte positie te dragen. Zo kon de strijd voor de persoonlijke dienstplicht een sociaal behoudend karakter aannemen.

De persoonlijke dienstplicht zou, zo vervolgden de voorstanders hun pleitrede, niet alleen het leger maar ook de maatschappij ten goede komen. "En inderdaad: afschaffing van dienstvervanging is voor ons niet alleen een militaire, maar ook en vooral een uitnemend gewichtige sociale quaestie", zo heette het binnen de ADVB.[50] Wanneer iedereen in persoon onder de wapenen zou komen, zou dat, meende Van Stirum, behalve tot een sterkere krijgsmacht, ook tot verheffing van de volksgeest, veredeling van het volkskarakter en vermindering van klassenhaat leiden.[51] Met het eerste van deze drie pluspunten, die nauw met elkaar samenhingen, wilde hij zeggen dat in een gemeenschap waarin een stuitend voorrecht in ere werd gehouden, nooit een opgewekte en solidaire geest kon heersen. Daar gaf afgunst de toon aan. Ter verduidelijking van het tweede punt stelden de ADVB'ers dat de strijdkrachten dienst konden én moesten doen als een school voor de gehele natie. Het leger was naar hun stellige overtuiging de ideale leermeester om de burger orde, tucht, plichtsbesef, geestdrift, vaderlandsliefde en andere deugden bij te brengen. Zij beschouwden de dienstplicht als een opvoedcursus die weke en wankelmoedige jongelui tot gezagsgetrouwe, zelfstandige en fysiek en mentaal geharde mannen kneedde. Vooral daarom moest het verblijf in de kazerne als een onmisbaar element in de vorming tot staatsburger worden beschouwd.[52]

Door het leger als "de groote school van orde en tucht", te omschrijven gaven de ADVB'ers het een flinke meerwaarde. Het was er niet alleen om het land te verdedigen, maar speelde ook een rol als opvoeder van de jeugd. De notie dat het leger deze extra

dienst aan de natie kon leveren, was op zich niet nieuw. Militaire auteurs, onder wie Lodewijk Mulder, hadden al vaak betoogd dat het strenge legerregime heilzaam was voor lichaam en geest, maar zij deden dat meestal tegen de verdrukking en deels ook tegen beter weten in. Zij wilden zich verweren tegen de door burgers geuite beschuldiging dat het door jeneverzucht verpeste leger inderdaad een school was, maar dan wel een "school van demoralisatie", die de weerloze milicien inwijdde in de duistere wereld van tapperij en bordeel.[53] Op een avond van de VBK in 1866 had Booms nog eens geprobeerd uit te leggen hoe onterecht dit belastende imago was. In de gelederen werd de loteling lichamelijk geoefend, werd hij doorgaans gezonder gevoed en beter geneeskundig verzorgd dan thuis en kon hij, wanneer hij wilde, onderwijs in lezen, schrijven en rekenen krijgen, "en niets is dan ook meer onwaar, dan dat bij ons de militien vervreemd of bedorven aan zijn bedrijf zou worden teruggegeven".[54]

Na 1870 veranderde het debat in zoverre dat de militaire auteurs niet meer wilden bewijzen dat het leger nu al een school der natie was, maar dat het er na de komst van de persoonlijke dienstplicht stellig een zou worden. Daarbij wezen zij op de slechte invloed van de plaatsvervangers, die de miliciens met zich in het verderf stortten. De ADVB verweet de verdedigers van de dienstvervanging dat zij enerzijds over de liederlijkheid van het kazerneleven klaagden, maar anderzijds zich tegen de verwijdering uit het leger van de grootste aanstichters van dit kwaad verzetten.[55] Die verdedigers brachten daar tegenin dat men de remplaçanten niet over één kam mocht scheren, omdat zich onder hen veel goede soldaten bevonden.[56] Zo werd over het hoofd van de onmondige plaatsvervanger een publicitair duel uitgevochten waarbij het de deelnemers er niet echt om ging een evenwichtig oordeel over zijn kwaliteiten te vellen. Ook in deze kwestie liet men zijn opinie afhangen van het standpunt dat men ten opzichte van de dienstvervanging innam. Wie voor de persoonlijke dienstplicht was, maakte de plaatsvervanger zwart; wie ertegen was, deed het omgekeerde. Er waren ook ADVB'ers die aan dit geruzie niet meededen. Zij vonden het niet van belang of de doorsnee plaatsvervanger wel of niet deugde, want buiten kijf stond dat de gegoede burgerzoon, wiens plek hij innam, sowieso uit beter hout was gesneden.[57]

De ADVB'ers betoogden dat het zedelijke peil in het leger zou stijgen, als ook de gegoede burgerzoon onder dienst zou gaan. De persoonlijke dienstplicht zou het ruwe leger polijsten, waarna het kon fungeren als een leerschool waarin de ongeletterde milicien zich aan zijn goedgeschoolde lotgenoot optrok. "De voortdurende omgang van beschaafden en minder ontwikkelden *moet* voor de laatsten heilzaam werken, zij zullen daardoor moreel en intellectueel gebaat worden", aldus Van Tuerenhout. De arme milicien zou als een beter mens het leger verlaten.[58] Ook de rijkeluiszoon zou van zijn diensttijd profiteren, omdat de onderwerping aan een Spartaanse leefwijze lichaam en karakter zouden sterken. "Het aantal onzer Nederlandsche saletjonkers zou er door verminderen."[59] De tegenstanders van de ADVB lieten zich schamper uit over dit toekomstbeeld. Zij voorspelden dat de komst van dienstplichtigen uit betere kringen de discipline zou ondermijnen, omdat het beroepskader niet tegen deze lieden, die zich van hun sociale status zeer bewust waren, opgewassen zou zijn. Volgens hen ging juist van slechte voorbeelden de meeste kracht uit: wanneer welopgevoede jongelieden met het gewone volk in aanraking

kwamen, zouden "zij al het kwaad overnemen en het vernisje beschaving, dat nog over hen ligt, geheel verliezen". Bovendien moest men er niet op rekenen dat de rijke milicien aandrang zou voelen zijn minder gefortuneerde wapenbroeder op te voeden. Hij zou hem eerder gebruiken om voor een paar centen zijn corveedienst te doen.[60]

De opvatting dat het leger een goede oefenschool was om tucht aan te leren en een gevoel van gemeenschapszin in te prenten, leefde het sterkst bij de meer behoudende liberalen. Voor hen was zij vaak de belangrijkste reden om de strijd tegen de dienstvervanging te steunen. Zij vonden het van groot belang dat de samenleving zich aan het leger ging spiegelen. "Toenadering tusschen natie en leger bedoelt overneming der deugden van het leger door de natie", schreef Levy, "Ik spreek niet van dapperheid. Dapper zijn velen, die geen soldatenrok dragen (...). Maar ik spreek van tucht, van orde, van discipline, van nauwgezetheid, van trouw en gevoeligheid op het stuk van eer, van kameraadschappelijken geest." De natie moest weer leren gehoorzamen.[61] Zulke bespiegelingen, die we ook bij Buys en Spruyt aantreffen, waren kenmerkend voor het pessimisme dat zich na 1870 van de oud-liberalen meester had gemaakt. In de opkomst van vooral de gereformeerde en katholieke bevolkingsgroepen, die zich in eigen maatschappelijke en politieke verbanden gingen organiseren, zagen zij een ernstige bedreiging voor de eenheid van de natie; een eenheid overigens waarbij zij hun eigen liberale identiteit als bindmiddel wilden laten fungeren. Omdat zij vreesden voor een toekomst waarin de algemene zaak, zoals zij die opvatten, steeds meer aan groepsbelangen werd opgeofferd, achtten zij het de hoogste tijd de (gegoede) burger weer van zijn verantwoordelijkheid jegens de gemeenschap te doordringen. Hun oog viel daarbij op de dienstplicht als het beste middel om dat plichtsbesef nieuw leven in te blazen. Omdat kerk en school aan geloofsverdeeldheid ten prooi waren gevallen, was in Nederland het leger een van de weinige instellingen waarin de gehele natie kon worden samengebracht en tot een eenheid gesmeed.[62]

Deze vrees voor desintegratie had vooral bij Spruyt een sterk morele lading. En passant de gedachte bestrijdend dat Nederland geen militaire natie was, wees hij er in 1882 tijdens een lezing in de VBK op dat de lagere standen, vooral die van het platteland, wel degelijk kordaat en krijgshaftig waren. Niet militair was alleen de verwekelijkte gegoede burgerij, waarop al zijn gramschap was gericht. Uitgerekend zij die een leidende rol in de staat vervulden, hadden het geloof in een sterk Nederland verloren. Zij waren gevlucht in een kortzichtig individualisme, een bangig kosmopolitisme en een ongebreideld streven naar stoffelijke rijkdom. Zij hadden zich aan een plat genieten overgegeven. Daarbij toostten zij nog wel dikwijls op het vaderland en zijn vrijheidszin, maar dat waren holle frases geworden, zozeer had de dienstvervanging hen verbasterd. In woorden die aan Knoops donderpreken tegen het defaitisme deden denken, orakelde Spruyt dat de natie ten onder zou gaan, als zij niet spoedig het geloof in eigen kracht zou herwinnen. De jeugd moest weer doordrongen raken van haar plichten jegens de gemeenschap, van de ernst van het leven en van de noodzaak persoonlijke offers te brengen. Het beste middel om de zoetsappigheid kwijt te raken, was volgens hem de persoonlijke dienstplicht. De militaire opvoeding moest de jeugd de overtuiging geven "dat het leven geen kinderspel of vastenavondpret, maar eene door en door ernstige zaak is".[63]

Spruyts voordracht voor de VBK, die de trots van de mannen in uniform streelde, werd met "algemeene toejuichingen" begroet. De officieren zagen hun eigen gevoelens bevestigd. Ook zij hadden dikwijls op de noodzaak van een serieuze levenshouding gewezen. Wat zij in hun Pruisische collega's het meest bewonderden, was juist de ernst waarmee die hun metier beoefenden. Ook veel militaire auteurs vatten de afschaffing van de dienstvervanging op als een verjongingskuur die de uitgebluste natie haar voorvaderlijk elan zou terugbezorgen. Zij citeerden daarbij geregeld de Duitse krijgskundige Max Jähns, die had beweerd dat naties die de persoonlijke dienstplicht zouden invoeren, een tweede jeugd zouden beleven.[64] Evenals Spruyt en andere oud-liberalen stelden zij de Boeren, in wie de oude geuzenmoed bewaard was gebleven, ten voorbeeld aan het ontzenuwde vaderland. Deze "stamgenooten", die in 1880-1881 met succes tegen de Britse annexatie van Transvaal hadden gestreden, bewezen dat de kleine Nederlandse natie zich kon handhaven, als zij werkelijk wilde.[65] Wat de militairen ook aansprak, was dat Spruyt het leven als een harde strijd om het bestaan voorstelde. De sterke karakters, die zouden overleven, werden naar zijn mening niet zomaar door de natuur gegeven. Zij waren het product van een strenge, kunstmatige opvoeding die niet alleen het verstand maar vooral ook de de vastberadenheid en de zelfbeheersing tot ontwikkeling bracht. Typische kazernedeugden als tucht en ascese waren het fundament voor de vorming van stoere staatsburgers.[66]

Dan was er nog het derde sociale pluspunt van de persoonlijke dienstplicht, door Van Stirum kort omschreven als "vermindering van klassenhaat". Sommige ADVB-leden hadden hoge verwachtingen van de verbroedering die tussen de standen zou optreden, wanneer de gegoede burgerij zich van haar militaire plichten ging kwijten. Alle rangen en standen zouden in het leger een gezamenlijke ervaring opdoen die hun de rest van hun leven zou bijblijven. Spruyt, die op dit punt wat sceptisch was, vond het niettemin van belang de minder gegoeden "het bitter gevoel van geleden onrecht" te ontnemen.[67] Buys voegde daaraan toe dat het roekeloos was de verdediging van "onze fijne beschaving" over te laten aan juist die klasse die voor de betekenis van deze beschaving weinig oog had en het minst in staat was de vrijheid te appreciëren.[68] Militaire auteurs attendeerden hun publiek al sinds het begin van de jaren zeventig op het gevaar dat het leger, zolang het grotendeels uit proletariërs bestond, een weinig betrouwbaar instrument voor het bedwingen van binnenlandse onrust was.[69] Toen na 1880 de strijd tussen kapitaal en arbeid in Nederland zich verhardde, trad dit argument ten gunste van persoonlijke dienstplicht wat meer op de voorgrond. De tegenstanders van de ADVB redeneerden dat precies het tegendeel zou gebeuren. Wanneer men rijk en arm in nauw contact met elkaar zou brengen, zou dat alleen maar tot meer haat en nijd leiden. Zeker als de rijkere miliciens allerlei voorrechten genoten, zou dat de overige dienstplichtigen sterken in hun overtuiging dat zij tweederangs burgers waren.[70]

De voormannen van de ADVB wisten dat zij op één punt kwetsbaar waren. Hun achilleshiel was de door hun tegenstanders aangewakkerde verdenking dat zij in werkelijkheid niet naar persoonlijke maar naar algemene dienstplicht streefden; dat zij uit waren op de

vestiging van een militaire staat, een Pruisen in zakformaat. Deze verdachtmaking was niet volledig uit de lucht gegrepen. Afgezien van het feit dat de twee begrippen vaak hopeloos met elkaar werden verward, lieten diverse ADVB-leden inderdaad doorschemeren dat algemene dienstplicht hun einddoel was, zij het dat zij vaak in het midden lieten wat zij daaronder verstonden.[71] Bovendien speelde mee dat men door het aanprijzen van het leger als het ideale opvoedingsinstituut impliciet meer voor algemene dan voor persoonlijke dienstplicht pleitte. Als het verblijf in de kazerne werkelijk zo verkwikkend was als de ADVB beweerde, dan zou men dat immers aan niemand willen onthouden. Van Stirum, die zich het gevaar bewust was, bezwoer voortdurend dat het zijn bond alleen om persoonlijke dienstplicht te doen was. Hij wist heel goed dat zijn ADVB als een zeepbel uit elkaar zou spatten, als hij meer zou eisen. Daarom veegde hij in 1877 een voorstel van de afdeling Wageningen om de ADVB tot een bond voor de invoering van algemene dienstplicht om te vormen, resoluut van tafel.[72] Verder probeerde ook hij duidelijk te maken dat in Nederland de angst voor militarisme, die "inlandsche vogelverschrikker", volstrekt ongegrond was."[73]

De ADVB-leden moesten nog een veelgehoord verwijt zien te ontkrachten. Dat luidde dat zij de illusie wekten dat de persoonlijke dienstplicht de panacee voor alle defensieproblemen was, terwijl er toch echt veel meer maatregelen nodig waren om het leger gezond te maken. Ook voor deze aantijging gaven de ADVB'ers wel enige aanleiding. Als men hen op hun mooiste woorden wilde geloven, dan zou het leger, nadat het moderne legerbeginsel zou zijn aanvaard, onmiddellijk een militair paradijs binnenmarcheren. In antwoord op dit verwijt gaven zij toe dat de persoonlijke dienstplicht geen "tooverformule" was die alle legerkwalen in één klap zou wegnemen, maar wel een "conditio sine qua non" om het genezingsproces in gang te zetten.[74] Zij waren er immers van overtuigd dat er pas een welgemeende belangstelling voor het leger zou ontstaan, wanneer de zonen van kiezers zich niet langer konden vrijkopen. Pas dan zou het in de "algemeene achting" rijzen.[75] Omdat de afschaffing van de dienstvervanging het enige middel was om het leger over het dode punt heen te helpen, moest alle aandacht daarnaar uitgaan. Daarom nam Van Stirum de naar zijn hoofd geslingerde verwensing "stokpaard-ruiter" als geuzennaam aan.[76]

Is het juist de ADVB te typeren als een hecht bondgenootschap van burgers en officieren die eensgezind naar een versterking van de landsverdediging streefden? Te Velde meent van niet, omdat de meeste liberale burgerleden, onder wie Buys, de persoonlijke dienstplicht zouden begeren om redenen die niets met de defensie van doen hadden. Veel liberalen zagen in het leger de ideale producent van tucht en orde die de verzwakte maatschappij weer kracht van leven kon geven. De primaire taak van het leger, de bescherming van de natie tegen een externe dreiging, achtten zij minder urgent en daarom liepen zij niet warm voor een verhoging van het oorlogsbudget.[77] De ADVB herbergde inderdaad vogels van diverse pluimage, wier krijgsgezindheid sterk verschilde. Zo was het bestuurslid A.M. Maas Geesteranus ook actief in de Vredebond. Botsingen bleven dan ook niet uit. Stamnummer 2.540, de liberale predikant A. Winkler Prins, die we nu vooral als encyclopedist kennen, stond zelfs in het middelpunt van een rel. Deze doopsgezinde dominee uit Veendam was antimilitarist. Dat belette hem niet lid van de ADVB te worden, omdat

hij de dienstvervanging als een onrecht beschouwde. Toen hij in 1878 betoogde dat bij een Duitse aanval een gewapende verdediging zinloos zou zijn, leek Nederland even te klein. Verontwaardigde krantencommentaren comprimeerden zijn betoog tot de nooit door hem gedane uitspraak dat onze nationale eer geen schot kruit waard was.[78] Ook de ADVB was in rep en roer. Een opgewonden oud-majoor van het Indisch leger, H. Raat, oogstte tijdens een meeting in Den Haag applaus toen hij voorstelde op Winkler Prins "de oud-militaire straf der zedelijke doodverklaring toetepassen". Zover kwam het niet, maar het eind van het liedje was wel dat de dominee samen met de hele afdeling Veendam de bond schielijk via de achterdeur verliet.[79]

De affaire-Winkler Prins liet zien hoe verdeeld de liberalen over het defensievraagstuk waren, maar zij wees niet op een tweedeling tussen militairen en burgers binnen de ADVB. Ook onder de laatsten waren er velen die schande spraken van het defaitisme van de dominee. Evenmin is het juist dat de militaire en burgerlijke ADVB'ers, in een monsterverbond verenigd, met verschillende motieven hetzelfde doel najoegen. De meeste officieren onderschreven van harte het maatschappelijke nut van de persoonlijke dienstplicht, terwijl veel burgerleden op hun beurt de militaire noodzaak ervan onderkenden, zij het dat zij de levering van het bewijs daarvoor aan de militaire specialisten overlieten.[80] ADVB'ers van binnen en buiten het leger spraken ook grotendeels dezelfde "mannelijke" taal, waarin woorden als tucht, eer en karakter de toon aangaven. Maar dat niet alleen, de meerderheid van het officierskorps had Veegens, Buys, Spruyt en andere burgers leren kennen als overtuigde aanhangers van het Pruisische legermodel en – nog belangrijker – als mannen die volmondig het militaire monopolie van het leger erkenden en even streng als zij al het lichtzinnig gefilosofeer over de mogelijkheid van een burgerwapening van de hand wezen. Ook pleitten Buys en Spruyt nu en dan voor meer aandacht en geld voor de landsverdediging.[81]

De ADVB verwierf niet alleen steun onder groepen die vanouds voor een krachtige defensie geporteerd waren. Deze bond wist een brug te slaan naar de liberalen, iets wat de Vereeniging tot Verspreiding van Kennis aangaande 's Lands Verdediging niet was gelukt. De ADVB kreeg zelfs een overwegend liberale signatuur. Anders dan de VBK groeide de bond uit tot een belangrijke ontmoetingsplaats voor militairen en niet-militairen. Eindelijk was er een zaak waarvoor zij gezamenlijk konden strijden, en bovendien een zaak die deel uitmaakte van een breder sociaal-liberaal programma. De ADVB was meer dan een monsterverbond tussen burgers en officieren die om uiteenlopende redenen min of meer toevallig hetzelfde doel nastreefden. De bond is te typeren als een brede civiel-militaire coalitie waarvan een meerderheid dezelfde visie op mens en maatschappij koesterde. Aan de basis daarvan stond een liberalisme dat de staat een belangrijkere (zedelijke) rol wilde toebedelen, dat meer waarde aan gemeenschapszin hechtte en dat meer dan voorheen het belang van het militaire deugdenarsenaal erkende. Bij een dergelijk liberalisme voelden de officieren zich beter thuis dan bij het liberalisme van de School van Manchester. Daar kwam bij dat door de opkomst van het socialisme de liberalen geleidelijk meer oog kregen voor de rol die het leger kon spelen bij het overwinnen van de klassenstrijd.

Vanzelfsprekend legden de officieren in hun strijd voor de persoonlijke dienstplicht sterk de nadruk op de militaire noodzaak ervan. Zij brachten voortdurend het punt van de kadervorming naar voren. Maar ook in hun ogen reikte het belang van het persoonlijk dienen verder. Uiteindelijk ging het om een morele kwestie, een kruistocht tegen een verderfelijke praktijk die de hoogste burgerplicht tot handelswaar verlaagde. Een leger zou zich, riepen burgers en officieren in koor, op het slagveld alleen kunnen handhaven, als het zich in alle opzichten door de gehele natie gesteund wist. Daarom kon het niet zo zijn dat slechts een deel van het volk, de minstbedeelden nog wel, voor het vaderland de kastanjes uit het vuur moest halen. Een leger dat in sociaal opzicht op onbillijke wijze was samengesteld, zou bij voorbaat gedemoraliseerd zijn. Bovendien zou een dergelijk leger van armoedzaaiers niet volledig betrouwbaar zijn als beschermer van het wettig gezag tegen een interne dreiging. Binnen de ADVB leefde de overtuiging – en hier zien we de militaire en maatschappelijke argumenten ten gunste van persoonlijke dienstplicht samenvloeien – dat een leger alleen sterk kon zijn als het wortelde in een krachtige, jeugdige natie die vertrouwen in haar toekomst had.

De civiel-militaire coalitie binnen deze bond was het over meer eens dan alleen de noodzaak van persoonlijke dienstplicht. Zo erkende zij – en dat was winst voor het officierskorps – dat het leger een monopolie op militaire vorming moest hebben. Voorts ging achter het eenpuntsprogram van de ADVB een gedachtegoed schuil waarin het leger een volwaardige plaats in staat en maatschappij kreeg toebedeeld en waarin de dienstplicht als een onmisbare schakel in de opvoeding gold. De officieren en een deel van de liberale burgerij hadden elkaar gevonden in een klemmend beroep op het volk – althans op de bovenlaag daarvan – om zijn strijdbaarheid en mannelijkheid te hervinden. Kenmerkend voor hun denken was dat wat zij goed voor het leger achtten, zij ook automatisch goed voor de maatschappij achtten. Het streven van de ADVB naar de afschaffing van de dienstvervanging werd niet zozeer ingegeven door de wens een sociale onrechtvaardigheid ongedaan te maken maar veeleer door de wens een morele regeneratie van de natie tot stand te brengen. Ondertussen bleef het de vraag of deze bond sterk genoeg zou worden om zijn doel te bereiken, al was het maar omdat lang niet alle liberalen aan de roepstem van Van Stirum gehoor gaven. Zo hield Van Houten vol dat het soldatenpak de vrije burger niet paste. Bovendien slaagde de bond er niet in vertegenwoordigers van het katholieke volksdeel voor zich te winnen.

Hoofdstuk 13

Een lijdensgeschiedenis (eerste deel)

De jaren tachtig verliepen voor de ADVB teleurstellend. Het grote doel, de persoonlijke dienstplicht, kwam niet in zicht. De bond bleef opboksen tegen, wat hij noemde, de burgerlijke zelfzucht. Minister na minister slaagde er niet in de zo noodzakelijk geachte legerhervorming in gang te zetten. De grote verdeeldheid onder de liberalen, die zich ook op andere beleidsterreinen manifesteerde, was hier mede debet aan. Deze stagnatie was echter ook te wijten aan de meningsverschillen in het officierskorps. Zo trachtte minister van Oorlog kolonel A.E. Reuther in 1882 een legerstelsel in te voeren dat met de Pruisische beginselen flagrant in strijd was. Hoewel deze poging mislukte, zorgde zij er wel voor dat weer enige jaren vruchteloos voorbijgingen. Het enige lichtpunt was de grondwetsherziening van 1887. Zoals in dit hoofdstuk aan de orde komt, liet de daarbij doorgevoerde vereenvoudiging van het defensiehoofdstuk zien dat de dienstplicht – nu niet langer pejoratief conscriptie geheten – zich tot een normaal onderdeel van de staatshuishouding had ontwikkeld. Bovendien zette de nieuwe *Grondwet* de deur open voor een verruiming van het kiesrecht. Wellicht zou dat de persoonlijke dienstplicht naderbij kunnen brengen. Zo gloorde er nog hoop.

Na een bliksemstart kwam er bij de ADVB spoedig de klad in. Op zich hield de ledengroei nog enige tijd aan – in 1880 werd nummer 9.000 ingeschreven – maar achter dat cijfer ging een weerbarstige werkelijkheid schuil van leden die geen contributie betaalden en afdelingen die nooit enig teken van leven gaven. Door afwisselend standjes en schouderklopjes uit te delen, poogde Van Limburg Stirum de inertie te bestrijden, maar het hielp weinig. “Hetgeen met vele zaken bij ons te lande geschiedt, ziet men ook hier; in de eerste opwelling zijn velen bereid een goede zaak te steunen, maar gaandeweg slaapt men weder in”, oordeelde *De Militaire Spectator* in 1879.[1] De militaire auteurs bekroop het gevoel dat met het vervagen van de herinnering aan de mobilisatiepaniek van 1870 de belangstelling voor het krijgswezen begon te tanen. Het was een teken aan de wand dat het weekblad *Pro Patria* na een lange worsteling met een oplopende schuldenlast en een krimpend abonneebestand in 1878 het loodje legde.[2] Even leek het er nog op dat er een opvolger zou komen. In 1879 kondigde een anonieme redactie per prospectus de uitgave aan van het weekblad *De Defensie*, dat een populair orgaan voor niet-militairen moest worden, maar gebrek aan respons verhinderde uitvoering van dit plan.[3] Ook de nauw

met *Pro Patria* verbonden Vereeniging tot Verspreiding van Kennis aangaande 's Lands Verdediging verdween van het toneel.

De afnemende geestdrift hing samen met het uitblijven van resultaat. Wat de ADVB ook probeerde, het politieke front zat muurvast. De ministers van Oorlog, die elkaar in snel tempo opvolgden, konden of wilden de persoonlijke dienstplicht niet invoeren. Erger nog, voor geen enkele hervorming van de levende strijdkrachten wisten zij parlementaire instemming te verkrijgen. Een eerste dieptepunt na de oprichting van de ADVB was de mislukte poging van de oud-kapitein der genie, jhr. G.J.G. Klerck, die in 1876 zeven maanden minister was, om het militiecontingent tot 14.000 man te verhogen. De Tweede Kamer wenste niet met een dergelijke partiële maatregel in te stemmen. Daarom pakte zijn opvolger, generaal H.J.R. Beijen, het grootser aan. Hij presenteerde nieuwe wetsontwerpen voor zowel de militie als de schutterij, waarin de aan de plaatsvervangers te stellen eisen van geschiktheid werden aangescherpt. Meer meende hij niet uit het vuur te kunnen slepen; een hernieuwd voorstel het remplaçantenstelsel af te schaffen, achtte hij onhaalbaar. In 1877 stond Beijen alweer op straat, omdat het complete kabinet was gevallen. "Is het niet alsof er een zeker *fatum* drukte op de regeling van het krijgswezen", somberde *De Militaire Spectator*.[4] Vervolgens kon, zoals vermeld, ook De Roo van Alderwerelt geen potten breken. Idem dito Den Beer Poortugael, die in 1879 zes maanden minister was.

De militaire publicistiek was somber gestemd en naarmate het besef veld won dat het schrikeffect van de Frans-Duitse oorlog te weinig resultaat zou opleveren, nam de somberheid verder toe. Officieren hadden het gevoel dat een gouden kans was gemist. "Na de groote gebeurtenissen van 1870 in Europa, toen door eene mobilisatie van het Nederlandsche leger vele en groote gebreken aan het licht waren gekomen", sprak kapitein R.H. Eyssonius de Waal in 1880 in de VBK, "was aller verwachting in den lande hoog gespannen, zoowel van militairen als van niet-militairen, want daarin waren allen het eens, dat de toestand des legers onhoudbaar was. (...) Sedert bovengenoemd jaar zijn bijna tien jaarkringen over ons hoofd gegaan en is die tijd besteed geworden om de aan het licht gekomen gebreken te herstellen? Wie uwer durft daarop een bevestigend antwoord te geven?"[5] Niemand natuurlijk. Het gevoel overheerste dat, terwijl de meeste Europese landen hun krijgswezen moderniseerden, het Nederlandse leger alsmaar dieper wegzonk.[6] Volgens *De Militaire Spectator* was het een wonder dat de militaire auteurs nog niet tot apathie waren vervallen en hun ondankbare taak bleven vervullen de natie met de neus op de akelige feiten te drukken.[7]

In deze treurzang sloegen niet alle auteurs een even droeve toon aan. Sommige wezen erop dat het leger sinds 1870 op een aantal punten wel degelijk vooruitgang had geboekt. Er waren nieuwe geweren en kanonnen aangeschaft, de logistiek was op orde gebracht en het leger was al in vredestijd in divisies en brigades onderverdeeld, zodat de overgang naar de oorlogsorganisatie soepeler zou verlopen. Een belangrijke vernieuwing naar Pruisische voorbeeld was de veldmanoeuvre, die vanaf 1875 ieder najaar werd gehouden. Daarmee ging een oude wens in vervulling om niet langer uitsluitend te oefenen in de kunstmatige setting van de kampen Zeist en Milligen, die iedere officier als zijn broekzak kende.[8] In een manoeuvre op onbekend terrein waarbij twee partijen een door scheids-

rechters geleid spiegelgevecht voerden, kon men de oorlogsrealiteit beter nabootsen.[9] De officieren kregen hierdoor een beter inzicht in de tactische problemen waarover voorheen erg geheimzinnig was gedaan. Tegelijkertijd ondervonden zij echter dat het leger, nu het ieder jaar uit de schulp van zijn garnizoensbestaan kroop, kwetsbaarder werd voor de kritiek van pers en parlement. Tijdens het oefenen ging er steevast veel mis: materieel begaf het, de verpleging liet steken vallen en soldaten werden ziek of raakten uitgeput. Daarbij schoven de militaire auteurs de zwartepiet vaak door naar de Tweede Kamer, die in hun ogen voor veel van de gesignaleerde gebreken verantwoordelijk was. Dit nakaarten over manoeuvres werd in de militaire publicistiek een vast ritueel.[10]

In 1881 begon het leger ook fortmanoeuvres te houden. Tijdens een dergelijke oefening werd een deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (NHW) in staat van verdediging gebracht, waarna op die sector een aanval werd gesimuleerd. De betrokken officieren vonden deze jaarlijks terugkerende confrontatie met de praktijk van de vestingoorlog doorgaans erg leerzaam.[11] Deze krijgsvertoningen werden overigens gehouden op plaatsen waar het duidelijkst zichtbaar was dat de defensie wel degelijk vooruitgang boekte. In een periode van tien jaar na de totstandkoming van de *Vestingwet* van 1874 werd de waterlinie ingrijpend gemoderniseerd. Het inundatiestelsel werd verbeterd, terwijl op de accessen bestaande werken werden vernieuwd of nieuwe forten en batterijen gebouwd. Ook de bewapening nam in kracht toe.[12] De versterking van deze linie was koren op de molen van de verdedigbaarheidsevangelisten. Hoewel nog niet volmaakt, schreef Drabbe in 1879, was zij al wel "een ontzaglijk bolwerk te noemen van Neerland's kracht".[13] "Thans, nu de Nieuwe Hollandsche waterlinie nagenoeg voltooid is", aldus Schneider een jaar later in *De Gids*, "is het vertrouwen in de kracht dier linie vrij algemeen bij het Nederlandsche volk gevestigd. En terecht."[14] Deze linie vormde het landfront van het gebied waarvoor kapitein A.L.W. Seyffardt in 1880 de naam Vesting Holland bedacht. Tal van officieren namen deze naam, die kracht uitstraalde en het geloof in de verdedigbaarheid hielp versterken, over.[15]

De nijvere fortenbouwerij nam niet weg dat een grote meerderheid van de militaire auteurs ervan overtuigd was dat het leger zich in een crisis bevond. De nieuwbouw van de NHW was volgens hen juist een symptoom van deze malaise, die eruit bestond dat de levende strijdkrachten inferieur aan de dode weermiddelen waren. De opvatting dat de verhouding tussen deze twee elementen andersom moest liggen – een kernstuk van de liberaal-militaire kritiek – verwierf na 1870 de status van militair dogma. "Regeering en volk moeten overtuigd zijn; dat *de levende strijdkrachten hoofdzaak, doode strijdmiddelen, hulpmiddelen zijn*," klonk het steeds weer, en: "Al hebben wij de mooiste en sterkste forten van de wereld: zonder goede verdedigers zullen zij ons weinig helpen."[16] De auteurs die de *Vestingwet* hadden bejubeld, omdat die ervoor zou zorgen dat in het krijgswezen de menselijke factor voorrang op de materiële factor zou krijgen, gaven na enige tijd toe dat een pyrrusoverwinning was behaald. Met deze wet, die een geconcentreerde defensie voorschreef, bleek, om nog een klassiek-militaire vergelijking te maken, een paard van Troje te zijn binnengesleept. Spoedig werd duidelijk dat de voltooiing van de in de wet omschreven linies veel meer tijd in beslag nam dan de acht jaren die daarvoor waren begroot. Ook de kosten vielen hoger uit. Toen de NHW in 1885 eindelijk gereed was,

moest het tweede mammoetproject, de bouw van de Stelling van Amsterdam, nog beginnen. Een aantal auteurs gaf toe dat Knoop terecht tegen de wet van 1874 was uitgevaren: de geldverslindende vestingen zogen het leger als vampiers leeg.[17]

We moeten de kritiek op de vestingen in het juiste perspectief zien. De militaire auteurs waren het erover eens dat Nederland weerloos zou zijn, als het niet over met kunstwerken versterkte linies zou beschikken. Zij waren evenmin voorstander van een verdere inkrimping van het vestingstelsel, zoals bleek uit hun unanieme afwijzing van het in 1882 gelanceerde voorstel van het Kamerlid J. Schepel om de naar zijn mening onverdedigbare NHW op te geven en de defensie op de Stelling van Amsterdam te concentreren. De militaire publicistiek had geen goed woord over voor dit defaitistisch plan, dat het vertrouwen in de Vesting Holland nodeloos ondermijnde.[18] W. Badon Ghyben, een genieofficier met een kritische kijk op het vestingverleden, diende Schepel op subtiele wijze van repliek. Zijns inziens had het "ontwikkelde deel der natie", als gevolg van het feit dat de schadelijke vestingen te lang in stand waren gehouden en vlak vóór hun sloop vaak nog voor veel geld waren verbouwd, een begrijpelijke maar onterechte afkeer van *alle* fortenbouw opgedaan. De vergelijking met de zinloze arbeid van Sisyphus zou zich nog sterker opdringen, betoogde de kapitein-ingenieur, als men de vrijwel voltooide NHW nu alweer ging slopen. Schepel moest begrijpen dat niemand dan nog een cent aan de Stelling van Amsterdam zou willen besteden.[19]

De woorden van Badon Ghyben waren een reprise van de liberaal-militaire waarschuwing dat een leger, wanneer het ondoelmatig te werk ging, niet op publieke steun mocht rekenen. Deze vermaning had niets aan actualiteit ingeboet, want ook na 1874 verliep de vestingbouw nog steeds weinig planmatig.[20] Toch waren de meeste officieren niet bang dat deze stelselloze aanpak tot vestingfobie zou leiden. Zij meenden juist dat de burger aan de omgekeerde aandoening leed en te zeer geneigd was op de dode weermiddelen te leunen, in de hoop dat zijn persoonlijke bijdrage dan beperkt kon blijven. "De weerzin in *Nederland* tot militaire krachtsinspanning doet de niet-militairen meer aanhangers zijn van versterkte plaatsten en inundatiën (...) dan vertrouwen stellen in goed georganiseerde, actieve strijdkrachten, de hoofdelementen", schreef één van hen.[21] Deze houding – die voorliefde voor materiële middelen – was er de oorzaak van dat het optuigen van forten steeds voorrang kreeg boven de zorg voor verdedigers van vlees en bloed.[22] De constatering dat muren boven mensen gingen, sloot goed aan bij het militaire verwijt dat de burger wel zijn geld maar niet zijn persoon voor de natie wilde offeren. Daarom werden vestingen toepasselijk ook wel "plaatsvervangers van steen" genoemd. Volgens Glasius, die van "schand-gedenkteekenen" sprak, was de bouwmanie het gevolg van de gewetenswroeging van de gezeten burger, die zijn onvaderlandslievende daad van het inhuren van een remplaçant met steen en aarde wilde compenseren.[23]

Een lijdensgeschiedenis. Met die term omschreven de militaire auteurs steeds vaker de stagnatie met betrekking tot de levende strijdkrachten. De legersterkte was te klein, terwijl door de dienstvervanging het gehalte van de troepen onder de maat was. Met de militaire waarde van de schutterijen die voor de noodzakelijke aanvulling moesten zorgen, was het nog treuriger gesteld.[24] De schuld voor deze onnodige weerloosheid lag volgens de

militaire auteurs voornamelijk bij de egoïstische burgerij. Iedere officier had zo zijn manier om zijn gal daarover te spuwen. Van Sloten bijvoorbeeld foeterde: "'Je maintiendrai!' Dat koninklijk devies uit het Nederlandsche wapen is reeds lang tot een leugen verkracht; menige Nederlander kiest dit devies voor het zijne en handhaaft zijn particuliere belangen boven de algemeene."[25] Toch waren de militaire auteurs wel zo eerlijk te erkennen dat zijzelf evenmin vrijuit gingen. Dit zelfverwijt betrof de tweespalt in eigen kring. Het officierskorps, dat met vele tongen sprak, was niet in staat de natie eenduidige adviezen te geven. Deze verdeeldheid kwam onder meer aan het licht bij de discussie over de vraag of de dringend gewenste hervorming van de levende strijdkrachten door een grondwetsherziening moest worden voorafgegaan.

De militaire auteurs waren het met elkaar eens dat het defensiehoofdstuk van de *Grondwet*, dat veel beperkende bepalingen bevatte, een sta-in-de-weg was voor een ideale regeling van het krijgswezen. Het getuigde van een achterhaald wantrouwen jegens de militaire macht. De Kamerleden die in 1848 vergeefs een vereenvoudiging van dit hoofdstuk hadden bepleit, in het besef dat de bestaande constitutionele banden wel eens pijnlijk konden gaan knellen (zie pag. 54), werden nu om hun vooruitziende blik geprezen.[26] Desondanks was het officierskorps niet unaniem van mening dat het op een grondwetsherziening moest aandringen. Een meerderheid was daar juist op tegen, omdat een staatsrechtelijke ingreep die het defensiehoofdstuk tot een klein aantal duurzame punten zou reduceren, op zich wenselijk maar niet strikt noodzakelijk was om het leger op afdoende wijze te moderniseren. Zo meende Van Tuerenhout dat een hervorming naar Pruisisch voorbeeld binnen de huidige constitutionele kaders lastig doch niet onmogelijk was. Er was in ieder geval geen beletsel om onmiddellijk een einde aan de dienstvervanging te maken.[27] Hij vreesde dat het streven naar een grondwetsherziening tot jarenlang uitstel zou leiden: "verbetering mag niet verschoven worden tot na eene herziening der Grondwet, die vermoedelijk nog in een zeer verwijderd verschiet ligt. Hier moet geroeid worden met de riemen, die men heeft, en dit is zeer wel mogelijk."[28] Ook de ADVB wilde niets van een grondwetsherziening weten, omdat de tegenstander daarmee een middel in handen kreeg om de persoonlijke dienstplicht op de lange baan te schuiven.

Een minderheid dacht er anders over. Volgens haar zaten er in het defensiehoofdstuk zoveel voetangels en klemmen dat op basis daarvan geen goed legerstelsel viel te ontwerpen. Aanvankelijk droeg vooral één auteur, onder de naam Een Ongenoemde, dit standpunt uit. Er was maar één manier waarop men de legersterkte kon vergroten zonder de bevolking een ondraaglijke last op te leggen, schreef hij, en dat was door de diensttijd van de miliciens, die aan een grondwettelijke termijn van vijf jaar gebonden was, te verdubbelen. De jaarlichting kon dan tot 11.000 man beperkt blijven. "Met eene Grondwet, die slechts eene 5jarige dienst veroorlooft, stoot men het hoofd, waarheen men zich wende."[29] Ook Van Tuerenhout zag in dit maximum van vijf jaar een hinderpaal, maar meende deze te kunnen omzeilen door de miliciens na die periode te laten doorstromen naar de schutterij, die dan als legerreserve zou gaan dienen. Tegen deze landweerconstructie rezen echter principiële bezwaren. Die waren vooral afkomstig van Den Beer Poortugael, die in de jaren zestig als eerste het Pruisische legermodel had aanbevolen. Na afloop van zijn kortstondig ministerschap in 1879 schreef hij in een brochure dat hij van mening was

veranderd en tot de conclusie was gekomen dat een grondwetsherziening noodzakelijk was om dat model te kunnen invoeren. De bestaande *Grondwet* schreef namelijk voor dat de schutterijen "in de gemeenten" moesten worden opgericht, hetgeen zijns inziens inhield dat zij hun lokaal karakter moesten behouden en niet tot een legerreserve mochten worden omgevormd.[30] Talrijke critici, die het ergerlijk vonden dat een coryfee als Den Beer plots een constitutionele blokkade opwierp, antwoordden dat hij de *Grondwet* onnodig precies interpreteerde.[31] De oud-minister bleef zich echter tegen "een vermomde verlenging van militiedienst" verzetten.[32]

Ernstiger dan dit dispuut over de juiste uitleg van de *Grondwet* was het deviante gedrag van het merendeel van de militaire specialisten in de Tweede Kamer. Zoals we zagen, waren Stieltjes, De Roo van Alderwerelt en Storm van 's Gravesande om uiteenlopende redenen geen voorstander van de persoonlijke dienstplicht. Eind jaren zeventig vond er in het parlement echter een wisseling van de wacht plaats. Stieltjes en De Roo stierven in 1878 en een jaar later zette Storm een punt achter zijn politieke loopbaan. Op dat moment was generaal P.G.J. van der Schrieck al enige tijd als Kamerlid actief. *De Militaire Spectator* had echter geen hoge dunk van deze katholieke afgevaardigde uit Den Bosch, die de dienstvervanging hardnekkig verdedigde. "Maar tevens hopen we vurig", schreef het blad in 1879, "dat de natie weldra een militairen specialiteit, in den waren zin des woords, naar de Tweede Kamer der Staten-Generaal zal afvaardigen, die door degelijke adviezen de Kamer omtrent militaire aangelegenheden zal weten voor te lichten."[33] Deze bede werd verhoord, want nog datzelfde jaar werd de liberale kapitein A. Kool in de Tweede Kamer gekozen. Hij was het prototype van de krijgskundig uitstekend geschoolde officier die ten volle overtuigd was van de superioriteit van het Pruisische legermodel. De ADVB vierde zijn verkiezing als een overwinning, omdat voor het eerst een "soldaat" naar Den Haag werd gezonden die de strijd van de bond steunde.[34] Voorlopig stond Kool er echter alleen voor. Hij kon weinig uitrichten, stelde *De Militaire Spectator* in 1881 bedrukt vast.[35]

Meer nog dan op de Kamerleden waren de ogen van de militaire auteurs op de minister van Oorlog gericht. Na ieder aftreden was men benieuwd welke officier ditmaal de uitdaging zou aangaan. Den Beer Poortugael werd in 1879 opgevolgd door kolonel Reuther. Deze artillerist ging deel uitmaken van het politiek gemengde kabinet-Van Lynden van Sandenburg, dat zijn bestaansrecht ontleende aan het onvermogen van de verdeelde liberale meerderheid zelf een regering te vormen. Van Reuther, die alleen over geschut en aanverwante zaken had gepubliceerd, wist men niet hoe hij over het legervormingsvraagstuk dacht. Dat hij van katholieke huize was, stelde de predikers van de ADVB niet gerust, maar zij putten hoop uit de gedachte dat de twee katholieken die eerder het Departement van Oorlog hadden beheerd, Van Mulken en Booms, lid van de bond waren. Bovendien was Reuther, toen hij in maart 1871 samen met Hojel in Parijs een studie naar het zojuist beëindigde beleg van die stad had verricht, midden in de heksenketel van de Commune beland en die schokkende ervaring zou hem stellig van iedere voorliefde voor burgerwapening hebben genezen.[36] Het mocht niet zo zijn. De minister die een kleine vier jaar aanbleef, diende in september 1881 ontwerpen voor een nieuwe militie-

en schutterijwet in. Het kwam toen niet meer als een verrassing dat hij de dienstvervanging wilde behouden, omdat hij zijn ideeën hierover al openbaar had gemaakt. Persoonlijke dienstplicht was volgens hem militair niet noodzakelijk en, zeker zolang er werd geloot, ook onrechtvaardig. Hij voegde eraan toe dat in het legerstelsel dat hij wilde verwezenlijken, het handhaven van het recht op afkoop van de militiedienst des te billijker was, omdat iedere man die daartoe in staat was, hoe dan ook een bijdrage aan de landsverdediging zou leveren.[37]

De kern van Reuthers voorstellen bestond uit een algemene tienjarige dienstplicht die men of bij de militie en aansluitend bij de schutterij of alleen bij de schutterij zou vervullen. Wie werd uitgeloot of een plaatsvervanger inhuurde, diende van zijn 21e tot zijn 30e levensjaar als schutter. Verder stelde de minister voor de jaarlijkse militielichting tot 12.600 man te verhogen. Deze beperkte stijging stak schril af bij de grootse plannen die Reuther met de schutterijen had. Hij wilde deze lang verwaarloosde burgerkorpsen tot een krachtige wapenmacht omvormen. Daarbij wenste hij niet aan hun zelfstandige status te tornen – hun gemeentelijke organisatie moest behouden blijven –, maar tegelijkertijd vond hij het wel raadzaam de schutterijen al in vredestijd onder toezicht van het legerbestuur te plaatsen. Anders zou het niet mogelijk zijn hun militaire bruikbaarheid te garanderen. De beoogde metamorfose van de schutterijen hield verder in dat de oefenlast flink zou worden opgevoerd en dat de kadervorming eindelijk serieus ter hand zou worden genomen. Een groot voordeel ten opzichte van de bestaande situatie was dat nu *alle* miliciens op 25-jarige leeftijd naar de schutterijen zouden overgaan en daar hun vaardigheden en hun besef van tucht zouden verspreiden. Deze oud-miliciens zouden niet in aparte eenheden worden verenigd, zoals het landweerconcept wilde, maar per gemeente worden vermengd met de schutters die nooit in het leger hadden gediend maar wel al waren geoefend. Volgens Reuther konden de laatsten zich aan de eersten optrekken.

De minister huldigde het beginsel van algemene dienstplicht, omdat het kleine Nederland alle weerbare mannen in de strijd moest kunnen werpen. Het gebruik van deze beladen term wekte enige verwarring. Op hoofdlijnen kwamen zijn plannen overeen met de ideeën van De Roo van Alderwerelt, die echter bewust van algemene *oefen*plicht had gesproken, omdat algemene *dienst*plicht voor hem inhield dat de gehele mannelijke bevolking in de kazerne tot soldaat werd gedrild. Dat Reuther dit begrip wel hanteerde, nam niet weg dat hij het met De Roo eens was dat er *buiten* het leger een zelfstandige burgermacht kon én moest worden gevormd. Hij opteerde met andere woorden voor een tweeledig legerstelsel. De minister groeide in de jaren tachtig uit tot de belangrijkste bestrijder van het militaire monopolie van het leger. Een behoudend katholiek nam in deze zaak dus het stokje van een vooruitstrevend liberaal over, hetgeen laat zien hoe riskant het is een bepaald legerstelsel met een bepaalde politieke stroming te vereenzelvigen. Hun verschil in politieke kleur zorgde er wel voor dat de twee hun voorstellen anders motiveerden. Terwijl De Roo een legerstelsel wilde ontwerpen dat recht deed aan het liberale vrijheidsbeginsel, was Reuther er vooral op uit de dienstplichtlast voor de gezinnen beperkt te houden. De meeste mannen hoefden in vredestijd gezin en werk niet tijdelijk vaarwel te zeggen, omdat zij alleen schutterplichtig waren. Bovendien had niemand na

zijn dertigste, een leeftijd waarop velen inmiddels huisvaders waren, nog militaire verplichtingen. Reuther had zijn algemene dienstplicht nauw begrensd.[38]

Reuther vond een grote coalitie van militaire auteurs tegenover zich. Hoewel de wetsontwerpen een verbetering waren ten opzichte van de bestaande toestand, lieten de critici er geen spaan van heel. De voorstellen waren dan ook flagrant in strijd met het orthodox-militaire dogma dat het leger de enige troepenleverancier diende te zijn. De materieelman Reuther scheen ondanks zijn Parijse ervaring niet te beseffen dat krijgstucht de alfa en omega van de militaire vorming behoorde te zijn. Hij liet de natie in de waan dat schutters, die zich niet van de vrijheden en gemakken van het burgerlijk leven hadden losgemaakt, zich na een reeks zondagsoefeningen met echte soldaten konden meten. Op deze wijze zou roekeloos met mensenlevens worden omgesprongen, aldus *De Militaire Spectator*. "Die verantwoordelijkheid willen wij voor ons althans niet dragen!"[39] Een concreter punt van kritiek op de minister was dat hij verzuimde de schutterij tot een landweer te hervormen. Kool, die hem zowel binnen als buiten de Kamer attaqueerde, schreef dat van het mengen van oud-miliciens met schutters niets goeds viel te verwachten. Deed men het toch, dan zou de discipline verwateren.[40] De meeste verwijten aan het adres van Reuther betroffen – het kon niet anders – zijn weigering de dienstvervanging af te schaffen. Zijn ingenieuze plannen leken één groot voorwendsel om die grote stap voorwaarts niet te hoeven zetten. Van Stirum, nooit om een scherp woord verlegen, meende ook in dit geval weer dwars door alle "tartufferie" heen te zien.[41]

Reuthers wetsvoorstellen zouden het niet halen. Het kwam zelfs niet tot een openbare behandeling. De oorzaak daarvan lag buiten het domein van Oorlog en moet worden gezocht in de moeizame verhouding tussen het kabinet-Van Lynden en de liberale Kamermeerderheid. Nadat de ministersploeg in de zomer van 1882 al enige tijd demissionair was geweest, viel in februari van het daaropvolgende jaar het doek definitief. Ook Reuther kreeg dus niet de kans als de grote legerhervormer de geschiedenis in te gaan. Na zijn aftreden bleef hij wel politiek actief. Hij werd in 1883 door het district Nijmegen naar de Tweede Kamer gezonden. Volgens Van Stirum was deze beloning meer dan verdiend: "vier jaren uitstel – om te beginnen – voor het drinken van den bitteren kelk van ONVERVREEMDBAREN DIENSTPLICHT WAS GEEN GERINGE DIENST AAN HET PAYS LÉGAL van Nijmegen bewezen."[42] Omdat Kool tezelfdertijd besloot naar het leger terug te keren, werd niet hij Reuthers grote tegenspeler, maar de militaire auteur Rooseboom, die in 1884 na een verkiezingszege in het district Arnhem als volksvertegenwoordiger naar Den Haag afreisde.

De nieuwe minister van Oorlog was een oude bekende: de 67-jarige generaal b.d. Weitzel, die ruim veertig jaar nadat zijn eerste artikelen in *De Militaire Spectator* waren verschenen nog steeds als publicist actief was. Hij was de eerste militair die het ministerschap voor de tweede keer aanvaardde. Ditmaal nam hij zitting in een door Heemskerk voorgezeten kabinet, dat evenals zijn voorganger zijn bestaan aan de liberale verdeeldheid te danken had. Met Weitzel leek het duidelijk wat voor vlees men in de kuip had. In 1880 was hij lid van de ADVB geworden waarna hij vrijwel onmiddellijk een plaats in het hoofdbestuur had veroverd.[43] Ook had hij zich in klare taal van de plannen van Reuther gedistantieerd.[44]

Was hij de juiste man om een punt achter de lijdensgeschiedenis te zetten? Niemand die dat met zekerheid durfde te zeggen. De ervaring had geleerd dat ministers die als auteur een bepaalde visie hadden uitgedragen, daarvan na hun aantreden vaak weinig konden of wilden realiseren. De vraag was of *minister* Weitzel "de herhaalde, meest welsprekende en schoonste betoogen van den *schrijver* Weitzel" tot uitvoering zou gaan brengen.[45]

Weitzel, die vijf jaar op zijn post zou blijven, voegde op één punt de daad bij het woord. In een brochure uit 1880 had hij zich op het standpunt geplaatst dat, wanneer regering en parlement zouden besluiten de weg van een grondwetsherziening in te slaan – de aandrang daartoe was de laatste jaren vooral met het oog op het kiesrechtvraagstuk sterk toegenomen –, de landsverdediging niet buiten beschouwing mocht blijven. Een dergelijke prachtkans om het defensiehoofdstuk te moderniseren mocht men niet onbenut laten.[46] Precies zo zou het lopen. Een van de eerste daden van het kabinet-Heemskerk was het instellen van een staatscommissie die de taak kreeg te onderzoeken voor welke bepalingen van de *Grondwet* wijziging noodzakelijk en raadzaam was. In de zekere verwachting dat ook het defensiehoofdstuk onder handen zou worden genomen, meende Weitzel dat het geen pas gaf om, zolang deze staatsrechtelijke renovatie bezig was, nieuwe wetsvoorstellen betreffende de militie en de schutterij te presenteren. Het leek hem verstandiger de uitkomst van deze constitutionele exercitie af te wachten, in de hoop dat dan de grondwettelijke belemmeringen die een goede regeling van de dienstplicht niet onmogelijk maar wel lastig maakten, zouden zijn verwijderd. Dan kon men de zaak in één keer goed regelen.[47]

Bij veel officieren viel deze handelwijze niet in goede aarde. In de Tweede Kamer maakten Reuther en Rooseboom, die elkaar in ongeduld evenaarden, bezwaar tegen het traineren van de urgente legerhervorming. Ook *De Militaire Spectator* was er niet gelukkig mee dat een regeling van deze *question brûlante* nu wellicht nog jaren op zich zou laten wachten. "Kan iemand de verzekering geven dat wij, gedurende al dien tijd, in vrede met onze naburen zullen leven?"[48] Van Stirum reageerde echter opvallend mild op dit hernieuwd uitstel, al besefte hij dat de ADVB nu "een vrij lange rust" tegemoet zou gaan. Wellicht speelde daarbij mee dat hij inmiddels had besloten het zelf, als 76-jarige, wat kalmer aan te gaan doen en als bondspresident terug te treden. Zijn ingetogen reactie kwam echter ook voort uit opluchting over het mislukken van Reuthers plannen, gekoppeld aan de verwachting dat de staatscommissie, ook al bewandelde die de omweg van een grondwetsherziening, de verwezenlijking van zijn ideaal naderbij zou kunnen brengen. Hij baseerde dat vertrouwen op de samenstelling van de commissie, die naast voorzitter Heemskerk vijftien leden telde. Onder hen bevonden zich geestverwanten als schout-bij-nacht J.W. Binkes, de chef van de Generale Staf J.M. van der Star en, zeer hoopgevend, het ADVB-lid Buys. De laatste moest er met al zijn hooggeleerd gezag voor zorgen dat er, in navolging van de Duitse constitutie, een grondwetsartikel zou worden geformuleerd dat iedere vorm van dienstvervanging expliciet verbood.[49]

Toen de staatscommissie in januari 1884 rapport uitbracht, bleek dat zij het achtste hoofdstuk, dat over de defensie handelde, sterk wilde vereenvoudigen. De belangrijkste wijziging die zij voorstelde, bestond daaruit dat de artikelen aangaande het staande leger,

de militie en de schutterij, die zoveel beperkende bepalingen bevatten, allemaal dienden te verdwijnen. Daarvoor moest één artikel in de plaats komen dat simpelweg vermeldde dat de krijgsmacht uit vrijwilligers en dienstplichtigen zou bestaan en dat de wet de verplichte krijgsdienst zou regelen. De jurist J.F. Pennink betoogde in 1885, in zijn proefschrift *Eenige opmerkingen, naar aanleiding van het Achtste Hoofdstuk der Grondwet*, dat de natie het in 1848 nog niet had aangedurfd deze grote schoonmaak te houden, omdat toen de pijnlijke herinnering aan de conscriptie uit de Franse tijd nog te vers was.[50] 35 jaar later bleek de staatscommissie deze angst niet meer te voelen. Volgens haar kon men de regeling van de dienstplicht met een gerust hart aan de gewone wetgever overlaten. "Waarom zou de Grondwet moeten beslissen omtrent de samenstelling van het leger?", klonk het nu nuchter retorisch.[51] De commissie kende op dit punt overigens wel een dissident. Het katholieke Kamerlid jhr. C.J.C.H. van Nispen tot Sevenaer verzette zich tegen de voorgestelde omwerking van het achtste hoofdstuk, omdat daarmee de deur naar een lastenverzwaring wagenwijd werd opengezet. Anders dan de overige commissieleden was hij er niet gerust op dat de gewone wetgever dat gevaar te allen tijde zou weten te bezweren. Daarom wilde hij de grondwettelijke waarborgen niet prijsgeven.[52]

De militaire auteurs, onder wie gezaghebbende figuren als Van Tuerenhout en Roosenboom, reageerden overwegend positief op het nieuw ontworpen defensiehoofdstuk. *De Militaire Spectator* was verbaasd en verheugd tegelijk dat de staatscommissie op het stuk van de landsverdediging zo eensgezind was.[53] Het eenmansprotest van Van Nispen kon de vreugde niet bederven, vooral toen bleek dat de regering het concept van het achtste hoofdstuk vrijwel compleet overnam. Wat de militaire auteurs aan dit concept het meest beviel, was dat zij erin bevestigd zagen dat de argwaan jegens het leger aanzienlijk was verminderd. Anders zou de breed samengestelde staatscommissie nooit hebben voorgesteld alle beperkende bepalingen te schrappen. Volgens hen zou de sanering van het achtste hoofdstuk ook tot gevolg hebben dat het militaire debat er minder gecompliceerd door werd. Zoals Van Tuerenhout zei, was de discussie over de levende strijdkrachten tot nog toe steeds verzand in "veel papier en een kostbaren nationalen tijd" verslindende disputen over wat de *Grondwet* nu wel of niet toestond. Tegenstanders van een versterking van de defensie hadden listig het ene constitutionele bezwaar na het andere opgeworpen. Bovengenoemd concept zou met die vertragingstactiek korte metten maken.[54] "Wie de lijdensgeschiedenis onzer militie- en schutterijwetten gevolgd heeft, zal die artt. [nrs. 180-184, 188 en 189, BS] dan ook niet wenschen te behouden", maakte *De Militaire Spectator* nog eens duidelijk.[55]

Uit de militaire respons op het concept van het achtste hoofdstuk viel op te maken dat ook het wantrouwen van het leger jegens het parlement was afgenomen. In 1848 had Nepveu met succes gestreden voor het behoud van tweeërlei wapenmacht, niet omdat hij de in de praktijk allang niet meer bestaande scheiding tussen staand leger en militie wilde herinvoeren, maar wel omdat hij de notie wilde bestendigen dat het leger tot het koninklijk domein behoorde. In de jaren tachtig vocht geen officier de parlementaire zeggenschap over de armee nog serieus aan. *De Militaire Spectator* betreurde het zelfs dat de staatscommissie niet had voorgesteld de *Grondwet* te laten voorschrijven dat de gehele legerorganisatie bij wet diende te worden vastgesteld. Het tijdschrift had zich deze oude

liberale wens, bedoeld om het weerspannige leger onder controle te krijgen, eigen gemaakt met als argument dat alleen door een wettelijke regeling de dringend gewenste stabiliteit kon worden verkregen.[56] De *Spectator* vond het ook jammer dat de commissie had nagelaten een grondwetsartikel te schrijven waarin de dienstvervanging in de ban werd gedaan. "Zij zal daarvoor wel haar goede redenen gehad hebben", klonk het berustend.[57] Die had zij inderdaad, want, zoals Roosenboom in de VBK uitlegde, een defensiehoofdstuk dat een dergelijk artikel bevatte, zou waarschijnlijk niet op de bij de tweede lezing vereiste tweederdemeerderheid in de Tweede en Eerste Kamer kunnen rekenen. Daarom was hij het er in tegenstelling tot de *Spectator* en de ADVB mee eens dat de *Grondwet* ten aanzien van de persoonlijke dienstplicht een neutrale houding aannam. Ook deze kwestie kon men aan de gewone wetgever toevertrouwen.[58]

In de Tweede Kamer trad Reuther naar voren als de grote militaire criticus van het conceptdefensiehoofdstuk.[59] Hij was het met zijn geloofsgenoot Van Nispen eens dat men de regeling van de krijgsdienst niet volledig aan de gewone wetgever mocht overlaten. Die volmacht was onaanvaardbaar, omdat het ging om "de regeling en omschrijving van den meest drukkenden last die op de bevolking gelegd kan worden". Reuther haalde het voorbeeld van Denemarken aan om te laten zien waartoe zoiets in een onbewaakt ogenblik kon leiden. Na de nederlaag van 1864 had het parlement van dat land in paniek zijn fiat gegeven aan de invoering van een zestienjarige, algemene dienstplicht, en onder die loodzware last zuchtten de arme Denen nog altijd.[60] Nu hielden ook andere officieren het Nederlandse volk graag de Deense spiegel voor, maar dan juist om aan te tonen dat deze staat zijn lesje tenminste had geleerd.[61] Maar goed, zoals Reuther het zag, was de Deense ervaring een reden temeer om te eisen dat het achtste hoofdstuk de grenzen zou aangeven waarbinnen een legerhervorming zich diende te voltrekken. Het was de plicht van de grondwetgever die piketpalen te slaan. Hij zei er meteen bij welk beginsel zijns inziens het krachtigst een constitutionele verankering behoefde, en wel het uitgangspunt "dat onze levende strijdkrachten zullen bestaan uit het leger en eene volkswapening". De *Grondwet* moest garanderen dat het leger nooit een militair monopolie zou krijgen om te voorkomen dat de gehele mannelijke bevolking tot soldaat werd gemaakt.[62]

Wat voor chimères Reuther ook opriep, het lukte hem niet een bres te schieten in de meerderheidsopinie dat men niet opnieuw de fout moest maken de wetgever te veel aan banden te leggen. Piketpalen werden snel hinderpalen. Reuther trok aan het kortste eind. In 1887 keurde de Tweede Kamer het nieuwe defensiehoofdstuk goed, eerst met 55 tegen 20 en vervolgens na de verplichte verkiezingen met 62 tegen 22 stemmen. De oppositie bestond voor circa driekwart uit katholieken, die op één na allemaal tegen stemden.[63] Deze Kamerleden manifesteerden zich, door zo stevig op grondwettelijke garanties te hameren, nadrukkelijk als de verdedigers van de belangen van de dienstplichtigen.[64] Die rol was in het verleden vooral door de liberalen gespeeld, maar die steunden nu en masse het regeringsstandpunt. Een van de weinige liberale tegenstemmers was W.A. Viruly Verbrugge. Deze Rotterdamse afgevaardigde gold als het prototype van de antimilitaire handelsman. Regelmatig maakte hij de landmacht het verwijt dat zij te weelderig was ingericht. Ook tijdens de debatten over de herziening van het achtste hoofdstuk trok hij van leer, maar ditmaal ging zijn kritiek vooral uit naar zijn partijgenoten, omdat die zich

geen rekenschap gaven van de waarschuwing die Thorbecke in zijn *Aanteekening op de Grondwet* had opgenomen. Deze luidde: "De krijgsdienst is de zwaarste schuld van alle welke de Staat aan de burgers oplegt. Zoo eenig recht in de Grondwet moet worden afgebakend, het is de grens van zulk een last." Deze wijze woorden waren volgens Viruly Verbrugge nog altijd actueel. Hij betoogde dat, wanneer er geen constitutionele grenzen werden gesteld, dat vroeg of laat tot een te forse verzwaring van de militaire lasten zou leiden.[65]

Ook Viruly Verbrugge sprak vergeefs. Vrijwel alle liberale Kamerleden beschouwden de door hem gewenste grondwettelijke veiligheidsmaatregelen en daarmee de vermaning van Thorbecke als een anachronisme. Tellegen, die lid van de staatscommissie was geweest, wees er in een studie over de jaren 1813-1815 op hoezeer in die tijd het denken over het krijgswezen door de angst voor een herhaling van de Franse conscriptiepraktijken was beheerst.[66] Meer dan zeventig jaar later waren de uit die vrees voortgevloeide grondwetsartikelen historische ballast die de invoering van een doelmatig legerstelsel belemmerden, zo vond ook Van Houten. In 1884 had hij een eigen ontwerp van een grondwetsherziening gepresenteerd waarin ook hij het achtste hoofdstuk rigoureus had geschoond.[67] Toen bleek dat van zijn partijvrienden alleen Schepel bereid was hem te volgen, besloot Viruly Verbrugge zijn strijd tegen het achtste hoofdstuk te staken. Daarom stemde ook hij in de tweede lezing voor.[68] Reuther was overigens niet onder indruk van deze door de liberalen vertoonde eensgezindheid. Dit bonte gezelschap van zowel militaristen als antimilitaristen was het er immers alleen maar over eens dat de *Grondwet* geen uitspraak mocht doen over de wijze waarop de levende strijdkrachten dienden worden te georganiseerd. "Beiden vertrouwen (...) dat de gewone wetgever den verplichten krijgsdienst in hunnen geest zal regelen."[69] Reuther had gelijk. Omdat de *Grondwet* dit vraagstuk in zijn geheel aan de wetgever opdroeg, moest het echte gevecht nog beginnen. En waarschijnlijk zouden de liberalen de rijen dan niet gesloten houden.

De Tweede Kamer gaf de regering niet in alles haar zin. In 1815 had de *Grondwet* bepaald dat de militie onder geen beding naar Indië mocht gaan. Bij de grondwetsherziening van 1848 was deze clausule enigszins aangepast. Het nieuwe artikel 185 schreef voor dat de lotelingen die tot *het leger* behoorden, niet *zonder hun toestemming* naar de koloniën mochten worden gestuurd. Dit artikel liet de marine buiten beschouwing, maar omdat daarbij alleen miliciens dienden die zich vrijwillig hadden aangemeld, bleef het beginsel dat niemand tegen zijn wil aan de verdediging van de overzeese gebieden behoefde mee te werken, ongeschonden. In 1884 liet de staatscommissie deze bijzondere waarborg ongemoeid. Dit was echter tegen de zin van minister Weitzel, die meende dat de koloniën vroeg of laat in zulke ernstige problemen konden geraken dat een massale inzet van miliciens het laatste redmiddel zou zijn. Nederland moest volgens hem een keuze maken "tusschen het intrekken van art. 185 zijner grondwet en het behoud zijner schoone positie als Koloniale Mogendheid".[70] Officieren als Rooseboom en Van Tuerenhout waren het met hem eens.[71] Ook het kabinet liet zich overtuigen en ontwierp een artikel dat de mogelijkheid bood dienstplichtigen tegen hun zin naar Indië te zenden, met dien verstande dat er een wetsbesluit aan ten grondslag moest liggen. Dit voorstel stuitte op verzet van de Tweede Kamer, die – terug in de rol van waakhond van de miliciens – volhield dat

men van hen zo'n zwaar offer niet mocht eisen. Omdat de regering voet bij stuk hield, in de hoop dat een blaffende Kamer niet zou bijten, moest er een amendement aan te pas komen om de koloniale garantie in ere te herstellen. Dat werd met 67 tegen 8 stemmen aangenomen.[72]

Het bleef tot het einde toe spannend. Het gevaar was niet denkbeeldig dat de Eerste Kamer, die het nieuwe defensiehoofdstuk bij de eerste lezing met 23 tegen 15 stemmen had aanvaard, alsnog roet in het eten zou gooien. Bij de tweede stemming was immers een tweederdemeerderheid vereist. Toen uit het voorlopig verslag bleek dat een aantal senatoren het achtste hoofdstuk nog steeds te vrijblijvend vond, leidde dat in militaire kring tot nerveuze reacties. Wat kon men in deze fase van de strijd nog doen?[73] Het hoofdbestuur van de VBK besloot zich in een adres rechtstreeks tot de Eerste Kamer te wenden met het verzoek vooral niet dwars te gaan liggen.[74] Een verrassend tegengeluid kwam er van het hoofdbestuur van de ADVB, dat erop aandrong het defensiehoofdstuk af te wijzen omdat er geen expliciet verbod op dienstvervanging in was opgenomen. Deze halsstarrige houding kwam oud-generaal N. MacLeod, die in november 1883 de voorzittershamer van Van Stirum had overgenomen, op veel kritiek te staan.[75] Ook Van Stirum distantieerde zich in een brief aan de Eerste Kamer van zijn opvolger.[76]

De militaire meerderheid kon opgelucht ademhalen. Zes liberale leden van de Eerste Kamer, die het defensiehoofdstuk eigenlijk onaanvaardbaar vonden, hechtten er toch hun goedkeuring aan, omdat zij niet tegen de wil van een ruime meerderheid van de Tweede Kamer, inclusief hun eigen partij, wilden ingaan.[77] De afkondiging van de nieuwe *Grondwet* op 30 november 1887 werd in militaire kring met instemming begroet. Een juichstemming heerste er echter niet, omdat de dienstvervanging nog altijd springlevend was. De ADVB was nog steeds in afwachting van het grote succes. Hoewel de strijdlust van de bond eind jaren tachtig nog ongebroken leek, groeide onder de leden toch het onbehagen. Zij waren al meer dan tien jaar op kruistocht en nog altijd was Jeruzalem niet in zicht. Zou het überhaupt mogelijk zijn het burgerlijk egoïsme te overwinnen? De twijfel hierover mengde zich met twijfel over de effectiviteit van het eigen optreden. Zo stelde Spruyt in 1888 vast dat het, nader beschouwd, niet verstandig was een generaal aan het hoofd van de ADVB te hebben, omdat de bond daarmee de verdachtmaking over zich had afgeroepen in Nederland het "militairisme" te willen vestigen.[78] Ondanks de sombere bespiegelingen gaven de ADVB'ers de moed niet op. Zij putten nieuwe hoop uit de forse uitbreiding van het kiezerskorps die door de herziene *Grondwet* in het vooruitzicht werd gesteld. Wellicht lag hier een kans om eindelijk een punt achter de lijdensgeschiedenis van het leger te zetten.

De jaren tachtig waren voor het officierskorps een sombere tijd. Er zat geen schot in de legerhervorming. De persoonlijke dienstplicht kwam geen stap dichterbij. De teleurstelling over het feit dat de schok van 1870 ook op langere termijn weinig had teweeggebracht, was groot. Ondanks een hoopvolle start leek ook de ADVB niet in staat de impasse te doorbreken. De verwijten aan de burgerij logen er niet om, maar tevens werd steeds opnieuw pijnlijk duidelijk hoezeer de verdeeldheid in eigen gelederen het officierskorps

hinderde in zijn pogingen de onverschilligheid bij hun landgenoten te bestrijden. Vooral Reuther, die weigerde het militaire monopolie van het leger te erkennen en voor het behoud van een tweeledig legerstelsel pleitte, moest het in de militaire pers ontgelden. De verdenking aan zijn adres was dat zijn plannen louter tot doel hadden het beginsel van de dienstvervanging te behouden, iets waarop vooral het katholieke volksdeel prijs leek te stellen.

Er waren in dit decennium ook enige lichtpuntjes, waarvan de voornaamste was dat de NHW als voltooid kon worden beschouwd. De totstandkoming van deze linie was koren op de molen van de verdedigbaarheidsevangelisten, die met enige graagte – en met dank aan Seyffardt – het begrip Vesting Holland gingen hanteren. Tegelijkertijd was de vreugde niet onverdeeld, omdat de aanleg van de NHW veel meer tijd en geld had gekost dan aanvankelijk was begroot, terwijl zich tevens de vraag opdrong of zij wel echt af was. Aangezien de ontwikkeling van de techniek niet stilstond, dreigden het spookbeeld van de bodemloze put en daarmee de profetie van Knoop bewaarheid te worden. Bovendien werd, naarmate er meer forten werden opgetrokken, het contrast met het uitblijven van de modernisering van de levende strijdkrachten steeds schrijnender. Het krijgswezen was scheefgegroeid. De grote frustratie in de militaire pers daarover leidde tot een zekere afkeer van de vestingbouw omdat men daarin het concrete bewijs zag van de beschuldiging dat de gegoede burgerij haar plicht om persoonlijk te dienen probeerde af te kopen. De forten stonden als "schand-gedenkteekenen" in het landschap.

Een ander lichtpuntje was de grondwetsherziening, die een aantal hinderlijke maar niet onoverkomelijke obstakels op de weg naar een op Pruisische leest geschoeid legerstelsel wegnam. Veel militaire auteurs wisten het te waarderen dat uit de vereenvoudiging van het defensiehoofdstuk bleek dat het burgerlijke wantrouwen jegens het leger was afgenomen. Het was alsof het leger een normale staatsinstelling was geworden die niet langer buitengewone constitutionele aandacht behoefde. Dat gaf moed, maar de aanvaarding van het nieuwe defensiehoofdstuk wilde nog niet zeggen dat het parlement ook de invoering van het Pruisische stelsel en de persoonlijke dienstplicht zou steunen. Wat dat betreft stond het officierskorps nog met lege handen. De militaire lijdensgeschiedenis was nog niet ten einde.

Hoofdstuk 14

De roep om aandacht

In 1887, het jaar van de nieuwe *Grondwet*, probeerde majoor Seyffardt met de brochure *De Vesting Holland. Neêrlands verdedigingsstelsel voor Neêrlands volk geschetst* de lezer te overtuigen van de kracht van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam, die op dat moment alleen nog op papier bestond. Zijn betoog draaide uit op een appèl aan de burger persoonlijk een bijdrage aan de defensie te leveren. Dode weermiddelen waren immers waardeloos zonder sterke levende strijdkrachten. "Aan U niet-militairen (...) om door woord en daad mede te werken dat het Nederlandsche volk in waarheid een weerbare natie worde."[1] Met deze oproep sloot Seyffardt zich aan bij wat sinds 1870 het dominante thema was in de militaire publicistiek. Steeds weer kwam men erop terug. De verwachting was dan ook dat de invoering van de persoonlijke dienstplicht in één klap alle verstoringen in de relatie tussen volk en leger zou wegnemen. Ondanks de sterke focus op dit ene punt bleven militaire auteurs ook in algemene zin proberen belangstelling voor de landsverdediging te wekken. In dit hoofdstuk laten we de lijdensgeschiedenis van de (uitblijvende) legerhervorming even rusten om in te gaan op deze pogingen om de burger te activeren. Veel van de militaire geschriften zijn te typeren als een noodroep om aandacht; aandacht voor de militaire kwetsbaarheid van Nederland, maar ook voor wat het betekende om als officier in een inferieur leger te moeten dienen.

Een originele manier om de burger wakker te schudden, of liever de stuipen op het lijf te jagen, waaide in 1871 uit Engeland over. In dat jaar waarin Europa bezig was de schok van de Duitse zege op Frankrijk te verwerken, achtte kolonel *Sir* George Tomkyns Chesney de tijd rijp om zijn landgenoten ervan te doordringen dat de Britse defensie dringend versterking behoefde. Nu hadden Britse officieren wel vaker de noodklok over de *unpreparedness* geluid, maar Chesney pakte de zaken anders aan. Voor een populair tijdschrift schreef hij anoniem het verhaal *The Battle of Dorking: Reminiscences of a Volunteer*, waarin hij zich van een in de negentiende eeuw geliefd literair procédé bediende: hij plaatste zijn verhaal in de toekomst, in zijn geval het jaar 1925, om vervolgens terug te blikken. Hij liet een oude vrijwilliger aan zijn kleinkinderen vertellen hoe vijftig jaar geleden, in 1875, Duitse troepen vrijwel ongehinderd Engeland waren binnengevallen en het inderhaast bijeengeraapte burgerlegertje hadden verslagen. *The Battle of Dorking*, die

de oorlog angstwekkend dichtbij huis bracht, sloeg in als een bom. Het verhaal werd als brochure herdrukt en binnen een maand gingen meer dan 80.000 exemplaren over de toonbank. Behalve bijval en een flinke som geld incasseerde Chesney – men vermoedde al snel dat hij de auteur was – een karrenvracht aan kritiek. Commentatoren beschuldigden hem van effectbejag en stemmingmakerij tegen de liberalen, die volgens hem de boosdoeners waren. Een aantal schrijvers bestreed hem met zijn eigen wapen en verzon, voortbordurend op de fictie van Dorking, geruststellende verhalen waarin het dappere Britse volk alsnog de overwinning boekte.[2]

The Battle of Dorking maakte ook op het Europese continent furore. In diverse landen verschenen vertalingen van zowel Chesney's verhaal als van de weerwoorden die hij had uitgelokt, terwijl al snel ook de eerste imitaties verkrijgbaar waren. Deze militaire profetieën waren óf even onheilspellend als die van de Britse kolonel óf juist hoopvol, zoals het in Parijs uitgegeven *La Bataille de Berlin en 1875*. Nederland bleef niet achter. Een Deventerse uitgever publiceerde in 1871 *Engelands val. 1875-1925. De slag van Dorking. Herinneringen van een vrijwilliger.* De vertaler, G.J. Dozy, meende dat "een zoo welsprekend protest tegen onverschilligheid en werkeloosheid op het gebied der landsverdediging ook bij ons zijn nut kan hebben".[3] Tegelijkertijd verscheen de enige Nederlandse variant op het werk van Chesney, getiteld *De slag van Voorburg. 1 julij 1875*. De anonieme auteur vertelde daarin van een boze droom die hem na het lezen van *The Battle of Dorking* had bezocht. In zijn slaap was hij er getuige van hoe Duitsland, voorafgaand aan de invasie van Engeland, zich in een handomdraai van Nederland meester maakte. De Duitsers voerden op de kust bij Wassenaar een verrassende landing uit, waarna het door de prins van Oranje aangevoerde leger bij Voorburg dapper maar kansloos ten onder ging. Het verslagen Nederland betaalde een hoge prijs voor de verwaarlozing van de defensie. "Ik ontwaakte in een vreeselijke gemoedstemming, maar spoedig tot het bewustzijn teruggekeerd, riep ik dankbaar uit 'God dank 't is slechts een droom!'"[4]

De moraal van *De slag van Voorburg* lag er dik bovenop. Het was nog niet te laat. Nederland kon nog aan deze nachtmerrie ontkomen als het zonder verder uitstel met man en macht aan de versterking van de defensie ging werken. In tegenstelling tot *The Battle of Dorking* werd dit boek echter nauwelijks opgemerkt, laat staan dat het voor opschudding zorgde. Wellicht was de oorzaak hiervan dat Nederland, anders dan het eilandvolk aan de overzijde van de Noordzee, allang van de eigen kwetsbaarheid overtuigd was en daarom minder gemakkelijk van zijn stuk kon worden gebracht. Ook speelde mee dat *De slag van Voorburg* een minder meeslepend boek was. Daarom liet het weekblad *Pro Patria* in 1873 weten hoezeer het nog steeds verlangde naar dat ene boek "waaraan de grootste behoefte bestaat". In dat boek zou een begaafd schrijver een zo aangrijpend relaas moeten doen van de ramp die het weerloze Nederland boven het hoofd hing, dat daardoor in één klap de lethargie uit het land zou worden verdreven. Dat boek diende aan het egoïsme te appelleren door te schetsen hoe de overwonnen bevolking niet alleen van haar vrijheid maar ook van haar kostbaar bezit werd beroofd.[5] De wens van *Pro Patria* ging niet in vervulling. Het begeerde letterkundig explosief, gefabriceerd op basis van de formule van Chesney, zou niet geschreven worden. Het bleef bij enkele mislukte pogingen die evenals *De slag van Voorburg* als blindgangers tussen het publiek landden.

Eén daarvan was de in 1877 verschenen brochure van een auteur, genaamd Een Veteraan. Ook hij blikte terug op de toekomst. Hij plaatste zich in het jaar 1900 om vanaf dat tijdstip op de voorbije kwarteeuw terug te zien. Anders dan Chesney vertelde hij een opgewekt verhaal. Zijn in de realiteit verankerd vertrekpunt was het eerste optreden in de Tweede Kamer van minister van Oorlog Beijen op 20 december 1876. De bewindsman had op die dag plompverloren gesteld dat het leger er beroerd voor stond. Deze woorden, die op het parlement en de pers indruk maakten, brachten – en vanaf hier gaf Een Veteraan zijn fantasie de vrije teugel – de verlangde ommekeer teweeg. Het gehele volk wilde plotsklaps nog maar één ding: zo snel mogelijk een sterke defensie. "'t Was alsof bij tooverslag alles was veranderd." Partijschappen gingen op in één nationale beweging. Binnen een jaar namen de beide Kamers nieuwe legerwetten aan. De dienstvervanging was niet meer. Nederland had de woorden van De Witt gelogenstraft. Dit droombeeld, aldus Een Veteraan, moest werkelijkheid kunnen worden.[6] De reactie op zijn brochure bleef beperkt tot een recensie in de beide *Spectators*, die zijn toekomstvisioen welwillend maar niet zonder scepsis bespraken.[7]

Dan was er nog het werk *Nederland bij een oorlog tegen Pruisen in 1877. Studiën over oorlogvoering op Nederlandschen bodem* van de hand van luitenant A.R. Kraijenhoff van de Leur, die minutieus een aantal episoden uit een door hem in scène gezette Duitse aanval op Nederland beschreef. Hij wilde niet alleen een militair-technisch exposé geven maar ook een waarschuwing laten horen. Met zijn relaas van een "fantasie-oorlog" die in het Hollandse landschap dood en verderf zaaide, hoopte hij zijn landgenoten ervan te overtuigen dat het onvoorstelbare, namelijk een wrede krijg in het vreedzame Nederland, wel degelijk mogelijk was. Het morele omhulsel waarin hij zijn vertoog had gestoken, bestond uit het bekende weefsel van ernstige vermaningen en opbeurende aansporingen. Ook hij stelde dat Nederland goed verdedigbaar was, mits tijdig de hand aan de ploeg werd geslagen. Wanhoopt niet, maar wacht evenmin tot het te laat is: "(...) al willen we na een ingetreden oorlog, onze kogels van goud maken en onze versterkingen met zilver pantseren", dan kon dit "de ellende niet meer (...) afweren, waarvoor we ons nu nog door het besteden van eenige zakken rijksdaalders kunnen behoeden".[8] Aan het einde van zijn verhaal liet Kraijenhoff zien hoe na afloop van de oorlog het door schade en schande wijs geworden Nederlandse volk eindelijk tot voldoende offers in vredestijd bereid was. Wellicht kon zijn boek ertoe bijdragen dat het in werkelijkheid niet eerst zo ver hoefde te komen.

Ook andere officieren spiegelden hun medeburgers het schrikbeeld van een Duitse aanval op Nederland voor. In 1882 publiceerde Henri Raloff – dit was een schuilnaam – *De sluier opgelicht. Oorspronkelijke roman in twee delen*. In dit boek maakte de schrijver pijnlijk duidelijk dat het Nederlandse volk volslagen machteloos tegenover de indringer stond, omdat het in vredestijd onvoorbereid was gebleven. In een lovende recensie sprak Den Beer Poortugael de hoop uit dat dit onthullende verhaal de burger aan het denken zou zetten. Zoals de Britten hadden gehuiverd van *The Battle of Dorking* en de Fransen en Belgen onlangs nog van het omineuze *1900. Garde à vous! De la Sprée à l'Escaut par la Marne*, zo moest deze roman de Nederlanders koude rillingen bezorgen. Den Beer, die schreef niet te weten wie Raloff was, was ervan overtuigd dat deze auteur een officier

moest zijn, omdat de kundige schets van het krijgsverloop alleen uit de pen van een militair vakman kon zijn gevloeid. Bovendien kon een leek nooit een zo treffende beschrijving geven van de kameraadschap van het Nederlandse officierskorps, de collectieve held van het verhaal, als Raloff had gedaan.[9] Den Beer wees in de goede richting. Raloff was niemand minder dan de militaire auteur Rooseboom, die geen middel onbenut liet om de natie op het grote gevaar te wijzen. Ook in de persoon van Raloff kon hij echter geen wonderen verrichten.

De stagnatie maakte dat militaire auteurs vaak verlekkerd over de grens keken. Daar leek het gras zoveel groener. Behalve dan in België, dat tot 1870 vaak was geprezen om de voortvarendheid waarmee het zijn vestingstelsel had gesaneerd. Van die reputatie als gidsland was weinig meer over, omdat het verzet van de Belgische burgerij tegen de persoonlijke dienstplicht zo mogelijk nog groter was dan in Nederland. De Nederlandse officieren beseften dan ook dat hun Belgische wapenbroeders nog minder te benijden waren dan zij. Een schrale troost.[10] Doorgaans figureerde het buitenland echter in een glansrol. Duitsland was voor velen het militaire walhalla, maar ook Frankrijk oogstte lof, omdat het zich snel van de klap van 1870 had hersteld en zijn krijgswezen kordaat naar Pruisisch voorbeeld had hervormd. Chapeau![11] Het mooiste voorbeeld – bijna een sprookje – kwam uit het land van Hans Christian Andersen. Toen het Deense parlement niet bereid bleek geld vrij te maken voor de aanleg van een kring van vestingen rond Kopenhagen, trokken officieren in 1880 het land in om de natie van de noodzaak daarvan te overtuigen. Deze campagne die hen langs vele zaaltjes en dorpsherbergen voerde, loonde de moeite. Een aantal gealarmeerde burgers vormde een "Zelfbelasting-vereeniging" die zich ten doel stelde met vrijwillige bijdragen een fonds te vormen waaruit de bouw van de forten kon worden bekostigd. De inzamelingsactie leverde een fraai bedrag op. Rooseboom was vol lof over dit miraculeuze volksinitiatief.[12]

De frustratie van het officierskorps over de hardhorendheid van de burger nam nog toe toen een halve buitenstaander door luid te krijsen er wel in slaagde de aandacht op de zwakte van de Nederlandse defensie gevestigd te krijgen. Jhr. H.P. Tindal was zijn naam. Deze oud-officier, die in Atjeh had gevochten en daar een Militaire Willemsorde (MWO) had verdiend, was in 1883 op 31-jarige leeftijd uit het leger gestapt. Daarna probeerde hij vergeefs als ondernemer fortuin te maken. Vlak vóór zijn dood, in 1902, werd hij failliet verklaard. Tussen de zakelijke bedrijven door was Tindal, die zich in links-liberale en radicale kringen bewoog, actief als publicist en opsteller van talloze petities aan het parlement. Een felle en betweterige betoogtrant was zijn handelsmerk. Om er zeker van te zijn dat zijn opinies te allen tijde werden gedrukt en verspreid, was hij voortdurend in de weer met het kopen en oprichten van periodieken. Zo startte hij in 1893 de uitgave van het ochtendblad *De Telegraaf*.[13] Zes jaar daarvóór was hij begonnen over militaire onderwerpen te schrijven, omdat hij zich ergerde aan de heersende lauwheid ten aanzien van de defensie. In artikelen riep hij onder meer op tot versterking van de levende strijdkrachten, terwijl hij eveneens – en hier verliet hij het pad van de militaire orthodoxie – pleitte voor de vorming van een leger in Zwitserse stijl. Ter promotie van dat idee

zocht hij vergeefs samenwerking met Abraham Kuyper, die identieke volkslegersympathieën koesterde.[14]

Zijn geflirt met het Zwitserse legerstelsel was niet de reden waarom Tindal zich de woede van vele officieren op de hals haalde. Dat deed hij wel met het brouwsel van vermeende onthullingen en aantijgingen dat hij in 1888 opdiste in de brochure *Nederland in gevaar. Geen sensatie-roman maar werkelijkheid.* Ook Tindal beschreef het verloop van een Duitse aanval om de weerloosheid van Nederland aan te tonen, maar hij weet de nederlaag niet alleen aan de nalatigheid van de natie maar ook aan de incompetentie van het officierskorps. De meeste Nederlandse officieren, zei hij, waren wereldvreemde theoretici die geen benul van de realiteit van de oorlog hadden. Zij miskenden het gevaar dat zij juist het meest moesten vrezen, namelijk een Duitse overrompeling die zich zo snel zou voltrekken dat Nederland al de genadeklap had ontvangen voordat het zijn leger had kunnen mobiliseren. Tindal meende te weten dat de Generale Staf zich op slechts zeven oorlogsscenario's voorbereidde en niet bedacht was op de achtste mogelijkheid van een onverhoedse overval. Daarom zou het volgens hem kinderlijk eenvoudig zijn een verrassingsaanval uit te voeren. Binnen 24 uur zou de Duitse cavalerie de onverdedigde NHW kunnen bezetten. "Er is niets om haar den weg naar het hart van Holland te versperren." Tegelijkertijd zou een Duits vlooteskader voor de kust bij Den Haag verschijnen en dreigen de stad te bombarderen, als de Duitse troepen niet als bondgenoten zouden worden onthaald. De regering zou die eis wel moeten inwilligen, omdat het lamgeslagen legerbestuur had verzuimd zich tegen een coup de main te wapenen.[15]

Tindal bracht met deze brochure en een spoedig daarop uitgebracht vervolg de nodige opschudding teweeg. Een aantal dagbladen schreeuwde moord en brand alsof Nederland verraden was. Verontruste Kamerleden stelden vragen aan de minister van Oorlog, kolonel J.W. Bergansius. De bewindsman, die zelf ook een brevet van onvermogen van Tindal had ontvangen, antwoordde kort en korzelig dat de door de jonkheer geschetste eventualiteit onwaarschijnlijk was.[16] De militaire auteurs die zich in de zaak mengden, beticht-ten Tindal van paniekzaaierij zonder overigens de vrees voor een strategische overval geheel ongegrond te verklaren. Dat het leger, als de noodklok had geluid, tijdig te velde zou kunnen verschijnen, durfden ook zij namelijk niet te garanderen.[17] De auteurs vonden echter dat Tindal sterk overdreef en de burger onnodig schrik aanjoeg met zijn these dat Nederland ernstig rekening moest houden met een Duitse aanval in volle vredestijd. Geprikkeld door de onheuse wijze waarop het officierskorps in *Nederland in gevaar* was bejegend, schreef luitenant-kolonel K. Eland in *De Militaire Spectator* een lange recensie. Daarin ontmaskerde hij Tindal als een fantast die het verhaal van de zeven scenario's en het veronachtzaamde achtste geval uit zijn duim had gezogen. Ook hij kon niet geloven dat een oorlog als een donderslag bij heldere hemel zou komen. Die gewelddadige ontlading was pas te verwachten nadat het "onweder" al enige tijd had gebroeid.[18]

Andere critici van Tindal beweerden dat zijn geschrijf een averechts effect zou hebben en tot een daling in de belangstelling voor de landsverdediging zou leiden. Het merendeel van zijn lezers zou namelijk, eenmaal van de schrik bekomen, inzien dat hun een erg ongeloofwaardig scenario was voorgehouden. Na dit loos alarm zouden zij meer dan ooit geneigd zijn ook de eerlijke roep om aandacht voor het krijgswezen te negeren. Daarom

sprak *De Militaire Spectator* de wens uit "dat het thans met deze literatuur van min of meer populaire vertoogen over werkelijke of denkbeeldige gevaren, waaraan Nederland zou zijn blootgesteld, voorlopig gedaan moge zijn".[19] Maar ook de burgers die Tindals waarschuwing geloofden dat een grote mogendheid die kwaad wilde, Nederland nooit de tijd zou geven te mobiliseren, zouden voor de goede zaak van de defensie verloren zijn. Wie immers zou een leger in stand willen houden dat waarschijnlijk niet de kans zou krijgen in actie te komen? Tinnegieter Tindal had volgens zijn critici de gouden regel van de militaire voorlichting geschonden. Die hield in dat een militaire publicist de lezer vertrouwen moest geven door hem van de verdedigbaarheid van Nederland te overtuigen. Natuurlijk moest hij hem laten schrikken, want de toestand was zorgelijk, maar uiteindelijk moest hij hem toch vooral uitzicht bieden op een betaalbare versterking van de defensie. Zoals Knoop had gezegd, moest de officier de burger aanmoedigen in plaats van ontmoedigen. Tindal nu liet zijn publiek ontredderd achter.[20]

Militaire auteurs die er maar niet in slaagden hun boodschap uit te venten, ergerden zich eraan dat de eerste de beste verteller van sensatieverhalen wel gehoor kreeg. "Men schijnt in ons land nu eenmaal te moeten schreeuwen en schetteren om gehoord te worden", concludeerde de oud-officier A.A. Beekman, die Tindal in twee brochures van repliek diende. Zelf schreef hij al jaren artikelen voor het dagblad *Het Nieuws van den Dag* waarin hij bij voortduring op de rotte plekken in de defensie wees. Hij had daarop nooit respons gekregen, zelfs niet van zijn eigen redactie, die zich nu wel door de hocus-pocus van deze charlatan van de wijs liet brengen.[21] Wat hem nog meer verbaasde, was dat tien Amsterdamse notabelen, onder wie Levy en Allard Pierson, in een open brief Tindal steun hadden betuigd.[22] Er waren echter ook militaire auteurs die positief op Tindals alarmkreet reageerden. Lof kwam er bijvoorbeeld van Glasius, hoewel ook hij vond dat Tindal, om de weerloosheid van Nederland aan te tonen, er beter aan had gedaan een meer voor de hand liggend scenario te bespreken. Nu had hij een waar "spektakel-stuk" opgevoerd. Dat hij veel herrie had gemaakt, vond Glasius op zich begrijpelijk, omdat de militaire auteurs die een meer beschaafde toon aansloegen geen gehoor vonden. Zij mochten de jonkheer, die in feite hetzelfde doel als zij nastreefde, zijn succes echter niet misgunnen.[23]

Afgunst speelde wellicht een rol, maar de tegenstanders van Tindal hadden zwaarder wegende redenen om hem te bestrijden of, zoals *De Militaire Spectator* uiteindelijk deed, hem dood te zwijgen. Hij had immers het leergezag van de gevestigde orde der militaire deskundigen aangevallen. Hij had hen onbevoegd verklaard, omdat zij niet waarschuwden voor wat volgens hem Nederland het meest bedreigde. Maar dat niet alleen, veel officieren voelden zich geschoffeerd door de beschuldigingen waarmee Tindal zijn geschriften doorspekte. Zo verkondigde hij dat de benoemingen in de hogere rangen van de armee door vriendjespolitiek werden bepaald en dat om die reden de legerleiding volstrekt onbekwaam was. Zulke scherpe uitvallen verklaarden waarom de officieren Tindal niet als bondgenoot in een gezamenlijke strijd konden beschouwen. Daarom ook waren zij zo onwillig toe te geven dat hij met zijn waarschuwing voor een onverhoedse Duitse aanval op zich een reëel probleem had aangekaart. In hun ijver hem als een alarmist te diskwalificeren, namen zij het voor hen ongebruikelijke standpunt in dat men de militaire

dreiging niet moest overdrijven. Maar ja, nu ging het erom Tindal van zijn publieke steun te beroven. Dat dit uiteindelijk lukte, lag overigens voornamelijk aan deze polemist zelf, die met zijn onbesuisde opinies steeds meer ergernis opriep.[24]

Het gevaar Tindal mocht bezworen zijn, daarmee hadden de militaire auteurs de burger nog niet voor hun boodschap gewonnen. Het besef dat zij weinig gehoor vonden, werkte ontmoedigend. Zij voelden zich door hun medeburgers in de steek gelaten. Zolang de overtuiging dat Nederland verdedigbaar was, nog niet was gevestigd, zei kolonel J.F.H. Boonacker, "kunnen onze officieren – al gaan zij ook tijdelijk op in hunne studiën, of al vinden zij tijdelijk voldoening in het gevoel van hun plicht te doen – toch onmogelijk die meer verheffende gewaarwording hebben, van tot een noodige en nuttige schakel in onze maatschappij te behooren".[25] De geest in het officierskorps leed onder het besef dat leger en schutterij niet tot een serieuze krachtsinspanning in staat waren. "Ik vind toch niets afschuwelijker dan te dienen in een leger, waarvan te voren onomstootelijk vaststaat, dat het zijn taak niet zal kunnen vervullen", aldus luitenant N.G. van Gemert.[26] De frustratie over de slechte toestand van het krijgswezen mondde bij veel auteurs uit in de vertwijfelde uitroep dat zij liever helemaal geen krijgsmacht dan een gebrekkige krijgsmacht hadden. Het was met de verdediging alles of niets. "Wil men haar *niet*, welnu, het is de zaak der natie; zij beslisse vrij. Maar zij kieze tusschen goed of niet." Als men langs de middenweg bleef doormodderen, zouden de soldaten uiteindelijk alleen als slachtvee dienen.[27]

Toch stonden er steeds weer officieren op om een bijdrage aan de voorlichtingstaak te leveren. Zij zetten door, hoewel zij wisten dat de kans op respons miniem was. "De klacht van Johan de Witt daaromtrent is te algemeen bekend, dan dat het noodig zou wezen zijne woorden hier nogmaals te vermelden", zei kapitein W.F. Pop in 1896 in de VBK. Het arme officierskorps verrichtte volgens hem een danaïdenwerk in de strijd tegen de onder de bevolking levende waandenkbeelden die zich lieten samenvatten in de frasen "Er komt toch geen oorlog" en "Wij kunnen ons toch niet verdedigen". Daarom gaven de burgers zich volop over aan hun vredeswerk, de vergroting van de welvaart en de strijd over de verdeling daarvan. Wanneer een officier hen daarbij stoorde, voelde die zich als iemand die tijdens een feest de goede sfeer bedierf door een ernstig 'memento mori' uit te spreken. Diezelfde burgers brachten weliswaar jaarlijks miljoenen guldens voor de krijgsmacht op, maar dat deden zij, zo plachten militairen te redeneren, niet uit ware belangstelling maar uit het besef dat een beschaafd land nu eenmaal een leger moest hebben om enig ritueel verzet te bieden, wanneer het werd aangevallen, zodat het zijn gezicht zou redden en zijn geweten sussen. De militaire budgetten waren dan geen verzekeringspremie maar een begrafenispolis, die moest verzekeren dat de natie een fatsoenlijke uitvaart zou krijgen. Daarvoor nu wilde het officierskorps niet tekenen.[28]

De treurstemming zorgde wel voor leven in de publicitaire brouwerij. Er viel steeds genoeg te klagen, te protesteren en moed in te spreken. Nadat *De Militaire Spectator* twee jaar lang het rijk alleen had gehad, kreeg hij in januari 1881 gezelschap van het *Militair Weekblad, gewijd aan de belangen van staat, leger, marine en schutterij*. In een

inleidend woord verklaarde de anonieme redacteur van het nieuwe blad de oorlog aan de weerloosheid van Nederland en de daaraan gekoppelde moedeloosheid in het leger. Ook voor hem had de versterking van de levende strijdkrachten de hoogste prioriteit. Dit *Militair Weekblad*, dat wegens een lagere verschijningsfrequentie enige tijd *Militair Blad* heette, bleef tot 1903 bestaan. Na een rommelig eerste jaar, waarin het blad de ideeën van Reuther aanprees[29], kwam de redactie in handen van Rooseboom, die er een orthodox-militair stempel op drukte. Ook zijn opvolgers, de kapiteins J. de Waal (1884-1888) en C. de Wit (1888-1903) hadden een voorkeur voor het Pruisische legermodel. Het *Militair (Week)Blad* ontpopte zich op den duur vooral als een nieuwsblad dat zijn lezers op de hoogte hield van actuele binnen- en buitenlandse ontwikkelingen op militair terrein. Aan opinievorming deed het weinig, waardoor het in het debat over de relatie tussen volk en leger geen rol van betekenis speelde.

Een andere nieuwkomer was *De Militaire Gids*, die in 1882 door kapitein F.H. Boogaard werd opgericht. Hij ging dit publicitaire avontuur aan omdat volgens hem het studieuze officierskorps naar een uitbreiding van de militaire literatuur snakte. *De Militaire Spectator*, die in de loop der jaren alsmaar dikker was geworden – de jaargang 1881 bedroeg 904 pagina's – moest regelmatig artikelen weigeren. Boogaard begon voorzichtig. Hij wist dat binnen het officierskorps veel onvrede heerste over zowel de slechte staat van de defensie als over het eigen beperkte loopbaanperspectief. Ook de paternalistische regelzucht van het Departement van Oorlog was een bron van irritatie. Zo gaf het *Militair Weekblad* in zijn eerste jaar lucht aan de oude klacht over de vele garnizoenswisselingen, die de officier van hot naar her stuurden en hem soms letterlijk ruïneerden.[30] Een andere ergernis die dit blad aankaartte, was het feit dat een officier niet zonder toestemming van de minister mocht trouwen.[31] Ook *De Nieuwe Spectator* had in het verleden geregeld tegen deze inbreuk op de huwelijksvrijheid geprotesteerd, met als argument dat de militair niet nodeloos in zijn rechten als staatsburger mocht worden beknot.[32] Boogaard nu gaf in het eerste nummer van zijn blad duidelijk te kennen dat zijn periodiek niet bedoeld was voor het bespreken van dergelijke grieven en het leveren van kritiek. Gematigdheid was zijn motto.[33]

De gevoelens van onvrede binnen het officierskorps traden dus niet onbelemmerd via *De Militaire Gids* naar buiten en dat gebeurde evenmin via de afstandelijke *Militaire Spectator*. Deze bladen lagen als een filter tussen leger en buitenwereld. Dat was althans de mening van de anonieme redactie van het in 1885 opgerichte periodiek *De Revolver. Militair Tijdschrift voor Nederland*. Dit nieuwe blad, dat er rond voor uitkwam dat de geest in het leger belabberd was, wilde gaan dienen als uitlaatklep voor dit grote ongenoegen. In korte stukken zouden de wonde plekken een voor een worden blootgelegd. Hoewel onduidelijk was wie de schoten uit *De Revolver* losten – ook de inzendingen werden naamloos afgedrukt – is het wel mogelijk een daderprofiel op te stellen. *De Revolver* was het blad van de modale officier, een luitenant of kapitein der infanterie zonder goede connecties, voor wie het wachten op bevordering en inkomensverbetering eindeloos duurde. Deze troepenman, die jaar na jaar dezelfde eenvoudige diensten verrichtte, was van zijn idealen beroofd. Die desillusie trof hem des te harder omdat hij om zich heen zag dat de collega's van de andere wapens beter werden bezoldigd en vaak eerder promotie

kregen, terwijl de vele speciale betrekkingen in het leger, zoals een leraarsplaats aan de KMA, beter werden gewaardeerd dan zijn ondankbaar ploeteren in een afgelegen garnizoen.[34]

Omdat de infanterieofficieren de 'natuurlijke vijanden' van de vestingbouwers waren, werd er in *De Revolver* stevig gefoeterd op de dode weermiddelen, die de levende strijdkrachten in een wurggreep hielden. "Zijn de forten voor het leger of het leger voor de forten?", was de retorische vraag.[35] Een aantal inzenders ging zelfs zo ver dat zij hun waardering uitspraken voor het Kamerlid Schepel, die in 1882 had voorgesteld de forten van de NHW op te doeken.[36] Verder was ieder nummer van het blad gevuld met grote en kleine irritaties, waaruit bleek hoe gevoelig officieren konden zijn voor alles wat hun toch al gedeukt blazoen nog verder beschadigde. Het blad wond zich bijvoorbeeld op over de invoering van een nieuwe lange wintermantel, die het onderscheid tussen officier en onderofficier niet goed zichtbaar maakte.[37] Een favoriet doelwit van *De Revolver* was de dure Haagse bureaucratie en de daarin werkzame burgerambtenaren. Met name de Topografische Inrichting van de Generale Staf, die bezig was een kostbare kaart van Nederland te vervaardigen, moest het ontgelden.[38] Soms wist de redactie haar woede in humor te verpakken. Dat deed zij bijvoorbeeld in een stuk waarin zij zich naar het jaar 1900 verplaatste om de lezer een blik te gunnen in de veilingcatalogus van de fictieve bibliotheek van "den oud-Luitenant-Generaal P.", wiens verzameling op het punt stond onder de hamer te gaan. In de lijst met verzonnen titels doken de ergernissen en gevoelens van miskenning weer op, zoals:

> "N° 111. *Afbeeldingen van de zonderlinge rangsdistinctieven, bij het Nederlandsche leger omstreeks 1885 in gebruik*.
> N° 381. Een oud verkenner, *De voormalige chromo-topografische kaart van Nederland: een voorbeeld van roekelooze geldverspilling*. 1891.
> N° 527. Le Maître, *Alle officieren kunnen door adjudant-onderofficieren vervangen worden.* Kampen, 1885.
> N° 542. F.G. *Wat moet de regeering doen om voortaan kapiteins van de Infanterie beneden de 50 jaren te kunnen aanstellen? Toegelicht.*
> N° 543. Ruiter en Wissel, *Het gebrek aan buskruit en dynamiet, of de oorzaken van de nederlagen van het Nederlandsche leger in 1890*."[39]

Na drie jaargangen had *De Revolver* zijn kruit verschoten. Het blad verdween even plotseling als het was verschenen. Boogaard zag in deze korte levensduur het bewijs "dat in ons leger stof ontbreekt om voortdurend aanleiding te geven tot pikante lectuur". Frustratie en rancune bleken een te smalle basis voor een tijdschrift.[40] Daarmee waren deze gevoelens echter nog niet uit het leger verdwenen.

We kunnen *De Revolver* niet terzijde schuiven zonder erop te wijzen dat het blad ook vaak de militieluitenants onder vuur had genomen. Deze categorie officieren, die in 1883 door minister Weitzel in het leven was geroepen, was bedoeld om te voorzien in het tekort aan subalterne officieren dat zich in oorlogstijd als gevolg van de gevechtsverliezen onherroepelijk zou voordoen. Het Pruisische leger beschikte al sinds jaar en dag over een

dergelijke aanvullingsreserve. Hoewel ontleend aan Duitsland, stuitte de Weitzels maatregel binnen het officierskorps op verzet. Zijn critici vonden het zinloos de militieluitenant te introduceren, zolang er nog geen persoonlijke dienstplicht was, omdat vrijwel alle kandidaten die voor die rang in aanmerking kwamen, zich lieten vervangen. Nu had Weitzel in een toelichting op zijn initiatief geschreven dat de verwachting gewettigd was "dat beschaafde en ontwikkelde jongelieden zich zullen laten bewegen in persoon hunnen militieplicht te vervullen, wanneer hun het vooruitzicht geopend wordt, tijdens hunnen diensttijd tot Militie-Officier met den rang van tweede-luitenant te worden bevorderd", maar niemand begreep waarop hij dit optimisme baseerde.[41] Besefte de minister nog steeds niet hoe groot het gebrek aan goede wil van de burger was? Luitenant H.P. Staal, de enige militaire auteur die Weitzel steunde, betoogde dat men pas het recht had de persoonlijke dienstplicht in te voeren, als overduidelijk was gebleken dat de proef met de militieluitenants was mislukt en kadervorming op basis van vrijwilligheid onmogelijk was.[42]

Het argument dat Weitzel het paard achter de wagen spande, verklaart nog onvoldoende waarom de militieluitenant zo vijandig werd bejegend. De ware oorzaak was dat veel officieren in deze verschijning de zoveelste aanslag op het prestige van het officierskorps zagen. Als men zomaar luitenant kon worden, zouden burgers, maar ook onderofficieren en soldaten, geneigd zijn te concluderen dat het officiersberoep kennelijk weinig om het lijf had. Anderen vreesden dat met de komst van deze amateurs aan de professionaliteit van het officierskorps afbreuk zou worden gedaan. Weitzel had op zich rekening met deze gevoeligheden proberen te houden. Zo bepaalde hij dat een militieluitenant nooit het bevel over beroepsofficieren mocht voeren en dat hij, om het verschil met een 'echte' luitenant te markeren, op zijn uniform twee "laken patjes" moest dragen. Deze stigmatisering deed meer kwaad dan goed: de lapjes textiel werden een teken van inferioriteit. Met name *De Revolver* liet geen kans onbenut zich denigrerend over de "patjes-luitenants" uit te laten.[43] Het experiment van Weitzel liep mede door de afwijzende houding van het officierskorps op een mislukking uit. Van het door hem gewenste aantal van 350 militieluitenants werden er uiteindelijk welgeteld slechts twee benoemd.[44] De dienstvervanging was de belangrijkste oorzaak van dit fiasco.[45]

In oktober 1890, twee jaar nadat *De Revolver* was opgedoekt, dook er een nieuw militair tijdschrift op, getiteld *De Landsverdediging. Maandschrift voor militairen en voor allen, die in de weerbaarheid en onafhankelijkheid van Nederland belang stellen.* De redactie was in handen van een anonieme groep officieren die zich Investigatores noemde. Ook dit blad dankte zijn ontstaan aan de staat van weerloosheid waarin Nederland verkeerde en aan de ermee samenhangende onvrede in het officierskorps. Investigatores stond maar één doel voor ogen, namelijk om ten bate van het vaderland naar verbetering van het krijgswezen te helpen zoeken. Zij lieten er daarbij geen misverstand over bestaan dat de oplossing nooit zou worden gevonden, als de levende strijdkrachten onder het juk van de dode weermiddelen bleven zuchten. *De Landsverdediging* wilde met een schone lei beginnen en niet op zoek gaan naar de verantwoordelijken voor de crisis – "trouwens de geheele natie zelve heeft schuld" –, maar zij was wel van plan kritiek te leveren op alles

wat er in de krijgsmacht niet deugde. Want wie wilde opbouwen, moest durven afbreken. Dat de redactie zich hiervoor in het harnas van de anonimiteit stak, moest men niet verkeerd begrijpen. De zwarte ridder uit Walter Scotts *Ivanhoe* liet zien dat wie met gesloten vizier vocht, wel degelijk nobele bedoelingen kon hebben.[46]

De Militaire Spectator was niet ingenomen met de verschijning van weer een nieuw militair periodiek. Het kleine leger met zijn beperkte lezerskring zat volgens kapitein C.J. Snijders, die in 1888 Van Pesch als redacteur was opgevolgd, niet op meer letterkundige kost te wachten. Evenals in het verleden maakte de *Spectator* groot bezwaar tegen het feit dat hij een tijdschrift naast zich moest dulden waarvan onduidelijk was wie er de verantwoordelijkheid voor droeg of droegen. De noodzaak van verstoppertje spelen bestond volgens Snijders allang niet meer: "De tijden zijn voorbij, dat aan de pers door hoogeren druk de mond kan worden gesnoerd." Ook een redactie waarvan de identiteit bekend was, kon een onafhankelijke koers varen. Bovendien was Snijders bevreesd dat *De Landsverdediging* wel eens op dezelfde schreeuwerige toon als Tindal tekeer zou kunnen gaan. Daarom waarschuwde hij: "Maar in een tijd, dat het Tindalisme de boventoon voert en het tot den *bon-ton* schijnt te behooren, alles wat ten behoeve van ons weerstelsel geschiedt of geschied is, halfslachtig of dom te vinden, moge vooral de militaire pers hare waardigheid hoog houden en zich niet leenen tot een militair klachtenboek, waartoe de anonymiteit eener redactie de deur wijd open zet!" Het eerste nummer van het blad vond Snijders trouwens oppervlakkig en weinig verrassend.[47]

Investigatores reageerden per ommegaande op de koele ontvangst. *De Militaire Spectator* stelde de zaken te fraai voor. Anonimiteit was nog steeds bittere noodzaak. Officieren die openbare uitlatingen deden die de autoriteiten niet bevielen, konden daarvan veel hinder ondervinden. Op kritische geesten werd vaak druk uitgeoefend hun mond te houden. Wie toch doorpraatte, liep het risico van een disciplinaire terechtwijzing of een negatieve aantekening op zijn conduitestaat. De *Spectator* was kennelijk kort van memorie, want binnen het officierskorps waren genoeg voorbeelden bekend van militairen wier vrijheid van meningsuiting door dergelijke machtsmiddelen was beknot. Hier had *De Landsverdediging* een punt, zulke gevallen waren er inderdaad, evenals gevallen van officieren die om al te vrijpostige uitlatingen waren gestraft. Zo was nog in 1887 een artikel van luitenant H.J.E. Wenckebach, die betoogde dat de vernieling van de grote spoorwegbruggen niet goed was voorbereid, met acht dagen arrest beloond.[48] Verder wezen Investigatores erop dat Snijders niet zo recht in de leer was als hij deed voorkomen, want ook in zijn blad verschenen regelmatig artikelen die met een verzonnen naam of in het geheel niet waren ondertekend.[49] Ook dat was waar, maar daar stond tegenover dat de *Spectator* werd geleid door een alom bekend redacteur wiens naam als het ware garant stond voor alles wat er in zijn periodiek werd geschreven.

Tindal zou volgens een aantal historici, onder wie zijn biograaf H.J. Scheffer, betrokken zijn geweest bij de oprichting van *De Landsverdediging*.[50] Deze suggestie, waarvoor zij geen bewijs leveren, staat haaks op de plechtige verklaring van de redactie dat Tindal op geen enkele wijze met haar blad verbonden was. Zij wist zelfs niet eens of hij een abonnement had.[51] Ervan uitgaande dat Investigatores de waarheid spraken, zou men hooguit kunnen stellen dat Tindals alarmisme en de reacties daarop voor hen aanleiding

zijn geweest om dit nieuwe tijdschrift te stichten. Zij kwamen er rond voor uit dat zij Tindal dankbaar waren voor de moeite die hij had genomen om de natie te waarschuwen voor het grote gevaar dat haar als gevolg van het traag werkend mobilisatiesysteem bedreigde.[52] Zelf gingen zij ook vol ongeduld op een grotere paraatheid aandringen, bijvoorbeeld door herhaaldelijk te wijzen op de noodzaak al in vredestijd een opperbevelhebber te benoemen.[53] Nederland moest eindelijk eens daadkrachtig handelen, klonk het steeds weer. "Periculum in mora!", was de leus. *De Landsverdediging* mocht dan sympathie voor Tindal koesteren, dat betekende niet dat zij het in alles met hem eens was. De redactie en andere medewerkers van het blad distantieerden zich regelmatig van zijn opinies.[54] Kortom, *De Landsverdediging* was niet zijn spreekbuis en Investigatores waren niet zijn epigonen. Tindal droeg zelf geen letter aan het tijdschrift bij.

In een poging *De Landsverdediging* te duiden, bestempelde het weekblad *De Amsterdammer* het tijdschrift als de opvolger van *De Revolver*. Daarvoor viel een en ander te zeggen, want beide bladen ageerden tegen de regelzucht, de papierwoede en de benepen sfeer in de armee.[55] Voor de onderofficieren en luitenants, die continu door hun achterdochtige chefs op de vingers werden gekeken, eisten beide bladen een grotere zelfstandigheid op. Ook protesteerden zij tegen de vele ondoelmatigheden, zoals de onophoudelijke wijzigingen in de kledingvoorschriften.[56] Toch was er ook een verschil. Terwijl *De Revolver* zich vooral op de ongenoegens van de subalterne officier richtte, nam *De Landsverdediging* grotere misstanden op de korrel, zoals het gebrek aan rechtszekerheid van de militair, de vaak absurde werking van de krijgstucht, het slechte functioneren van de krijgsraden en het kille kazerneregime. Op al deze punten stond zij vernieuwing en om te beginnen meer openheid voor. Evenals dat vroeger voor *De Nieuwe Spectator* had gegolden, was hun streven erop gericht een meer verlichte geest in het leger te brengen. *De Landsverdediging* vertoonde dan ook meer overeenkomst met dat tijdschrift dan met *De Revolver*.

Investigatores schrokken niet terug voor boude uitspraken, maar tegelijkertijd wilden zij laten zien dat zij ondanks hun anonimiteit de grenzen van de betamelijkheid nauwgezet bewaakten. Omdat hun periodiek geen "militair schendblaadje" mocht worden, maakten zij naar eigen zeggen regelmatig front tegen al te vurige medestrijders. Bijdragen waarin officieren hun beklag deden over onrecht dat hun persoonlijk was aangedaan en waarin zij het gedrag van hun superieuren laakten, werden steevast geweigerd. Aan zulke casuïstiek wilde de redactie haar vingers niet branden. Bovendien had zij nog een goede reden enige gematigdheid te betrachten en het schandaal te mijden. Zij wilde zich niet laten misbruiken door de tegenstanders van de persoonlijke dienstplicht die door een overdreven schildering van de misstanden in de kazerne de door hen gevreesde legerhervorming wilden tegenhouden. *De Landsverdediging* wilde niets te maken hebben met deze lieden die onverschillig stonden tegenover het lot van de miliciens die te arm waren om een remplaçant in te huren. Nee, ook dit tijdschrift beschouwde de afschaffing van de dienstvervanging als het beste middel om de achterlijkheid in het leger te bestrijden. Dan immers zou het parlement zich zijn desinteresse ten opzichte van het wel en wee van de milicien niet meer kunnen veroorloven.[57]

Hoewel *De Landsverdediging* de grote strijd voor de persoonlijke dienstplicht steunde, was deze niet haar belangrijkste programmapunt. De essentie van haar boodschap was dat het krijgswezen veel tekortkomingen kende die niet op rekening van de dienstvervanging konden worden gebracht. De natie schoot tekort. Dat gold echter ook voor het legerbestuur, dat de armee weliswaar braaf administreerde, maar verzuimde Nederland echt weerbaar te maken. Terwijl het gemakzuchtig op de NHW leunde, liet het na om een coherent verdedigingsstelsel te ontwerpen. Er was geen enkel systeem, de oorlogsvoorbereiding bestond uit een baaierd van hele en halve maatregelen. Niets was pasklaar. Om het vertrouwen van de bevolking niet te schaden en bemoeienis van buitenstaanders te weren, hield het legerbestuur de schijn op dat er geen reden tot zorg was en dat het krijgswezen in goede handen was. Aan die sleur, zelfgenoegzaamheid en geheimzinnigheid wilde *De Landsverdediging* een einde maken. De façade van vertrouwelijkheid, waarachter de autoriteiten hun onvermogen verborgen, moest worden geslecht. De vraag hoe Nederland zich kon en moest verdedigen, diende onderwerp van publiek debat en openbare kritiek te worden. En zolang dat nog niet het geval was, zou ten minste één lid van de Tweede Kamer als "een Nederlandsche Cato" iedere zitting moeten besluiten met de woorden: "En ik zeg dat Nederland op dit oogenblik niet in staat is zich te verdedigen."[58]

Dit gevoel van urgentie werd versterkt door de introductie van een nieuw soort artilleriemunitie in de tweede helft van de jaren tachtig. De uitwerking van deze zogeheten brisantgranaten was veel groter dan die van de tot dan toe gebruikte projectielen. Tegen zoveel explosief geweld waren de verdedigingswerken, waaronder de recent gebouwde forten van de NHW, niet bestand. Knoop leek gelijk te krijgen met zijn voorspelling dat de investeringen in dode weermiddelen als gevolg van de snelle voortgang van de techniek in korte tijd waardeloos zouden worden. De brisante springmiddelen waren volgens *De Landsverdediging* niettemin een geschenk uit de hemel, omdat deze in één klap een einde maakten aan het valse vertrouwen in de Vesting Holland, dat Seyffardt en andere officieren het Nederlandse volk hadden aangepraat. Niemand kon zich binnen de linies nog veilig voelen, en dat was maar goed ook, want het was beschamend dat het leger in oorlogstijd tot niets beters in staat was dan vliegensvlug achter het water te retireren en het kunstje van wegkruipen te beoefenen. Nu die wijkplaats er niet meer was, werd het leger gedwongen te doen wat het moest doen: niet zomaar driekwart van het grondgebied prijsgeven, maar de vijand in het open veld tegemoet treden.[59] Dit soort kritiek op het 'laffe' concept van de geconcentreerde defensie was op zich al vaker te horen geweest, maar dan meestal uit de mond van verontwaardigde burgers. Zo had ARP-voorman Kuyper het altijd al een schande gevonden dat men een groot deel van het land zonder slag of stoot in handen van de agressor zou laten vallen, waardoor de nationale geestdrift voor het krijgswezen werd ondermijnd.[60]

Het militaire antwoord op deze veroordeling luidde steevast dat de geconcentreerde defensie niet met een lijdelijke verdediging van de NHW mocht worden gelijkgesteld. Het ingekrompen vestingstelsel moest immers worden gecompleteerd door een krachtig veldleger dat tot aan de landsgrenzen of zelfs in het buitenland kon optreden.[61] Het punt

was echter dat wegens het uitblijven van de noodzakelijke legerhervorming dit sterke operatieve orgaan nog steeds ontbrak, waardoor er in tijd van nood niet veel anders op zat dan zich in de Vesting Holland op te sluiten. Er waren maar weinig officieren die met deze toestand genoegen namen en de grote wens van *De Landsverdediging* – "een volksleger, ons daarbij schenkende een veldleger"[62] – was dan ook geen noviteit. Wel nieuw was dat het tijdschrift de invoering van de brisante wapens aangreep om met kracht voor ontmanteling van de NHW te gaan pleiten. In het spoor van de verguisde Schepel wilde het alleen de Stelling van Amsterdam behouden.[63] Dit standpunt werd onmiddellijk bestreden door kapitein Snijders, die in de VBK verkondigde dat de NHW nog steeds goed verdedigbaar was, zij het dat er wel verbeteringen met nieuwe materialen als beton en ijzer nodig waren om het zoveel heviger geworden artillerievuur te neutraliseren.[64] De rede van Snijders had niet het gewenste effect. Het beeld van de bodemloze put bleef een deel van de officieren door het hoofd spoken. Den Beer Poortugael zegde zelfs in 1893 openlijk zijn vertrouwen in de NHW op, een actie die hem op veel kritiek kwam te staan. Begreep hij dan niet hoe funest het was het vertrouwen in de verdedigingsmiddelen te ondergraven?[65] Nestor Knoop mengde zich niet meer in dit debat – hij overleed in 1894 op 82-jarige leeftijd –, maar zijn opvatting dat uitgaven voor militaire bouwwerken weggegooid geld waren, had inmiddels dankzij de brisantgranaten nieuwe woordvoerders gekregen, onder wie kapitein G.J.W. Koolemans Beijnen.[66]

Zoals haar ondertitel duidelijk maakte, wilde *De Landsverdediging* graag door burgers worden gelezen. Dat verlangen was niet nieuw, maar Investigatores wezen er terecht op dat tot nog toe geen van de militaire bladen erin was geslaagd dit ideaal te verwezenlijken. Dat gold ook voor de VBK, die in 1890 haar 25-jarig bestaan vierde. In de toespraak die Booms, de geestelijk vader van deze vereniging, ter gelegenheid van dit jubileum hield, stelde hij vast dat de VBK haar doel om de burger bij het krijgswezen te betrekken, niet had gehaald. Onder de 1.641 leden telde hij slechts 77 burgers.[67] Investigatores hoopten dat zij wél tot ver buiten het leger zouden worden gehoord. Door iedere maand een menu van korte, prikkelende artikelen te serveren, zonder zwaar op de maag liggende technische bijdragen, meenden zij dat *De Landsverdediging* ook voor leken verteerbaar zou zijn. Maar dat viel tegen. Na twee jaargangen constateerden Investigatores teleurgesteld dat het hun vooralsnog niet was gelukt veel niet-militaire abonnees te werven. Daarom riepen zij hun lezers op mee te helpen de bekendheid van het blad te vergroten: "Helpt ons verspreiden in de eerste plaats onder de studenten; doet ons kennen bij professoren en leeraren, bij advocaten en rechters, bij notarissen en fiscale ambtenaren; vergeet ook den handelsstand niet."[68] Het baatte weinig. *De Landsverdediging* slaagde er niet in diep in de burgermaatschappij door te dringen. Daarmee was haar rol echter niet uitgespeeld. Zij zou in korte tijd uitgroeien tot een blad dat zich buitengewoon fel als een militaire Multatuli tegen het eigen legerbestuur zou keren. We zullen *De Landsverdediging* nog in actie zien.

Het gilde der militaire auteurs bleef worstelen met de vraag hoe het de burger ertoe kon bewegen de landsverdediging een hogere prioriteit te geven. Een enkele officier bediende zich in de trant van de Britse luitenant-kolonel Chesney van het wapen van de angst-

wekkende toekomstvoorspelling die de oorlog bij wijze van spreken tot aan de eigen voordeur bracht. Volgens de gouden regel van de militaire voorlichting was de boodschap indringend maar opwekkend: het is nog niet te laat, het geschetste onheil kan nog worden afgewend. Deze literaire formule bracht in Nederland echter, anders dan bijvoorbeeld in Groot-Brittannië, geen opschudding teweeg. De roep om aandacht leek tot dovemansoren gericht. Ook twee nieuwe tijdschriften, *De Militaire Gids* en *De Landsverdediging*, slaagden er, ondanks hun voornemen in die richting, niet in een civiel lezerspubliek van enige omvang aan zich te binden. Zij deelden in dit opzicht het lot van de VBK en van eerdere militaire periodieken.

Binnen het officierskorps heerste ongenoegen. De toon van hun geschriften was vaak verongelijkt. Het tijdschrift *De Revolver*, dat geen lang leven beschoren was, gaf het meest ongeremd uitdrukking aan het mengsel van kleine en grote ergernissen waarover vooral de subalterne infanterieofficier zich opwond. Hij voelde zich miskend, in zijn status bedreigd en diep ontmoedigd, omdat hij moest leven en werken in een armoedig leger dat kracht noch trots uitstraalde. De verwijten van *De Revolver* waren niet alleen tegen de burger gericht maar ook tegen het eigen legerbestuur, dat zich te weinig om de levende strijdkrachten en de noden van het grootste wapen, de infanterie, zou bekommeren. Ook buiten dit blad klonk menige verzuchting. Zo nu en dan luchtte een auteur zijn hart door uit te roepen hoe afschuwelijk het was in een leger te moeten dienen dat niet in staat was de haar opgedragen (oorlogs)taak uit te voeren. Onder officieren was de neiging groot er uiteindelijk het zwijgen toe te doen en de gang van het krijgswezen op zijn beloop te laten, in de stille hoop dat zij de dienst al hadden verlaten, voordat het uur van de militaire waarheid zou slaan. Zij lieten zich door hun dagelijkse dienstverrichtingen in beslag nemen en waren al tevreden als het leger in vredestijd zijn gebreken niet al te zichtbaar toonde.

Tegen deze berusting en het beleid van de schone schijn kwam *De Landsverdediging* in het geweer. De *angry young men* van dit blad, die zich door het alarmisme van Tindal lieten inspireren, vonden dat de officier moest blijven waarschuwen. Zijn roep om aandacht mocht beslist niet te bedeesd zijn, daarvoor was de toestand te ernstig. Met *De Landsverdediging* kreeg het leger voor het eerst sinds de jaren zestig weer een strijdbaar oppositieblad in huis. De anonieme redacteuren, Investigatores, namen het de legerleiding kwalijk dat zij de burger een vals vertrouwen in de NHW trachtte te geven, terwijl deze linie na de invoering van brisante springmiddelen van weinig waarde meer was. In hun scepsis jegens de dode weermiddelen stonden zij overigens niet alleen. Er waren meer militaire auteurs, onder wie Den Beer Portugael en Koolemans Beijnen, die in het spoor van Knoop huiverig tegenover de aanleg van steeds weer nieuwe versterkingen stonden, mede omdat de kritische burger erdoor gesterkt werd in zijn vermoeden dat het aan defensie bestede geld in een bodemloze put verdween. Uit de discussie over de waarde van het vestingstelsel bleek opnieuw hoe intern verdeeld het officierskorps was. Een goedwillende burger die de moeite nam een groot deel van de militaire literatuur door te worstelen, zou het ongetwijfeld zijn gaan duizelen bij al de tegengestelde meningen en adviezen. Wie goed luisterde, ontdekte in de roep om aandacht een kakofonie van vermaningen, aansporingen en raadgevingen.

Hoofdstuk 15

Twee zielen in één korps

De Nieuwe Spectator protesteerde meer dan eens tegen het feit dat het militairen niet was toegestaan in uniform op straat te roken. Toen deze verbodsbepaling in 1863 werd opgeheven, juichte het blad alsof een belangrijke overwinning was geboekt. Het ging dit blad dan ook om een principekwestie: de militaire kastengeest, dat relict van het *ancien régime*, moest uit het leger worden verdreven. Burger en militair moesten waar mogelijk aan dezelfde regels worden onderworpen.[1] In dit hoofdstuk gaan we nader op dit vraagstuk in. Hoe burgerlijk kon en moest de militair – en dan vooral de officier – zijn? We zullen zien dat de in het officierskorps levende drang tot verburgerlijking dikwijls in botsing kwam met de eveneens diepgevoelde overtuiging dat de officier zijn militaire eigenheid en zijn bijzondere eergevoel niet mocht verloochenen. De officier koesterde nog altijd een zelfbeeld dat in hoge mate antiburgerlijk was. Dit vraagstuk, dat zich liet typeren als een dilemma van afzondering versus integratie, manifesteerde zich op tal van terreinen, waaronder dat van het onderwijs. Steeds was het de vraag hoe apart het leger van de samenleving moest staan.

Uit de militaire literatuur trad één beeld duidelijk naar voren, namelijk dat van een officierskorps dat ongelukkig en ontroostbaar zou blijven zolang het krijgswezen niet de aandacht kreeg die het verdiende. Hoe konden officieren opgewekt door het leven gaan, als hun taak in oorlogstijd onuitvoerbaar zou zijn en de smaad van de nederlaag voornamelijk hen zou treffen? Hun diepste frustratie was dat de maatschappij, die maar niet van de verdedigbaarheid van het land kon worden overtuigd, de zorg voor de defensie op hen afwentelde. Door hun medeburgers in de steek gelaten, hield alleen een ijzeren plichtsbesef hen nog op hun eenzame post. Volgens kapitein W.H. van Terwisga was het een klein wonder dat er in het officierskorps "nog zóóveel ijver en zóóveel lust is overgebleven, om te doen wat gedaan *kan* worden". Het gevoel van verlatenheid werd versterkt door de praktijk van de dienstvervanging, die erop neerkwam dat de gegoede burgerij de beroepsmilitairen opzadelde met een tweederangs militie waarmee zij het maar moesten zien te rooien. Pas wanneer het officierskorps de zonen van advocaten, kooplieden en Kamerleden onder zijn hoede zou krijgen, zou het zich voldoende gewaardeerd kunnen weten.[2]

De stemming onder de officieren werd nog verder bedorven door het feit dat zij ook hun eigen loopbaan doorgaans als een lijdensweg ervoeren. De combinatie van lage beloning en trage bevordering zorgde ervoor dat bij velen het heilige vuur nog maar zwakjes brandde. Waarom zouden zij zich uitsloven, als bij voorbaat vaststond dat zij nog jarenlang dezelfde eentonige diensten moesten verrichten? De militaire auteurs maakten zich over de ontmoediging grote zorgen, niet alleen omdat hun eigen particulier belang in het geding was, maar ook omdat zij ervan overtuigd waren dat het bezit van een deugdelijk en monter officierskorps voor de natie van onschatbare waarde was. "Is eenmaal ons officierskorps te gronde gericht, dan is alles verloren", schreef Glasius.[3] Als de staat één beroepsgroep niet mocht verwaarlozen, dan was het wel die in wier handen in oorlogstijd het lot van de natie zou liggen. Ook voor deze vermaning vonden de militaire auteurs troost en steun bij Lorenz von Stein, aan wie zij de volgende zinsnede ontleenden: "*Es hat einen jeden Staat noch stets unendlich viel gekostet, wenn sein Offizierskorps ihn zu wenig kostete.*" Geen wonder dat zij deze Duitse socioloog op handen droegen.[4]

Het beeld van de lijdende, zich miskend en buitengesloten voelende officier was tot op zekere hoogte een letterkundig verdichtsel. Het bood een versterkte weergave van de realiteit. Er werd in het leger veel over het geringe carrièreperspectief geklaagd, maar het was er verre van dat iedere officier als een geslagen man zijn dagen sleet. De gebreken in de defensie waren evident, maar niet alle officieren lagen er wakker van. Zij waren met hun hoofd meer bij de zorg voor hun gezin en bij de dagelijkse dienstbeslommeringen dan bij het verre oorlogsgevaar. *De Landsverdediging* waarschuwde niet voor niets dat sleur en routine de ergste vijanden van een vredesleger waren. De officier, die zich in vredestijd niet echt kon bewijzen, mocht zich dan ondergewaardeerd voelen, dat betekende niet dat hij in een sociaal isolement wegkwijnde. Hij onderhield tal van relaties met de wereld buiten het leger en had er ook vaak de tijd voor, omdat zijn werk hem niet volledig in beslag nam. Buiten diensttijd begaf hij zich graag onder burgers, waarbij de sociëteit als belangrijkste ontmoetingsplaats fungeerde. Officieren, die nauwelijks een eigen verenigingsleven kenden, waren in het sociale verkeer meestal niet als zodanig herkenbaar. Het was hun toegestaan na vier uur 's middags in burgerkleding uit te gaan, en van die regeling, die overigens niet voor onderofficieren, korporaals en soldaten gold, maakten velen dankbaar gebruik.[5]

Over de vraag hoe de officier zich in het openbaar moest vertonen, werd verschillend gedacht. Een minderheid in het officierskorps was fel tegen het dragen van burgerkleding gekant, omdat het de discipline zou ondermijnen. De militair zou zich te veel burger gaan voelen, met als gevolg dat de vrije geest van de sociëteit in de kazerne zou binnendringen.[6] Een ander bezwaar was dat de gewoonte om klokslag vier uur – en vaak deed men het heimelijk al vroeger – het uniform voor een burgerpak te verruilen, uit valse schaamte voortkwam. De vrees voor misprijzende blikken was volgens een auteur in *De Militaire Spectator* echter ongegrond. Als de officier met opgeheven hoofd zijn uniform durfde te dragen, zou hij merken dat zijn omgeving dat wel degelijk op prijs stelde. Nu hij dit naliet, gaf hij "willens en wetens een middel uit de hand om ons leger populair te maken juist in die kringen – de hoogere –, waar de meest verwarde begrippen omtrent het leger bestaan".[7] Een praktisch nadeel was dat veel luitenants zich in de schulden

moesten steken om een fatsoenlijke civiele garderobe aan te schaffen. De meeste officieren wilden zich het kostbare voorrecht om in burgerkleding uit te gaan echter niet laten ontnemen. Volgens hen was het prestige van het uniform er juist bij gebaat als het niet te vaak werd gedragen. Men ging niet in militair tenue naar een café-chantant of met zijn kinderen spelevaren. Bovendien was de vrijheid van de officier in het geding. "Ná den dienst gaat mijn doen en laten niemand aan, dan ben ik gewoon *staatsburger*", zo vatte Sprokkelaar de opvatting van zijn meer geavanceerde kameraden samen.[8]

Sprokkelaar was een begrip in het Nederlandse leger. In 1883 startte hij in *De Militaire Spectator* een in briefvorm gegoten rubriek 'Militaire sprokkelingen', waarin hij over een variëteit aan krijgszaken zijn mening gaf. Hij was niet de eerste officier die, gesierd met een toepasselijke *nom de plume*, in een militair blad periodiek de grote en kleine zaken des legers besprak. Sprokkelaars talent om over elk onderwerp een causerie te houden, was echter ongeëvenaard. Naar verluidt trappelden vele officieren iedere maand van ongeduld om zijn nieuwste epistel te lezen.[9] Soms keuvelde hij luchtig over zijn belevenissen, maar vaker stelde hij kwesties van belang aan de orde. Hij ging de controverse niet uit de weg, waardoor hij af en toe een "inktduel" uitvocht.[10] Ook buiten het leger maakte Sprokkelaar naam. Vanaf 4 januari 1888 verscheen er om de twee weken een schrijven van hem in het conservatieve *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*. Kort daarop nam hij "wegens andere bezigheden" afscheid van *De Militaire Spectator*. Zijn ware naam had hij al die tijd verzwegen, maar omdat hij nu en dan stukjes van zijn identiteit had prijsgegeven, maakte hij er evenmin een groot geheim van. Wat hij over zichzelf vertelde, paste uiteindelijk slechts op één persoon. Sprokkelaar was de kapitein van het Regiment Grenadiers en Jagers De Petit, die we al leerden kennen als welbespraakt propagandist in dienst van de ADVB.

Typerend voor De Petit alias Sprokkelaar was zijn gereserveerde houding ten opzichte van Duitsland. Hij ergerde zich aan de vaak kritiekloze maar tegelijk oppervlakkige aanbidding voor alles wat Duits was.[11] De vele germanismen in de militaire literatuur waren hem een gruwel. Zelf richtte hij zich liever op Frankrijk en België. Vooral dat laatste land kende hij goed, onder meer van een door hem begeleide tournee van de Koninklijke Militaire Kapel langs Antwerpen, Gent, Leuven en Luik.[12] Dat zijn zuidwaarts gewende blik afweek van de richting waarin de militaire auteurs gewoonlijk tuurden, nam niet weg dat hij de gevoelens van de meeste officieren over hun prestige en maatschappelijke positie uitstekend wist te vertolken. Zijn populariteit kwam voort uit het feit dat hij als geen ander verwoordde wat velen na aan het hart lag. Ook bij hem was er ongenoegen over de slechte promotie, onvrede over de weerloosheid van het land en wrevel over de eenzijdigheid waarmee de pers over het leger berichtte. De couranten hadden zijns inziens louter oog voor tekortkomingen en persoonlijke grieven. Zijn overstap naar bovengenoemd dagblad was dan ook bedoeld om het volk eens iets te laten lezen "wat sympathie voor het gewapend gedeelte der natie opwekt".[13] Behalve de pers moest ook het "flegmatieke" parlement het keer op keer ontgelden. Hij onderschreef de bevinding van Ambert dat het wetgevend lichaam slechts twee gemoedstoestanden kende: redeloos egoïsme in vredestijd en radeloze angst in oorlogstijd.[14]

De Petit was geen chagrijn. Het doel van zijn sprokkelingen was juist om het *feu sacré* op te stoken. Hij spoorde zijn wapenbroeders aan trots te zijn op hun eervol beroep en van de vele voordelen ervan te genieten. "In stede van op een muf kantoor tot schade van physiek en humeur ons te moeten plooien naar de nukken van den een of anderen hypochonderen patroon, bewegen wij ons immers in de vrije lucht, 'au son du tambour ou du clairon'."[15] De Petit was een voorstander van een nauw contact tussen burger en militair: de kastengeest van weleer paste niet bij het volksleger waarvoor hij als ADVB'er pleitte. Het dragen van burgerkleding was een verworvenheid die ook hij wenste te behouden, maar tegelijkertijd – en hier maakte de ambivalentie haar opwachting – vond hij het schadelijk voor de korpsgeest dat officieren buiten diensttijd weinig omgang met elkaar hadden en dat in de sociëteit de burgerleden de sfeer bepaalden. De gesprekken gingen daar nooit over zaken die het bloed van de krijgsman sneller deden stromen. Tijdens zijn reizen door België was De Petit vaak te gast geweest in een mess, een op Britse leest geschoeide officiersclub. In de beslotenheid van die vereniging koesterden de officieren, zo had hij ervaren, hun onderlinge band en vierden zij hun kameraadschap op een wijze die onder burgers alleen maar op onbegrip zou stuiten. Omdat de *esprit de corps* alleen in isolement kon gedijen, zag hij graag dat ook Nederlandse officieren dergelijke messes zouden oprichten. "Laten wij burger zijn in den goeden, intellectueelen zin van het woord, waarlijk 'citoyen'", schreef hij, "maar laten wij dat woord niet verwarren met een te 'burgerlijk' opvatten en waardeeren van de ridderlijke overleveringen van onzen stand."[16]

Terwijl Sprokkelaar verhaalde van zijn vreugdevolle uren in de Belgische messes, raakten officieren die een reis naar Duitsland hadden gemaakt, niet uitgepraat over de officiersverenigingen aldaar, de zogeheten casino's, die doorgaans in fraaie gebouwen waren gehuisvest. Het sociale leven van de officier speelde zich grotendeels binnen de muren van die vereniging af. "Voor de officieren is 't regiment hun familie; dáárin vinden zij hun kameraden, met dezen eten zij in 't casino; samen deelen zij lief en leed, waardoor de kameraadschap op een hoogen trap staat", schreef luitenant G.H.J. Gijsberti Hodenpijl na terugkeer van een uitstap naar Berlijn.[17] Nederlandse officieren die het grote buurland hadden bezocht, waren het erover eens dat de militaire stand daar in hoger aanzien stond dan thuis. Het viel op dat de Duitse armee, anders dan het timide Nederlandse leger, van zelfvertrouwen blaakte. Met haar stramme exercities, puike parades en ceremonieel dwong zij bij de burger respect af en hield zij de officier gelukkig. "Men begrijpt [daar]", schreef een andere Duitslandganger, "dat in een vredesleger, met trage promotie, de 'geur' er een beetje in moet blijven, om van de officieren niet uitsluitend rijksambtenaren in uniform te maken, die alleen om der wille van het lieve – zij het dan ook weinige – geld hun plicht doen en meer niet."[18]

Toch waren de reisimpressies niet alleen positief. De Nederlandse officieren beseften dat hun Duitse broeders, die zich in hun casino's opsloten, weinig contact met burgers hadden en vaak slecht op de hoogte waren van wat zich in de samenleving afspeelde. Het Duitse officierskorps kenmerkte zich door een hooghartig exclusivisme. Wie in Pruisen luitenant wilde worden, moest behalve over de nodige capaciteiten ook over een zeker fortuin en goede connecties beschikken, want de officieren van het regiment waarop

de aspirant zijn oog had laten vallen, hadden het recht hem te weigeren, als zij hem niet waardig keurden. Een Duits officier zat gevangen in een keurslijf van plichten, waarbij vooral de prestigieuze korpsen hem een uitgavenpatroon oplegden dat zijn mager traktement verre overschreed. De kameraadschap werd er letterlijk duur betaald.[19] Daarom voelden Nederlandse officieren, hoezeer zij de mores van hun Duitse collega's ook bewonderden, er niets voor deze te kopiëren. Daarvoor waren zij te veel op hun vrijheid gesteld. Zij vonden het een benauwende gedachte dat de Duitse officier zich vrijwel nooit in burgerkleding mocht vertonen. Sprokkelaar sprak zijn collega's dan ook aan op de oppervlakkigheid van hun liefde voor Duitsland. "Herlees daarover maar eens zooveel Hollandsche brochures en dagbladartikelen, die niet van een soort germanomanie waren vrij te pleiten, ge vondt dáár alles goed; maar men moet u niet met de geringste schaduw van een dwang zooals dáár bestaat aankomen, want daarvan wilt ge niets weten."[20]

Sprokkelaar zelf hechtte zeer aan uiterlijkheden. In uniform moest de officier te allen tijde een stramme, vastberaden houding aannemen. Symbolen en rituelen dienden de militair aan zijn hoge roeping te herinneren. "Soldaat zijn, is nu eenmaal tijdelijk een soort van priesterschap." Tot zijn spijt was het militair vertoon, dat ook moest dienen om de natie ontzag voor het leger in te boezemen, in Nederland erg mager. Het gebrek aan mankracht was daar mede debet aan. In september 1883 bijvoorbeeld bevond het Regiment Grenadiers en Jagers zich op "een ridicule zwakte", waardoor het tijdens de plechtigheden ter gelegenheid van de opening van de Staten-Generaal een armzalige indruk maakte.[21] Hoe anders was het in Frankrijk. De Petit woonde daar in 1886 een grote oefening bij en zag toen een compleet legerkorps langs marcheren: "'t was een echt soldatenschouwspel, die voorbijtrekkende colonne, met *dát* vaandel, een schouwspel tintelende van militaire poësie." Tijdens deze meerdaagse manoeuvre, in het gezelschap van veertig andere geüniformeerde gasten, steeg zijn gevoel van militaire eigenwaarde ten top. Deze officieren – afkomstig uit uiteenlopende landen als Peru, Guatemala, Servië en Japan – waren allen even beschaafd en intelligent.[22]

Zichzelf op een voetstuk plaatsen was geen blijk van hoogmoed, aldus De Petit, die door andere militaire auteurs werd bijgevallen. De officier behoorde een aristocraat van de geest te zijn die alle stoffelijke verlangens had afgezworen. Het eigenbelang, de drijvende kracht in de burgermaatschappij, was zijn grote vijand.[23] De officier diende, hoe ernstig hij als vakman ook was, een jeugdige luchthartigheid te bewaren, want ook op latere leeftijd moest hij, als de oorlog kwam, zonder aarzeling het doodsgevaar durven trotseren. Omdat officieren alleen onder elkaar de militaire geest zuiver konden houden, waren korpsdiners en regimentsfeesten van groot belang. Nu kon het er bij deze samenkomsten, waar de trouw aan vaandel, vorst en vaderland nieuw leven werd ingedronken, nogal baldadig aan toe gaan, met als gevolg "een paar gebroken glazen, of een ietwat beschadigden burger".[24] Sprokkelaar praatte zeker dat laatste niet goed, maar het afkeurend commentaar in pers en parlement op zulke uitbundige vieringen van de kameraadschap weet hij aan burgerlijke afgunst. "Zulke feesten, Mijnheer Droogstoppel, behooren, van tijd tot tijd, tot de verplichtingen van onzen stand."[25] Alleen als het officierskorps de materialistische burgermaatschappij enigszins op afstand hield, voegde Drabbe toe, kon het trouw blijven aan zijn hoge roeping, die geen enkel ander doel diende dan het voortbestaan van diezelfde

burgermaatschappij te verzekeren. “Het voetspoor volgend van den Christus, die zich voor de menschheid gaf, is het [leger] bereid zijn leven te geven voor de gemeenschap, priesterlijk zijne gelofte getrouw tot in den dood.”[26]

Het beeld van de officier als priester of kruisridder was evenzeer een verdichtsel als dat van de lijdende officier, zij het dat het in dit geval een ideaalbeeld was. Geen militair van vlees en bloed voldeed in de praktijk aan de eis van absolute toewijding. De doorsnee officier vond dat hij ondanks zijn hoge roeping toch ook recht op enig aards geluk had. Hoewel er in de militaire literatuur wel werd gesuggereerd dat een krijgsman die vrouw en kinderen had, op het slagveld voorzichtiger zou optreden dan een krijgsman die ongehuwd was, was er geen auteur die het officierskorps het celibaat wilde opleggen. Het doel van de verheven taal van De Petit en Drabbe was defensief. Zij wilden bewerkstelligen dat het officierskorps, levend in een maatschappij waarin de calculerende burger de toon aangaf, zich tegen de verdrukking in toch door die typisch militaire geest zou blijven laten bezielen. Zij drukten hun kameraden op het hart trouw te blijven aan de deugden die samen de eer van hun stand uitmaakten. Het leger mocht beslist niet te burgerlijk en te prozaïsch worden. Een dergelijk appèl kon, wanneer het in algemene zin werd geuit, binnen het officierskorps op vrijwel unanieme bijval rekenen. Het gevaar dat een leger gemakkelijk door de “burgergeest der natie” kon worden overmeesterd, werd alom erkend.[27] Anders werd dat wanneer de vraag aan de orde kwam hoe precies het leger het militaire elan diende te bewaren. Dan konden de meningen, zoals het volgende ogenschijnlijk triviale vraagstuk laat zien, behoorlijk botsen.

In 1883 schreef Sprokkelaar dat hij het zou betreuren, als de legerleiding het dragen van wapens buiten dienst zou afschaffen.[28] Met deze uitspraak nam hij stelling in een kwestie die geregeld tot irritatie tussen burgers en militairen leidde. Wat was het geval? Soldaten dienden, als zij op zon- en feestdagen uitgingen, behalve hun uniform ook een sabel of bajonet te dragen. Daar er op die dagen, die ook wel jeneverdagen heetten, stevig werd gedronken, vonden er vaak vechtpartijen tussen benevelde militairen en burgers plaats. Daarbij kwam het voor dat een militair naar zijn zijdgeweer greep en één of meer omstanders verwondde. Op een dergelijk incident volgde vaak een reeks boze dagbladartikelen, terwijl Kamerleden de verantwoordelijke bewindsman op dit wangedrag aanspraken en hem verzochten soldaten voortaan alleen ongewapend de straat op te sturen. Opeenvolgende ministers van Oorlog weigerden dit verzoek echter in te willigen, omdat zij daarin een aantasting van het prestige van de militair zagen. Het wapen was het ereteken van de soldaat; hem dat afnemen was een vernedering. De opmerking van een Kamerlid, dat men de werkman toch ook niet verplichtte met zijn gereedschap op stap te gaan, bewees volgens minister Weitzel dat burgers niets van het bijzondere eergevoel van de militair begrepen. Hij probeerde de onrust weg te nemen door enerzijds de misdragingen te relativeren – de pers zou overdrijven; soldaten werden vaak getreiterd – en anderzijds het parlement voor te houden dat het misbruik van wapenen streng werd bestraft.[29]

De Petit en een aantal andere militaire auteurs waren het met Weitzel eens dat men duizenden onschuldige militairen niet van hun wapen én hun trots mocht beroven,

omdat er hier en daar wel eens een ongeluk(je) gebeurde.[30] Er waren echter ook officieren die het onzinnig vonden dat de minister het eergevoel van de militair zwaarder liet wegen dan de veiligheid van de burger. Naar hun mening werd het aanzien van de militaire stand er niet door gekrenkt, wanneer de soldaat zich zonder zijdgeweer op straat begaf. Ook het argument dat als gevolg van deze ontwapening de soldaten minder indruk zouden maken en dat daardoor het imago van het militaire beroep nog verder zou afbladderen, sneed volgens hen geen hout. Het prestige van de armee was veel minder van zulke uiterlijkheden afhankelijk dan Weitzel dacht. Bovendien brachten die steeds terugkerende hak- en steekincidenten de relatie tussen volk en leger schade toe. Als er één maatregel was waarmee het leger zich in één klap populair kon maken, dan was dat een verbod op het dragen van wapens buiten dienst.[31]

Militaire auteurs die de noodzaak van strikte kledingvoorschriften bepleitten of hun lezers aan de hoge waarde van andere uiterlijkheden, waaronder de militaire groet, herinnerden, schermden graag met termen als "prestige", "eigenheid", "verhoogd eergevoel" en "militair standsbegrip". Deze woorden kwamen ook veel voor in vertogen over het tweegevecht. Hoewel duels schaars waren, leverden zij vruchtbare stof voor publicaties, variërend van proefschriften tot blijspelen. Als zich ergens in Nederland een dergelijke rituele confrontatie had voorgedaan, laaide de discussie over deze vorm van conflictbeslechting weer op. Vooral de zogeheten Utrechtse duelzaak uit 1891 baarde opzien. Een luitenant, H.C.J. ter Beek, had ruzie gekregen met een student, die hem daarop in het gezicht had geslagen. In het duel dat volgde, wisten beide schutters elkaar niet te treffen. Omdat een van hen buiten het leger stond, kon deze zaak niet in de beslotenheid van een krijgsraad worden afgedaan. De burgerrechter moest er aan te pas komen, met alle openbaarheid van dien. Hij veroordeelde de twee kemphanen tot twee weken gevangenisstraf. Tijdens de zitting had vooral de getuigenis van luitenant-kolonel Huber, de commandant van Ter Beek, inzicht geboden in de opvattingen over militaire eer, zoals die binnen het officierskorps leefden. In plaats van de jonge luitenant voor domme streken te behoeden, had Huber hem juist aangespoord te duelleren. Als Ter Beek had geweigerd, zou zijn chef hem voor ontslag hebben voorgedragen.[32]

Huber werd het mikpunt van kritiek. In de burgerlijke pers werd zijn optreden gelaakt en de militaire eer een onding genoemd. Het links-liberale *Sociaal Weekblad* schreef over hem: "Hij oordeelt dus, dat militairen, willens en wetens, met voorbedachten rade, in kalm overleg, mogen doen wat de wet nadrukkelijk verbiedt."[33] Een aantal militaire auteurs schoot de belaagde overste te hulp. Huber had gelijk, betoogden zij, aan een officier dienden wel degelijk hogere morele eisen te worden gesteld dan aan een burger. Soldaten zouden alleen bereid zijn hun aanvoerder tot in de dood te volgen, als zij hem volkomen vertrouwden en respecteerden. Dat zedelijk overwicht nu kon alleen op onberispelijk eigen gedrag zijn gebaseerd. Daarom mocht de officier niet de geringste twijfel over zijn eer laten bestaan en daarom kon het voorkomen dat hij gedwongen werd naar het middel van het duel te grijpen. Een duel weigeren was uit den boze. Hij moest te allen tijde bereid zijn te demonstreren dat hij het verlies van zijn leven boven het verlies van zijn eer verkoos, precies de overweging die hem ertoe zou bewegen op het slagveld

een voorbeeld van doodsverachting te zijn.[34] De officieren die het duel verdedigden, deden dit meestal niet omdat zij het een fraaie ridderlijke gewoonte vonden. Voor hen was het een uiterste middel – cru maar noodzakelijk – om het militaire blazoen tegen bezoedeling te beschermen.[35]

Er waren vanuit het officierskorps ook andere geluiden te horen. Een aantal militaire auteurs veroordeelde het duel als een barbaars gebruik dat op geen enkele manier viel te rechtvaardigden. Met name kapitein W.M.H. Anten voerde jarenlang campagne tegen deze uitwas van de militaire eer. In een brochure ontzenuwde hij alle argumenten die in de loop der eeuwen ten gunste van het tweegevecht waren bedacht. Hij betoogde dat het benepen motief om een duel aan te gaan, namelijk de vrees om door anderen voor een lafaard te worden versleten, hoegenaamd niets van doen had met de zedelijke drijfveren die een officier ertoe brachten op het slagveld zijn angst te overwinnen. In de oorlog moesten de wil om voor zichzelf zijn moed te bewijzen, vertrouwen in zijn strijdmakkers, plichtsbesef, hoop op roem en de liefde voor het vaderland hem op de been houden: "ziedaar zoovele aandoeningen, die den aanvoerder in een geëxalteerden toestand verplaatsen, waarin de gedachte aan het gevaar geen vat meer op hem heeft".[36] Volgens de zeeofficier E. Kempe, een bondgenoot van Anten, was het duel een symptoom van een vals soort camaraderie, waarbij twistzieke vechtersbazen de dienst uitmaakten en de sfeer werd verpest door de vrees dat ieder verkeerd begrepen woord tot een krachtmeting met sabel of pistool kon leiden. Hij bepleitte de oprichting van een antiduelbond waarvan de leden zouden zweren dat zij onder geen beding aan deze "kinderachtige moedspelerij" zouden meedoen.[37]

Anten verklaarde dat hij zijn campagne tegen het duel mede voerde om aan te tonen dat niet alle officieren voorstanders van deze praktijk waren. Volgens hem berokkende dit gedweep met militaire eer het aanzien van het leger veel schade, omdat het naar buiten toe de indruk wekte dat het in het officierskorps wemelde van potsierlijke types die als Don Quichot door dwaze hoogmoed waren bevangen. Anten meende te weten dat veel officieren hem in zijn strijd steunden. Hij wees erop dat *De Militaire Spectator* zijn bovengenoemde brochure welwillend had besproken.[38] Dat was juist, maar ditzelfde blad schreef ook dat de meeste officieren het duel weliswaar in beginsel afkeurden, maar tegelijkertijd van mening waren dat er zich situaties konden voordoen waarin een man van eer een dergelijk treffen niet uit de weg kon gaan.[39] Zo dacht ook luitenant-kolonel L. de Vlaming, die in 1897 in de VBK een lezing over dit onderwerp hield. Zijn stelling was dat tweegevechten verwerpelijk waren, maar dat het een illusie zou zijn te denken dat zij compleet konden worden uitgebannen. De militaire eer gebood nu eenmaal anders. Evenals vele sprekers en schrijvers vóór hem, opperde De Vlaming wel het idee om raden van eer in te stellen, met behulp waarvan de meeste geschillen – we moeten dan vooral aan beledigingen denken – geweldloos konden worden beslecht. Na zijn lezing verdedigde alleen luitenant L.W.J.K. Thomson het standpunt dat een officier zich onder geen voorwaarde met zoiets immoreels als een duel mocht inlaten. Toen hij waagde te betwijfelen of er wel een aparte militaire eer bestond, viel de gehele vergadering in verontwaardiging over hem heen.[40]

Aan het debat over het duel lag de vraag ten grondslag in hoeverre de officier zijn eigen waarden, regels en instituties moest hebben, of omgekeerd, in hoeverre hij gewoon burger onder de burgers kon zijn. Daarbij stonden twee visies tegenover elkaar. Enerzijds was er de opvatting, die voor het eerst door *De Nieuwe Spectator* was verwoord, dat het officierskorps zijn kastengeest moest afschudden en zoveel mogelijk in de burgermaatschappij moest opgaan.[41] Anderzijds was er de opvatting dat die verburgerlijking beslist niet te ver mocht gaan, omdat anders de militaire geest en vooral de krijgstucht onherstelbaar beschadigd zouden raken. Hoewel de strijd hierover nog altijd doorging, was de frontlijn inmiddels een stuk ten gunste van de eerste visie opgeschoven. De belangrijkste verschuiving was dat de overtuiging dat de officier een volwaardig staatsburger behoorde te zijn – een idee dat aanvankelijk alleen een klein aantal militairen had aangesproken – in militaire kring gemeengoed was geworden. De officieren waren gehecht geraakt aan de rechten en vrijheden die het staatsburgerschap hun bood. Zij waren zich, zoals Sprokkelaar zei, waarlijk "citoyen" gaan voelen. Maar tegelijkertijd beseften zij dat zij toegewijde militairen moesten blijven die de roeping van hun stand niet mochten verloochenen. Er huisden twee zielen in hun borst die vaak om voorrang streden. Steeds opnieuw moesten zij een grens tussen hun civiele en militaire identiteit trekken en dat niet alleen als schijnbaar nietige zaken in het geding waren, zoals de vraag of een officier met een paraplu over straat mocht gaan. Ook de discussie over een belangrijk thema als het militair onderwijs werd erdoor beheerst.

Dat dit identiteitsconflict zich voor een groot deel op het terrein van het militair onderwijs afspeelde, laat zich gemakkelijk verklaren. Opleiden en onderwijzen waren de belangrijkste vredestaken van het leger en voortdurend was er discussie over het hoe en waarom van deze bezigheden. Daarbij ging het in essentie om de volgende vragen: welke kennis moest de militair bezitten? Met welke eigenschappen moest hij worden uitgerust en welke karaktertrekken moesten bij hem worden ontwikkeld? Op welke wijze en in wat voor omgeving kon hem dat alles het best worden bijgebracht? Waren deze opleidingseisen zo bijzonder, zo typisch militair, dat daardoor het militair onderwijs fundamenteel anders was en geheel los van het civiele onderwijs moest staan? Of waren er raakvlakken en overeenkomsten, waardoor het één als verlengstuk van het ander kon fungeren? Zie hier het vraagstuk van de verburgerlijking, toegespitst op het militair onderwijs. In hoeverre zou dat onderwijs kunnen steunen op de opvoeding in het gezin en de burgerschool? Op welke leeftijd zou de militaire vorming idealiter moeten beginnen? Allemaal vragen die in het onderwijsdebat aan de orde kwamen en die stuk voor stuk afgeleiden waren van die ene vraag naar de mate van isolement waarin het militair onderwijs moest verkeren om te kunnen gedijen.

Sinds de oprichting van de KMA in 1828 was er onder officieren voortdurend discussie over de vraag hoe militair of burgerlijk het onderwijs en de opvoeding aan deze academie dienden te zijn. Volgens critici was het onderricht er te schools en het regime er te onvrij. Dit debat kwam in 1866 naar aanleiding van een aantal geweldsincidenten, waarvan één met dodelijke afloop, in een stroomversnelling. Liberale officieren, onder wie Booms, grepen de misstanden aan om te pleiten voor een omvorming van de KMA tot een "hoogere militaire school" met een cursusduur van twee jaar en toegankelijk voor jongens die de

vijfjarige hbs hadden voltooid.[42] Tevens drongen zij erop aan het onderwijs aan de academie aan een wettelijke regeling te onderwerpen. Zij beriepen zich daarbij op artikel 194 van de *Grondwet*, dat voorschreef dat de inrichting van het openbaar onderwijs door de wet moest worden geregeld. Wat deze liberale militairen voor ogen stond, was dat de aspirant-officier eerst aan de hbs, in een civiele omgeving, een algemene vorming zou ondergaan om daarna zijn opleiding aan een militaire vakschool te voltooien. Hij zou dan pas op zijn vroegst op zeventienjarige leeftijd naar Breda komen, zodat hij langer thuis door zijn ouders kon worden opgevoed. In 1869 ging hun wens om tot een drastische verburgerlijking van de officiersopleiding over te gaan, in vervulling. Minister Van Mulken loodste een wet door het parlement, die bepaalde dat de KMA conform het voorstel van Booms moest worden ingericht.

Met deze *Academiewet* was het verhaal niet uit. In militaire kring zette de meningenstrijd over de KMA zich voort. De aanhangers van het oude stelsel kwamen een stuk sterker te staan toen bleek dat de nieuwe wet, die in 1872 in werking trad, in de praktijk niet voldeed. De instroom van nieuwe cadetten nam drastisch af. De officieren die deze wet altijd al als een gevaar hadden gezien, klommen in de pen om hun gelijk te incasseren. Hadden zij niet terecht beweerd dat op zeventienjarige jongens die een hbs-diploma op zak hadden en al enige tijd als vrij student hadden geleefd, het strenge militaire regime weinig aantrekkingskracht meer uitoefende? Die knapen waren al te zeer verburgerlijkt. Bovendien bleek dat een cursusduur van twee jaar te kort was om de hbs-klanten die wel voor Breda hadden gekozen, van de noodzakelijke geest van ondergeschiktheid te doordringen. "Maar wat zal het dan zijn als zij zoo, zelf slechts half gedisciplineerd, als handhavers en voorbeelden van orde en tucht in het leger moeten optreden?" Het leger was volgens de veelal anoniem opererende tegenstanders van de wet van 1869 het slachtoffer geworden van irreël idealisme. Alleen een snelle terugkeer naar de oude situatie, toen de KMA in een zalig isolement verkeerde, kon het leger voor een ramp behoeden.[43]

De voorstanders van de wet van 1869, die door de scherpe daling van het aantal kandidaten voor de KMA in het defensief waren gedrongen, boden manhaftig verzet tegen de aandrang de klok terug te zetten. Het leger moest zich volgens hen door de hbs blijven laten voeden, omdat van die school een grote beschavende kracht uitging. Zij rekenden erop dat het aantal cadetten vanzelf zou toenemen wanneer dit middelbaar onderwijs zich over het gehele land zou hebben verspreid, een ontwikkeling die in volle gang was.[44] Vooral in *De Militaire Spectator* werd met instemming van redacteur Van Pesch van leer getrokken tegen de heimelijke pogingen van "een betrekkelijk machtige partij" de Academiewet terug te draaien. Het lukte het blad echter niet de "vijanden van vooruitgang en beschaving" af te stoppen. In 1877 bracht minister Beijen een nieuwe wet op de KMA tot stand. Deze was een stap terug; terug in de realiteit, zoals haar voorstanders zeiden, want zij had vooral tot doel voor voldoende cadetten te zorgen. Daarvoor was het noodzakelijk de toelatingsleeftijd tot vijftien jaar te verlagen en het admissie-examen op het niveau van het derde hbs-jaar af te stemmen. De oude cursusduur van vier jaar werd in ere hersteld. Tijdens de eerste twee jaar zou alleen algemeen vormend onderwijs, namelijk de lesstof van de twee hoogste hbs-klassen, worden gegeven. De *Spectator* betreurde het dat men weer ging proberen jonge jongens voor het leger te strikken. De nieuwe wet

trotseerde de tijdgeest door "aanstaande Nederlandsche officieren te voeren in een gedachtenkring, afwijkende van dien van het overige deel der natie".[45]

Beijen kon zijn succes alleen boeken door een aantal verzachtende wijzigingsvoorstellen te accepteren. Zo kreeg de wet een tijdelijk karakter; zij moest vóór 1 september 1882 worden herzien. Over de KMA was het laatste woord nog niet gesproken. In dit debat liet ook een middengroep van militaire auteurs zich horen die ondanks hun sympathie voor de hbs de wet van 1877 toch goedkeurden. Onder de oude regeling voldeed de KMA nu eenmaal niet aan de eis dat zij voldoende officieren moest afleveren. Daarvoor leek het nodig de kandidaten al op jonge leeftijd te rekruteren, op een moment dat hun gemoed nog ontvankelijk was voor de militaire poëzie.[46] Dat vond ook luitenant J.H. Engelbregt, die in een brochure betoogde dat het stelsel van 1869 levensvatbaar zou zijn te maken door, naar het voorbeeld van de Pruisische cadettenscholen, een militaire hbs op te richten. De leerlingen zouden daar in een militair milieu middelbaar onderwijs volgen en al aan de tucht kunnen wennen.[47] Ook Van Tuerenhout en Boogaard zagen brood in dergelijke militaire voorbereidingsscholen. Wanneer dit onderwijs gratis zou zijn, kon men van een goede aanvulling van het officierskorps verzekerd zijn.[48] Dit idee stuitte echter ook op scepsis, bijvoorbeeld van Huber, die meende dat het onverenigbaar was met de Nederlandse volksaard. "Zou moeder haar jongen op zijn 12de jaar al in de uniform steken? Wat foei! dat zou haar toch aan 't hart gaan."[49]

In 1878 kreeg het debat over het militair onderwijs een nieuwe impuls. Op 19 december van dat jaar maakte kapitein J.T.T.C. van Dam van Isselt zijn debuut in de VBK. Hij was bekend om zijn kennis van de ballistiek en infanteriewapens, maar het onderwerp dat hij die avond besprak, had daarmee niets te maken. Met een gloedvolle toespraak, waarin hij een idealistische visie op de opleiding tot officier ontvouwde, vestigde hij in één klap zijn reputatie als gedreven hervormer. Hoewel hij dikwijls is afgeschilderd als een man die zijn tijd ver vooruit was, wortelden zijn denkbeelden in de kritische liberaal-militaire traditie. Zelf wees hij vooral Booms als zijn inspirator aan.[50] Hoewel Van Dam de strijd voor de persoonlijke dienstplicht van harte steunde, vond hij die niet zaligmakend. Er was meer nodig om een goede samenwerking tussen volk en leger tot stand te brengen. Hij verwachtte niet dat de Nederlandse natie, die het leger als een vreemd element in de maatschappij beschouwde, de eerste stap zou zetten. Het initiatief moest van het officierskorps uitgaan. "Gaat de hand tot toenadering niet uit van 't volk, dan kome die voort uit het leger." Dit gebaar van verzoening kon echter alleen succes hebben, als de armee haar geest van exclusivisme liet varen. Pas wanneer het leger bereid was een waarlijk nationaal instituut te worden, geënt op de Nederlandse volksaard, pas dan zou het mogelijk worden een pact van vertrouwen te sluiten, op basis waarvan het leger meer militaire zin in het volk zou kunnen brengen. Want dat laatste was volgens Van Dam even hard nodig als aankweking van meer burgerzin bij de officier.[51]

In de VBK pleitte Van Dam voor een uniforme – wettelijk te regelen – officiersopleiding. Ook hij drong erop aan het militair onderwijs uit zijn isolement te verlossen. Dat was niet nieuw. De drastische wijze waarop hij dat wilde doen, was dat wel. Volgens hem behoorde de officier niet in de slaperige provinciestad Breda maar in een brandhaard van

burgerlijk-intellectuele activiteit te worden opgeleid. Het beviel hem dan ook niet dat onder de wet van 1877 de cadetten weer vier jaar lang in het Bredase kasteel werden opgesloten, ver verwijderd van de zorgzame invloed van hun ouders. "De zes weken verlof en de 30 brieven per jaar, zij zijn een zwak surrogaat der 365 dagen samenleving."[52] Van Dam was, evenals Stieltjes, een principieel tegenstander van de kazerne, omdat die ommuurde instelling een kunstmatige scheiding tussen volk en leger aanbracht. Die afzondering was vooral funest voor de vorming van aspirant-officieren, die de maatschappij die zij dienden, goed moesten kennen. In Pruisen, zei hij, werd de kazernering als een overbodig en zelfs schadelijk element in de opvoeding tot officier beschouwd.[53]

Op grond van deze bezwaren stelde Van Dam voor de KMA op te heffen. Daarvoor in de plaats wilde hij twee militaire scholen oprichten, één in Delft, waar zich de Polytechnische School bevond, en één in Leiden. In die universiteitsstad zouden de infanteristen, de cavaleristen en een deel van de artilleristen worden opgeleid. De keuze voor Leiden als kweekplaats van het merendeel van de officieren hing samen met Van Dams overtuiging dat niet de natuur- en wiskunde maar de humaniora de voornaamste vormingsinstrumenten waren. De literatuur legde "den grondslag voor waarachtige karaktervorming".[54] Tijdens hun vierjarig verblijf in Delft of Leiden zouden de leerlingen als gewone studenten op kamers wonen. Het toelatingsexamen voor de militaire school moest op het eindexamen van de hbs met vijfjarige cursus worden afgestemd. Omdat het "voedingsvermogen" van de hbs vooralsnog te zwak was, zou een stelsel van beurzen en premies ervoor moeten zorgen dat er ieder jaar voldoende officierskandidaten waren. Om die toevoer helemaal veilig te stellen, voorzag het plan van Van Dam – en dit was een opvallende concessie aan zijn eigen opleidingsideaal – ook in de oprichting van een cadettenschool. Zo zou er een officierskorps komen dat ontwikkeld en zelfverzekerd genoeg was om actief aan het sociale en politieke verkeer deel te nemen en dat zich, omdat het niet in afzondering was opgevoed, in de nationale gemeenschap thuis voelde.[55]

Van Dam had zo lang gesproken dat er na afloop geen tijd voor debat was. Vervolgens duurde het een vol jaar voordat hij antwoord kreeg. Op 18 december 1879 onderwierp Kool op verzoek van het VBK-bestuur zijn plannen aan een kritische toets. Kools bedoeling was helder. Hij wilde de enthousiaste Van Dam met beide benen terug op de grond brengen. Diens plan was mooi maar onrealistisch. Had de praktijk niet uitgewezen dat het te hoog gegrepen was om de officiersopleiding op de vijfjarige hbs te laten aansluiten? Daarvoor was het prestige van de officier nu eenmaal te pover. Lokpremies en andere kunstgrepen zouden daarin geen verandering brengen. Van Dam haalde oorzaak en gevolg door elkaar door te beweren dat de stroeve relatie tussen volk en leger aan de introverte houding van het officierskorps lag. De kern van het probleem was de Nederlandse volksgeest, die het militaire métier geringschatte. Daarom was het onverstandig een onderwijshervorming door te voeren die van een ideale relatie tussen volk en leger uitging. Het officierskorps moest eerst proberen door voorlichting het leger meer populair te maken. En dat werk zou pas vruchten afwerpen na invoering van de persoonlijke dienstplicht, aldus Kool, "en ook dan zal het opleidingsstelsel tot officier van den heer van Dam, thans schoon in theorie, ook in de werkelijkheid kunnen worden overgeplant en zal men het niet meer als een luchtkasteel beschouwen".[56]

In de discussie tussen Van Dam en Kool, die op 13 april 1881 een vervolg kreeg, stond de idealist tegenover de realist. Opmerkelijk was dat op die drie avonden vrijwel niemand anders het woord voerde. De oorzaak daarvan was wellicht dat Kool, die ook nadrukkelijk op het belang van de kazerne als opvoedingsinstituut wees, de gevoelens van de overige VBK-leden vertolkte. Zij konden aan zijn kritiek op Van Dam niets toevoegen. Tussen beide debaters bestond trouwens geen principieel verschil van mening. Kool kon zich grotendeels vinden in Van Dams beeld van de ideale officier als een volledig in de natie geïntegreerd staatsburger. Wie dat beslist niet kon, was kapitein P.R. Goudschaal, die in 1879 in *De Indische Gids* tegen Van Dam uitvoer. Volgens hem legde Van Dam te veel nadruk op de noodzaak van intellectuele ontwikkeling, terwijl het veel belangrijker was de aanstaande officier de juiste militaire eigenschappen bij te brengen. Contact met het civiele onderwijs was daarom taboe. "Voor ons is het leger (...) een staat in den Staat, streng van alle andere staatsinstellingen gescheiden, en (...) geheel naar eigen inzichten georganiseerd." Goudschaal was ervan overtuigd dat "een officier, die nationaal opgevoed is, *antimilitair* in zijn hart, *per se* een slecht officier is". Hij wilde niets weten van het idee dat een officier aan het staatsleven zou moeten deelnemen, en al even absurd vond hij de gedachte van "burgerzin in het leger". De officier moest de milicien, vanaf het moment van inlijving, als een militair behandelen. Punt uit.[57]

Van Dam van Isselt reageerde per ommegaande. Zijn weerwoord had als motto de aan Lorenz von Stein ontleende stelling dat onder verder gelijke omstandigheden het volk dat in zijn leger over de meest ontwikkelde geesten beschikt, in de oorlog zal zegevieren. Van Dam hekelde Goudschaals heimwee naar het oude beroepsleger, dat vooral niet mocht inburgeren, omdat het ieder moment op bevel van de vorst de bajonet tegen de eigen natie moest kunnen keren. Getergd, trachtte hij het verwijt te ontzenuwen dat hij met zijn kritiek op de kazerne het hoge belang van de krijgstucht veronachtzaamde. Zijn punt was dat de discipline, wilde zij effectief zijn, niet onveranderlijk op dezelfde grondslagen kon rusten. Nu er niet meer in gesloten gelid werd gevochten, was het noodzakelijk de militair tot grotere zelfstandigheid op te leiden. En waar leerde men beter op eigen benen staan dan in de vrije maatschappij? Zoals De Roo van Alderwerelt al had betoogd, mocht men de tucht niet langer op dwang en vrees baseren. Hogere gevoelens als plichtsbesef en vaderlandsliefde, aan te leren in een zedelijke – sterk nationaal-historisch getinte – opvoeding, moesten haar gaan schragen. Overigens maakten niet alleen de voortgang van de techniek en de daaraan gekoppelde veranderingen in de tactiek maar ook de maatschappelijke ontwikkelingen deze aanpassing onvermijdelijk. Goudschaal sloot zijn ogen voor het feit dat er in 1848 een tijdperk van kritiek en openbaarheid was aangebroken, een tijd waarin het onvoorwaardelijke ontzag voor de overheid was verdwenen en waarin zelfs onderofficieren Multatuli lazen. Daarom kon men onmogelijk op dezelfde wijze als vroeger gehoorzaamheid afdwingen.[58]

Goudschaal en Van Dam deden het beiden voorkomen alsof hun tweekamp onderdeel was van een grote strijd binnen het leger tussen een oude en moderne richting. Dat beeld vertekende enigszins de werkelijkheid. Het was meer zo dat de één zich op de uiterste rechter- en de ander zich op de uiterste linkervleugel van het officierskorps ophield. Een verschil daarbij was dat Goudschaal met zijn reactionair standpunt volledig geïsoleerd

stond, terwijl Van Dams gedachtegoed, op een aantal radicale uitschieters na, grotendeels samenviel met dat van de grote groep militaire auteurs die een nationaal volksleger nastreefde. Volgens hen liep Van Dam stellig te hard van stapel – hij wilde het leger te snel te veel vrijheid geven – maar zij wensten wel dezelfde kant uit te gaan als hij. Gezamenlijk optrekken was daarom een optie: in 1882, het jaar waarin de wet van 1877 aan herziening toe was, ondertekenden Van Dam van Isselt, Booms, Hojel, Kool, Mulder, D.J. Steyn Parvé en de secretaris-generaal van het Departement van Binnenlandse Zaken, P.F. Hubrecht, een adres aan de koning waarin zij om een wettelijke regeling van de complete opleiding tot officier verzochten. Het leger kon volgens hen alleen uit zijn staat van achterlijkheid worden bevrijd, als het officierskorps, waarbinnen de "ziel der landsverdediging" woonde, het voorwerp van publieke zorg zou worden.[59]

Het adres kreeg in de militaire pers een overwegend positieve ontvangst. Namens het *Militair Blad* gaf Rooseboom het zijn zegen, terwijl ook *De Militaire Spectator* er met zijn volle gewicht achter ging staan. Het was volgens dit blad hoog tijd dat een van de gewichtigste staatsbetrekkingen onder de waarborg van de wet zou komen. Het militair onderwijs moest evenals in Pruisen een "staatsbelang bij uitnemendheid" worden.[60] Ook Van Tuerenhout steunde het initiatief van de zeven mannen.[61] Alleen in het *Indisch Militair Tijdschrift* werd het adres door een anonieme auteur gekraakt. Hoewel dit verzoekschrift zich niet over de inhoud van de gewenste wettelijke regeling uitliet, verdacht deze schrijver de indieners ervan uit te zijn op herstel van de wet van 1869. Hij liet daarom een krachtige waarschuwing volgen. Vooral voor de Indische officieren, die ook deels van de KMA afkomstig waren, gold dat militaire vorming belangrijker was dan wetenschappelijke scholing. De officier moest in de eerste plaats soldaat zijn. "Wij hopen het dan ook niet te beleven, dat ons Leger zal worden voorzien van onvoldoende gedisciplineerde ex-studenten in officiers-uniform."[62] Deze auteur kon voorlopig gerust zijn. Op initiatief van minister Reuther, die het adres afwees, werd de levensduur van de wet van 1877 met nog eens vijf jaar verlengd.

Van uitstel kwam geen afstel. Terwijl de strijd voor of tegen het "stelsel van afzondering" voortwoedde, kwam in 1890 onder minister Bergansius een wet tot stand die zich over de complete opleiding tot officier ontfermde, dus niet alleen over de KMA, maar ook over de Hoofdcursus, de officiersopleiding voor onderofficieren, en over de Hogere Krijgsschool (HKS), die de hogere vorming van het officierskorps verzorgde. Deze HKS, die al in 1868 onder de naam Stafschool was opgericht, had tot dan toe een moeizaam bestaan geleid, mede omdat er binnen het officierskorps op keuzebevordering – het middel om deelname aan deze zware opleiding te stimuleren – nog een taboe rustte. Desondanks leverde deze school een grote bijdrage aan de wetenschappelijke ontwikkeling van het officierskorps. De Bas, Kool en Rooseboom behoorden tot de leerlingen van het eerste uur. De wet van 1890 bepaalde verder dat de cursusduur van de KMA drie jaar zou bedragen en dat het instapniveau weer op het peil van de vijfjarige hbs zou liggen. Tevens zou er, om de toevoer naar de KMA veilig te stellen, minimaal één cadettenschool worden opgericht, een militaire kostschool waarvan de leerlingen een lesprogramma zouden doorlopen dat vergelijkbaar was met dat van de vierde en vijfde klas van de hbs. Door en

door burgerlijke vakken als handelswetenschappen en boekhouden kregen op het curriculum van de cadettenschool echter geen plaats.

De Militaire Spectator betitelde deze wet als een stap voorwaarts, maar vond tegelijkertijd dat zij op twee gedachten hinkte. Van Dam van Isselt en diens geestverwant kapitein W. Cool, die de wet in een brochure doorlichtte, kwamen tot dezelfde slotsom. Enerzijds juichten zij het toe dat vooropleiding en vakschool van elkaar werden gescheiden, waardoor een aspirant-officier, alvorens hij naar Breda zou afreizen, tot minimaal zijn zeventiende levensjaar vanuit het ouderlijk huis aan een burgerschool kon studeren. Anderzijds viel het hun tegen dat deze wet de route naar de KMA niet volledig aan het openbaar onderwijs durfde toe te vertrouwen. Zo gaf het diploma van de vijfjarige hbs niet automatisch toegang tot de militaire academie, maar bleef het aparte toelatingsexamen behouden. Groot bezwaar bestond er tegen de cadettenschool, die Van Dam nu kwalificeerde als een "ontijdige en altijd verderfelijke onteigening van het kind door den Staat". Volgens hem en Cool was deze instelling overbodig, omdat de hbs inmiddels in staat was voldoende officierskandidaten af te leveren. Bijzonder kwalijk achtten zij de in de wet opgenomen bepaling dat voor de jongens van de cadettenschool een plaats aan de KMA zou worden gereserveerd, terwijl de belangstellenden die van de hbs kwamen, maar moesten afwachten of er plek voor hen was. Daarom zouden veel ouders besluiten hun zonen voor de zekerheid naar de cadettenschool te sturen. In een dergelijk internaat, waarin meer dan honderd jongens achter slot en grendel bijeen zaten, zou van een opvoeding tot zelfstandige individuen niets terechtkomen. De wet van 1890 zou er voor zorgen dat voorlopig twee zielen in het officierskorps bleven wonen.[63]

Zoals we zagen riepen militaire auteurs vaak het beeld op van de lijdende officier die door de burger werd miskend en met een onuitvoerbare taak werd opgezadeld, maar ongetwijfeld wel de schuld zou krijgen als Nederland een militair debacle beleefde. Dit beeld werd met enige graagte getekend, niet alleen uit zelfbeklag maar ook omdat dit gevoel van onderwaardering verweven was met het ideaalbeeld dat de militaire auteur van zijn stand koesterde. Hij zag zichzelf als een priester of kruisridder die zich voor de materialistische burger belangeloos aan een hoger doel wijdde. Hij was het toonbeeld van zelfverloochening. In de geëxalteerde visie van Drabbe neigde het zelfbeeld van de officier samen te vallen met dat van de lijdende Christus zelf. Dit beeld had overigens met de realiteit van alledag weinig gemeen. De officier was geen kazerneheilige die zich voortdurend ten bate van zijn landgenoten wegcijferde. Ook hij meende recht op aards geluk te hebben, ook hij wilde zoveel mogelijk van zijn staatsburgerlijke rechten en vrijheden genieten.

Trouwens, zo vond de militaire meerderheid, om aan zijn opdracht te kunnen voldoen, kon de officier niet als een dolende ridder eenzaam rondtrekken. Zijn taak eiste dat hij uit zijn isolement zou treden en in de maatschappij zou integreren. De landsverdediging was immers een zaak van het gehele volk geworden en wilde de officier zijn rol als aanvoerder met succes kunnen vervullen, dan moest hij één zijn met de nationale gemeenschap. Omdat de burger en de officier elkaar ten volle moesten begrijpen en vertrouwen, diende de eerste zich in het krijgswezen te verdiepen en mocht de laatste niet vreemd

tegenover de politieke en sociale vragen van de dag staan. Daarom ook moest de opvoeding van de officier zoveel mogelijk met die van zijn medeburgers parallel lopen, betoogde met name Van Dam van Isselt. Zijn voorstellen over het militair onderwijs werden door deze gedachte bepaald. Uit de discussie over deze ideeën bleek dat het merendeel van zijn collega-officieren – althans van dat deel dat zich uitsprak – hem weliswaar wat te extreem of idealistisch vond, maar in beginsel niet afwijzend stond tegenover zijn streven naar integratie van de burgerlijke en militaire sfeer. In zijn rooskleurig toekomstbeeld gingen deze twee sferen zelfs volledig in elkaar op.

Tijdens de discussie over het militair onderwijs drong echter ook die andere overweging zich steeds weer op, namelijk de idee dat de taak van de militair zo bijzonder was dat zijn scholing op jonge leeftijd moest beginnen en dat deze zich grotendeels in maatschappelijke afzondering, achter hoge kazernemuren, moest voltrekken. Wie te veel aan vrijheid wende, was voorgoed voor het leger verpest. Discipline, gehoorzaamheid en offerbereidheid dienden met de paplepel te worden ingegoten. Hoewel dit standpunt in zijn meest extreme vorm weinig aanhangers had, beleefde vrijwel iedere officier wel een spanning tussen zijn civiele en militaire identiteit. Enerzijds was hij zeer aan zijn rechten en vrijheden gehecht, terwijl hij begreep dat het moderne legerbeginsel van hem eiste dat hij met beide benen in de samenleving stond. Anderzijds was hij ervan overtuigd dat hij als militair niet onbeperkt kon verburgerlijken: hij moest vasthouden aan een bijzonder eergevoel. De vraag was echter – en hier doken de meningsverschillen op – waar de grens tussen de twee helften van de dubbele identiteit van de officier moest liggen. Waarin kon hij burger zijn en waarin moest hij militair blijven? Bij elke kwestie, groot of klein, moest de streep steeds opnieuw worden getrokken. In de volgende hoofdstukken zullen we het officierskorps nog dikwijls met dit vraagstuk van zijn militaire eigenheid zien worstelen.

Hoofdstuk 16

Een lijdensgeschiedenis (tweede deel)

"In de geschiedenis van het Neerlands krijgswezen, gedurende de 19de eeuw, zal het jaar 1887 een merkwaardige plaats innemen", concludeerde *De Militaire Spectator* in februari 1888. Hoewel er geen veldslag in de annalen kon worden bijgeschreven, was het een memorabel jaar; het begin wellicht van een gelukkiger tijdvak. Twee Haagse wapenfeiten lagen aan dit optimisme ten grondslag. In de eerste plaats de grondwetsherziening, die een geschoond defensiehoofdstuk had opgeleverd. Een snelle oplossing van het legervraagstuk leek nu mogelijk, temeer daar de liberale partij, die een groot deel van de staatkundige macht in handen had, meer en meer van de noodzaak van persoonlijke dienstplicht overtuigd leek.[1] De tweede politieke daad die de *Spectator* hoop gaf, was een beschikking van minister Weitzel. Daarin bepaalde hij dat jongens die tussen de zeventien en twintig jaar oud waren, op vrijwillige basis een door het leger verzorgde militaire training konden ontvangen. Daarnaast konden zij zich, mits zij voldoende schoolopleiding hadden, inschrijven voor een theoretische cursus die hen op de functie van militiekorporaal of -sergeant voorbereidde.[2] Een besluit dat hierop volgde, bepaalde dat de milicien die deze vooroefening had ondergaan, enige voorrechten zou genieten. Hij mocht buiten de kazerne wonen en hoefde bij een tijdige bevordering tot korporaal in plaats van twaalf slechts vier maanden te dienen.[3] De vele positieve reacties op deze besluiten, onder meer uit de kring van hbs-leraren, gaven de *Spectator* moed.[4] Volgens het blad bood het vooroefenen de officieren een uitgelezen kans met de jeugd in contact te komen en haar voor het leger te enthousiasmeren. Wellicht kwam dat ene grote doel zo weer iets dichterbij.[5] In dit hoofdstuk keren we terug naar dit thema: het streven van het officierskorps naar persoonlijke dienstplicht.

De Militaire Spectator stelde, zoals gezegd, hoopvol vast dat de houding van de liberalen, die sinds 1885 in de Liberale Unie verenigd waren, ten goede was veranderd. Afgezien van het feit dat deze politieke groepering minder eensgezind was dan haar partijnaam deed vermoeden, werd het belang van deze constatering ontkracht door de uitslag van de verkiezingen voor de Tweede Kamer van maart 1888. De grondwetsherziening leidde tot een verdubbeling van het electoraat – 24% van de mannen mocht nu stemmen – en mede daardoor verloren de liberalen de meerderheid. De antirevolutionairen en katholieken, die een stembusakkoord hadden gesloten, veroverden samen 54 van de 100 zetels.

Op deze wankele basis vormden zij het eerste christelijke coalitiekabinet, onder leiding van Æ. baron Mackay. Dit "schoolwetministerie", dat er vooral op uit was overheidssubsidiëring van het bijzonder lager onderwijs mogelijk te maken, wist dit doel na anderhalf jaar regeren te verzilveren, zij het dat de financiële hulp beperkt van omvang bleef.[6] Op de meeste andere beleidsterreinen werkte de coalitie minder eendrachtig samen. Omdat bekend was dat de katholieken erg aan de dienstvervanging waren gehecht, kwam het niet als een verrassing dat deze verdeeldheid zich ook tot het legervraagstuk uitstrekte. De vorming van het kabinet-Mackay, waarin kolonel Bergansius minister van Oorlog werd, stemde de ijveraars voor persoonlijke dienstplicht dan ook somber. Hoewel de nieuwe bewindsman zich nooit publiekelijk over deze kwestie had uitgelaten, was zijn lidmaatschap van de kerk van Rome een slecht voorteken.[7]

Bergansius nam onmiddellijk het initiatief. Op 10 juni 1888 werd er een staatscommissie ingesteld die de opdracht kreeg de koning van advies te dienen inzake de wenselijke grondslagen voor de wettelijke regeling van de militaire dienstplicht. In de praktijk kwam deze lastgeving neer op het ontwerpen van een nieuw legerstelsel. De werkgroep telde achttien leden, onder wie de minister zelf. Het gezelschap bestond verder uit een aantal Kamerleden, onder wie Reuther en Rooseboom, enige hoge officieren, de deskundige luitenant-kolonel Kool en nog een stuk of wat burgers, onder wie Sickesz en Spruyt. Uit militaire hoek werd aanvankelijk kribbig op de handelwijze van Bergansius gereageerd. Was het in het leven roepen van een commissie niet een beproefd middel om moeilijk oplosbare kwesties te traineren? Deze argwaan hield niet lang stand, want al binnen acht maanden legden de achttien heren een rapport op tafel.[8] Dit werkstuk, dat in mei 1889 openbaar werd, bevatte echter geen eensluidend advies. Gelet op de brede samenstelling van de commissie zou dat ook een mirakel zijn geweest. Drie leden konden zich niet in het meerderheidsstandpunt vinden en kwamen met een eigen aanbeveling. Deze dissidenten, die allen katholiek waren, waren het Tweede Kamerlid H.J. Brouwers, de Noord-Brabantse gedeputeerde W.P.A. Mutsaers en – niet verrassend – generaal-majoor Reuther, die in april 1889 plotseling was overleden. Opmerkelijk was dat Bergansius, de vierde katholiek in de commissie, zich niet bij hen had aangesloten.

Over één zaak waren alle commissieleden het eens: de bevolking moest meer aan de landsverdediging gaan bijdragen. Deze consensus kwam voort uit het besef dat er in tweeërlei opzicht sprake was van een relatieve achteruitgang van de defensie-inspanning. In de eerste plaats ten opzichte van de groei van de eigen bevolking. In 1861, toen het militiecontingent op een jaarlijks maximum van 11.000 man werd gefixeerd, telde Nederland 3,3 miljoen inwoners. Dat cijfer was inmiddels tot 4,5 miljoen opgelopen, met als gevolg dat steeds meer jongens niet in dienst hoefden. Het aantal ingeschreven militieplichtigen dat werkelijk werd ingelijfd, daalde in deze periode van 36% naar 29%.[9] In de tweede plaats raakte Nederland steeds verder achterop bij de staten die hun strijdkrachten en vooral het getal onmiddellijk op te roepen reservisten wel gestaag uitbreidden. Deze wedloop, die zich vooral tussen Duitsland en Frankrijk afspeelde, baarde de militaire auteurs zorgen.[10] Bergansius had dus de lastige taak een legerstelsel te ontwerpen dat enerzijds aan die zwaardere eisen tegemoetkwam maar anderzijds niet te zwaar op de natie ging drukken.

De meerderheid in de commissie was de Pruisische beginselen toegedaan. Haar uitgangspunt was dat er los van het leger geen gewapende macht mocht zijn, zodat voor de schutterij het doek moest vallen. Zij koos voor een beperkt contingent, wat betekende dat een deel van de jongeren in vredestijd niet werd geoefend maar wel dienstplichtig bleef. Een royaal vrijstellingsbeleid zou bepalen wie wel en wie niet moest opkomen. De loting zou vervallen. De meerderheid achtte een algemene dienstplicht uit financieel en sociaal oogpunt ongewenst, mede omdat zij de duur van de eerste oefening niet wilde verkorten. Gehalte moest boven getal gaan. Daarom ook koerste zij aan op invoering van de persoonlijke dienstplicht. De noodzaak daartoe werd door haar nog eens uiteengezet. Pas als "alle klassen der maatschappij" in het leger vertegenwoordigd waren, kon de volkskracht tot volle ontplooiing komen, terwijl er ook dan pas genoeg kandidaten voor een kaderfunctie zouden zijn. Verder wilde de meerderheid een totale diensttijd van twintig jaar: acht jaar bij het leger, vijf bij de landweer en zeven bij de reservelandweer. Een zesde deel van de jaarlichting van 15.000 miliciens zou in aanmerking komen voor een eerste oefening van drie maanden, in plaats van de gebruikelijke twaalf. Deze groep zou in oorlogstijd als eerste aanvullingsreserve dienen.[11] *De Militaire Spectator* oordeelde dat de meerderheid erin was geslaagd de legeromvang te vergroten – van 60.000 naar 160.000 man – zonder de bevolking te zwaar te belasten. "Zij heeft het tastbare bewijs geleverd, dat de thans bestaande gebrekkige en niemand vertrouwen inboezemende toestand bij eene slechts zeer geringe verhooging van den personeelen en financieelen druk in een alleszins bevredigenden kan worden veranderd."[12] Een groter compliment was moeilijk denkbaar.

Het advies van Brouwers, Mutsaers en Reuther bevatte een strijdlustige verdediging van de dienstvervanging en een pleidooi ten gunste van de wetsontwerpen die laatstgenoemde tijdens zijn ministerschap had ingediend. De meerderheid kreeg van hen het verwijt dat zij de dienstplichtlast erg ongelijk wilde verdelen, waardoor de landsverdediging nimmer een nationale zaak kon worden. Een leger dat in de ure des gevaars ogenblikkelijk een beroep op getrouwde landweermannen deed, terwijl het tegelijkertijd een grote groep jonge vrijgezellen ongemoeid liet, kon nooit populair worden. De kritiek op het meerderheidsstelsel reikte echter verder. Volgens het drietal vertoonde een dergelijk stelsel de onbedwingbare neiging het leger beetje bij beetje te versterken totdat uiteindelijk de algemene militieplicht was bereikt. Deze dreiging van een steeds verder om zich heen grijpend militarisme was, zo betoogde het dissidente trio, alleen af te weren door naast een klein leger een volkswapening, in de vorm van een krachtige schutterij, te plaatsen. Men kon dan van de gehele mannelijke bevolking een militaire bijdrage verlangen, terwijl de lasten draaglijk bleven. Brouwers, Mutsaers en Reuther wilden de defensie, zoals zij zeiden, niet uitsluitend aan het leger maar aan het gehele weerbare volk toevertrouwen.[13]

Op 22 juni 1890 diende Bergansius samen met zijn collega's van Binnenlandse Zaken en Marine een maar liefst 362 artikelen tellend wetsvoorstel tot regeling van de krijgsdienst in. Deze uitgebreidheid liet zien hoe lastig het was het leger voldoende te versterken en tegelijkertijd de lasten draaglijk te houden. De ministers meenden hierin niettemin te zijn geslaagd. Zij vertrouwden erop dat, als hun ontwerp werd aangenomen, "het thans bestaande gevoel van onmacht en moedeloosheid geheel zal verdwijnen".[14] Slechts op

twee punten week het wetsvoorstel van de door de staatscommissie uitgezette hoofdlijnen af. De loting bleef behouden en de totale diensttijd ging terug van twintig naar dertien jaar, waarvan acht in de militie en vijf in de landweer. Het idee van een reservelandweer verviel. De contingenten werden vastgesteld op 600 man voor de zeemacht en 13.200 volledig en 2.500 kort te oefenen lieden voor het leger. De mannen die werden uitgeloot of vrijgesteld, vormden een tweede aanvullingsreserve. De militie- en landweerdiensten moesten persoonlijk worden vervuld, zij het dat onder bepaalde omstandigheden iemand de plaats van zijn ingelote broer mocht innemen. Er bleef dus een zeer beperkt recht op dienstvervanging bestaan.[15]

In katholieke kring had men de bui vroeg zien hangen. Nog voordat de staatscommissie had gesproken, kwam er een protestbeweging tegen de dreigende afschaffing van de dienstvervanging op gang. Deze begon met een stortvloed van ingezonden brieven in *De Tijd*, *De Maasbode* en andere katholieke couranten en werd daarna door de redacties van die bladen voortgezet. Uit de artikelen sprak een diepe afkeer van de militaire dienstplicht als zodanig. Jongens uit het ouderlijk huis losrukken en overbrengen naar de andere "levensstaat" van de kazerne, waar lichaam en ziel groot gevaar liepen, was een "heidensch" gebruik en een extreme vorm van staatsdwang. Vrijwel de gehele katholieke pers gaf de voorkeur aan een leger met zoveel mogelijk vrijwilligers.[16] Volgens het Tweede Kamerlid en kapitein der infanterie B.R.F. van Vlijmen was de vrije keuze niet alleen uit sociaal maar ook uit militair oogpunt het enig juiste beginsel van legervorming. Militairen die zelf voor het krijgsvak kozen – en tot die categorie rekende hij ook de plaatsvervangers – waren in de regel betere soldaten dan zij die ertoe werden verplicht.[17] Er ging niets boven een leger van beroepssoldaten, vond ook priester P.B. Bruin S.J., die zich geregeld over de plaatsvervanging uitsprak: "Kunt gij een leger aanwijzen met meer strijdbaarheid dan de pauselijke zouaven? Dat waren vrijwilligers. Daar toonden ook onze landgenooten, wat zij kunnen."[18] Daarom was persoonlijke dienstplicht een domme eis, een uiting van militarisme, die te vuur en te zwaard moest worden bestreden.[19]

Het protest mondde uit in een reeks moties van de kant van een groot aantal van de kiesverenigingen en bonden waaruit de rudimentaire katholieke partijorganisatie was opgebouwd. Daarin werd de persoonlijke dienstplicht onvoorwaardelijk afgewezen, terwijl de ARP te verstaan kreeg dat, als die partij hiervoor met steun van de liberalen toch een meerderheid zou smeden, de politieke samenwerking zou worden opgezegd. Dat was dreigende taal, vooral omdat de ARP zich vóór de verkiezingen van 1888 in een program van actie voor afschaffing van de dienstvervanging had uitgesproken. Dit heikele punt was echter bewust buiten het stembusakkoord gehouden, waardoor veel katholieke kiezers in die districten waar geen eigen kandidaat (meer) meedeed, met een gerust hart op een antirevolutionair hadden gestemd.[20] De katholieke stemmingmakers zetten niet alleen de ARP maar ook hun geloofsgenoten in de Tweede Kamer het mes op keel. Die mochten onder geen beding water bij de wijn doen om het kabinet-Mackay in leven te houden. Die waarschuwing was vooral gericht aan de politiek leider, de priester H.J.A.M. Schaepman, die de christelijke coalitie koesterde en daarom met het verzet tegen de persoonlijke dienstplicht in zijn maag zat.[21]

Er viel ook een katholiek tegengeluid te beluisteren. Dat was afkomstig van F.J.M.A. Reekers, het enige katholieke Kamerlid dat met het nieuwe defensiehoofdstuk van de *Grondwet* had ingestemd. In een brochure uit 1889 verklaarde hij dat hij inzake de dienstvervanging pas kleur zou bekennen als er een concreet wetsvoorstel op tafel lag, want pas dan was een afgewogen oordeel mogelijk. Hij vond de protestbeweging ontijdig en ondoordacht. Het katholieke volksdeel werd een overdreven angst voor de kazerne aangepraat. Zo erg was het zedenbederf daar nu ook weer niet. Studenten leidden een losbandiger leven dan de arme soldaten. Het viel Reekers op dat veel katholieken zich door de hetze tegen de persoonlijke dienstplicht lieten meeslepen, hoewel zij zelf niet bemiddeld genoeg waren om een plaatsvervanger te kunnen stellen. Dat kwam, schreef hij, omdat het misbaar zich sterk kantte tegen de dienstplicht in het algemeen en ook steeds meer het karakter kreeg van een uiting van onwil om de militaire lasten hoe dan ook te verzwaren. "Ons leger moet goed zijn, maar er zijn bezwaren, nog eens bezwaren, altijd bezwaren als het op een praktische uitvoering aankomt." Wat Reekers zorgen baarde, was dat zijn partij, verblind door haar kazernevrees, naar een steeds obstinater antimilitarisme afgleed, waardoor op het terrein van de defensie een kloof tussen de katholieken en de rest van de natie ontstond.[22]

Ook Schaepman zelf trachtte olie op de golven te gooien. Op zich weken zijn ideeën over het krijgswezen weinig af van die van de critici in zijn partij. Ook hij was beducht voor het mens- en geldverslindend militarisme, waartegen hij in 1883 in zijn pamflet *Een katholieke partij. Proeve van een program* had gewaarschuwd.[23] Ook hij was tegen de persoonlijke dienstplicht, waarvan hij de invoering "onnoodig en gevaarlijk" vond. Evenals Reekers vond hij de agitatie daartegen echter prematuur en ook onoprecht, omdat de gegoede katholieke burgerij vooral voor haar eigenbelang streed.[24] In de brochure *De rechterzijde en de persoonlijke dienstplicht* uit 1890 betoogde hij dat de "roomsche" dreigementen aan het adres van de ARP het deze partij onmogelijk maakten om zelfs maar een millimeter toe te geven, gevoelig als zij was voor het verwijt van "bukken voor Rome". Omdat Schaepman wilde voorkomen dat deze kwestie een wig in de christelijke coalitie zou drijven, probeerde hij zijn achterban ervan te overtuigen dat beide partijen elkaar hierover in vrijheid moesten laten beslissen. Deze opvatting hield in dat hij bereid was de afschaffing van de dienstvervanging te aanvaarden. Hij waarschuwde zijn partijgenoten dat, als zij met de ARP zouden breken, de liberalen opnieuw aan de macht zouden komen. En dan kwam de persoonlijke dienstplicht er alsnog.[25]

Schaepman meende dat het dienstplichtvraagstuk een vrije kwestie kon zijn, omdat er geen katholiek beginsel in het geding was. Er was nooit een pauselijk of conciliair woord over gesproken, terwijl ook de Nederlandse bisschoppen zich afzijdig hielden. Een katholiek kon zonder zijn geweten te belasten voor afschaffing van de dienstvervanging stemmen, als tenminste aan één voorwaarde was voldaan, namelijk dat aan alle (aanstaande) rooms-katholieke geestelijken en ordebroeders vrijstelling van dienst werd verleend. Omdat het wetsvoorstel van Bergansius aan deze eis voldeed, was er op dit punt geen reden tot bezorgdheid. De leiders van het katholieke protest legden er dan ook de nadruk op dat zij niet voor een specifiek belang van hun geloofsgemeenschap maar ten dienste van de gehele natie actie voerden. Zij wilden Nederland voor een afglijden naar het

militarisme behoeden.[26] Van Vlijmen begon zijn bijdrage aan het Kamerdebat over de ontwerp-legerwet dan ook met de opmerking dat hij als "strijder voor de vrijheden des volks" de parlementaire arena betrad.[27]

Ook pater Bruin benadrukte dat de persoonlijke dienstplicht een ramp voor het gehele volk zou zijn.[28] Twee anonieme publicisten die zich in 1890 aan zijn zijde in het debat mengden, wilden door het aannemen van de pseudoniemen Staatsburger en Een warm vaderlander eveneens laten zien dat zij voor een nationale zaak streden. Eerstgenoemde, die ook in *De Tijd* schreef, bracht een brochure uit waarin alle argumenten die in de loop van de tijd tegen de persoonlijke dienstplicht waren ingebracht, waren verzameld. Bovenaan de lijst stond het argument dat het afschaffen van de dienstvervanging een ongeoorloofde, want niet absoluut noodzakelijke inperking van de individuele vrijheid was.[29] De katholieke brochures getuigden van een weerzin tegen de militaire modelstaat Pruisen. Het verschil met Nederland was levensgroot. "Bedriegen wij ons niet", schreef Staatsburger, "dan zal ook de welwillende lezer met ons van meening zijn, dat het Nederlandsche volk in zijn historie en tradities, in zijn karakter en goede hoedanigheden, in zijn welbegrepen en diepgevoeld patriotisme antimilitaristisch is."[30] De katholieke auteurs wilden evenmin iets weten van het idee dat het leger een rol in de opvoeding van de jeugd kon spelen, want in de kazerne viel niets goeds te leren. Daarom moesten volk en leger strikt gescheiden blijven.[31]

Het katholieke protest en vooral de felheid ervan stuitten in de militaire pers op verbazing en ergernis. In *De Militaire Spectator* kwalificeerde een auteur het als "noodgeschreeuw".[32] Officieren die op zoek gingen naar de motieven achter dit verzet, zagen zich voor een raadsel geplaatst. Aan de eis dat de geestelijkheid voor vrijstelling in aanmerking diende te komen, zou immers worden voldaan. In "echt Roomsche landen" als Frankrijk en Italië bestond de persoonlijke dienstplicht tamelijk probleemloos. Waarom dan die heisa in Nederland? Het tamboereren op het belang van persoonlijke vrijheid kon volgens kolonel L.G. Berends niet de ware reden van de obstructie van de katholieken zijn, omdat hun vrijheidszin niet groter was dan die van andere gezindten. "Bij de vervulling van alle andere maatschappelijke of staatsburgerlijke plichten blijkt dit volstrekt niet."[33] Ook Van Limburg Stirum, wiens ADVB in het zuiden van het land nauwelijks een voet aan de grond kreeg, vond de katholieke aversie een mysterie. Persoonlijke dienstplicht, schreef hij, vormde geen bedreiging voor de Rooms-Katholieke Kerk. Sterker nog, de katholieken zouden er juist de grootste pleitbezorgers van moeten zijn, omdat zij volgens hem, impliciet verwijzend naar de in Duitsland woedende *Kulturkampf*, een inlijving bij dat land het meest hadden te vrezen.[34] Een zekere Soranus meende het roomse raadsel te hebben opgelost. Onder de katholieke kiezers, schreef hij in *De Landsverdediging*, bevonden zich verhoudingsgewijs weinig ambtenaren en veel neringdoenden en juist die laatsten hechtten aan de dienstvervanging, omdat zij hun zoon in hun bedrijf niet konden missen. Ergo: wat leek op katholieke oppositie tegen de legerwet, was in werkelijkheid verzet van handelaars en winkeliers.[35]

Soranus wees op een interessant punt, namelijk de ondervertegenwoordiging van het katholieke volksdeel in de ambtenarij, terwijl het grootste deel van de ADVB-aanhang, zoals Een warm vaderlander smaalde, uit de staatsruif at.[36] Toch maakt deze verklaring

onvoldoende duidelijk waarom de katholieke gemeenschap zo tegen de persoonlijke dienstplicht te hoop liep. Dan klonk de volgende, door Van Stirum opgetekende verklaring plausibeler. Nadat hij had geschreven niets van het katholieke dwarsliggen te begrijpen, ontving hij een brief van een plattelander uit Noord-Brabant die hij interessant genoeg vond om te publiceren. Deze niet bij naam genoemde observator van het roomse leven vertelde dat in zijn provincie het schier onmogelijke was gebeurd. "In onzen tijd van spoorwegen, telegrafen, dagbladen, enz., heeft de geestelijkheid eene scheiding tusschen de catholieken en anderen tot stand gebracht, zoo volledig dat men er zich bijna geene voorstelling van vormen kan. Zij leven in eigen gedachtenkring, hebben eigene couranten, tijdschriften, romanlectuur, enz." Daarom, legde hij uit, was er van roomse zijde weerstand te verwachten tegen elke maatregel die de katholieken tot contact met andersdenkenden dwong. Volgens Van Stirum wees deze brief andermaal op het grote belang van het leger als nationale smeltkroes.[37]

De commotie over de plannen van Bergansius bracht ook de ADVB'ers weer in touw om hun verhaal te doen, waarbij ze de bekende argumenten weer opdisten.[38] Dan was luitenant N. Bosboom vindingrijker. In *De Tijdspiegel* probeerde hij met een aantal realistische maar niet te bloederige krijgsverhalen de lezer van het belang van de alleen in het leger te leren discipline te doordringen. Hij wilde zijn lezers enige ogenblikken in gedachten op het slagveld laten verwijlen om hen te doen beseffen hoe moeilijk het was onder levensgevaarlijke omstandigheden de orde te bewaren.[39] Een andere originele manier om de boodschap van de ADVB te brengen, vloeide uit de pen van de letterkundige dr. G. Kalff, die in 1875 als student – en dat was tamelijk uniek – persoonlijk zijn militieplicht had vervuld, omdat geldnood hem verhinderde zich te laten vervangen. Met tegenzin en niet zonder schaamte droeg hij het soldatenpak, maar later, toen hij de dienstplicht als opvoedingsmiddel was gaan hoogschatten, suggereerde hij dat hij uit idealisme had gehandeld. In 1889 deed hij in *De Gids* verslag van zijn diensttijd om te bewijzen dat het negatieve beeld dat pater Bruin van het kazerneleven schetste, een karikatuur was. Zelf was hij er mentaal en fysiek gesterkt, terwijl hij er het gewone volk had leren kennen en waarderen. De ADVB hechtte zoveel betekenis aan de woorden van deze erudiete ervaringsdeskundige dat de bond het artikel als brochure herdrukte.[40]

De "remplaçantenpartij", zoals de politieke vertegenwoordigers van het katholieke volksdeel wel werden genoemd, achtte het in haar voordeel dat de "afvallige" Bergansius niet alleen de persoonlijke dienstplicht wilde invoeren, maar een complete revisie van het legerstelsel op het oog had. Wellicht kon zij gemene zaak maken met Kamerleden die het wetsvoorstel om andere redenen afwezen.[41] De verdeeldheid begon al bij de ARP. Een deel van die partij wilde de dienstvervanging niet afschaffen zonder voorafgaande verhoging van het morele peil in het leger. *De Standaard* sprak zich op dit punt niet duidelijk uit, maar zijn scherpe kritiek op de "verregaande goddeloosheid" in de kazerne – het dagblad deed daarin nauwelijks voor zijn katholieke tegenhangers onder – kon bezwaarlijk als steun voor het wetsvoorstel worden uitgelegd. De AR-Kamerclub was niet eensgezind. Zelfs de (oud-)militairen in de fractie zaten niet op één lijn. Kolonel J.E.N. baron

Schimmelpenninck van der Oye en kapitein H. Seret steunden Bergansius, terwijl kapitein J.C. Fabius, evenals Kuyper, een zwak voor het Zwitserse legerstelsel had. De conservatief-aristocratische vleugel, aangevoerd door de oud-officier A. baron van Dedem, had juist een voorkeur voor een beroepsleger.[42]

Daar de confessionele rechterzijde, om het mild uit te drukken, niet in gesloten gelid achter Bergansius stond, lag zijn lot in handen van de liberalen. Onder hen had hij in korte tijd veel politieke vrienden gemaakt. De meeste liberale periodieken steunden zijn wetsvoorstel en prezen hem omdat hij, ondanks de zware pressie die zijn geloofsgenoten op hem uitoefenden, zijn rug recht hield. Het *Sociaal Weekblad* bracht hem een "eeresaluut": hier stond een man die het landsbelang boven alles stelde.[43] De Liberale Unie liet van zich horen door een "prae-advies" dat zij had laten opstellen door een commissie van deskundigen, bestaande uit de onvermijdelijke Spruyt, de ADVB-aanhanger Levy, de hoofdredacteur van *Het Vaderland* R. Macalester Loup, majoor b.d. Hoogenboom, luitenant F.A. Hoefer, kapitein Koolemans Beijnen en de gepensioneerde zeeofficier H.J. van der Mandele. Dit zevental, dat zich vierkant achter het wetsvoorstel opstelde, verklaarde de vrees voor militarisme ongegrond. "Hoe kan", vroegen zij, "een leger, dat het gansche volk vertegenwoordigt, militaristisch zijn, als de geest van dat volk anti-militaristisch is?"[44] In een aparte brochure werkte Hoogenboom dit standpunt nader uit. Hij trachtte aan te tonen dat het wetsontwerp niet tot een onaanvaardbare lastenverzwaring zou leiden. Gelet op een bevolkingsgroei van 36% sinds 1861, was de voorgestelde contingentsverhoging alleszins redelijk.[45]

Hoogenboom vertolkte wat men ondanks alle diversiteit als de meerderheidsopinie van het officierskorps kon aanmerken. De vier militaire tijdschriften die Nederland op dat moment rijk was, steunden de ontwerp-legerwet. Dat betekende niet dat zij op onderdelen geen kritiek hadden. Integendeel, in officierskringen leefde de mening dat Bergansius hier en daar te toegeeflijk was geweest en de militaire aan de sociale eisen ondergeschikt had gemaakt. De militaire bladen wilden daarvan echter geen halszaak maken, omdat het wetsvoorstel al met al een forse versterking van het leger in het vooruitzicht stelde. Het zou na "een buitengewoon langen lijdenstijd" eindelijk de weg omhoog kunnen inslaan.[46] In een bespreking van een brochure die kapitein De Vlaming onder het pseudoniem Vox Clamantis schreef, oordeelde *De Militaire Spectator* dat men niet moest proberen het onderste uit de kan te halen. Vox Clamantis had het rapport van de staatscommissie naar de prullenbak verwezen en daarvoor een robuuster legerplan in de plaats gezet.[47] Volgens de *Spectator* was het echter zinloos voorstellen te doen waarvoor men in het leger ongetwijfeld applaus zou krijgen maar in het parlement gegarandeerd niet.[48] Neem genoegen met het haalbare, maande het blad tactisch, vooral ook omdat de persoonlijke dienstplicht deel van het ontwerp van Bergansius uitmaakte. Naar aanleiding van het overlijden van Van Limburg Stirum op 22 juli 1891 schreef De Bas dat de stichter van de ADVB nog net had mogen beleven hoe met de indiening van dit voorstel "de grenzen van het beloofde land" waren bereikt.[49] De *Spectator* wilde dit Kanaän zo snel mogelijk binnentrekken, nog steeds in het geloof dat, wanneer de persoonlijke dienstplicht eenmaal een feit was, de relatie tussen volk en leger sterk zou verbeteren.[50]

Zover was het nog niet. Bergansius ontmoette in liberale kring ook tegenstand. De voornaamste grief betrof hier niet de afschaffing van de dienstvervanging maar de verzwaring van de personele en financiële lasten die het wetsvoorstel met zich meebracht. Zoals we zagen, probeerde Hoogenboom dit bezwaar, dat ook bij de kerkelijke partijen leefde, te ontkrachten door aan te tonen dat, gemeten naar het jaar 1861, de druk geenszins zou toenemen. In de Tweede Kamer deed Schimmelpenninck van der Oye hetzelfde, maar het mocht niet baten. De opvatting dat Bergansius te veel van de natie vergde, leefde breed. Onder de Kamerleden die zo dachten, bevond zich Veegens, de man die in 1877 in de VBK de lof van het Pruisische legermodel had gezongen. Dat model sprak hem nog steeds aan, maar hij voegde eraan toe dat men bij het opleggen van militaire plichten die matiging diende te betrachten "die in Nederland inheemsch is". Volgens hem stelden officieren de militaire eisen altijd te hoog. Hij vond dat begrijpelijk – zij wilden immers 't beste voor het leger – maar de Kamer diende een ruimere afweging te maken.[51] Zo verzandde de discussie over de vraag of het wetsvoorstel de draagkracht van de natie in gevaar bracht, in een onvruchtbaar welles-nietes debat. Bergansius kon niet verhinderen dat een door baron Van Dedem ingediend amendement om bij het leger de maximale omvang van het contingent te verlagen, een meerderheid van de stemmen verwierf. Jaarlijks zouden nog maar 12.200 miliciens volledig en 1.900 miliciens kort worden geoefend.[52]

Voor een deel van de liberalen was deze aanpassing onvoldoende om het gevaar van een lastenspiraal te bezweren. Zij meenden evenals Reuther dat adoptie van het Pruisische legermodel onherroepelijk de kiem zou leggen voor een militarisme dat als een woekerplant om zich heen zou grijpen, de hulpbronnen van het land uitputten en de burgerlijke vrijheid verstikken. Volgens hen zou het stelsel-Bergansius, dat de helft van de mannelijke bevolking ongeoefend beloofde te laten, vroeg of laat toch op algemene – in kazernes te volbrengen – dienstplicht uitdraaien. Nederland kon nu eenmaal niet bij de in Europa steeds verder om zich heen grijpende legeruitbreidingen achterblijven. Juist daarom was dat stelsel zo bedreigend en moest voor het alternatief van burgerwapening met algemene oefenplicht worden gekozen.[53] Deze waarschuwing tegen de vestiging van een militaire staat in Nederland was al enige tijd nauw verbonden met de persoon van Van Houten, die pretendeerde als enige het ware liberale geluid te laten horen. Volgens hem liet de Liberale Unie, getuige het door een meerderheid van militairen opgestelde "prae-advies", zich inpakken door conservatieve officieren die een militaire macht buiten het volk wilden creëren. Van Houten lokte met zijn tirades – soldaten waren voor hem lieden die op bevel van hogerhand "vriend en maag, vader en moeder doodschieten" – veel reacties uit.[54] De militaire pers schilderde hem af als een onverantwoordelijk man die zijn medeburgers onnodig bang voor het militaire apparaat maakte. Alsof men in Nederland voor Zuid-Amerikaanse toestanden moest vrezen.[55]

Van Houten stond niet alleen. Een klein aantal Kamerleden, onder wie Schepel, Viruly Verbrugge en de oud-zeeofficier H.D. Guyot, deelde zijn kritiek. Bovendien zag hij een mogelijkheid tot samenwerking met de katholieken. De gemeenschappelijke vijand was dan niet de persoonlijke dienstplicht – deze kwestie liet Van Houten koud – maar het oprukkende militarisme. Ook de katholieken benadrukten immers de noodzaak van het

in toom houden van het krijgsapparaat.[56] Pater Bruin uitte zijn angst voor het creëren van een militair monstrum in termen van de politieke leer die de staat voorstelde als een organisme, waarin als voorwaarde voor een gezond bestaan gold dat geen van de lichamen te dominant mocht worden. "Overdreven kracht van een levensdeel, vooral zoo zij verkregen is door verzwakking, ja door uitputting der andere levensdeelen, brengt een ziekelijken toestand teweeg."[57] Toch lag een akkoord tussen de liberale voorstanders van burgerwapening en de katholieken minder voor de hand dan Van Houten hoopte. En dat niet alleen omdat zijn persoon wegens zijn vooruitstrevende opvattingen over seksualiteit en huwelijksmoraal in roomse kringen weerstand opriep, maar ook omdat de gemeenschappelijke afkeer van het "soldaat zijn" de katholieken er sterk naar deed neigen de legervorming zoveel mogelijk op basis van vrijwilligheid te laten plaatsvinden, terwijl bovengenoemde liberalen juist een bijna instinctmatig wantrouwen jegens beroepsmilitairen koesterden. In dit verband merkte ADVB-bestuurder H.W. Groeneveld op dat het met het katholieke antimilitarisme curieus was gesteld, want werd de vrijheid niet het meest door een van de samenleving geïsoleerd beroepsleger bedreigd? Een volksleger, dat via de dienstplicht met de natie was verbonden, kon volgens hem niet tot machtsmisbruik, laat staan tot een staatsgreep, in staat worden geacht.[58]

Er was nog een liberaal Kamerlid dat het wetsvoorstel bestreed. Zijn belangrijkste punt van kritiek was dat Bergansius slechts een minderheid van de jongeren de dienstplicht wilde opleggen. Meer dan de helft zou in vredestijd ongeoefend blijven. Deze regeling was niet alleen sociaal onrechtvaardig, maar betekende ook dat het Nederlandse volk niet volledig weerbaar zou worden gemaakt en dat was beslist nodig om het onverslaanbaar te maken.[59] Majoor Seyffardt – want om hem gaat het – had buiten het leger in korte tijd naam als krijgskundige gemaakt. Daarbinnen had hij als kenner van de vestingoorlog en het artilleriewezen al eerder van zich doen spreken. Hij was sterk overtuigd van de grote defensieve kracht van de NHW. In zijn eerste brochure voor een breed publiek, het al genoemde *Vesting Holland*, droeg hij dat geloof uit. Toch gaf ook Seyffardt de hoogste prioriteit aan een versterking van de levende strijdkrachten. Hoe dat moest gebeuren, liet hij voorlopig in het midden, zij het dat hij de campagne voor persoonlijke dienstplicht steunde. Na de grondwetsherziening van 1887 bekende hij echter kleur. In *De Gids* publiceerde hij een artikel, getiteld 'Wat nu? Beperkte of algemeene dienstplicht?', waarmee hij zich buiten de militaire orthodoxie plaatste. Deze beschouwing viel bij de liberale kiesvereniging in zijn woonplaats Utrecht zozeer in de smaak dat zij hem voor de Tweede Kamer kandideerde. Hij won de verkiezing glansrijk.[60]

Op welke grondslagen wilde Seyffardt het leger laten rusten? Een beperkte dienstplicht met behoud van de loting vond hij een te zwak fundament. Iedere jongeman, mits daartoe in staat, moest als milicien dienen. Het contingent zou dan circa 30.000 man per jaar gaan bedragen, zodat het leger flink kon worden uitgebreid, terwijl het tevens mogelijk werd de totale diensttijd tot tien jaar te beperken. Op zijn dertigste zou men al aan zijn militaire plichten hebben voldaan. Seyffardt gaf toe dat dit stelsel van algemene dienstplicht op het eerste gezicht kostbaar leek, omdat ieder jaar een groot aantal rekruten moest worden opgeleid. Er waren echter genoeg mogelijkheden het betaalbaar te maken.

Zo kon de duur van de eerste oefening fors worden ingekort, en wel tot een periode van drie maanden voor degenen die de lagere school en een vooroefening hadden doorlopen. Daarnaast kon het aantal beroepsmilitairen worden ingekrompen; het grootste deel van de kaderfuncties diende door miliciens te worden vervuld. Ten slotte wilde Seyffardt de miliciens toestaan buiten de kazerne te wonen, mits zij zelf hun huisvesting en voeding zouden betalen. Hij wees erop dat in zijn stelsel de militaire druk gelijkelijk over de gehele bevolking werd verdeeld, waardoor de last per persoon laag bleef. Alleen zo kon de natie met de dienstplicht worden verzoend. Bovendien zou iedere man de heilzame invloed van het militaire leven ondergaan. "De Nederlandsche natie zal er als volk in kracht en eigenwaarde ten hoogste door winnen dat zijn zonen eenigen tijd zich soldaat hebben gevoeld en hebben leeren gehoorzamen om zelf te kunnen bevelen."[61]

Wat Seyffardt in feite voorstelde, was een omvorming van het bestaande kaderleger tot een militieleger. Het belangrijkste verschil tussen deze twee legertypen was dat in het laatste het beroepselement tot een minimum, een kern van instructeurs, specialisten en hogere aanvoerders, was beperkt. Men sprak ook wel van het Zwitserse model, maar Seyffardt verwees in zijn *Gids*-artikel bewust niet naar dat land, omdat hij wilde doen geloven dat hij een echt "nationaal stelsel" had ontwikkeld, overeenkomstig "onze toestanden".[62] Zijn ontwerp week af van de stelsels van De Roo en Reuther, die door een duale structuur werden gekenmerkt, namelijk een klein leger met *los* daarvan een volkswapening. Bij Seyffardt, die de schutterijen wilde opheffen, was die tweedeling verdwenen. Daarmee plaatste hij zich op een ander standpunt dan Van Houten, die het stelsel-De Roo omarmde. Desondanks manifesteerde uitgerekend Seyffardt zich in de jaren negentig als de opvolger van De Roo en de hoeder van diens erfgoed. Daarvoor had hij goede redenen. Hij kon verwijzen naar een opmerking die De Roo op het einde van zijn leven had gemaakt, namelijk dat het Zwitserse stelsel naar verwachting het stelsel van de toekomst was, omdat het sociaal het meest rechtvaardig was. Die uitsmijter was als het ware Seyffardts entree.[63] Wat de twee nog sterker met elkaar verbond was dat het militieleger veel met De Roo's duale stelsel gemeen had, zoals het streven de rol van het beroepspersoneel terug te dringen en de krijgsmacht te verburgerlijken. Bovendien streefden beide legerhervormers naar de verwezenlijking van een algemene dienst- of oefenplicht, in de overtuiging dat de weerkracht van het volk ten volle moest worden ontplooid.

Seyffardts collega's waren in meerderheid pijnlijk verrast door zijn stuk in *De Gids* en zijn verschijning op het Binnenhof. Zij beleefden een akelig déjà vu. Als een tweede De Roo hield hij de goedgelovige natie voor dat een langdurig verblijf in de kazerne geen harde noodzaak was. Evenals De Roo en Reuther negeerde de artillerist Seyffardt, die meer technicus dan troepenman was, de strenge eisen van discipline en encadrering die men aan een leger moest stellen.[64] Op zich was het winst dat het nieuwe Kamerlid, anders dan De Roo, geen heil in een aparte volkswapening zag – hij erkende met andere woorden het militaire monopolie van het leger –, maar de vreugde daarover werd vergald door de dilettantistische wijze waarop hij dat leger wilde vormgeven. Seyffardt was niet onder de indruk van de kritiek. Hij had van zijn collega's niet anders verwacht, omdat, zo voorspelde hij in *De Gids*, de meeste officieren zich uit eigenbelang tegen de komst van een militieleger zouden verzetten. Daarom was het zo belangrijk dat burgers, bijgestaan door een handjevol

verlichte militairen, bij de legerhervorming het voortouw namen.[65] Daarom ook ging hij stug door via artikelen en brochures het publiek voor te lichten en te enthousiasmeren. Aan de hand van de geschiedenis van het oude Athene en Rome trachtte hij aan te tonen dat een samenleving alleen kon floreren als de vrije burgers de defensie zelf ter hand namen.[66]

Seyffardt had een reden temeer de natie indringend toe te spreken. Algemene dienstplicht was alleen haalbaar en betaalbaar als het grootste deel van de miliciens slechts korte tijd, hooguit een paar maanden, in het leger zou worden geoefend. Die korte oefentijd kon echter alleen genoeg rendement opleveren, als de miliciens, voorafgaand aan hun komst naar de kazerne, al een pittige vooroefening hadden doorlopen. En om dat te bereiken was de medewerking van de burgerij en de civiele overheid onontbeerlijk. "Een voldoende oefening van den soldaat in een korten tijd is slechts mogelijk als de verstandelijke, moreele en lichamelijke eigenschappen van den rekruut in den tijd vóór zijn in dienst treden in school en huisgezin tot ontwikkeling zijn gekomen."[67] Seyffardt wilde met andere woorden het vooroefenen aanzienlijk uitbreiden. Daarbij kende hij de school een belangrijke rol toe, maar deze instelling kon het niet alleen af, omdat militaire training daar volgens hem niet op haar plaats was. De school moest zich bepalen tot les in gymnastiek, zwemmen en eventueel marcheren. Bovendien zei het merendeel van de jeugd, als het al onderwijs kreeg, lang vóór het aanbreken van de dienstplichtige leeftijd het klaslokaal vaarwel. Het was aan particuliere verenigingen om in dat gat te springen. Die konden de jongeren inwijden in de beginselen van onder meer het schijfschieten. Seyffardt besefte dat hij veel van vrijwilligheid verwachtte. "Om dat schoone ideaal te bereiken, moeten volk en leger als 't ware één worden."[68] Volgens hem leed het geen twijfel dat, als de dienstplicht algemeen was, het vooroefenen een succes zou worden, omdat iedereen er dan belang bij had de eerste oefening zo kort mogelijk te houden.

Hoewel Seyffardt zich met nadruk tot de burger wendde, ging hij de confrontatie met zijn collega-officieren niet uit de weg. In 1890 sprak hij voor de VBK. Het bleek toen dat hij, hoewel nog op zoek naar de ideale legerstructuur, alsmaar dieper van de urgentie van algemene dienstplicht overtuigd was geraakt. Nadat hij had gesproken, kreeg hij van een reeks officieren, onder wie Eland, Koolemans Beijnen en Staal, de volle laag. Zijn critici, die hem vooral op het punt van de duur van de eerste oefening aanvielen, deden een dringend beroep op hem om ondanks zijn afwijkende zienswijze voor het voorstel van Bergansius te stemmen.[69] Kapitein T.W.J. Buys en Van Tuerenhout plaatsten beiden een open brief in *Het Vaderland*, waarin zij die oproep herhaalden, met als argument dat het wetsontwerp in ieder geval een grote verbetering ten opzichte van de bestaande toestand was.[70] Seyffardt was onvermurwbaar, zo bleek uit zijn repliek in *Het Vaderland*: "Gedachtig aan het spreekwoord 'le mieux est l'ennemi du bien' en bekend met de lijdensgeschiedenis sinds meer dan 25 jaar van de pogingen ter verbetering van onze legervorming ben ik zeer geneigd veel los te laten van wat mij wenschelijk voorkomt om ten minste iets te verkrijgen. Doch daartegenover staat mijn vaste en innige overtuiging, dat voor een klein volk gelijk het onze de algemeene dienstplicht een noodzakelijke eisch voor de toekomst is."[71]

Anders dan Van Houten koesterde Seyffardt geen bondgenootschappelijke gevoelens jegens de katholieken. Hun verzet tegen de persoonlijke dienstplicht stuitte hem tegen de borst. Ook hij zag daarin vooral het werk van een kleine groep rijke burgers die louter oog voor de eigen belangen had.[72] Hij vreesde dat deze agitatie tegen de persoonlijke dienstplicht een averechts effect zou hebben, omdat, nu het debat zich sterk op dit vraagstuk toespitste, veel niet-katholieken Bergansius van de weeromstuit door dik en dun gingen steunen, vergetende dat het wetsvoorstel veel meer dan alleen deze ene kwestie behelsde. Om diezelfde reden, vermoedde hij, werkte ook de overtrokken kritiek van de "volbloed-anti-militairist" Van Houten contraproductief. Zij versterkte bij velen de neiging de plannen van Bergansius heftiger te verdedigen dan zij anders zouden doen.[73] Seyffardt markeerde op deze wijze zijn positie en de conclusie moest wel zijn dat hij alleen stond. Dat bleek ook tijdens de Kamerdebatten over het wetsontwerp. Zijn voorstel om iedere jongen in het leger te laten dienen vond nauwelijks bijval, omdat algemene dienstplicht nu eenmaal voor velen een schrikbeeld, "zoogenaamd het militairisme bij uitnemendheid", was. Zijn pogingen het wetsvoorstel in de richting van het door hem gewenste militieleger om te buigen, liepen op niets uit.[74]

Er was één punt van kritiek dat door alle opposanten van het wetsontwerp werd gedeeld. Volgens hen was het stelsel van Bergansius voor Nederland totaal ongeschikt. Een klein land moest immers – de Zwitsers hadden dat begrepen – de gehele mannelijke bevolking weerbaar maken om zijn numerieke minderheid ten opzichte van de grote mogendheden goed te maken. Het verlangen van de minister van Oorlog naar een veldleger waarmee zo nodig tot over de landsgrenzen offensief kon worden opgetreden, deden zij af als een zinloos pogen het krijgswezen van landen als Duitsland en Frankrijk te imiteren. Dit streven, in hun ogen de meest concrete uiting van de militaristische mentaliteit, gaf blijk van een overschatting van 's lands krachten en van gevaarlijk avonturisme. Het was alsof het kabinet op een Königgrätz op de Veluwe aanstuurde, aldus Viruly Verbrugge.[75] De critici stelden daar een strijdmacht tegenover die louter defensief kon acteren, die niet in het open veld de confrontatie zou zoeken, maar die in kleine verbanden achter permanente en tijdelijke versterkingen in het gehele land de strijd zou aangaan. Kapitein A.N.J. Fabius riep in *De Gids* zelfs het beeld op van "een guerilla oorlog *à outrance*".[76] Een dergelijke volkswapening, waarbij in ieder huis een geweer en scherpe patronen gereed lagen, zou het land ook beter tegen een overrompeling kunnen beschermen dan een leger dat eerst een omslachtige mobilisatie en concentratie moest doorlopen.[77]

De meeste militaire auteurs gruwden van een dergelijk amateuristisch verdedigingsconcept, waarvoor ook in de paramilitaire kringen van schutterij, scherpschutters en vrijwillige weerbaarheid animo bestond. Zelf propageerden zij al tijden de noodzaak van een veldleger, dat los van zijn operatiebasis, de Vesting Holland, tot in alle uithoeken van het land kon opereren. Deze mobiele macht moest zelfs in staat zijn in geallieerd verband op vreemde bodem slag te leveren. Als Nederland een krachtig veldleger bezat, zou het eenvoudiger zijn steun van bondgenoten te winnen, omdat het dan ook iets te bieden had, zo redeneerde Rooseboom al in 1875.[78] Belangrijker nog dan deze overweging was het argument dat Nederland tot aan de eigen landsgrenzen militair present moest

zijn om inbreuken op de onschendbaarheid van het grondgebied te beletten dan wel te bestrijden. Na 1870 was de vrees voor een regelrechte annexatie door Duitsland geleidelijk verminderd. Daarvoor in de plaats was de zorg gekomen dat Nederland bij een mogelijk nieuwe Frans-Duitse oorlog betrokken zou raken. Het was immers niet onwaarschijnlijk dat een van de belligerenten zijn opmarsroute deels over de provincie Limburg en wellicht ook Noord-Brabant zou willen laten lopen. Omdat het de taak van het veldleger was Frankrijk of Duitsland van dergelijke plannen te weerhouden, moest het niet alleen achter de NHW maar ook achter de Maas een vuist kunnen maken.[79]

Tijdens de plenaire behandeling van het wetsontwerp, die in april en mei 1891 plaatsvond, speelden de partijen in de Tweede Kamer hun argumenten nog eenmaal uit. Het debat was heftig. Katholieke en antirevolutionaire afgevaardigden spraken met trillende stem over de gevaren van het soldatenleven en over ouders die hun zoon liever naar het kerkhof dan naar de kazerne brachten. Hun grootste grief tegen het leger was dat godvruchtige miliciens er dagelijks aan scheldkannonades van onderofficieren en aan "immoreele en irreligieuse overlast" van hun kameraden werden blootgesteld zonder dat zij tegen dat verbale geweld in beklag konden gaan.[80] Het was katholieken en calvinisten een doorn in het oog dat het legerbestuur, indachtig het liberale credo dat godsdienst een privézaak was, onverschillig toekeek hoe veel miliciens van God los raakten. Natuurlijk deden de protestantse militaire tehuizen en de R.K. verenigingen er alles aan hen op het rechte pad te houden, maar deze instellingen, die buiten de kazerne waren gehuisvest, kregen weinig medewerking van de autoriteiten. F.A. Willenborg, directeur van de R.K. vereniging in Den Haag, schreef in *De Tijd* dat hem zelfs niet werd toegestaan het adres van zijn organisatie in de militaire kantines op te hangen. Hij moest lijdzaam toezien hoe in het door hem bediende garnizoen zijn geloofsgenoten hun kerkelijke plichten verslonsden. Hoe kon de "christelijke regeering" van Mackay dit laten gebeuren?[81]

Het katholieke Kamerlid J.A.N. Travaglino spande de kroon. In een niet van pathetiek gespeende speech – Rooseboom sprak van een "weerzinwekkende rede" – schetste hij de verwoestende werking van het kazernebestaan. Bergansius besefte niet wat hij aanrichtte. "Weet de Minister dan niet, dat bij het vertrek van menigen milicien uit het ouderlijk huis, de harten van vader en moeder gebloed hebben, maar dat vooral het moederhart met onbeschrijvelijke droefheid is overstelpt geweest? (...) Daarom, Mijnheer de Minister, in naam van al die Hollandsche moeders bid en smeek ik u, laat toch af van uwe heillooze plannen en breng niet zooveel ach en wee in duizenden gezinnen."[82] Travaglino, die zelf nooit in het leger had gediend, baseerde zijn oordeel over het zedelijke gehalte van de armee grotendeels op de in 1890 met gevoel voor timing uitgebrachte brochure *Kazerneleven. Een stem uit de ervaring.* De onbekende auteur van dit geschrift noemde zich Oud-milicien om aan te geven dat hij wist waarover hij sprak. Hij verhaalde hoe hij als fatsoenlijke jongen had moeten leven in een milieu waar ruwheid, dronkenschap en onkuisheid welig tierden en de zondag niet heilig was. Zelf was hij niet moreel op drift geraakt, maar talrijke lotgenoten helaas wel. Het getuigenverslag van deze anonymus, wiens politieke voorkeur bij de ARP lag, trok veel aandacht.[83] De geloofwaardigheid van Oud-

milicien werd bevorderd door het – door Travaglino onvermeld gelaten – feit dat hij tegen de dienstvervanging was.[84]

De militaire pers maakte ernstig bezwaar tegen de suggestie dat vele miliciens tijdens hun diensttijd zware morele averij opliepen en als menselijk wrakhout terug naar de burgermaatschappij spoelden. Het "schotschrift" van Oud-milicien kreeg in *De Militaire Spectator* een woedend onthaal. Het soldatenleven was zeker niet altijd even beschaafd, aldus het blad, maar de voorstelling van de auteur was zo gechargeerd dat die als "laster" moest worden betiteld.[85] De lelijke dingen die in de Tweede Kamer over de kazerne en haar bewoners waren gezegd, waren volgens het blad een belediging van de officiersstand.[86] Ook de ADVB vocht dapper terug: in 1891 bracht de bond een brochure uit waarin een zekere Jan Milicien, mede namens andere ex-dienstplichtigen, verontwaardigd de staf brak over allerlei aantijgingen van *De Standaard* over morele misstanden in de kazerne.[87] Grote ergernis wekte ook een uitlating van het lid van de Tweede Kamer, B.J.L. baron de Geer van Jutphaas, die, sprekende over de willekeur waaraan de militairen blootstonden, de soldaat "de paria der maatschappij" noemde.[88] Nadat deze ARP'er zijn aanklacht in de *NRC* had herhaald, reageerde luitenant P.P.C. Collette in de *Spectator* furieus op deze in zijn ogen vileine poging de goede naam van het officierskorps te besmeuren. "Ik aarzel niet te verklaren, dat het stuk wemelt van onwaarheden en ik begrijp niet, hoe iemand, wie ook, door den treurigen moed bezield kan worden het Nederlandsche officierskorps zóó zwaar te beleedigen en dit tegenover het onwetend en lichtgeloovig gedeelte van het publiek in zóó een valsch daglicht te plaatsen."[89]

Het officierskorps, of althans een deel ervan, was hevig gepikeerd. Het leger had nog nooit eerder een zo zware golf van negatieve publiciteit over zich heen gekregen. Militaire auteurs probeerden het tij met man en macht te keren. Hun argument was steeds dat het soldatenleven lang niet zo slecht was als door burgers en een enkele oud-milicien werd voorgesteld. De kazerne was geen damesinstituut, maar grove misstanden waren eerder uitzondering dan regel. De auteurs wezen op de verbeteringen die de laatste jaren hadden plaatsgevonden, waaronder de bouw van nieuwe kazernes.[90] Een andere kaart die officieren graag uitspeelden, was dat de lagen van de maatschappij waaruit het leger zijn manschappen rekruteerde, van huis uit niet erg kies en kuis leefden. De armee kon hun op dat punt echt niet verder bederven: "men behoeft slechts eene loting voor de militie bij te wonen om te weten, dat de milicien al drinken kan en zich met veel lawaai dronken weet te houden, vóór hij nog een kazerne heeft gezien."[91] Na deze constatering legden de militaire auteurs hun troef op tafel. Natuurlijk, schreven zij, liet het kazerneleven nog te wensen over, maar dat kwam omdat de natie zich onvoldoende om het lot van haar militairen bekommerde. En de oorzaak daarvan was uiteraard de dienstvervanging.[92]

Het mocht niet baten. Het wetsontwerp haalde het niet. Tijdgebrek deed het de das om. In juni 1891 moesten er periodieke verkiezingen voor de Tweede Kamer plaatsvinden. Toen duidelijk werd dat de behandeling van dit voorstel niet vóór dit tijdstip kon worden afgerond, werden de beraadslagingen op 29 mei stopgezet. De plannen van Bergansius verdwenen in de parlementaire ijskast. Zijn opponenten, die alle mogelijke vertragingstactieken hadden toegepast, waren tevreden. Liberaal afgevaardigde en ADVB-lid jhr. J.W.H. Rutgers van Rozenburg, die deze afloop had zien aankomen, had op 8 mei, in een poging

te redden wat er nog te redden viel, de volgende motie ingediend: "De Kamer, van oordeel, dat aan het aanhangig wetsontwerp te recht is ten grondslag gelegd het beginsel van persoonlijke dienstvervulling door alle dienstplichtigen, gaat over tot de orde van den dag." De motie werd met 49 tegen 27 stemmen aangenomen. Alle katholieke leden, onder wie Schaepman, onthielden haar hun steun.[93] Deze principe-uitspraak, die de op zijn "stervenssponde" gelegen Van Limburg Stirum nog eenmaal deed opveren, had vooral symbolische waarde. Het was maar de vraag hoe de Tweede Kamer, die door de verkiezingsuitslag aanzienlijk van samenstelling zou kunnen veranderen, in september tegen het legervraagstuk zou aankijken. "Nieuwe heeren, nieuwe wetten", schreef *De Landsverdediging*.[94] De militaire lijdensgeschiedenis was nog niet voorbij.

Ook Bergansius ging als een mislukt legerhervormer de geschiedenis in. Zijn wetsontwerp, dat Nederland in navolging van andere Europese landen een op Pruisische leest geschoeid legerstelsel had moeten bezorgen, strandde in de Tweede Kamer. Een monsterverbond van voornamelijk katholieken en links-liberalen had hem de voet dwars gezet. Hoewel deze tegenstanders geen gesloten front vormden, waren zij het erover eens dat het stelsel van Bergansius militaristisch was. Het zou de burger te zware lasten opleggen en hem te zeer in zijn vrijheid beknotten. Op het eerste gezicht was dat een curieus oordeel, omdat de bewindsman voor vredestijd een beperkte dienstplicht voorstelde, terwijl zijn opponenten in hun eigen plannen uitgingen van de noodzaak de gehele mannelijke bevolking militair te oefenen. Hun punt was echter dat een klein land er niet aan ontkwam alle mannen weerbaar te maken, en dat daarom het stelsel van Bergansius, wanneer het eenmaal was ingevoerd, snel zou expanderen totdat uiteindelijk een situatie van algemene dienstplicht was bereikt. Alle jongemannen van Nederland zouden dan geruime tijd in de verfoeide kazerne moeten verblijven, alwaar zij aan een onderdrukkend regime zouden worden blootgesteld. Het wetsvoorstel was met andere woorden een wolf in schaapskleren.

Het stelsel van Bergansius was volgens de critici ook militaristisch en onnationaal door de poging de grote mogendheden te imiteren met een veldleger dat eventueel ook buiten Nederland kon worden ingezet. Omdat de tegenstanders van de minister vonden dat een kleine staat zich verre moest houden van militair avonturisme, opteerden zij voor een leger dat alleen defensief, binnen de eigen landsgrenzen, kon optreden. Daarbij diende het in kleine verbanden te opereren en gebruik te maken van natuurlijke en kunstmatige hindernissen, iets waartoe ook gewapende burgers in staat zouden zijn. Onder de opponenten nam Seyffardt een aparte plaats in. Hij presenteerde in afwijking van het tweeledige stelsel van Reuther een alternatief model: een verburgerlijkt militieleger op basis van algemene dienstplicht dat sterk van vooroefening afhankelijk was. Na het overlijden van De Roo en Reuther was er, naar het oordeel van de orthodox-militaire meerderheid van het officierskorps, met hem opnieuw een valse profeet verschenen die de goedgelovige burger in zijn afkeer van de kazerne en van een strenge krijgstucht bevestigde. Deze meerderheid nam hem zijn dissidente ideeën en zijn weigering Bergansius te steunen ernstig kwalijk. Seyffardt ging echter onverstoorbaar door zijn boodschap van "allen weerbaar" te verkondigen.

Er was in de militaire literatuur evenmin begrip voor de vertegenwoordigers van het katholieke volksdeel, wier houding vaak raadselachtig werd gevonden maar uiteindelijk als egoïstisch werd ontmaskerd. Niet alleen wilden zij kennelijk hun geloofsgenoten zoveel mogelijk tegen invloeden van andersdenkenden beschermen, maar deze gezeten burgers waren er vooral op uit hun eigen kroost uit het leger te houden. De katholieke woordvoerders hielden zelf bij hoog en bij laag vol dat zij het algemeen belang dienden door zich tegen een onaanvaardbare vorm van staatsdwang te verzetten. Iedere vader moest het recht hebben zijn zoon voor het zedeloze kazerneleven te behoeden, zoals hij het evenmin mocht laten gebeuren dat zijn dochter in de prostitutie belandde. Tijdens de Kamerdebatten over het wetsvoorstel van Bergansius bereikten de aanvallen van de katholieken op de militaire misstanden een hoogtepunt. De antirevolutionairen deden overigens nauwelijks voor hen onder. Het officierskorps, dat zich geschoffeerd voelde, deed er alles aan deze aantijgingen te ontkrachten. Het effect van deze kritiek op de kazerne was echter ook dat de officieren zich gingen realiseren dat zij meer de hand in eigen boezem moesten steken en dat zij hun taak als opvoeder ernstiger moesten gaan opvatten.

Conclusie

Na 1870 nam het debat over de relatie tussen volk en leger een scherpe wending. Onder invloed van het imponerende en inspirerende Pruisische krijgsvoorbeeld waren de militaire publicisten het er snel over eens dat het afstandelijke compromis, dat tot dat jaar die relatie had gekenmerkt, niet langer houdbaar was. Het moest tot een innigere samenwerking komen, waarbij ook de gegoede burger in persoon een bijdrage aan de landsverdediging moest gaan leveren. Het conservatieve ideaal van Nepveu – een koninklijke armee van het liefst zoveel mogelijk beroepssoldaten die op afstand van de burgermaatschappij werd gehouden – had afgedaan. De belangrijkste les van de Frans-Duitse oorlog was dat, wilde een strijdmacht op het slagveld kunnen zegevieren, de weerkracht van de gehele natie in haar gelederen besloten moest liggen. Dit idee kreeg een concrete uitwerking in de volkslegergedachte, die met zich meebracht dat het vraagstuk van de relatie tussen volk en leger vrijwel volledig tot een legervormingsprobleem werd gereduceerd. De overtuiging was dat als eenmaal het juiste legerstelsel was ingevoerd, er vanzelf een harmonieuze verhouding tussen volk en leger zou ontstaan.

De volkslegergedachte kende diverse varianten. De meerderheid van de militaire auteurs had een voorkeur voor het Pruisische legermodel, en wel om twee belangrijke redenen. In de eerste plaats kende het een persoonlijk te vervullen dienstplicht en in de tweede plaats bezat het een monopolie op militaire training en oefening. Dit legermodel duldde, anders gezegd, geen zelfstandige burgermachten – schutterijen, nationale gardes of hoe zij heten mochten – naast zich. De Frans-Duitse oorlog had immers, zo luidde de orthodox-militaire zienswijze, definitief bewezen dat gewapende burgers geen partij voor gedrilde soldaten waren en dat de kazerne dus een onontbeerlijk opvoedingsinstituut was. Het Pruisische model liet zich kortweg omschrijven als een volksleger onder strakke leiding van een professioneel officierskorps, dat garant moest staan voor een goede discipline. Rooseboom, Van Tuerenhout en andere propagandisten van dit model typeerden het als modern, verlicht en doelmatig. Er was geen sprake van dat hun voorkeur hiervoor impliceerde dat zij ook het autoritaire Duitse staatsbestel naar Nederland wilden overbrengen. Zij waren juist van mening dat dit model, dat iedere burger dezelfde rechten en plichten gaf, uitstekend bij een vrijzinnige, parlementaire regeringsvorm paste.

De strijd om het Pruisische legermodel spitste zich toe op het vraagstuk van de persoonlijke dienstplicht. De militaire publicistiek kreeg het karakter van een langgerekt

offensief om de burger van de noodzaak ervan te overtuigen. Vele andere thema's, waaronder dat van het leef- en werkklimaat in de kazerne, werden vrijwel alleen nog in het licht van deze brandende kwestie bezien. Het merendeel van de militaire auteurs beschouwde de afschaffing van de dienstvervanging als een panacee, een wondermiddel dat de frictie in de relatie tussen volk en leger volledig zou wegnemen. Was de persoonlijke dienstplicht eenmaal ingevoerd, zo verklaarde men de werking van dit medicijn, dan kreeg de gegoede burger er een persoonlijk belang bij het leger als een eersterangs onderdeel van de staat en de maatschappij te behandelen. Volgens de voorstanders van het Pruisische legermodel zou met de invoering van de persoonlijke dienstplicht worden voldaan aan de belangrijkste eis die men aan een volksleger diende te stellen, namelijk dat het in *sociaal* opzicht en daarmee ook in *intellectueel* opzicht een getrouwe afspiegeling van de samenleving behoorde te zijn. Of, zoals Van Tuerenhout zei, het leger moest "*een verkleind beeld der natie*" zijn.[1] Een aldus samengesteld leger zou als vanzelf een goede band met de natie onderhouden.

De officieren die propaganda gingen voeren voor een volksleger met persoonlijke dienstplicht maakten zich op hoofdlijnen het liberaal-militaire gedachtegoed van Knoop eigen. De visie van Van Rijneveld, die het leger het liefst zoveel mogelijk in veilige afzondering wilde houden, had hun niets te bieden. De essentie van Knoops visie was een geloof in de mogelijkheid en de noodzaak van een nauwe samenwerking tussen burger en militair. Deze promotors van het Pruisische legermodel waren er tevens van doordrongen dat het krijgswezen alleen voldoende levenskrachtig kon zijn als het nationaal en openbaar bezit was. Zij vatten hun strijd voor een volksleger op als een strijd om de publieke opinie, waarbij zij zichzelf een sleutelrol als deskundig voorlichter toekenden. Zij deelden Knoops verbeten optimisme – maar ook diens frequente momenten van twijfel en teleurstelling – dat de burger, wanneer goed voorgelicht, uiteindelijk bereid zou worden gevonden ook persoonlijk een bijdrage aan de landsverdediging te leveren. Van Tuerenhout, Rooseboom en hun medestrijders schreven hun artikelen en brochures in de wetenschap dat zonder instemming en medewerking van de burger een volksleger onbereikbaar was.

Na de "electrieke schok" van 1870 zag een aantal militaire auteurs het als zijn meest urgente voorlichtingstaak de natie ervan te overtuigen dat Nederland, ook nu er een machtig keizerrijk langs de oostgrens lag, nog altijd goed verdedigbaar was. Keer op keer wezen zij op de defensieve kracht van het polderland en zongen zij de lof van het geraffineerde inundatiestelsel. Drabbe en Seyffardt, de bedenker van de term Vesting Holland, grepen de (naderende) voltooiing van de Nieuwe Hollandse Waterlinie aan om de burger moed en vertrouwen in te spreken. De bouw van fortificaties kostte echter handenvol geld, terwijl zij als gevolg van de immer voortgaande wapentechnische ontwikkeling de kans liepen snel te verouderen. Om die reden had Knoop een afkeer van wat hij noemde "die eindelooze fortenbouwerij", waarmee veel geld werd verkwanseld. Lange tijd stond Knoop met dit standpunt alleen, maar de komst van de brisante springmiddelen eind jaren tachtig leidde ertoe dat een aantal officieren zijn scepsis jegens de dode weermiddelen ging delen. Naar hun oordeel moest de kracht van Nederland vooral liggen in de levende strijdkrachten, die in de oorlog listig gebruik moesten maken

van natuurlijke hindernissen en tijdelijke veldversterkingen. Zij kwamen hard in botsing met militairen als Snijders die van mening waren dat de bouw van vestingwerken, met behulp van veel beton en ijzer, nog wel degelijk nuttig was. Deze controverse maakte de militaire voorlichting over de verdedigbaarheid er niet overtuigender op. Welke expert moest de burger nu geloven?

Een andere complicatie in het vertoog van de verdedigbaarheid was dat iedere auteur op zijn manier overtuigend moest aantonen dat Nederland verdedigbaar was te maken tegen voor de burger dragelijke kosten en lasten. Knoop deed dat door het verschil in fysieke en materiële kracht tussen Nederland en de grote mogendheden irrelevant te verklaren en de oorlog als een morele krachtmeting voor te stellen. Hoewel ook andere auteurs het grote belang van de wilskracht beaamden – een eventuele nederlaag schreven ook zij als het ware bij voorbaat aan een nationale karakterzwakte toe – vonden zij forse investeringen in de dode weermiddelen en een vergroting van de legersterkte wel degelijk nodig. Hoe dat het best kon worden gedaan, zonder bevolking en schatkist uit te putten, daarover liepen de meningen uiteen. Zo wilden de voorstanders van het Pruisische legermodel de noodzakelijk geachte legeruitbreiding realiseren door het jaarlijks op te roepen militiecontingent beperkt te houden en tegelijkertijd de totale diensttijd van deze miliciens aanzienlijk te verlengen. In hun ogen was dat het doelmatigste stelsel. Hun tegenstanders gaven echter de voorkeur aan een stelsel van algemene oefenplicht dat niet of nauwelijks van het dure en repressieve kazernesysteem gebruik maakte.

In meerderheid leken de militaire auteurs voor de burger nog maar één boodschap te hebben: voer zo snel mogelijk de persoonlijke dienstplicht in! Vanuit het officierskorps waren nu alle ogen op die burger gericht. Die moest in het proces van toenadering tussen volk en leger de eerste noodzakelijke stap zetten. Terwijl deze eenduidige eis aan de burger – of meer specifiek aan de Tweede Kamer – het militaire debat ging beheersen, kwam na 1870 de liberaal-militaire kritiek op het leger zelf op een laag pitje te staan. Het stilvallen van deze kritiek, waarvan de essentie was dat de storingen in de relatie tussen volk en leger voornamelijk aan het archaïsche en autistische krijgsbeleid te wijten waren, werd deels veroorzaakt door het feit dat een aantal van de belangrijkste grieven van vooral *De Nieuwe (Militaire) Spectator* werd weggenomen. Zo werd het Comité van Defensie opgedoekt, werden de schadelijke vestingen ontmanteld, de lijfstraffen afgeschaft en de gedwongen kerkgang stopgezet. De belangrijkste oorzaak was echter dat, zolang de persoonlijke dienstplicht nog op zich liet wachten, de meeste militaire auteurs het niet opportuun achtten de vuile kazernewas buiten te hangen. Het aankaarten van misstanden in het leger was immers koren op de molen van de "apostelen van het altoosdurend uitstel", die betoogden dat het leger eerst intern orde op zaken moest stellen, alvorens men de dienstvervanging zou kunnen afschaffen. Bovendien golden in militaire kring de plaatsvervangers juist als de grootste aanstichters van het kwaad in de kazerne.

De campagne voor de persoonlijke dienstplicht, die de allure van een kruistocht had, werd vooral door de Antidienstvervangingbond gevoerd. De ADVB was een brede civiel-militaire coalitie waarvan de meerderheid zich liet inspireren door een liberalisme dat gemeenschapszin predikte, egoïsme laakte, de staat een belangrijke (zedelijke) rol toebe-

deelde en tevens het belang inzag van de dienstplicht als (opvoedings)middel ter versterking van de (eenheid van de) natie. Bij dit ideeëngoed, dat vooruitstrevende en behoudende varianten kende, voelden de officieren zich beter thuis dan bij een liberalisme dat zeer beducht was voor staatsdwang en voor een inperking van de vrijheid van het individu. Hoewel de officieren ook een belangrijk militair argument voor de invoering van persoonlijke dienstplicht hadden, namelijk de noodzaak van het trekken van kader uit de militie, hechtten ook zij veel waarde aan de sociale en morele beweegredenen voor de strijd tegen de dienstvervanging. Kenmerkend voor het streven naar een volksleger was juist een sterke verwevenheid van maatschappelijke en militaire motieven, met als grootste gemeenschappelijke deler de overtuiging dat alleen een krachtige natie, met voldoende jeugdig elan, haar onafhankelijk voortbestaan kon zeker stellen. Een leger kon niet zonder de voedende kracht van de maatschappij. Het moest zijn grondslag vinden in een volk van stoere staatsburgers.

De meeste militaire auteurs brachten het pleidooi voor een einde aan de maatschappelijke afzondering van het leger niet zonder de nodige reserves. Deze terughoudendheid trad het duidelijkst naar voren bij de reacties op de idealistische vertogen van Van Dam van Isselt, die neerkwamen op een complete opheffing van het contrast tussen burger en militair. Dit alles naar het voorbeeld van de zestiende-eeuwse geuzen en de Boeren uit het verre Transvaal. Op zich was de orthodox-militaire meerderheid van het officierskorps het op veel punten met Van Dam eens, bijvoorbeeld met zijn argument dat de officier een goede antenne moest hebben voor wat zich in de samenleving afspeelde en dat de school een belangrijke rol kon spelen als voorportaal voor het leger. Maar uiteindelijk vond zij Van Dams voorstellen toch getuigen van een te groot vertrouwen in de burgermaatschappij. Zij bleef de mening toegedaan dat het leger een apart instituut moest blijven op gepaste (mentale) afstand van de samenleving. Hoe stoer en mannelijk die samenleving ook mocht worden, de essentiële militaire eigenschappen (krijgstucht, eergevoel, *esprit de corps*) konden alleen in de beslotenheid van de kazerne worden aangekweekt. Zo bleef de officier laveren tussen de wens tot integratie en de wens tot afzondering. Er huisden in hem twee zielen.

Binnen deze ambivalentie was in de jaren zeventig en tachtig de wens tot integratie in veel opzichten het dominante sentiment. Het merendeel van het officierskorps beschouwde zich als staatsburger en voelde zich in die hoedanigheid op zijn gemak. De officier diende met beide benen in de maatschappij te staan, zo klonk het steeds weer. Mede daarom was de militaire meerderheidsopinie, zoals vooral vertolkt door *De Militaire Spectator*, sterk geporteerd voor een ingrijpende verburgerlijking van de opleiding tot officier. Ook die moest zich laven aan de beschavende kracht van de hbs. Diezelfde meerderheid was ook groot voorstander van wettelijke regelingen op het terrein van het krijgswezen, omdat die ervoor zouden zorgen dat er een einde kwam aan de stiefmoederlijke behandeling van het leger. Ontferm u over het leger, zo sprak de militair tot de burger. Bovendien was de campagne voor persoonlijke dienstplicht in essentie een streven naar een hechte samenwerking tussen volk en leger. De officier zocht de burger op met de boodschap dat zij samen verantwoordelijk waren voor de landsverdediging. We zullen zien dat die open houding van het officierskorps – dit streven naar toenadering – na 1891

in een meer defensieve houding omsloeg. Toen ging de strijd dan ook niet meer zozeer om het verkrijgen van de persoonlijke dienstplicht maar om het beschermen van de krijgstucht.

Het Pruisische legermodel kon niet alle officieren bekoren. Vanaf 1870 is er steeds een actieve minderheid geweest die zich in navolging van De Roo van Alderwerelt tegen de invoering daarvan heeft verzet. Ook deze officieren vonden steun bij liberale politici en publicisten, en dan vooral bij hen die van oordeel waren dat dit uitheemse stelsel waarin de burger tot soldaat werd gedrild en al in vredestijd aan een strenge krijgstucht werd onderworpen, de vrijheid van het individu te veel geweld aandeed. Voor de ware liberaal was een dergelijke vorm van staatsdwang onverteerbaar, aldus Van Houten. Daarnaast wilden ook katholieke (oud-)officieren, onder wie Reuther, niets van het Pruisische stelsel weten, waarbij het hun er vooral om ging de persoonlijke dienstplicht tegen te houden. De voorkeur van deze minderheid in het officierskorps ging uit naar een ingrijpende verbetering van het bestaande tweeledige stelsel. Er moest een klein kaderleger met een liefst zo groot mogelijk beroepselement komen dat de taak zou hebben bij een vijandelijke aanval de eerste klappen op te vangen. Los daarvan diende er een krachtige doch zelfstandige volkswapening op poten te worden gezet, die op de vaderlandse schutterijtraditie kon voortbouwen. Deze gewapende macht moest in ieder geval in vredestijd zijn burgerlijke identiteit zoveel mogelijk behouden. Het belangrijkste kenmerk van dit duale stelsel was volgens zijn critici tevens zijn grootste zwakte, namelijk dat het bestond uit twee strikt gescheiden delen – de een militair, de ander civiel van aard – die vijandig tegenover elkaar stonden en niet tot hechte samenwerking in staat waren.

Het belangrijkste argument ten gunste van een dergelijk stelsel was dat dit het dubbele voordeel bood dat het enerzijds de persoonlijke en financiële lasten voor de bevolking beperkt hield, terwijl het anderzijds, juist omdat het zo kostenefficiënt was, redelijkerwijs kon voldoen aan de eerste eis die men aan een klein land moest stellen, namelijk dat in tijd van nood de gehele mannelijke bevolking te wapen zou worden geroepen. Nederland diende met andere woorden zijn krijgswezen op het beginsel van "allen weerbaar" te baseren, om zijn numerieke inferioriteit ten opzichte van de grote mogendheden zoveel mogelijk te compenseren. Omdat het kostbare Pruisische legermodel van Bergansius het merendeel van de jeugd ongeoefend liet, kon het, zo redeneerden de aanhangers van het tweeledige stelsel, het land nooit voldoende veiligheid bieden. Hun grootste vrees was echter dat dit Pruisische model, wanneer eenmaal ingevoerd, langzaam maar zeker toch, in reactie op de in Europa steeds verder om zich heen grijpende legeruitbreidingen, geleidelijk naar een algemene dienstplicht zou evolueren. Dan zouden alle jongemannen, behalve zij die medisch ongeschikt waren, in kazernes worden gedrild. Het tweeledige legerstelsel, dat op acceptabele wijze aan de onontkoombare eis van "allen weerbaar" tegemoet kwam, moest men dan ook zien als een beschermingsmiddel tegen het te ver opvoeren van de militaire druk op de maatschappij.

Ook anderszins zou het tweeledige stelsel, aldus de aanhangers ervan, de samenleving voor een afglijden in de richting van het militarisme behoeden. Geen van de critici van het Pruisische model hield serieus rekening met de mogelijkheid dat het Binnenhof in

de voorzienbare toekomst het toneel van een militaire staatsgreep zou worden. Wel achtten zij het niet ondenkbaar dat, als het door beroepskrachten gedomineerde kaderleger het geweldsmonopolie zou bemachtigen, het officierskorps regering en parlement zwaar onder druk zou kunnen zetten, al was het maar door in bedekte termen met gewapend ingrijpen te dreigen, om zo bijvoorbeeld een verhoging van het oorlogsbudget af te dwingen. Een krachtige organisatie van gewapende burgers was dan ook hard nodig om het nooit volledig te vertrouwen leger in toom te houden; zonder tegenwicht was dit leger een gevaar voor de vrijheid. Wat bij De Roo, Reuther en Van Houten eveneens argwaan opriep, was het orthodox-militaire streven naar een groot veldleger, dat volgens hen voortkwam uit avonturisme of een megalomaan verlangen de grote mogendheden na te bootsen. Wanneer Nederland over een dergelijke mobiele macht beschikte, liep het, zo betoogde het drietal, eerder meer dan minder risico bij een oorlog betrokken te raken. Zij vonden het om die reden een groot pluspunt dat het tweeledige stelsel een strijdmacht op de been zou brengen die uitsluitend voor een verdediging van het nationale grondgebied geschikt was. Deze strijdmacht zou geen agressie uitlokken en geen achterdocht wekken, noch bij de eigen burgers noch bij de regeringen van de nabuurstaten.

De verdedigers van het Pruisische stelsel waren niet onder de indruk van de argumenten van het drietal. De vrees voor een dreiging van het militarisme deden zij af als overdreven of onoprecht, in de zin dat de drie er slechts op uit zouden zijn de militaire lasten beperkt te houden en de gegoede burger een verblijf in de kazerne te besparen. De orthodox-militaire meerderheid van het officierskorps waarschuwde voortdurend dat een schutterij of iedere andere vorm van burgerwapening op het slagveld geen schijn van kans zou hebben, omdat een gebrek aan cohesie haar zou opbreken. De burger moest bereid zijn zich in de kazerne tot soldaat te laten vormen. Deze harde maar noodzakelijke boodschap dreigde, zo luidde de klacht van onder meer *De Militaire Spectator*, haar uitwerking op de burger goeddeels te missen, zolang lieden als De Roo en Reuther die burger met ogenschijnlijk veel aantrekkelijker voorstellen probeerden te paaien. Mede door toedoen van deze verdeeldheid, die door de voorstellen van de eigenzinnige Seyffardt nog verder werd vergroot, boette de roep om aandacht vanuit het militaire kamp aan effectiviteit in.

Deze militaire verdeeldheid was er mede de oorzaak van dat de alom als urgent beschouwde legerhervorming lang op zich liet wachten. Die lijdensgeschiedenis gaf in de militaire pers meermaals aanleiding tot sombere bespiegelingen. Het leger was volgens menig officier nog steeds de verschoppeling van de maatschappij. De onvrede over het gebrek aan aandacht voor het krijgswezen en de frustratie over het gebrek aan waardering voor de hard ploeterende beroepsofficier baanden zich vooral via *De Revolver* een weg naar buiten. Maar ook in de andere militaire bladen en in door officieren geschreven brochures werd er veel geklaagd, met steeds weer de bedrukte vaststelling dat een officier zich onmogelijk gelukkig kon voelen in een leger dat ondubbelzinnig als inferieur te boek stond. De fundamentele argwaan jegens de burgermaatschappij, waarvan Van Rijneveld als eerste kernachtig had getuigd, stak regelmatig de kop op. Daarbij moest dan vooral het parlement het ontgelden, met steeds als belangrijkste verwijt dat bij dit onkundige lichaam van advocaten, kooplieden en fabrikanten de landsverdediging niet in

goede handen was. Toch waren er ook altijd weer momenten van hoop, momenten waarop het vertrouwen in de burger enigszins werd hersteld. De totstandkoming van de *Vestingwet* in 1874 was bijvoorbeeld zo'n moment, omdat daarmee een belangrijk deel van het krijgswezen, het tot voor kort geheime domein van de dode weermiddelen, tot voorwerp van publieke zorg werd verklaard.

Ook de grondwetsherziening van 1887 was een mijlpaal in de ontwikkeling van de relatie tussen volk en leger. De betrekkingen werden hiermee zogezegd genormaliseerd. Het leger werd niet langer beschouwd als een gevaarlijke staatsinstelling die een ernstige bedreiging vormde voor de vrijheid van de burger en daarom door stevige constitutionele ketenen in bedwang moest worden gehouden. Vooral de angst voor misbruik van de dienstplicht, het zwaarste offer dat de staat van de burger kon vragen, was ten opzichte van 1848 sterk verminderd. Een groot aantal militaire auteurs vatte de aanpassing van het achtste hoofdstuk van de *Grondwet* dan ook op als een motie van vertrouwen aan het adres van het officierskorps. Op haar beurt liet een ruime meerderheid van het officierskorps er geen misverstand over bestaan dat zij de parlementaire zeggenschap over het leger aanvaardde en zelfs toejuichte. Dit was één kant van de medaille. Anderzijds is ook de conclusie gerechtvaardigd dat de Tweede Kamer zich inmiddels sterk genoeg voelde om zonder steun van de *Grondwet*, met de wetgevende en controlemiddelen die haar ter beschikking stonden, het militaire apparaat de baas te blijven. Hoe het ook zij, de *Grondwet* was niet langer een keurslijf waarbinnen een legerhervorming diende te worden geperst. Zo verviel onder meer de hinderlijke bepaling dat de diensttijd bij de militie maximaal vijf jaar mocht duren.

Op de vreugde over de nieuwe *Grondwet* volgde in militaire kring de teleurstelling over het mislukken van de legerwetten van Bergansius. De aanvaarding van de motie Rutgers van Rozenburg was daarbij niet meer dan een schrale troost. Met deze mislukking werd een hoofdstuk in het militaire debat afgesloten; een hoofdstuk waarin artikel 4 van de *Militiewet*, dat dienstvervanging toestond, het dominante vraagstuk was geweest. Zoals uit het derde deel van deze studie zal blijken, nam na 1891 het geloof in de werking van de persoonlijke dienstplicht als panacee voor alle legerkwalen aanzienlijk af. Er was dan ook nauwelijks blijdschap toen in 1898 het grote doel van de ADVB eindelijk werd bereikt. De verwezenlijking van een goede relatie tussen volk en leger was, zo besefte men inmiddels, van meer factoren afhankelijk dan slechts dit ene programmapunt. Mede naar aanleiding van de felle kritiek die tijdens de debatten over de voorstellen van Bergansius binnen en buiten de Kamer op het leger was geuit, raakte een deel van de militaire auteurs ervan overtuigd dat de mentaliteit van het officierskorps weleens het grootste obstakel zou kunnen zijn in het proces van toenadering tussen volk en leger. Een gevolg hiervan was dat na een afwezigheid van circa twintig jaar het leger weer met een felle interne oppositie werd geconfronteerd; een oppositie die zich ten doel stelde het leger te hervormen tot een instituut dat werkelijk, ook in mentaal opzicht, één was met de maatschappij. Waar *De Nieuwe Spectator* was opgehouden, zette *De Landsverdediging* deze strijd voort.

Deel III

Om het behoud van de tucht

(1891-1914)

Hoofdstuk 17

Reservisten en rebellen

Op 1 juni 1898 was het zover. De Tweede Kamer stemde in met de persoonlijke dienstplicht. Dit feit leidde in het leger niet tot een vreugdedans. Nu de buit eindelijk binnen was, leek het wel alsof de militaire auteurs prompt vergeten waren hoezeer zij daarnaar hadden verlangd. Een belangrijke oorzaak van het ontbreken van een feeststemming was dat het merendeel van die auteurs inmiddels inzag dat die persoonlijke dienstplicht lang niet zo zaligmakend was als zij lange tijd hadden gedacht. In de jaren negentig werd duidelijk dat, om tot een goed legerstelsel te komen, er eerst uitsluitsel moest zijn over een andere kwestie, die zich toespitste op het twistpunt over de duur van de eerste oefening. Daarachter ging een fundamentele kwestie schuil, namelijk de vraag op welke soort van discipline de legervorming moest worden gebaseerd: een tucht waarvan de grondslag in de maatschappij werd gelegd of een tucht die het product was van een zuiver militaire opvoeding? Een verwante vraag was wat het leidende beginsel bij de legervorming moest zijn: vrijwilligheid of dwang. Zoals in dit hoofdstuk aan de orde komt, liepen de meningsverschillen hierover hoog op. Het polemisch vuurtje werd vooral opgestookt door de 'rebellen' van *De Landsverdediging* die geen goed woord over hadden voor de wijze waarop in het leger de discipline werd gehandhaafd. Dit hoofdstuk begint met een korte bespreking van de resultaten van het ministerschap van Seyffardt.

In juni 1891 verloor de christelijke coalitie, die hopeloos verdeeld was, de Kamerverkiezingen. De liberalen kwamen terug aan de macht. Zij hadden campagne gevoerd met een gemeenschappelijk program dat onder meer pleitte voor een legerstelsel conform het wetsontwerp van Bergansius.[1] Zou dit ontwerp het dan toch gaan halen? Dat was lang niet zeker, want achter de door Liberale Unie opgetrokken verkiezingsfaçade vertoonde de eensgezindheid barsten. Menig liberaal was nog steeds bevreesd dat dit wetsontwerp de maatschappij te zwaar zou belasten. Onder hen bevond zich J.P.R. Tak van Poortvliet, die samen met de officiële formateur, G. van Tienhoven, aan de basis stond van een nieuw kabinet dat de regeling van het kiesrecht tot zijn eerste en enige prioriteit uitriep. Het had de politieke bouwmeesters moeite gekost een minister van Oorlog te vinden. Nadat een aantal officieren voor de eer had bedankt, kwamen zij uit bij Seyffardt, die wel toehapte. Deze keuze wekte verbazing. In november vroeg een perplexe Schimmelpenninck van der Oye in de Tweede Kamer de "kabinetsformeerder" om uitleg. Van

Tienhoven antwoordde dat Seyffardt als geen ander in staat zou zijn een wetsvoorstel te presenteren dat alle mannen bij de defensie zou inschakelen zonder de natie te zware lasten op te leggen.[2]

Minister Seyffardt haalde het wetsontwerp van zijn voorganger onmiddellijk van de rol, terwijl hij een nieuwe regeling van de verplichte krijgsdienst aankondigde. Dat bleek gemakkelijker gezegd dan gedaan. Pas in het najaar van 1893 kwam hij met zijn plannen voor de dag. De oorzaak van deze vertraging was dat het hem niet was gelukt het legerstelsel waarmee hij sinds 1888 aan de weg timmerde, in adequate wetgeving te vertalen. De overige kabinetsleden hadden op grond van zijn eerdere uitlatingen verwacht dat hij een algemene militieplicht zou invoeren en tegelijkertijd de duur van de eerste oefening flink zou verkorten, maar hij kwam die belofte niet na.[3] Hij gaf daarvoor de volgende reden op. Om de eerste-oefentijd te kunnen beperken, was het noodzakelijk dat de mannelijke jeugd, voorafgaand aan haar intrede in het leger, op grote schaal aan vrijwillige gymnastiek- en schietoefeningen zou deelnemen. Welnu, ondanks de maatregelen om het vooroefenen te stimuleren, was dat nog lang niet het geval.[4] Seyffardt moest dus toegeven dat het Nederlandse volk nog niet rijp was voor het door hem gewenste legerstelsel. "Het mag wellicht het ideale stelsel der toekomst zijn, doch het is op dit oogenblik niet te bereiken en eene Regeering, die het ernst is met de zaken, mag alleen het bereikbare tot grondslag harer voorstellen nemen."[5]

De minister moest dus wat anders bedenken. Teruggrijpen naar het ontwerp-Bergansius met zijn beperkte contingent was geen optie, niet alleen omdat hij dan gezichtsverlies zou lijden, maar ook omdat hij trouw wilde blijven aan zijn beginsel van "allen weerbaar". Hij was ervan overtuigd dat Nederland zijn onafhankelijkheid alleen kon handhaven, als de inrichting van het krijgswezen op de weerbaarheid van het gehele volk werd gegrondvest. Pas dan zou de volkskracht volledig tot ontplooiing komen en de natie werkelijk vertrouwen in zichzelf kunnen hebben, "want indien alle Nederlanders, die daartoe in staat zijn, mede zullen en kunnen werken ter verdediging van het vaderland, dan is er, in verband met ons voor de verdediging zoo gunstig terrein, geen macht ter wereld denkbaar, die ons ten onder kan brengen".[6] Bovenal was die totale weerbaarheid volgens Seyffardt een morele plicht, want als huis en haard werden bedreigd, mocht niemand werkeloos toekijken. Om dit gebod te kunnen waarmaken, zag hij zich gedwongen op het – eerder door hem afgekeurde – tweeledige legerstelsel terug te vallen. Dat hield in dat hij naast het leger toch een aparte volkswapening wilde creëren. Hij offerde het aanvankelijk ook door hem onderschreven orthodox-militaire dogma dat het leger het militair monopolie moest hebben, op aan het door hem hoger geschatte leerstuk dat de gehele bevolking weerbaar moest zijn.

Hoe zagen de wetsvoorstellen van de minister eruit? Jaarlijks zou een contingent van ten hoogste 11.500 man bij de militie worden ingelijfd: slechts 500 man meer dan het maximum van 1861. De totale diensttijd zou negen jaar bedragen. De duur van de eerste oefening bleef gehandhaafd op twaalf maanden voor de onbereden en achttien maanden voor de bereden korpsen. Wel dienden er mogelijkheden voor verkorting te worden geboden aan hen die aan bepaalde eisen van bekwaamheid voldeden. Het lot zou bepalen wie de gang naar de kazerne moesten maken. Wie werd uitgeloot, moest negen jaar in

de schutterij dienen. Deze territoriale wapenmacht, die op eigen benen zou staan en plaatselijk zou worden geoefend, diende al in vredestijd een meer militair karakter te krijgen dan de thans bestaande "halfslachtige" organisatie van die naam. Op deze wijze wenste Seyffardt het beginsel van "algemeene dienstplicht" – wellicht ware het zuiverder geweest van algemene oefenplicht te spreken – tot uitvoering te brengen. Zijn plannen vertoonden een grote gelijkenis met die van De Roo en Reuther, met dit verschil dat hij alle vormen van dienstvervanging expliciet verbood. Vluchten kon niet meer: hij die werd ingeloot, moest zijn militiedienst persoonlijk verrichten. Deze bepaling zou de vorming van een degelijk militiekader mogelijk maken.[7]

Samen met zijn ontwerpen aangaande de militie en de schutterij stuurde Seyffardt ook een wetsvoorstel tot regeling van de samenstelling van de landmacht naar de Tweede Kamer. Hij kwam daarmee tegemoet aan de liberale wens door wetgeving de greep van het parlement op het leger te verstevigen. Dit politieke middel, dat op diverse deelgebieden al was toegepast – denk aan de Academiewet en de Vestingwet –, werd door officieren wisselend gewaardeerd. De voorstanders hoopten dat wettelijke regelingen meer continuïteit zouden bieden, omdat het beleid dan minder afhankelijk was van de grillen van de elkaar snel opvolgende ministers van Oorlog.[8] Om die reden had *De Militaire Spectator* ervoor gepleit in de *Grondwet* op te nemen dat de legerorganisatie bij wet diende te worden bepaald (zie pag. 202). Een ander argument was dat wettelijke regelingen in de regel de rechtszekerheid van het militair personeel ten goede kwamen.[9] Officieren vatten de wetteloosheid op het terrein van defensie ook vaak op als een bewijs van verwaarlozing. Waarom, klaagden zij, ontfermde de wetgever zich wel over het gevangeniswezen maar niet over het krijgswezen?[10]

Er bestonden ook bezwaren tegen wettelijke regelingen, en dan vooral tegen een wet op de legerorganisatie. Soms ging het om oprispingen van de oude instinctieve afkeer van parlementaire – dat wil zeggen burgerlijke – bemoeienis met het leger, maar officieren brachten ook praktische bezwaren te berde. Deze werden kernachtig verwoord door de anonieme auteur die in de *Spectator* het wetsontwerp van Seyffardt op de korrel nam. Hij betoogde dat dit voorstel het onmogelijk zou maken de slagorde van het leger tijdig en soepel aan de snel veranderende militair-technische eisen aan te passen. Een dergelijke wettelijke dwangbuis was volgens hem alleen nodig, "wanneer tusschen Regeering en Volksvertegenwoordiging het zoo noodige wederzijdsch vertrouwen gemist wordt en *dat* behoort toch zeker wel een uitzonderingstoestand te zijn".[11] Niet voor niets waren vóór Seyffardt alle ministers van Oorlog steeds weer tot de conclusie gekomen dat een wet op de legerorganisatie weinig zin had, omdat die regeling ofwel zo ruim was geformuleerd dat zij nietszeggend was ofwel zozeer tot in details ging dat zij weldra een knellende band zou blijken te zijn.[12]

De strijdmacht die Seyffardt wilde creëren, was er één die, zoals hij zei, paste bij de status van Nederland als klein land, te klein "om een rol in de Europeesche staatkunde mede te spelen". Daarom zag hij af van de vorming van een veldleger. In plaats daarvan kende de door hem bedachte organisatie slechts mobiele veldtroepen die louter defensieve taken zouden vervullen. De linies en stellingen – Seyffardt hield vast aan de geconcentreerde verdediging – zouden deels door schutters worden bemand. Hij rekende erop dat

zij zich in die waterrijke omgeving in hun element zouden voelen. De schutterijen uit de grens- en kustplaatsen zouden de taak krijgen het land tegen een overrompeling te beschermen. Deze plannen waren tegen het zere been van de meeste militaire auteurs. Volgens hen werden de vereisten voor een deugdelijke legervorming, zoals een strenge krijgstucht, door Seyffardt met voeten getreden. Zijn ideaal van "allen weerbaar" leverde een krijgswezen op dat bij een krachtmeting als een kaartenhuis zou instorten.[13] Tot een stormachtig debat, zoals ten tijde van Bergansius, kwam het niet. De Tweede Kamer, die weinig vertrouwen in de minister had, voelde er niets voor zijn voorstellen in behandeling te nemen. Bovendien werd de Haagse politiek vrijwel volledig door het kiesrechtvraagstuk in beslag genomen. De meningsverschillen daarover liepen zo hoog op dat het kabinet in het voorjaar van 1894 ten val kwam. Exit Seyffardt en zijn plannen.

Hoewel ook Seyffardt niet als legerhervormer historie zou schrijven, was zijn ministerschap geen complete mislukking. Voor één maatregel kreeg hij zelfs veel bijval, zo stelde *De Militaire Spectator* verrast vast. Alle partijen, "welke staatkundige of godsdienstige richting ook toegedaan" – het blad liet de socialistische pers gemakshalve buiten beschouwing – hadden zich gehaast hun instemming te betuigen met het in 1893 door Seyffardt in het leven geroepen instituut van het reservekader, dat alom als een belangrijke schakel tussen volk en leger werd erkend.[14] De felicitaties hiervoor moest de minister overigens delen met Van Dam van Isselt, die de inspirator van deze maatregel was. Van Dam werd vervolgens tot hoofdofficier voor het reservekader benoemd, met als taak op de uitvoering van het besluit toe te zien. Alvorens dit besluit te ontleden, is het goed eerst nader op Van Dams gedachtegoed in te gaan. In het debat over het militair onderwijs had hij zich al ontpopt als iemand die het leger in nauwer contact met de samenleving wilde brengen en tegelijkertijd die samenleving een martialer karakter wilde geven. Zijn plannen voor een reservekader sproten uit deze ideeën voort.

Op 24 februari 1887 nam Van Dam plaats achter het spreekgestoelte van de VBK om een voordracht over de reserveofficier te houden. Hij begon met te zeggen dat zich in de negentiende eeuw een onafwendbare ontwikkeling van een beroeps- naar een volksleger voltrok. Het zou zinloos zijn deze wetmatige gang der historie tegen te werken. Puttend uit het werk van Lorenz von Stein, betoogde hij dat de tegenstelling tussen burger en militair achterhaald was. "In den staatsburger wordt de militair geboren."[15] Van Dam beriep zich ook op de Duitse officier en publicist Colmar baron von der Goltz, die bij zijn gehoor minstens zo bekend was als de vaak geciteerde Stein. Von der Goltz was de auteur van het boek *Das Volk in Waffen* uit 1883, dat in Duitsland maar ook daarbuiten een voor een militair geschrift groot lezerspubliek had gevonden. In een bespreking van de Nederlandstalige editie, die in 1892 onder de titel *Het gewapende volk* op de markt kwam, gaf *De Militaire Spectator* een verklaring voor de "bijzonderen opgang" van dit boek. Volgens het blad was de schrijver er goed in geslaagd in begrijpelijke taal het wezen en de aard van de hedendaagse oorlog bloot te leggen.[16] Dat was waar, maar von der Goltz dankte zijn populariteit vooral aan zijn vermogen helder uitdrukking te geven aan opvattingen, gevoelens en angsten die bij tal van officieren en burgers leefden. Zijn boek was een kernachtige expressie van een in geheel Europa heersende stemming. *Das Volk*

in Waffen bevestigde wat veel militairen al meenden te weten, namelijk dat de oorlog een zaak van alles en iedereen was geworden.[17]

Het beeld dat von der Goltz van de moderne oorlog schetste was allesbehalve romantisch. De krijg zou een niets en niemand ontziende confrontatie worden, een strijd niet louter tussen legers maar tussen de volkeren zelf. Die zouden al hun materiële en morele krachten moeten aanspreken. De campagne van 1870 was kinderspel vergeleken bij het lange en bloedige conflict dat in het verschiet lag. Dit wrede vooruitzicht was onontkoombaar, want, aldus de Nederlandse vertaling: "oorlogvoeren is het lot der menschen, de onvermijdelijke bestemming der volken. Een eeuwige vrede is den stervelingen op aarde niet beschoren."[18] Von der Goltz predikte het door het darwinisme gesterkte geloof dat staten, evenals levende organismen, periodes van bloei en verval doormaakten. Zij liepen voortdurend, vooral wanneer hun welvaart toenam, het gevaar te verslappen en een prooi voor vitalere staten te worden. Was het in de geschiedenis, dat vervolgverhaal van opkomst en ondergang, niet steeds zo gegaan? De Duitse martiale geest dreigde, aldus von der Goltz, door een toenemende hang naar luxe, bleekneuzig intellectualisme en humanitaire weekhartigheid te worden verziekt. Om te overleven moest het Keizerrijk strijdvaardig en jeugdig blijven. Die laatste eis was niet alleen overdrachtelijk bedoeld, want het voortbestaan van een natie hing grotendeels af van haar jeugd en van de wijze waarop zij werd opgevoed.[19] "*Die Stärke eines Volks liegt in seiner Jugend.*" Deze zinsnede uit *Das Volk in Waffen* koos Van Dam tot motto van zijn lezing over de reserveofficier.

Zoals von der Goltz over Duitsland sprak, zo spraken Van Dam en anderen over Nederland. Zij meenden dat het moest regenereren en weer een eenheid moest worden, wilde het in de harde strijd om het bestaan niet ten onder gaan. Deze opvatting leefde sterk onder de vele ADVB'ers die, zoals we zagen, de invoering van de persoonlijke dienstplicht als een nationale verjongingskuur beschouwden. Nederland moest, aldus Van Dam, "Europa's Transvaal zijn voor ieder, die onze vrijheid aanrandt".[20] Daarom was het dringend nodig dat bij de jeugd de mannelijk-militaire deugden meer tot ontwikkeling werden gebracht en dat het onderwijs meer tijd aan gymnastiek ging besteden. Wijdverbreid was de klacht dat de lesprogramma's van de middelbare scholen te zwaar beladen waren, waardoor de hersenen werden overvoerd en spieren en longen onvolgroeid bleven.[21] Van Dam vond het van belang dat op school de eerste kennismaking met de wapenhandel zou plaatsvinden, omdat jongeren daarvoor nog waren te enthousiasmeren. "In de jeugd, inzonderheid in de jongelingsjaren, ligt het militair moment van het menschelijk leven. Kostbare militaire eigenschappen ontwikkelen zich dan in het gemoed." Vandaar dat hij veel waarde hechtte aan de school als voorportaal van het leger. Daar moest de fysieke en mentale voorbereiding op de dienstplicht haar beslag krijgen. "In de school ligt daarom het natuurlijk aanknoopingspunt tusschen volk en leger. Uit het huwelijk van school en leger kan eenmaal een waar volksleger geboren worden."[22]

Van Dam zette zijn pleidooi voor een reservekader kracht bij met een citaat van von der Goltz: "*Kein Staat ist reich genug, um im Frieden ein Linien-Offizier-Korps zu unterhalten, welches so zahlreich ist, dass es im Kriege für die ganze, durch die Mobilmachung um das dreifache und mehr vergrösserte Armee genügt.*"[23] Deze woorden bevestigden in gezaghebbend Duits wat Nederlandse officieren in hun eigen taal al vaak hadden gezegd,

namelijk dat een leger een officiersreserve nodig had, omdat op het slagveld onder luitenants en kapiteins verhoudingsgewijs de meeste slachtoffers vielen. Deze overweging had ten grondslag gelegen aan de mislukte proef met de militieluitenants. Dat het in Duitsland wel lukte een dergelijke reserve op te bouwen, had twee oorzaken. Ten eerste kende dat land persoonlijke dienstplicht en ten tweede bestond daar voor jongens uit de gegoede burgerij de mogelijkheid zich vrijwillig aan te melden voor een opleiding tot reserveofficier die twaalf maanden duurde. De animo voor dit instituut van de *Einjährigen* was groot, omdat zij die daartoe werden toegelaten, zich ontslagen wisten van deelname aan de jaarlijkse loting, die grote kans op een driejarig verblijf in de kazerne bood. Van Dam voelde er niets voor dit Duitse instituut naar Nederland over te brengen. Het zou veel beter zijn, zei hij, een regeling te bedenken die volledig "met den Nederlandschen volksgeest" harmonieerde, want ook hij meende dat het krijgswezen vóór alles nationaal van aard moest zijn.[24]

Hoe zag Van Dams voorstel voor een nationaal reservekader eruit? Het opvallendste kenmerk was dat hij de reserveofficieren *buiten* de militie *om* wilde laten vormen. Knapen die daarvoor, gegeven hun opleidingspeil, in aanmerking kwamen, konden voorafgaand aan de loting voor deze vorm van militaire dienst kiezen. De oefening, die intermitterend van aard was, zou vele jaren duren. Zij zou beginnen met een op school te geven militaire cursus van vier à vijf uur per week. Het leger zou daarvoor bij de instellingen van middelbaar en hoger onderwijs instructeurs detacheren, die vanuit die voorposten de "militaire idee" konden uitdragen. De reserveofficieren in wording zouden ook deels, en wel tijdens de zomervakanties, *in* het leger worden opgeleid, echter zonder imperatieve kazernering. Op deze wijze kon de studerende jeugd persoonlijk haar dienstplicht volbrengen, "niet alleen zonder eenig nadeel voor, maar zelfs in 't belang van de maatschappelijke loopbaan", want hardheid van lichaam en geest kwam ook in het burgerleven goed van pas.[25] Het voordeel voor het leger was dat het over een poule van reserveofficieren ging beschikken. Die behoefden niet een zelfde mate van vakkennis als de beroepsofficieren te hebben, omdat zij uitsluitend in de subalterne rangen als aanvoerder zouden optreden. Van Dam zag het scherp voor zich. In de reserveofficier, het coproduct van school en leger, zouden burger en militair tot één persoon – die van de weerbare vaderlander – worden verenigd. Via hem zou de kloof tussen volk en leger worden overbrugd.[26]

Van Dam deed zijn uiterste best zijn bezieling op zijn publiek over te brengen. Hij moest ook wel, kan men zeggen, want het welslagen van het reservekader was compleet afhankelijk van de vrijwillige medewerking van dat deel van de jeugd waarvoor de uitweg van de dienstvervanging nog altijd openstond. Van het idee om zijn plan op te schorten totdat de persoonlijke dienstplicht een feit was, wilde hij niets weten. Dat was zijns inziens de omgekeerde volgorde. Eerst moest men – en dat was bij uitstek de taak van de beroepsofficier – trachten onder de bevolking, zoals hij zei, "den militairen volksgeest op te wekken". Het reservekader, dat volk en leger nader tot elkaar bracht, kon daarbij een goed hulpmiddel zijn. Pas nadat dit instituut de natie voldoende geestdriftig had gestemd, had het volgens hem zin de dienstvervanging af te schaffen. Eerst het maatschappelijke elan en dan pas de wet. "Wetten en instellingen toch zijn onmachtig als de bezielende kracht ontbreekt, die haar 't leven schenkt."[27] Uit deze woorden zou men

kunnen opmaken dat Van Dam het oneens was met de strijdwijze van de ADVB, die regelrecht op een wettelijk verbod van de dienstvervanging aanstuurde, maar zelf trok hij als actief bondslid deze conclusie niet. Kennelijk vond hij dat er meer dan één middel nodig was om Nederland tot een strijdbare geuzennatie te hervormen.

Van Dam moest enige jaren geduld hebben, maar in 1893 werd zijn reservekader dankzij Seyffardt werkelijkheid. Het besluit van de minister en de regelingen die eruit voortvloeiden, kwamen vrijwel overeen met zijn oorspronkelijke voorstel. Jongens tussen de 17 en 24 jaar oud konden een zesjarige verbintenis bij het reservekader afsluiten. Deden zij dat vóór de loting, dan waren zij van militiedienst vrijgesteld. Zij moesten wel een bepaald opleidingsniveau bezitten – dat van eind derde klas hbs – en de vooroefening hebben voltooid, zodat zij enigszins beslagen ten ijs kwamen. Die vooroefening ging vanaf nu dus aspiranten voor zowel het militie- als het reservekader leveren. Wie tot dit laatste instituut toetrad, was tot aan zijn bevordering tot reservesergeant verplicht per jaar in het leger acht oefeningen van maximaal één dag bij te wonen en een militaire cursus van een aantal uur per week te volgen. Bovendien moest een lid van het reservekader tijdens de zomermaanden, verspreid over zijn zes contractjaren, in totaal acht maanden in het leger dienen. Wie hoger wilde klimmen dan sergeant, kon zich aanmelden voor een vervolgcursus die uitzicht bood op promotie tot de speciaal voor het reservekader ingestelde rang van vaandrig. De volgende stap zou dan zijn de benoeming tot tweede luitenant.[28]

Het reservekader kreeg een warm onthaal. Het algemene gevoelen was dat Nederland erdoor aan kracht zou winnen, terwijl de jeugd erdoor werd gesterkt. *Het Vaderland* riep op deze kans op toenadering tussen volk en leger gretig te grijpen. "De burgermaatschappij begrijpe welke nieuwe banen haar geopend worden, zij grijpe de verzoenende hand, haar van militaire zijde thans aangeboden."[29] Dergelijke uitlatingen waren in de pers schering en inslag.[30] Van Dam van Isselt liet zich niet onbetuigd met twee artikelen in het algemene studentenblad *Minerva* en een optreden voor de Vereeniging van Leeraren aan Inrichtingen van Middelbaar Onderwijs.[31] De onderwijswereld betuigde spontaan haar instemming. Niet alleen docenten maar ook scholieren bliezen hun partijtje mee. Zo spoorden vijftien gymnasium- en hbs-klanten in een circulaire hun medeleerlingen aan hun militaire plicht, nu die zo draaglijk was gemaakt, niet langer te verzaken. "Nu geen laffe uitvluchten meer", klonk het stoer.[32] Van deze positieve reacties namen de militaire bladen, die het reservekader zelf ook verwelkomden, met blijdschap kennis. Wellicht zou de burger eindelijk zijn verantwoordelijkheid nemen. "Zoo worde niet door dwang", schreef kapitein Cool, "maar vrijwillig, overeenkomstig onze liefde voor vrije instellingen, de band nauwer gelegd tusschen volk en leger!"[33] Ook *De Militaire Spectator* was hoopvol, maar voor het blad bleef het een zaak van eerst zien en dan geloven.[34]

Niet iedereen was blij met het reservekader. Een zekere Z. schreef in het *Nieuws van den Dag* dat de meeste officieren er geen vertrouwen in hadden. Hun klacht was dat het legerbestuur te veel water bij de disciplinaire wijn had gedaan. Deze gevaarlijke tegemoetkomendheid bestond vooral hieruit dat de kaderreservist tijdens zijn verbrokkelde opleiding van acht maanden niet in de kazerne hoefde te wonen.[35] Volgens generaal J.H.

Kromhout deed het reservekader te veel aan militair geliefhebber denken.[36] Een andere criticaster, luitenant A.J. Morks, voorzag een verburgerlijking van het leger.[37] Dit tegengeluid werd door de verdedigers van het reservekader met verve gepareerd.[38] Zij waren bevreesd dat conservatieve krachten in het leger stilletjes loerden op een kans dit instituut zo snel mogelijk de doodsteek te geven. De opvolger van Seyffardt als minister, generaal Schneider, die voor een behoudend man werd aangezien, was het eerste doelwit van die argwaan. Toen hij het besluit van zijn voorganger op een aantal punten aanpaste, trof hem het verwijt dat hij de regeling wilde uitkleden. De minister ontkende dat echter in alle toonaarden. Hoe dat ook zij, feit is dat het reservekader flink groeide. Toen Schneider in 1897 de politiek verliet, telde het 440 leden. In dat jaar werden ook de eerste vier reserveofficieren benoemd. Dat was mooi maar hoe zat het ondertussen met de persoonlijke dienstplicht?

Het wachten daarop was bijna gedaan. De verkiezingen van 1897 brachten een meerderheid van 48 liberalen en vier radicalen naar de Tweede Kamer, op basis waarvan N.G. Pierson een nieuw kabinet vormde. Deze energieke ministersploeg, die tot 1901 in het zadel bleef, wist vooral op het terrein van de sociale wetgeving veel te presteren. De portefeuille van Oorlog kwam in handen van generaal Eland, die we al als bestrijder van Tindal in actie zagen. Hij had toen ook steun betuigd aan de plannen van Bergansius.[39] Eland, die ruim baan kreeg de levende strijdkrachten te reorganiseren, wilde in daadkracht niet voor zijn collega's onderdoen. Was de grote legerhervormer nu in aantocht? Wellicht, maar de minister wilde niet te hard van stapel te lopen. Indachtig de moeizame discussie over het wetsontwerp van Bergansius besloot hij op zeker te spelen en eerst de motie van Rutgers van Rozenburg te verzilveren. Hij stelde voor de Militiewet op een aantal punten te wijzigen. Artikel 4 moest gaan luiden: "Een ieder, die tot de dienst bij de militie verpligt is, is gebonden zijn dienst in persoon waar te nemen." Dit voorstel bracht voor- en tegenstanders van de dienstvervanging nog eenmaal op de been.[40] De strijd was echter al gestreden. Op 1 juni 1898, 25 jaar na de eerste poging van Van Limburg Stirum, stemde een ruime meerderheid van 72 Kamerleden in met de persoonlijke dienstplicht. Alle katholieken, Schaepman uitgezonderd, stemden tegen.[41] Kort daarop ging ook de Eerste Kamer akkoord.

De buit was eindelijk binnen. De ADVB kon zich opheffen. Op 2 augustus 1898, na afloop van de laatste vergadering, toog een aantal leden naar het graf van Van Limburg Stirum om de oprichter een bloemenhulde te brengen.[42] Buiten dit fraaie gebaar deden zich geen festiviteiten voor. De militaire publicistiek verkeerde niet in een overwinningsroes. Wie verwachtte in de legerbladen stukken aan te treffen waarin de wetswijziging als een mijlpaal werd gevierd, kwam bedrogen uit. Op het eerste gezicht is het ontbreken van een feeststemming merkwaardig. Binnen en buiten de ADVB hadden officieren zich jarenlang ingespannen voor afschaffing van de dienstvervanging. Steeds weer hadden zij hun publiek voorgehouden dat deze maatregel de manier was om de relatie tussen volk en leger te verbeteren. Steeds weer hadden zij de persoonlijke dienstplicht als de panacee voor alle legerkwalen voorgesteld. Waarom was er dan nu zo weinig blijdschap?

De militaire pers gaf zelf op deze vraag geen antwoord. Toch lag dat antwoord wel voor de hand. De afschaffing van de dienstvervanging had zo lang op zich laten wachten dat niemand zich nog oprecht kon verheugen. Het had allemaal veel eerder moeten gebeuren, was de teneur. Dit ongeduld werd des te sterker gevoeld omdat het te verwachten gunstig effect van de persoonlijke dienstplicht op de verhouding tussen volk en leger niet van de ene op de andere dag merkbaar zou worden. Volgens sommige auteurs zou dat zelfs een generatie duren. Bovendien gingen de militaire auteurs de invoering van de persoonlijke dienstplicht nu vooral zien als slechts het begin van een ongetwijfeld nog veel weerstand oproepende modernisering van de levende strijdkrachten.[43] Volgens kolonel Boonacker kon de vlag nog niet uit, omdat het op voorhand zeker leek dat de voorstellen van Eland, ongeacht hun precieze inhoud, het in het parlementaire strijdperk zwaar te verduren zouden krijgen.[44] De hamvraag was nog steeds in hoeverre de gegoede burgerij werkelijk bereid zou zijn haar bevoorrechte positie op te geven en haar militaire verantwoordelijkheid te nemen. Het was moeilijk te geloven dat zij plotsklaps van haar kazernevrees was genezen.[45]

Het debat over het legerstelsel was in de militaire pers al volop aan de gang, of, beter gezegd, het was nooit gestopt. Na het mislukken van de wetsontwerpen van Bergansius en Seyffardt werd die strijd grimmiger. Een voorlopig hoogtepunt was de felle pennenstrijd over de duur van de eerste oefening in 1898 en 1899. In deze confrontatie, die mede verklaart waarom de militaire pers in die jaren verre van opgetogen was, botsten twee visies over de legervorming frontaal op elkaar. Dat in de tweede helft van de jaren negentig de polemiek binnen het officierskorps sterk opleefde, was mede het gevolg van het feit dat de persoonlijke dienstplicht de discussie niet langer domineerde. De gerichtheid op dit vraagstuk had ertoe geleid dat de meeste officieren de zwakte van het leger vrijwel volledig aan burgerlijke onwil hadden geweten. Het was dan ook geen toeval dat het verdwijnen van de dienstvervanging samenviel met een heropleving van de kritiek op de eigen militaire organisatie. Vooral de dissidente groep rond *De Landsverdediging* begon een felle oppositiecampagne waarin zij de achterlijkheid van het eigen officierskorps als de hoofdoorzaak van de slechte verhouding tussen volk en leger aanwees. Dat was sinds de jaren zestig niet meer in die mate gebeurd. De redactie van dit blad verweet de officieren dat zij te gemakzuchtig de gebreken in het leger aan de plaatsvervanging hadden toegeschreven, onder het mom van "aan ons ligt 't niet!"[46]

De Landsverdediging zette zich af tegen wat het blad zag als de starre behoudzucht van de "heerschende partij in het leger". Volgens dit blad werd in het autoritaire leger het leveren van kritiek nog altijd als een vorm van insubordinatie gezien.[47] Het tijdschrift riep zichzelf in 1894 uit tot het orgaan van de "jonge partij in het leger", die – klein maar vastberaden – de officieren uit hun Duitse hypnose wilde bevrijden en alle sleur en mufheid uit de kazernes wilde verdrijven.[48] Drie jaar later stelde een zekere Luctor het blad op één lijn met het bekende periodiek van de Tachtigers: "En zooals de Nieuwe Gids zijn bliksemen smeet midden in de braaf-burgerlijke huishouding der Nederlandsche letteren – zoo rammeide de Landsverdediging aan menig met bouwval dreigend steunpunt van de nauw omwalde versterking, waarin de huishouding van de Nederlandsche

militairen schuilhoekje speelde."[49] In 1898, tijdens de inhuldigingsfeesten, sprak de redactie onder het pseudoniem Investigatores koningin Wilhelmina rechtstreeks aan: "In de oogen van velen zijn wij rebellen, oproermakers, vijanden van Uw Troon." De vorstin kon echter gerust zijn. *De Landsverdediging* was een trouwe dienaar, maar dan wel één die haar terzijde stond, niet door goede sier te maken, maar door haar onverbloemd de waarheid te zeggen over de miserabele staat waarin de krijgsmacht zich bevond.[50]

De Landsverdediging weigerde bij het aantreden van de vorstin ostentatief een oranjekleurig feestnummer uit te brengen, omdat er niets te vieren viel zolang de natie weerloos was. Volgens Investigatores slokte het leger als een "geldverslindende parasiet" miljoenen guldens op waardoor tal van sociale hervormingen geen doorgang konden vinden. Hun diagnose was dat de militaire middelen erg ondoelmatig werden besteed, met als resultaat een dure maar ondeugdelijke defensie. Nederland bezat een kostbaar kazerneleger dat zich in een zinloze vredesroutine verloor en totaal niet op zijn oorlogstaak was voorbereid. De meeste officieren werden volledig in beslag genomen door de talloze regels die het uitwendige militaire leven bepaalden. Door hun obsessie met uiterlijk vertoon was het leger als een appel die aan de buitenkant geurde en glansde maar binnenin door en door rot was. "Och Gij militairisten van alle rangen, wilt toch bedenken, dat krijgstucht geen geur en geur geen krijgstucht is, dat krijgstucht met geur doet denken aan aangekleede marmeren beelden en geur zonder krijgstucht aan geschminkte teringlijders."[51] *De Landsverdediging* zette de lijn voort van *De Nieuwe Spectator*, die eveneens had geoordeeld dat het leger te veel een doel op zich was en leed aan de ziekelijke zucht buitenlandse vormen te kopiëren. Voor beide bladen golden de vele wijzigingen in het uniform, die nooit een degelijk nationaal tenue opleverden, als het toppunt van het militaire navelstaren.[52]

De Landsverdediging zette bij het zoeken naar de schuldigen aan Nederlands militaire zwakte het eigen officierskorps in de beklaagdenbank. Zij schroomde niet dit trotse korps van leugen en bedrog te betichten. Daarmee stond zij lijnrecht tegenover de overige militaire bladen die de militair doorgaans als slachtoffer van burgerlijke onverschilligheid voorstelden. Volgens Investigatores had het leger dit gebrek aan belangstelling grotendeels aan zijn eigen introverte houding te danken en aan zijn neiging zich van de burger af te zonderen. De officier leefde daardoor in een schijnwereld waarin hij druk in de weer was met papier schuiven en andere lege vredesrituelen. In dat militaire Potemkin-dorp gold de ongeschreven wet dat men vooral niet kritisch mocht zijn omdat anders de façade die de ruïneuze staat van het leger verborgen hield, zou instorten. Wie carrière wilde maken, deed er goed aan zijn mond te houden en "een braaf krijgstuchtsgezicht" te trekken. *De Landsverdediging* verweet de officier dan ook dat die, om zijn bureauleven niet te verstoren en zijn promotieglazen niet in te gooien, zweeg, terwijl hij het van woede en frustratie zou moeten uitschreeuwen. Zo riep dit tegendraadse tijdschrift niet het beeld op van de lijdende maar van de verzakende officier.

De aanklacht reikte verder. *De Landsverdediging* verweet de officier dat hij medeplichtig was aan het ophouden van de schone schijn en het verdoezelen van gebreken. Van alle bezieling beroofd, draaide hij zuiver pro forma zijn diensten en wilde hij geen slapende honden wakker maken om zijn evenzeer op rust en routine gestelde chefs niet te ontrieven. Naast Luctor wees vooral een zekere Soldenier erop hoezeer al het gepraat over militaire

eer haaks op de duffe praktijk van alledag stond. Officieren hadden de mond vol van krijgstucht, maar gaven nooit het goede voorbeeld. Zij groetten hun minderen niet of nauwelijks, zij raffelden oefeningen af, zij waren vaak al vóór vier uur van de kazerne vertrokken, kortom zij liepen de kantjes eraf. Elke jonge luitenant doorliep de "leerschool der leugen", waarin hij leerde recht te praten wat krom was, te sjoemelen met schietresultaten en beoordelingen bij elkaar te fantaseren van miliciens die hij niet kende. Inspecties waren één groot toneelstuk waarin iedereen braaf meespeelde. "Het inspectie-watertonnetje met de inspectie-drinkglazen is opgesteld; in een woord de compagnie is *en scène* gezet."[53] Wat maakte het uit, als het op papier maar klopte. Hoewel Soldenier toegaf dat hij uit lafheid meedeed aan het invullen van de dagelijkse "sleur- en leugenrapporten", was in zijn ogen de oude garde van "spectatorianen en krijgswetenschappers" de ware schuldige: "uw partij heeft mijn jeugdig officiersbestaan vergiftigd, genoodzaakt als zij mij heeft mee te liegen, mee te knoeien, mee te boemelen zonder nut."[54]

Deze woorden schoten luitenant-kolonel Buys in het verkeerde keelgat. Deze officier van de oude stempel koelde zijn woede in een stuk in het dagblad *De Avondpost* van 20 april 1899. Niemand had volgens hem het recht de eerlijke overtuiging en toewijding van het officierskorps verdacht te maken. Hoeveel militairen spanden zich niet tot het uiterste in om het beste van het leger te maken ondanks de geringe medewerking van de burgerij? Wie zo aanmatigend sprak als Soldenier moest het lef hebben zijn naam bekend te maken en "niet als een Javaansche ketjoe, met een met olie besmeerde huid en het gelaat zwart gemaakt of achter een masker verborgen, in het donker rondsluipen, om het gevaar te ontloopen van gegrepen of herkend te worden".[55] De brief van Buys was voor Investigatores aanleiding zich nu ook beledigd te voelen, omdat hij suggereerde dat hun blad met opzet onwaarheden debiteerde.[56] Nadat Buys in een tweede stuk in *De Avondpost* dapper had verklaard geen jota van zijn aantijgingen terug te nemen, beschuldigde de redactie hem van eerloos gedrag. "Zoo doet men in achterbuurten."[57] Soldenier bleef weigeren zijn naam te zeggen en zich vrijwillig "bloot te stellen aan de welwillende tortures, die ons eerzaam leger er op na houdt tot noodzakelijke aanvulling van de officieele rechtsmiddelen".[58] Voortaan ondertekende hij zijn artikelen met Soldenier-Ketjoe.

Het bleef gissen wie de rebellen van *De Landsverdediging* waren. Ook tegenwoordig valt daarover weinig met zekerheid te zeggen. Eigenlijk staat alleen vast dat luitenant J. Tersteeg tot de vaste medewerkers van dit tijdschrift behoorde. Onder de pseudoniemen Luctor en Soldenier leverde hij de pittigste bijdragen. Op zestienjarige leeftijd was hij op de KMA beland. Toen hij in 1895 de luitenantsepauletten kreeg uitgereikt, was in hem ook de liefde voor de letterkunde ontluikt. Hij bouwde een gevarieerd oeuvre op van gedichten, novellen, historische artikelen en stukken voor het *Dagblad van Gouda*.[59] Wellicht was het zijn walging van alles wat braaf en burgerlijk was die hem in contact bracht met de groep radicale en socialistische auteurs die onder leiding van Herman Heijermans van 1897 tot 1901 *De Jonge Gids* uitgaven. Voor dat blad schreef hij onder eigen naam een tweetal novellen. Hoewel die tamelijk onschuldig waren, begaf hij zich daarmee op glad ijs. Zijn driestheid kende echter grenzen, want zijn betrokkenheid bij *De Landsverdediging* hield hij wijselijk voor zijn chefs verborgen.

Buys zou wellicht niet uit zijn slof zijn geschoten, als *De Landsverdediging* niet nadrukkelijk partij was in het conflict over de duur van de eerste oefening dat juist toen zijn hoogtepunt bereikte. De suggestie van dit blad dat "we er een water-en-melk-krijgstucht en prutsoefeningen op na houden"[60], dreef de spot met de orthodox-militaire voorkeur voor een lang verblijf in de kazerne. In 1874 had minister Weitzel de oefentijd voor het gros van de miliciens naar twaalf maanden gebracht en sindsdien was die termijn niet meer gewijzigd. Jarenlang was er weinig discussie over dit vraagstuk, totdat Seyffardt in 1888 begon met zijn campagne voor een algemene dienstplicht met korte oefentijd.[61] Toen hij minister was geworden, liet hij de duur van de eerste oefening weliswaar ongemoeid, maar hij ging er wel toe over op ruime schaal miliciens na acht maanden met winterverlof naar huis te sturen. Hij meende dat de troep tijdens het koude seizoen toch alleen maar met nutteloze karweitjes en geestdodende theorie werd zoet gehouden. Seyffardt wilde zo proefondervindelijk vaststellen dat de eerste-oefentijd wel degelijk korter kon.[62] Deze maatregel, die hem op felle kritiek van de militaire pers kwam te staan, werd door zijn opvolger Schneider teruggedraaid.[63]

De geest was hiermee niet terug in de fles. Op 27 november 1896 rakelde kolonel Boogaard de kwestie in de VBK weer op. De oprichter van *De Militaire Gids* had kort daarvóór zijn publieke rentree gemaakt. In 1893 had hij zijn redacteurschap tijdelijk aan een ander overgedragen, omdat het legerbestuur zijn werk voor dat blad onverenigbaar achtte met zijn nieuwe functie van regimentscommandant. Na zijn pensionering ging hij na een afwezigheid van drie jaar weer als redacteur aan de slag.[64] Als vrij man veroorloofde hij zich plots een kritischer houding. Hij nam afstand van de meerderheid van het officierskorps, die hij nu verweet "eenzijdig en conservatief in hare beschouwingen te zijn", omdat zij alleen oog voor het legerbelang had. De insteek van zijn VBK-lezing was dat de militair zich met minimumeisen tevreden moest stellen om zo het vertrouwen van de burger te winnen. Hij bond zijn gehoor op het hart niet te luisteren naar "de stem van het ongezonde militairisme, dat meer denkt aan eigen voordeel, dan aan het landsbelang".[65] Volgens Boogaard was het goed mogelijk de duur van de eerste oefening tot zes maanden te beperken, mits de beschikbare tijd doelmatig werd besteed. De krijgstucht hoefde hier niet onder te lijden. "In ernst, wie geen kans ziet om een normalen rekruut – van enkele ongezeggelijke naturen spreek ik niet – in zes maanden tijd, de beginselen van discipline te leeren, zal die taak evenmin in een jaar of in twee jaar tot een goed einde brengen."[66]

Na Boogaard was de beurt aan kapitein J.C. Swaving. In 1897 publiceerde deze artillerist de brochure *Toekomstige legervorming*, waarin hij uitlegde dat een tweeledig legerstelsel – zoals voorgesteld door minister Seyffardt – niet deugde. "*Buiten* het leger is geen krijgstucht, dus geen militaire exercitie denkbaar", schreef hij.[67] Tegelijkertijd distantieerde hij zich van de aanhangers van het stelsel van Bergansius. Deze "conservatieve richting" zocht vergeefs aansluiting bij Duitsland en Frankrijk, die er met behulp van een oefentijd van twee tot drie jaar een quasi-beroepsleger op nahielden. Een klein land kon zich een dergelijk leger niet veroorloven, omdat het een relatief groot contingent moest oproepen om daarmee de numerieke achterstand ten opzichte van die grote landen enigszins te compenseren.[68] Volgens Swaving moest het kleine Nederland met een "minderwaardig"

legerstelsel genoegen nemen. Het moest een compromis sluiten tussen gehalte en getal ofwel tussen het Pruisisch en Zwitsers model. Via deze middenweg kwam hij uit bij een totale diensttijd van 10½ jaar en een jaarlijkse lichting van 20.000 rekruten. Deze lastenverzwaring zou worden gecompenseerd door een inperking van de oefentijd tot acht maanden. Met deze eenvoudige formule meende Swaving de legerpuzzel, waarover menig officier zijn hoofd al had gebroken – hoe krijgen we voor hetzelfde geld een beter leger? – te hebben opgelost.

Een anonieme officier wiens signatuur uit de drie sterren van zijn kapiteinsrang bestond, sprak in *De Militaire Spectator* zijn afkeuring uit over Swavings brochure. De recensent gaf de auteur echter eerst een compliment, omdat deze de opvatting verdedigde dat het leger het monopolie op militaire oefening diende te hebben. Daarna werd Driestar minder vriendelijk. Volgens hem beging Swaving, door voor een minderwaardig legerstelsel te kiezen, de doodzonde kwaliteit aan kwantiteit te offeren. Kleine staten moesten juist zorgen dat hun legers in ieder geval in gehalte niet voor die van de grote mogendheden onderdeden. Deze artillerist besefte kennelijk niet hoe lastig en tijdrovend het was een burger tot een goed soldaat om te vormen. Discipline kwam niet zomaar aanwaaien. "Heeft dan, zouden wij willen vragen, het Nederlandsche volk van huis uit een zoo bijzonderen aanleg voor den wapenhandel, dat wij daarin aanleiding kunnen vinden tot het invoeren van een oefeningstijd, zoo beduidend korter dan bij onze naburen wordt aangetroffen, welke op militair gebied hunne sporen verworven hebben? Wie zal dat kunnen, wie zal dat durven beweren?"[69]

Swaving liet zich niet uit het veld slaan. In *De Militaire Gids* legde hij uit waarom het verlangen van de conservatieve *Militaire Spectator* om gelijkwaardig aan Duitsland te worden, onbereikbaar was. De bestaande oefentijd van twaalf maanden moest dan minstens tweemaal zo lang worden: een volstrekt irreële optie. "Overbodig hierop verder in te gaan (...). De minderwaardigheid der legers van de kleine mogendheden, allerwege erkend, is een *feit*, waaraan niet te veranderen valt."[70] Driestar, die door zijn redactie werd gesteund, reageerde per ommegaande. Ten onrechte, schreef hij, probeerde zijn opponent de *Spectator* in de conservatieve hoek te drukken. Dit politiek kleurloze blad was juist het orgaan van het redelijke midden, immer strijdend tegen de waan van de dag en tegen een gevaarlijk man als Swaving, die voor de Zwitserse verleiding bezweek. "Eens op de helling der minderwaardigheid staande, glijdt men onverbiddelijk naar den algemeenen oefenplicht, welke voor onze natie in ons oog nog altijd gelijk staat met het scheppen van tuchtelooze benden."[71] Daarna was de beurt weer aan Swaving om te beweren dat de *Spectator* binnen het leger steeds minder populair werd.[72] Vooral steeds meer jongere officieren raakten overtuigd van de noodzaak van een kortere oefentijd, zo constateerden ook andere auteurs in *De Militaire Gids*.[73]

De Militaire Gids had gelijk. Een groeiend aantal officieren omarmde het idee van een kortere oefentijd.[74] Seyffardt, die aanvankelijk vrijwel alleen had gestreden, voelde zich steeds sterker staan, mede omdat deze kwestie door de komst van de persoonlijke dienstplicht ook buiten het leger meer aandacht begon te trekken. De kiezers kregen nu immers een direct belang bij de vraag hoe lang de miliciens in de kazerne moesten vertoeven.[75] Seyffardts gevoel van triomf werd nog versterkt doordat van de officieren die hem in

1890 in de VBK hadden geattaqueerd, er inmiddels één zijn mening had herzien. Deze bekeerling was niemand minder dan minister Eland, die zich, zo bekende hij in de Kamer, meer in de zaak was gaan verdiepen en tot de slotsom was gekomen dat het inderdaad weinig zinvol was – en zonde van het geld – de onbereden troepen tijdens de wintermaanden onder de wapenen te houden.[76] Daarom besloot hij in oktober 1897 de regeling van Seyffardt in ere te herstellen. Het volgend jaar zou het merendeel van de miliciens slechts acht maanden, van maart tot en met oktober, worden geoefend. De hoeders van het orthodox-militaire gedachtegoed, die in de veronderstelling hadden geleefd dat Eland aan hun kant stond, waren onaangenaam verrast. Het Kamerlid oud-kapitein M. de Ras sprak namens de meerderheid van het officierskorps zijn afkeuring uit.[77] Op aandringen van Schimmelpenninck van der Oye beloofde de minister overigens dat hij zijn maatregel zou opvatten als een proef en de uitkomst ervan onbevangen zou beoordelen.[78]

Terwijl de militaire gemeenschap vol spanning de uitkomst van Elands proef afwachtte, gooide luitenant W.C. Schönstedt olie op het vuur. Hij gaf een vlugschrift uit onder de niet mis te verstane titel *De Nederlandsche infanterie. Poging tot het winnen van aanhangers voor een stelsel van uitgebreider militie-contingent met een eerste oefentijd van 6 maanden voor het wapen der infanterie*. Daarin liet hij zien dat, vanaf het vroegste werk van Stieltjes tot en met de recente brochure van Swaving, de militaire auteurs het er steeds over eens zijn geweest dat het leger getalsmatig te zwak was en dat het aantal geoefende manschappen node moest worden uitgebreid. Evenals Swaving was hij van mening dat men buiten de kazerne geen soldaten kon vormen. Schutterijen of andere vormen van burgerwapening waren uit den boze. Daarom was de enig andere mogelijkheid om de gewapende macht te vergroten een uitbreiding van het militiecontingent. Om de kosten beheersbaar te houden, wilde hij de duur van de eerste oefening bij de infanterie niet tot acht maar tot zes maanden beperken. Hij was ervan overtuigd dat het beroepskader, mits het intelligent te werk ging, in staat zou zijn binnen een halfjaar goede "vredessoldaten" af te leveren. Meer kon men in vredestijd niet bereiken. Kort maar krachtig dienen was beter voor de discipline dan de huidige praktijk van boemelen en bezighouden.[79]

De Militaire Spectator trad nu op volle oorlogssterkte aan. Driestar, de belager van Swaving, zette in een recensie de aanval op Schönstedt in. Ook vier andere officieren, te weten Buys, luitenant D.M.E. de Ridder, kapitein Van Terwisga en kapitein W.F.K. Bischoff van Heemskerck, kregen van het tijdschrift alle ruimte voor een weerwoord. De pennenstrijd was nu op zijn hevigst. De inhoud van de kritiek was steeds dezelfde; het kon niet vaak genoeg worden gezegd. Schönstedt, die nog nooit zelf een compagnie had afgericht, begreep niet hoe moeilijk het was miliciens voor hun oorlogstaak klaar te stomen. De discipline moest, naar een woord van Moltke, worden "*eingelebt*", en dat kostte veel tijd. Wie aan de duur van de oefentijd morrelde, vroeg om een "ontzaglijke menschenslachting". De vijf critici vonden het lichtzinnig dat Schönstedt zijn voorstellen lanceerde, terwijl de proef van Eland nog in volle gang was. Niet minder ergerlijk was dat nu ook *De Landsverdediging* en een aantal anonieme dagbladschrijvers zich als overtuigde zesmaanders manifesteerden.[80] Volgens de theorie van het hellend vlak kon het niet lang duren, vreesde Buys, voordat een auteur zou opperen dat het met vier

maanden ook wel zou kunnen. Driestar constateerde dat het burgerpubliek de militaire wedstrijd in het afdingen op de duur van de eerste oefening met genoegen gadesloeg. De burger koos natuurlijk partij voor de laagste bieder, want iedereen wilde nu eenmaal zo kort mogelijk dienen: "en dan loopen die ijverige propagandisten gevaar, dat men hen *wel* den zesmaandschen oefentijd, doch niet het grootere contingent zal geven". Had Schönstedt dan zijn zin?[81]

De twist over de oefentijd werd zowel door *De Landsverdediging* als door het andere kamp opgevat als een strijd tussen jong en oud; een strijd tussen vernieuwing en behoudzucht volgens de één, tussen onbezonnenheid en ervaring volgens de ander. In werkelijkheid was van een scherpe tweedeling naar leeftijd geen sprake. Zo kreeg Schönstedt een aanval te verduren van de 29-jarige luitenant Thomson. Deze jongste deelnemer aan het debat schreef dat de gevechtservaring die hij van 1894 tot 1896 in Atjeh had opgedaan, hem had gesterkt in de overtuiging dat langdurige training in de kazerne een absolute voorwaarde voor succes op het slagveld was. Op Sumatra zou een leger met slechts zes maanden oefening als kaf voor de wind verstuiven. Militairen die voor een beperking van de oefentijd ijverden, laadden een "ontzettende verantwoordelijkheid" op zich. "Het is voor mij onmogelijk aan te nemen, dat dezulken vermoeden wat het wezen des oorlogs zijn zal!"[82] Schönstedt, die zelf nooit onder vijandelijk vuur had gelegen, was niet onder de indruk van het verbale geweld van deze jonge Ridder MWO. In een nieuwe brochure wees hij erop dat lang niet alle officieren met oorlogservaring tegen een verkorting van de oefentijd waren. Hij noemde daarbij de naam van het liberale Kamerlid, luitenant-kolonel J.B. Verhey, die zich in deze kwestie vierkant achter Eland opstelde. En voor wie het weten wilde, ook deze moedige marinier had in Indië een MWO verdiend.[83]

Schönstedt hield dapper vol dat ook hij een ijzeren discipline wilde smeden. Hij verweet zijn critici dat zij, volgens de mores en methodes van de oude staande armee, de krijgstucht op een diep besef van lijdelijke ondergeschiktheid wilden baseren. Een dergelijke aanpak, die in het Indisch beroepsleger wellicht nog bruikbaar was, was in een leger dat voornamelijk uit miliciens bestond, tot mislukken gedoemd, omdat men daarvoor van de rekruut een ander mens moest maken, "zijn natuur wijzigen en wat u en zoovelen met u zoo mooi uitdrukken: het *zichzelven vergeten*".[84] Die metamorfose was bij de milicien ondoenlijk, ongeacht of die zes, twaalf of twintig maanden diende. Omdat het officierskorps volgens Schönstedt met de mond een krijgstucht beleed die het in de praktijk niet kon waarmaken, was de geest in het leger verziekt. Hij pleitte daarom voor een realistischer begrip van discipline, vergelijkbaar met de wijze waarop een streng schoolmeester daar invulling aan gaf. Karaktervorming moest de officier aan het gezin, de school en de kerk overlaten. Uit deze visie sprak een groot vertrouwen in de burgermaatschappij en haar instituties. En juist dat vertrouwen konden Schönstedts tegenstanders niet opbrengen. Volgens hen gaapte er een grote kloof tussen burger en soldaat. Rekruten moesten in de afzondering van de kazerne niet alleen veel leren maar vooral ook veel afleren, omdat zij met de kwalen van het burgerleven, zoals individualisme, waren besmet.[85]

In het najaar van 1898 deelde minister Eland mee dat het merendeel van de commandanten hem had gerapporteerd dat de achtmaandse oefentijd in de praktijk niet had voldaan. Was zijn proef mislukt? Eland meende van niet. Hij besloot het experiment

met één jaar te verlengen, omdat volgens hem de aangevoerde bezwaren slechts eenvoudig te bestrijden kinderziektes waren.[86] Driestar oordeelde dat de minister geen eerlijk spel speelde, temeer daar hij weigerde de rapporten van de legerautoriteiten openbaar te maken.[87] Elands positie werd er niet steviger op toen de meeste commandanten na het tweede proefjaar een duur van acht maanden nog altijd ontoereikend vonden. Hij had zijn tegenstanders niet kunnen overtuigen, deelde hij de Kamer op 19 december 1899 mee: de invloed van Moltke was te sterk gebleken. Toch hoopte hij dat zij alsnog zouden bijdraaien, omdat er sinds kort nieuwe bewijzen op tafel lagen. De eerste berichten over de in oktober uitgebroken oorlog in Zuid-Afrika leken erop te wijzen dat de Boeren, die nooit van hun leven in een kazerne waren geweest, over het Britse beroepsleger zouden triomferen. Het succes van "onze neven" moest toch zelfs de meest verstokte aanhanger van een lange oefenduur aan het denken zetten.[88]

Toen Eland deze woorden sprak, had hij zijn langverwachte legerwetten al ingediend. Daarin had hij, zoals nog zal blijken, een oplossing voor de kwestie van de duur van de eerste oefening bedacht waarmee hij zijn politieke ondergang inluidde. *De Landsverdediging* maakte dit niet meer mee. Het tijdschrift hield in 1900 plotseling op te bestaan: een heengaan dat in nevelen was gehuld. Was Investigatores de grond te heet onder de voeten geworden? Het was onduidelijk. Wellicht speelde mee dat de redactie, door steeds weer een schepje bovenop haar toch al felle kritiek te doen, uiteindelijk een doodlopende weg bewandelde. Daar kwam bij dat zij geen eigen oplossingen en alternatieven presenteerde. Zij riep wel dapper dat zij "revolutionair" en "rood" was, maar deze kreten leken alleen bedoeld om te provoceren. Erachter ging geen ernstige poging schuil een socialistische visie op leger en defensie te ontwikkelen, zoals *De Nieuwe Spectator* dat in de jaren veertig ten aanzien van het liberalisme wel had gedaan. Hooguit kan men zeggen dat *De Landsverdediging* de militaire en sociale kwestie met elkaar probeerde te verzoenen, door niet alleen op een liefdevolle behandeling van de soldaat aan te dringen, maar ook door het officierskorps erop te wijzen dat het zijn militaire eisen tot het uiterste moest matigen, opdat er voldoende geld ter leniging van de sociale noden zou overblijven. Ook *De Militaire Gids* droeg deze boodschap uit, maar volgens Luctor produceerde dat blad slechts "een herkauwsel, met een weeën bijsmaak".[89] Het was fraaie polemiek, maar weinig productief.

In 1898 was het eindelijk zo ver: de persoonlijke dienstplicht was een feit. Dit gaf in de militaire pers geen aanleiding tot gejuich. Deze maatregel, die lang op zich had laten wachten, was dan ook slechts het begin van een alom noodzakelijk geachte drastische legerhervorming. Het viel nog te bezien of Eland erin zou slagen dit karwei tot een goed einde te brengen. De voortekenen waren in ieder geval niet gunstig, want juist op het moment dat de minister zijn plan moest trekken, woedde er onder de militaire auteurs een felle polemiek over de duur van de eerste oefening. Het officierskorps bleek andermaal ernstig verdeeld. Twee stromingen botsten op elkaar, in de eerste plaats een links-liberale die naar een korte oefentijd streefde, mede om een uitbreiding van het contingent mogelijk te maken. Haar doel was het gehele volk weerbaar te maken op een wijze die draaglijk en betaalbaar was, terwijl zij tegelijkertijd het bestaande kaderleger, dat in haar ogen te

veel op dwang was gebaseerd en een broedplaats voor militarisme was, wilde omvormen tot een burgervriendelijke wapenmacht. Daar stond tegenover de behoudende visie die met het oog op de krijgstucht aan de noodzaak van een lang verblijf in de kazerne vasthield en op het terrein van de legervorming nadrukkelijk kwaliteit boven kwantiteit stelde. Terwijl de eerste groep de dienstplicht als een bekroning van de opvoeding in gezin en school beschouwde, zag de tweede haar veeleer als een correctie op wat de milicien in de burgermaatschappij was aangeleerd.

Een kleine avant-garde van auteurs die het orthodox-militaire denken hopeloos verouderd vond, stookte het vuurtje flink op. De grootste onruststoker was *De Landsverdediging*, die streed tegen alles wat in het leger naar braafheid, gemakzucht, sleur en hypocrisie riekte. Voor het eerst nadat de persoonlijke dienstplicht het krijgsdebat was gaan domineren, was er weer een groep (anonieme) auteurs actief die de slechte staat van de defensie grotendeels aan het eigen officierskorps weet. Zij riep het beeld op van de verzakende officier. Het blad was zeer kritisch, maar presenteerde geen eigen program, hetgeen mede verklaart waarom zijn invloed uiteindelijk beperkt bleef. Wie wel een eigen program had en dat ook gretig uitdroeg, was Van Dam van Isselt, een meester in het schilderen van idealistische vergezichten. Het lonkend perspectief dat hij bood, was dat van een samenleving waarin alle afscheidingen tussen volk en leger waren verwijderd. In de persoon van de reserveofficier moest de zo funeste tegenstelling tussen burger en militair worden opgelost. De krijgshaftige Boeren uit Zuid-Afrika en de geuzen uit het eigen verleden bewezen hem dat die samensmelting mogelijk was. De militaire meerderheid was daar niet zo zeker van. Zij stond sceptisch tegenover zijn verwachting dat de natie zo krachtig kon worden geënthousiasmeerd dat zij geheel vrijwillig aan haar militaire verplichtingen zou (blijven) voldoen. Zij hield het erop dat een goede legervorming de elementen dril en dwang niet kon ontberen. De burger moest in het belang van de natie tot een in het isolement van de kazerne te vervullen dienstplicht worden gedwongen.

Hoofdstuk 18

Een taak in de opvoeding

De Landsverdediging riep het beeld op van de verzakende officier, die niet in zijn minderen geïnteresseerd was en die niet besefte dat zijn uit oude tijden overgeleverd begrip van krijgstucht steeds meer op gespannen voet met de omgangsvormen buiten het leger kwam te staan. Het tijdschrift portretteerde de officier als een introvert persoon die op zijn vakgebied weliswaar deskundig was maar die geen benul had van de maatschappelijke ontwikkelingen om hem heen. De impressies van dit blad vormden een pijnlijk contrast met het verheven beeld dat het officierskorps van zijn eigen rol placht te schetsen. Ook tijdens het debat over het wetsvoorstel van Bergansius, in het voorjaar van 1891, was er vooral van confessionele zijde veel kritiek op het falend leiderschap van het officierskorps geuit. In dit hoofdstuk komt aan bod hoe mede naar aanleiding van deze kritiek militaire auteurs tot de overtuiging kwamen dat de officier zich meer om het lot van de soldaat moest gaan bekommeren. Hij had, zoals men zei, een belangrijke sociale taak te vervullen. Hij moest deelgenoot worden in het grote project van de volksopvoeding. Zoals zal blijken, draaide die opvoedingstaak in de praktijk vooral uit op een pogen de invloed van het socialisme in de gelederen te bestrijden.

De problematiek was oud. Al ruim vóór 1870 hadden militaire auteurs, onder wie Lodewijk Mulder, betoogd dat de officier zich tegenover zijn ondergeschikten als een vaderfiguur behoorde te gedragen. Hij moest zich hun lot aantrekken en hun enige beschaving bijbrengen. Dit appèl was niet geheel aan dovemansoren gericht geweest. In diverse garnizoenssteden hadden officieren kantines gesticht, die de militair enige huiselijkheid boden. Controversieel was wel dat de meeste van die lokalen sterke drank schonken. Deze praktijk kwam de militaire autoriteiten vooral op kritiek vanuit confessionele hoek te staan. Als de officieren zich werkelijk om de zedelijke verheffing van hun soldaten bekommerden, zo ging het verwijt, dan zouden zij het alcoholgebruik, dat vele jonge levens ruïneerde, juist uit de gelederen verbannen. Het militaire antwoord hierop luidde dat men de soldaten beter onder toezicht een paar glazen kon laten nuttigen dan dat zij hun dorst lesten in kroegen buiten de kazerne, waar de jenever vaak van slechte kwaliteit was.[1] Daarnaast hadden de kantines volgens menig officier nog een belangrijke functie. Zij moesten de miliciens ervan weerhouden de militaire tehuizen te bezoeken, omdat deze op kerkelijke

leest geschoeide instellingen bijdroegen "tot het bevorderen van ultra-godsdienstige richtingen en veelal oorzaak zijn van verdeeldheid en tweedracht".[2]

Meer nog dan de kantine had de kazerneschool de potentie het leger een belangrijke rol in de volksopvoeding te laten spelen. Jaarlijks kregen duizenden militairen in de wintermaanden elementair onderricht in lezen, schrijven en rekenen. Dit onderwijs, dat aanvankelijk was opgezet om beroepssoldaten voor een bevordering tot korporaal of sergeant geschikt te maken, werd jarenlang gratis aan de zogeheten bataljonsscholen gegeven. Deze werden echter in 1850 opgeheven, omdat er toen met het Instructie-Bataljon een aparte instelling voor de vorming van beroepskader in het leven werd geroepen. Daarmee verdween het lager onderwijs echter niet uit het leger. Leergierige militairen konden voortaan tegen betaling bij de zogeheten huishoudelijke scholen terecht. In 1868 maakte minister Van Mulken dit onderwijs weer gratis, terwijl hij het tegelijkertijd verplicht stelde voor alle vrijwilligers en miliciens die het lezen en schrijven onvoldoende machtig waren. Hij nam deze maatregel in de overtuiging dat hoe groter de geestelijke ontwikkeling van de soldaat was, des te groter zijn praktische waarde zou zijn. Tevens zou de man van de kennis die hij in het leger opdeed, in zijn latere burgerbestaan profijt kunnen trekken.[3]

Hoewel als gevolg van de maatregelen van Van Mulken het aantal schoolgaande militairen flink toenam, was er weinig reden tot tevredenheid. Dat vond althans luitenant L. Tissot van Patot, die in 1873 een brochure schreef, bedoeld om de burger voor het lager onderwijs in de kazerne te interesseren. Hij stelde vast dat de resultaten ervan tegenvielen, omdat de leerkrachten niet competent waren. Voor de klas stonden in de regel onderofficieren die de lesstof nauwelijks meester waren, laat staan dat zij specifiek voor deze taak waren opgeleid. Volgens Tissot van Patot kon de huishoudelijke school in de strijd tegen het analfabetisme veel beter presteren, mits burger en militair dieper van het publieke belang ervan doordrongen zouden raken. Daarvoor moest het kazerneonderwijs uit zijn isolement worden gehaald. Hij stelde voor om naar Belgisch voorbeeld een militaire kweekschool op te richten waar men onderofficieren het vak van onderwijzer kon bijbrengen. Tevens beval hij aan burgeronderwijzers naar het leger te lokken door hun een aantrekkelijk vrijwilligerscontract aan te bieden, waardoor het onderwijs in het leger een forse kwaliteitsimpuls zou krijgen. Ook leek het hem een goed idee als miliciens in de avonduren les van (burger)schoolmeesters zouden ontvangen.[4]

De brochure van Tissot van Patot lokte een aantal positieve reacties uit. In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* bracht een recensent hem hulde omdat hij een publiek belang dat achter hoge kazernemuren schuilging, zichtbaar had gemaakt.[5] Als de miliciens goed lager onderwijs kregen, zo heette het in *De Tijdspiegel*, zou de samenleving hen "met interest" terugontvangen.[6] Tissot van Patot kreeg echter ook kritiek. Zijn ideeën stonden namelijk haaks op de overtuiging van veel militaire auteurs, onder wie Booms, dat de armee niet het werk van andere staatsinstellingen, in dit geval het openbaar onderwijs, op zich moest nemen. "Het leger is niet eene groote succursaal van de lagere scholen, waarin de militien het onderricht komt ontvangen, dat hem te huis niet gegeven werd", schreef een anoniem officier.[7] Een waarschuwing als deze paste in het liberaal-militaire streven naar meer doelmatigheid, dat zich mede uitte in een afkeer van de vele oneigenlijke taken die de militairen, bijvoorbeeld als gevangenisbewaarder of ordebewaker, verrichtten.

Ook het Depot van Discipline, waar een harde kern van door drankzucht ontspoorde vrijwilligers haar straf uitzat, stond om die reden aan kritiek bloot. Het leger was geen verbeterhuis en al helemaal geen vergaarbak voor individuen die de maatschappij liever kwijt dan rijk was. Onverbeterlijke sujetten moesten juist zo snel mogelijk uit de armee worden verwijderd en desnoods richting de koloniën afgemarcheerd.[8]

Tissot van Patot, die het bij één brochure hield, vond gehoor bij kapitein Van Dam van Isselt. Deze bevlogen idealist placht het leger eerst en vooral te beschouwen als een school in de brede zin van het woord: een instituut waar de jeugd orde en discipline werd geleerd. Tijdens zijn VBK-lezing van 19 december 1878 typeerde hij het leger als een beschavingsmachine die de "minder ontwikkelde zonen des volks" tot betere mensen vormde. Ook prees hij het lager onderwijs dat in gelederen werd gegeven. Maar al gebeurde er veel goeds, het kon beter. In navolging van Tissot van Patot riep Van Dam op tot verdere uitbouw van het kazerneonderwijs. Als het aan hem lag, zouden miliciens pas mogen afzwaaien als zij het lezen en schrijven voldoende onder de knie hadden.[9] Meer uitgewerkt was het ook door hem gedane voorstel op grote schaal onderwijzers te gaan werven. Deze lieden moesten worden overgehaald drie jaar als leerkracht in het leger te dienen. Op deze wijze zouden zij aan hun militieplicht voldoen. Teneinde dit dienstverband attractief genoeg te maken, moest hun uitzicht op bevordering tot sergeant worden geboden, terwijl zij tevens in de gelegenheid moesten worden gesteld één of meer hogere onderwijsaktes te halen. "In het leger brengt men alzoo den schoolmeester en den leerling bijeen, die elkander in de groote burger-samenleving hebben gemist."[10]

Van Dam verwachtte veel van dit voorstel. De onderwijzers die drie jaar lang de wapenrok zouden dragen om daarna naar de burgermaatschappij terug te keren, zouden de band tussen volk en leger helpen versterken. Als voldoende ruchtbaarheid werd gegeven aan het werk dat zij ten bate van de vrijwilligers en miliciens verrichtten – "eene zeer nationale taak (...) op zeer neutraal terrein" –, zou de burger het leger stellig meer gaan waarderen. "De schoolmeester zal in den edelsten zin onze werver worden." Maar dat niet alleen. Deze onderwijzers zouden na afloop van hun contract de militaire geest onder de burgers gaan verspreiden. Onder deze geest verstond Van Dam niet de serviele, losbandige en zedeloze mentaliteit van de oude beroepslegers, maar een sterk zelfbewustzijn, een gehoorzaamheid uit toewijding en een kloekmoedige krijgshaftigheid naar het voorbeeld van de oude Germanen, wier ernst zo gunstig bij de lichtzinnigheid van de Galliërs afstak. Hij riep de schoolmeester uit tot een van de eervolste staatsdienaren, omdat die ervoor kon zorgen dat binnen en buiten het leger de mannelijke deugden als tucht en plichtsbesef weer gingen heersen.[11] Wat gold voor de reserveofficier, zei Van Dam, gold ook voor de onderwijzer met driejarig contract: burger en militair waren in zijn persoon verenigd.

Kool, die Van Dam in een aparte lezing van repliek diende, liet zich ook in dit geval niet door diens geestdrift van de wijs brengen. Hij wees het voorstel niet af, maar omhelsde het evenmin. Nuchter antwoordde hij dat er niets op tegen was het leger meer dienstbaar aan de volksontwikkeling te maken, mits zijn eigenlijke bestemming niet in het gedrang kwam.[12] Van Dam kreeg ook een reactie van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap (NOG), die sceptisch was. In die kring vroeg men zich af of de schoolmeester, die

een eerzaam beroep had, wel de compagnon kon worden van de militair, die zich toelegde op het uitoefenen van geweld. Zou de onderwijzer in het leger niet verruwen en ongeschikt worden voor de omgang met kinderen? Van Dam ging gretig in op een uitnodiging van het NOG om uit te leggen hoe school en leger vruchtbaar konden samenwerken. Militairen werden inderdaad opgeleid om te vernielen en te doden, gaf hij toe, maar dat betekende niet dat hun motieven per definitie onzedelijk waren. Het tegendeel was tegenwoordig het geval, zeker in Nederland, waar het leger louter defensieve bedoelingen had. "Het medearbeiden aan de volbrenging dier taak, zal den onderwijzer niet verlagen, maar wel veredelen en bezielen." Schoolmeesters moesten bij de jeugd vaderlandsliefde en militaire zin aankweken en degenen onder hen die in het leger hadden gediend, zouden daar het best in slagen, omdat zij een levend voorbeeld van plichtsbetrachting waren. "Welk eene bezieling kan daarom uitgaan van den onderwijzer, die zijn ambt aanvaardt met een offer op het altaar van het Vaderland!"[13]

De mogelijkheid van een bondgenootschap tussen school en leger hield de pennen gaande. Luitenant H. Oolgaardt bracht in 1883 een brochure uit waarin hij een variant op het plan van Van Dam van Isselt ontvouwde. Het leek hem realistischer de onderwijzers slechts anderhalf jaar in het leger te laten dienen. Hij geloofde niet dat deze leerkrachten in staat zouden zijn analfabete miliciens te leren lezen en schrijven, want daarvoor duurde de eerste oefening te kort. Daarom zouden zij zich tot herhalingsonderwijs moeten beperken. Tevens wilde hij dat de korpsscholen de miliciens enige staatkundige kennis zouden bijbrengen en hun vaderlandsliefde zouden prikkelen. Hij vertolkte het onder officieren populaire idee dat de militiedienst erg geschikt was, meer nog dan de uitoefening van het stemrecht, om het nationale besef te versterken.[14] Evenals Van Dam wenste Oolgaardt dat deze onderwijzers na afloop van hun diensttijd als ambassadeurs van het leger zouden gaan optreden om de vooroordelen over de krijgsmacht te bestrijden. Waar het om ging, was dat school en leger samen de taak hadden Nederland weerbaar te maken.[15] De reacties op de brochure van Oolgaardt waren gemengd. De bedoeling werd geprezen, maar de haalbaarheid betwijfeld.[16]

Na Oolgaardt liet Kerdijk, de bekende leerplichtactivist, zijn licht over het lager onderwijs in de kazerne schijnen. Hij deed dat in een artikel in *Vragen des Tijds* en daarna, in 1886, in een lezing voor de VBK. Omdat 18% van de miliciens geheel of gedeeltelijk analfabeet was, was volgens hem voor het leger een schone taak weggelegd dit sociale euvel te verhelpen. Helaas moest ook hij constateren dat hiervan in de praktijk weinig terechtkwam. "De waarheid is, dat de huishoudelijke kazernescholen (...) in verre van bevredigenden, ja diep betreurenswaardigen toestand verkeeren."[17] De militaire docenten waren onbevoegd, de leermiddelen gebrekkig en de lokalen bedroevend slecht. Kerdijk wist waarover hij sprak, want hij had diverse kazernes bezocht. In één daarvan was het schoolvertrek zo pover, dat het als paardenstal zou zijn afgekeurd. Hoe deze situatie te verbeteren? Kerdijk ging niet akkoord met de oplossing die door Van Dam van Isselt en Oolgaardt was aangereikt. Hij onderschreef het kritiekpunt van het NOG, terwijl hij als extra bezwaar had dat het inhuren van grote aantallen onderwijzers door het leger ertoe zou leiden dat de burgerscholen een personeelstekort zouden krijgen. Daarom gooide Kerdijk het over een andere boeg. Hij stelde voor leerkrachten van de

gewone lagere scholen tegen een schappelijke vergoeding in de avonduren les aan miliciens te laten geven. Anders dan officieren geneigd waren te denken, zou het toelaten van burgers tot de kazerne niet schadelijk voor de discipline zijn, want er was geen beter tuchtmiddel dan goed onderwijs.[18]

Toen Kerdijk de VBK toesprak, had minister Weitzel zijn plan al afgewezen. De bewindsman begrootte de kosten op 50.000 gulden per jaar en dat vond hij te veel geld voor wat uit militair oogpunt een bijzaak was. Ook luitenant L.M.A. von Schmid, die op de debatavond opponeerde, vond het niet op de weg van het leger liggen het analfabetisme te bestrijden.[19] Bovendien betwijfelden veel officieren of burgeronderwijzers wel genoeg gezag hadden om een klas militairen in het gareel te houden.[20] Om dat laatste argument te ontkrachten, wees het door Kerdijk geleide *Sociaal Weekblad* erop dat de infanteristen die na afloop van het Palingoproer in 1886 in de Jordaan waren gelegerd, zonder problemen de avondschool in deze Amsterdamse wijk bezochten.[21] Nu kreeg Kerdijk ook wel steunbetuigingen van militairen, vooral omdat zijn plan beter uitvoerbaar leek dan dat van Van Dam. Tot concrete resultaten leidde het echter niet. Ook het handjevol militaire auteurs dat in de jaren negentig nog incidenteel op verbetering van het lager onderwijs in het leger aandrong, zag zijn pogingen op niets uitlopen.[22] De conclusie moet dan ook zijn dat het officierskorps, alle woorden ten spijt, deze zaak onvoldoende was toegedaan. Hiervoor is een drietal redenen aan te voeren. In de eerste plaats hielden veel officieren vol dat men de armee niet moest belasten met een deel van de staatszorg dat niet bij haar thuishoorde. Als de staat het scholingspeil van de bevolking wilde verhogen, was er maar één juist middel, namelijk invoering van de leerplicht. In de tweede plaats deed ook in deze zaak de militaire ambivalentie jegens bemoeienis van buitenaf zich gelden. Enerzijds klaagden officieren over het feit dat het parlement nooit de moeite had genomen het kazerneonderwijs aan wettelijke kwaliteitseisen te onderwerpen, anderzijds waren zij huiverig voor burgerlijke invloed op dit terrein.[23]

De derde reden was dat de meer vooruitstrevende officieren, die minder afkerig van de betrokkenheid van burgers waren, in de jaren negentig campagne voor verkorting van de duur van de eerste oefening gingen voeren. Als het leger van zijn neventaken werd verlost, kon de oefentijd met gemak naar acht of zelfs zes maanden worden teruggebracht, zeiden zij. Vooral het onder de wapenen houden van de militie in de wintertijd achtten zij zinloos. Het nut van het huishoudelijk onderwijs, dat vanouds in dat seizoen werd gegeven, woog volgens hen niet op tegen het voordeel dat de miliciens zouden genieten als zij eerder naar huis mochten. *De Landsverdediging* zei het als volgt: "In de allereerste plaats moet het vraagstuk van den oefeningstijd opgelost zijn, vóór dat men aan eene afdoende regeling van het schoolonderwijs mag denken; de tijden der bezighouderij zijn voorbij, de burgerij gaat waar eischen voor haar geld. Dat kon wel eens oorzaak zijn van de geheele opheffing van het militaire lagere schoolonderwijs."[24] Zover kwam het voorlopig niet, maar wel begon dit onderwijs, dat van discutabele kwaliteit bleef, ook getalsmatig aan betekenis te verliezen. Terwijl er in 1890 nog 5.733 militairen in de schoolbanken zaten, was dit aantal in 1914 tot 1.253 gedaald.[25] Deze terugloop werd onder meer veroorzaakt door de persoonlijke dienstplicht, die een stijging van het scholingspeil van de miliciens teweegbracht. De invoering van de leerplicht in 1900 zorgde ervoor dat er

op termijn voor het leger als verzorger van lager onderwijs geen toekomst meer was weggelegd.

De huishoudelijke school was ten dode opgeschreven. Na 1900 waagde niemand meer een poging haar te reanimeren. Het idee dat het leger als een school der natie moest dienen, bleef echter springlevend, omdat het een wijdere strekking had dan alleen onderricht in lezen en schrijven. Militaire auteurs gingen het leger vanaf de jaren tachtig in toenemende mate als een oefenschool in gehoorzaamheid, plichtsbetrachting en zelfverloochening beschouwen. Het besef drong door dat de dienstplicht aan de volksopvoeding het noodzakelijke militaire element toevoegde. Haar militair en maatschappelijk nut vielen steeds meer samen, omdat de discipline die de milicien opdeed, hem ook in het burgerleven goed van pas kwam. De verstrengeling van civiele en militaire vorming leidde ook tot het besef dat het leger de verantwoordelijkheid voor de weerbaarheid niet alleen kon dragen, maar dat de grondslagen daarvoor in de samenleving moesten worden gelegd.[26] De vooroefencursus was een uitvloeisel van deze gedachtegang. Het formuleren van deze ideeën, die men ook bij von der Goltz aantrof, maakte deel uit van het proces van *umdenken*, waarbij de officier een voorkeur voor het geïsoleerde staande leger verruilde voor een voorkeur voor het volksleger, dat een voortdurende interactie met de maatschappij behoefde. Deze ideeën ontmoetten weinig tegenspraak. In feite maakten alleen Reuther en andere katholieken bezwaar tegen de voorstelling van het leger als opvoedingsinstituut.[27]

De meeste militaire auteurs typeerden het leger graag als een school der natie. Zij kenden het daarmee een grote maatschappelijke meerwaarde toe. Wat dit idee nog aantrekkelijker maakte, was dat zij er een bevestiging in konden zien van het leerstuk dat het leger het monopolie op militaire oefening moest bezitten, want om de opvoeding van de mannelijke jeugd te vervolmaken, moest men haar van het pure militaire leven laten proeven en niet van een slap aftreksel, zoals een dienstverband bij de schutterij. Bovendien was het school-der-natie-concept niet strijdig met het streven het leger van zijn oneigenlijke taken te ontlasten, omdat het betrekking had op het extra rendement dat uit de militaire opleiding zelf voortvloeide. We moeten de betekenis van het feit dat de meeste officieren zich in de notie van de dienstplicht als opvoedingscursus konden vinden, echter niet overschatten. Het duidde slechts op een oppervlakkige consensus. Daarachter ging een waaier van antwoorden schuil op de vraag hoe die opvoeding eruit moest zien. Dat de milicien vooral in tucht moest worden geschoold, daarover was iedereen het wel eens, maar de ideeën over dat begrip liepen ver uiteen. Behoudende officieren definieerden het erg exclusief, als iets dat alleen in de beslotenheid van de kazerne kon worden bijgebracht. Daarbij ging het er vooral om bepaalde eigenschappen, zoals de drang tot zelfbehoud, af te leren. Dat was een moeizaam – tegennatuurlijk – proces dat veel tijd vergde. Vandaar de noodzaak van een lange diensttijd.[28] Hun meer vooruitstrevende collega's meenden dat de militaire discipline moest én kon voortbouwen op de tucht die in het gezin en op school werd aangeleerd. De dienstplicht zette in hun ogen de kroon op een al in de vroege jeugd begonnen werk.[29]

Nu beseften ook de behoudende officieren heel goed dat zij zich geen statische voorstelling van het begrip krijgstucht mochten maken. Dit diende mee te evolueren met de maatschappelijke ontwikkelingen en de voortgang van de techniek en de tactiek. Steeds opnieuw betoogden zij dat de discipline, in plaats van op dril, op zedelijke vorming moest berusten. Dit was een vereiste van de moderne oorlog die nauw verbonden was met de roep om persoonlijke dienstplicht. "Intusschen mag de verkeerde wijze van legervorming", schreef Van Tuerenhout in 1881, "voor ons officieren en onderofficieren geen reden zijn, dat wij ons aan de zedelijke vorming van den soldaat weinig laten gelegen liggen."[30] Toch gebeurde dat in de praktijk juist wel! Ondanks alle goede bedoelingen ging de wijze waarop de meerdere zijn minderen bejegende, nauwelijks met haar tijd mee. Straffen, uitkafferen en intimideren waren de geijkte middelen om de troep onder de duim te houden.[31] In de militaire literatuur bleef dit probleem lange tijd onderbelicht, totdat tijdens de discussie over de legerwet van Bergansius in 1891 de kritiek op het barse leefklimaat in de kazerne zulke grote vormen aannam dat het officierskorps haar niet langer kon negeren. Hoewel veel militaire auteurs die kritiek verontwaardigd van de hand wezen, waren er ook die de hand in eigen boezem staken. Tot deze laatste categorie behoorde luitenant-kolonel De Bas, die op 19 december 1891 in de VBK een lezing hield waarin hij de officier een nieuwe rol toebedeelde.

Volgens De Bas viel niet te loochenen "dat nog altijd vele jongelieden uit het leger terugkomen, zooals zij in de gelederen traden, met een laag peil van zedelijkheid, met drankgewoonten en bedorven bloed".[32] Niets geen school der natie dus. De oorzaak daarvan schreef hij toe aan het feit dat de officier niet de moeite nam zijn manschappen te leren kennen waardoor hij geen morele invloed op hen kon uitoefenen. De Bas gaf het voorbeeld van een collega-cavalerist die de paarden van zijn eskadron door en door kende maar van zijn manschappen zelfs de namen niet wist. De fout lag bij de KMA en andere militaire onderwijsinstellingen die verzuimden de aanstaande officier te leren hoe hij leiding moest geven. Nog steeds domineerde het beeld van de karakterloze soldaat die als een automaat bevelen opvolgde. Zo stonden de rangen als vreemden tegenover elkaar. Hier moest, zei De Bas, dringend een einde aan komen. De officier moest met zijn manschappen in contact treden, hen in de chambree, de stal en de keuken opzoeken, met hen praten en hun vertrouwen zien te veroveren. De Bas, die de schimpscheuten van de ijzervreters al voelde aankomen, zei er wel bij dat de officier zich uiteraard niet moest gedragen als "een apostel, die zijn manschappen liefde en vrede predikt".[33] Juist om militaire redenen was een verandering van houding noodzakelijk, omdat een commandant, wilde hij in het moderne gevecht met zijn extreem moorddadig vuur zijn wil nog kunnen opleggen, de weg naar de harten van zijn mannen moest weten te vinden.[34]

De voorbereiding op de oorlogstaak was niet de belangrijkste zorg van De Bas. Hij wilde zijn gehoor er vooral van overtuigen dat de officier buiten zijn militaire beroepsplicht ook een aan gewicht winnende maatschappelijke roeping moest vervullen. Vanaf het moment waarop de persoonlijke dienstplicht een feit zou zijn – en de algemene dienstplicht zou dan vanzelf volgen – kwam de gehele jeugd onder de hoede van het officierskorps. Dat korps zou dan een unieke positie in de samenleving innemen van waaruit het als geen ander ertoe kon bijdragen de sociale vrede, die momenteel ernstig bedreigd leek,

veilig te stellen. Het gevaar voor de eenheid van de natie school niet zozeer in het optreden van de kerkelijke partijen maar meer in het drijven van de sociaal-democraten, die werkgever en werknemer tegen elkaar ophitsten en ook de saamhorigheid in het leger ondergroeven. Samen met de schoolmeester diende de officier ervoor te zorgen dat de jongeren, rijk en arm, zich zouden verbroederen, zodat de klassenstrijd op hen geen vat zou krijgen. De Bas trok alle registers open om zijn publiek enthousiast te maken voor het idee dat, nu oorlogen alsmaar schaarser werden, het belang van het officiersschap vooral bij zijn sociale rol in vredestijd kwam te liggen. Vechten deed hij hooguit nog een- of tweemaal in zijn leven. "Daarentegen de taak van den officier te beschouwen uit het nieuwe gezichtspunt van ambtenaar en opvoeder in de maatschappij, geroepen door het vertrouwen van het vaderland, niet enkel om den arm zijner kinderen tot den strijd voor te bereiden, maar om hun geest tucht te leeren, hun gemoed te vormen, hun hart te stalen: is dat niet, verre van die taak geringer te doen worden, haar in hooge mate verheffen, haar gedurende den vrede bijna gewichtiger maken dan in den oorlog, en den officier het waardigste levensdoel voorstellen?"[35] De officier die als vechtersbaas aan de weg wilde timmeren, kon maar beter naar Indië vertrekken.

De Bas maakte er geen geheim van dat hij zijn ideeën ontleende aan een artikel dat in maart 1891 in het Franse tijdschrift *Revue des Deux Mondes* was verschenen. De titel ervan luidde 'Du rôle social de l'officier'. Hoewel het niet was ondertekend, bleef niet lang verborgen dat *capitaine* H. Lyautey de auteur was. Lyautey, die als eskadronscommandant zeer met zijn manschappen begaan was, verweet zijn wapenbroeders dat zij hun soldaten met een "*indifférence impénétrable*" behandelden.[36] De officier moest beseffen dat hij de zin van zijn bestaan niet langer in de uitoefening van het militair ambacht kon vinden. Hij moest zich een maatschappelijke rol toe-eigenen door de opvoeding van de aan hem toevertrouwde jeugd ter hand te nemen, een rol die meer bevrediging zou schenken dan het lange wachten op de volgende oorlog. Alleen als hij zich in ernst van deze sociale plicht ging kwijten, zou hij ook in vredestijd een gerespecteerd lid van de samenleving zijn. Het opstel van Lyautey bracht veel opschudding teweeg. Omdat in Frankrijk officieren alleen mochten publiceren als zij daarvoor toestemming hadden, geraakte de kapitein, nadat zijn identiteit was onthuld, in een lastig parket. Ook om de inhoud van zijn artikel kreeg hij het zwaar te verduren. Veel militairen, onder wie nagenoeg alle opperofficieren, zagen in het slagveld nog altijd hun enige ware bestemming en verketterden zijn geloof in "*tâches pacifiques*". Omdat hij het bij zijn chefs had verbruid, week Lyautey in 1894 uit naar Indo-China, waar hij spoedig een nieuw arbeidsveld voor de officier ontdekte. In Frankrijk zouden zijn ideeën, die in onvruchtbare aarde leken te zijn gevallen, na de eeuwwisseling plots tot bloei komen.[37]

Ook Lyautey had het niet allemaal zelf bedacht. Ideeën over een sociale rol voor de officier deden al enige tijd de ronde in de militaire literatuur van de grote Europese staten. De titel van het anonieme Duitse werk *Der Offizier als Erzieher des Volkes* uit 1888 sprak wat dat betrof boekdelen. In Nederland was het vooral Van Dam van Isselt die de geesten rijp maakte voor een nieuwe kijk op de taak van het officierskorps. Voor Lyautey was het oeuvre van de Russische generaal M.I. Dragomirov, waarvan in de jaren tachtig een deel in het Frans was vertaald, een bron van inspiratie. Deze vernieuwer uit

het tsarenrijk, die de vloer aanveegde met de zielloze soldatendressuur, benadrukte het belang van morele en intellectuele factoren in de militaire opvoeding. Dragomirov was ook voor het Nederlands militair publiek geen vreemde. In 1889 had kapitein E.K.A. de Neve een uit het Frans vertaalde en ingekorte Nederlandse versie van zijn standaardwerk gepubliceerd. Dit alles onder de titel *Voorbereiding der compagnie voor het gevecht*.[38] De verdienste van Lyautey was vooral dat hij de voor het grijpen liggende ideeën in een coherente doctrine samenbracht.[39] Ook De Bas maakte dankbaar gebruik van het programmatische artikel in de *Revue des Deux Mondes*. Zijn lezing in de VBK gaf overigens geen aanleiding tot tumult of irritatie bij de legerleiding. Daarvoor was het concept van de dienstplicht als opvoedingsmiddel in Nederland al te ver tot het officierskorps doorgedrongen.[40]

De Bas sneed een in de militaire literatuur al vaak besproken probleem aan. Hoe kon het officierskorps ervoor zorgen dat het ook tijdens de lange periodes van vrede nuttig bezig bleef? Het antwoord daarop had steeds geluid dat de officier zich aan de studie moest wijden, niet alleen omdat de toenemende complexiteit van het krijgswezen dat vergde, maar ook omdat hij zo de verveling de baas kon blijven en bewijzen dat hij geen non-valeur was. Alleen als hij grondige vakkennis etaleerde, kon hij een professionele status verwerven, gelijk aan die van een medicus, jurist of ingenieur, en kon hij zich met gezag als militair voorlichter in het publiek debat mengen.[41] Op het moment waarop De Bas zijn lezing hield, was voor hem persoonlijk de vraag naar een zinvolle tijdsbesteding pijnlijk actueel. Als gevolg van een familieschandaal was hij op non-actief gesteld. Zijn militaire loopbaan was geknakt. Omdat hem alleen nog de wetenschap restte, kreeg hij in 1891 de opdracht onderzoek naar de Nederlandse krijgsgeschiedenis te gaan doen, een nieuwe levenstaak waarop hij zich vol overgave stortte. Hij verzamelde een clubje officieren om zich heen die tijdens de wintermaanden de archieven van hun garnizoensplaats doorploegden op zoek naar relevant bronnenmateriaal. Volgens De Bas versterkten deze ijverige luitenants en kapiteins, door het grootse militaire verleden van Nederland te openbaren, het geloof in de verdedigbaarheid van het land.[42]

Wetenschap was mooi. De beoefening ervan deed het prestige van de officier goed, maar het bleef problematisch bureauwerk als de ideale vredestaak te beschouwen. Menig militair verafschuwde een leven als boekenwurm. De afkeer van studie en schoolgeleerdheid kreeg in de jaren tachtig een nieuwe impuls, omdat het toen vooral onder liberale opiniemakers bon ton werd te klagen dat het onderwijs te veel het accent op geestelijke ontwikkeling legde, waardoor de jeugd slecht op haar tocht langs het harde levenspad werd voorbereid. Gymnastiek zou het beste middel zijn haar beter weerbaar te maken.[43] In legerkringen werd het belang van intellectuele vorming eveneens gerelativeerd. Voor de officier, die zichzelf en anderen voor de oorlog klaarstoomde, waren wilskracht en lichamelijke hardheid belangrijkere eigenschappen. Karakter was wat telde.[44] Ook in de samenleving kon de officier zich maar beter niet als wetenschapper profileren, want buiten het leger was er al genoeg dorre geleerdheid. Nee, dan bood de taak als opvoeder meer uitzicht op maatschappelijke erkenning, omdat de officier in die vredesrol de jeugd die morele deugden aanleerde die het civiele onderwijs haar onvoldoende bijbracht. De nadruk op het belang van studie had ertoe geleid dat in het leger de staffuncties, die op

grote afstand van het soldatenvolk werden verricht, het meest werden gewaardeerd. De taak van opvoeder moest echter komen te rusten op de schouders van de lagere troepenofficier, die dagelijks met de manschappen in contact stond. De vraag was echter of deze in staat en genegen was die last te torsen. Het idee van de sociale rol van de officier was niet spontaan op de kazernevloer ontstaan, maar was achter de schrijftafel bedacht door officieren die tot de intellectuele voorhoede van het leger behoorden. Het idee kwam van boven en moest zich een weg naar beneden banen.

De lezing van De Bas bleef niet zonder effect. In mei 1892 zond minister Seyffardt een schrijven naar de legerautoriteiten waarin hij hen wees op hun verantwoordelijkheid voor het morele welzijn van de jeugdige miliciens die door de ouders tijdelijk aan hen waren afgestaan. Om te laten zien dat het ook hem menens was, liet diens opvolger Schneider een soortgelijke missive uitgaan. Beide ministeriële oproepen, die in de taal van De Bas waren gevat, verschenen in de *Recueil Militair*. De commandanten en hun onderhorige officieren behoorden "in den waren zins des woords (...) ook *opvoeders* te zijn, die [de miliciens] leiden en voorgaan in de vervulling zoowel van hunne militaire, als van hunne zedelijke en maatschappelijke verplichtingen". De twee ministers erkenden impliciet dat de kritiek die tijdens de behandeling van het wetsontwerp van Bergansius over de kazerne was uitgestort, niet ongegrond was. De katholiek Schneider trachtte een grote grief van de kerkelijke partijen weg te nemen door te eisen dat in het leger het vloeken en het bezigen van ruwe of zedeloze taal niet langer zou worden geduld. Opmerkelijker was dat de liberaal Seyffardt in zijn instructie de militaire bevelhebbers opdroeg de militaire tehuizen en de rooms-katholieke verenigingen, die tot dan toe weinig medewerking hadden gekregen, zoveel mogelijk te gaan steunen. Deze instellingen konden namelijk, aldus de minister, een belangrijke bijdrage aan de zedelijke vorming van de soldaat leveren.[45]

Deze oekaze van minister Seyffardt liet zien dat de houding van de militaire overheid ten opzichte van de militaire tehuizen en verenigingen op christelijke grondslag aan het veranderen was. Hoewel zijn ambtsvoorgangers altijd hadden ontkend dat het leger deze instellingen tegenwerkte, was er in de praktijk wel degelijk sprake van obstructie geweest. "Christen-officieren" die de tehuizen de helpende hand toestaken, stuitten bij hun collega's op onbegrip. Onder officieren was de argwaan jegens kerkelijke bemoeienis met het leger groot, omdat in Nederland godsdienst synoniem met verscheurdheid zou zijn. Voor je het wist, schreef een van hen, waren er in Nederland aparte kazernes voor israëlieten, katholieken en protestanten, met in het laatste geval gescheiden afdelingen voor hervormden, gereformeerden, doopsgezinden, luthersen en dolerenden.[46] In 1899 wees kolonel W. Hingman in *De Militaire Spectator* nogmaals op dit gevaar.[47] Op dat moment was er echter al sprake van een kentering. De ervaring had geleerd dat de tehuizen geen kwaadaardige invloed op de geest van het leger uitoefenden. Eerder het tegendeel was het geval. "Men gaat inzien", zo blikte de veldprediker T.J. Hagen in 1917 terug, "dat in vele opzichten de kern van ons leger uit de Tehuizen komt; dat daar de banden met Oranje en 't Vaderland worden versterkt; daar worden de superieuren niet vervloekt maar wordt er voor hen gebeden." Deze herwaardering voor dit stichtelijke werk van de kerkelijke organisaties kwam ook voort uit het feit dat het officierskorps inmiddels een

gevaarlijker vijand in het vizier had gekregen, bij wiens bestrijding hun hulp goed van pas kwam. Die grote vijand was het socialisme.[48]

De rol van militair opvoeder die het officierskorps zichzelf aanmat, had onmiskenbaar een antisocialistisch karakter. Dat was in het buitenland niet anders dan in Nederland. De Bas betoogde dat de officier er vooral voor moest zorgen dat de klassenhaat uit de samenleving zou verdwijnen. Onder zijn bezielende leiding zouden de zonen van werkgevers en werknemers hun wederzijdse belangen leren begrijpen, hun enghartig materialisme prijsgeven, in vaderlandsliefde verenigd worden en als broeders de dienst verlaten. Juist het beteugelen van de klassenstrijd maakte de nieuwe taak van de officier urgent.[49] Behalve De Bas schoven ook andere militaire auteurs de officier naar voren als onpartijdig bemiddelaar tussen de bevoorrechte en niet-bevoorrechte standen.[50] Zo ook De Petit, die in 1894 ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Hoofdcursus – een alternatieve officiersopleiding naast de KMA – een feestrede hield waarin hij zijn gehoor van aanstaande luitenants voorhield dat er voor hen een belangrijke taak als opleider van "proletariers" in het verschiet lag: "*Door U kunnen* en *moeten* die minder ontwikkelden een anderen, een beteren dunk krijgen van de hoogeren standen (...). Het leger is in onze dagen niet alleen de school voor den oorlog, maar ook de school voor den maatschappelijke vrede."[51] De militaire auteurs zagen in de officier graag een maatschappelijk pacificator die, omdat hij partijloos was, als geen ander in staat was de sociale harmonie te herstellen. Een ideëlere voorstelling was moeilijk denkbaar. Wat dat betrof had luitenant H.C.C. Clockener Brousson, die in 1895 in het *Militair Weekblad* het opvoedingsvraagstuk besprak, een realistischer kijk op wat de officier te doen stond. Zijn invulling van de rol van belangeloos arbiter kwam er vooral op neer dat het rode gevaar uit alle macht moest worden bestreden. Het was de plicht van de officier zijn minderen te immuniseren tegen het virus van de revolutie, dat ook in de kazernes rondwaarde.[52]

Clockener Brousson had recht van spreken, want hij had in korte tijd een reputatie als socialistenvreter verworven. Toen hij in 1892, vers van de KMA, bij het in Amsterdam gelegerde 7e Regiment Infanterie werd geplaatst, was hij vast van plan de steun en toeverlaat van zijn miliciens te worden. Uit gesprekken met deze "zonen des volks" leerde hij dat velen van hen linkse sympathieën hadden. F. Domela Nieuwenhuis was hun man en de Sociaal-Democratische Bond (SDB) hun partij. Er was onder de soldaten zelfs een Sociaal-Democratische Militaire Bond (SDMB) actief. Alle reden voor Brousson om in de tegenaanval te gaan en op 12 maart 1893 richtte hij de Militaire Bond 'Voor Koningin en Vaderland' op. Deze bond nam zich voor allerlei activiteiten voor de militairen van het garnizoen op touw te zetten, waaronder zang- en toneelles. Het hogere doel was de manschappen buiten bereik van de socialistische propaganda te houden, terwijl een bijkomend streven was hen de uitspanningen van dubieus allooi te laten mijden.[53] Brousson nam nog meer hooi op zijn vork. Nadat hij had vernomen dat er een Oranjebond van Orde was opgericht, die zich eveneens ten doel stelde het socialisme te bestrijden, formeerde hij onmiddellijk een Amsterdamse afdeling van deze club.[54] Zijn dadendrang leidde ertoe dat de socialistische pers hem als mikpunt koos. Omdat hij het debat niet uit de weg ging – hij bezocht zelfs een protestmeeting van de SDMB – werd hij regelmatig beschimpt en eenmaal bijna gemolesteerd. Hij bleef de confrontatie zoeken, ook nadat

zijn commandant hem had verboden zich in het politieke strijdgewoel te storten. Het gevolg was dat hij in 1894 naar het minder roerige Geertruidenberg werd overgeplaatst.

De 23-jarige luitenant, die vond dat hij juist had gehandeld, deed in een brochure verslag van zijn avontuur in de hoofdstad, dat slechts anderhalf jaar had geduurd. Het socialisme bevechten, zei hij, was geen politiek bedrijven maar het land voor chaos behoeden.[55] In een bespreking van deze apologie in *De Militaire Spectator* oordeelde kapitein Snijders echter dat Clockener Brousson als officier buiten zijn boekje was gegaan. Zijn arbeid voor de Militaire Bond 'Voor Koningin en Vaderland', die inmiddels vertakkingen had in Naarden, Hoorn en vanzelfsprekend Geertruidenberg, was op zich prijzenswaardig. Natuurlijk moest de geest van de soldaat van dwaalbegrippen worden gezuiverd, maar de sociale taak van de officier diende zich tot het leger te beperken. "In eigen huishouding", aldus Snijders, "vindt onze hand een uitgebreid en vruchtbaar arbeidsveld; elk daadwerkelijk ingrijpen in de woelingen en practijken der politieke drijvers kan ons met onze ambtsplichten in conflict brengen en een gevaar opleveren voor de waardigheid van onzen stand."[56] De overtuiging dat de officier in het sociale verkeer distantie moest bewaren, lag ook ten grondslag aan een affaire die kort daarvóór enige ophef had veroorzaakt. De zaak draaide om kapitein C. Roelants die keer op keer van zijn chefs te horen had gekregen dat zijn deelname aan de Middernachtzending onverenigbaar met het officiersambt was. Omdat Roelants zijn strijd tegen de prostitutie niet wilde staken, nam hij in 1892 ontslag.[57] In de Tweede Kamer zei minister Seyffardt over deze kwestie dat het een officier niet betaamde in achterbuurten bordeelbezoekers, onder wie veel militairen, op hun gedrag aan te spreken.[58]

Clockener Brousson was als officier een buitenbeentje. Conform de aanbeveling van Snijders traden de meeste officieren alleen binnen het bereik van hun functie tegen het rode gevaar op. En dat was geen sinecure, omdat vanaf de tweede helft van de jaren tachtig de socialistische agitatie in en om de kazerne flink toenam. Opmerkelijk was dat de militaire auteurs vrijwel geen aandacht aan deze dreiging besteedden, terwijl er toch veel op het spel stond. Uiteindelijk ging het erom of het leger een betrouwbaar gezagsinstrument zou blijven, vooral als het werd ingezet om binnenlandse ordeverstoringen te bestrijden. Alleen *De Landsverdediging* wijdde eenmaal een artikel aan de relatie tussen het leger en de sociaal-democratie, waarin zij een gematigd standpunt vertolkte. Het blad stelde voorop dat de leer van Marx zonder meer verfoeilijk was, maar voegde eraan toe dat het officierskorps wél moest beseffen dat een deel van de natie daar totaal anders over dacht. Dat deel had alle vaderlandsliefde verloren en wilde de monarchie aan de kant schuiven. Botte repressie van dit revolutionaire geluid, de praktijk van alledag in de meeste garnizoenen, zaaide alleen maar meer verbittering. Het weren van socialistische propagandablaadjes van de kazernes en het straffen van militairen die vergaderingen van de SDB bijwoonden, was geen verstandig beleid. Het was veel beter enig begrip voor de verlokkingen van het socialisme te tonen om vervolgens de miliciens door overreding weer op het rechte pad te brengen. "Het leger moet van haar kant eveneens wat toegeven en niet een socialist anders behandelen dan een aanhanger van andere theorieën."[59]

Terwijl het officierskorps zich in een vrijwel compleet stilzwijgen hulde, berichtte het socialistische kamp uitvoerig over zijn confrontaties met het militaire gezag. Aanhangers

van de SDB die als dienstplichtige hadden gediend en in het leger hun propagandawerk hadden voortgezet, deden achteraf vaak verslag van hun militaire belevenissen. Een van hen was de Groninger Tjerk Luitjes, die onder het pseudoniem Travailleur in 1889 *Mijn diensttijd als milicien. Episode uit het Hollandsche soldatenleven* uitgaf. Uit dit geschrift en andere getuigenissen rees het beeld op van een kleine voorhoede van aan de SDB gelieerde miliciens die druk in de weer was hun lotgenoten in de kazerne tot het evangelie van Domela Nieuwenhuis te bekeren. Buiten de diensturen bezochten deze activisten geregeld politieke bijeenkomsten. De legerautoriteiten, die deze 'raddraaiers' nauwlettend in de gaten hielden, probeerden hen zoveel mogelijk de voet dwars te zetten. Dikwijls grepen zij naar het middel van de overplaatsing, bijvoorbeeld in het geval van de milicien – en latere SDAP-voorman – J.H. Schaper, die, toen hij op het uitdelen van revolutionaire blaadjes was betrapt, van Den Haag naar Breda werd verbannen.[60] Om hen voorgoed kwijt te raken, werden de ergste lastposten soms vroegtijdig uit dienst ontslagen, maar niet nadat zij eerst het gehele scala van strafmaatregelen hadden doorlopen. Daarvan was de provooststraf het meest gevreesd. De SDB'er J.K. van der Veer beschreef hoe zwaar die eenzame opsluiting in een onverwarmde cel hem was gevallen, vooral omdat lezen of schrijven er was verboden. "O God! zoo iets is om gek te worden. Zitten of liggen – om door slaap de kwelling der verveling te ontgaan – is u onmogelijk door de koû en zelfs is het verboden 's daags te slapen (...) tot gek wordens toe, loopt ge daar rond, 's winters den halven dag in het donker."[61]

De rode pers had veel meer op het leger aan te merken dan het steeds herhaalde protest tegen de wijze waarop soldaten met socialistische sympathieën het leven zuur werd gemaakt. Haar houding was er een van totale vijandigheid. De armee werd door haar steevast aangeduid met de oude term "staande leger" om aan te geven dat zij een instrument in handen van de bezittende klasse was. Het militarisme heette de dienstknecht van het kapitalisme. Hoe vaak was de militaire macht immers al niet uitgerukt om stakingen te breken of andere vormen van sociale onrust de kop in te drukken? Daarom moest, zo was de gangbare mening binnen de SDB, het "staande leger" plaatsmaken voor een algemene volkswapening, waarin iedere burger soldaat en iedere soldaat burger was. Een dergelijk democratisch leger zou niet kunnen dienen als geweldsmiddel ter onderdrukking van de arbeidende klasse. Dit standpunt hield in dat de socialisten het niet bij de afschaffing van de ook in hun ogen onrechtvaardige dienstvervanging wilden laten. Zij wilden de dienstplicht compleet opheffen en alle kazernes sluiten. Hun gramschap tegen het leger spitste zich toe op de *Militiewet*, die een deel van het proletariaat dwong zijn lotgenoten met geweer en bajonet in bedwang te houden. Tot individuele dienstweigering riep de SDB niet op. Wel leefde in deze beweging het idee dat, mocht de regering ooit besluiten het leger te mobiliseren, een op dat moment afgekondigde massale dienstweigering dat snode plan diende te doorkruisen. Het betrof hier een militaire variant op het geliefde denkbeeld van de algemene werkstaking die het kapitalistische stelsel de nekslag moest geven.[62]

Het idee van een militaire school der natie en van de dienstplicht als opvoedingscursus was naar de mening van de socialisten propaganda die moest verhullen dat het leger de brute taak had met geweld de bestaande maatschappelijke structuren overeind te houden.

Van de officieren, de paladijnen van koning en kapitaal, viel niets goeds te verwachten. Als een rode draad door de socialistische berichtgeving over legerzaken liep de opinie dat de onder de wapenen geroepen arbeiderszonen in de kazerne nog rechtelozer waren dan thuis. Veel oud-miliciens wisten daarover uit de eerste hand te vertellen. Zo ook de beroepsmilitair G.L. Janssen, die in Den Haag in de ban van Domela Nieuwenhuis was geraakt. Van 1885 tot 1888 verzorgde deze sergeant-majoor voor het SDB-blad *Recht voor Allen* heimelijk de pakkende rubriek 'Militaire omtrekken', waarin hij misstanden in het leger aan de kaak stelde. Nadat zijn superieuren erachter waren gekomen dat hij met de revolutionaire vijand heulde, werd hij zonder opgaaf van redenen naar Bergen op Zoom overgeplaatst. Daar kreeg hij in 1889 om medische redenen zijn congé.[63]

Voor zover bekend, waren er geen officieren die, zoals Janssen, de SDB hand- en spandiensten verleenden. Alleen een enkele oud-officier nam aan de socialistische beweging deel, onder wie de vrijdenker P.A. Janssen, die in 1871 oneervol was ontslagen omdat hij in een krantenartikel op onvoegzame wijze tegen de verplichte kerkgang was uitgevaren. In de jaren tachtig timmerde hij aan de weg als SDB-redenaar en politiek moppentapper. "Grooter klown dan deze heer Jansen [sic] heeft zeker nooit op een publieke tribune gestaan", schreef W.H. Vliegen over hem.[64] Janssen en Janssen (geen familie) waren uitzonderingen. Tussen het socialisme en met name het officierskorps gaapte een wijde kloof. Van een wederzijdse doordringing, zoals dat bij de liberale en confessionele partijen vanaf het prille begin wel het geval was, was geen sprake. De tegenstelling was onoverbrugbaar, ook toen na 1900 de in vele opzichten gematigdere SDAP tot de belangrijkste representant van de sociaal-democratie uitgroeide.

Het onder militaire auteurs gemeengoed geworden denkbeeld dat een officier zijn minderen als een vader moest liefhebben, hun groeiend gevoel van verantwoordelijkheid voor de milicien, de concrete verbeteringen in diens verzorging, al deze woorden en daden verhinderden niet dat in pers en parlement de kritiek op de behandeling van Jan Soldaat toenam. En deze litanie was zeker niet alleen van socialisten afkomstig. Enerzijds was het aanzwellen van de klachtenstroom het gevolg van de grotere aandacht die naar het in uniform gestoken deel van de natie uitging. Zoals in de burgermaatschappij de leef- en arbeidsomstandigheden van de werkliedenstand een steeds nijpender punt van zorg werden en de roep om sociale hervormingen steeds luider klonk, zo mocht ook het soldatenvolk zich in een stijgende belangstelling verheugen. Anderzijds viel er domweg veel te klagen, omdat het militaire regime nog altijd kil, ruw en onpersoonlijk was. De door De Bas geformuleerde opvoedingsidealen vonden maar moeizaam ingang bij een beroepskader dat gewend was zijn gezag op een beleid van koeioneren en veelvuldig straffen te baseren. Boogaard concludeerde in 1898 in *De Militaire Gids* dat in het leger te gemakzuchtig en te routinematig werd gestraft, hetgeen in de rangen verbittering wekte.[65] Deze kritische noot stond niet op zichzelf: het tijdschrift was zich geleidelijk steeds meer om de gewone soldaat gaan bekommeren.

Voor nog steviger kost moest men bij *De Landsverdediging* zijn. Volgens dit blad was het leger ziek en diende het genezingsproces van bovenaf bij het officierskorps te beginnen. Alvorens de officieren goede opvoeders konden worden, moesten zij eerst zichzelf herzien.

Deze diagnose stelden Investigatores naar aanleiding van het verschijnen van *De Soldatenkrant* in 1897. Dit weekblad, het eerste periodiek dat zich speciaal tot de soldatenstand richtte, was een initiatief van generaal b.d. Dommers, kolonel b.d. J.C. van Schermbeek en de luitenants R. Dufour, H.J.A. Feber en W.J.H. Feber. Hun doel was de militair eenvoudige lectuur voor te schotelen, hem liefde voor vorstenhuis en vaderland bij te brengen en bij hem militaire deugden te ontwikkelen. Op politiek en godsdienstig terrein verklaarden zij zich neutraal, maar die onzijdigheid was slechts schijn, omdat hun manifeste betuiging van trouw aan Oranje een niet mis te verstane antisocialistische strekking had. Niet voor niets had de redactie Clockener Brousson als medewerker aangetrokken. In de rode en radicale pers werd *De Soldatenkrant* dan ook weggehoond.[66] Ook Investigatores hadden totaal geen fiducie in het militair-opvoedkundige ideaal van dit blad, omdat het de schijn ophield dat het leger "goed" was en dat de mooie beginselen, waartoe het zijn lezers opwekte, "inderdaad vleeschgeworden dingen van het officierskorps waren". Deze publicitaire onderneming was tot mislukken gedoemd, want: "Gaat in een huisgezin van de ouders geen opvoedende kracht uit, dan zullen *zij* de kinderen niet kunnen redden, door hen te laten *lezen* van brave ouders en gehoorzame kinderen."[67]

Terwijl *De Landsverdediging* het officierskorps er met masochistisch genoegen van langs gaf, oordeelde de meerderheid van de militaire auteurs een stuk milder over de eigen beroepsgroep en het door haar gevoerde bewind. Zij bestempelden veel van de kritiek op haar omgang met de milicien als overdreven, onkundig, vooringenomen en onrechtvaardig. Tevens wezen zij erop dat allerlei excessen die bijvoorbeeld in Duitsland schering en inslag waren, zoals het mishandelen van soldaten, in Nederland niet voorkwamen. Het Nederlandse leger moest juist oppassen dat het niet te weekhartig werd.[68] Hoe het ook zij, aan de vooravond van de invoering van de persoonlijke dienstplicht – een maatregel die de omgang met de miliciens ongetwijfeld een stuk lastiger zou maken – was het om twee redenen met de opvoedingstaak van de officier niet al te best gesteld. In de praktijk kwam er, zoals gezegd, nog weinig van terecht: met zijn klaroenstoot had De Bas zijn kameraden niet massaal in beweging gezet. Daar kwam bij dat het officierskorps, waar het de invulling van die taak betrof, niet op één lijn zat. Aan de verdeeldheid hierover lagen dezelfde meningsverschillen ten grondslag als die het felle debat over de duur van de eerste oefening beheersten. Wat moest de aard van de krijgstucht zijn? Hoe konden de eigenschappen die een militair diende te bezitten, het best worden aangeleerd? Of, nog fundamenteler, wat voor soort leger moest Nederland hebben en welke geest moest daarin heersen? Deze vragen hingen nauw samen met de vraag wat voor soort opvoeder de officier kon en moest zijn. Over de opvoedingstaak zou in het kader van het legervormingsdebat dan ook nog menig woord worden gewisseld.

Militaire auteurs beweerden vaak vol trots dat het leger een school der natie was of dat het er na invoering van de persoonlijke dienstplicht spoedig één zou worden. Zij wezen dan vaak op het lager onderwijs dat in de kazerne werd gegeven. Vele miliciens en vrijwilligers leerden tijdens hun diensttijd (beter) lezen en schrijven, waardoor de samenleving hen met interest terug ontving. Het probleem was echter dat dit onderwijs gebrekkig was. Verbeteringsvoorstellen bleken niet te verwezenlijken, mede doordat er veel weer-

stand tegen bestond het leger met een oneigenlijke taak op te zadelen. Bovendien vroegen deze voorstellen om een grotere burgerlijke bemoeienis met het leger en ook dat stuitte op verzet. Uiteindelijk deed de leerplicht het kazerneonderwijs de das om. Daarmee was het school-der-natie-concept nog niet verloren, want het had een wijdere strekking. Met dank aan De Bas, die op zijn beurt bij Lyautey in het krijt stond, was de opvatting gemeengoed geworden dat de officier een sociaal bevlogen opvoeder diende te zijn. Oudere ideeën over een vaderlijke bejegening van de miliciens en over de noodzaak hen niet langer gedachteloos te drillen maar hun verstandelijke vermogens te prikkelen en hen moreel te verheffen, gingen in dit concept op. Alleen als de officier de karakters van zijn manschappen leerde kennen, zou hij in staat zijn hen op het slagveld te motiveren. Bovendien moest de officier de miliciens tot warmbloedige vaderlanders omvormen. Hij kreeg daarmee een maatschappelijke taak in vredestijd, die neerkwam op het bedwingen van de klassenstrijd.

De officier slaagde er niet goed in die zelfopgelegde vredestaak waar te maken. Het bleef lastig het kader nut en noodzaak van een meer verlicht regime te laten inzien. Vanuit confessionele hoek kwam het commentaar dat de miliciens, mede door de onverschilligheid van het officierskorps, in een zedelijk zwart gat belandden. Officieren hebben er op hun beurt dikwijls voor gewaarschuwd dat het drijven van de kerkelijke partijen de eenheid van het leger in gevaar kon brengen, maar uiteindelijk waren zij toch bereid de militaire tehuizen en verenigingen tot 'hun' leger toe te laten, mede omdat het socialisme inmiddels een veel grotere bedreiging vormde. Voor veel officieren kwam hun vormende taak neer op het bestrijden van het gedachtegoed van de SDB en later vooral de SDAP, zonder daarbij ook maar enig begrip te tonen voor de sociale omstandigheden waarin de doorsnee milicien verkeerde. Geen wonder dat de socialisten in de officier allesbehalve een onpartijdig en onbevooroordeeld opvoeder zagen. Tot slot was er nog een reden waarom de opvoedersrol niet goed uit de verf kwam. Over de inhoud ervan liepen de visies sterk uiteen en die verschillen hingen nauw samen met de controverses over de legervorming. Voordat we ons weer daarop concentreren, nemen we eerst een ander aspect van het takenpakket van de officier onder de loep, namelijk zijn betrokkenheid bij de militaire rechtspleging.

Hoofdstuk 19

Uniform of toga?

Dat de militair in de samenleving een status aparte bezat, was het duidelijkst zichtbaar op het terrein van het militair recht. Leger en vloot hadden een eigen strafrechtpleging die sterk van die in de burgermaatschappij afweek. Daarnaast hadden commandanten een ruime bevoegdheid ondergeschikten tuchtrechtelijk te straffen. Het militaire straf- en tuchtrecht waren sterk verouderd, daarover waren alle militaire auteurs het eens. De roep om vernieuwing was dan ook algemeen, zo ook het besef dat de soldaat een betere rechtsbescherming moest krijgen. In 1879 waren alleen enkele partiële wijzigingen doorgevoerd, waaronder de afschaffing van de lijfstraffen. De bestuurlijke molens maalden langzaam. De Leidse hoogleraar H. van der Hoeven presenteerde in 1888 in opdracht van de regering een nieuw ontwerp-wetboek van militair strafrecht, maar zijn arbeid leidde niet onmiddellijk tot resultaat.[1] In dit hoofdstuk volgen we het debat over de modernisering van het militair recht. We zullen zien dat het ook hier vooral ging om de vraag in hoeverre er voor het leger aparte regels en instituties met specifieke militaire kenmerken moesten bestaan. Of was ook hier verburgerlijking de eis van de tijd?

Het militair recht zat tussen wal en schip. Slechts een klein aantal juristen had er belangstelling voor. Met Van der Hoeven was de Utrechtse hoogleraar in het strafrecht M.S. Pols een van de weinige deskundigen op dit gebied. Het merendeel van hun vakgenoten liet het leger, waarmee het geen bemoeienis had, graag zijn eigen boontjes doppen. Deze desinteresse werd in de hand gewerkt doordat de krijgsraden achter gesloten deuren vergaderden, zodat er over de wijze waarop in het leger werd rechtgesproken weinig naar buiten kwam.[2] Bij het officierskorps daarentegen was het niet een gebrek aan belangstelling maar een gevoel van onbekwaamheid dat de meeste leden ervan weerhield om over de theorie en praktijk van de militaire rechtspleging te publiceren. Officieren ontvingen, hoewel ieder van hen geroepen kon worden als rechter op te treden, nauwelijks juridische scholing. Het zou tot na 1900 duren voordat het leger de eerste meesters in de rechten in zijn midden kon begroeten. Vóór die tijd durfden slechts enkele officieren die door zelfstudie kennis van het militair recht hadden verworven, daarover met beroepsjuristen de degens te kruisen. Een van hen was Koolemans Beijnen, die geregeld aandacht vroeg voor het onrecht en de willekeur waaraan de militair bij de toepassing van het straf- en tuchtrecht bloot stond. Zo maakte hij in 1881 bezwaar tegen het gebruik dat

een soldaat pas tegen een disciplinaire straf in beklag kon gaan, nadat hij deze had ondergaan. Er kon, zei hij, alleen een goede krijgstucht heersen als de soldaat er blind op kon vertrouwen dat zijn superieuren hem te allen tijde rechtvaardig zouden behandelen.[3] En om dat doel te bereiken was openbaarheid een eerste vereiste.[4]

Koolemans Beijnen verwierf landelijke bekendheid toen hij de strijd aanbond tegen wat hij als de grootste ongerijmdheid van de militaire strafpraktijk beschouwde. In 1882 bracht hij in een brochure aan het licht dat jaarlijks een paar honderd militairen wegens desertie tot een detentie-of gevangenisstraf werden veroordeeld. Het ging om lieden die zich zonder verlof verder dan één uur gaans van hun garnizoen hadden verwijderd. Koolemans Beijnen nu betoogde dat de krijgsraden en het Hoog Militair Gerechtshof (HMG), dat de vonnissen moest approberen, de betreffende – slordig geredigeerde – artikelen in het *Crimineel Wetboek* te streng interpreteerden. Volgens hem was er pas sprake van desertie in vredestijd als de gearresteerde militair de intentie had zich voorgoed aan de militaire dienst te onttrekken. En dat was zelden het geval. In vrijwel alle zaken ging het om militairen die bijvoorbeeld de verleiding niet hadden kunnen weerstaan de kermis in een andere stad te bezoeken of die op de trein waren gestapt om afscheid van een doodziek familielid te nemen. Kortom, allemaal zaken die men krijgstuchtelijk kon afdoen. Koolemans Beijnen deed een klemmend beroep op alle officieren en juristen die bij de militaire rechtspraak betrokken waren, zijn milde uitleg van de wet tot de hunne te maken, in de hoop dat het HMG zijn jurisprudentie zou wijzigen.[5] Op zijn brochure kreeg hij een groot aantal instemmende reacties. Veegens schreef in *Vragen des Tijds* dat iedereen, "wien de openbare zaak ter harte gaat", de plicht had de luitenant te steunen.[6]

Een strop voor Koolemans Beijnen was dat uitgerekend Van der Hoeven en ook een zekere Metis, die in het *Indisch Militair Tijdschrift* publiceerde, hem tegenspraken. Volgens hen had het HMG, dat erop toezag dat de krijgsraden correct vonnisten, wel degelijk een juiste opvatting van de wetsbepalingen inzake desertie. Niet in de jurisprudentie maar in de wetsbepaling zelf lag het probleem, omdat deze de rechter geen andere keuze liet dan iemand voor wie de kazerne even te benauwd was geweest, zonder pardon als deserteur naar het cachot te sturen. Van der Hoeven vond deze artikelen ronduit "belachelijk", maar zolang zij niet waren herzien kon de militaire rechter, onder het motto "lex dura attamen scripta", niets anders dan deze getrouw toepassen.[7] Koolemans Beijnen, die zijn critici uitvoerig antwoordde, hield dapper vol dat zijn interpretatie de juiste was.[8] Hij nam hun advies de wetgevende macht aan te spreken desalniettemin ter harte.[9] In 1886 zond hij een adres aan de Tweede Kamer waarin hij erop aandrong het *Crimineel Wetboek* (*CW*) zo te wijzigen dat een militair alleen nog wegens desertie kon worden veroordeeld, als er sprake was van een moedwillig verlaten van de militaire dienst. Dit adres, dat de steun van *De Militaire Spectator* kreeg, viel in vruchtbare aarde.[10] Op initiatief van de Kamerleden E.B. Kielstra, Rooseboom en Schimmelpenninck van der Oye, werd bij wet van 14 februari 1887 het *CW* inderdaad in deze zin aangepast. "Niet meer zal voortaan de militair, die een liefhebber van wandelen is, zich den schandnaam van 'deserteur' toebedeeld zien", aldus *De Amsterdammer*.[11] Met dank aan Koolemans Beijnen, die zich als patroon van de soldaat had opgeworpen.

Inmiddels had Koolemans Beijnen ook stelling genomen in de discussie over een kwestie die fundamenteler van aard was. Die kwestie vormde een groot struikelblok op de route naar een modernisering van het militair recht. Het ging hier om een afgeleide van de vraag die ook de debatten over het duel, het militair onderwijs en tal van andere zaken beheerste: moest het leger een aparte leefgemeenschap blijven of moest het zoveel mogelijk verburgerlijken? Toegespitst op het militair recht, was het de vraag of er een aparte militaire rechter moest zijn en zo ja, tot hoever zijn rechtsmacht diende te reiken. Van der Hoeven had in de jaren zestig de knuppel in het hoenderhok gegooid door te stellen dat de militaire rechter zich in vredestijd niet over commune delicten zou moeten uitspreken.[12] Deze opvatting, die hij op het principe van de rechtsgelijkheid stoelde, werkte hij in 1875 in een lezing voor de VBK nader uit. Als een soldaat wegens diefstal of enig ander gemeen delict werd aangeklaagd, was er geen dringende reden hem niet, gelijk ieder ander staatsburger, voor de gewone rechter te brengen. Anders was dat in het geval van een zuiver militair vergrijp, zoals insubordinatie of desertie, omdat een burgerjurist de zwaarte daarvan niet goed kon wegen. Om ervoor te zorgen dat de soldaat ook in die gevallen voldoende rechtszekerheid werd geboden, stelde Van der Hoeven voor de amateuristische krijgsraden te vervangen door gemengde rechtbanken, bestaande uit juridisch geschoolde burgerrechters die moesten vaststellen of de telastlegging juist was én uit officieren die vervolgens, mits de verdachte schuldig was bevonden, de strafmaat zouden bepalen. Hij typeerde dit ontwerp treffend als "nagenoeg een omgekeerde jury-inrichting".[13]

Van der Hoeven wilde met zijn voorstellen het veelkoppig militarisme bestrijden. Ook op het terrein van het recht mocht het leger geen staat in de staat zijn. Het moest zoveel mogelijk in de maatschappij integreren, met de dubbele uitwerking dat enerzijds het leger een groot deel van zijn autonomie zou verliezen, terwijl anderzijds de individuele soldaat dezelfde rechten als de burger zou gaan genieten. De wijze woorden van Napoleon, "*on est citoyen Français avant d'être soldat!*", moesten ook in Nederland leidraad zijn.[14] Van der Hoeven, die de mening van menig militair had gepeild, zei te weten dat vrijwel het gehele officierskorps het met hem eens was.[15] Een dergelijke opmerking valt moeilijk te verifiëren, maar zeker is wel dat alle officieren die enige tijd later op een aan zijn lezing gewijde debatavond het woord voerden, met zijn voorstellen instemden, omdat die goed aansloten bij hun wens de armee uit haar isolement te bevrijden en tot een volksleger om te vormen. De Bas zei er wel bij dat in Nederland het militair element al zozeer aan het burgerlijk element ondergeschikt was dat de achterlijkheid van het militair recht niet het legerbestuur maar de natie moest worden verweten. Het leger stond immers onder supervisie van de wetgevende macht. Van Tuerenhout kon het niet laten op te merken dat het probaatste middel om de militaire rechtspleging te verbeteren de invoering van de persoonlijke dienstplicht zou zijn, omdat dan de onverschilligheid ten opzichte van hetgeen de krijgsraden bedisselden, in één klap zou verdwijnen.[16]

Ondanks deze punten van overeenstemming was de sfeer tijdens de discussie met Van der Hoeven geladen. De burgerjurist had in zijn lezing nog een tweede onderwerp aangesneden, en wel op een wijze die zijn geüniformeerd publiek als kwetsend ervoer. Hij had in een korte bespreking van het duelvraagstuk het standpunt verdedigd dat dit middel

tot conflictbeslechting een absurd anachronisme was. Dat was nog tot daaraan toe maar hij had de verleiding niet kunnen weerstaan in een zaal vol officieren met de militaire eer enigszins de draak te steken. Volgens hem bestond er niet zoiets als een apart militair eergevoel; hij had er in ieder geval nog nooit een heldere definitie van gehoord. De in hun trots gekrenkte officieren reageerden met de verzuchting dat zelfs deze in het militair recht geschoolde burger niets van de *esprit militaire* begreep. Van Tuerenhout wilde het nog één keer uitleggen: "Maar ééne zaak acht ik niet voor gegronde tegenspraak vatbaar, namelijk dat het noodzakelijk is, dat het begrip van militaire eer bestaat en blijft bestaan. Wat zou anders in staat zijn den militair te binden aan eene betrekking, hem te doen liefhebben een stand, die veel doornen en weinig rozen biedt (...)? Zou de geschiedenis zooveel grootsche heldenfeiten geboekstaafd hebben zonder het begrip van *militaire eer*?"[17] Van der Hoeven was niet overtuigd. Het was allang mooi, zei hij, als de officier zich als een fatsoenlijk man gedroeg.[18]

Toch waren er wel degelijk burgerjuristen die sterker nog dan de doorsnee officier overtuigd waren van de noodzaak van een aparte status voor de militair. Dat bleek toen de Nederlandsche Juristen-Vereeniging (NJV) in 1881 op haar jaarvergadering de volgende vragen aan een bespreking onderwierp: "Is het wenschelijk dat speciale rechtscollegiën oordelen over misdrijven door militairen gepleegd? Zoo ja over alle die misdrijven? En hoe moeten die collegiën dan zijn samengesteld?" Een van de twee preadviezen was van de hand van Pols, die schreef dat hij de militaire rechter wilde behouden en diens rechtsmacht ongemoeid laten. Hij beargumenteerde zijn opinie als volgt. Het leger vormde wel degelijk een afzonderlijke stand in de maatschappij. Militairen koesterden namelijk begrippen die in scherp contrast met die van niet-militairen stonden. Vooral hun onderworpenheid aan een strenge – de individuele vrijheid dodende – discipline maakte hen anders. Omdat burgerlijke inmenging met de krijgstucht door de militaire gemeenschap als stuitend werd ervaren en omdat militaire delicten als ernstige overtredingen van die krijgstucht waren te beschouwen, diende de bestraffing daarvan een zaak van het leger zijn. Vervolgens gaf Pols aan waarom de militaire rechter ook zeggenschap over de commune delicten moest houden. Naar zijn mening was dat geen "vraag van beginsel, maar van convenientie". Het zou praktisch onuitvoerbaar zijn om, zoals Van der Hoeven wilde, de jurisdictie over de soldaat over twee rechters te verdelen, omdat er geen precieze afbakening tussen gemene en militaire delicten viel aan te brengen. Er waren misdrijven – men sprak meestal van gemengde misdrijven – die men met evenveel recht bij beide categorieën kon indelen.[19]

Het andere preadvies was afkomstig van Den Beer Poortugael, die zich tot een erkend specialist in het oorlogsrecht had ontwikkeld en die voor deze gelegenheid tevens het domein van het strafrecht had verkend. In een lang exposé dat mede bedoeld leek de leden van de NJV van zijn juridische expertise te overtuigen, verdedigde Den Beer een standpunt dat vrijwel volledig met dat van Van der Hoeven samenviel. Ook hij wilde, waar dat maar enigszins kon, de scheidsmuren tussen burger en militair neerhalen. Aan de officieren, zei hij, zou het niet liggen, want die "gevoelen zich tehuis in de gewone samenleving, vormen niet meer eene kaste, achten zich volstrekt niet vernederd als zij

met een burger worden gelijkgesteld."[20] Opvallend was dat kolonel Den Beer minder zwaar aan het belang van aparte militaire begrippen tilde dan de burger Pols. Het *Weekblad van het Regt* schreef dan ook dat de eerste als het ware burgerkleren had aangetrokken, terwijl de laatste zich in een uniform had gestoken.[21] Er mocht dan verschil van inzicht tussen Pols en Den Beer bestaan, de twee heren beantwoordden de eerste vraag van de NJV wel beiden bevestigend, omdat zij in het belang van de krijgstucht een militaire rechter ook in vredestijd onontbeerlijk achtten. Alleen over de reikwijdte van de rechtsmacht van de krijgsraden dachten zij verschillend.

De voorzitter van de NJV, de vooraanstaande strafrechtgeleerde G.A. van Hamel, was er niet gelukkig mee dat beide heren op die eerste vraag een positief antwoord hadden gegeven. Daarom opende hij de beraadslagingen over de preadviezen met een uitvoerig pleidooi voor het afschaffen van de militaire rechter in tijd van vrede: "Wij hebben geen standgerechten noch voor geestelijken, noch voor zeelieden, noch voor studenten, noch voor spoorwegbeambten. Waarom zouden wij dan in dit ééne geval aan het beginsel van eenheid van rechtspraak afbreuk willen doen?" De gewone rechtbanken dienden naar het oordeel van Van Hamel volledige jurisdictie over het leger te krijgen, ook als militaire delicten in het geding waren. Hij pleitte voor een strenge scheiding tussen rechtspraak en disciplinaire afdoening van overtredingen. De essentie van zijn betoog was dat een burgerrechter voldoende bevattingsvermogen had om zich in de zielenroerselen van de krijgsman te kunnen inleven. De militaire vrees dat hij per definitie te licht zou straffen, was ongegrond. "Wanneer de gewone strafrechter bevoegd is den geestelijke te vonnissen, die het geheim der biecht heeft geschonden, waarom zou hij dan niet bevoegd zijn een militair te veroordelen, die de tucht in het leger heeft overtreden?"[22]

Pols zag geen aanleiding de bestaande situatie te wijzigen; Den Beer Poortugael wilde in navolging van Van der Hoeven de rechtsmacht van de militaire rechter tot de militaire delicten beperken; Van Hamel wilde de krijgsraden en het HMG het liefst zo snel mogelijk opheffen. Omdat er dus drie aanbevelingen circuleerden, verliepen de discussies en stemmingen binnen de NJV warrig. Uiteindelijk beslisten 26 van de 46 leden dat de rechtspraak over militairen, voorzover het militaire misdrijven betrof, ook in vredestijd aan de krijgsraden moest worden toevertrouwd, terwijl een meerderheid van 28 man oordeelde dat door militairen gepleegde commune misdrijven bij de burgerrechter thuishoorden. Den Beer kwam dus als winnaar uit de bus.[23] De verdeeldheid was echter zo groot, of liever de eenheid van rechtsopvatting zo gering, dat de NJV niet in staat was een krachtig signaal naar pers en politiek te zenden. De toekomst van het militair recht was nog lang niet uitgemaakt.

De discussieronde binnen de NJV was voor Koolemans Beijnen aanleiding op 28 februari 1883 over hetzelfde onderwerp een lezing in de VBK te verzorgen. Zich afzettend tegen zowel Pols als Van Hamel, nam hij een middenpositie in, nabij Van der Hoeven en Den Beer Poortugael. Militaire en gemengde delicten, zei hij, moesten tot de competentie van de militaire rechter blijven behoren, omdat de jurisdictie over dergelijke misdrijven het complement van de disciplinaire macht vormde. En een soldaat die tegen de krijgstucht zondigde, diende volledig aan zijn superieuren onderworpen te blijven. "Alle gezag, vreemd aan het militaire, hetwelk zich plaatst tusschen den soldaat en zijn meerdere doet

afbreuk aan het krijgsgezag." Deze overweging deed echter geen opgeld in het geval van commune misdrijven. Omdat de discipline daarbij niet op het spel stond, was er geen reden de soldaat aan de gewone rechter, "die over alle staatsburgers recht spreekt", te onttrekken. In tegenstelling tot Van der Hoeven voelde Koolemans Beijnen er niets voor de krijgsraden door gemengde rechtbanken te vervangen, omdat in dergelijke vierscharen het burgerelement te veel zou domineren, en dat zou onherroepelijk ten koste van het aanzien van de officier gaan. Toch besefte ook hij dat de kwaliteit van de militaire rechtspraak node moest worden verbeterd. Hij pleitte daarom voor de instelling van permanente krijgsraden die werden bemand door officieren die tot jurist waren opgeleid.[24]

Volgens Koolemans Beijnen telde de opvatting dat de krijgsraden onder geen beding hun zeggenschap over niet-militaire misdrijven mochten verliezen, onder officieren niet veel aanhangers meer: "zij weten dat die taak aan meer bevoegden beter is toevertrouwd".[25] Hoe hij dat wist, zei hij er niet bij, maar feit was wel dat op die VBK-avond slechts één spreker ervoor pleitte de competentie van de militaire rechter in haar volle omvang te behouden en dat was opnieuw een burger. Na Pols benadrukte ditmaal mr. R.W.D. Heyligers de aparte status van het leger. "Neen; de soldaat is niet in de eerste plaats burger, maar wel in de eerste plaats soldaat; als zoodanig nu is hij niet vrij en kan van geen bepaalde rechten sprake zijn." Koolemans Beijnen antwoordde fier dat alle Nederlanders als staatsburgers werden geboren en dat zij door het bekleden van de ene of andere positie geen van de rechten mochten verliezen die hun als zodanig waren toegekend. "In sommige landen is dit voor den militair wel het geval; maar bij ons gelukkig niet."[26] Toch werd zijn opinie niet zo breed door het officierskorps gedeeld als hij suggereerde. In 1890 stelde Collette nuchter vast dat de meeste militairen helemaal geen mening over dit vraagstuk hadden, omdat de wereld van het recht hun vreemd was.[27] Zelf trad hij drie jaar later met een oordeel naar buiten. Hij onderschreef toen in *De Militaire Spectator* de behoudende visie van Pols. Hij voorzag tal van praktische problemen als de rechtsmacht over de soldaat zou worden gesplitst.[28] Hij vreesde echter niet alleen voor jurisdictiegeschillen. Toen hij in 1899 een lezing in de VBK hield, zei hij dat iedere bemoeienis van burgers met de interne gang van zaken in het leger, de krijgstucht en daarmee het gezag van de officieren zou ondermijnen.[29]

Terwijl dit debat zich voortsleepte, probeerde *De Landsverdediging* de ogen van het publiek te openen voor de miserabele wijze van rechtspreken in het leger. Als een burger voor de rechter moest verschijnen, wist die zich van tal van waarborgen voor een eerlijk proces verzekerd, maar een militaire beklaagde was vrijwel rechteloos. Hij had geen recht op een advocaat, maar wel de plicht te antwoorden, alsof hij voor de inquisitie was gedaagd. Andere opvallende verschillen met de civiele rechtsgang waren het gebrek aan openbaarheid, het niet plaatsvinden van mondeling verhoor tijdens de zitting en de dominante positie van de auditeur-militair, die de drievoudige rol van aanklager, verdediger en griffier vervulde. "Welk een toestand in onze beschaafde maatschappij!" *De Landsverdediging* stond niet alleen in haar kritiek. Niemand kon ontkennen dat het militair recht met zo ongeveer alle moderne rechtsbeginselen in strijd was. De meeste juristen en officieren die over dit onderwerp schreven, waren dan ook scherp in hun

oordeel. Favoriet waren termen als middeleeuws, barbaars en monstrueus. *De Landsverdediging* ging echter een stap verder. Volgens haar was de militaire rechtspraak niet alleen zo slecht omdat de wetten en regels niet deugden, maar ook omdat de officieren hun taak in de krijgsraad doorgaans weinig serieus namen. Zij verzaakten andermaal hun plicht. Uit gemakzucht lieten zij zich op sleeptouw nemen door de auditeur-militair, die daardoor in feite ook nog een vierde rol, namelijk die van rechter, vervulde. Zij leken alleen geïnteresseerd in snel en streng straffen ten bate van de discipline. Het was geen wonder dat de soldaat bitter weinig vertrouwen in dit draconische stelsel van rechtspleging had.[30]

De meeste militaire auteurs hadden een gunstiger indruk van de manier waarop de officieren zich ondanks hun beperkte rechtskennis van hun taak in de krijgsraden kweten. "Tevens", schreef luitenant J.J.C. van Dijk in 1900, "past hier een woord van lof voor de rechtschapenheid der militaire rechters, die, niettegenstaande onzinnige wetten en de dikwijls gebrekkige toepassing daarvan, in den regel billijk wisten te blijven in hun oordeel, waardoor aan de militaire vonnissen eerlijkheid en onpartijdigheid niet kan worden ontzegd." Van Dijk plaatste bij dit compliment wel de kanttekening dat de geheimhouding er sterk toe bijdroeg dat de krijgsraden in Nederland nooit echt in opspraak kwamen. De vonnissen bleven buiten bereik van de publieke opinie. Bovendien durfden maar weinig soldaten, wetende dat hun rechtspositie zwak was, in beklag te gaan.[31] De publicist die desondanks het stugst volhield dat de militaire rechtsbedeling in de praktijk heel redelijk verliep, was de auditeur-militair A.C. Wesenhagen. Puttend uit eigen ervaring, bestreed deze jurist met klem de suggestie dat een krijgsraadzitting niet meer was dan een loterij. Het plichtsbesef van de auditeur-militair en de officieren zorgde ervoor dat er in de regel rechtvaardig vonnis werd gewezen.[32] Zijn boodschap dat het wantrouwen jegens de militaire rechtspraak ongegrond was, was de meeste militaire auteurs te gortig. Volgens hen moesten de militairen, evenals de overige staatsburgers, hun rechtszekerheid behalve op humane rechters ook op degelijke wetten en procedures kunnen gronden. Pas dan zouden zij zich afdoende tegen rechterlijke misstappen beschermd weten. "Moeten ook wij", vroeg Van Dijk, "onze 'cause célèbre' hebben, vóór de hand aan den ploeg wordt geslagen?"[33]

Het beroemde voorval waaraan Van Dijk refereerde – hij behoefde zijn lezers geen nadere uitleg te geven – was de Dreyfus-affaire. Deze zaak, die Frankrijk in vuur en vlam zette, werd in de rest van Europa met grote belangstelling en stijgende verbijstering gevolgd. In het middelpunt stond de joodse kapitein Alfred Dreyfus, die in 1894 wegens spionage voor aartsvijand Duitsland door een krijgsraad tot degradatie en levenslange verbanning naar Duivelseiland was veroordeeld. Toen in de jaren daarop uitlekte dat het toch al boterzachte bewijs tegen hem ten dele vals was en dat een andere officier van de Generale Staf hoogstwaarschijnlijk de militaire geheimen had verraden, begonnen linkse publicisten een perscampagne waarin zij een herziening van het vonnis eisten. In januari 1898 schreef Emile Zola zijn 'J'Accuse...!'. De legerleiding, inclusief de minister van Oorlog, verzette zich, gesteund door de rechterzijde, met hand en tand tegen een revisie. Toen het in 1899 toch tot een tweede proces kwam, werd Dreyfus opnieuw schuldig bevonden, zij

het dat hij wegens "*circonstances atténuantes*" een lichtere straf kreeg. De regering schonk hem daarop gratie. De Dreyfusards waren ervan overtuigd dat de militaire rechters die voor deze onzinnige uitspraak hadden getekend, door hun superieuren onder druk waren gezet. De legerleiding had inderdaad alle mogelijke moeite gedaan de waarheid te verbergen. Voor haar woog het prestige van het leger zwaarder dan het lot van het ene geslachtofferde individu. Zij ontzegde de samenleving het recht zich met de interne zaken van het leger te bemoeien. Kritiek op de militaire instellingen was onduldbaar, omdat daarmee de eer van de armee werd aangetast. En wie haar integriteit in twijfel trok, ondermijnde het vertrouwen in de defensie en speelde Duitsland in de kaart.[34]

De Nederlandse militaire pers besteedde nauwelijks aandacht aan de Dreyfus-affaire, maar dat betekende niet dat deze zaak de officieren koud liet. Uit terloopse opmerkingen bleek dat velen de verwikkelingen in dit Franse drama nauwlettend volgden. Het militaire schrijversgilde voelde zich echter niet geroepen partij te kiezen of anderszins commentaar te leveren op deze ernstige crisis in de relatie tussen de Derde Republiek en het overwegend royalistische officierskorps. Terwijl de officieren zich stilhielden, zag een aantal juristen in de zaak van Dreyfus aanleiding de pen ter hand te nemen. Een van de vragen die hen bezighielden, was of een dergelijke rechterlijke dwaling ook in Nederland kon voorkomen. Ook hier bestond immers een afzonderlijke militaire rechtspraak. In 1898 verschenen er twee brochures, één van de bekende rechtsgeleerde A.A. de Pinto en een ander van een anoniem meester in de rechten, die beide tot de geruststellende slotsom kwamen dat de kans klein was dat hier te lande het recht ooit zo catastrofaal zou ontsporen als met Dreyfus was gebeurd. De Nederlandse militaire rechtspleging bood namelijk meer waarborgen dan de Franse. De Pinto gaf toe dat in Frankrijk de beklaagde weliswaar recht op juridische bijstand had en dat daar bij een militair proces in beginsel publiek werd toegelaten, maar deze voordelen wogen niet op tegen het bezwaar dat in de krijgsraden en raden van revisie het militaire element de alleenheerschappij bezat. In Nederland oefende het burgerelement, in de persoon van de auditeur-militair, een grote – zo nodig corrigerende – invloed uit. Van het HMG, dat over de kwaliteit van de militaire rechtspraak waakte, maakten ook juristen deel uit. Er was daarom geen reden de Nederlandse krijgsraden, op basis van wat zich in Frankrijk afspeelde, in diskrediet te brengen.[35] Collette onderschreef deze conclusie, hoewel hij wel vond dat De Pinto de zaken in Nederland wat te flatteus voorstelde.[36]

Deze nogal technische vergelijking tussen het Nederlandse en Franse militaire strafproces leek vooral na het tweede hemeltergende vonnis over Dreyfus weinig relevant meer. Een fundamentelere vraag drong zich nu op: was onpartijdige militaire rechtspraak niet per definitie een contradictio in terminis. Kon een officier, voor wie gehoorzamen een tweede natuur was, wel als onafhankelijk rechter optreden? Veel commentatoren die zich deze vraag naar aanleiding van *l'affaire* voor het eerst stelden, meenden van niet en drongen daarom aan op afschaffing van de krijgsraden en het HMG. Jarenlang hadden enkele deskundigen vergeefs geprobeerd de grote rechtsonzekerheid van de militair onder de publieke aandacht te brengen, schreef een zekere Mea Culpa in december 1899, maar nu opeens was die interesse er wel. Waar een buitenlands schandaal niet goed voor was.[37] Andere auteurs merkten op dat er nog een tweede reden was waarom het militair recht

plotseling in de schijnwerpers kwam te staan, namelijk de invoering van de persoonlijke dienstplicht. Nu de gegoede burgerij haar zonen de kazerne zag binnentreden, had zij plots een groot belang bij de wijze waarop in het leger werd rechtgesproken.[38] Het was dan ook geen toeval dat het publiek debat over het militair recht kort na de eeuwwisseling een hoogtepunt bereikte. De officieren waren verheugd dat dit thema eindelijk de belangstelling kreeg die het verdiende, maar het merendeel van hen ervoer het tegelijkertijd als bedreigend dat zij als gevolg van Dreyfus zelf in de beklaagdenbank waren beland, geconfronteerd met de beschuldiging dat zij voor het rechtersambt niet deugden, omdat zij niet onafhankelijk waren. Voor hen was het behoud van de militaire rechter, de hoeder van de krijgstucht, echter van groot belang.

In 1900 bleek pas goed hoezeer de officieren in het defensief waren gedrongen. De NJV bracht in juni van dat jaar de vragen die zij negentien jaar geleden al eens aan de leden had voorgelegd, en die nu actueler waren dan ooit, opnieuw in bespreking. "Moet voor tijd van vrede eene afzonderlijke rechtspraak voor militairen worden behouden; zoo ja, binnen welke grenzen?" De hoop was dat na afloop van het debat de mate van overeenstemming groter zou zijn dan in 1881; dat zich een algemene rechtsovertuiging zou hebben gevormd op basis waarvan de herziening van het militair procesrecht eindelijk met vrucht ter hand zou kunnen worden genomen. Deze verwachting kwam niet echt uit. Er heerste nog altijd verdeeldheid, zij het dat de meningen sinds 1881 wel flink waren verschoven. Bij de eindstemming bleek dat op een totaal van 59 aanwezige leden een meerderheid van 39 de afzonderlijke militaire rechter graag zag verdwijnen. Zelfs militaire delicten dienden door de gewone strafrechter te worden behandeld, precies zoals Van Hamel had bepleit en nog altijd bepleitte.[39] De jurist Levy, de bekende ADVB-propagandist, was een van de leden die in 1881 de militaire rechter nog in bescherming hadden genomen. De Dreyfus-affaire had zijn rechtsgevoel echter een enorme schok bezorgd. Uit die zaak was hem gebleken "dat men met het wachtwoord: blinde tucht, ook de gerechtigheid krenken kan". Daarom had hij "met een bloedend hart" zijn mening herzien. Het deed hem pijn te moeten zeggen, maar bij officieren, voor wie gehoorzamen een levensbeginsel was, was het recht niet in veilige handen.[40] Volgens Collette was het vooral aan deze woorden van Levy te wijten dat de stemming in de NJV ten nadele van de krijgsraden was omgeslagen.[41]

Ditmaal was het debat door vier preadviezen voorafgegaan. Het eerste was van de hand van kapitein-luitenant-ter-zee J.P. van Rossum. Het tweede van Koolemans Beijnen, die nog steeds van mening was dat de competentie van de krijgsraden zich over de militaire en gemengde delicten moest uitstrekken. Voor het derde stuk tekende de jurist L.M. Rollin Couquerque en voor het vierde zijn confrère P. Verloren van Themaat. Opmerkelijk was dat deze burgers het meest behoudende of, zo men wil, militaristische standpunt verdedigden. Zij wilden de jurisdictie van de militaire rechter ongemoeid laten. In de geest van Pols betoogden zij dat het toelaten van de burgerrechter tot de kazerne de militaire opvoeding ernstig zou schaden. In het leger diende het recht een onlosmakelijk verlengstuk van de tucht te zijn. De twee juristen achtten het onjuist op grond van een Frans staaltje van rechtsverkrachting de krijgsraden hier te lande een brevet van onver-

mogen te geven. Dreyfus was het slachtoffer geworden van politieke intriges en een massahysterie waartegen geen rechtbank (civiel of militair) bestand zou zijn geweest. "Mogelijkheid tot dwaling, vooral onder zulke omstandigheden, blijft bestaan, doch ik acht het in de hoogste mate onbillijk, uit de geschiedenis der Dreyfus-procedure in Frankrijk eene insinuatie tegen het Nederlandsche officierskorps te distilleeren", aldus Rollin Couquerque.[42] Van de vier preadviseurs wilde alleen Van Rossum aan elke vorm van militaire rechtspraak een einde maken, omdat alleen die drastische maatregel de militairen genoeg waarborgen voor een eerlijk proces zou bieden. Volgens hem was de burgerrechter prima in staat over militaire toestanden te oordelen, zoals hij zonder ooit koopman te zijn geweest ook in het handelsrecht thuis kon zijn.[43]

De zeeofficier Van Rossum, die de meerderheid van de NJV achter zich kreeg, vond onder de militaire auteurs weinig medestanders. Het enige militaire tijdschrift dat hem steunde, was *De Militaire Gids*, die met het klimmen der jaren steeds vooruitstrevender werd.[44] De burgerrechter zou in de kazerne en op het oorlogsschip een gezonde controle op het reilen en zeilen van die geïsoleerde gemeenschappen kunnen uitoefenen, schreven twee andere sympathisanten. Het militaire leven moest deel van het publieke domein worden.[45] Dergelijke geluiden werden echter overstemd door het koor van officieren dat, geschrokken van de ommezwaai van de NJV, uit volle borst de lof van de militaire rechter ging zingen. Die mocht niet verloren gaan, want dan zou het met de discipline gedaan zijn. En zonder discipline geen leger! Collette, die in 1899 in de VBK al eens over dit onderwerp had gesproken, kreeg twee jaar later van het bestuur van deze vereniging nogmaals de gelegenheid zijn visie uit te dragen. Omdat de krijgstucht op het spel stond, sprak hij, hadden de officieren de plicht hun stem te verheffen. Zij mochten zich niet door een stel welbespraakte juristen laten aftroeven. Voor de burgerrechter, die een groot arbeidsterrein had, zou het leger altijd een vreemd lichaam blijven. Men kon van hem niet verwachten, "dat hij zich verdiept in psychologische studiën omtrent het wezen van den krijg, dat hij volledig op de hoogte is van legertoestanden, dat hij de eischen der discipline ten volle weet te waardeeren".[46] Koolemans Beijnen was het met Collette eens. De burgers van de NJV, zei hij, hadden geen benul van wat nodig was om het prestige van de officier te kunnen hooghouden tegenover mannen die hij desnoods de dood tegemoet moest voeren. Daarom was het noodzakelijk "dat ook het recht van straffen als de hoogste uiting van het gezag in onze handen blijve".[47]

De Militaire Spectator ontpopte zich in deze bange dagen als de grote vriend van de militaire rechter. Toen de jurist en brochureschrijver W.C. Bosman zich in 1901 bij de voorstanders van afschaffing van dit instituut aansloot, probeerde het blad duidelijk te maken hoe desastreus een dergelijke maatregel zou uitpakken: "Elke krijgsgeschiedenis leert ons, dat de uitoefening van de jurisdictie in vollen omvang door de militaire superieuren noodzakelijk is, om de 'Leistungsfähigkeit' van een leger tot het hoogste punt op te voeren."[48] Ook in andere artikelen werd er tot vervelens toe op gehamerd dat burgers zich niet met de handhaving van recht en tucht in de armee mochten bemoeien.[49] Volgens Collette, Rollin Couquerque en Wesenhagen moest het leger functioneren als een besloten – van het publiek domein afgescheiden – huishouding waarbinnen de meerdere een vaderlijk gezag uitoefende. Evenals een gezinshoofd behoorde de officier het

monopolie op de opvoeding van zijn ondergeschikten te hebben, een taak die hij nooit goed kon vervullen als de bevoegdheid tot straffen hem deels uit handen werd geslagen. Ook de rechtspraak had in het leger een "aartsvaderlijk cachet". De liefde voor de minderen en de kameraadschap stonden er garant voor dat dit patriarchale gezag niet in een schrikbewind ontaardde. Wesenhagen vergeleek het kazerneleven met een huishouden waarin "alles is geordend, saamgevoegd en geschakeld als tot één reusachtig raderwerk". Wanneer de burgerrechter zijn hand op dat kwetsbare mechaniek zou leggen, zou het onherroepelijk vastlopen.[50]

De vijanden van de militaire rechter lieten weinig heel van het beeld van het leger als een gelukkige familie die streng maar liefdevol werd bestierd. De vaderlijke goedertierenheid verkeerde dikwijls in barsheid, machtsmisbruik en willekeur. De grote afhankelijkheid van hun meerderen maakte militairen tot kruipers en vleiers. Hoe lager hun rang hoe meer zij zouden profiteren van een rechtsbescherming die aan de civiele criteria voldeed.[51] Het front van de krijgsraadbestrijders kreeg in 1904 versterking van luitenant F.A. van Engen, die als een van de eerste beroepsofficieren meester in de rechten was geworden. In zijn proefschrift, getiteld *Militaire Rechtspleging. Een kritische studie*, probeerde hij aan te tonen dat een afzonderlijke rechtspraak voor militairen niet langer noodzakelijk en evenmin gewenst was. De reacties op zijn studie waren voorspelbaar. Terwijl Van Rossum opgetogen vaststelde dat zijn visie met dit werk een wetenschappelijke onderbouwing had gekregen, typeerde Rollin Couquerque het als een "tendenz-geschrift".[52] Van Engen was namelijk van mening dat er een strikte scheiding tussen strafrechtspleging en disciplinehandhaving moest worden aangebracht. De rechtspraak mocht niet ten dienste van de tucht staan. Nu dat wel zo was, vertoonden de krijgsraden te veel de neiging ter wille van de tucht op onvoldoende gronden recht te spreken en buitensporig streng te straffen.[53] Hij keerde zich hiermee tegen de meerderheid van de militaire auteurs die juist vreesde dat de burgerrechter te mild zou oordelen, en tegen die ene anonieme officier in *De Militaire Spectator* die de militaire rechter met het oog op de discipline wilde laten vonnissen volgens het verwrongen gezegde: "Beter één onschuldige veroordeeld, dan tien schuldigen vrijgesproken."[54]

Kort voordat Van Engen promoveerde, was het de Haagse wetgevers eindelijk gelukt de langverwachte herziening van het materiële strafrecht en het tuchtrecht te voltooien. In 1903 kreeg een nieuw *Wetboek van Militair Strafrecht* (*WMS*) kracht van wet, terwijl er tegelijkertijd een *Wet op de krijgstucht* in het *Staatsblad* verscheen.[55] Deze vernieuwing, die grotendeels het werk was van Van der Hoeven, maakte een einde aan een aantal dikwijls veroordeelde misstanden. De belangrijkste verbetering was dat de militair zich voortaan evenals ieder ander staatsburger door de rechtsregel "nulla poena sine lege" beschermd zou weten. Tot dan toe had het beruchte artikel 17 de krijgsraden de vrijheid gelaten een soldaat te veroordelen voor een misdrijf dat niet in het wetboek omschreven stond. Daarnaast bood het *WMS* de militair een betere bescherming tegen mishandeling en beschimping door zijn meerdere.[56] De parlementaire behandeling was moeizaam verlopen, omdat de Tweede Kamer een verandering in het tuchtrecht trachtte door te drukken die het kabinet pertinent niet wilde. De onenigheid betrof het omstreden gebruik

dat een militair pas tegen een straf in beklag mocht gaan, nadat hij deze had ondergaan. Omdat het nieuwe wetsontwerp daarin geen verandering bracht, diende het Kamerlid voor de ARP J.H. de Waal Malefijt een amendement in dat erin voorzag dat een straf pas na afloop van een eventueel beklag zou worden geëffectueerd. Bergansius, die in 1901 als minister van Oorlog was teruggekeerd, maakte tegen dit voorstel bezwaar, omdat het fnuikend voor de discipline zou zijn. Toen een ruime meerderheid er toch mee instemde, dreigde hij de gehele wet in te trekken, waarop de Kamer zich gewonnen gaf.[57] Volgens menig officier was hiermee op het nippertje een aanslag op de krijgstucht verijdeld. Van Rossum schreef: "Alleen wantrouwen in en onbekendheid met – tusschen beide is nauw verband – onze militaire toestanden, konden de aanneming mogelijk maken van een amendement waarvan de voorsteller de portée niet begreep."[58]

De twee nieuwe strafwetten haalden de finish. In de Tweede Kamer stemden 81 leden voor en 5 tegen. De groep opposanten bestond volledig uit SDAP'ers, die tegen deze wetten gekant waren omdat naar hun mening het militarisme ermee in stand werd gehouden. Volgens hun woordvoerder, F.W.N. Hugenholtz, bewees dit vastklampen aan aparte rechtsregels eens temeer hoezeer in het leger de kastengeest voortwoekerde. Hij betoogde dat een militaire rechter nooit betrouwbaar kon zijn, omdat deze gevangen zat in een onzalige hiërarchie die "brutaliseering" naar onderen en kruiperigheid naar boven bevorderde. Vooral het draconische tuchtstelsel moest het bij hem ontgelden. Schandalig was het dat de macht van de officieren over hun minderen niet strakker aan banden was gelegd. Nu zou zij, aangezien zij oncontroleerbaar was, tot tal van misstanden aanleiding blijven geven. Vooral de disciplinaire strafbevoegdheid was volgens de socialisten te ruim bemeten. Hun grootste grief was dat de provooststraf, onder de nieuwe naam van streng arrest, bleef voortbestaan: een commandant kon een ondergeschikte zonder tussenkomst van de rechter tot ten hoogste veertien dagen eenzame opsluiting veroordelen. Hugenholtz legde nog eens uit waarom in het leger de krijgstucht zo ongehoord streng was. De reden daarvoor was dat het militaire elan op een leugen was gebaseerd. Terwijl met veel bombarie de schijn werd opgehouden dat het leger er was om het vaderland te beschermen, was zijn ware taak de onderdrukking van het proletariaat.[59] Dit principiële verzet van de SDAP kwam niet als een verrassing. Opvallender was dat geen van de links-liberale Kamerleden zich hierbij aansloot, want ook in die kringen kon het door beroepsofficieren gedomineerde leger op weinig sympathie rekenen. Zij stonden echter op het pragmatische standpunt dat de nieuwe strafwetten, hoewel niet volmaakt, een welkome verbetering in de rechtspositie van de militair brachten.[60]

Deze laatste overweging werd niet gedeeld door *De Militaire Gids*, die in 1903 na een wisseling van redactie zijn metamorfose tot radicaal oppositieblad had voltooid. Het program van deze nieuwe redactie komt in hoofdstuk 21 uitgebreid aan bod; hier volgt bij wijze van voorproef alleen haar oordeel over de militaire strafwetten. Haar zwaarste punt van kritiek was dat deze wetten "een slagboom tusschen natie en weermacht" plaatsten. Zij onderwierpen de militair nodeloos en ten detrimente van de weerbaarheid aan een apart regime. De evolutie naar een echt volksleger werd erdoor belemmerd. *De Militaire Gids* was teleurgesteld in Van der Hoeven, die in 1875 tijdens zijn veelbelovende VBK-lezing de staf over de militaire standsbegrippen had gebroken, maar vervolgens in

zijn wetgevende arbeid de grootst mogelijke eerbied voor die verouderde noties aan de dag had gelegd. "Waartoe dat groote, in '75 geuite beginsel: *gelijkheid voor de wet*, niet krampachtig vastgehouden, en overal toegepast, waar zulks maar eenigszins mogelijk was? Zóó maakt men weermacht en volk één. Niet door het scheppen van uitzonderingen voor den weerman, waar die uitzonderingen vermeden konden zijn." Het blad gaf een aantal voorbeelden waaruit moest blijken hoe absurd-militaristisch de nieuwe (en tegelijk sterk verouderde) strafwetgeving was. Zo bepaalde artikel 131 van het *WMS* dat een militair die het vaandel beschimpte, daarvoor een gevangenisstraf van maximaal drie jaar kon krijgen. En dat terwijl dit dundoek in het gevecht van geen waarde meer was![61]

De wetten van 1903 waren ook voor de voorstemmers geen reden tot juichen. Voordat zij in werking konden treden, moest eerst het militair strafproces worden aangepast.[62] Nu was iedereen, ook zonder deze bijkomende reden, het er allang over eens dat het formele recht dringend vernieuwing behoefde, omdat vooral de daarin voorkomende gebreken de rechtspositie van de beklaagde zo belabberd maakten. Tegelijkertijd stonden juist op dit vlak de meningen scherp tegenover elkaar. Dat gold vooral voor de vraag hoe groot het burgerlijk element binnen de rechtspraak over militairen moest zijn. Een vertragende factor in de discussie hierover was dat veel juristen van mening waren dat een herziening van het militair strafprocesrecht pas kon plaatsvinden nadat eerst de geplande herziening van het burgerlijk strafprocesrecht zou zijn afgerond, zodat het eerste zich zoveel mogelijk aan het laatste kon spiegelen. Wie daarop wilde wachten, moest echter nog jaren geduld hebben. Daarom gingen er na de eeuwwisseling stemmen op een weg in te slaan die Koolemans Beijnen al in 1884 in het *Weekblad van het Recht* had aangewezen, namelijk een partiële wijziging van het formele recht waarbij alleen de grootste gebreken werden verwijderd.[63] Toen het kabinet-Kuyper voor die optie koos, vond het een Kamerminderheid tegenover zich. Die vergeleek de bestaande *Regtspleging* met een oud kleed dat uit elkaar zou vallen wanneer men het probeerde te verstellen; daarom wilde zij een compleet nieuwe regeling.[64] Van Engen, die de militaire rechter liever vandaag dan morgen zag vertrekken, betoonde zich eveneens ongelukkig met de aanpak van het kabinet. Zijn vrees was dat, wanneer de ergste ongerijmdheden waren weggenomen, de animo om tot verdergaande maatregelen over te gaan, sterk zou afnemen.[65]

Nu voor een partiële herziening was gekozen, was het aan minister van Justitie J.A. Loeff om samen met minister van Marine A.G. Ellis en collega Bergansius te bepalen hoe ver die moest reiken. Omdat zij snel resultaat wilden boeken, ging het wetsontwerp dat zij op 8 maart 1904 presenteerden, niet verder dan enkele eenvoudige ingrepen waarvan de noodzaak alom werd erkend. De zittingen van de krijgsraden zouden openbaar worden, de beklaagde zou recht op een raadsman krijgen en het appèlrecht zou worden uitgebreid. Tevens zouden de krijgsraden een meer permanent karakter krijgen door de leden voor één jaar te benoemen. Hoewel de bewindslieden twee "hoofdfouten" ongemoeid lieten, namelijk de positie van de auditeur-militair en de schriftelijke behandeling, riep luitenant Van Dijk in de VBK zijn gehoor op de voorgestelde verbeteringen dankbaar te aanvaarden. Beter één vogel in de hand dan tien in de lucht, was zijn devies. Van Engen, die met

hem in debat ging, was daarmee niet tevreden.[66] Ook een ruime meerderheid in de Tweede Kamer vond het wetsontwerp aan de magere kant. Het liet de rechtspraak over militairen te veel in handen van leken. Daarom drong zij erop aan het voorzitterschap van de krijgsraden aan een voor het leven te benoemen burgerjurist op te dragen. Deze zou de militaire rechters voor uitglijders moeten behoeden.[67] Het kabinet sprak over dit voorstel echter het onaanvaardbaar uit. Krijgsraden moesten onder leiding van een officier blijven. De ministers gaven toe dat deze vierscharen in het verleden niet altijd met voldoende rechtskennis waren uitgerust, maar een inmiddels opgestarte tweejarige juridische cursus voor officieren zou daarin verandering brengen.[68] Zou het kabinet opnieuw proberen zijn wil aan het parlement op te leggen?

Het liep anders. Nadat er in 1905 een einde aan het kabinet-Kuyper was gekomen, bleven zijn plannen in de lucht hangen. Het liberale kabinet-De Meester, dat vervolgens op het pluche kwam, wilde een andere koers varen. Het voelde veel meer voor een radicale en algehele herziening van de militaire rechtspleging waarbij de berechting van commune delicten aan de burgerrechter zou worden opgedragen. In tegenstelling tot zijn voorganger wilde de nieuwe minister van Justitie, E.E. van Raalte, geen lapwerk verrichten.[69] Van dit voornemen kwam niets terecht. Toen dit kabinet in 1908 vroegtijdig het veld ruimde, was er nog geen wetsontwerp ingediend. Tot ergernis van vele officieren en juristen was de lijdensgeschiedenis van het militair recht nog niet ten einde, en dat terwijl het geheime, schriftelijke, inquisitoire militaire strafproces al jaren geleden in een "antiquiteiten-museum" opgeborgen had moeten worden.[70] De Kamerleden Verhey en jhr. A.F.O. Sasse van Ysselt vermoedden dat er op de militaire departementen geheime krachten actief waren die voortdurend op de rem trapten. Ook Hugenholtz geloofde dat het officierskorps achter de schermen obstructie pleegde, zeker toen bleek dat het rechtse kabinet-Heemskerk, dat in 1908 was aangetreden, het wetsontwerp van Loeff weer uit de kast haalde en in het spoor van een partiële herziening verder ging.[71] Voor deze SDAP'er mocht dit een heilloze weg zijn, een grote meerderheid van de Tweede Kamer kon er wel in meegaan, omdat dit kabinet zich bereid verklaarde het voorzitterschap van de krijgsraden in handen van een voor het leven te benoemen burgerjurist te leggen. Hoewel traagheid troef bleef, werd er nu wel een resultaat geboekt. Bij wet van 31 oktober 1912 kwam er een wijziging van de militaire strafrechtspleging tot stand. "Niet te vroeg voorzeker", luidde een onderkoelde reactie.[72]

Hoewel de krijgsraden flink waren opgelapt, bleef het militair strafproces ernstige gebreken vertonen. Een nog niet genoemde en niet verholpen tekortkoming was bijvoorbeeld dat de militaire rechter alleen tussen schuldigverklaring en vrijspraak kon kiezen. De mogelijkheden om ontslag van rechtsvervolging te geven of de auditeur-militair niet-ontvankelijk te verklaren stonden niet tot zijn beschikking. Een ander manco was dat de Hoge Raad, in strijd met grondwetsartikel 165, geen toezicht op de militaire rechtbanken kon uitoefenen en niet bevoegd was hun vonnissen te vernietigen of buiten werking te stellen. Het was alsof het leger nog steeds buiten de maatschappij stond, schreef de jurist en oud-officier J. Eysten.[73] Maar goed, de gedachte was dan ook dat de wet van 1912 slechts een beperkte levensduur zou hebben. Nog steeds was het de bedoeling dat na de herziening van het burgerlijk strafprocesrecht het militair strafprocesrecht

volledig zou worden gereviseerd, maar opnieuw liep het anders. Pas in 1963 vond de volgende (opnieuw partiële) herziening van de militaire rechtspleging plaats. De wet van 1912 maakte wel de weg vrij voor de inwerkingtreding van het *Wetboek van Militair Strafrecht* en de *Wet op de krijgstucht*, die inmiddels al bijna tien jaar oud waren. Maar ook ditmaal ging men niet over één nacht ijs. Het duurde tot 1923 voordat alle invoeringswetten en uitvoeringsbepalingen waren geschreven en goedgekeurd. Ondanks alles viel de winst van 1912 niet te verwaarlozen. Openbaarheid was een feit en het burgerlijk element won, in de persoon van de president van de krijgsraad, sterk aan invloed. De transparantie op dit terrein werd ook sterk bevorderd door het sinds 1905 op last van de Departementen van Marine en Oorlog uitgegeven *Militair-Rechtelijk Tijdschrift*, dat behalve jurisprudentie ook artikelen en andere bijdragen bevatte. Zo was er aan de militaire rechtspraak weinig geheimzinnigs meer.[74]

Ook op het terrein van het militair recht speelde de vraag in hoeverre het leger een van de burgermaatschappij afgescheiden gemeenschap met aparte regels en instituties moest blijven. Uit de debatten die in de loop van een aantal decennia zijn gevoerd, bleek dat een meerderheid van de deelnemers (burger en militair) van mening was dat het leger, waar enigszins mogelijk, die militaire eigenheid moest afleggen en dat de burgerrechter op het militair domein moest worden toegelaten. De berechting van door militairen gepleegde commune delicten moest, zo vond die meerderheid, aan de burgerrechter worden toevertrouwd. Deze maatregel zou tot gevolg hebben dat de maatschappij meer zicht en controle kreeg op wat zich binnen de militaire gemeenschap afspeelde. Aan de praktijk dat de krijgsraden in het geheim recht spraken in zaken waarin ook burgers vaak een belang hadden – bijvoorbeeld als slachtoffer van diefstal of geweldpleging – zou dan een einde komen. Tegelijkertijd zou de militair door deze maatregel een betere rechtsbescherming krijgen. In commune zaken zou er qua rechtspositie geen onderscheid tussen burger en militair meer mogen zijn. Omdat de bestaande rechtstoestand van de soldaat erbarmelijk was, vroeg een aantal militaire auteurs, onder wie Koolemans Beijnen, daar nadrukkelijk aandacht voor, met als argument dat de kazerne tot het openbare domein behoorde en daarom onderwerp van parlementaire zorg diende te zijn. Ontfermt u over de soldaat, hij is uw medeburger, zo luidde de boodschap.

Opmerkelijk was dat het vooral burgerjuristen waren die zich tegen iedere inperking van de rechtsmacht van de militaire rechter keerden. Zij hadden daarvoor een inhoudelijk argument, in de zin dat het toelaten van de burgerrechter op het militaire domein de krijgstucht zou aantasten, en een praktisch argument, namelijk dat een splitsing van rechtsmacht tot verwarring en jurisdictiegeschillen zou leiden. De meerderheid van het officierskorps deelde deze bezwaren niet en behoorde daarom tot het hervormingsgezinde kamp. Daarin kwam echter verandering toen, zo rond de eeuwwisseling, het zwaartepunt van de discussie verschoof naar de vraag of er in vredestijd überhaupt nog een aparte militaire rechtspraak moest zijn, ook waar het ging om de zogeheten zuiver militaire delicten. In 1900, met de Dreyfus-affaire nog vers in het geheugen, oordeelde een meerderheid van de NJV, aangevoerd door gezaghebbende juristen als Van Hamel en Levy, dat de krijgsraden moesten verdwijnen. Een burgerrechter zou uitstekend in staat zijn

om ook over militaire delicten te oordelen. Naar de overtuiging van het merendeel van de officieren, die nu in het defensief waren gedrongen, was dat een stap te ver. Zij wilden de burgerrechter beslist niet onbeperkt toegang tot het militaire terrein verschaffen. Uit de binnenste ring, het heiligdom waar de krijgstucht werd gekoesterd, moest hij wegblijven. De bewaking daarvan was alleen bij militairen in goede handen.

Rond 1900 leek het er even op dat Dreyfus de militaire rechter de das zou omdoen. Dat dit uiteindelijk niet gebeurde, had drie oorzaken. In de eerste plaats het krachtige verzet vanuit het leger zelf, onder leiding van deskundigen als Collette en Koolemans Beijnen, die steeds weer het "groote argument" van de krijgstucht op tafel legden. Er kon geen twijfel over bestaan dat een kabinet dat de militaire rechter zou willen afschaffen, de overgrote meerderheid van het officierskorps tegenover zich zou vinden. Het zou dan ook niet eenvoudig zijn geweest tegelijkertijd een minister van Marine en een minister van Oorlog te vinden die een dergelijke maatregel voor hun rekening hadden willen nemen. In de tweede plaats was er verdeeldheid onder de burgerjuristen. Een niet weg te cijferen minderheid van de NJV-leden wilde de krijgsraden behouden. Een van hen, het christelijk-historische Kamerlid, mr. A.F. de Savornin Lohman, droeg dit standpunt, dat als eerste door Pols was verwoord, in het *Tijdschrift voor strafrecht* nog eens met verve uit.[75] Het was dan ook volstrekt onduidelijk hoe de stemverhouding in het parlement zou hebben gelegen als er een wetsvoorstel tot afschaffing van de krijgsraden en het HMG zou zijn ingediend. In de derde plaats vond een aantal aanpassingen in het militaire procesrecht plaats, die de krijgsraden voor een grote meerderheid van de Eerste en Tweede Kamer zeker niet perfect maar toch weer voldoende acceptabel maakten.

Zo bleef de militaire rechtspraak uiteindelijk behouden. Uit het oogpunt van de meerderheid van het officierskorps betekende dit dat een zware aanval op de krijgstucht met succes was afgeslagen, zij het dat een aantal militaire auteurs er niet helemaal gerust op was dat het benoemen van burgerjuristen tot presidenten van de krijgsraden de geest in het leger geen schade zou doen. Uniform of toga? Het antwoord daarop luidde uiteindelijk: uniform én toga. Het terrein van het militair recht bleef voorlopig onder gemeenschappelijk beheer van Mars en Themis.

Hoofdstuk 20

Pyrrus in de polder

In dit hoofdstuk staat de legervorming weer centraal. In 1901 werd in Nederland een stelsel naar Pruisisch model ingevoerd. Voor de meerderheid van het officierskorps was het vooral van belang dat daarmee het militaire monopolie van het leger werd erkend. De schutterijen werden opgedoekt. Toch was er weinig reden tot tevredenheid, omdat de jongemannen uit de gegoede burgerij nog altijd de mogelijkheid hadden aan een volwaardige dienstplicht te ontsnappen. Voor de aanhangers van het beginsel van "allen weerbaar" waren de nieuwe legerwetten zelfs volstrekt onaanvaardbaar, omdat zij een groot deel van de mannelijke bevolking ongeoefend lieten. Met de oprichting van de Vereeniging Volksweerbaarheid gingen zij proberen langs buitenparlementaire weg de gehele natie bij de landsverdediging te betrekken. Niet dwang maar vrijwilligheid moest daarbij het uitgangspunt zijn, volgens de meeste militaire auteurs een veel te onbetrouwbaar fundament om een legerstelsel op te bouwen.

De wegen van een minister zijn soms ondoorgrondelijk. Dat gold zeker voor generaal Eland, die het gros van de officieren onaangenaam verraste toen hij zich in 1897, kort nadat hij lid van het kabinet-Pierson was geworden, plotseling voor een verkorting van de duur van de eerste oefening uitsprak. Terwijl over deze kwestie in de militaire pers een felle polemiek werd gevoerd, hield hij een proef met een oefentijd van acht maanden. Hij liet er geen misverstand over bestaan dat hij zijn politiek lot aan het welslagen van dit experiment had verbonden. "Met de acht maanden oefeningstijd, gepaard aan een belangrijke uitbreiding van het leger, wil ik staan of vallen", zei hij op 7 februari 1899 in de Eerste Kamer.[1] Uiteindelijk, ruim twee jaar later, zag Eland zich genoodzaakt af te treden. Wat was er gebeurd? Kon het parlement zich niet met de door hem gewenste inkorting van de oefentijd verenigen? Nee, Eland nam ontslag – curieus maar waar – juist omdat de Tweede Kamer zijn proefneming een permanente status wilde geven. Tijdens de behandeling van de door hem ontworpen legerwetten werd een amendement aangenomen, ingediend door de liberaal J.A. van Gilse, waarvan de strekking was dat voor de onbereden korpsen de eerste oefentijd hoogstens 8½ maand mocht duren. Dit wijzigingsvoorstel nu wilde Eland niet voor zijn rekening nemen. Hij kwam dus ten val, toen in de wet het beginsel werd vastgelegd waarvoor hij had gezegd te zullen staan.[2] De

verklaring van deze volte face moet beginnen bij het moment waarop de minister de reorganisatie van de levende strijdkrachten ter hand nam.

Een legerhervorming was bittere noodzaak, daarover bestond geen verschil van mening. In januari 1900 gaf kolonel b.d. Boonacker in de VBK uitdrukking aan dit besef van urgentie. Omdat het met de defensie zo droevig was gesteld, zei hij, overheerste in de toonaangevende kringen nog steeds de mening dat "*wij ons toch niet verdedigen kunnen*". Het land leed aan militaire impotentie en die kwaal kon alleen effectief worden bestreden door een leger te creëren "waar wij op vertrouwen kunnen, waarvan wij gevoelen, dat het in staat zal zijn onze vrijheid en onafhankelijkheid te verdedigen".[3] Ook de minister kwam er rond voor uit dat zijn ambtsterrein er slecht bij lag. In de Tweede Kamer riep hij het beeld op van een leger dat in een moeras verzonken was. Deze openhartige uitspraak van Eland groeide in korte tijd uit tot een gemeenplaats met een langere levensduur dan zijn eigen ministeriële loopbaan. "Tot vervelens toe is het herhaald 'dat wij in een moeras zitten'", aldus de redactie van *De Militaire Gids* in 1903.[4] Ook daarna namen militaire auteurs nog dikwijls hun toevlucht tot deze beeldspraak.

Lastiger dan alarm slaan was het brengen van redding. Hoe het leger uit het moeras te helpen? Op die vraag had Eland geen pasklaar antwoord. Bij zijn pogingen zijn ideeën in wetgeving te vertalen, beleefde hij eenzelfde ontnuchtering als Seyffardt, toen die minister was. In december 1898 deelde hij de Tweede Kamer nog vol bravoure mee dat hij in plaats van een militaristisch een zuiver nationaal stelsel zou ontwerpen: militair verantwoord en sociaal rechtvaardig. De duur van de eerste oefening zou zo kort mogelijk worden, de lasten zouden eerlijk worden verdeeld en de gehele natie zou weerbaar worden gemaakt.[5] De minister moest echter bakzeil halen. Bij nader inzien, zei hij een goed jaar later, koos hij toch voor een ander legermodel, omdat het Nederlandse volk nog niet rijp was voor het Zwitserse stelsel. Het deed te weinig aan gymnastiek, terwijl ook het vooroefenen, dat in 1898 onder de naam voorbereidend militair onderricht (VMO) een nieuwe opzet had gekregen, nog niet populair genoeg was.[6] Anders dan Seyffardt viel Eland niet terug op een tweeledig stelsel, bestaande uit een leger en los daarvan een gewapende burgermacht. Hij kwam met een stelsel dat op hoofdlijnen op dat van Bergansius leek, een stelsel dat hij aanvankelijk militaristisch had genoemd. Zijn definitieve plannen werden in drie wetsvoorstellen neergelegd: een ontwerp tot regeling van de samenstelling van de landmacht, een ontwerp tot wijziging van de *Militiewet*, beide ingediend in oktober 1899, en een ontwerp tot regeling van de landweer en opheffing van de schutterijen, dat een halfjaar later volgde.

Eland stelde voor jaarlijks hooguit 17.500 jongens bij de militie in te lijven. Het merendeel van hen, tot een maximum van 12.300 man, wilde hij volledig oefenen, terwijl de resterende 5.200 man slechts voor een periode van vier maanden onder de wapenen zouden komen. Deze laatste categorie zou in oorlogstijd niet onmiddellijk voor de vijand worden gebracht maar eerst verder getraind. De jongens die binnen de loting vielen, stond een diensttijd van vijftien jaar te wachten: acht jaar bij de militie en daarna zeven jaar bij de landweer. Vervolgens zouden zij overgaan naar de landstorm, maar die verplichting werd voorlopig niet ingevuld. Zo bleef onduidelijk of de jongens die werden uitgeloot of van militiedienst vrijgesteld, op de een of andere manier toch geoefend

zouden worden. De drie wetsontwerpen hielden de dienstplicht vooralsnog beperkt; het ideaal van "allen weerbaar" verdween achter de horizon. Toen de *Militiewet* van 1861 in werking trad, moest ongeveer 33% van de jongens die de dienstplichtige leeftijd bereikten, daadwerkelijk dienen. Vervolgens daalde dit percentage geleidelijk tot 21% in 1900. De verhoging van de jaarlijkse lichting van 11.000 tot 17.500 man betekende dat er naar verhouding weer evenveel mannen voor hun nummer zouden opkomen als in 1861. Na veertig jaar zou het contingent de bevolkingsgroei weer hebben bijgehaald, niet meer dan dat.[7] Eland zocht de legeruitbreiding vooral in een verlenging van de diensttijd, naar orthodox-militair inzicht de doelmatigste methode om meer soldaten te krijgen. Het gevolg was dat de dienstplichtlast, hoewel beperkt in omvang, ongelijk over de mannelijke bevolking werd verdeeld. En dat was opmerkelijk voor een minister en een kabinet die prat gingen op hun gevoel voor sociale rechtvaardigheid.

De lange diensttijd bij militie en landweer maakte het noodzakelijk dat de lotelingen grondig werden geoefend. De man die op zijn twintigste tot soldaat werd gevormd, moest ook na vijftien jaar nog onmiddellijk inzetbaar zijn. Daarom waren herhalingsoefeningen van groot belang, maar deze periodieke terugkeer naar de kazerne was uit sociaal oogpunt erg hinderlijk. Na enig touwtrekken tussen minister en Tweede Kamer kwam er een maatschappelijk-militair vergelijk tot stand: de milicien moest maximaal twaalf weken op herhaling, waarna hij als landweerman nog voor tweemaal zes dagen aan het burgerbestaan kon worden onttrokken. Nog bepalender voor de zwaarte van de dienstplichtlast was de duur van de eerste oefening. Juist op dit punt had Eland verwachtingen gewekt die hij niet waarmaakte. Artikel 122 van het betreffende wetsontwerp vermeldde kortweg dat bij de onbereden korpsen de ingelijfden twaalf maanden zouden dienen, "tenzij Wij zulks niet noodig achten".[8] Waarom had de minister die termijn niet bekort? Dat wilde hij toch? Eland gaf niet onmiddellijk uitleg; tijdens de schriftelijke behandeling van het ontwerp hield hij zich op de vlakte. Toch kwam artikel 122 niet als een volslagen verrassing, want op een eerder moment had de minister de Kamer al gezegd dat hij er weliswaar nog steeds van overtuigd was dat de meeste miliciens aan een oefentijd van acht maanden genoeg hadden, maar dat hij die termijn niet in de wet wilde opnemen, omdat er altijd miliciens waren die meer tijd nodig hadden om de leerschool van het leger te doorlopen. Hij beschouwde acht maanden als de norm maar niet als het wettelijke maximum.[9]

De ontwerpen van Eland bevatten nog een verrassing. Deze had betrekking op zijn plannen voor de 5.200 man die slechts vier maanden onder de wapenen zouden blijven. Het was de bedoeling dat deze lieden aan het begin van de winter in dienst zouden komen, op het moment waarop het merendeel van de 12.300 miliciens, die in maart waren opgekomen, na acht maanden met verlof zou gaan. Zij moesten tot het volgend voorjaar, wanneer een nieuwe lichting aantrad, door het verrichten van corvee- en wachtdiensten de militaire huishouding draaiend houden. Deze viermaanders zouden in de plaats komen van het zogeheten blijvend gedeelte, dat bestond uit miliciens die waren aangewezen om hooguit één jaar na te dienen. Terwijl de verse rekruten de eerste kneepjes van het soldatenvak werden bijgebracht, deed dit blijvend gedeelte het dagelijkse kazernewerk. Nu had deze verplichting tot nadienen weinig ophef veroorzaakt zolang die taak door plaats-

vervangers en armlastige miliciens werd vervuld, maar dat veranderde met de komst van de persoonlijke dienstplicht, omdat nu ook jongens uit de betere milieus tot een langere diensttijd konden worden verplicht.[10] Daarom wilde Eland deze praktijk met de invoering van zijn viermaanders in één klap uit de wereld helpen.

De verrassing hield hiermee niet op. De minister wilde deze 5.200 man zoveel mogelijk rekruteren uit jongens uit de werkende stand, omdat die thuis vaak het minst konden worden gemist. Zo wist Eland toch nog een element van sociale rechtvaardigheid in zijn legerwetten in te bouwen. Hij wilde deze jongens, "die door handenarbeid in hun onderhoud voorzien", de kans geven tot het leger toe te treden onder dezelfde voorwaarden als voor het reservekader golden. Zij zouden een zevenjarige verbintenis als reservist moeten aangaan waarbij zij zich verplichtten zeven maanden, waarvan vier als eerste oefening, in actieve dienst door te brengen. Gegadigden dienden dit contract voorafgaand aan de loting te tekenen, hetgeen inhield dat zij de kans om de militaire dans te ontspringen lieten schieten. Werd dit vrijwilligersproject voltekend, dan zou de jaarlijkse lichting slechts 12.300 man bedragen, met als gevolg dat de dienstplichtlast fors afnam, zonder overigens het probleem van de onbillijke verdeling op te lossen.[11] Dat laatste was nog tot daaraan toe, maar wat echt een zwak punt in dit voorstel was, was dat de viermaanders in feite niet tot soldaat werden opgeleid maar als een soort militaire klusjesmannen werden gebruikt. In oorlogstijd zou hun waarde dan ook gering zijn. Bovendien viel het op dat Eland in zijn wetten geen plaats voor het VMO had ingeruimd, hoewel hij naar zijn zeggen grote waarde aan dit instituut hechtte.[12]

De Tweede Kamer reageerde verdeeld op het drieledige werkstuk van Eland. Tijdens de algemene beraadslaging leek het Binnenhof in een marktplaats voor legerstelsels veranderd. De katholiek Van Vlijmen ventte het duale stelsel van Reuther uit, omdat dit volgens hem de enige levensvatbare vorm was waarin de noodzakelijk nauwe band tussen volk en leger kon worden gegoten.[13] Kuyper bracht het Zwitserse model aan de man, omdat dat het best bij een klein land zou passen. De voorman van de ARP sprak echter op persoonlijke titel, omdat zijn partij ook voorstanders van een hervorming in Pruisische richting kende. Hun voorkeur voor een legerstelsel in de stijl van Bergansius werd gedeeld door de groep van vrij-antirevolutionairen, aangevoerd door De Savornin Lohman, die zich wegens onenigheid over het kiesrechtvraagstuk van Kuyper had afgescheiden. Ronduit negatief, zij het ook hier met nuanceverschillen, was de reactie van de drie sociaaldemocratische Kamerleden. Naar hun oordeel had de minister een militaristisch wangedrocht geschapen. Nu waren dit allemaal stemmen uit de oppositie. In hoeverre kon Eland rekenen op de liberale meerderheid waarop het kabinet-Pierson steunde? Ook in die kring liepen de meningen traditiegetrouw uiteen. Een deel van de liberalen, onder wie Verhey, was teleurgesteld dat Eland zijn belofte om in de geest van Seyffardt te handelen, niet nakwam. Desondanks zagen zij wel brood in zijn voorstellen; wie weet viel er met behulp van enige amendementen nog iets moois van te maken.[14] De meer Pruisisch georiënteerde liberalen wezen de wetsontwerpen evenmin bij voorbaat af. Al met al was Eland niet kansloos.

Twee amendementen speelden tijdens het parlementaire debat een hoofdrol. Het eerste wortelde in het door veel Kamerleden onderschreven bezwaar dat het stelsel-Eland de zorg voor de landsverdediging aan een te beperkte groep burgers opdroeg. Dit gesloten stelsel, dat op geen enkele wijze het vrijwillig oefenen stimuleerde, bood niet de mogelijkheid geleidelijk tot een (meer) algemene dienstplicht te komen, terwijl dat naar veler overtuiging beslist nodig was. Van Vlijmen, Kuyper en Verhey mochten dan ieder hun eigen legermodel aanprijzen, zij waren het er wel over eens dat de gehele natie weerbaar moest worden. Ook de behoudende liberalen die naar orthodox-militair inzicht gehalte boven getal stelden en een oefentijd van acht maanden te kort vonden, erkenden de noodzaak van een verbreding van de numerieke basis. Een van hen, M. Tydeman, betoogde dat de staat de weg naar algemene oefening moest openhouden en zelfs moest populariseren. Daarom diende hij een amendement in waarvan de strekking was dat voor de korte oefening van vier maanden in de eerste plaats die lieden in aanmerking dienden te komen die het VMO hadden doorlopen. Dit zou, zei Tydeman, een grote toeloop naar het VMO op gang brengen, omdat niemand de kans om viermaander te worden, wilde missen, met als gevolg dat een groot aantal uitgelotenen toch enige militaire training zou hebben genoten.[15] Eland was onmiddellijk gewonnen. Hij verklaarde dat hij het amendement zou overnemen. Zijn eigen plan om de 5.200 man vooral uit de handwerkende stand te trekken, liet hij met opvallend gemak vallen.[16]

Zo plooibaar als Eland op dit punt was, zo halsstarrig was hij als het om de duur van de eerste oefening ging. In reactie op de aandrang vanuit de Tweede Kamer om de duur van acht maanden, waarmee hij naar eigen zeggen met succes had geëxperimenteerd, ook wettelijk vast te leggen, hield hij vol dat die termijn als norm goed voldeed, maar dat het wettelijke maximum hoger moest liggen.[17] Bovendien wilde Eland zijn opvolgers in deze kwestie volkomen vrijlaten.[18] Deze opmerking voorspelde voor de voorstanders van verkorting weinig goeds, omdat de meeste hoge officieren mordicus tegen zijn proefnemingen waren. De minister hield voet bij stuk, ook nadat Van Gilse zijn amendement in het spel had gebracht. Dat kwam er, zoals gezegd, op neer dat voor de onbereden korpsen de eerste oefentijd hoogstens 8½ maand mocht duren. Om de minister enigszins tegemoet te komen, bevatte het de toevoeging dat personen die aan het einde van die periode niet aan de eisen van bekwaamheid voldeden, langer in de kazerne konden worden gehouden.[19] Deze concessie mocht niet baten, het voorstel van Van Gilse bleef voor Eland "onaannemelijk".[20] Toen het onverwachts door een gelegenheidsmeerderheid van katholieken, links-liberalen en sociaal-democraten werd aangenomen, zat er voor hem niets anders op dan de strijd te staken. Hij deed dat op 16 maart 1901. Weer was een legerhervormer gesneuveld.

Na dit politiek ongeval gonsde het van de geruchten. In de dagbladen, het meest openlijk in *De Telegraaf* en *Het Volk* van de SDAP, werd gesuggereerd dat Eland de ware reden van zijn onbuigzaamheid had verzwegen.[21] Hij zou in deze zaak niet "vrij" zijn geweest, omdat hij voorafgaand aan het Kamerdebat koningin Wilhelmina had beloofd dat hij de oefentijd van acht maanden niet in de wet zou opnemen. De vorstin zou op haar beurt door de Generale Staf zijn overgehaald de minister op deze wijze onder druk te

zetten. De duistere krachten van het militarisme hadden toegeslagen. Toen P.J. Troelstra op 16 april een interpellatie hield om hierover duidelijkheid te verkrijgen, weigerde het kabinet mededelingen te doen over wat zich in de boezem van de regering had afgespeeld.[22] Inmiddels is bekend dat Eland zich inderdaad door Wilhelmina de handen had laten binden. Gesouffleerd door haar moeder Emma en haar aanstaande bruidegom Hendrik, schreef zij de minister van Oorlog een brief waarin zij van hem verlangde dat hij de beraadslaging over de wetsvoorstellen zou schorsen als daarin bij amendement de oefentijd naar acht maanden werd teruggebracht. In plaats van haar beleefd maar beslist op haar plaats in het constitutioneel bestel te wijzen, antwoordde Eland dat hij zou gehoorzamen. Het was de reflex van de officier voor wie trouw aan de vorst het hoogste goed was.[23]

Hoe nu verder? Hoewel het kabinet-Pierson niet veel regeertijd restte, ging het op zoek naar een opvolger die de wetsontwerpen alsnog in veilige haven kon brengen. De chef van de Generale Staf, generaal Kool, die als oud-Kamerlid het klappen van de parlementaire zweep kende, ging de uitdaging aan. Op 1 april werd hij minister. Deze officier, die altijd recht in de militaire leer was geweest, verbaasde vriend en vijand toen hij bereid bleek de oefentijd van 8½ maand te aanvaarden, maar zijn toegevendheid was slechts schijn. Wat hij met de ene hand weggaf, nam hij met de andere terug. Listig voortbordurend op het amendement van Tydeman, stelde hij voor de viermaanders in de zomer te laten opkomen, omdat zij dan beter geoefend konden worden. Het probleem was dan wel dat er in de wintermaanden nauwelijks miliciens in de kazerne aanwezig zouden zijn. Daarom stelde hij tevens voor het blijvend gedeelte in ere te herstellen zodat er het gehele jaar door genoeg geoefende troepen paraat zouden zijn. Concreet hield zijn inbreuk op het ontwerp van Eland in dat per lichting twee contingenten van elk maximaal 7.500 man vier maanden zouden nadienen. De eerste groep van 30 november tot 31 maart en de tweede van 31 maart tot eind juli. Het lot zou bepalen wie tot het blijvend gedeelte zou behoren. Nummerverwisseling was daarbij toegestaan. Een groot deel van de viermaanders zou in de praktijk acht maanden gaan dienen en een groot deel van achtmaanders twaalf maanden. De Tweede Kamer, die onder de indruk was van de vakkennis van Kool, liet zich van de noodzaak van deze lastenverzwaring overtuigen. Op 7 mei 1901 werd de nieuwe *Militiewet* met 59 tegen 38 stemmen aangenomen.[24] Een maand later volgde de *Landweerwet*. De minister, die het wetsontwerp tot regeling van de samenstelling van de landmacht had ingetrokken, had de buit binnen. Op 1 augustus, na een politieke diensttijd van vier maanden, nam hij ontslag.[25]

Eindelijk, dertig jaar nadat het leger van Moltke Europa versteld had doen staan, kreeg Nederland een legerstelsel naar Pruisisch model. De meerderheid van het officierskorps kon tevreden zijn, temeer daar Kool op slinkse wijze het amendement van Van Gilse onschadelijk had gemaakt. Het gevaar van een korte oefentijd leek bezworen. Ter linkerzijde was de verontwaardiging groot. In een brochure, getiteld *Het Legerwetschandaal*, stelde Troelstra dat het militarisme het argeloze parlement een loer had gedraaid.[26] Ook onder de liberalen heerste ongenoegen. Een deel van de voorstemmers, onder wie H.P. Marchant, voelde zich bedrogen, vooral toen uitkwam dat de financiële en personele consequenties van de legerwetten ernstiger bleken dan Kool hun had voorgehouden. Marchant had zijn les geleerd. Hij zou nooit meer blindelings op het woord van

beroepsofficieren vertrouwen.[27] De onvrede spitste zich toe op het blijvend gedeelte, dat voor de schatkist en voor de miliciens in kwestie erg belastend was. De grootste pechvogels waren de mannen die na afloop van hun eerste oefening naar huis konden om enige maanden duimen te draaien, voordat zij weer moesten opkomen om in het blijvend gedeelte te dienen. Een dergelijke onhandige regeling moest wel verzet oproepen. Trouwens ook orthodox-militaire officieren waren bij nader inzien, in verband met een aantal gebreken, niet erg gelukkig met de nieuwe legerwetten. Had Kool een pyrrusoverwinning behaald? Het leek erop.

De grote verliezer, al voelde hij zich nog lang niet verslagen, was Seyffardt. In een reeks artikelen in burgerlijke tijdschriften becommentarieerde hij de wetgevende arbeid van de ministers van Oorlog. Aanvankelijk was hij hoopvol gestemd, omdat Eland tot stand leek te gaan brengen wat hem zelf als minister niet was gelukt. De tijd was er volgens hem nu rijp voor, omdat in zowel burger- als militaire kringen het verzet tegen een verkorting van de duur van de eerste oefening was weggeëbd; een trend die *De Militaire Spectator* overigens heftig ontkende.[28] Seyffardt was dan ook erg teleurgesteld in de dure wetten van Kool, die het land geen spat veiliger zouden maken. Hij zag het als zijn taak, schreef hij in *Vragen des Tijds*, de natie te bevrijden uit de waan "dat de zaak nu in orde is". Nederland was nog even weerloos als voorheen. De legerwetten waren zijns inziens zo flagrant in strijd met de weerbaarheidseisen dat zij geen lang leven beschoren konden zijn. Hij typeerde deze dan ook als "noodwetten". Zijn grootste grief ertegen was dat de meerderheid van de jeugd ongeoefend aan de kant bleef staan, terwijl een klein land zich geen militaire muurbloempjes kon veroorloven. Hij kon het niet vaak genoeg zeggen: nodig was "een georganiseerde weermacht, waarin alle weerbaren als het om de vrijheid en onafhankelijkheid gaat, een vooraf bepaalde plaats vinden, en waartoe allen in vredestijd de noodige oefening verkrijgen".[29]

De klachtenlijst van Seyffardt was hiermee nog niet afgewerkt. Hij stelde een belangrijk punt aan de orde dat met de invoering van de persoonlijke dienstplicht verband hield. Deze maatregel moest het mogelijk maken voldoende miliciens te vinden die in staat waren een kaderfunctie te bekleden. Het kader kon immers niet alleen uit (oud-)beroepsmilitairen bestaan, zeker nu het leger zoveel groter was geworden. Ook de landweer moest worden geëncadreerd. De nieuwe legerwetten bepaalden dat bij onvoldoende spontane aanmeldingen miliciens konden worden verplicht een opleiding tot korporaal of sergeant te volgen. Er kwam met andere woorden een kaderplicht beneden de rang van officier. Daarnaast voorzagen de wetten in een terugkeer van de militieluitenant, zij het dat daarvoor alleen vrijwilligers zouden worden geworven.[30] De hoop was dat er ditmaal, nu de dienstvervanging ten einde was, wel genoeg geschikte kandidaten zouden zijn. Ook deze maatregelen bevielen Seyffardt niet. Het instellen van een kaderplicht vond hij dom en ondoordacht, omdat het met onwillige honden slecht hazen vangen was. "Gedwongen opleiding tot kader past niet in onze volkszeden en zal nimmer tot goede uitkomsten leiden." Zij was volgens hem ook niet nodig, omdat men langs een andere weg voldoende kader kon aantrekken. Dat alternatief was het reservekader, dat hij in 1893 als minister had ingesteld. Voor dit instituut lag een gouden toekomst in het verschiet,

maar dan was het wel nodig dat de "militairisten" eindelijk ophielden het tegen te werken.[31]

Het reservekader was omstreden. Al vanaf het begin waren er sceptici die meenden dat de broksgewijze opleiding van acht maanden slechts halfbakken militairen zou opleveren. Omdat deze vrijwilligers niet in de kazerne woonden, zou krijgstucht voor hen een vreemd begrip blijven. De eerste ervaringen waren volgens menig officier bedroevend. De kaderreservist deugde niet. Zijn onkunde was stuitend.[32] Bovendien verziekte hij de geest in het leger, omdat hij zijn bevorderingen bijkans cadeau kreeg, terwijl de beroepsmilitair er zwaar voor moest ploeteren.[33] De journalist J.E. Stokvis, die zich in het leger tot militiesergeant had opgewerkt, onderschreef in *Vragen des Tijds* dit oordeel. "Dat een reservist korporaal is geworden zonder nog ooit naar de schijf te hebben geschoten is een ons bekend feit. Verbazen doet een dergelijke leerschool, oppervlakkig en waardeloos tot in het belachelijke."[34] Na invoering van de persoonlijke dienstplicht zwol de kritiek aan. Tot dat moment viel niet te ontkennen dat het reservekader ondanks alle gebreken één voordeel had: het trok jongens naar het leger die anders stellig een plaatsvervanger hadden gehuurd. Vanaf 1898 ging het reservekader echter fungeren als een middel ten bate van hoger opgeleiden om aan de dienstplicht te ontsnappen. Het werd een soort veredelde dienstvervanging. Bergansius sprak van een "woekerplant" die de beste krachten tot zich trok en daardoor de vorming van goed militiekader in de weg stond.[35] De plotselinge groei van het reservekader vanaf 1898 viel alleen te verklaren uit het feit dat dit instituut nu het enige zekere middel was om uit de kazerne te blijven. Was het niet onbillijk dat uitgerekend de sociaal bevoorrechten zich op hun "pantoffeltjes" van hun vaderlandse plicht kweten?[36]

Seyffardt en zijn medestanders keken met andere ogen naar het reservekader. Volgens hen gaf het merendeel van de officieren dit instituut geen faire kans. Daarmee deed het de armee ernstig tekort. Als de officier zich minder introvert en hooghartig opstelde, kon hij zeer beslist op een warm enthousiasme van de jeugd rekenen. Men moest wel bitter weinig vertrouwen in het Nederlandse volk hebben om te menen dat een kaderreservist, die in fysiek en mentaal opzicht tot 's lands besten behoorde, niet als aanvoerder kon optreden.[37] Een militair auteur die hoge verwachtingen van dit type vrijwilligers had – hij noemde hen een sterke schakel tussen volk en leger – was luitenant W.E. van Dam van Isselt.[38] Deze jonge artillerist had zich de visie en het vocabulaire van zijn vader eigen gemaakt. Van Dam senior, die de noodzaak van een op nationaal-historische leest geschoeide volksopvoeding bepleitte, was er goed in geslaagd zijn eigen zoon naar dit model te vormen; een succes waarop lang niet iedere pedagoog kon bogen. Zijn schare geestverwanten was echter ruimer dan de familiekring. Ook andere officieren, onder wie A.S. Russer, A.N.J. Fabius en M.A.E.J. Meijboom, sprongen voor het reservekader in de bres.[39]

Seyffardt kreeg uit militaire hoek de wind van voren. Officieren die de legerwetten van Kool ondanks een aantal minpunten een stap vooruit vonden, namen het hem kwalijk dat hij de "treurige moed" had deze in diskrediet te brengen. In *De Militaire Spectator* verweet een anoniem auteur hem dat hij met zijn afbrekend geschrijf het gevoel van onmacht bij de burgerij versterkte en de bereidheid de lasten te dragen verzwakte. Zijn

kritiek "à outrance" was goedkoop in de zin dat hij aan het stelsel-Kool zwaardere eisen stelde dan aan zijn eigen vage legerplannen. Het ontbrak hem aan "ernst". Hij grossierde in apodictische uitspraken. Hoe wist hij bijvoorbeeld zo zeker dat kaderplicht niet bij de Nederlandse volkszeden paste? "Of heet het 'nationaal' in de oogen van den Heer S. om zich aan de vervulling van den eersten plicht als staatsburger tot instandhouding der nationale gemeenschap te onttrekken?"[40] Koolemans Beijnen pakte Seyffardt in een aparte brochure stevig aan. Daarin wees hij op alle inconsistenties in de denkbeelden en voorstellen die de oud-minister sinds 1888 naar voren had gebracht. Het meest verontrustend was nog wel dat hij zijn geloof in de noodzaak van centrale oefening in een gekazerneerd leger had ingeruild voor een geloof in lokale oefening in amateuristisch verband.[41]

De behoudende meerderheid van het officierskorps zou zich beslist minder om Seyffardt hebben bekommerd als hij zich tot publiceren had beperkt. Het irriteerde haar dat in gerenommeerde tijdschriften geregeld artikelen van hem verschenen waarin hij de orthodox-militaire visie op Tindaleske wijze bestreed. Maar al met al richtte hij daarmee weinig schade aan. Seyffardt liet het echter niet bij woorden alleen. Hij was een van de oprichters van de Vereeniging Volksweerbaarheid, die in 1900 van start ging om zijn ideaal van "allen weerbaar" te verwezenlijken. Het doel bleef hetzelfde, maar de weg daarheen liep totaal anders. Seyffardt wilde van onderop beginnen, in de hoop dat als de natie liet zien dat het werkelijk weerbaar wilde zijn en uit zichzelf al druk bezig was het te worden, de politieke en militaire leiding wel tot inkeer moest komen en zijn variant op het volksleger zou aanvaarden.[42] Volksweerbaarheid was een uiting van de rond de eeuwwisseling in Nederland heersende cultuur van nationale strijdbaarheid. Het uitbreken van de Boerenoorlog, die een golf van emoties losmaakte, was de meer directe aanleiding voor de oprichting van deze vereniging.

De oorlog in Zuid-Afrika, die op 11 oktober 1899 uitbrak, bracht Nederland in een staat van opwinding, niet alleen omdat de Boeren, met wie velen een stamverwantschap voelden, in hun onafhankelijkheid werden bedreigd, maar ook omdat de Britse agressie liet zien hoe kwetsbaar kleine mogendheden waren. De vaderlandse pers putte zich uit in boze verwijten aan de Britten, die schaamteloos tegen het recht zouden hebben gezondigd. Ook *De Militaire Gids* deed een duit in het zakje: "Maar men vergeeft niet gemakkelijk aan Albion, dat voortdurende comediespel: de poging om met het woord 'gentlemanlike' op de lippen, onrecht te plegen. Die schijnheiligheid stuit tegen de borst."[43] De verontwaardiging ging met frustratie gepaard, omdat Nederland niet bij machte was Groot-Brittannië ook maar een strobreed in de weg te leggen. Het kabinet-Pierson hield zich angstvallig neutraal, in de overtuiging dat het zich wegens de koloniale belangen geen conflict met het Britse Rijk kon veroorloven. Aanvankelijk leken de Boeren het echter goed alleen af te kunnen. Hun overwinningen leken te bewijzen dat een klein land zich staande kon houden, mits het bereid was zich tot het uiterste in te spannen. Voor Nederland was dat een hoopvol gegeven, maar dan moest de natie wel eerst, aldus menig commentator, haar oude volkskracht herwinnen, want het contrast tussen de stoere Afrikaners en de door weelde bedorven en door defaitisme bevangen Hollanders was groot. Een achttal "vaderlandslievende mannen", onder wie Seyffardt, de neerlandicus

Kalff, de fabrikant T. Oly en de leraar H.J.P.A. Kiersch, wist wat hen te doen stond. Nu de oorlog in het verre Afrika de natie had wakker geschud, was de tijd rijp haar te mobiliseren. Op 21 december kwamen de acht bijeen om de oprichting voor te bereiden van een vereniging die dat doel zou gaan nastreven. De naam was snel gevonden: Volksweerbaarheid, met dank aan Potgieter, die dit begrip ooit had bedacht.[44]

De acht voortrekkers, die van liberale huize waren, wilden Volksweerbaarheid een brede samenstelling geven. Omdat het doel was "de weerbaarheid van het Nederlandsche volk te ontwikkelen", moest de vereniging zich over het gehele land uitstrekken, elke godsdienstige gezindte omvatten en alle sociale klassen in zich verenigen. Daarom schreef het achttal de leiders van de bekendste politieke groeperingen aan, terwijl het tevens een keur aan vooraanstaande personen voor zijn zaak trachtte te winnen. Deze wervingsactie had tot resultaat dat de club van 8 tot 49 man werd uitgebreid. Onder hen waren vogels van diverse pluimage, van radicalen tot vertegenwoordigers van de christelijk-historische richting. Bekende namen waren Kuyper, Reekers, De Savornin Lohman, Schaepman, A.S. Talma en M.W.F. Treub.[45] In de annalen van Volksweerbaarheid staan deze 49 man als "oprichters" genoteerd, maar die benaming is misplaatst omdat de meesten van hen, onder wie de drie confessionele leiders, slechts schriftelijk hun steun betuigden en de oprichtingsvergadering van 13 januari 1900 niet bijwoonden.[46] In het negen man sterke hoofdbestuur dat die dag werd verkozen, namen vijf van de acht pioniers zitting. Kalff werd voorzitter en Seyffardt secretaris. Andere leden waren de christelijk-historische voorman H. Verkouteren en de oud-officier en oud-Kamerlid voor de ARP Fabius. De poging tot verbreding had enig succes gehad, maar Volksweerbaarheid had in haar beginjaren desondanks een sterk (links-)liberaal karakter. De SDAP, die eveneens was benaderd, gaf niet thuis. De socialisten stonden op zich sympathiek tegenover een volksleger op basis van algemene oefenplicht, maar zij wilden daaraan pas meewerken nadat eerst de klassenstrijd was beslecht.[47]

Volksweerbaarheid wilde haar ambitie waarmaken door de natie metterdaad fysiek weerbaar te maken. Lichaamsoefening en schietonderricht stonden daarbij centraal. Hier was vooral een taak weggelegd voor de lokale afdelingen die overal in den lande dienden te worden opgericht. Zij zouden zoveel mogelijk met reeds bestaande weerbaarheids-, schiet-, gymnastiek- en sportclubs moeten samenwerken. Tevens zou op plaatselijk niveau de deelname aan het VMO worden gestimuleerd. Volksweerbaarheid moest echter meer zijn dan een bundeling van sportverenigingen en verenigingen tot oefening in de wapenhandel. Bovenal behoorde zij te zijn een "zedelijk lichaam" dat de burgers op hun maatschappelijke verantwoordelijkheid zou wijzen en tot een strijdvaardig vaderlanderschap zou opvoeden. Volksweerbaarheid ging haar boodschap uitdragen via pamfletten, brochures en het eigen weekblad *Allen Weerbaar*, dat in december 1901 van start ging. De propaganda diende hand in hand te gaan met het bespelen van regering en parlement. De politiek moest voortdurend onder druk worden gehouden.[48] Een van de eerste daden van het hoofdbestuur was het zenden van een petitie aan de Tweede Kamer die luidde dat er snel een landstormwet moest komen waarin het beginsel van algemene oefenplicht werd vastgelegd.[49] De verwachting was dat wanneer Volksweerbaarheid tot een oefenende,

marcherende en schietende massabeweging zou zijn uitgegroeid, haar woord in Den Haag veel gewicht in de schaal zou leggen.

Het is verleidelijk Volksweerbaarheid als de opvolger van de ADVB te beschouwen. Zij vatte de strijd aan op het punt waar de laatste was gestopt. De mijlpaal van de persoonlijke dienstplicht was ten langen leste bereikt en zij die meenden dat snel naar het einddoel, namelijk een algemene oefen- of dienstplicht, moest worden opgerukt, sloegen nu de handen ineen. Ook binnen de nieuwe vereniging leefde een kruistochtgevoel, in de zin dat men meende voor een verheven doel te vechten. Het "allen weerbaar" klonk als een moreel imperatief. Volksweerbaarheid erfde een groot deel van de intellectuele boedel van de ADVB. Het hoofdbestanddeel daarvan was een (liberale) visie op mens en maatschappij die het leven vooral als strijd interpreteerde. Om te overleven – dat gold voor het individu en voor het volk als geheel – waren hardheid, discipline en vooral wilskracht vereist. Beschaving en schoolgeleerdheid waren onvoldoende; wie zich wilde handhaven, moest meer in zijn mars hebben.[50] Oorlog, de hoogste vorm van strijd, was in essentie een zedelijke krachtmeting. Angstvallige naties, die wankelmoedig hun kansen berekenden en te veel waarde aan materiële factoren hechtten, gingen onherroepelijk ten onder.[51] Binnen het evangelie van de ADVB waren de militaire en maatschappelijke argumenten ten gunste van de persoonlijke dienstplicht niet goed van elkaar te scheiden. Daarvoor was de wisselwerking tussen volk en leger eenvoudig te groot. Bij Volksweerbaarheid zette die vermenging zich door. Weerbaarheid kende vele facetten (lichamelijk, zedelijk, militair, economisch, cultureel), waarbij het een niet zonder het ander kon. Zo beschouwde kapitein G. Polvliet, een belangrijk propagandist van Volksweerbaarheid, vooral economische en militaire weerbaarheid als onafscheidelijk. Een land bezat beide of geen van beide, een tussenweg was er niet. Daarmee nam Polvliet afstand van de klassiek-liberale tegenstelling tussen handeldrijven en oorlog voeren.[52]

Er bestonden echter ook opvallende verschillen tussen de ADVB en Volksweerbaarheid. De laatste streefde ernaar de bevolking daadwerkelijk in actie te laten komen, terwijl de eerste zich louter op een propagandastrijd had toegelegd. De reikwijdte van de ADVB was ook beperkter in de zin dat de bond zich uitsluitend tot de gegoede burgerij had gewend. Volksweerbaarheid wilde de gehele natie mobiliseren. Voor Seyffardt en Kalff – en ongetwijfeld ook Treub – was het idee van "allen weerbaar" onlosmakelijk met een verdere democratisering van het politiek bestel verbonden. Men kon volgens hen geen algemene oefenplicht eisen zonder algemeen kiesrecht toe te staan. Overigens onderschreven lang niet alle 49 'oprichters' dit streven naar meer democratie en de statuten van Volksweerbaarheid maakten er ook geen melding van. Waarover binnen de vereniging wel consensus leek te bestaan, hoewel ook dat nergens expliciet vermeld stond, was dat het streven om het complete volk weerbaar te maken het gunstige neveneffect zou hebben dat de jeugd van de snel groeiende steden, die losgeslagen en alleen nog in plat genieten geïnteresseerd leek, weer in het gareel zou worden gebracht. In leidende kringen leefde namelijk de zorg dat de trek naar de stad, veroorzaakt door de industrialisatie, tot gezagsproblemen aanleiding gaf. De urbanisatie creëerde gedesoriënteerde massa's die, vreesde men, een gemakkelijke prooi voor onruststokers en revolutiezoekers vormden. Bij dit discipline-

ringsmotief voegde zich de overweging dat de stadskinderen er als gevolg van een gebrek aan beweging en buitenlucht lichamelijk slecht aan toe waren. Zij moesten terug naar de natuur waar hun weerstandsvermogen door sport, spel en oefening zou worden opgekrikt.[53] Ook andere organisaties, waaronder de padvinderij, die in Nederland omstreeks 1910 opkwam, stelden zich ten doel de jeugd te leren gehoorzamen en fysiek en moreel gezond te maken.[54]

Het ledenbestand van zowel de ADVB als Volksweerbaarheid vormde een brede en daardoor broze coalitie. Beide verenigingen moesten er continu op bedacht zijn de eenheid te bewaren. De wijze waarop zij dat deden, verschilde hemelsbreed. Terwijl de ADVB zijn doelstelling tot één concreet programmapunt beperkte, hield Volksweerbaarheid haar streven bewust vaag. Pogingen er nadere invulling aan te geven werden gestaakt, zodra bleek dat zij tot onenigheid leidden. Zo is de vereniging, eindeloze discussies ten spijt, er nooit toe overgegaan zich ten gunste van een bepaald legerstelsel uit te spreken, omdat zij daarmee een wig in eigen gelederen zou drijven.[55] Ook de vraag hoe de natie precies weerbaar moest worden gemaakt, bleef onbeantwoord. Om de boel bij elkaar te houden, werden alle activiteiten wijselijk even belangrijk geacht. Een bonte mengeling van schietfanaten, gymnastiekbevorderaars, zwemliefhebbers, balsportenthousiastelingen en rijwielpromotors stortte zich op Volksweerbaarheid in de hoop hun stempel op deze club te kunnen drukken, maar niemand van hen slaagde daarin. Een voorbeeld: een van de 49 'oprichters' was de gymnastiekleraar S. van Aken, die zich in tal van publicaties als een vurig pleitbezorger van lichamelijke opvoeding deed kennen. Zijn stokpaardje was dat de Nederlandse militair te zwak van gestel was, omdat de jeugd fysiek te weinig werd geoefend.[56] Volksweerbaarheid moest daarin verandering brengen.[57] Zijn plannen voor deze vereniging riepen echter een tegenreactie op van leden die zijn voorkeur voor gymnastiek, en met name het turnen op commando, niet deelden en meer waarde aan teamsport en het "vrije spel" hechtten.[58] De aanhangers van de diverse vormen van lichaamsbeweging bleven elkaar bevechten, maar geen van hen was sterk genoeg Volksweerbaarheid naar zijn hand te zetten.

Het opvallendste verschil tussen de ADVB en Volksweerbaarheid betrof de houding van het officierskorps. In de bond, strak geleid door een generaal in ruste, speelden militairen een prominente rol. Onder de 49 'oprichters' van Volksweerbaarheid bevond zich echter, in de persoon van generaal Van Dam van Isselt, slechts één actief dienend officier. De vereniging had daardoor een sterk burgerlijke uitstraling. Van het kleine clubje (oud-) officieren dat zich voor haar inspande – bijvoorbeeld als lid van een afdelingsbestuur – stond het merendeel bekend als tegenstander van het Pruisische legermodel. Een aantal van hen, onder wie Boogaard, Schönstedt en Swaving, was vooropgegaan in de strijd voor een kortere duur van de eerste oefening, terwijl Van Dam van Isselt junior in het spoor van zijn vader tegen het kazernestelsel van leer trok.[59] De nog niet eerder genoemde luitenants W.M. Engelberts, G.C.A. Fabius en A.E. Redelé hadden eveneens afstand genomen van het orthodox-militaire denken.[60] Dat Volksweerbaarheid vooral aantrekkingskracht op militaire dissidenten uitoefende, was geen wonder, gelet op de leidende rol van Seyffardt in de vereniging. Deze oud-majoor spoorde zijn medeburgers dikwijls aan zich een eigen oordeel over krijgszaken te vormen en niet voor zoete koek te slikken

wat officieren daarover beweerden. Het officierskorps vocht immers voor zijn eigenbelang. Volgens een aantal auteurs had Volksweerbaarheid dan ook vooral de taak af te rekenen met het idee "dat alleen militairen verstand hebben inzake het defensievraagstuk".[61] De zorg voor de defensie was te belangrijk om aan het leger over te laten.[62]

Van de weeromstuit stonden de meeste officieren, inclusief de legerleiding, wantrouwend tegenover Volksweerbaarheid. Velen van hen zagen in de vereniging niets anders dan een vehikel om de verderfelijke ideeën van Seyffardt aan de man te brengen. Koolemans Beijnen typeerde haar als een uiting van het waandenkbeeld dat burgers ook buiten de kazerne, zonder de disciplinerende hand van de beroepsmilitair, goede soldaten konden worden. Niets was riskanter, zei hij, dan de verleidelijke opvatting dat de landsverdediging aan de goede wil van het volk kon worden toevertrouwd. Burgers voelden zich alleen tot Volksweerbaarheid aangetrokken, omdat zij liever aan lichte schijnoefeningen dan aan echte militaire training deelnamen.[63] Ook Bergansius waarschuwde tegen "de gevaarlijke fictie van 'volksweerbaarheid'". "Het doet steeds meer en meer de valsche meening ingang vinden, dat het leger kan en moet gevormd worden *in* de burgermaatschappij."[64] De meeste officieren beschouwden Volksweerbaarheid als een bedreiging voor de defensie en voor de militaire stand. Van de kant van de vereniging is meermalen geprobeerd de kritiek te weerleggen en de argwaan weg te nemen. Volksweerbaarheid was niet van plan, zo klonk het bezwerend, een aparte volkswapening te organiseren. De Dordtse afdelingsbestuurder H.J.D. van Maanen schreef in *De Militaire Spectator* dat zijn vereniging er geenszins op uit was het leger terzijde te schuiven. Wel hield hij vol dat men de landsdefensie beter op overreding dan op dwang kon vestigen.[65] Dergelijke verzoeningspogingen leverden weinig op. De vijandigheid van het officierskorps bleef. Het was een publiek geheim dat een officier die carrière wilde maken, zich maar beter niet met die club van Seyffardt kon inlaten.[66]

Volksweerbaarheid was lastig te duiden. Formeel had zij geen voorkeur voor een bepaald legermodel, omdat haar ideaal van "allen weerbaar" op elk stelsel toepasbaar was. Tegelijkertijd bestond er binnen de vereniging veel sympathie voor het Zwitserse leger. Een groep van 88 prominente Nederlanders, van wie velen lid van Volksweerbaarheid werden, stuurde in december 1899 een adres aan de Tweede Kamer waarin zij aandrongen op het zenden van een commissie van officieren naar Zwitserland om het leger daar aan een onderzoek te onderwerpen.[67] Minister Eland wees dit verzoek af, omdat er volgens hem al voldoende kennis van dat leger voorhanden was. Zo lag er een rapport van kapitein Staal, die in 1890 een dienstreis naar Bern en omstreken had gemaakt om de defensie van het Eedgenootschap te bestuderen.[68] De conclusies daarvan bevestigden het negatieve oordeel dat veel officieren zich van een afstand van het Zwitsers militiestelsel hadden gevormd. Het grootste gebrek was de afwezigheid van een deugdelijk beroepskader, waardoor het amateurisme vrij spel had. Zo sprak het Zwitserse voorbeeld lange tijd alleen enkele burgers aan. In de jaren negentig kwam daarin geleidelijk verandering. Een groeiend aantal officieren ging geloven in de noodzaak en de mogelijkheid van vooroefening, een kortere oefentijd, een groter contingent en een uitbreiding van het militiekader. Alleen op deze wijze was het mogelijk een groot leger te vormen, nodig om zich staande

te houden in een Europa dat zich alsmaar meer bewapende. Bovendien paste een militieleger beter bij een egalitaire en democratische samenleving dan het autoritaire kazerneleger. Rond 1900 zorgde het aanvankelijke succes van de Boeren ervoor dat het Zwitserse leger nog meer in trek raakte.[69]

Kapitein Meijboom speelde handig op deze groeiende belangstelling in. In 1899 gaf hij een dik boek uit, getiteld *Het Zwitsersche stelsel. Type van een volksleger*, waarin hij een precieze beschrijving van dit leger gaf. Het werk was, zoals de auteur zei, geen strijdschrift, doch een poging de lezer zo goed mogelijk te informeren.[70] Daardoor bleef de propaganda voor het Zwitserse leger toch vooral een zaak van burgers, en met name van de geschiedenisleraar Kiersch, een van de acht pioniers van Volksweerbaarheid. Zijn ideeën, die hij onder meer via het weekblad *De Amsterdammer* naar buiten bracht, werden in 1899 gebundeld in de brochure *Een volksleger. Nederland en Zwitserland*. Kiersch viel daarin met de deur in huis. De lezer moest niet denken dat officieren de militaire wijsheid in pacht hadden. Integendeel, de geest in het officierskorps werd zozeer door bekrompen gezagsgetrouwheid bepaald dat daar voor onafhankelijke denkers geen plaats was. In het leger heerste "eene strak formalistische superieurenwijsheid, waarvoor zich de inferieur deemoedig heeft te buigen, tenzij hij karakter boven carrière stelt". Voor het leger zelf had hij evenmin een goed woord over: "Feitelijk buiten de maatschappij en het volk staande, heeft zich daarom ons leger niet noemenswaard boven den rang van huurbende weten te verheffen." Alleen een radicale keuze voor het Zwitserse militiestelsel kon het leger, momenteel "eene afstervende plant gelijk", van een wisse dood redden. Een gemakkelijke oplossing bood Kiersch niet, want een militieleger vereiste van het gehele volk strenge oefening, onderwerping aan tucht, ernst en zelfverloochening.[71]

Kiersch kreeg er in *De Militaire Spectator* flink van langs. Hij had een tedere snaar geraakt door het officierskorps van militarisme te betichten en daarom onbevoegd tot oordelen te verklaren. Het weerwoord was niet verrassend. Gelet op het vak dat hij onderwees, diende hij te weten dat niet officieren maar politici voor de lijdensgeschiedenis van het krijgswezen verantwoordelijk waren.[72] De felste bestrijder van Kiersch was Van Dam van Isselt junior, die eveneens – en dat was kenmerkend voor de bonte samenstelling van Volksweerbaarheid – een belangrijke rol in deze vereniging speelde. Ook Van Dam ergerde zich aan diens onkunde en ongefundeerde verwijten. Hoe kwam deze burger aan de nonsens dat er sinds de dagen van Wallenstein hoegenaamd niets in het leger was veranderd? Het zou hem niet verwonderen, schreef Van Dam, "indien de Heer Kiersch met zekere voorliefde het orgaan der militaire malcontenten had geraadpleegd", daarmee doelend op het omstreden tijdschrift *De Landsverdediging*. Het was dom van Kiersch de officieren tegen zich in het harnas te jagen, want "het officierskorps toch zal binnen afzienbaren tijd wel altijd een overwegenden invloed blijven oefenen op het stelsel onzer toekomstige legervorming". Van Dam gaf toe dat veel officieren nog te eenkennig waren en hun sociale roeping miskenden, maar de schuld voor het feit dat het leger in het moeras zat, lag toch voornamelijk bij het volk: "dáár zetelt het kwaad".[73] Kiersch was niet overtuigd. In de *Spectator* hield hij vol dat het officierskorps bezig was een totaal "*verknöchert*" legerstelsel in stand te houden. Het zou een voorbeeld moeten nemen aan

de oud-kapitein van het Franse leger Gaston Moch, die onlangs in zijn boek met de veelzeggende titel *L'armée d'une démocratie* het Zwitserse leger had aangeprezen.[74]

De onduidelijkheid over de doelstelling en werkingssfeer van Volksweerbaarheid nam niet weg dat zij een periode van snelle expansie doormaakte. In 1902 stond de teller op ruim 14.000 leden, verdeeld over 103 afdelingen.[75] De vereniging belichaamde de geest van strijdbaarheid die als gevolg van de Boerenoorlog in een deel van het Nederlandse volk was gevaren. Hoe indrukwekkend de groeicijfers ook waren, zij lieten tevens zien dat er nog een lange weg naar het ideaal van "allen weerbaar" was te gaan.[76] Daarnaast was het bestuur teleurgesteld dat vooral de gegoede burgers het lieten afweten. De meeste leden waren "kwartjesleden", die niet meer dan de voorgeschreven minimumcontributie van 25 cent per jaar betaalden.[77] De vereniging verkeerde dan ook al snel in geldnood, mede doordat het blad *Allen Weerbaar* zwaar op de begroting drukte. Een ander punt van zorg was de geringe medewerking van de civiele en militaire autoriteiten. Uit de klachten hierover bleek dat deze particuliere vereniging, die zich ten doel stelde de natie buiten de "regeering" om weerbaar te maken, in de praktijk met handen en voeten aan de overheid gebonden was. Omdat zij alleen goed kon functioneren als de overheid haar op tal van terreinen steunde, was haar zelfstandigheid slechts schijn. Zo kon zij haar ambitie om in elk dorp een schietbaan aan te leggen slechts met behulp van de lokale overheden verwezenlijken, terwijl zij voor de levering van geweren en instructeurs vrijwel volledig op het leger was aangewezen. En die afhankelijkheid was een bron van frustratie. Uiteindelijk moest zij zelfs bij de overheid voor financiële bijstand aankloppen. Vanaf 1902 ontving zij een subsidie van enige duizenden guldens op jaarbasis.[78]

Volksweerbaarheid wilde niet alleen de mannen maar ook de vrouwen weerbaar maken. Op zich was dit geen compleet nieuw geluid. Militaire auteurs hadden er in het verleden al dikwijls op gewezen dat de vrouw bij de landsverdediging betrokken diende te zijn. Het was vooral haar taak tijdens de oorlog de zieken en gewonden te verplegen. In de lazaretten en de ziekenhuizen zou zij haar "veld van eer" moeten vinden. De militaire auteurs haastten zich hieraan toe te voegen dat het leger aan moderne Kenau Hasselaars geen behoefte had. De tijden waren voorgoed voorbij dat vrouwen zelf de wapens ter hand namen. "Niet op de wallen maar in de hospitalen daar behooren zij te huis. Niet het wonden slaan maar het heelen der geslagene wonden dat is hare roeping", schreef Hoogenboom in 1872.[79] Buiten haar rol in de verpleging had de vrouw nog een tweede taak. Als moeder diende zij haar zonen op te voeden tot kloeke mannen die bereid zouden zijn voor het vaderland het hoogste offer te brengen. Juist als het daarom ging, werd de vrouw in de militaire literatuur overigens regelmatig vermanend toegesproken, omdat zij er naar het oordeel van de militaire auteurs vaak grote moeite mee had zoonlief naar het leger te laten vertrekken. De angst voor de zedelijke gevaren van het militaire bestaan leefde, zo meende menig officier, meer bij de vrouw dan bij de man des huizes. "De gedachte aan de kazerne grijnst vele moeders als eene nachtmerrie aan", aldus luitenant G. Nypels.[80]

Militaire auteurs als vader en zoon Van Dam van Isselt, die zelf evenmin een hoge dunk van het kazernestelsel hadden en die meenden dat de grondslagen van de weer-

baarheid grotendeels buiten het leger – in het huisgezin en op school – gelegd dienden te worden, waren geneigd de vrouw een grotere rol op het terrein van de landsverdediging toe te kennen dan hun meer behoudende collegae.[81] En dat gold zeker ook voor Volksweerbaarheid. *Allen Weerbaar* richtte zich speciaal tot de vrouw om haar aan te sporen zich bij de beweging tot weerbaarmaking aan te sluiten. Ook zij zagen voor het "zwakkere geslacht" vooral een rol als opvoedster en verpleegster weggelegd; vechten was mannenwerk.[82] De respons was niet overweldigend: slechts circa driehonderd vrouwen meldden zich in de beginjaren als lid van Volksweerbaarheid aan. Propagandisten van de vereniging bleven de vrouw hardnekkig oproepen uit haar privédomein te treden, zich over de publieke zaak te ontfermen en zich niet blind te staren op de strijd voor het kiesrecht.[83] Zij kreeg te verstaan dat zij een voorbeeld moest nemen aan de Deense vrouwen, die zich vanouds erg betrokken voelden bij de verdediging van hun land.[84] Soms richtte een van de vrouwelijke leden een appèl tot haar seksegenoten.[85] Binnen en buiten de vereniging werd nu en dan de vraag opgeworpen of het wenselijk en noodzakelijk zou zijn de vrouw aan een bepaalde vorm van dienstplicht te onderwerpen.[86] Het bleef echter bij vrijblijvende bespiegelingen in de marge van het grote legervormingsdebat, dat na de aanvaarding van de wetten van Eland en Kool een nieuwe, verhitte fase inging.

In 1901, dertig jaar na de Frans-Duitse oorlog, brachten de legerwetten van Eland en Kool het Pruisische legerstelsel naar Nederland. Het belangrijkste kenmerk van dit stelsel was dat een door een korps beroepsofficieren aangevoerd kazerneleger het monopolie op militaire vorming kreeg. De burgerlijke schutterijen werden opgedoekt, waardoor Nederland niet langer over een tweeledig stelsel beschikte. Op papier bestond er nog wel een scheiding tussen militie en landweer, maar in de praktijk was er sprake van één leger. De totstandkoming van deze legerwetten is te beschouwen als een overwinning voor het officierskorps, althans voor de meerderheid daarvan die het orthodox-militaire gedachtegoed aanhing. Het was echter wel een overwinning die laat kwam: pas na dertig jaar propagandastrijd voor het zogeheten moderne legerbeginsel. Bovendien was het grotendeels een pyrrusoverwinning, omdat de wetten van Eland en Kool een van de grootste gebreken van het leger van vóór 1901, het enorme tekort aan goed opgeleid kader, niet konden verhelpen. En dit ondanks de persoonlijke dienstplicht. Het probleem was dat het reservekader en het viermaanderschap een groot deel van de gegoede burgerzonen nog altijd de mogelijkheid boden aan een – naar de maatstaven van het behoudende deel van het officierskorps – volwaardige militaire vorming te ontsnappen. Deze twee instituten bleven dan ook, samen met het VMO, omstreden.

Eland stak niet onder stoelen of banken dat hij met tegenzin voor het Pruisische stelsel koos. Om redenen van militaire en sociale aard ging zijn voorkeur uit naar het Zwitserse model, dat stond voor algemene dienstplicht en een geringe oefenlast per persoon, terwijl het weinig belang aan de kazerne als opvoedingsinstituut hechtte. Evenals Seyffardt vóór hem, moest Eland echter constateren dat het Nederlandse volk nog te weinig aan gymnastiek deed en ook anderszins niet rijp was voor een stelsel dat het fundament van het militair weervermogen deels buiten het leger zou leggen en dat meer op basis van vrijwilligheid dan op basis van dwang zou functioneren. De wettelijke regeling die Kool

door het parlement loodste, verschilde hemelsbreed van het Zwitserse ideaal: circa 33% van de mannelijke bevolking ging de last van de dienstplicht dragen. Het kabinet-Pierson, dat de sociale rechtvaardigheid hoog in het vaandel had staan, was er niet in geslaagd dit beginsel tot uitgangspunt van de legerwetten te maken. Het was dan ook geen wonder dat vooral de links-liberalen en natuurlijk de sociaal-democraten deze wetten afkeurden. Een aantal Kamerleden, onder wie Marchant, voelde zich bedrogen, omdat Kool een te rooskleurig beeld van de kosten en de lasten had gegeven. Diens verkapte verlenging van de duur van de eerste oefening kwam hem achteraf op veel kritiek te staan.

Seyffardt had geen goed woord over voor het werk van Eland en Kool. Een van zijn kritiekpunten was dat de nieuwe wetten eenzijdig de nadruk op dwang legden. Zo vond hij de invoering van een (gedeeltelijke) kaderplicht dom en ondoordacht, omdat het, gelet op de nationale volksaard, veel beter zou zijn de kadernood op basis van vrijwilligheid, en wel met behulp van het reservekader, te lenigen. Juist toen Eland tot de conclusie kwam dat dwang nog niet te vermijden was, werd mede op initiatief van Seyffardt Volksweerbaarheid opgericht. Deze vereniging stelde zich ten doel daadwerkelijk te tonen dat het Nederlandse volk wel degelijk bereid was, buiten de onvrije kazerne om, in de breedste zin van het woord weerbaar te worden. Het ontstaan van deze vereniging was kenmerkend voor de gevoelens van nationale strijdbaarheid die Nederland rond 1900 in hun greep hadden en die door de Boerenoorlog verder werden aangewakkerd. Volksweerbaarheid trachtte het geloof in de verdedigbaarheid van Nederland te versterken, maar hamerde er anderzijds op dat een klein land alleen kon overleven als het zijn volkskracht volledig zou mobiliseren. De natie zou zich – daarop kwam de overspannen boodschap van Volksweerbaarheid neer – voortdurend tot het uiterste moeten inspannen om de harde strijd om het bestaan niet te verliezen. Hoe deze eis van "allen weerbaar" in concrete maatregelen diende te worden vertaald, daarover bleef de vereniging bewust vaag. In ieder geval ging het erom het gehele Nederlandse volk, zowel man als vrouw, van onderaf weerbaar te maken om zo het van bovenaf opgelegde Pruisische dwangsysteem overbodig te maken.

Het mag paradoxaal heten dat Volksweerbaarheid, die voor een krachtige defensie pleitte en alle mannelijke burgers opriep zich te wapenen, bij uitgerekend het officierskorps of althans de behoudende meerderheid daarvan op groot wantrouwen stuitte. Veel officieren beschouwden de vereniging als een vehikel voor het uitdragen van de Zwitserse waandenkbeelden van Seyffardt en zijn geestverwanten. De vereniging was gegrondvest op het gevaarlijke misverstand, zo betoogden zij, dat burgers zichzelf zonder de straffe leiding van beroepskrachten tijdens een paar zomeravondoefeningen tot militair konden vormen. Omgekeerd, koesterden vele – maar zeker niet alle – volksweerbaarheidsmannen argwaan jegens de in hun ogen militaristische beroepsofficieren, die, omdat hun denken door kastengeest was vertroebeld, niet tot een objectief en onpartijdig oordeel over militaire zaken in staat waren. Bovendien zat de officier gevangen in een autoritair systeem dat hem de vrijheid van spreken ontnam. In tegenstelling tot de ADVB hechtte Volksweerbaarheid weinig waarde aan het advies van de beroepsmilitair. Diens leergezag werd niet erkend. Toen de ledengroei van deze nieuwe vereniging na een stormachtig begin de eerste tekenen van stagnatie begon te vertonen, slaakte menig officier dan ook een zucht van verlichting.

Hoofdstuk 21

Van Kool tot Colijn

De legerwetten van Eland en Kool brachten geen rust in de gelederen. Het debat over de legervorming zette zich onverminderd voort en nam vanaf 1903 het bekende patroon aan. Een kleine groep vooruitstrevende militairen wierp zich op als verkondiger van de noodzaak van hervorming en kwam in botsing met de orthodox-militaire meerderheid van het officierskorps. Deze groep, waarin kapitein Thomson de spilfiguur was, stond los van Volksweerbaarheid maar was ideologisch wel met deze vereniging verwant. Zoals in dit hoofdstuk zal blijken, beschouwde zij de kastengeest van het officierskorps als het grootste obstakel op de weg naar een weerbaar Nederland. Hoewel zij enige tijd dominant in de publieke arena aanwezig was, bleef haar ideaal van een "democratisch volksleger" onvervuld. Met de legerwetten van Colijn werd Nederland voorzien van een versterkte maar nog altijd milde variant van het Pruisische legerstelsel. Daarmee herleefde bij veel militaire auteurs de hoop dat het met de landsverdediging toch nog goed zou komen.

Thomson en zijn gideonsbende, de Nieuwe Richting geheten, zagen zichzelf als de opvolgers van de rond *De Nieuwe Spectator* gegroepeerde oppositiebeweging uit de jaren zestig. De gelijkenis was treffend. Zo beschikten ook zij over een eigen rebels tijdschrift, *De Militaire Gids*, die begin 1903 in hun handen viel. Zoals toentertijd met De Roo van Alderwerelt het geval was, kregen ook zij hun 'man' in Den Haag, in de persoon van Thomson, die in 1905 lid van de Tweede Kamer werd. Deze nieuwe lichting kritische militairen publiceerde eveneens bij voorkeur in burgerlijke bladen als *De Gids*, *Vragen des Tijds* en *Onze Eeuw*, in de hoop de burger als bondgenoot te rekruteren.[1] De gelijkenis met *De Nieuwe Spectator* betrof niet alleen de vorm maar ook de inhoud van het protest. In vaak dezelfde woorden als Knoop, Stieltjes en De Roo gaf Thomson met zijn kompanen kapitein jhr. J.H. Ram en de oud-luitenant-kolonel van het Indische Leger jhr. G.J.W.C.H. Graafland af op de in hun ogen dure en ondoelmatige weermacht, zoals zij het leger plachten te noemen.[2] Omdat die weermacht in de schijnwereld van de kazerne leefde, was zij volgens hen volkomen van zowel de samenleving als de moderne oorlogvoering vervreemd. Haar grootste gebrek was dat zij, in de wens de grote mogendheden na te bootsen, een onnationaal karakter droeg en om die reden bij de burger argwaan wekte. Volgens Thomson c.s. hing er een waas van geheimzinnigheid om het defensiebeleid. Alleen als die werd opgeheven was het mogelijk het vertrouwen van de bevolking

te winnen, de malaisestemming te doorbreken en het geloof in de verdedigbaarheid van Nederland te vestigen. Toch was bij de Nieuwe Richting niet alles oude wijn in nieuwe zakken. Vooral in haar kritiek op het officierskorps was zij extremer dan de generatie van Knoop en De Roo. In dat opzicht deed zij niet onder voor de 'nestbevuilers' van *De Landsverdediging*.

De Nieuwe Richting betrad het strijdperk in een tijd waarin, zoals veel militaire auteurs vaststelden, als gevolg van de invoering van de persoonlijke dienstplicht de aandacht voor het leger flink was toegenomen. Nu ook de zonen van de meer gegoede burgers voor hun nummer moesten opkomen, kregen pers en parlement meer belangstelling voor het kazerneleven. Het leger woonde nu, aldus *De Militaire Gids* in 1902, in een glazen huis. De armee bleek slecht voorbereid op de nieuwe miliciens die beter opgeleid en mondiger waren. Het regende klachten over de botte en onbeholpen wijze waarop het beroepskader, gewend aan stampen en schreeuwen, deze jongens bejegende. De persoonlijke dienstplicht leidde dan ook niet onmiddellijk tot een betere relatie tussen volk en leger; zij kondigde weliswaar een nieuwe dageraad aan, schreef Ram, maar vooralsnog bestond haar uitwerking slechts uit ochtendnevels.[3] Deze crisisachtige sfeer leek de Nieuwe Richting echter een goede kans te bieden om, nu de burgerij haar belofte van het persoonlijk dienen had ingelost, het vizier op de weermacht te richten en haar te hervormen tot een instelling die volledig aan de eisen van de (moderne) tijd voldeed. Zij ging ervan uit dat de burger, voor wie de kans om aan de kazerne te ontsnappen sterk was ingekrompen, deze poging krachtig zou ondersteunen.[4]

Thomson was een moedig man die in Atjeh had gevochten en die het voor het front van de VBK had aangedurfd het bestaan van een aparte militaire eer te ontkennen (zie pag. ???). Aan die uitlating lag een afkeer van elke vorm van militair isolement – hij sprak van kastengeest – ten grondslag. Ten aanzien van de legervorming had hij in eerste instantie de noodzaak van een lange duur van de eerste oefening bepleit (zie pag. ???). De Boerenoorlog, die hij samen met Ram als militair waarnemer van nabij meemaakte, deed hem echter van inzicht veranderen. Hij en Ram werden aanhangers van het Zwitsers model, al wilden zij het zo niet noemen, omdat een legerstelsel nationaal van aard moest zijn. In de VBK vertelde Ram dat hij had gezien dat de Boeren, die geen kazernes hadden en uiterlijk vertoon verafschuwden, goede strijders en uitmuntende schutters waren. Hun leger ontbeerde echter – en dit verklaarde zijn ondergang – discipline, organisatie en bekwame leiding. Verder had Ram gezien dat het gevecht als gevolg van de toegenomen vuurkracht zeer verspreid werd gevoerd. De in stelling gelegen verdediger, die dankzij het rookzwakke kruit vrijwel onzichtbaar was, was daarbij in het voordeel. Ram stelde dat op dit "lege" slagveld het morele effect van vooral de magazijngeweren zwaarder woog dan hun materiële uitwerking. De moed zakte de aanvaller vaak al in de schoenen, terwijl hij nog nauwelijks verliezen had geleden.[5]

Volgens Ram, Thomson en hun medestanders stond de geest in het Nederlandse leger haaks op de eisen die het moderne gevecht aan de militair stelde. De verspreide gevechtswijze maakte dat een straffe leiding door de officieren niet langer mogelijk was. De soldaat moest, vertrouwend op zijn schietvaardigheid, op eigen kracht handelen; de onderofficier moest zelfstandig een kleine groep kunnen aanvoeren. In de jaren zestig had de toenmalige

"jonge school" het leger verweten dat het, ondanks het verdwijnen van de linietactiek, nog altijd de vrees- en dwangtucht van de oude staande legers hanteerde. De soldaten werden tot willoze automaten misvormd. Volgens de Nieuwe Richting was er sindsdien weinig veranderd, behalve dan dat de drilkunst na 1870 meer een Duits karakter had gekregen. De tucht in het leger werd, meende zij, niet bepaald door de eisen van het slagveld maar door die van de kazerne, waar een doelloze regelzucht heerste.[6] "*Voortdurend gecontrôleerd en gesurveilleerd*, wordt den soldaat in de kazerne geleerd zijn plicht te vervullen op eene wijze, die de oorlog *niet* kent."[7] Pas wanneer het leger het strakke tuchtbegrip zou verruilen voor een discipline die de miliciens tot geestdriftige en wilskrachtige strijders opvoedde, pas dan zou het zich staande kunnen houden in een oorlog waarin morele factoren de doorslag gaven.[8]

Niet alleen de "evolutie van de tactiek" maar ook de "evolutie van het gezag" vroeg om een verandering van het leef- en werkklimaat in het leger, aldus *De Militaire Gids*. Nu de samenleving zich bewoog in de richting van een democratie, kon het leger geen hyperautoritaire gemeenschap blijven. Ook in de weermacht moesten meer egalitaire verhoudingen gaan heersen.[9] Een dergelijke omwenteling zou in het bestaande kaderleger echter geen kans van slagen hebben, omdat het hautaine officierskorps zich daartegen zou verzetten, aldus de propagandisten van de Nieuwe Richting. Daarom diende dit leger zich om te vormen tot een zuiver militieleger – Thomson sprak van een "democratisch volksleger" –, waarin het beroepskader tot een minimum werd beperkt. In de gelederen zou dan niet langer de aparte psyche van het staande leger heersen. Anders dan Knoop, die meende dat het van origine elitaire officierskorps zich tot een nationale kracht kon ontwikkelen, was Thomson van oordeel dat deze beroepsgroep op een enkele uitzondering na niet van haar kastengeest kon worden genezen. In haar verzet tegen bijvoorbeeld het reservekader of het VMO bediende de oude garde zich steevast van technische argumenten, maar die konden niet verhullen dat zij in wezen een psychologische strijd voerde om de moderne ideeën die in de maatschappij leefden, buiten het leger te houden.[10] De Nieuwe Richting richtte haar pijlen vooral op instellingen als de Cadettenschool die volgens haar tot de uitwassen van het militaire exclusivisme behoorden.[11]

De overgang van het kaderleger naar een waar volksleger diende zich volgens Thomson stap voor stap te voltrekken. Een van de einddoelen van deze "legerevolutie in democratischen zin" moest de invoering van algemene dienstplicht zijn, want in een samenleving van gelijke rechten en plichten behoorden ook de militaire lasten billijk te zijn verdeeld. Als men de jeugd goed zou vooroefenen en haar binnen het leger alleen nog een "logische tucht" zou aanleren, dan kon de duur van de eerste oefening fors omlaag. Een langdurig kazerneverblijf had immers alleen tot doel, meende Thomson, bij de milicien een "aparte legerziel" aan te kweken. Hij wist zeker dat het door hem gepropageerde legerstelsel er vroeg of laat zou komen, omdat in een democratisch land het aparte leger uiteindelijk wel moest vallen. Het overwegend reactionaire officierskorps kon dat proces afremmen maar niet tegenhouden. Thomsons optimisme kwam mede voort uit de overtuiging dat Nederland, met dank aan het inspirerende voorbeeld van de Boeren, de laatste tijd aan volkskracht had gewonnen. De oprichting van Volksweerbaarheid was er een bewijs van.

Het kon niet anders of deze nationale herleving zou zich ook in het leger uiten, al zou zij in dat conservatieve bolwerk wel op meer verzet stuiten.[12]

Om verwarring te voorkomen, behoeft het begrip volksleger enige toelichting. De term kwam kort na 1870 in omloop, ter omschrijving van een legerstelsel waarin het militaire personeel vooral in sociaal opzicht een getrouwe afspiegeling van de bevolking was. Alle klassen moesten er in gelijke mate in vertegenwoordigd zijn. Was aan deze voorwaarde voldaan, dan zou vanzelf een hechte band tussen volk en leger ontstaan. Voor de orthodox-militaire meerderheid van het officierskorps was een volksleger vóór alles een leger dat persoonlijke dienstplicht kende. En daarom was zij van mening dat Nederland sinds 1898 een volksleger had.[13] Thomson was het daarmee oneens. Een leger mocht pas een volksleger heten, zei hij, als het volledig in de natie was geïntegreerd en geen apart gevoelsleven meer bezat. In een armee, zoals Nederland die had, was in navolging van Duitsland "de democratische gedachte van *allen weerbaar* (...) opgelost in het aristocratische beginsel van het staande leger".[14] Hij noemde het huidige leger dan ook een kazerneleger, om het van het in zijn ogen ware volksleger te onderscheiden. Met het oog op deze woordenstrijd schreef Seyffardt in 1909 dat het begrip volksleger in feite onbruikbaar was geworden: "dat woord heeft al veel te veel tot misverstand aanleiding gegeven".[15]

De analyse van Thomson sloot nauw aan bij die van D.J. Ruitenbach. Volgens deze oud-officier van het Indische leger, die tot aan zijn dood in 1908 actief was in Volksweerbaarheid, mocht de landmacht in zedelijk opzicht geen volksleger heten zolang er een achterlijke mentaliteit heerste. De kern van het probleem was dat het militaire opleidingssysteem nog altijd op een gehoorzaamheidsdressuur was gebaseerd. Omdat het officierskorps blind was voor de moderne inzichten van de psychologie en pedagogie (twee jonge wetenschappen) liep de soldatenvorming ver achter bij de opvoeding op school en in het doorsnee huisgezin. Volgens Ruitenbach was de verwaarlozing van de opvoedkunde door de officieren de voornaamste oorzaak van de kille relatie tussen volk en leger. In de VBK zei hij over de weermacht: "de nu gangbare manier van onderwijzen verkracht te veel vrijheidszin en logica, en dit is den Nederlander een gruwel. Sedert het spinhuis werd afgebroken en de plak uit de school verdween, wil het volk slechts worden onderwezen naar eene methode, die uitgaat van zedelijk-opvoedkundige beginselen. En in het leger meene men niet, dien wil te kunnen trotseeren."[16] Zolang de officier niet wist wat er in de maatschappij leefde, kon hij de soldaat niet begrijpen en zolang hij hem niet begreep, kon hij hem niet opvoeden.[17] Anders dan Thomson achtte Ruitenbach het mogelijk de officier uit zijn geestelijk isolement te verlossen.[18] Evenals Lyautey meende hij dat de officier de sociale roeping had de soldaat tot staatsburger te vormen en hem minder vatbaar te maken voor de propaganda van socialisten en anarchisten.[19] Om het pedagogisch obscurantisme uit het leger te verdrijven, schreef Ruitenbach een handboek over militaire opvoeding dat overigens niet erg toegankelijk was.[20]

Het volksleger moest, zei Thomson, tot op zekere hoogte democratisch zijn. Zijn critici vroegen zich argwanend af wat hij met die uitspraak bedoelde. Hij wist toch wel dat een leger niet zonder strikte bevelsverhoudingen kon.[21] In 1905 gaf hij in *De Militaire Gids* uitleg. Momenteel, zei hij, heerste in het leger het "aristocratisch" gezagsbegrip, dat op

de eis van absolute gehoorzaamheid rustte. Het "gezagsfanatisme" van de officier, die in de milicien een persoonlijke ondergeschikte zag, leidde in de rangen tot onvrede en opgekropte woede. Daarom moest het regime op het beginsel van gehoorzaamheid uit begrip worden gebaseerd, waardoor het een meer "democratisch" gehalte zou krijgen. De officier diende zijn autoriteit te ontlenen aan het vermogen de milicien van de noodzaak van zijn bevelen te overtuigen. Om zeker te stellen dat de gezagsuitoefening altijd billijk zou zijn, moest zij aan externe (civiele) controle worden onderworpen. Deze mentale verandering kon alleen tot stand komen, aldus Thomson, als tegelijkertijd werd begonnen met de vorming van een militieleger. "Alleen dàn kan het democratische element tot zijn recht komen, *niet* wanneer de gezagsdragers een bizondere instelling vormen *buiten* de miliciens."[22] Ram voegde daaraan toe dat de hervorming in democratische zin ook een eis van technisch-militaire aard was. Het moderne gevecht vergde soldaten die zelfstandig dachten en handelden.[23]

De belangrijkste reden waarom volgens de Nieuwe Richting het leger moedeloos in het moeras zat, was dat het zich uit gebrek aan zelfvertrouwen naar vreemde krijgsmachten richtte. Al sinds de napoleontische tijd had het niet meer de moed zichzelf te zijn en imiteerde het vol ontzag het Franse en na 1870 het Duitse leger. Als gevolg van deze kopieerwoede nam het geloof in de eigen kansloosheid alleen maar toe. Volgens Thomson c.s. kon deze malaise alleen worden gekeerd, als het krijgswezen een nationaal karakter kreeg. Evenals Knoop en Stieltjes wilden zij dat alles in het leger – de voeding, de kleding, de tactiek – van vreemde smetten vrij zou zijn. 'Van eigen bodem', zo heette een programmatische rubriek in *De Militaire Gids*. Voor de redactie van dit blad was nationaal synoniem met doelmatig, want het ging erom het "weersysteem" aan de Nederlandse eigenaardigheden, zoals het waterrijke landschap, aan te passen. Om zich tegen de legers van de grote buurlanden te kunnen verweren, moest Nederland een eigenaardig krijgsstelsel bezitten, gebaseerd op het beginsel van "allen weerbaar" en uitsluitend geschikt voor defensieve oorlogvoering.[24]

Thomson, die verwachtte dat steeds meer landgenoten van de historische onvermijdelijkheid van het democratische volksleger overtuigd zouden raken, zag tot zijn spijt dat Kuyper een tegengestelde ontwikkeling doorliep. De leider van de ARP had jarenlang voor een leger naar Zwitsers model gepleit, waarbij het overigens meer om een persoonlijk dan een partijstandpunt ging. Laatstelijk nog in 1901, tijdens het debat over de legerwetten, had hij fel naar het op Pruisische leest geschoeide kaderleger uitgehaald, sprekend van "officieren-übermenschen" en de "bacil van het militarisme".[25] Nadat hij later dat jaar de leiding over het naar hem genoemde kabinet had aanvaard, ging hij het kaderleger echter met andere ogen bezien. De spoorwegstaking van 1903 deed hem de noodzaak inzien van een leger dat continu genoeg troepen paraat had om de orde te handhaven. Kuyper sloot zich aan bij de conservatief-militaire visie dat de soldaten in de besloten kazerne aan een harde discipline moesten worden onderworpen om ze immuun voor socialistische agitatie te maken.[26] *De Militaire Gids*, die zijn ideeën door de stakingsperikelen bedreigd zag, bracht hiertegen in dat ook de miliciens die tijdens deze spannende dagen van groot verlof waren teruggeroepen en dus de kazerne allang ontwend waren,

zich loyaal hadden gedragen. Volgens het blad had het kaderleger, geleid door een van de "volksmassa" vervreemd officierskorps, steevast de neiging excessief geweld te gebruiken, terwijl een democratisch leger veel bedachtzamer zou optreden.[27]

Evenals *De Landsverdediging* verweet de Nieuwe Richting de legerleiding dat zij in de armee elke uiting van sympathie voor het socialisme bot onderdrukte. Deze repressie, die liet zien hoe weinig het officierskorps begreep van wat zich in de samenleving afspeelde, had een averechts effect, omdat zij in de rangen verbittering wekte. De officieren moesten, op basis van de erkenning dat de SDAP een factor van belang was geworden, toenadering tot de socialisten zoeken, hen leren begrijpen en vervolgens proberen hen van het belang van de landsverdediging te overtuigen. Ruil de confrontatiepolitiek in voor een verzoeningsstreven, aldus kapitein A.M. Kollewijn in *De Militaire Gids*.[28] Als vooruitstrevende liberalen geloofden de aanhangers van de Nieuwe Richting in de mogelijkheid om door een beleid van sociaal-politieke hervormingen de klassenstrijd te bezweren. Hun wens van een democratisch volksleger was de militaire component van dit beleid. Dat de SDAP een dergelijk leger leek te willen accepteren, stemde hen hoopvol. Wat dat betrof zag Thomson de antithese, de door Kuyper aangewakkerde tegenstelling tussen confessionelen en niet-confessionelen, als een groter gevaar voor de eenheid van de natie. "Vandaar dat het zoo komisch was Dr. KUYPER eenmaal te zien als den strijder bij uitnemendheid voor een volksleger, hem, den man die als geen ander de kunst verstond om tegenstellingen in ons volk aan te punten", schreef hij in 1912.[29]

Nu Kuyper was afgehaakt, vond het idee van "allen weerbaar" vrijwel alleen nog steun in liberale kring. De uitbaters van dit idee vormden echter geen gesloten front. Zo weigerde Volksweerbaarheid het programma van de Nieuwe Richting te onderschrijven, omdat de vereniging zich niet aan één bepaald legerstelsel wilde committeren. Hoe angstvallig zij deze neutraliteit bewaakte, bleek in 1906, toen twee leden, E.J. Korthals Altes en A.E. Dudok van Heel, voorstelden de propaganda van de vereniging te richten op de afschaffing van de loting voor de militie. In hun ogen had de loting de plaats van de dienstvervanging ingenomen als het grootste militaire onrecht. Daarom moest Volksweerbaarheid dit "wettelijk gesanctioneerd dobbelspel" de oorlog verklaren. Na een heftig debat ging de ledenvergadering niet met dit voorstel akkoord, omdat het naar haar oordeel ook bij behoud van de loting mogelijk was het "allen weerbaar" te realiseren, bijvoorbeeld bij een tweeledig legerstelsel met algemene oefenplicht.[30] Na deze tegenvaller begonnen Korthals Altes en Dudok van Heel zelf een actie tegen het "wrede kansspel" van de loting, maar zonder succes.[31]

Het tweeledige legerstelsel, dat met de legerwetten van 1901 was afgeschaft – er was immers geen schutterij meer -, bezat in Van Dam van Isselt jr. een vasthoudend verdediger. Ook deze militaire auteur zag het als zijn taak het gebrek aan vertrouwen in de landsverdediging te bestrijden. In de geest van Knoop wilde hij zijn lezers ertoe aanzetten zich niet door de fysieke kleinheid van Nederland te laten ontmoedigen, omdat oorlog voor alles een zedelijke krachtmeting was. "Kleinzielig rekenen leidde nimmer tot groote uitkomsten, allerminst in den oorlog."[32] Een andere gedachte die Van Dam met de paplepel was ingegeven, was dat het krijgswezen zuiver nationaal van aard moest zijn. Ook

hij verweet de legerleiding dat zij zich te veel op Duitsland fixeerde. De officieren, zei hij, wisten te weinig van de eigen krijgsgeschiedenis, waardoor zij niet beseften welke kansen het Nederlandse landschap de verdediger bood. Wie zich in het vaderlandse verleden verdiepte, kon niet anders dan concluderen dat de defensieve kracht van Nederland in het unieke polderland was gelegen. In dat met sloten doorsneden terrein moest de overlevingsoorlog worden gevoerd. En zoals de Guldensporenslag al bewees, waren op die drassige bodem bereden troepen niet op hun plaats. Daarom zou het, zei Van Dam Stieltjes en De Roo na, "eene daad van *nationaal* wijs beleid (...) zijn, om onze Cavalerie in te krimpen".[33] Het leger zou daardoor ook een meer burgerlijk karakter krijgen.

Ook het legerstelsel diende volgens Van Dam in de vaderlandse historie te wortelen. Daarom zag hij niets in de legerwetten van 1901, want "in stede van het *nationale*, eeuwenoude stelsel der schutterijen te verbeteren, voerden zij hier het anti-nationale Duitsche landweerstelsel in".[34] Hij pleitte voor een herstel van de nationaal-historische legervorm, "gebracht op den hoogte van den tijd", ofwel een uit twee delen bestaand volksleger, namelijk een klein kaderleger met daarnaast een zelfstandige volkswapening op basis van algemene oefenplicht. Algemene dienstplicht *in* het leger achtte hij te duur en bovendien onnodig, omdat het goed mogelijk was ook buiten de kazerne jongens tot weerbare mannen te vormen.[35] Het speet de redactie van *De Militaire Gids* dat zij geestverwant Van Dam op dit punt moest tegenspreken, maar een duaal stelsel kon volgens haar niet door de beugel. Het grootste kritiekpunt was dat in Van Dams kaderlegertje de militaristische geest zou blijven voortwoekeren. De beroepskern zou de volkswapening stellig als minderwaardig beschouwen en er alles aan doen haar te laten mislukken. De schutterijen hadden immers ook sterk onder de hooghartige houding van het officierskorps te lijden gehad.[36] *De Militaire Gids* oordeelde "dat een Weermacht, uit elkaar vijandige bestanddeelen opgebouwd, den kiem van haren ondergang in zich draagt".[37]

Van Dam stond met zijn pleidooi voor een terugkeer naar een tweeledig – en volgens zijn critici ook tweeslachtig – legerstelsel vrijwel alleen.[38] Dan had Thomsons volksleger, dat geleidelijk uit het bestaande stelsel kon evalueren, meer kans van slagen. De conservatief-militaire publicisten erkenden dit gevaar en sloegen hard terug. In hun verweerschriften betoogden officieren als Buys, Van Terwisga en J.M. Benteijn dat de Nieuwe Richting te lichtzinnig over de noodzaak van een strenge discipline en een onvoorwaardelijke gehoorzaamheid oordeelden. Tegenspraak was in het leger onduldbaar. "Laat men het toch eindelijk eens inzien, dat een leger van praters, schrijvers en critici geen leger is!", schreef de bibliothecaris van het Departement van Oorlog F.A.G. Beelaerts van Blokland.[39] Niet minder kwalijk was het dat de Nieuwe Richting de illusie trachtte te verkopen dat men voor weinig geld een groot leger kon hebben; een dergelijk leger zou op het slagveld van innerlijke kracht gespeend zijn.[40] Van Terwisga typeerde de polemiek van de Nieuwe Richting als een "strijd tegen het *specifiek-militaire* in het leger", een strijd die hij onzinnig vond, omdat in dat militaire juist de wezenlijke kenmerken van een leger scholen. Een verburgerlijkt leger was geen leger.[41]

De tweespalt tussen de Nieuwe Richting en haar tegenstanders liep hoog op. De insinuaties over en weer waren zo venijnig dat Van Vlijmen het nodig vond in de Tweede

Kamer het officierskorps tot verzoening en kalmte op te roepen. Het was vergeefs. Veel officieren konden in *De Militaire Gids* niets anders zien dan een "rood" opruiend blad. Niet minder gechargeerd stelde de Nieuwe Richting de controverse voor als een strijd tegen de donkere krachten van het absolutisme, die in de burgersamenleving een eeuw geleden al waren bedwongen en nu ook in het leger op hun laatste benen liepen. Deze afstervende richting wist haar ellendig bestaan alleen nog te rekken, schreef *De Militaire Gids*, door het vrije woord te onderdrukken.[42] Deze klacht over repressie was geen verzinsel. Zoals Ram en Thomson ook persoonlijk ervoeren, was de legerleiding er veel aan gelegen dissidente officieren het zwijgen op te leggen. Wie openlijk de kant van de oppositie koos, zette zijn loopbaan op het spel. Omdat er om die reden ongetwijfeld officieren waren die hun waardering voor de Nieuwe Richting verborgen hielden, is het niet goed mogelijk te schatten hoe groot haar aanhang precies was. Daar kwam bij dat nogal wat auteurs veiligheidshalve anoniem publiceerden.[43]

Dat het niet zonder gevaar was zich met de Nieuwe Richting in te laten, bewees de geruchtmakende Assense kwestie. In de Drentse hoofdstad richtte een groep jonge officieren die over militaire onderwerpen van gedachten wilde wisselen, in 1904 een dispuutgezelschap voor luitenants op. Voorzitter werd luitenant S.A. Reitsma. Mede omdat deze vereniging geen hogere officieren als lid toeliet, wekte zij de achterdocht van de militaire commandanten. Toen bekend werd dat Graafland, de redacteur van *De Militaire Gids*, voor deze club een lezing had gehouden, was voor de autoriteiten de maat vol. Zij besloten Reitsma voor straf over te plaatsen, zó luidde althans de interpretatie van het *Algemeen Handelsblad*, dat deze affaire in januari 1905 onthulde. Het blad, dat vond dat er sprake was van "machtsmisbruik" tegen de luitenant, hoopte dat er in het parlement stemmen tegen "dat zeer on-Nederlandsch regime" zouden opgaan.[44] De kwestie bleef op het Binnenhof inderdaad niet onopgemerkt. Zowel in de Eerste als in de Tweede Kamer werden er vragen over gesteld. In een nota ontkende minister van Oorlog Bergansius dat er een verband bestond tussen het wegsturen van Reitsma en diens rol in de debating club. Een aantal Kamerleden, onder wie Marchant, vond dit antwoord ongeloofwaardig en diende een motie in waarin de handelwijze van de betrokken commandanten werd veroordeeld. Deze werd met 53 tegen 32 stemmen verworpen.[45]

Marchant, die namens de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) – een linkse afsplitsing van de Liberale Unie – in de Kamer zat, deelde de kritiek van de Nieuwe Richting. Hij wantrouwde het in zijn ogen militaristische officierskorps, waarvoor "de muziek, het klatergoud, het wapengekletter, in één woord 'de suggestie', geheel het militaire alphabet was!"[46] Volgens hem en andere VDB'ers werd het defensiebeleid achter de schermen nog steeds bepaald door een coterie hoge officieren, die in overleg met het koningshuis als een "stille kracht" over het militaire domein waakte.[47] Daarom wilde de VDB overgaan op een volksleger naar Zwitsers model waarin voor deze geüniformeerde kaste geen plaats meer was. In 1904 presenteerde een commissie van deze partij, bestaande uit Van Engen, G.C.A. Fabius, Swaving, Van Rossum en als enige burger H.J. Tasman, een ontwerp-defensieparagraaf waarin de contouren van dat volksleger werden geschetst: algemene dienstplicht, een eerste oefening van hooguit zes weken en verplichte vooroefening.[48] Op

deze wijze, schreef een bevriend auteur, zou de last der eeuwen worden afgeworpen en het leger een instrument van de volkswil worden.[49] Volgens Marchant ging het erom dat op het terrein van de legervorming de introverte "technische" richting, die het burgerlijke element op een afstand hield, het veld zou ruimen voor de "sociale" richting, die volk en leger verenigde. De nieuwe weermacht zou, omdat zij het uiterlijk vertoon afzwoer, doelmatig zijn; en zij zou, omdat zij de militaire rechter de deur wees, rechtvaardig zijn.[50]

Deze defensieparagraaf, die door de VDB werd geadopteerd, oogstte in militaire kring veel kritiek. Op het eerste gezicht, zei men, leek het alsof de partij de landsverdediging ernstig nam, maar dat was slechts schijn want zij wilde vóór alles fors op het leger bezuinigen. Zij hield, uit onkunde of bedrog, voor de kiezer verborgen dat het Zwitserse model, wilde men er werkelijk wat van maken, de burger juist zware plichten zou opleggen. "Uw volksleger is geen leger", voegde luitenant P. Donk de dames en heren van de VDB toe, "Uw volksleger is op z'n allerbest een verwaterde schutterij."[51] Beelaerts van Blokland meende dat het Marchant, "wien het heele leger niets schelen kan", louter om besparingen te doen was, met het doel geld voor sociale hervormingen vrij te maken.[52] Verrassend was dat ook *De Militaire Gids* de defensieparagraaf van de VDB afwees. Het blad vond het onverantwoord de burger, die daar nog lang niet rijp voor was, al een compleet nieuw legerstelsel voor te spiegelen. Het achtte het verstandiger stap voor stap, tastend en zoekend, in de richting van een volksleger te gaan. Legerevolutie, zo heette dit proces.[53] Omdat Ram en Thomson hierbij steevast de eisen van het slagveld in het oog wilden houden, noemde E. von Bose van Volksweerbaarheid hun koers de "technisch-sociale richting".[54]

De Nieuwe Richting had iets ambivalents. Op het oog was zij extreem, en dan vooral in haar vernietigend oordeel over het karakter en de kunde van het officierskorps. Anders dan bijvoorbeeld Van Dam van Isselt jr. geloofde zij dat deze beroepskrachten het leger meer kwaad dan goed deden.[55] Achter dit soort boude uitspraken verborg zich echter een gematigde visie op de ontwikkelingsgang van het leger. Evolutie was het parool. Ondanks zijn radicale retoriek over kastengeest gaf Thomson op meer bezonnen momenten toe dat de officier wel degelijk met zijn tijd meeging. Hij erkende dat het gedachtegoed van kolonel Goudschaal, die had beweerd dat het leger volledig los van de samenleving moest staan (zie pag. 235), morsdood was.[56] Verder wilde hij vooral niet overhaast handelen. De gang naar een democratisch volksleger zou een zaak van lange adem zijn. Dit kenmerk van voorzichtig vooruitgaan, waarbij steeds werd getoetst of de stand van de volksopvoeding een volgende stap op weg naar het einddoel van de weerbare burger toestond, droeg er sterk toe bij dat de Liberale Unie (LU) het legerideaal van Thomson besloot te omarmen. In 1905 nam hij voor deze partij zitting in de Tweede Kamer.

Om Kuypers christelijke coalitie effectief te bestrijden, namen de LU en de VDB in 1905 met een gezamenlijk program van actie aan de verkiezingen deel. Zij maakten de vage afspraak dat zij op militair terrein naar bezuinigingen en naar een hervorming in de richting van een volksleger zouden streven.[57] Omdat de vrij-liberalen – een rechtse afsplitsing van de LU – zich niet bij dit stembusakkoord aansloten, bleef het liberale kamp verdeeld. De behoudende vleugel, die in 1906 in de Bond van Vrije Liberalen (BVL) opging, bezag de volkslegergedachte met scepsis. De partij vertolkte de orthodox-militaire

zienswijze dat gehalte belangrijker was dan getal. Liever een klein en goed georganiseerd leger dan een groot leger dat uit zijn krachten was gegroeid, aldus majoor Bosboom, die voor de BVL het militaire standpunt formuleerde. Ook hij verdacht de links-liberalen ervan dat zij, onder het mom van verbetering, in werkelijkheid op een vermindering van de defensiebegroting en een verlichting van de dienstplichtlast aasden. Zij verkochten de verleidelijke onzin dat een leger tegelijk goed en goedkoop kon zijn. Volgens Bosboom waren de klachten over de hoogte van het militaire budget overdreven. "De uitgaven voor ons leger loopen thans naar *f* 5.- per hoofd der bevolking. Maar weet men wel hoeveel er aan sterken drank jaarlijks per hoofd wordt uitgegeven?" Meer dan driemaal zoveel, rekende de majoor zijn lezers voor.[58]

Bosboom onderschreef de opvatting van de BVL dat het parlement te veel een marktplaats van groepsbelangen was en dat Nederland daarom gebaat was bij een "krachtige regeering". In de militaire pers werd al jaar en dag de verzuchting geuit dat het leger, een bij uitstek nationale zaak, zwaar onder het parlementaire particularisme te lijden had. Ook vooruitstrevende auteurs als Van Dam van Isselt en Polvliet klaagden erover.[59] Volgens menig officier speelde mee dat, nu de politieke strijd steeds meer een strijd tussen partijen en hun programma's was geworden, deze groeperingen in hun jacht op de kiezer sterk geneigd waren bij het beloven van militaire lastenverlichting tegen elkaar op te bieden.[60] Deze zorgelijke ontwikkeling was voor Bosboom een reden te meer om namens de BVL te stellen dat een politieke partij zich niet met de legerorganisatie moest bemoeien. De duur van de dienstplicht en de omvang van het militiecontingent – om slechts twee punten te noemen – waren zuiver technische vraagstukken die het parlement aan het professionele officierskorps moest overlaten.[61] In een brochure uit 1907 onderschreef De Savornin Lohman dit argument: de Kamer liet zich toch ook niet in met de vaktechnische vraag op welke wijze de Zuiderzee diende te worden drooggemaakt. Ook ten aanzien van de legerorganisatie, zei hij, gold slechts één criterium, namelijk "haar *bruikbaarheid tegenover den vijand* (...). En dàt is geen politieke, maar een technische quaestie."[62]

De opvatting dat officieren evenals artsen en ingenieurs een eigen vaktechnisch domein hadden waarop alleen zij tot oordelen en handelen bevoegd waren, werd vooral door behoudende auteurs uitgedragen. Er bestond volgens hen in dat opzicht geen verschil tussen bijvoorbeeld de geneeskunde en de krijgskunde. Het politieke en militaire ressort dienden strikt gescheiden te zijn, maar helaas, zei majoor Van Terwisga in de VBK, stak het parlement tegenwoordig zijn neus in tal van legerzaken, terwijl door officieren naar hartelust werd gepolitiseerd: "in één woord, er heerscht eene allerbedenkelijkste verachting voor het spreekwoord: 'schoenmaker, houd je bij je leest'." Hij sprak de hoop uit dat in de toekomst "de politiek zich losmaakt van het leger en het leger zich ontwringen kan aan de politiek".[63] Vooruitstrevende officieren vonden deze poging tot ontvlechting onzinnig. Volgens kapitein M.C. van der Hoog moest van politieke partijen juist worden verwacht dat zij op het terrein van de legervorming, dat ook veel sociale en financiële aspecten had, duidelijk stelling namen. Het officierskorps licht voor en de natie beslist, zo zag hij de verhoudingen. De aan de VDB gelieerde kapitein Fabius merkte op dat de "voorstanders van de-politiek-buiten-het-Leger" vooral geneigd waren de politieke ideeën van andersdenkenden uit het leger te weren.[64]

Pogingen het legervormingsvraagstuk te depolitiseren waren tot mislukken gedoemd. Vooral als het om de dienstplicht ging, had het parlement vanouds een vinger in de pap en het was niet van zins die invloed prijs te geven. Een enkele officier mocht dan, in het kielzog van de reactionaire publicist J.H. Valckenier Kips, naar een meer autoritaire staatsvorm hunkeren, de realiteit was dat het parlement het laatste woord had. En omdat het met de legerwetten van 1901 niet was gelukt de weermacht uit het moeras te slepen, moest ten aanzien van de legervorming in de politieke arena de beslissende slag nog worden geleverd. Niet alleen volkslegeradepten als Thomson en Marchant waren ontevreden met de status quo, dat gold evenzeer voor de behoudende officieren en hun politieke geestverwanten. Zij maakten zich vooral zorgen over het *gehalte* van leger en landweer. Volgens hen schoten de tucht, de encadrering en de geoefendheid ernstig tekort.[65] Zo bleef de toon van de militaire publicistiek somber; de lijdensgeschiedenis was nog niet voorbij. Slechts zelden liet een auteur een positief geluid horen, en dat betrof dan meestal de constatering dat de huisvesting, de voeding en de kleding van de soldaat in de loop der jaren flink waren verbeterd.[66] In die zin liep het leger goed in de pas met de maatschappij, maar dat maakte het land op zich niet beter verdedigbaar.

Volgens de behoudende officieren was het instituut van de viermaanders de zwakste plek in het bestaande legerstelsel. "Weg ermee!" was hun dringend advies.[67] Dit instituut functioneerde in de praktijk slecht. Iedere gemeente mocht naar rata van haar inwonertal een bepaald aantal viermaanders leveren. Omdat het VMO echter lang niet overal werd gegeven, betekende deze gelijkmatige verdeling over het land dat een ruime meerderheid van deze categorie miliciens niet was voorgeoefend. Zo hadden in 1907 slechts 1.315 van de 4.983 man het vereiste getuigschrift op zak.[68] Nu was met deze situatie niemand gelukkig, maar de conservatieve kritiek reikte verder. Volgens de vertolkers daarvan was ook het gehalte van de viermaanders die wél waren voorgeoefend, ondermaats. Dit kwam doordat het VMO niet deugde. Het rendement van deze in de winter gegeven cursus was eenvoudig te laag. Behoudende officieren waren op zich niet tegen vooroefening, mits deze – anders dan het VMO – beperkt bleef tot de doelstelling de aanstaande rekruten door sport en gymnastiek fysiek en mentaal op de dienstplicht voor te bereiden. Het zuiver militaire onderricht, zoals exercitie, behoorde in het leger thuis. Hun belangrijkste punt was dat een stelsel van vooroefening, hoe goed ook, nooit tot een verkorting van de duur van de eerste oefening mocht leiden, omdat het tijdrovende inprenten van de discipline in de kazerne moest gebeuren.[69]

Voor de Nieuwe Richting was vooroefening juist het ei van Columbus: de enige grondslag waarop zij haar volksleger met algemene dienstplicht en korte oefentijd kon bouwen. Wanneer de bevolking buiten het leger tot een in alle opzichten weerbare macht zou worden gevormd, alleen dan was het mogelijk dat leger tegelijk goedkoper en beter, ja zelfs onoverwinnelijk te maken. Zij wilde het vooroefenen en het viermaanderschap, die aan het begin van de door hen begeerde legerevolutie stonden, dan ook niet afschaffen, maar juist uitbreiden.[70] Een volk dat buiten het leger weerbaar werd gemaakt, kon met een korte oefentijd volstaan, omdat die tijd onder de wapenen alleen nodig was om de milicien de specifiek militaire vaardigheden bij te brengen. De discipline, die naar de eisen van de moderne oorlog op innerlijke toewijding gebaseerd diende te zijn, moest –

en hier botste zij met haar conservatieve vakbroeders – de vrucht zijn van een op jonge leeftijd begonnen volksopvoeding. "Die heerlijke, groote toewijding", zei Fabius, "zij kan niet *eingelebt* worden in de kazerne, maar zij moet worden medegebracht door de jongelieden, die in het Leger treden. Die toewijding moet leven *in* het Volk. Is dat, helaas, niet het geval, de weermacht zal haar evenzeer moeten missen."[71]

Behoudende officieren wezen erop dat onder de bevolking de wil om weerbaar te worden teleurstellend klein was. De Nieuwe Richting grondde haar ideeën op een nationaal-martiale geestdrift die er niet was. De belangstelling voor het leger was na de afschaffing van de dienstvervanging niet verbeterd, gaf ook Ruitenbach toe. De burger vervulde de dienstplicht nog altijd met tegenzin.[72] In 1901 blies de VBK haar oude streven om de burger meer bij de militaire wereld te betrekken, nieuw leven in door op een aantal plaatsen in het land cursussen over het krijgswezen te organiseren, maar dit experiment werd na twee jaar wegens gebrek aan toehoorders alweer gestaakt. Ook een nieuwe poging van de VBK om aan de universiteiten leerstoelen in de krijgswetenschap geïnstalleerd te krijgen mislukte.[73] Voorlichten moest, maar wonderen moest men er niet van verwachten, zo vond menig officier, al was het maar om de vele schimpscheuten aan het adres van de kazerne, zoals geuit in het bekende schotschrift *Het dappere Hollandsche leger* van L.H.A. Drabbe, te pareren. De aanhangers van de Nieuwe Richting gaven toe dat het weerbaarheidsidee nog altijd op een laag pitje stond, maar zij vertrouwden erop dat de burger stellig enthousiaster zou worden, als het leger een meer democratisch karakter kreeg. De anachronistische kastengeest en de gedateerde kazernetucht waren immers verantwoordelijk voor de afstandelijkheid van de natie jegens het leger.

Zo lagen de meningen, toen in 1905 het liberale kabinet-De Meester zijn opwachting maakte. Deze ministersploeg nam zich voor het gemeenschappelijke verkiezingsprogram van de LU en de VDB tot uitvoering te brengen. Of daarmee, zoals dit program wilde, de vorming van een volksleger à la Thomson en Marchant in het verschiet lag, was echter nog zeer de vraag, omdat bovengenoemde partijen in de Tweede Kamer slechts 36 van de 100 zetels in hun bezit hadden.[74] Minister van Oorlog werd generaal Staal, die als een gematigd voorstander van een volksleger bekend stond.[75] Aan hem de bij voorbaat moeilijke taak de dubbele wens van de LU en de VDB te verwezenlijken. Hij diende te bezuinigen én de weerbaarheid te vergroten. Over hoe deze dubbele doelstelling kon worden bereikt, sprak koningin Wilhelmina tijdens de troonrede van september 1905 de volgende woorden: "Bepalingen zullen worden ontworpen betreffende vooroefening der jeugd, ten einde de mogelijkheid te openen om op den duur, door eene verkorting van den diensttijd onder de wapenen, te geraken tot verhooging van het militie-contingent, geleidelijk voerende tot weerbaarheid van het geheele volk."[76] Wie het legerdebat volgde, kwam deze receptuur bekend voor.

Staals ministeriële avontuur is een bekend hoofdstuk uit de parlementaire geschiedenis. Diverse pennen hebben beschreven hoe hij zich aanvankelijk terughoudend opstelde in een poging de zucht tot bezuinigen te temperen. In 1906 gooide hij die schroom echter van zich af en kondigde hij pardoes een forse inkrimping van het blijvend gedeelte aan. Dit beleidsvoornemen viel de legerleiding rauw op het dak. Vooral binnen de cavalerie

was de verontwaardiging groot; de inspecteur van dit wapen trad uit protest af, omdat naar zijn mening de mobilisatiedekking groot gevaar liep.[77] Thomson was niet verbaasd. De "wapens te paard" waren kampioenen van de kastengeest, schreef hij: "Daar moet de stille weerzin om iets van het eigen zieleleven prijs te geven nog het sterkst wezen."[78] Ook in de Tweede Kamer leidde het plan van Staal tot commotie. Het grootste bezwaar van de rechtse partijen was dat na de beoogde afslanking van het blijvend gedeelte de handhaving van orde en rust in de wintermaanden niet langer gegarandeerd leek. Dit argument woog na de spoorwegstaking van 1903 zwaar.[79] De minister overleefde op 21 december 1906 ternauwernood het debat over zijn begroting, een episode die als de "Nacht van Staal" de geschiedenis inging. Het mocht niet baten, want zes weken later kwam hij alsnog ten val toen de Eerste Kamer zijn begroting verwierp.[80]

De opvolger van Staal, generaal W.F. ridder van Rappard, stelde vervolgens een iets minder drastische reductie van het blijvend gedeelte voor. Hij opereerde echter zo onhandig dat de Kamer het vertrouwen in hem verloor en in december 1907 zijn begroting afstemde. Ditmaal hield niet alleen de betrokken minister maar het complete kabinet-De Meester het voor gezien. Na deze politieke afgang nam het rechtse kabinet-Heemskerk het roer over. De nieuwe minister van Oorlog, generaal F.H.A. Sabron, manoeuvreerde behendiger. Hij liet de inkrimping van het blijvend gedeelte ongemoeid, maar hij verminderde wel het nadelige effect ervan door de jaarlichting miliciens voortaan in twee delen, een voorjaars- en najaarsploeg, te laten opkomen. Zodoende waren er met het oog op de ordehandhaving het gehele jaar door voldoende militairen onder de wapenen. Hij gaf aan dat deze maatregel van tijdelijke aard was, in afwachting van een door hem in het vooruitzicht gestelde herziening van de *Militiewet*. Over de noodzaak van die revisie was iedereen het eens, omdat het werkstuk van Eland en Kool eenvoudig te veel gebreken kende. Het wachten was dus weer op een slagvaardige legerhervormer. Sabron miste hiervoor om gezondheidsredenen de kracht, terwijl zijn opvolger, generaal Cool, een naar de smaak van Heemskerks confessionele coalitie te links-liberale koers wilde varen. In januari 1911 nam deze minister ontslag.

Toen Cool zijn ministerschap zag mislukken, was de Nieuwe Richting al op sterven na dood. Eind 1908 verdween haar spreekbuis, *De Militaire Gids*, plotseling van het toneel. Waarom dit tijdschrift na 27 jaargangen de strijd staakte, was onduidelijk. De redactie bestond de laatste jaren uit Graafland, Ram en Thomson, die alledrie niet langer in actieve dienst waren en dus vrijuit konden schrijven.[81] Bij zijn afscheid verklaarde Ram dat hij, nu hij al enige tijd met pensioen was, niet meer precies wist wat er in het leger omging. "Een en ander heeft mij de overtuiging geschonken dat het orgaan, onder mijne leiding niet kan blijven wat het geweest is: spiegel van den legergeest."[82] Deze redengeving klonk niet sterk, zeker niet voor iemand die er juist op had gehamerd dat de sfeer in het leger minder exclusief-militair moest worden. Wellicht had het redactionele trio andere motieven om te stoppen. Wellicht zag de uitgever geen brood meer in *De Militaire Gids*. Hoe het ook zij, opnieuw was gebleken dat een militair oppositieblad geen lang leven beschoren was.

Het kan zijn dat de redactie van *De Militaire Gids* moegestreden was. Inmiddels was duidelijk dat haar legerideaal voorlopig niet op een parlementaire meerderheid kon rekenen. Het had alleen de steun van de LU, de VDB en de SDAP. De katholieken, die in 1904 met de oprichting van de Algemeene Bond van R.K. Kiesvereenigingen een flinke stap op het pad van de partijvorming zetten, waren op het punt van de legervorming lange tijd de grote onbekenden. Tot 1898 hadden zich zij uit alle macht tegen de persoonlijke dienstplicht verzet en ook daarna bleef hun houding afwerend. Bij hen overheerste de vrees dat het leger de jeugd moreel corrumpeerde. Het kazerneleven was "de schrik voor Christelijke ouders", schreef *De Tijd*.[83] Geleidelijk werd echter duidelijk dat de katholieke afgevaardigden ondanks hun afkeer van de kazerne weinig affiniteit met het links-liberale volksleger hadden. Algemene dienstplicht was hun een gruwel, het idee van "allen weerbaar" liet hun koud. Volksweerbaarheid had in Brabant en Limburg nauwelijks aanhang.[84] In 1909 zette een vijfkoppige commissie, met daarin kapitein jhr. G.A.A. Alting von Geusau, in een aan de bovengenoemde Bond uitgebracht *Rapport omtrent het defensievraagstuk* de katholieke koers verder uit. Zij koos voor een milde variant van het orthodox-militaire legerstelsel.[85]

Het merendeel van de propagandisten van het "allen weerbaar" liet zich door het gebrek aan politiek-maatschappelijke steun niet uit het veld slaan. In 1905 wees Dudok van Heel erop dat het naïef was te denken dat Volksweerbaarheid de strijd tegen onverschilligheid en onwetendheid snel kon winnen. Om de geestesgesteldheid van een volk te veranderen, was uithoudingsvermogen vereist.[86] Steeds weer spraken de voortrekkers van deze vereniging elkaar op deze wijze moed in. Zij putten hoop uit het feit dat Volksweerbaarheid, die in 1911 nog 12.000 leden had, in ieder geval geen eendagsvlieg was. Dit lichtpunt kon echter niet verhelen dat de grote doorbraak uitbleef. De mannen van het "allen weerbaar" zochten verwoed naar de beste manier om hun boodschap over te brengen.[87] Kon literair effectbejag niet een handje helpen? Zij stelden deze vraag naar aanleiding van het toneelstuk *An Englishman's home* van de Britse majoor Guy Du Maurier, dat in 1909 in Londen in première was gegaan en daar een kassucces was. In dit stuk werd in de traditie van de *invasion scare* gewezen op de rampen die het zwak verdedigde Groot-Brittannië in een oorlog zouden treffen. Dit angstscenario werd zo overtuigend op de planken gebracht dat talrijke Britten zich spontaan voor het territoriale leger aanmeldden. Het blad *Allen Weerbaar* hoopte dat er een auteur te vinden zou zijn die door het schrijven van een "nationaal-militairistisch toneelstuk", met als mogelijke titel '*Als Holland viel...*', in Nederland een even krachtige schokgolf kon veroorzaken.[88]

Van deze 'dramatische' wens kwam niets terecht. Wel verscheen er in 1910 een roman, getiteld *Neerland's doodsstrijd in 1918*, die het verhaal vertelde van een toekomstige oorlog die voor Nederland slecht afliep. Dit fictieve krijgsverslag wilde waarschuwen tegen de waanideeën van de volkslegermannen, die de natie met een amateurlegertje van als militair verklede burgers hadden opgezadeld. "Het Nederlandsche volk 'im Waffen' stond op het punt met zijne schijngeoefendheid ter slachtbank te worden geleid", aldus de auteurs van deze roman, die het pseudoniem Twee Piotten gebruikten.[89] In *Allen Weerbaar* werd het boek fel bestreden. Hoe durfde dit schrijversduo het verheven ideaal van de burger als verdediger van het vaderland door het slijk te halen, aldus Dudok van Heel.[90] Een

ander vond het werk "een misdaad, gepleegd aan het vertrouwen op onze verdedigbaarheid".[91] Om diezelfde reden, namelijk dat *Neerland's doodsstrijd* de indruk wekte dat de defensie onbegonnen werk was, was ook *De Militaire Spectator* niet blij met deze publicatie.[92] De Twee Piotten waren de luitenants Th.C. van Erp en B.W.T. van Slobbe, die zo verstandig waren het bij één roman te laten. Wel bleven zij zoeken naar wegen om de interesse voor het leger te vergroten. Daarom richtten zij in 1911 de vereniging Ons Leger op, die zich ten doel stelde volk en leger nader tot elkaar te brengen. Deze vereniging, die een langzame start kende, groeide na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog tot een factor van betekenis uit.[93]

Het gekrakeel rond *Neerland's doodsstrijd* liet opnieuw zien hoe verdeeld de militaire auteurs waren. Daarom was het des te opvallender dat er onder hen op één punt een grote mate van consensus bestond. In de militaire pers was men het erover eens dat de gegoede burger ook na de invoering van de persoonlijke dienstplicht in 1898 naar verhouding nog altijd te weinig voor de landsverdediging deed. Veel rijkeluiszonen ontsnapten via het viermaanderschap of het reservekader aan hun morele plicht om niet alleen in de maatschappij maar ook in het leger een leidende rol te spelen. Daardoor was er een groot gebrek aan geschikt militie- en landweerkader. Een bont gezelschap van militaire auteurs bepleitte dan ook eensgezind de invoering van een verplichte opleiding tot militieofficier ofwel een uitbreiding van de kaderplicht tot de rang van luitenant. En deze opleiding, wilde zij deugen, diende langer te duren dan de doorsnee oefentijd. Het meest bevoorrechte deel van de jeugd moest de zwaarste dienstplichtlast gaan torsen.[94] Dat vonden ook de aanhangers van de Nieuwe Richting, omdat, zoals Ram zei, iedere burger desnoods moest worden gedwongen naar vermogen aan het volksleger bij te dragen.[95]

Gelet op deze consensus, was het geen verrassing dat in de nieuwe *Militiewet*, die in 1912 tot stand kwam, de kaderplicht tot de officiersrang werd uitgebreid. Daar kwam bij dat voor de aspirant-militieofficieren de eerste oefening langer zou gaan duren dan voor de overige miliciens, en wel maximaal 14½ maand. Met deze regeling was een mijlpaal bereikt. Het deel van de jeugd dat voor een leidinggevende of vooraanstaande positie in de maatschappij werd klaargestoomd, diende voortaan in het leger een even verantwoordelijke functie te vervullen. De drijvende kracht achter deze nieuwe *Militiewet* was de opvolger van Cool als minister van Oorlog, de oud-kapitein van het Indische leger H. Colijn. Met hem kreeg de weermacht de slagvaardige legerhervormer op wie zo lang met smart was gewacht. Colijn, die in Indië was opgevallen door zijn zelfverzekerde optreden, zijn intelligentie en zijn scherpe pen, was in 1909 lid van de Tweede Kamer geworden. De leiding van de ARP had hem uitgenodigd de overstap naar de politiek te maken, omdat zij behoefte had aan een koloniale specialist in de parlementaire gelederen. Na het aftreden van Cool bood premier Th. Heemskerk hem echter de portefeuille van Oorlog aan.[96]

Voor de militaire auteurs was de nieuwe bewindsman een grote onbekende. Men had geen idee hoe hij over het vraagstuk van de legervorming dacht. Zijn biograaf, H. Langeveld, toonde na bestudering van Colijns privé-correspondentie aan dat zijn persoonlijke voorkeur uitging naar een volksleger à la Zwitserland, vooral omdat een dergelijk leger

goedkoper was dan een weermacht met veel beroepskrachten. In de wetsontwerpen die hij naar de Kamer stuurde – behalve om de *Militiewet* ging het om wettelijke regelingen van de landweer en de landstorm -, bleek van sympathie voor het Zwitserse model echter weinig tot niets. Was hij, wellicht onder invloed van zijn AR-collega's, van gedachten veranderd? Langeveld meent van niet. Veeleer was het zo dat hij uit opportunistische overwegingen – of beter wellicht: op grond van een juiste inschatting van de politieke verhoudingen – koos voor een meer haalbare optie, namelijk een consolidatie en vervolmaking van het legerstelsel van 1901. Hij stuurde aan op een versterkte maar nog altijd milde variant van het Pruisisch model.[97]

De legerwetten van Colijn zagen er op hoofdlijnen als volgt uit. De jaarlijks op te roepen lichting miliciens steeg van 17.500 tot 23.000 man. Omdat tegelijkertijd de diensttijd met vier jaar werd bekort – een loteling zou voortaan zes jaar in de militie en vijf jaar in de landweer dienen –, zou de totale legeromvang ongeveer gelijk blijven (ruim 200.000 man). Deze wijzigingen maakten het stelsel duurder, omdat er nu meer jongens werden opgeroepen, maar daar stond tegenover dat de miliciens en landweermannen in de toekomst gemiddeld jonger en beter geoefend zouden zijn. In de duur van de eerste oefening kwam geen wijziging: deze bleef voor het merendeel van de miliciens 8½ maand. Tot grote vreugde van de meeste officieren schafte Colijn zowel het viermaanderschap als het VMO af. Daarvoor in de plaats kwam een bepaling die aan hen die in voldoende mate waren voorgeoefend, een verkorting van de eerste oefening tot 6½ maand in het vooruitzicht stelde. Verder werd het blijvend gedeelte tot één ploeg van 4.000 man beperkt; nummerverwisseling bleef hier mogelijk.[98] De *Landstormwet*, die evenals de *Landweerwet* in 1913 van kracht werd, schiep de mogelijkheid in oorlogstijd een legerreserve te formeren, bestaande uit vrijwilligers, oud-militie- of oud-landweerplichtigen en zij die van de militiedienst waren vrijgesteld of uitgeloot.[99]

Colijns wetgeving ontlokte veel reacties. Een ophefmakend criticus was luitenant-generaal b.d. W.G.F. Snijders. Deze gepensioneerde opperofficier maakte zich tot tolk van het militaire misnoegen over de chronische zwakte van de landsverdediging. Zijn inziens was het gehalte van het leger de laatste tijd verder verslechterd, omdat de "politiek", ter compensatie van de afschaffing van de dienstvervanging, de dienstplichtlast te veel had verlicht. Vooral de landweer, die tijdens herhalingsoefeningen blijk gaf van een schrijnend tekort aan tucht en geoefendheid, moest het bij Snijders ontgelden. Er ontbrak elk spoor van ernst.[100] Wat hem het meest dwarszat, was de neiging van de legerleiding deze gebreken te vergoelijken. Ook de militaire auteurs verweet hij timiditeit, bang als zij waren voor militarist te worden versleten. "Een militair persorgaan, dat oog heeft voor zulke bagatellen als de legerverwording en de weerloosheid des lands, schijnt niet meer te bestaan", schreef hij. "Uit weerzin en walging over het komedievertoon", had hij zelf in 1905 de dienst verlaten. Snijders beschouwde het nu als zijn plicht een boekje over de defensie open te doen. Valckenier Kips, de hoofdredacteur van *De Tijdspiegel*, wiens antidemocratische gezindheid hij deelde, bood hem daarvoor de ruimte.[101]

Snijders had een aantal bondgenoten die met hem de noodklok luidden, zoals kolonel b.d. J.P. van den Hoff en de generaals Kraijenhoff van de Leur en F.G.A. van Ermel

Scherer. Bovendien wist hij zich gesteund door de Raad van Defensie, een in 1908 ingesteld adviesorgaan waarvan de hoogste legerautoriteiten en een viertal burgers lid waren: een nogal eenzijdige samenstelling die ertoe bijdroeg dat Thomson dit college bij voorbaat wantrouwde.[102] In zijn rapport over de *Militiewet* van Colijn velde de raad een hard oordeel over de kwaliteit van het leger, dat zich, zo stond het zwart-op-wit, in een "staat van verwording" bevond. De minister kreeg dan ook met klem het advies de duur van de eerste oefening weer op twaalf maanden te brengen.[103] Omdat Colijn hieraan geen gevolg gaf, keurden Snijders en zijn medestanders de nieuwe legerwetten af. Zij gaven toe dat de minister het stelsel van 1901 op een aantal punten had verbeterd, maar dat goede werk had hij verprutst door toe te staan dat de meeste miliciens slechts 8½ of eventueel zelfs 6½ maand in de kazerne zouden wonen. Op een verdrijving van de malaise uit het leger meenden zij dan ook niet te kunnen rekenen, temeer daar Colijn het niet aandurfde het reservekader op te heffen. "Alles bijeen: *half werk*", aldus Snijders.[104]

De generaal in ruste zou zich korte tijd later in nog scherpere bewoordingen over de minister uitlaten. Zijn kritieken in *De Tijdspiegel* hadden zoveel beroering gewekt dat Colijn de inspecteur der infanterie, generaal-majoor A.E. Roest van Limburg, de opdracht gaf te onderzoeken of de landweer er inderdaad zo beroerd aan toe was. Het oordeel van deze inspecteur luidde ontkennend. Op basis van enkele voorbeelden van wangedrag trok Snijders, zo zei Colijn op gezag van Roest, te algemene conclusies.[105] Snijders liet het er niet bij zitten en schreef een 'woord van verweer'.[106] Hij noemde het verrichte onderzoek een "wassen neus", terwijl hij volhield dat het leger en de landweer in staat van ontbinding verkeerden. Hoewel zijn relatie met Colijn danig was verziekt, nam hij op uitnodiging van de minister zitting in een commissie die zich nogmaals over de landweer zou buigen. Omdat hij sterk de indruk kreeg dat de andere commissieleden er louter op uit waren de pijnlijke feiten onder tafel te houden, liep dit tweede onderzoek snel spaak. In 1913 schreef Snijders de brochure *De Landweer en de waarheid. Een woord van protest*, waarin hij zijn gal over het doofpot-gedrag spuwde.[107]

Colijn werd niet alleen vanaf de rechterflank onder vuur genomen. Sociaal-democraten, vrijzinnig-democraten en unie-liberalen konden zich evenmin in zijn legerwetten vinden. De SDAP'er K. ter Laan zag er simpelweg een bestendiging van het militarisme in. Het enige positieve was volgens hem dat de impopulaire derde herhalingsoefening uit de *Militiewet* was geschrapt.[108] Volgens Marchant en Thomson bleef Nederland opgescheept zitten met een antinationaal kazerneleger, dat vooral bedoeld leek interne woelingen te bestrijden. De "stille kracht", die coterie van hoge officieren en hofdignitarissen, had opnieuw aan het langste eind getrokken, schreef Marchant. Het ideaal van een "weerbaar volksgeheel" was geen stap dichterbij gekomen.[109] Ook Van Dam van Isselt vond het teleurstellend dat de nieuwe wetten de legeromvang op het bestaande niveau hielden, terwijl het volgens hem lang niet zeker was dat Nederland in oorlogstijd aan een sterkte van circa 200.000 man genoeg zou hebben. Het was voor hem onverteerbaar dat slechts 41% van de ingeschrevenen daadwerkelijk voor dienst in de militie werd opgeroepen. Van de landstorm, die in vredestijd ongeorganiseerd en ongeoefend bleef, had hij geen hoge pet op.[110]

Een brede middengroep van militaire auteurs beschouwde de legerwetten ondanks een aantal minpunten als een grote verbetering. Zij bracht hulde aan Colijn. Waar zoveel voorgangers met lege handen hadden gestaan, had hij het maximaal haalbare in de wacht gesleept. Wat vooral telde, was dat het nieuwe stelsel meer mogelijkheden bood de kadernood te lenigen. Daarom bestond er volgens Alting von Geusau "alle grond om te hopen dat ons Leger binnen enkele jaren zal worden opgeheven uit den Staat van Verwording, waarin het zich volgens de uitspraak van den Raad van Defensie bevindt". Het beroepskader had het geloof in de goede zaak vrijwel verloren, maar nu, schreef hij, "is het tijd om te ontwaken uit den toestand van moedeloosheid en apathie, het is tijd om door groote toewijding, door liefde voor den schoonen krijgsmansstand en door buitengewonen ijver goed te maken, wat in de laatste 10 jaren is bedorven".[111] Ook sommige adepten van het links-liberale legermodel, onder wie Staal, putten hoop uit de nieuwe *Militiewet*, omdat zij – en daar was enige goede wil voor nodig – in de contingentsuitbreiding tot 23.000 man een stap in de richting van algemene dienstplicht zagen Bovendien deed het hun deugd dat de keuringseisen waren verscherpt, waardoor de betekenis van de loting afnam.[112] Dudok van Heel, die in december 1912 tot voorzitter van Volksweerbaarheid was verkozen, was van mening dat het met de legerevolutie nog altijd, langzaam maar zeker, de goede kant op ging. Het ideaal van "allen weerbaar" had nog altijd de toekomst, zei hij.[113]

Met de Nieuwe Richting en haar geestverwanten manifesteerde zich een groep (oud-)officieren die de slechte relatie tussen volk en leger grotendeels aan het officierskorps weet. Volgens deze kritische geesten was de weermacht door de invoering van de persoonlijke dienstplicht alleen in sociaal opzicht een volksleger geworden, in de zin dat alle klassen min of meer evenredig in de gelederen waren vertegenwoordigd. In mentaal opzicht gaapte er nog een brede kloof tussen volk en leger, omdat het autoritaire kazerneregime en de introverte kastengeest van het beroepskader bij de burger op onbegrip en weerzin stuitten. En, zo klonk het aforistisch, als volk en leger niet één van ziel waren, konden zij onmogelijk één van zin worden. De weermacht moest worden hervormd tot een *doelmatige* en *transparante* instelling die in alle opzichten zuiver *nationaal* was. Nadat dit drieledige program van eisen als gevolg van de strijd tegen de dienstvervanging jarenlang naar de achtergrond was gedrongen, schoof de Nieuwe Richting het opnieuw naar voren. De natie had, door met de persoonlijke dienstplicht in te stemmen, haar bijdrage aan de vorming van een volksleger geleverd. Nu het leger nog.

Thomson en de zijnen waren optimistisch gestemd, in de overtuiging dat de historische strijd tussen democratie en aristocratie, die in de tweede helft van de achttiende eeuw was ontbrand, in Nederland inmiddels zo goed als beslecht was. Het vermolmde kazerneleger was volgens hen het laatste bolwerk van het *ancien régime* en ook dat zou spoedig niet langer bestand zijn tegen de onstuitbare voortgang naar een egalitaire en democratische samenleving. Nadat het leger door krachten van buitenaf, met de persoonlijke dienstplicht als breekijzer, zou zijn opengebroken, zou ook daar een verlichte geest gaan heersen. Voor de Nieuwe Richting stond vast dat de "legerevolutie" een militieleger zou opleveren, waaruit de officierskaste was weggesneden. Het was opmerkelijk hoe negatief

met name Thomson, zelf een trots militair, zich over zijn collega-officieren uitliet door hen als onverbeterlijke militaristen weg te zetten. Er waren echter ook militaire auteurs die ondanks hun afkeer van het Pruisische legermodel nog wel een rol van betekenis voor de beroepsofficier zagen weggelegd. Dat gold voor Van Dam van Isselt, die een tweeledig legerstelsel nastreefde, en voor de pedagoog-pionier Ruitenbach, die het als zijn taak beschouwde de officier tot een moderne opvoeder en een vertrouwensman van de soldaat om te vormen.

De bestrijders van de Nieuwe Richting hielden vol dat het leger zijn militaire identiteit diende te behouden en niet te veel mocht verburgerlijken. Afgescheiden van de burgermaatschappij, in het heilzame isolement van de kazerne diende de krijgstucht te worden *eingelebt*, een proces dat niet te veel verstoring van buitenaf kon verdragen. De propaganda voor een vrijzinnig volksleger, dat op een koopje de gehele mannelijke bevolking weerbaar zou maken, beschouwden zij als een mengsel van illusie en bedrog. Nu was het inderdaad zo dat de aanhangers van het beginsel van "allen weerbaar" grote moeite hadden hun ideeën op zodanige wijze concreet vorm te geven dat zij de belofte van lagere kosten en lasten ook echt konden waarmaken. Hun wens de grondslagen van de weerbaarheid voor een deel buiten het leger te leggen, bijvoorbeeld door het VMO sterk uit te breiden, zou onherroepelijk met een zekere mate van militarisering en disciplinering van de burgermaatschappij gepaard gaan, iets waarnaar een deel van de leden van Volksweerbaarheid weliswaar doelbewust streefde, maar ook iets dat veel burgers al snel als een ergerlijk neveneffect van een goedkoop leger opvatten.

Hoofdstuk 22

De bewaker van de Indische brandkast

Anders dan voor de landmacht was het jaar 1870 voor de marine geen mijlpaal. Terwijl de militaire successen van Pruisen van grote invloed waren op de meningsvorming in legerkringen, deed zich in het debat over de zeemacht geen abrupte wending voor. De toon was onverminderd somber, want volgens de zeeofficieren stond de eens zo trotse marine er slecht voor. Tot hun spijt werd de schaarse maritieme capaciteit grotendeels voor de politiediensten in Indië aangewend. "Het bezit onzer koloniën is de groote hinderpaal voor een goede militaire ontwikkeling der Nederlandsche marine", aldus een anoniem auteur in 1879.[1] De marineliteratuur kenmerkte zich door een gevoel van miskenning, in de zin dat de natie de zeemacht aan haar lot overliet. Het probleem was echter dat er onder de zeeofficieren lange tijd geen eenstemmigheid bestond over de vraag wat het bestaansrecht van de marine moest zijn. Daarin kwam echter, zoals in dit hoofdstuk aan de orde komt, aan het einde van de negentiende eeuw verandering. De marineauteurs werden het eens over een belangrijke nieuwe taak voor de zeemacht. Zij vonden die in het tot voor kort zo verfoeide Indië. Maar ditmaal ging het om iets eervollers dan het jagen op zeerovers. Het was een taak die recht deed aan het trotse verleden van de vloot. De vraag was alleen hoe de natie van de noodzaak van die taak te overtuigen. De zeeofficieren waren niet gewend zich in de publieke arena te wagen.

Dat laatste was een oud probleem. Een doods stilzwijgen leek een symptoom van de malaise die de marine in haar greep had. In 1875 wees luitenant-ter-zee W.M. Visser erop dat wegens de magerte van de marine-literatuur de vraagstukken betreffende de zeemacht bij de burger minder bekend waren dan die van het leger.[2] Dit gebrek aan publicitaire activiteit werd behalve aan de mineurstemming onder de zeeofficieren en hun geregelde uitlandigheid ook geweten aan de vrees hun superieuren te ontrieven. Voorzichtigheid was geboden, want terwijl een lastig legerofficier hooguit naar een uithoek in Nederland kon worden overgeplaatst, liep een kritisch marineman het risico naar de "rivieren van Borneo" of een andere Indische buitenpost te worden verbannen.[3] Toch waren zeker niet alle (oud-)zeeofficieren lamgeslagen. Een aantal greep (deels anoniem) naar de pen om het verval van de marine aan te kaarten.[4] Zij deden dat soms naar aanleiding van een acute crisis, zoals het uitbreken van de Atjehoorlog in 1873, toen pijnlijk zichtbaar werd hoe slecht het met het eskader in Indië was gesteld.[5]

Het Atjeh-debacle was alweer goeddeels vergeten, toen de marine in 1882 opnieuw erg ongunstig in het nieuws kwam. Op 5 juli van dat jaar verging voor de kust van Scheveningen de rammonitor *Adder*. Naar bekend gebruik werd er een commissie van onderzoek ingesteld om te achterhalen hoe deze ramp, die alle 65 opvarenden het leven kostte, had kunnen gebeuren.[6] Naar aanleiding van deze catastrofe besloot kapitein-ter-zee Binkes de kat de bel aan te binden en in de *NRC* de natie over de "weinige strijdwaardigheid" van de vloot in te lichten. Hij stelde dat met het huidige materieel het marinepersoneel in de oorlog zo goed als zeker de ondergang tegemoet zou gaan, "zonder dat dit van die zelfopoffering eenig nut trekt".[7] Binkes werkte zijn ontnuchterende visie in een brochure nader uit, waarin hij tevens aangaf wat nodig was om de zeemacht weer gezond te maken.[8] Omdat er vanouds een waas van geheimzinnigheid om de marine hing, maakte zijn openhartigheid indruk. Na het fiasco van Atjeh was er geleidelijk weer wat vertrouwen in de vloot gegroeid, maar Binkes maakte daaraan in één klap een einde. "Weg waren al mijne illusiën", aldus kapitein-ter-zee T.C. Gobée in zijn *Brieven over Marine en Kustverdediging*.[9] Landmachtcollega Kool was verheugd dat er in marinekringen eindelijk iemand was opgestaan die de waarheid over de zeemacht sprak.[10]

Een ander officier die onder de indruk was van de brochure van Binkes, was de kapitein der mariniers Verhey. Hij vond dit geschrift "te merkwaardig, dan dat het den weg van zoo vele zijner voorgangers zou moeten opgaan, d.i. na korten tijd vergeten worden". Daarom deed hij samen met enkele collega's in een circulaire de suggestie een debatgezelschap te formeren om over het werk van Binkes van gedachten te wisselen en in het vervolg ook andere marinevraagstukken te bespreken. Dit voorstel sloeg aan en zodoende werd op 10 maart 1883 te Nieuwediep de Vereeniging tot Behandeling van op de Zeemacht Betrekking Hebbende Onderwerpen in het leven geroepen.[11] Deze club, die vanaf 1890 kortweg Marine-Vereeniging heette, groeide uit tot de maritieme tegenhanger van de VBK, die zich door haar overigens gedwarsboomd zag in het streven leger- en zeeofficieren nauwer met elkaar in contact brengen. Het initiatief van Verhey gaf dan ook nieuw voedsel aan de geregeld in de militaire pers opduikende constatering dat leger en vloot te veel langs elkaar heen leefden.[12] Dat op de vloot een neiging tot afzondering heerste, bleek ook uit de bepaling dat alleen officieren, ingenieurs en hoofdambtenaren van de marine lid van de nieuwe vereniging konden worden. Het weren van buitenstaanders was een groot verschil met de VBK, die mede was opgericht om de burger bij het krijgswezen te betrekken.[13]

De Marine-Vereeniging, die in 1890 circa vijfhonderd leden telde, viel een zekere tweeslachtigheid niet te ontzeggen. Enerzijds kenmerkte zij zich door een sterke interne gerichtheid en een beduchtheid voor (negatieve) publiciteit. Pas in 1926 breidde zij haar doel "bevordering van kennis op maritiem gebied, vooral uit krijgskundig oogpunt" uit met de woorden "hiervan zal zij zoo noodig naar buiten doen blijken".[14] Anderzijds leefde toch ook bij deze vereniging het besef dat openbaarheid een krachtig middel was om de vloot vooruit te helpen. Daarom ging zij er in 1883 terstond toe over de verslagen van haar bijeenkomsten in druk te laten verschijnen, opdat het besprokene een ruimer bereik dan het Helderse marinebastion zou vinden. De behoefte om met een deskundig oordeel over marinezaken naar buiten te treden, lag ook ten grondslag aan de oprichting van het

Marineblad, dat vanaf mei 1886 als bijblad bij de verslagen van de Marine-Vereeniging ging verschijnen. De redactie van dit nieuwe orgaan schreef dat de marine nog altijd "in een geheimzinnigen sluier [was] gewikkeld", met als gevolg dat de natie zich doorgaans weinig om de zeemacht bekommerde.[15] Zij benadrukte het belang van goede voorlichting.[16]

Het *Marineblad* was ook bedoeld als middel tot versterking van de band tussen de zeeofficieren, die in Indië over veel stations verspreid waren en daardoor weinig onderling contact hadden. Het moest ervoor zorgen dat zij meer van elkaar en elkaars denkbeelden te weten kwamen.[17] Nadat de Marine-Vereeniging deze scholingstaak op zich had genomen, werd pas duidelijk hoe gering in eigen gelederen de kennis van het militair-maritieme vakgebied was. "Door de studie, die nu gemaakt werd van de verschillende technische onderwerpen, bemerkten de zee-officieren, hoe verbazend weinig zij eigenlijk wisten van de zaken, die hun broodnoodig waren te weten als verdedigers des Vaderlands", schreef Kempe in 1893.[18] Het stimuleren van het debat in eigen kring was de grootste verdienste van de Marine-Vereeniging, maar er was ook sprake van een gunstig extern effect. Kamerleden verwezen geregeld naar de in haar midden gevoerde discussies.[19] Toch vond de vereniging het ongepast rechtstreeks invloed op "regeeringslichamen of personen" uit te oefenen.[20] Om de marineleiding niet te ontrieven, was zij terughoudend bij het toestaan van kritiek op het interne reilen en zeilen van de zeemacht. Zo vond de Marine-Vereeniging het in 1904 niet prudent het verslag te publiceren van een bijeenkomst waarop was gediscussieerd over de vraag "Waarom is in Nederland de militaire stand niet gezien?"[21]

De Marine-Vereeniging zorgde voor meer leven in de brouwerij: door haar toedoen werd het debat over de zeemacht intensiever gevoerd dan voorheen. In de inhoud en de aard van het debat trad echter nauwelijks wijziging op. De toon bleef somber. Een veelgehoorde klacht was dat het varend materieel sterk verouderd was of anderszins niet deugde.[22] Enkele marineauteurs bleven het als hun plicht zien het publiek over de ernst van de situatie te informeren, waarbij zij met nadruk op meer openheid van officiële zijde aandrongen, want, aldus ingenieur W.H.M. de Gelder, "het verderfelijke stelsel van geheimhouding bij alles wat de vloot betreft (...), is oorzaak dat het Nederlandsche volk niet genoeg op de hoogte is van alles wat marinezaken betreft".[23] Een zekere Pantser voegde daaraan toe dat de marineleiding te zeer geneigd was in iedere publicist een verklikker te zien.[24] Hoewel het marinedebat dus nog altijd verre van vrijuit werd gevoerd, waren de marges waarbinnen men veilig kon spreken, ruim genoeg gesteld om duidelijk te laten uitkomen – en ook dit was niet nieuw – dat onder de zeeofficieren en de overige deskundigen de meningen sterk verschilden. Deze verdeeldheid deed zich zelfs voor bij de vraag wat nu eigenlijk de taak van de zeemacht moest zijn.[25]

De publicisten die zich over de zeemacht ontfermden, waren het er wel over eens dat het marinebeleid ook na 1870 erg wisselvallig was.[26] Iedere bewindsman die de leiding van de marine op zich nam, presenteerde een eigen visie en nieuwe plannen waardoor er in de vloot weinig systeem zat. Er was een grote verscheidenheid aan schepen. Een steeds terugkerend punt van kritiek was dat de opeenvolgende ministers zich te snel op concrete bouwplannen stortten, zonder eerst een helder antwoord te geven op de vraag

wat in het huidige tijdsgewricht nog de rol van de marine kon zijn. In de marineliteratuur dook het beeld op van een zeemacht die zonder duidelijke bestemming over de zeeën zwalkte.[27] Om er voor te zorgen dat de marine een vastere koers ging varen, diende er volgens menig auteur een "logisch stelsel" te worden ontworpen, het liefst in de vorm van een langjarig vlootplan dat dan eventueel, naar het voorbeeld van de *Vestingwet* van 1874, wettelijk werd vastgelegd. Een dergelijke regeling zou als bijkomend voordeel hebben dat het parlement en daarmee de natie steviger aan de marine werden gecommitteerd.[28]

Tegen de achtergrond van dit om vastheid schreeuwend beleid werd in de marineliteratuur een fundamenteel taak- en middelendebat gevoerd. De vraag was wat nu precies de bestaansgrond van de zeemacht was, een vraagstuk dat voor het leger evidenter leek dan voor de vloot. Steeds weer traden zee-en ook legerofficieren in het strijdperk om te verklaren wat naar hun oordeel de roeping ofwel de werkkring van de marine moest zijn. Evenals in het legerdebat verkondigde ook hier een minderheid de mening dat Nederland moest ophouden de grote mogendheden te imiteren. Deze voorstanders van een zuiver nationale koers betoogden dat de vloot zich ertoe moest beperken met klein materieel in ondiep water de kusten en zeegaten te verdedigen. Zij hadden hoge verwachtingen van een nieuw type onderwaterwapen, de torpedo. Snelle en wendbare torpedoboten zouden in staat moeten zijn met één voltreffer zelfs de grootste schepen tot zinken te brengen. Zo leek het erop dat met dit wapen een kleine zeemacht zich met succes tegen een vijandelijke armada kon verdedigen. Omdat torpedoboten hun prooi dicht moesten naderen, werd van de bemanningen lef en koelbloedigheid vereist, maar in die deugden kon ook een klein volk excelleren. Dit "vernielingswerktuig [geeft] den stoutmoedige het overwicht (...) boven den sterke (...); ja *in de torpedo moet onze voornaamste kracht bestaan!*", aldus Gobée in 1884.[29]

Voor Gobée was de torpedo een geschenk uit de hemel omdat zij korte metten kon maken met het gevoel van onmacht dat menig zeeofficier beklemde. Ook andere auteurs prezen dit wapen aan als een voor een klein land probaat middel om een landing op de kust te verijdelen.[30] Van Rossum dacht er precies zo over, zij het dat zijn liefde voor dit wapen later wat zou bekoelen. In 1885 hield hij een lezing voor de Marine-Vereeniging waarin hij zei dat torpedoboten "stellig het goedkoopste wapen [waren] en even verschrikkelijk voor de grootste zwaar gepantserde en zwaar bewapende als voor kleine en lichte schepen".[31] Zijn gehoor liet zich niet overtuigen. De heersende opinie onder de zeeofficieren was dat torpedoboten, wanneer zij als een zwerm wespen de aanval kozen, erg kwetsbaar voor het kanonvuur van de vijandelijke schepen zouden zijn. Kapitein-ter-zee Guyot noemde het "waaghalzerij", terwijl zijn collega S.T. Land, die namens Den Helder in de Tweede Kamer zat, sprak van een "doldriestheid ingegeven door onderschatting der gevaren".[32] Een minderheid hield echter vol dat de torpedoboot een grote overlevingskans had, zeker als deze onder hoede van de duisternis opereerde.[33] Onder de torpedovrienden bevonden zich ook enkele legerofficieren, onder wie De Bas, die als eerste het denkbeeld van zwermaanvallen met torpedoboten had geopperd.[34]

De discussie over de samenstelling van de vloot hing nauw samen met de vraag naar haar bestaansrecht. Als het daarom ging moest iedere auteur, zij het vaak schoorvoetend,

toegeven dat dit recht uitsluitend in Indië te vinden was: hier bevond zich al jaar en dag het belangrijkste arbeidsterrein van de vloot. Alleen Nederlands status van koloniale mogendheid rechtvaardigde het hebben van een grote scheepsmacht. In de jaren tachtig slokte de Oost ruim drievijfde van de marinecapaciteit op. Daarbij kwam dat het verblijf tussen de keerkringen een zware wissel op de gezondheid van het personeel trok, met als gevolg dat de mankracht in Nederland grotendeels uit "reconvalescenten" bestond. De kolonie putte de marine uit, was de veelgehoorde klacht.[35] Wat de zaak nog erger maakte – en deze verzuchting liep als een rode draad door de marineliteratuur – was dat naar het oordeel van de zeeofficieren de vloot in Indië met oneigenlijke taken zat opgescheept. Zij verrichtte daar op kleine vaartuigen politiediensten, die niets met haar ware roeping van doen hadden. "Indië", schreef een zekere Warrior, "is nu het oord waar vele officieren en minderen op gewapende stoomertjes in alle deelen van den Archipel verspreid, hun kennis en energie verliezen en daar haast zouden leeren vergeten, tot eene krijgsmagt te behooren."[36] De eindeloze blokkade van de kust van het opstandige Atjeh was de meest deprimerende dienst. De afstammelingen van de helden van Chatham voerden daar, schreef Kempe in 1893, een "vernederend struikrooversbedrijf" uit.[37]

Toen Kempe dit schreef, was onder de marineauteurs echter al een kentering gaande. Zij gingen geleidelijk positiever over de koloniale lotbestemming denken, in het besef dat – aangenaam of niet – de toekomst van de vloot alleen in Indië kon worden veiliggesteld. Deze herwaardering werd sterk bevorderd door een ingrijpende wijziging in de Indische veiligheidssituatie die zich in de laatste decennia van de negentiende eeuw voltrok. Omdat Nederland er in die periode in slaagde zijn gezag tot in vrijwel alle uithoeken van het eilandenrijk uit te breiden en de bevolking daar te 'pacificeren', nam het belang van de interne politiediensten van de marine gestaag af. Tegelijkertijd groeide de zorg om de uitwendige veiligheid. De wedijver tussen de koloniale mogendheden nam wereldwijd sterk toe, terwijl ook de snelle opkomst van buiten-Europese rijken als de Verenigde Staten en vooral Japan de positie van de Archipel kwetsbaar maakte.[38] De zeeofficier Guyot doorzag in 1875 als eerste de consequenties van de veranderende veiligheidssituatie voor de vloot. De marine moest de naargeestige politiediensten zo snel mogelijk zien kwijt te raken, schreef hij, en zich gaan toeleggen op de zuiver militaire taak van de verdediging van Indië tegen het externe gevaar.[39] Het duurde even, maar geleidelijk begonnen vrijwel alle marineauteurs Indië vooral als een kans te zien. Rond 1900 was deze mentale omslag voltooid. De marineauteurs hadden zich verenigd rond de dubbele overtuiging dat het voor Nederland zo belangrijke Indië ernstig werd bedreigd en dat de verdediging van dit eilandenrijk in hoofdzaak een taak van de marine moest zijn. Voor het Indische leger kon slechts een bijrol zijn weggelegd.[40]

De zeeofficieren wisten nu beter dan vroeger wat zij wilden, en dat was winst. Maar wat deden zij concreet om de natie van de urgentie van deze boodschap en de noodzaak van een sterke marine te overtuigen? Zagen zij voor zichzelf een rol als propagandist? Of de Marine-Vereeniging en de redactie van het *Marineblad* zich deze vraag ooit hebben gesteld, is niet bekend, maar wel staat vast dat zij nooit daadwerkelijk hebben getracht het grote publiek te bereiken dan wel pers of parlement te beïnvloeden. Daarvoor bleven zij te zeer naar binnen gericht en te vaktechnisch georiënteerd. *De Zee. Tijdschrift gewijd*

aan de belangen der Nederlandsche stoom- en zeilvaart bleek evenmin een geschikt medium om de band tussen de marine en de natie nader aan te halen. Dit blad was weliswaar in 1879 opgericht met het doel de belangstelling voor de marine en de koopvaardij te vergroten, maar van dit voornemen kwam, althans wat de oorlogsvloot betrof, weinig terecht.[41] Zodoende verrichtte voorlopig alleen een enkele zeeofficier sporadisch enig voorlichtingswerk, onder wie F.W. Hudig met de brochure *Onze Marine* uit 1892. Terwijl deze auteur een dappere poging waagde uit het dilemma van "onbekend maakt onbemind" te geraken[42], maakten andere zeeofficieren de natie slechts sombere verwijten. "In de marine wordt nog al eens geklaagd en gemopperd. Een opgewekte geest heerscht daarbij sinds jaren niet", schreef een zekere X in *De Militaire Spectator*.[43]

Ook de redactie van het *Marineblad* uitte nu en dan een jammerklacht over de impopulariteit van de vloot, bijvoorbeeld in de korte beschouwing die zij in 1895 aan de oprichting van de *Navy League* wijdde. Deze Britse vereniging stelde zich ten doel alle burgers bekend te maken met "de elementaire zaken van het zeewezen".[44] De initiatiefnemers, onder wie politici, journalisten, zakenlui en fabrikanten, wilden het grote publiek er vooral van overtuigen dat de macht van de *Royal Navy* het fundament was waarop de veiligheid en de voorspoed van het *British Empire* rustten. Door het werven van leden, het houden van meetings en de uitgifte van een eigen periodiek wilden zij van de *Navy League* een invloedrijke pressiegroep maken.[45] De redactie van het *Marineblad* was ervan overtuigd dat een "dergelijke marine-bond" ook in Nederland nuttig zendingswerk kon verrichten. Wanneer een burgervereniging de noodzaak van een sterke zeemacht bepleitte, maakte dat ongetwijfeld meer indruk dan wanneer die boodschap uitsluitend van zeeofficieren afkomstig was. De redactie sloot af met de oproep: "Nederlandsche kooplieden en industrieelen, volgt uwe Engelsche collega's na in het stichten van een Nederlandsche 'Navy League'!"[46]

Terwijl de *Navy League* in diverse landen navolging vond, bleef het in Nederland nog enige tijd stil. In de zomer van 1900 bracht een burgerinitiatief hierin enige verandering. De Gothische Zaal in Den Haag was toen het toneel van een grote tentoonstelling over de maritieme geschiedenis van Nederland. De organisator van deze drukbezochte expositie, D.F. Scheurleer, was daarbij zo in de ban van het scheepvaartverleden geraakt dat het onderwerp hem niet meer losliet. Een jaar later richtte hij de Vereeniging 'Het Nederlandsche Zeewezen' op, die zich ten doel stelde de bekendheid met zeezaken in alle kringen van de maatschappij te bevorderen. Scheurleer wilde de natie eraan herinneren dat zij haar welvaart in hoge mate aan de zee te danken had. Met lichtbeeldvoorstellingen, kalenders, boeken, lezingen en een geïllustreerd populair tijdschrift ging hij zijn propagandastrijd voeren. In oktober 1901 rolde een proefnummer van het beoogde blad van de pers. Uit het openingsartikel 'Wat wij willen' bleek dat niet zozeer de *Navy League* maar vooral de succesvolle Duitse tegenhanger ervan, de in 1898 opgerichte en al 600.000 leden tellende *Flottenverein*, zijn grote voorbeeld was. Nederland mocht niet achterblijven. Het mocht zich niet door de expansiedrift van andere landen van de oceanen laten verdrijven, want zonder zeevaart en koloniën zou het in het niet wegzinken. "Alle hens op!" klonk het gebiedend.[47]

Het met foto's verluchtigde tijdschrift *Het Nederlandsche Zeewezen* werd het belangrijkste instrument waarmee de vereniging van Scheurleer aan de weg timmerde. In hoeverre zij erin slaagde Nederland meer maritiem gezind te maken, valt moeilijk vast te stellen. Tot een merkbare opleving in de interesse voor de marine kwam het in elk geval niet. Daarbij zij vermeld dat het tijdschrift de oorlogsvloot slechts in beperkte mate aandacht schonk; veruit de meeste artikelen waren aan civiel-maritieme onderwerpen gewijd. Volgens een van de auteurs, luitenant-ter-zee H.E. baron van Asbeck, behelsde het begrip "zeemacht" nu eenmaal niet alleen de marine maar de gehele drie-eenheid van scheepvaart, industrie en koloniën.[48] Dat mocht dan zo zijn en tal van zeeofficieren gaven hun collega daarin gelijk, dat nam niet weg dat er volgens hen toch dringend behoefte bestond aan een instituut dat naar het voorbeeld van de *Navy League* en de *Flottenverein* specifiek een versterking van de oorlogsvloot ging prediken. Het Nederlandsche Zeewezen miste die doelgerichtheid. Zodoende bleef de marinepropaganda voorlopig nog het werk van individuen, van wie de Haarlemse priester F.J.H. Evers de markantste verschijning was.[49]

In 1906 zou het er dankzij de Russisch-Japanse oorlog eindelijk van komen. In dit conflict, dat het jaar daarvóór was uitgevochten, werd Rusland verpletterend verslagen. Vooral de éclatante overwinning van de Japanse vloot in de zeeslag bij Tsoesjima maakte indruk. Japan had bewezen dat het een geduchte zeemogendheid was. Nederland mocht zich omwille van zijn zwak verdedigde Aziatische bezittingen gewaarschuwd weten. De schok van de Japanse zege bracht dan ook vele pennen in beweging, waaronder die van de publicist Valckenier Kips. In september 1905 wijdde hij in het *Utrechtsch Dagblad* een serie artikelen aan de dreigende situatie in Oost-Azië, met als conclusie dat de marine node moest worden versterkt. Hoe dit doel te bereiken? Valckenier Kips achtte twee middelen nodig. In de eerste plaats hamerde ook hij op de noodzaak van een meerjarig vlootplan om meer systeem in het marinebeleid te brengen. Om een dergelijk plan aanvaard te krijgen, schreef hij, moest daarvoor eerst een voedingsbodem worden gecreëerd. En zo kwam hij bij zijn tweede middel: "namelijk propaganda in den boezem der natie voor een krachtiger vloot (...). De wijze waarop dat kan geschieden is niet nieuw; in Duitschland hebben vaderlandslievende mannen ons het voorbeeld gegeven: wij moeten oprichten een Nederlandsche Vlootvereeniging." Deze club diende de natie warm te maken voor een sterke marine, zo sterk als zij financieel kon dragen.[50]

Valckenier Kips zond zijn artikelen naar luitenant-ter-zee P. Koster, die al enige tijd het "lievelingsdenkbeeld" koesterde volk en vloot nader tot elkaar te brengen. Na deze aansporing besloot de jonge officier in actie te komen. Hij vond steun bij zijn oud-collega J. van der Elst en bij vice-admiraal b.d. Ellis, die onlangs nog het ambt van minister van Marine had bekleed. Om te peilen of er voor de gewenste vereniging genoeg draagvlak bestond, legde het drietal zijn plan aan een aantal potentiële sympathisanten voor. Hoewel zij veel scepsis ontmoetten, was de respons toch zodanig dat deze pioniers op 26 mei 1906 de oprichtingsvergadering van de Nederlandsche Vereeniging 'Onze Vloot' konden beleggen.[51] Ellis werd tot voorzitter verkozen, terwijl ook Koster en Van der Elst een plaats in het hoofdbestuur innamen. Zij kregen gezelschap van Evers, Scheurleer, Valckenier Kips en de legerofficier Koolemans Beijnen. Onze Vloot nam zich voor "de kennis van en de belangstelling in de Nederlandsche zeemacht aan te kweeken en te versterken

bij alle Nederlandsche onderdanen in het Moederland, in de Koloniën en in het buitenland".[52] Eenvoudig zou de missie niet worden, want de apathie jegens de marine was groot, maar, zei Ellis, "als iets helpen kan, dan is het dit".[53]

Het hoofdbestuur wilde Onze Vloot laten uitgroeien tot een brede beweging waarin alle politieke en religieuze stromingen waren vertegenwoordigd, met dien verstande dat het benaderen van het socialistische smaldeel als vergeefse moeite werd beschouwd. Het streven was het ledenbestand overwegend uit burgers te laten bestaan, omdat de vereniging anders – zo luidde het bekende argument – de verdenking op zich zou laden louter voor eigen kerspel te preken.[54] Als "leekenvereeniging" wenste Onze Vloot zich uitsluitend op het kweken van geestdrift voor de marine toe te leggen. Zij zou geen standpunt innemen ten aanzien van de "technische" vraag met welk materieel de marine moest worden uitgerust. Zij presenteerde zich als vereniging zonder program. Hoewel de statuten dit niet expliciet vermeldden, waren de voormannen van Onze Vloot er wel van overtuigd dat de marine vooral een Indische roeping had. Zij onderschreven de dubbele boodschap dat het koloniale bezit in Azië ernstig werd bedreigd en dat de zeemacht een hoofdrol bij de verdediging van de Archipel moest spelen. De vereniging wilde de natie inprenten dat er een krachtige marine nodig was als "bewaker van hare Indische brandkast".[55] Haar werkterrein viel dan ook deels samen met dat van verenigingen die zich ten doel stelden de natie meer interesse voor Indië bij te brengen. Met de Vereeniging 'Moederland en Koloniën' onderhield zij eng contact.[56]

Onze Vloot belandde terstond in zwaar weer. Een aantal marineauteurs betichtte haar van partijdigheid. De vereniging mocht dan beweren dat zij geen program had, volgens hen was die neutraliteit een wassen neus. De namen van Ellis en Van der Elst waren, zeiden zij, onverbrekelijk met een bepaalde beleidsvoorkeur verbonden. In een door Moederland en Koloniën georganiseerd debat over Onze Vloot constateerde de oud-zeeofficier A.E. Thierens dat "de *kleur der oprichters* (...) geteekend is in de formule *behoudzucht en pantserschepen*". Het was geen wonder dat vooral veel vrijzinnig-democraten en links-liberalen, onder wie Marchant, Thomson en Verhey, een uitnodiging om lid van de vereniging te worden, afsloegen. Thierens verdacht Ellis er zelfs van dat hij bekende marinepublicisten die afkerig waren van grote en dure schepen – hij doelde met name op Van Rossum, – opzettelijk buiten de deur hield. Van der Elst ontkende dit en sprak van een onbedoeld verzuim.[57] Het maakte weinig uit, want Van Rossum, die in 1904 de dienst had verlaten, was sowieso niet van plan met Onze Vloot in zee te gaan. Volgens hem was de vereniging slechts uit op meer geld voor de marine, zonder daarbij te wijzen op de noodzaak dat er eerst een einde aan de stelselloosheid moest komen. Als men, zei hij, de kritiekloze "vlootvereenigers" hun zin gaf, dan zouden er nog meer guldens dan nu al het geval was, zinloos door het danaïdenvat stromen.[58]

De harde kritiek op Onze Vloot was tekenend voor de felheid waarmee rond 1906 het marinedebat werd gevoerd. Deze opiniestrijd speelde zich nog altijd af tegen de achtergrond van een wisselvallig beleid. De enige consistentie die daarin viel te ontdekken, was dat de opeenvolgende ministers van Marine bleven proberen de grote mogendheden te volgen in het bouwen van steeds zwaardere schepen, zij het noodgedwongen op gepaste

afstand. Daarbij deed zich het verschil van inzicht voor dat sommige deskundigen de voorkeur gaven aan kruisers ofwel pantserdekschepen, waarbij het accent op snelheid en actieradius lag, terwijl anderen zich sterk maakten voor strijders ofwel pantserschepen, waarbij bescherming en vuurkracht het zwaarst wogen. Zij die kruisers het belangrijkst vonden, meenden dat de vloot vooral tegen neutraliteitsschendingen aan de randen van de Archipel moest kunnen optreden; de pleitbezorgers van strijders zagen doorgaans een directe aanval op Java als een groter gevaar.[59] Nog heftiger was de al geruime tijd spelende controverse tussen de liefhebbers van groot materieel en de voorstanders van een omvangrijke torpedovloot. Ook in deze discussie ging het nu vooral om de vraag hoe Indië moest worden verdedigd.[60]

Steeds weer doken er publicisten op die betoogden dat de marine, om uit de misère te geraken, een radicaal andere koers moest gaan varen. Nederland moest voor zowel het moederland als de koloniën zijn heil in klein materieel zoeken. Een van de pleitbezorgers van dit idee was luitenant Engelberts, een fel bestrijder van het orthodox-militaire denken. Evenals zijn bekendere geestverwant Seyffardt spoorde hij de zeeofficieren aan het visioen van Nederland als zeemogendheid eindelijk overboord te zetten, omdat het eskader(tje) dat de marine kon vormen, nooit meer dan een inferieure kopie van de vlootverbanden van de grote naties zou zijn.[61] De luitenant beriep zich onder meer op het gedachtegoed van een groep Franse zeeofficieren, de zogeheten *jeune école*, die sterk gekant was tegen het bouwen van alsmaar zwaardere schepen, omdat in die wedloop Frankrijk altijd bij Engeland zou achterblijven.[62] In Nederland kwam de kritiek op pantserschepen vooral uit links-liberale hoek. Treub bijvoorbeeld zag in de roep om dit soort materieel de maritieme pendant van het militaristisch verlangen naar een groot veldleger.[63] De ontwerpdefensieparagraaf van de VDB uit 1904, waarin de partij voor een Zwitsers volksleger koos, bevatte ook voor de marine ingrijpende plannen, namelijk het opdoeken van alle gepantserde schepen en een forse uitbreiding van de torpedovloot.[64]

Ook een deel van de marineauteurs prees klein materieel als een reëel alternatief aan. Een belangrijk argument daarbij was dat grote schepen, waarvan de bouw een vermogen kostte, ook enorme investeringen in haven- en werffaciliteiten vergden. Om financiële redenen moest Nederland voor een vloot van torpedoboten en duikboten kiezen.[65] Dit laatste type vaartuig, dat een snelle ontwikkeling doormaakte, bood de torpedo nieuwe mogelijkheden. Hoewel het in de hitte van het debat soms anders leek, was er in de marine geen sprake van een scherpe tweedeling tussen aanhangers van een torpedovloot en aanhangers van een artillerievloot. Dat kwam in de eerste plaats doordat lang niet alle torpedofiele zeeofficieren het pantserschip volledig afzwoeren. Daarvoor waren zij zich te zeer bewust van de tactische en technische beperkingen van het torpedowapen, waaronder de handicap dat het bij daglicht kwetsbaar was, zeker als het niet door scheepsgeschut werd gedekt.[66] Aan de andere kant was het zo dat zelfs de vurigste propagandist van het pantserschip het nut van torpedoboten onderkende.[67] Dit leidde ertoe dat in de vlootdiscussie de meeste auteurs aan een mix van wapensystemen de voorkeur gaven, waarbij de één in de torpedo en de ander in het kanon het hoofdwapen zag. De drastische keuze van de VDB, een "leekenoordeel" volgens *De Militaire Spectator*, ging ook die eerste categorie zeeofficieren te ver.[68]

Als bijzonderheid vermeldde de *Spectator* dat zelfs Van Rossum, de vlijmscherpe criticus van het marinebeleid, tegen dit programmapunt van de VDB gekant was. Dat was opmerkelijk omdat deze zeeofficier lid was geweest van de commissie die de bewuste defensieparagraaf had geschreven (zie pag. 342). Hij distantieerde zich echter van de in dit stuk opgenomen uitspraken over de marine. Wat hem daarin vooral tegenstond, was de aan de keuze voor klein materieel gelieerde opvatting dat zowel in het moederland als in de koloniën de zeemacht een ondergeschikte rol diende te spelen. Als het aan de VDB lag, zou de verdediging te land overal hoofdzaak zijn. Van Rossum was, zoals nog nader zal blijken, in velerlei opzicht binnen de marine een eenzaam opposant, maar waar het om de taak van de zeemacht ging, vertolkte hij als geen ander de mening dat de vloot in Indië de hoofdrol moest spelen, in de overtuiging dat "de Nederlandsche zeemacht het palladium is van ons overzeesch bezit".[69] Gelet op het grote belang van Indië, hing de toekomst van Nederland van de marine af, zei hij.[70] Volgens Van Rossum belichaamde de zeemacht, als enige echt imperiale instelling, de eenheid van het Nederlandse rijk. Hij verzette zich fel tegen de wens van de kleinmaterieelmannen de marine in een Europees en Indisch deel te splitsen en twee gescheiden kustvloten te creëren.[71]

Van Rossum wilde het eskader in Indië uit een combinatie van gepantserde slagschepen en torpedoboten laten bestaan.[72] Met een dergelijk vlootverband, schreef hij, zou de marine sterk genoeg zijn de meeste eventualiteiten het hoofd te bieden. "We kunnen zeer goed de bezittingen in den Archipel verdedigen en onze onzijdigheid aldaar handhaven, die taak gaat niet boven onze krachten; verhooging van financiëele noch van personeele lasten is hiervoor noodig."[73] Met deze woorden zette Van Rossum zich af tegen zowel de propagandisten van Onze Vloot als de opeenvolgende ministers van Marine. Hij verweet hen niet dat zij pantserschepen wilden bouwen – dat wilde hij zelf ook –, maar wel dat zij in dat streven letterlijk en figuurlijk geen maat hielden. Terwijl zij voortdurend jaloerse blikken op de bouwprogramma's van de grote mogendheden wierpen, eisten zij ook voor Nederland het grootste van het grootste en het modernste van het modernste om bij vlootrevues een fraaie indruk te maken. Zolang deze vorm van "nationale ijdelheid" het vlootbeleid beheerste, zouden er, aldus Van Rossum, steeds weer plannen worden gelanceerd die de draagkracht van de natie te boven gingen.[74] Het probleem dat de natie te weinig belangstelling voor de zeemacht aan de dag legde, had de marine volgens hem vooral aan haar stelselloosheid en wanbeheer te wijten. De marine moest eerst schoon schip maken en meer openheid betrachten, alvorens zij het vertrouwen van de bevolking kon winnen.[75]

Nu deden zowel Van Rossum als de mannen van Onze Vloot hun best de natie van de verdedigbaarheid van de koloniën te overtuigen. Van der Elst wilde vooral het gevoel van "Wij kunnen toch niets!" bestrijden. Nederland was niet klein, maar deed klein, zei hij.[76] Terwijl hij betoogde dat het marinebudget flink omhoog zou moeten, om de veiligheid van Indië te garanderen, was Van Rossum ervan overtuigd dat het mogelijk was voor hetzelfde geld een zeemacht te verkrijgen die sterk genoeg was om haar taken uit te voeren. De marine bevatte, zei hij, zoveel "overtollige raderen" en "schadelijke uitwassen" dat er een groot bedrag aan doelmatigheidswinst kon worden geboekt. In een artikelenserie in *De Gids* van 1907, getiteld 'Bezuiniging bij de zeemacht tevens verbete-

ring', gaf hij aan hoe het allemaal efficiënter kon. Thierens schreef soortgelijke stukken voor *Vragen des Tijds*. De twee auteurs lieten het oog vooral op de complexe walorganisatie vallen. De Amsterdamse werf was volgens hen één groot werkverschaffingsproject.[77] Van Rossum typeerde de club van Ellis en Van der Elst als volgt: "De vereeniging 'Onze Vloot' wil toch geen waarheid en nog minder openbaarheid; feitelijk vraagt zij geen belangstelling voor de vloot maar slechts blind vertrouwen in een beheer en bestuur, dat zulke onbevredigende uitkomsten gaf."[78]

Onze Vloot werd ook in de burgerlijke pers, vooral die van sociaal-democratische en links-liberale huize, als een gezelschap van kritiekloze pantserschipfanaten afgeschilderd. De vereniging hield echter stug vol dat haar doel uitsluitend was de onwetendheid en onverschilligheid jegens de marine op te heffen. In een tijd waarin tal van landen hun zeemacht ingrijpend versterkten, mocht Nederland niet stilzitten. Er was geen reden de verhoging van de weerkracht te water bij voorbaat als een verloren zaak te beschouwen. "De tweede koloniale mogendheid kan en moet ter zee meer praesteeren, dan thans het geval is."[79] Deze boodschap overbrengen bleek geen sinecure. Onze Vloot, die een moeizame start kende, ontmoette veel wantrouwen. Een groot deel van de natie, zo stelde zij verongelijkt vast, beschouwde haar als een militaristische vereniging.[80] Mede wegens dit negatieve imago was de toestroom van leden niet overweldigend, zeker in vergelijking met de massale aanhang van de Duitse *Flottenverein*.[81] In 1907 telde Onze Vloot circa 900 leden, eind 1911 circa 3.700. Ook in financieel opzicht maakte de vereniging moeilijke beginjaren door, waardoor het propagandawerk weinig om het lijf had. Zo behoorde een eigen tijdschrift aanvankelijk niet tot de mogelijkheden.[82]

Na een traag begin kwam Onze Vloot langzaam op stoom. Elk jaar noteerde zij een bescheiden groei van het ledental, waaronder een aantal kopstukken uit confessionele en behoudend-liberale kring. Geleidelijk kwam er meer geld in kas, terwijl het aantal activiteiten zich stapsgewijs uitbreidde. Zo organiseerde de vereniging in tal van plaatsen propaganda-avonden waarop films en lichtbeelden werden vertoond. In december 1908 startte zij de uitgave van een circulairereeks die binnen enkele jaren tot een regulier tijdschrift, getiteld *Onze Vloot*, uitgroeide. Het doel van dit blad was de kennis van en geestdrift voor de marine te vergroten. Vooral de rubriek 'Wat deed de Marine in de afgeloopen maand?' moest laten zien dat er op de oorlogsvloot meer gebeurde dan de "burger van den wal" kon bevroeden.[83] Reclame voor een bepaald vlootprogram of scheepstype werd niet gemaakt. In die zin was het blad inderdaad neutraal. Wel voelde het zich geroepen de critici van de marine – en dan vooral zij die misstanden aan de kaak stelden – de mond te snoeren. Geen kwaad woord over de zeemacht, was de teneur. Onze Vloot beschouwde de jeugd, jongens én meisjes, als een belangrijke doelgroep. Daarom zag in 1912 het informatieve boekje *Van Neêrlands Vloot voor Neêrlands Jeugd* het licht. Rond dat jaar publiceerde de vereniging ook twee series schoolplaten van oorlogsbodems.[84]

Tijdens de beginjaren van Onze Vloot was nog altijd onduidelijk hoe de verdediging van Indië zou worden georganiseerd en welke rol de marine daarin zou spelen. Het debat hierover leek eindeloos; mening stapelde zich op mening, nota op nota. Majoor J.C. van

den Belt merkte in 1907 in de VBK op dat er over weinig zaken zoveel verdeeldheid bestond als over de Indische defensie.[85] De belangen waren groot. Zo waren de officieren van het Indische leger er fel op tegen de defensie van de Archipel aan de marine toe te vertrouwen. Toen Van den Belt zijn spreekbeurt hield, was achter de schermen een door de minister van Marine ingestelde staatscommissie al druk aan het werk om een doelmatige samenstelling en indeling van de zeemacht in Indië te ontwerpen. De legerofficier Rooseboom, die inmiddels een ambtstermijn als gouverneur-generaal van Nederlands-Indië achter de rug had, trad op als voorzitter. De aanbevelingen in het op 22 mei 1908 gepresenteerde rapport logen er niet om. De commissie stelde voor het zwaartepunt van de Indische defensie bij het landleger te leggen, terwijl de marine in een Indisch en Nederlands deel zou worden gesplitst. Zij gaf tevens te kennen dat in verband met de beperkte middelen "eene torpedovloot (...) in alle opzichten verre te verkiezen is boven eene artillerievloot".[86]

Na publicatie van dit rapport werd binnen de marine de stormbal gehesen. In het *Marineblad* verscheen een groot aantal reacties; de Marine-Vereeniging kon twee jaar lang over vrijwel niets anders praten dan over het commissieverslag. Van Rossum deed een duit in het zakje door in *Vragen des Tijds* een bespreking aan het rapport te wijden. Ook hij had er geen goed woord voor over. Hij verweet de commissie dat zij in feite alleen rekening hield met een tegen Java gerichte veroveringspoging, terwijl zij andere scenario's, zoals een neutraliteitsschending of een coup de main tegen een van de buitengewesten, buiten beschouwing liet. Koos men voor een torpedovloot, dan deed men bij voorbaat afstand van "het meesterschap ter zee in het eilandenrijk".[87] Guyot betoogde dat Nederland beslist over pantserschepen moest beschikken, omdat de zeestrijd altijd door "het geschutvuur der wederzijdsche vloten of eskaders wordt beslist". Evenals andere auteurs wees hij erop dat tijdens de Russisch-Japanse oorlog het kanon superieur was gebleken boven de torpedo.[88] De critici van het rapport werden mede bewogen door gevoelens van trots en prestige. Alleen met pantserschepen, zeiden zij, kon Nederland zijn stand als eersterangs koloniale mogendheid ophouden. Wanneer het genoegen nam met een torpedovloot – ook wel denigrerend "garnalenvloot" of "Cavitevloot" genoemd[89] – zou het uit de rij van maritieme naties verdwijnen.[90]

Het *Marineblad* bood ook ruimte aan auteurs die het grotendeels met het commissieverslag eens waren. Op hoeveel instemming het idee van een torpedovloot binnen de marine precies kon rekenen, was onduidelijk, mede omdat de kleinmaterieelmannen deels anoniem publiceerden. Eland hield het er in *Het Vaderland* op dat de commissie werd gesteund door "eenige zeeofficieren, naar het schijnt meest jongere".[91] Deze personen schatten de waarde van de torpedo nog altijd hoog in, waarbij zij vooral de onderzeeër als een grote belofte beschouwden. "Met de onderzeeboot is toch juist een zelfstandige torpedovloot eene mogelijkheid geworden. Zij is, om zoo te zeggen, de plaatsvervangster van het slagschip", aldus een zekere Torpedist.[92] De voorstanders van een torpedovloot benadrukten dat zij niet uit geestdrift tot hun keuze waren gekomen. Zij gaven toe dat een artillerievloot in theorie hoger stond, maar door kalm te redeneren en te rekenen waren zij tot de slotsom gekomen dat de aanschaf van groot materieel voor Nederland geen reële optie was. Met "vier pantserscheepjes" kon de marine niets uitrichten. De

voorstanders van een artillerievloot kregen het verwijt dat zij de prozaïsche realiteit van Nederlands financiële onmacht niet onder ogen wilden zien. Zij lieten zich door het navalistische gedachtegoed van de ook in Nederlandse marinekringen zeer bewonderde Alfred Thayer Mahan het hoofd op hol brengen.[93] Dit standpunt werd in de Marine-Vereeniging vooral uitgedragen door luitenant-ter-zee C.J.J. de Neve, die openlijk voor een torpedovloot pleitte.[94] Hij had een bondgenoot in Van Asbeck, die eveneens onder zijn eigen naam schreef.[95]

Rooseboom had zijn werkstuk nog niet afgeleverd of het verdween alweer van tafel. Het rechtse kabinet-Heemskerk, dat inmiddels op het pluche zat, bleek gevoelig voor de argumenten en sentimenten van de pleitbezorgers van een artillerievloot. De minister van Marine, vice-admiraal J. Wentholt, bijgenaamd Jan Kanon, gold als een liefhebber van slagschepen.[96] Als minister presenteerde hij echter een bouwplan dat zo halfbakken was dat een monsterverbond van voor- en tegenstanders van groot materieel hem in mei 1912 de laan uitstuurde. Omdat er toen nog circa een jaar te gaan was voordat er nieuwe verkiezingen moesten worden uitgeschreven, kreeg de minister van Oorlog, Colijn, voor het restant van de zittingsperiode de portefeuille van Marine onder beheer. Deze zag zichzelf niet als tussenpaus. Op zijn initiatief werd er snel een nieuwe staatscommissie benoemd die met voorstellen moest komen voor de inrichting van de Indische defensie. De installatie van deze commissie toonde aan dat Colijn en zijn collega-bewindslieden het koloniale veiligheidsvraagstuk als urgent beschouwden. Zij waren bevreesd voor de expansiedrang van Japan en op den duur ook China. Het gele gevaar moest worden ingedamd. Dat het hun ernst was, bleek ook uit het feit dat Heemskerk, Colijn en de minister van Koloniën persoonlijk zitting in de commissie namen.[97]

De staatscommissie bood de koningin op 21 mei 1913 een lijvig verslag aan. De conclusies stonden haaks op die van Rooseboom. Het rapport begon met de vermaning dat een eventueel verlies van Indië voor Nederland rampzalige gevolgen zou hebben. Een breuk in de band tussen moederland en koloniën zou "het geheele volksbestaan in zijne grondslagen (...) treffen".[98] Heemkskerk, Colijn en de overige commissieleden achtten de actuele toestand in het Verre Oosten hoogst bedreigend. Zij voegden daaraan toe dat de krijgsmacht momenteel niet in staat was Indië afdoende te beschermen; het eskader dat daar patrouilleerde, was in hun ogen een "quantité négligeable".[99] Volgens de commissie mocht het verdedigingsconcept zich niet tot Java beperken, omdat ook Sumatra en de andere buitengewesten van grote economische betekenis waren. De volgende schakel in haar betoog was het bekende argument dat de verdediging van een eilandenrijk tegen een buitenlandse vijand – de bescherming van de neutraliteit daarbij inbegrepen – alleen door een zeemacht kon geschieden. In navalistische termen omschreef de commissie de strijd om Indië als een strijd om de beheersing van de zee. "Eene krachtige vloot, voor operatief gebruik geschikt, is voor onze Koloniën het eenige wapen, waarmede de strijd om de heerschappij ter zee kan worden gevoerd."[100] De voorstanders van artillerieschepen klonken deze woorden als muziek in de oren, want wie in Indische wateren serieus het meesterschap ter zee ambieerde, kon niet anders dan opteren voor een slagvloot.

Dat Colijn en zijn collega's er precies zo over dachten, bleek uit hun concrete aanbevelingen, die de stoutste dromen van de pantserschipfanaten overtroffen. Zij stelden

voor in totaal 93 schepen te bouwen, waaronder negen slagschepen van maar liefst 21.000 ton. Mocht dit plan worden gerealiseerd dan zou Nederland weer aansluiting bij de grote zeemogendheden vinden. Ter vergelijking: de grootste oorlogsbodems die de *Royal Navy* rond 1912 van stapel liet lopen, de *Dreadnoughts*, hadden een waterverplaatsing van circa 25.000 ton. Het grootste schip van de Koninklijke Marine was op dat moment *De Zeven Provinciën* met een waterverplaatsing van 6.530 ton. De vloot zou dus een grote sprong voorwaarts maken. Twee vragen drongen zich op. Hoeveel ging dit reusachtige vlootplan kosten en hoe kon Nederland dit ongetwijfeld astronomische bedrag bekostigen? Hoewel het rapport in een apart hoofdstuk uitvoerig aandacht aan dit financiële aspect besteedde, bleef het antwoord op beide vragen vaag. Het enige dat de commissie duidelijk liet uitkomen, was dat Indië een groot deel van de lasten zou moeten dragen. Colijn vond dat de natie in financieel opzicht niet te angstvallig mocht zijn. De materiële schade die men bij het verlies van het rijke Indische bezit zou lijden, zou, zei hij, altijd vele malen groter zijn dan de prijs die nodig was om het te beschermen.[101] Om de kosten enigszins behapbaar te houden, wilde de commissie het vlootbouwprogramma over een groot aantal jaren uitsmeren. Zo stond voor de aanbouw van de grote schepen een termijn van twintig jaar.[102]

Dit vlootplan, dat door Colijn in rap tempo in een wetsontwerp werd gegoten, kon – en dat wekte uiteraard geen verbazing – niet op de steun van de sociaal-democraten en links-liberalen rekenen. Ook buiten die kringen waren de reacties echter niet onverdeeld positief. Vooral de weinig solide financiële onderbouwing moest het ontgelden. Een ander punt van kritiek was dat de staatscommissie enerzijds het koloniale veiligheidsvraagstuk als bijzonder acuut omschreef, terwijl zij anderzijds haar ambitieuze bouwprogramma over een groot aantal jaren wilde uitsmeren. Vanuit de krijgsmacht kwamen de felste verwijten aan het adres van Colijn van zijn oud-kameraden, de officieren van het Indische leger, die zich door de plannen bedreigd voelden. Om de vorming van een slagvloot te financieren, deed de commissie namelijk de suggestie fors op het koloniale leger te bezuinigen en het te reduceren tot een politiemacht die alleen nog over de inwendige veiligheid zou waken. Een flink aantal Indische officieren maakte bezwaar tegen het overmoedige idee dat de marine in staat zou zijn in haar eentje de veiligheid van de Archipel te garanderen. Aan die claim lag, zeiden zij, de valse pretentie ten grondslag dat de vloot in oorlogstijd, eventueel met behulp van bondgenoten, heer en meester in Indische wateren kon blijven.[103] Wie wist hoe in het Verre Oosten de krachtsverhoudingen lagen, zou onmiddellijk afzien van "de 'Blue waterschooltheorie', van een strijd om de heerschappij ter zee", aldus kapitein J.M. Baretta op 27 februari 1914 in de VBK.[104]

Binnen de marine ging na het verschijnen van het commissierapport de vlag in top. Van de kant van de zeeofficieren kwam nauwelijks kritiek op de ambitieuze plannen van Colijn. Er was niemand onder hen die de haalbaarheid ervan openlijk in twijfel trok. Deze eensgezindheid was tekenend voor de ferme houding die sinds enige tijd, vooral sinds het gezamenlijke verzet tegen het halfslachtige beleid van Wentholt, in het korps zeeofficieren was gevaren. Aangemoedigd door de immer bouder wordende uitspraken in pers en parlement dat met het oog op het ontwaken van Japan de waardevolle en

vooralsnog weerloze koloniën in de Oost een aanzienlijke versterking van de vloot vereisten, waren deze officieren begonnen met stijgende zelfverzekerdheid meer geld voor de zeemacht op te eisen. Zij voelden dat zij nu de wind in de zeilen hadden. Luitenant-ter-zee C.J.W. Putman Cramer sprak van een ereschuld van de staat aan de marine.[105] Ook de redactionele artikelen in het *Marineblad* getuigden van een nooit eerder vertoonde assertiviteit. De teneur was steeds dat het, gelet op het grote oorlogsgevaar, tijd was alle financiële schroomvalligheid overboord te zetten. De natie moest boven zichzelf uitstijgen, want de zege kon slechts met "inspanning van alle krachten" worden bevochten.[106]

Vooruitlopend op het commissierapport, was er binnen de Marine-Vereeniging al druk gediscussieerd over de vraag hoe de zeemacht eruit zou moeten zien, als het inderdaad tot een forse budgetverhoging zou komen. Op 29 februari 1912 ontvouwde kapitein-ter-zee J.J. Rambonnet zijn ideeën hierover. Hij spiegelde zijn gehoor een vloot voor bestaande uit een kern van vijf slagschepen van 15.000 ton, aangevuld met onderzeeërs en torpedoboten. Hij wees erop dat, nu zulke zware artillerieschepen tot de reële mogelijkheden gingen behoren, niemand nog in ernst voor een torpedovloot kon pleiten. Een dergelijke vloot was immers een armeluismarine die slechts gelegenheid bood tot "heroieke zelfopoffering".[107] Rambonnet had niets te veel gezegd. Tijdens het debat over zijn voordracht gaven de twee bekendste voorstanders van een torpedovloot, De Neve en Van Asbeck, te kennen dat zij het slagschepenplan van harte onderschreven. Hun bezwaren hadden, zeiden zij, slechts *zwakke* artillerieschepen gegolden. "Steeds sta ik op hetzelfde standpunt van 2 à 3 jaren geleden", aldus De Neve, "een werkelijk goede artillerievloot, wanneer wij die *kunnen* hebben (...), heb ik nimmer aangevallen."[108] Nadat ook Van Asbeck de slagvloot had omarmd, leek na jaren van strijd de eenheid onder de zeeofficieren hersteld. Kapitein-ter-zee W.J.G. Umbgrove deed daarop het voorstel het verslag van deze gedenkwaardige vergadering, waaruit zoveel eenstemmigheid sprak, aan alle 150 leden van de Staten-Generaal op te sturen. Het werd met luid applaus begroet.[109]

Eén persoon zou, ware hij op 29 februari van de partij geweest, dit verbroederingsfeestje stellig hebben verstoord. Het betrof hier kapitein-ter-zee b.d. Van Rossum, die als een van de weinige (oud-)zeeofficieren niet door het toekomstvisioen van vijf of meer Nederlandse *Dreadnoughts* in vervoering was geraakt. Op 18 februari 1914 gaf hij in een lezing zijn mening over het rapport van de staatscommissie. Hoewel hij het eens was met de opvatting van de commissie dat de strijd om de koloniën een strijd om de beheersing van de zee was, kon hij zich niet vinden in de concrete vlootplannen, omdat die naar zijn oordeel te omvangrijk en te duur waren. Hij drong aan op matiging van de militaire eisen, en wel om precies die redenen die in het verleden dikwijls door Knoop naar voren waren gebracht. In de eerste plaats zou het contraproductief werken als men van de natie reeds in vredestijd de door het *Marineblad* bepleite uiterste krachtsinspanning zou verlangen, omdat men daarmee veel burgers zou afschrikken en van de zeemacht vervreemden. In de tweede plaats legden volgens hem de plannen van Colijn te veel nadruk op de materiële factor, terwijl Nederland het op dat vlak hoe dan ook tegen de grote mogendheden zou afleggen. In de zeventiende eeuw hadden de beroemde admiraals hun overwinningen steevast met kleinere scheepsmachten geboekt. "Het moeten dan ook andere

factoren zijn", zei Van Rossum, "welke beslissen omtrent den uitslag van een zeegevecht."[110] Evenals Knoop geloofde hij dat in oorlogstijd wilskracht de doorslag gaf.

Het vlootplan van Colijn gaf Onze Vloot een krachtige impuls. Nu de regering zich zo nadrukkelijk voor de bouw van een grote slagvloot had uitgesproken, wilde deze vereniging niet achterblijven. Nadat zij het masker van de programmatische neutraliteit had afgedaan, ging Onze Vloot zonder blikken of blozen propaganda voeren voor de voorgestelde rigoureuze versterking van de marine. Daarbij kwam het goed uit dat de nieuwe voorzitter, de oud-zeeofficier H.M. van Bemmelen – die in 1913 het roer van Ellis overnam – er beter dan zijn voorganger in slaagde het bedrijfsleven tot geldelijke steun aan de vereniging over te halen. Deze subsidies maakten onder meer de uitgave mogelijk van de brochure *'s Lands Welvaart in gevaar!*, die in 1913 in een oplage van circa 100.000 stuks werd verspreid. De boodschap was steeds weer dat alleen een krachtige zeemacht kon voorkomen dat het 'Indië verloren, rampspoed geboren' bewaarheid zou worden. De staatscommissie had de juiste richting gewezen, het was nu aan de natie die weg in te slaan.[111] Een jaar later deed de vereniging in een nieuw vlugschrift, onder de niet minder dramatische titel *Neerland's ondergang kan en moet voorkomen worden*, deze argumentatie nog eens dunnetjes over. Het kon niet duidelijk genoeg worden gezegd: "Ook uit economisch oogpunt zou het verlies van Indië in den volsten zin des woords een nationale ramp voor het Moederland zijn."[112]

De campagne van Onze Vloot en haar medestanders miste haar uitwerking niet.[113] Na de in 1913 gehouden verkiezingen voor de Tweede Kamer trad er een links-liberaal kabinet aan onder leiding van P.W.A. Cort van der Linden. Ondanks krachtig aandringen van Rambonnet, die tot minister van Marine was benoemd, voelde dit kabinet er aanvankelijk weinig voor het wetsontwerp van Colijn over te nemen of zich aan enig ander kostbaar vlootplan te binden. Na enige tijd ging het echter overstag en stond Rambonnet toe een wetsontwerp in te dienen dat voorzag in de aanbouw van een eskader van vier *Dreadnoughts* en een veelvoud van kleinere schepen voor de verdediging van Indië. In hoeverre deze koerswijziging aan de propaganda van Onze Vloot en andere *big navy*-publicisten kon worden toegeschreven, is moeilijk vast te stellen. Achter de schermen hadden ook vertegenwoordigers van het bedrijfsleven – vooral zij die belangen in Indië hadden – druk op het kabinet uitgeoefend, terwijl ook koningin Wilhelmina zich niet onbetuigd had gelaten.[114] Bovendien hielpen de maritieme wapenwedloop en de toenemende oorlogsdreiging mee een stemming te creëren waarin zelfs een links kabinet bereid bleek een groot vlootbouwprogramma op stapel te zetten. Een vraag die nog openstond, was of ook het parlement de noodzaak van een slagvloot zou inzien. De vier *Dreadnoughts* waren dan ook nog niet in veilige haven toen in augustus 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak. Sterker nog, deze gebeurtenis die de militaire plannenmakerij volledig in de war stuurde, zorgde ervoor dat de marine van deze schepen voorlopig alleen maar kon dromen.

Na afloop van de Eerste Wereldoorlog, toen de marine de strijd voor een slagvloot weer van vooraf aan moest beginnen, keek een aantal zeeofficieren met weemoed terug naar de zomer van 1914. Kapitein-luitenant-ter-zee L.J. Quant sprak met spijt in zijn stem van een "historisch punt van veel beteekenis", omdat er toen een grote mate van overeenstemming tussen de regering, de marine, de vertegenwoordigers van handel en

nijverheid en de rest van de natie had geheerst over de noodzaak van een krachtige vlootversterking. Bovendien was het zeer verblijdend dat er in die dagen ook binnen het korps zeeofficieren nagenoeg volledige eenstemmigheid heerste: de artillerie- en torpedomannnen hadden de strijdbijl begraven.[115] Na jaren van misère leek er voor de zeemacht eindelijk weer een periode van bloei op komst. Luitenant-ter-zee A. van Hengel verwoordde die (vervlogen) hoop als volgt: "Zoo stond de Marine dus aan den vooravond van eene herleving; een groot deel van het Nederlandsche volk had getoond begrepen te hebben hoe noodig het is, dat eene zeevarende en koloniale mogendheid als Nederland eene behoorlijke zeemacht bezit (...). Niet alleen het materieel zou goed zijn, doch dank zij het personeel zou het geheel worden tot eene gezonde, slagvaardige macht, waarop Nederland trotsch kon zijn, waaraan met gerustheid de eer der vlag op de wateren kon worden toevertrouwd (...). Het heeft niet zoo mogen zijn, de groote oorlog heeft al deze plannen den bodem ingeslagen."[116]

Na 1890 ging het in marinekringen sterk gekoesterde besef dat Nederland als maritieme natie een oorlogsvloot met grote schepen moest bezitten, op de Noordzee voorgoed kopje onder, om vervolgens in de Indische archipel weer boven water te komen. Het koloniale rijk in Azië was de reddingboei voor het zeemogendheidconcept, de overtuiging dat de Koninklijke Marine moest streven naar een presentie op volle zee met grote schepen. Veel zeeofficieren oordeelden aanvankelijk negatief over Indië, in de mening dat de zware en oneervolle werklast die de vloot er kreeg opgelegd, haar als "een kanker" aanvrat. Geleidelijk raakten zij ervan overtuigd dat de koloniën het (enige) bestaansrecht van de zeemacht waren. Deze herwaardering van Indië ging hand in hand met een verschuiving in het daar uit te voeren takenpakket van interne ordehandhaving naar de zorg voor de uitwendige veiligheid van niet alleen Java maar ook de buitengewesten. De marineauteurs gingen steeds assertiever de boodschap uitdragen dat alleen de vloot de koloniën afdoende tegen het alsmaar toenemende externe gevaar kon beschermen. De zeemacht moest de rol van bewaker van de Indische brandkast toebedeeld krijgen. Zo viel het marinebelang volledig met het koloniale belang samen. Onze Vloot, een bolwerk van het orthodox-maritieme denken, doorspekte haar propagandaverhaal met verwijzingen naar de grote economische betekenis en de kwetsbaarheid van Indië. Daarom en daarom alleen had Nederland een sterke vloot nodig.

Hoewel de zeeofficieren het er na 1900 over eens waren dat het bestaansrecht van de marine in Indië lag, betekende dit niet automatisch dat zij allemaal voor de bouw van grote (artillerie)schepen geporteerd waren. Integendeel, er manifesteerde zich binnen de marine een stroming die stelde dat Nederland als klein land met een torpedovloot genoegen moest nemen. Deze verdeeldheid werd echter in 1912 overwonnen, toen duidelijk werd dat ook deze "torpedisten" de voorkeur aan een kern van *Dreadnoughts* gaven, mits er voldoende politieke wil zou zijn daarvoor de financiële middelen beschikbaar te stellen. Na dit verzoeningsmoment pleitte het korps zeeofficieren eensgezind voor een slagvloot voor Indië. Andere traditionele argumenten ten gunste van grote schepen, zoals vlagvertoon, handelsbescherming en de noodzaak van oefenreizen, verdwenen naar de achtergrond. Met het door Japan bedreigde Indië hadden de zeeofficieren immers een veel

sterkere troef in handen. Alleen de koloniën konden verhinderen dat de trotse marine tot de status van "garnalenvloot" zou afdalen. Hoewel de marine in de praktijk al jaar en dag vooral in Indië dienst deed, gingen de zeeofficieren zich pas na de eeuwwisseling sterk met de koloniale taak vereenzelvigen. Een belangrijk element in die mentale omslag was dat zij de zeemacht als de stevigste schakel in de band tussen moederland en koloniën gingen beschouwen. Deze imperiale gedachte ging gepaard met een stoere afwijzing van het idee dat het Nederlandse rijk een kleine mogendheid was.

Voordat de oorlog roet in het eten zou gooien, zag de toekomst er in de zomer van 1914 voor de marine hoopvol uit. Het door de zeeofficieren verkondigde slagvlootevangelie had zich inmiddels in een wetsontwerp geconcretiseerd. De zeemacht leek eindelijk een punt te gaan zetten achter een langdurige lijdensgeschiedenis. Het leed immers geen twijfel dat de vloot in de voorbije jaren te klein en te zwak was geweest om Indië met succes te kunnen verdedigen. Deze chronische malaise stond in schril contrast met al het gefilosofeer over panterschepen en meesterschap ter zee. De misère was overigens niet alleen van materiële aard, de marine kampte ook met grote personeelsproblemen. Zowel in kwantitatief als in kwalitatief opzicht was er sprake van een ernstig personeelstekort, terwijl zich vooral na 1900 ook nog eens een ernstige gezagscrisis op de vloot voordeed. Terwijl de marine zich uitputte in het maken van plannen om het gele gevaar te beteugelen, werd haar slagkracht van binnenuit door het rode gevaar aangetast. In het volgende hoofdstuk komt deze interne strijd aan bod.

Hoofdstuk 23

Een maatschappelijk anker voor de marine

De bereidheid als vrijwilliger op de vloot te dienen, gold als een belangrijke graadmeter om de warmte in de relatie tussen volk en marine te peilen. Met die bereidheid nu was het slecht gesteld. De marine kampte permanent met een personeelstekort. Daarnaast heerste onder de matrozen een chronische ontevredenheid die hen na 1900 massaal in socialistisch vaarwater bracht. Dit vraagstuk, dat op den duur de vorm van een acute gezagscrisis aannam, staat in dit hoofdstuk centraal, en dan met name de door de marineauteurs gevoerde discussie over de oorzaken van de personeelsmalaise en hun zoektocht naar oplossingen. Van Rossum ontpopte zich daarbij als de maritieme tegenhanger van Thomson door de problemen vooral aan de volstrekt verouderde mentaliteit van het officierskorps toe te schrijven. Hij uitte ook felle kritiek op de door de marine gehanteerde rekruteringswijze die in zijn ogen moreel even verwerpelijk was als de ronselpraktijken uit het *ancien régime*. Zoals we zullen zien, zag een aantal zeeofficieren uiteindelijk nog maar één uitweg uit de personeelsmalaise: evenals bij het leger moest de dienstplicht ervoor zorgen dat de vloot een getrouwe afspiegeling en daarmee ook een betrouwbare representant van de natie zou worden.

De marine beschikte sinds 1861 over een zeemilitie. Dit personeelscontingent van maximaal zeshonderd man per jaar was evenwel slechts beperkt bruikbaar (zie pag. 117). Zo gold het beginsel van de vrijwilligheid, waardoor het niet mogelijk was hiervoor de geschiktste jongens, namelijk vissers en varensgasten, aan te wijzen. Bovendien lag haar inzetbaarheid sterk aan banden, omdat zij niet naar de koloniën mocht worden gestuurd, tenzij een wet daartoe machtiging verleende.[1] Hoewel de meeste marineauteurs graag zouden zien dat de zeemilitie uit haar wettelijke ketenen werd bevrijd, schrokken zij er vooralsnog voor terug deze wens als een harde eis op tafel te leggen.[2] Het was immers niet te verwachten dat de Tweede Kamer er, behalve in een acute crisissituatie, in zou toestemmen miliciens tegen hun zin naar de Oost te sturen. Zo leek het onvermijdelijk dat het marinepersoneel ook in de toekomst grotendeels uit beroepskrachten zou bestaan, zeker wanneer de zeemacht zich nog sterker dan voorheen op Indië ging oriënteren. De campagne voor afschaffing van de dienstvervanging vond binnen de marine dan ook geen weerklank. De ADVB had de zeeofficieren niets te bieden. Dit hield in dat het in legerkringen krachtig gevoelde verlangen naar een volksleger, waarin volk en leger nauw

met elkaar samenwerkten, niet naar de zeemacht oversloeg. Van een enigszins vergelijkbaar streven naar een volksmarine was geen sprake. Terwijl legerofficieren in de persoonlijke of algemene dienstplicht het ideale bindmiddel tussen volk en leger zagen, moesten hun marinecollega's de maatschappelijke verankering van de vloot op een andere manier bewerkstelligen.

De zeeofficieren die zich aan een beschrijving van de personeelssituatie bij de zeemacht waagden, schetsten daarvan een somber of zelfs schrikbarend beeld. De marine was als werkgever niet geliefd. Als matroos meldden zich vanouds alleen die lieden aan die nauwelijks een ander perspectief hadden. Wegens haar impopulariteit kampte de marine steevast met soms aanzienlijke tekorten onder de schepelingen. "De werving staat open, maar de matrozen komen niet", merkte luitenant-ter-zee C.A. Jeekel droogjes op.[3] Omdat de marine niet kieskeurig kon zijn, was het ook met het gehalte van het scheepsvolk droevig gesteld.[4] Volgens het merendeel van de marineauteurs was deze personeelsmalaise vooral aan immateriële factoren te wijten. Voor de matrozen was het leven en werken op de vloot dodelijk saai. Omdat zij in "slokop" Indië meestel op een kleine stomer dienst deden en de reis naar de Oost en terug meestal per mailboot maakten, kregen zij niet de kans van het ware zeeleven te proeven. "Een zeeman wil zeemanswerk doen", schreef Visser, "en niet zijn tijd dooden met kolenladen, poetsen en geweerexerceeren, grootendeels op warme stoomschepen in Indië, anderdeels op leelijke monitors binnenslands."[5] De geest onder het scheepsvolk leed onder het feit dat de vloot niet meer geregeld de oceanen bevoer. Zou het met de sfeer in het leger niet even treurig gesteld zijn, vroeg een enkeling zich af, als men de militairen in hun kazernes opsloot en niet meer in het vrije veld liet kamperen?[6]

Volgens een aantal marineauteurs was ook de hardvochtige gezagsuitoefening aan boord verantwoordelijk voor het gebrek aan goede matrozen. Het regime was zo afschrikwekkend dat de werving er volgens hen ernstig onder leed. Zij werden tegengesproken door een groep zeeofficieren die van mening was dat een brute handhaving van de discipline absoluut noodzakelijk was om het ruwe scheepsvolk in het gareel te houden. Het debat hierover spitste zich in de jaren zeventig toe op de vraag of er al dan niet een einde aan het uitdelen van lijfstraffen moest komen. De voorstanders van afschaffing van de "officieele touwslagen op menschen" betoogden dat een humanere bejegening de dienstneming stellig ten goede zou komen.[7] Luitenant-ter-zee J.C. Joekes dacht hier volstrekt anders over. In 1873 schreef hij een brochure waarin hij beweerde dat het eer- en deugdbegrip van de matroos zo matig ontwikkeld was dat de tucht alleen door een continue vrees voor straf en pijn kon worden afgedwongen.[8] De pleidooien voor afschaffing, zo viel Visser hem bij, waren goeddeels afkomstig van de verkondigers van een "*would be* philantropie" die geen flauw idee hadden van het ruige leven aan boord van een oorlogsschip.[9]

Nadat het parlement de lijfstraffen in 1879 voor zowel het leger als de vloot had afgeschaft (zie pag. 168), maakte een aantal marineauteurs verontrust melding van het feit dat door deze in hun ogen premature maatregel een verslapping van de discipline was opgetreden. Vooral de onderofficieren hadden, nu de dreiging van het touw was weggevallen, moeite hun gezag te handhaven. Om die reden pleitte zowel Kempe als een zekere Junius – het pseudoniem van vice-admiraal F.L. Geerling – voor herinvoering van

"juffrouw driestreng". Daarmee vertolkten zij naar eigen zeggen de mening van een ruime meerderheid van de zeeofficieren. Als een terugkeer naar het touw niet mogelijk was, dan dienden er volgens hen alternatieve straffen te worden ingevoerd die even afschrikwekkend waren als de lijfelijke tuchtiging.[10] Deze disciplinebewakers, die met hun voorstellen overigens bot vingen, kregen op één punt gelijk. Het in de ban doen van de lijfstraffen leidde na 1879 niet tot een grotere toeloop van personeel. Maar dat kwam, zo luidde het weerwoord, omdat het matrozenbestaan nog altijd weinig benijdenswaardig was.[11]

Diverse zeeofficieren brachten de door hen gesignaleerde terugval in de discipline ook in verband met een door de minister van Marine, W.F. van Erp Taalman Kip, doorgevoerde wijziging in het wervings- en opleidingsbeleid. Toen deze minister in 1874 aantrad, was de situatie al enige tijd zo zorgelijk dat de marine, om nog enige matrozen te krijgen, zich in toenemende mate gedwongen zag jongens van dertien of veertien jaar oud in dienst te nemen. In de marineliteratuur gaf deze praktijk aanleiding tot de klacht dat de bemanning van de vloot meer en meer uit "kinderkoppen" bestond.[12] De minister vond echter dat de marine er juist voor moest kiezen hoofdzakelijk nog jong volk aan te trekken. Omdat hij deze jongens door een goede opvoeding en een humane behandeling voor langere tijd aan de marine wilde binden, maakte hij een einde aan het gebruik hen onmiddellijk op een van de actieve schepen te plaatsen, waar zij de kneepjes van het zeemansvak maar moesten zien te leren. In plaats daarvan werd in 1876 een apart opleidingsschip, het oude fregat *Admiraal van Wassenaer*, in bedrijf gesteld. Op dit vaartuig, dat in Amsterdam werd afgemeerd, zou het jonge volk voortaan een tweejarige opleiding krijgen, alvorens het echt ging varen.[13] Eind 1877 kwam er ook in Rotterdam een dergelijk opleidingsschip, de *Anna Paulowna*. De minister maakte met de Leidse Kweekschool voor Zeevaart (zie pag. 118) de afspraak dat de kandidaat-matrozen aan deze particuliere instelling een eerste vorming van zes maanden zouden krijgen, voordat zij tot de *Wassenaer* of de *Anna Paulowna* werden toegelaten.[14]

Deze opleidingsmethode was vanaf het begin omstreden. Marineauteurs mopperden dat de jongens onvoldoende op het harde scheepsleven werden voorbereid en dat zij niet gedisciplineerd genoeg waren. Geerling alias Junius sprak smalend van de "bedorven heertjes van Rotterdam en Amsterdam".[15] Hoe reëel deze typering was, is lastig te bepalen, zeker als men bedenkt dat het er op de *Wassenaer* en *Anna Paulowna* niet zachtzinnig aan toeging. Het eindje touw kwam er, wettelijk verbod of niet, vaak aan te pas. Het bewind was zelfs zo streng dat dit het baldadige en soms ronduit opstandige gedrag van het jonge volk mede hielp verklaren.[16] Ernstiger dan het gepruttel over het gebrek aan tucht was dat de nieuwe opleiding geen positieve invloed had op de animo om op de vloot te dienen. De soms onbezonnen keuze voor de kweekschool in Leiden was doorgaans een negatieve, ingegeven door bittere armoede. Wegens de slechte leefomstandigheden en het harde regime aan boord kwam er evenmin een einde aan het grote personeelsverloop, waardoor de gemiddelde leeftijd van de matrozen erg laag bleef. Volgens luitenant-ter-zee Land merkten buitenlandse zeeofficieren die een Nederlands schip bezochten, soms verbaasd op: "*mais vous n'avez que des enfants à bord*".[17] Taalman Kip had een praktijk

geïnstitutionaliseerd die vooral na 1900 het imago van de marine zwaar ging belasten; een praktijk die met het begrip "kinderwerving" werd aangeduid.

De gezagsverhoudingen en het leefklimaat op de vloot kregen vanouds weinig aandacht van pers en parlement. Dit in contrast met het leger, waar vooral het debat over de dienstvervanging ervoor zorgde dat de rechtspositie van de milicien en het kazerneregime publieke kwesties werden. Omdat de vloot vrijwel alleen vrijwilligers in dienst had, was op haar de *externe* druk om opening van zaken te geven, minder groot, zij het dat er in de jaren negentig geleidelijk toch meer belangstelling kwam voor het lot van de matroos. Met name de ARP-politicus A.P. Staalman, die in 1894 door het district Den Helder naar de Tweede Kamer werd gezonden, stelde geregeld vermeende wantoestanden bij de zeemacht aan de kaak.[18] Zijn pionierswerk nam echter niet weg dat het marineregime vooral door *interne* pressie onderwerp van openbaar debat werd. Na 1890 groeiden onder de matrozen de ontevredenheid én de wil om redres voor hun grieven te zoeken. Dankzij hun verblijf op de *Wassenaer* of de *Anna Paulowna* waren zij beter opgeleid en mondiger dan vroeger. Zij beseften dat de werkomstandigheden op de vloot ongunstig afstaken bij die in de burgermaatschappij, terwijl zij evenmin blind waren voor het feit dat meer en meer arbeiders zich organiseerden om voor lotsverbetering te strijden. Een door dit voorbeeld geprikkelde onvrede lag ten grondslag aan de oprichting in 1897 van de Algemeene Bond voor Nederlandsche Marine-Matrozen.[19]

Deze bond, die mede door matroos A.G.A. Verstegen was gesticht, werd meestal kortweg de Matrozenbond genoemd. Dat bleef de gewoonte, ook nadat zijn officiële naam in 1908 in Bond van Minder Marinepersoneel was gewijzigd, om aan te geven dat ook andere personeelscategorieën, waaronder mariniers en stokers, als lid welkom waren.[20] Van de militaire belangenverenigingen die rond 1900 het levenslicht zagen, was de Matrozenbond verreweg het strijdbaarst. Vooral de sympathie die Verstegen en zijn kameraden voor de SDAP aan de dag legden, stemde de marineautoriteiten argwanend en nerveus. De vraag die zich opdrong, was of het bestaan van dergelijke bonden wel verenigbaar was met de militaire gezagsverhoudingen. De wet uit 1855 die het grondwettelijke recht tot vereniging en vergadering nader regelde, bevatte geen bepalingen die specifiek op de krijgsmacht betrekking hadden.[21] Het bleek binnen de bestaande wettelijke kaders dan ook niet mogelijk militaire vakbonden ronduit te verbieden, hoewel een aantal officieren (en politici) wel daarvoor pleitte.[22] Deze handicap nam echter niet weg dat het militaire gezag een groot arsenaal aan middelen ter beschikking stond om vooral de Matrozenbond het leven zuur te maken en zijn als schadelijk ervaren invloed te bestrijden. Waarmee nog niet is gezegd dat die middelen ook effectief waren.

De Matrozenbond, die een organisatiegraad van circa 75% bereikte, ging aanvankelijk behoedzaam te werk, in de hoop dat zijn wensen en grieven bij de marineleiding een luisterend oor zouden vinden. Nu had de bond heel wat op zijn lever, want de onvrede was groot. Op de klachtenlijst stonden veel materiële punten, waaronder verbetering van de gage, de voeding en de huisvesting, zowel aan boord als aan wal. Vooral de kazerne in Soerabaja was berucht om haar abominabele leefomstandigheden.[23] Daarnaast vroeg de bond aandacht voor de uitwassen van het autoritaire regime, de arrogantie van de

officieren en de schamele rechtspositie van de matrozen. Men eiste simpelweg een humane behandeling. Omdat de marineleiding de verzoekschriften van de Matrozenbond geen blik waardig keurde, voelde deze zich al snel genoodzaakt radicalere strijdmiddelen te beproeven. Men begon in te zien, aldus Verstegen, "dat alleen flink, zelfstandig optreden, gepaard gaande met het publiceeren van de toestanden, zoo ze zich voordeden, kon helpen".[24] *Het Anker*, het in 1901 opgerichte periodiek van de bond, groeide uit tot zijn belangrijkste wapen. Aanvankelijk maandelijks en later wekelijks gaf dit blad voorbeelden van misstanden in de marine. Vooral de "kleinzielige, willekeurige, verbitteringkweekende" handelwijze van commandanten moest het ontgelden.[25] Dit soort berichten vond snel haar weg naar de grote pers, terwijl in de Tweede Kamer het SDAP-smaldeel de minister van Marine regelmatig met citaten uit *Het Anker* bestookte.[26]

Omdat de leiding en tal van leden van de Matrozenbond van meet af aan blijk gaven van sympathie voor de socialistische beweging, was de argwaan van de kant van de marineleiding niet onbegrijpelijk. Haar botte en hooghartige houding dreef de bond vervolgens definitief in de richting van het socialisme. Uiteindelijk wist deze zich alleen nog door de SDAP en aanverwante organisaties gesteund. De ARP'er Staalman, die de Matrozenbond aanvankelijk goedgezind was, keerde deze in 1898 de rug toe, nadat hij had vernomen dat Verstegen een spreker van de "roode" Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkersbond had uitgenodigd.[27] Hoewel de Matrozenbond de schijn van neutraliteit bleef ophouden en nooit formele banden met de SDAP aanknoopte, kon er geen misverstand over bestaan dat de bond zich in socialistisch vaarwater bevond. Tussen de arbeiders in de burgermaatschappij en de matrozen, soms veelbetekenend "marine-proletariërs" genoemd, werden dikwijls gevoelens van lotsverbondenheid gewisseld. Tijdens de spoorwegstaking van 1903 nam de Matrozenbond een motie aan waarin de leden zich met de stakende arbeiders solidair verklaarden.[28]

Verontruste Kamerleden drongen aan op een robuust optreden tegen wat zij als gezagsondermijnende agitatie van de Matrozenbond beschouwden. Dergelijke oproepen waren niet aan dovemansoren gericht. Commandanten trachtten met alle mogelijke disciplinaire middelen de activisten van de bond de voet dwars te zetten. Een van de meest verbeten socialistenvreters was schout-bij-nacht Ellis, de latere voorzitter van Onze Vloot. In de functie van directeur-commandant der Marine te Willemsoord nam hij een aantal draconische maatregelen, waaronder een verbod op het in bezit hebben van *Het Anker*. Nadat hij in maart 1903, als de gezochte "sterke man", minister van Marine was geworden, maakte hij er geen geheim van dat hij het als zijn voornaamste taak zag de Matrozenbond de grond in te boren.[29] Onder Ellis, die tot augustus 1905 aan het roer bleef, kwam het op de vloot tot een algemeen verbod van *Het Anker*, terwijl een reeks bestuursleden en propagandisten van de bond op staande voet uit de marine werd ontslagen.[30] Door deze confrontatiepolitiek nam de verbittering verder toe, terwijl het verloop onder de matrozen een hoogtepunt bereikte. Hoewel de minister de Matrozenbond sterk in het nauw drong, slaagde deze vereniging erin het hoofd boven water te houden. Een belangrijke overlevingstactiek was om alleen burgers (oud-matrozen) in bestuursfuncties te benoemen. Die waren minder kwetsbaar dan het zittende personeel, dat voortdurend de tentakels van het militair straf- en tuchtrecht om zich heen voelde.[31]

Onder de opvolger van Ellis, kapitein-ter-zee W.J. Cohen Stuart, kreeg de Matrozenbond meer lucht. De nieuwe minister besefte dat het harde vervolgingsbeleid averechts werkte; de bond werd er alleen maar roder en radicaler door. Cohen Stuart was van mening dat, of men het leuk vond of niet, het vakbondswezen niet uit het militaire domein kon worden geweerd. De Matrozenbond was een onvermijdelijk verschijnsel van de tijd. De Tweede Kamer bond hij op het hart "niet (...) het oog te sluiten voor het feit, dat in alle rangen en standen der hedendaagsche maatschappij het vereenigingsleven allengs grootere beteekenis aanneemt en dat het veel beter is daarmede rekening te houden dan pogingen aan te wenden om het tegen te gaan en te onderdrukken voor zooveel ambtenaren en militairen aangaat"[32] Ondanks deze van realiteitszin getuigende woorden bleef ook onder Cohen Stuart en zijn opvolgers de verhouding met de Matrozenbond slecht. Het wederzijdse wantrouwen bleef groot. Voor de marineleiding was het met het oog op de reputatie van de zeemacht gênant dat het merendeel van het lagere personeel zich had aangesloten bij een bond die zich nauw verwant voelde met de SDAP, een partij die de revolutie predikte. Pijnlijke vragen borrelden op. Hoe betrouwbaar en slagvaardig was de rood gekleurde vloot als gezagsinstrument eigenlijk nog? Hoe konden regering en marineleiding de heersende twijfel aan de soliditeit van de vloot als steunpilaar van de staat wegnemen? Hoe konden zij de matrozen terugwinnen?

Alvorens deze vragen te behandelen, moeten we eerst nader ingaan op de vraag hoe de marineauteurs tegen de Matrozenbond en tegen de op de vloot heersende ontevredenheid aankeken. Het eerste wat daarbij opvalt, is dat de zeeofficieren over de personeelsperikelen bij de marine, hoe ernstig en bedreigend die ook waren, weinig publiceerden. In hun twee belangrijkste fora, het *Marineblad* en de Marine-Vereeniging, kwamen deze kwesties weinig aan bod. Veruit de meeste aandacht ging uit naar onderwerpen op het terrein van bijvoorbeeld scheepstypen, machines en motoren, wapensystemen en navigatiemiddelen, en allerlei zeevaartkundige vraagstukken. De doorsnee zeeofficier gaf aan zijn professie vooral een materieel-technische invulling. Immateriële zaken, inbegrepen de vraag hoe men leiding moest geven, vielen zogezegd buiten zijn vakgebied en dus ook buiten het ressort van zijn vaktijdschrift.[33] Tekenend voor deze materiële gerichtheid was dat bij de talrijke – in de loop der jaren gepresenteerde – plannen aangaande de samenstelling en werkkring van de marine, of deze nu van officiële commissies of van individuele officieren afkomstig waren, de vraag hoe de gewenste scheepsmacht moest worden bemand, er meestal bekaaid afkwam. De marineleiding, schreef Land in 1893, verviel steeds weer in de fout dat zij schepen bouwde zonder zich af te vragen of deze met een voldoende deugdelijke bemanning konden worden geëquipeerd.[34]

De terughoudendheid om over de personeelsperikelen te schrijven, was deels te wijten aan de onder de zeeofficieren levende vrees hun superieuren te ontrieven.[35] Volgens kritische geesten als Thierens en Van Rossum was de marineleiding er continu op uit geluiden die haar niet bevielen, de kop in te drukken. Het debat was in hun ogen verre van vrij: de Marine-Vereeniging en het *Marineblad* liepen braaf aan de leiband van het gezag.[36] Wanneer de vrijheid van schrijven ter sprake kwam, luidde de officiële reactie steevast dat de zeeofficieren die vrijheid wel degelijk hadden, zij het dat zij niet over

zaken mochten publiceren waarvan het landsbelang geheimhouding vereiste. Een dergelijk antwoord bood weinig houvast, zolang onduidelijk was welke kwesties zich wel en welke zich niet voor openbare beraadslaging leenden. Dat de bewindslieden die over de marine de scepter zwaaiden, de interne problemen graag binnenskamers hielden, bleek uit een richtlijn van minister Wentholt uit 1909: "Wanneer officieren de aandacht van het marinebestuur wenschen te vestigen op naar hunne meening ongewenschte toestanden, dan kan zulks geschieden bij geheim schrijven aan hunne onmiddellijke chefs."[37] Hoe drukkend het geestelijke klimaat binnen de marine precies was, is lastig te peilen. Feit was wel dat de weinige zeeofficieren die in het openbaar iets over de geest onder het personeel kwijt wilden, dat bij voorkeur anoniem deden.

Vooral een aantal dagbladartikelen van de hand van zeeofficieren bood enig inzicht in hoe deze beroepsgroep over de Matrozenbond dacht. Zo gaf een zekere Zeeofficier in een ingezonden stuk in het *Algemeen Handelsblad* van 5 januari 1904 te kennen hoezeer hij en zijn collega's zich door de opkomst van deze bond hadden laten verrassen. De schrik zat hem nog in de benen. "Wat slechts eenige jaren geleden door allen buiten de marine, ja zelfs door het overgroote deel der zeeofficieren ook maar in de verste verte niet vermoed werd," schreef hij, "is plotseling aan 't licht getreden, nl. dat een groot gedeelte onzer mindere schepelingen adepten zijn der sociaal-democratische partij. Wat eveneens slechts een tiental jaren terug tot de onmogelijkheden zou hebben behoord, nl. dat onze matrozen gezamenlijk een blad zouden uitgeven, waarin soms op de meest brutale en insubordinaire wijze handelingen van meerderen beoordeeld en dikwijls heftig veroordeeld zouden worden, is nu een feit." Volgens deze auteur was een dergelijke toestand in een militaire maatschappij onduldbaar. "Er *moet* hierin verandering komen", stelde hij kordaat vast.[38] Daarmee ventileerde hij een mening die door vrijwel alle marineauteurs met kracht werd onderschreven. Er waren onder de zeeofficieren geen waaghalzen die zich openlijk solidair met de Matrozenbond verklaarden. Hooguit toonden zij soms schoorvoetend enig begrip. Of een enkeling voor de bond wellicht een soort "stille" sympathie koesterde, zoals later wel is gesuggereerd, is mogelijk, maar bewijzen daarvoor ontbreken.[39]

De belangrijkste reden waarom de marineauteurs doorgaans geen goed woord voor de Matrozenbond over hadden, was dat deze naar hun mening volledig in de greep van de SDAP was. De socialisten, beweerden zij, maakten misbruik van de onvrede onder de matrozen met het doel de marine van binnenuit te ontwrichten. Eén zeeofficier zei het als volgt: "De socialistische partij heeft zich te kwader ure meester gemaakt van den Matrozenbond, en agiteert ten koste van onze matrozen, die de dupe worden van de inblazingen dezer lieden. Het gaat niet om voeding, kleeding, gage, vooruitzichten of behandeling, het gaat om de desorganisatie van de marine."[40] De bond streefde ernaar het lagere marinepersoneel permanent opstandig te houden door steeds weer nieuwe grieven te bedenken. Het kwalijkst was nog wel dat de klassenstrijd op de vloot zelfs vanuit de Tweede Kamer, door de opruiende taal van de sociaal-democratische parlementariërs, werd aangewakkerd.[41] Hoewel de bestuurders van de Matrozenbond bij hoog en bij laag ontkenden dat zij de matrozen tot muiterij, sabotage of insubordinatie trachtten aan te zetten, bleven de zeeofficieren ervan overtuigd dat de SDAP met behulp van de

bond een hetze tegen de marine voerde. En helaas was het deze partij gelukt het merendeel van het lagere personeel voor zich te winnen. De "matrozenroof der socialisten" was een treurig feit dat zich moeilijk ongedaan liet maken.[42]

Een aantal marineauteurs beperkte zich niet tot mopperen op de Matrozenbond. Naar hun mening was de hardnekkige ontevredenheid onder het lagere personeel vooral te wijten aan het feit dat de zeemacht te veel in het verleden leefde. De marine mocht dan over redelijk modern materieel beschikken, qua mentaliteit, zo luidde het commentaar, had zij verzuimd met de maatschappelijke evolutie mee te gaan. De marine vertoonde eenzelfde vorm van geestelijke inertie als de landmacht. Een zekere Navy legde in *De Telegraaf* van 27 juni 1903 de vinger op de zere plek. De omgang met de matrozen, schreef hij, was niet meer van deze tijd, omdat deze nog volledig op argwaan, op voortdurende controle en vooral op angst voor straf berustte. Op de vloot heerste een "vreesaanjagingssysteem"[43], een dwangstelsel waarin de ondergeschikte zijn chef niet voor een leider maar voor een cipier aanzag. Volgens Navy moest het roer radicaal om. De officier moest de matroos, de marinier en de stoker als medemens gaan behandelen en met hem een vertrouwensband smeden.[44] Het was zaak, zo viel een ander anonieme auteur bij, dat de officier zich tot een liefdevol opvoeder ontwikkelde, mede omdat een groot deel van de matrozen uit jonge, nog kneedbare jongens bestond. Naar het oordeel van deze voorzichtige critici werden de schepelingen vooral door de tactloze en afstandelijke houding van de doorsnee officier in de armen van de socialisten gedreven. Een humanere bejegening zou hen minder vatbaar voor de SDAP-propaganda maken.[45] Zij vonden het een belangrijke stap voorwaarts dat het vak "militaire paedagogie" in 1905 aan het lespakket van het Koninklijk Instituut voor de Marine was toegevoegd, in de hoop dat de zeeofficieren daarmee voortaan niet alleen op de vaktechnische maar ook op de menskundige aspecten van hun professie werden voorbereid.[46]

Hoewel ook veel legerofficieren beducht waren hun superieuren de les te lezen, heerste er in dit opzicht in de landmacht een iets minder verstikkende sfeer. Kritiek op het verouderde tuchtregime en op wat men de kastengeest van het officierskorps placht te noemen, werd daar al langer en vaker gehoord. Het leger kende een traditie van militaire tijdschriften met een kritische boodschap. Binnen de marine was van een dergelijk georganiseerd tegengeluid geen sprake; daar bleven de schriftelijke aanvallen op de interne gang van zaken grotendeels beperkt tot individuele en vaak eenmalige acties in de vorm van een (anoniem) artikel in de krant. De kritiek had daardoor weinig continuïteit en samenhang. Op deze regel bestond echter één grote uitzondering, in de persoon van de zeeofficier Van Rossum, die in feite een eenmansoppositiebeweging vormde. Zijn gepeperde artikelen en brochures stonden in schril contrast met de timiditeit van zijn collega's. We hebben hem leren kennen als een publicist die à la Knoop aandrong op een doelmatig marinebeleid dat niet langer door een waas van geheimzinnigheid werd omhuld. Tegelijkertijd was hij een marineman in hart en nieren voor wie het zeemogendheidconcept – of meer concreet: een vloot met grote schepen – heilig was.

In 1900 gaf Van Rossum voor het eerst uiting aan zijn vooruitstrevende denkbeelden, toen hij in een preadvies ten behoeve van de Nederlandsche Juristen-Vereeniging pleitte

voor het afschaffen van de afzonderlijke militaire rechtspraak in vredestijd (zie pag. 310). Evenals Thomson wilde hij het militaire kastenstelsel omverwerpen, terwijl hij de militair, en in zijn geval vooral de oorlogsmatroos, uit zijn pariastatus wilde verlossen en tot volwaardig staatsburger bevorderen. Maar dat niet alleen; nog urgenter was dat de marineleiding zo snel mogelijk een einde moest maken aan de verouderde wijze waarop op de vloot het gezag werd uitgeoefend. Het bestaande systeem herinnerde nog te veel aan "den tijd der vreemde huurlingen", zo schreef hij in 1902 in het *Tijdschrift voor strafrecht*.[47] In het kielzog van De Roo van Alderwerelt, naar wie hij vaak verwees, drong hij erop aan de matrozen als denkende en goedwillende mensen te behandelen en tot zelfstandige karakters te vormen. Aan dit pleidooi voor een betere bejegening van de matroos lagen niet alleen humanitaire overwegingen ten grondslag. À la De Roo betoogde Van Rossum dat de moderne oorlog, zowel te land als ter zee, vroeg om individuen die naar eigen inzicht handelden. "Veel tijd kan den mindere natuurlijk in den regel niet gegeven worden tot overdenken; hij moet vlug zich een oordeel vormen; maar het voorschrift van lijdelijke gehoorzaamheid is onhoudbaar."[48] Discipline was nog steeds nodig, maar dan wel een discipline op basis van opvoeding.

Hoewel Van Rossum zich niet met concrete incidenten inliet en zijn pijlen evenmin op individuele commandanten richtte, logen de artikelen die onder zijn naam in het *Marineblad* en in civiele bladen als *De Gids* verschenen, er niet om. Als enig actief dienend zeeofficier had hij de moed de marineleiding de volle laag te geven. In 1904 vatte hij in *De Militaire Gids*, waar hij een graag geziene gast was, zijn aanklacht als volgt samen: "Aan de maatschappelijke evolutie van de laatste halve eeuw heeft de Marine zoo weinig aandacht geschonken als maar mogelijk was. Ook nu nog schijnen de meeste gezaghebbenden hierin niet veel anders te kunnen zien dan eene naderende *re*volutie. Zij vergaten de bakens te verzetten naarmate het tij verliep en begonnen eenen hopeloozen strijd, waardoor op den duur niet anders zal kunnen worden verkregen dan wat zij het meest vreezen: revolutie." Het commentaar van Van Rossum kwam erop neer dat een kortzichtige marineleiding de narigheid met de Matrozenbond over zichzelf had afgeroepen. En nu de geest – of liever het rode spook – uit de fles was, zou het erg lastig zijn deze van de vloot te verdrijven. De marineleiding kon dat doel alleen bereiken, als zij erin zou slagen het vertrouwen van het personeel, dat momenteel zeer weerspannig was, terug te winnen. En wat daarbij vooral nodig was, was meer tact, meer begrip, meer inlevingsvermogen en meer openheid van de kant van de officieren, aldus Van Rossum.[49]

Evenals Thomson bond Van Rossum de strijd aan met de heersende mentaliteit in het officierskorps, die in het *ancien régime* zou zijn blijven steken. Hoewel zij voor leger en vloot grofweg een identieke diagnose stelden, kon de remedie niet dezelfde zijn. Thomson pleitte voor een volksleger waarin voor het onverbeterlijke beroepselement geen plaats was en waarin de tegenstelling tussen burger en militair volledig wegviel. Van Rossum kon hem in deze drastische oplossing, de vrijwel complete eliminatie van de beroepsmilitair, niet volgen, en wel om twee redenen. In de eerste plaats omdat, zo vond ook hij, de zeemiliciens slechts beperkt bruikbaar waren. Het was onmogelijk hen naar Indië te sturen, zeker gelet op de korte duur van de eerste oefening. In de tweede plaats was de marine een gecompliceerd technisch bedrijf dat van een groot deel van haar

personeel een "langdurige vakopleiding" eiste.[50] Een volksvloot als tegenhanger van het door Thomson begeerde volksleger was daarom geen reële optie. "Men zal steeds een groote kern van beroeps-marine-aanvoerders moeten houden", aldus een anoniem auteur in *De Gids*.[51] Wat Thomson voor het leger voor onmogelijk hield, namelijk een gezondmaking van de verziekte geest binnen het officierskorps, was voor Van Rossum de enige manier om op de vloot tot een herstel van vertrouwen tussen meerderen en minderen te komen. Zo deed zich de paradox voor dat door toedoen van de Matrozenbond de gezagscrisis op de vloot ernstiger was dan in het leger, maar dat Van Rossum niet zulke verregaande oplossingen kon presenteren als Thomson.

Van Rossum wees niet alleen op de noodzaak van een mentaliteitsverandering bij de individuele zeeofficier. Volgens hem moest het personeelsbeleid structureel op de schop. Dit beleid werd vanouds door een verwaarlozing van de noden en behoeften van vooral het lagere personeel gekenmerkt. In zijn requisitoir tegen de marineleiding haakte hij aan bij de bekende klachten over de miserabele leefomstandigheden in de tropen. De oorlogsschepen, die niet voor een heet klimaat waren gebouwd, waren in Indië feitelijk onbewoonbaar, terwijl aan wal de faciliteiten nauwelijks beter waren. Het marinepersoneel werd in Indië, schreef Van Rossum in *De Gids*, lichamelijk gesloopt: "de zeeman en speciaal hij, die het voorrecht had bij Hr.Ms. zeemacht in Oost-Indië te dienen, is vroeg verouderd, spoedig versleten".[52] 35-jarigen zagen eruit als zestigers. Omdat de marineleiding niets deed om het chronische personeelsgebrek aan te pakken, was de werkdruk op de vloot veel te zwaar. Bovendien werden de schepelingen voortdurend van hot naar her gesleept om de grootste gaten in de bemanningslijsten op te vullen. Die voelden zich daardoor extra uitgebuit en hielden zich slechts met één wensgedachte op de been: zo snel mogelijk weg bij de marine! Zodoende bleef het verloop onder het personeel groot, terwijl het niet lukte de tekorten weg te werken. Om die vicieuze cirkel te doorbreken en de roofbouw op het scheepsvolk te beëindigen, moest de marineleiding, aldus Van Rossum, de omvang van de vloot aan de beschikbare hoeveelheid personeel aanpassen.[53]

Het probleem van de fysieke overbelasting werd mede veroorzaakt, schreef Van Rossum in het *Marineblad*, doordat het grote aantal jeugdige en nog niet volgroeide matrozen steevast te zwaar werk werd opgedragen. Velen moesten daarom om gezondheidsredenen de zeemacht vroegtijdig verlaten. Deze constatering bracht hem bij het heikele punt van de kinderwerving, waarvoor hij geen goed woord over had. Doordat de matrozen doorgaans op jeugdige leeftijd een verbintenis bij de marine aangingen – zij waren circa veertien jaar oud – droeg de werving voor de oorlogsvloot volgens hem, in een verwijzing naar de zeventiende-eeuwse ronselpraktijken, "het cachet van zielverkooperij". Ook in dit opzicht leefde de marine nog in het *ancien régime*.[54] Toen hij deze veroordeling neerschreef, was het door minister Van Erp Taalman Kip ingevoerde stelsel van werven en opleiden nog goeddeels intact. In de loop der jaren was slechts een aantal kleine aanpassingen doorgevoerd. Zo was het opleidingsschip *Anna Paulowna* in 1888 buiten dienst gesteld. Nadat zij op de Leidse kweekschool in het matrozenpak waren gestoken, kwamen alle jongens voortaan op het in Amsterdam afgemeerde fregat *Admiraal van Wassenaer* terecht. In 1894 werd de opleiding aan boord van dit wachtschip tot één jaar teruggebracht,

gevolgd door een nieuw tweede cursusjaar dat meer praktisch van opzet was. Vervolgens werden de jongens als lichtmatroos op een van de actieve schepen geplaatst, terwijl de besten onder hen een opleiding tot stuurman of bootsman konden gaan volgen.[55]

De kinderwerving, waarvoor nooit veel geestdrift had bestaan, kwam na de eeuwwisseling zwaar onder vuur te liggen. Het harde oordeel van Van Rossum stond niet op zichzelf. In april 1903 verscheen in het *Algemeen Handelsblad* onder de titel 'De recruteering onzer Marine-matrozen' een serie artikelen die opzien baarde. De auteur was luitenant-ter-zee b.d. J. Jonckheer, die met deze publicatie had gewacht totdat hij veilig met pensioen was. Nu hij een vrij man was, achtte hij het zijn plicht de natie te attenderen op de immorele wervingspraktijken van de zeemacht. Op zich was er, zei hij, niets mis mee jongens van dertien à veertien jaar oud bij de marine in opleiding te nemen. Wel verwerpelijk was dat de kandidaat-matrozen – of liever hun vaders of voogden – verplicht werden een twaalfjarig contract te ondertekenen. Omdat deze verbintenis pas bij aanvang van het zestiende levensjaar inging, konden zij de marine op zijn vroegst vaarwel zeggen op het moment dat zij 28 jaar oud werden. Tussentijds ontslag was alleen mogelijk op grond van lichamelijke ongeschiktheid of wangedrag.[56] "Doch hoe het zij, kinderen op 14-jarigen leeftijd voor 14 jaar een onherroepelijk contract te laten sluiten, waarbij zij geen of een zeer flauw denkbeeld hebben van den werkelijken aard van en de ontberingen verbonden aan den werkkring dien zij kiezen, is uit een moreel oogpunt te veroordeelen", aldus Jonckheer. Veel matrozen, die hun "kindergril" ten diepste betreurden, dienden hun verbintenis tegen heug en meug uit. Lijntrekken werd hun tweede natuur. De kinderwerving was zonder twijfel de voornaamste oorzaak van de op de vloot heersende ontevredenheid.[57]

Ook voor de Matrozenbond stond de kinderwerving hoog op de lijst van grieven. Zijn leden waren immers het voornaamste slachtoffer van dit stelsel dat door *Het Anker* een moderne vorm van slavernij werd genoemd. In 1903 besloot de bond om tegen deze rekruteringsmethode in actie te komen. Een bestuurslid, oud-matroos W.H. Meijer, schreef de brochure *Een en ander over de tegenwoordige werving bij de zeemacht, en de treurige gevolgen daarvan*. Op de titelpagina prijkten de woorden van Van Rossum: "Zij draagt het cachet van zielverkooperij". Meijer gebruikte vrijwel dezelfde argumenten als Jonckheer, maar zijn toon was feller. De regering, zei hij, maakte misbruik van kinderlijke naïviteit en ouderlijke onwetendheid door jongens een avontuurlijk leventje op zee voor te spiegelen, terwijl hun in waarheid een slopend bestaan wachtte. Deze praktijk was misdadig, "omdat zij – de Regeering – in het zalige bewustzijn, dat de knaap, trots alles, tot z'n 28ste jaar *moet* blijven dienen, geen behoefte gevoelt de knaap door een goede behandeling aan zich te verbinden."[58] Het leefklimaat op de vloot was volgens Meijer zo slecht dat menig matroos door wangedrag of zelfverminking probeerde vroegtijdig zijn congé te krijgen. Zijn brochure had vooral tot doel ouders uit de arbeidersklasse te waarschuwen hun zoons – hoe hoog de nood thuis ook was of hoe stoer de braniekraag ook leek – niet aan de wrede marine af te staan. Het boekwerkje werd in grote aantallen gedrukt en door het gehele land verspreid.[59]

Van Rossum, Jonckheer en Meijer ijverden voor een rekruteringswijze die niet op verkapte dwang maar op ware vrijwilligheid was gebaseerd. Zij pleitten vooral voor een

hogere leeftijd van aanneming en een kortere contractduur. Hun protesten tegen de kinderwerving riepen in pers en parlement veel reacties op.[60] Behalve instemming was er ook afkeuring. Een zekere C. merkte in *Het Vaderland* op dat de marine haar personeel wel jong moest werven, omdat het dan nog plooibaar genoeg was om het geschikt te maken voor de gezagsverhoudingen op de oorlogsvloot, die sterk afweken van wat men in het burgerleven gewend was. Het voornaamste argument van de verdedigers van het bestaande stelsel was echter meer defensief van aard. Elk van de voorgestelde aanpassingen zou er volgens hen toe leiden dat het personeelsgebrek bij de marine nog verder zou oplopen.[61] Voor Jonckheer kwam dit antwoord niet als een verrassing. Toen hij nog in actieve dienst was, had hij als adjudant van de minister de kinderwerving dikwijls intern aangekaart. Wie hij ook sprak, men zei hem steeds: "Maar geloof mij toch, op lateren leeftijd krijgt men de menschen niet meer."[62] Ook minister Ellis, die in de Kamer veel kritische vragen over de kinderwerving moest beantwoorden, waarschuwde voor een stijging van het personeelstekort als men aan dit stelsel zou gaan morrelen. Hij wond zich op over de "leugenachtige" brochure van de Matrozenbond, die, zei hij, een te zwart beeld van de positie van het scheepsvolk schetste.[63] Dat de bond met dit geschrift de wervingsinspanning wilde dwarsbomen, bewees hoe gevaarlijk subversief deze club was.[64]

Hoewel Ellis zich in de Kamer strijdlustig opstelde, bleek hij tot een concessie bereid. Bij KB van 15 juli 1903 werd voor de matrozen de contractduur tot acht jaar gereduceerd, gevolgd door drie jaar reserveplicht. Met deze aanpassing wist hij de critici van de kinderwerving echter niet te apaiseren.[65] In 1906 legde Thierens in *Vragen des Tijds* nogmaals uit waarom de rekruteringsmethode van de marine niet deugde. De vloot zondigde volgens hem tegen het beginsel van de bescherming van de minderjarige door een kind van veertien jaar een verbintenis met een werkingsduur van elf jaar te laten aangaan.[66] De minister, schreef hij een jaar later, diende de immoraliteit van de kinderwerving te erkennen.[67] De verdedigers van het bestaande beleid, waaronder Onze Vloot, verzetten zich tegen de verdachtmaking dat de marine zich aan "kinderroof" schuldig maakte. Volgens hen was zelfs de term "kinderwerving" onjuist, omdat de jongens zich uit eigener beweging bij de Leidse kweekschool aanmeldden.[68] Deze wat geforceerde poging het probleem te ontkennen, kon niet verhullen dat niemand echt gelukkig was met de bestaande praktijk. Daarvoor lag het er te dik bovenop dat de marine de kinderwerving alleen in stand hield omdat elk ander stelsel nog minder gegadigden voor de vloot zou opleveren. Noodgedwongen moest de matrozenstand worden aangevuld met jonge jongens wier keuze voor de marine bezwaarlijk als echt vrijwillig kon worden getypeerd. Bovendien beseften de marineauteurs dat, zolang de zeemacht haar lager personeel uit de armlastige delen van de bevolking bleef trekken, de vloot vast en zeker een rood broeinest zou blijven.

Nog eenmaal Van Rossum. Ook hij bleef aandringen op een stopzetting van de kinderwerving, zij het dat er in zijn ogen veel meer moest gebeuren om de vloot weer gezond te maken. In 1906 presenteerde hij in een artikel in *Vragen des Tijds* een lijst met maar liefst zeventien verbeterpunten waarvan er één op de rekrutering betrekking had.[69] Toen hij dit stuk schreef, was hij al circa twee jaar met pensioen. Op 1 april 1904 was hem

ontslag uit de marine verleend. Hoewel het op zich niet verwonderlijk was dat een zeeofficier op 53-jarige leeftijd na 35 dienstjaren een punt achter zijn loopbaan zette, was het tekenend voor zijn omstreden positie dat zijn vertrek tot allerhande speculaties aanleiding gaf. Vooral de SDAP rook onraad. Van Rossum had binnen deze partij en ook binnen de Matrozenbond een soort heldenstatus verworven. Hij gold als de enige zeeofficier die de moed had de waarheid te zeggen. Nadat Hugenholtz het nieuws van zijn ontslag had vernomen, zei hij daarover in de Tweede Kamer het volgende: "De eenige man die het waagde met de onderteekening van zijn vollen naam in marine-tijdschriften te zeggen waar het op aankwam is den dienst uitgezet. Zoo ontslaat men bij de marine de beste elementen en houdt men alleen de kruiperige over, die niet den moed hebben om voor hun meening uit te komen."[70] Was dit waar? Was er sprake van gedwongen pensionering? De *Staatscourant* meldde dat het ontslag op verzoek van betrokkene had plaatsgevonden en minister Ellis had desgevraagd aan die mededeling niets toe te voegen.[71] Ook Van Rossum zelf voelde zich niet geroepen zijn vertrek nader toe te lichten. Het bleef onduidelijk.[72]

Of zij de hand in zijn ontslag hadden gehad of niet, van de auteur Van Rossum waren de marineautoriteiten nog niet af. Na zijn pensionering bleef hij nog circa dertig jaar over de zeemacht publiceren zonder aan felheid te verliezen. Een ander scherp beoordelaar, zij het met een kortere adem, was de al meermalen aan het woord gekomen Thierens. Nadat deze officier in 1903 de marine de rug had toegekeerd, ging hij zich als een kritisch publicist roeren. Hij zette zich onder meer af tegen de afzonderlijke militaire rechtspraak, de stelselloosheid van het marinebeleid en het gebrek aan openbaarheid.[73] À la Thomson pleitte hij voor de invoering van "een democratisch tuchtstelsel".[74] Tegelijkertijd was hij een groot voorstander van een torpedovloot, omdat Nederland zich volgens hem verre moest houden van de maritieme wedijver tussen de grote mogendheden. Daarmee nam hij in het marinedebat een unieke positie in, omdat de overige pleitbezorgers van klein materieel, onder wie De Neve en Van Asbeck, zich niet met het debat over personeelskwesties en de gezagsverhoudingen op de vloot inlieten. Van Rossum zag weer niets in een marine die louter uit torpedo-en onderzeeboten bestond. Hier stuiten we op een opmerkelijk verschil tussen leger en marine, in de zin dat bij Thomson c.s. de strijd tegen het streven naar een sterk veldleger en de strijd tegen de kastengeest van het officierskorps nauw met elkaar waren verweven, omdat zij beide verschijnselen tot hetzelfde kwaad van het militarisme herleidden. Binnen de marine was het verzet tegen het orthodoxe denken niet alleen zwakker maar ook diffuser. Alleen bij Thierens kwamen alle vormen van verzet samen. Maar niet voor lang, want in 1907 hield hij het als marineauteur voor gezien. Hij ging met meer succes over minder aardse zaken als astrologie, theosofie en reïncarnatie publiceren.[75]

De Matrozenbond kon zich niet de luxe veroorloven in hogere sferen te verwijlen, omdat de onvrede onder zijn achterban onverminderd groot was. Terwijl een aantal grieven geheel of gedeeltelijk werd weggenomen, kwamen er andere voor in de plaats. Deze nieuwe strijdpunten waren, ironisch genoeg, mede het gevolg van een toenemende bemoeienis van de overheid met het zedelijk welzijn van de matroos. De confessionele partijen, met

name de ARP, namen daarbij het voortouw. Zij achtten het hun plicht de schepelingen, die in hun ogen in meerderheid een goddeloos leven leidden, moreel te verheffen en met het evangelie in aanraking te brengen. Zij wilden niets minder dan een herkerstening van de vloot. De groeiende politieke invloed van de christelijke partijen resulteerde in een reeks "ethische" maatregelen. Zo werd in 1905, door afschaffing van het "dagelijkse oorlam", de consumptie van jenever aan boord aan banden gelegd. De oud-zeeofficier en christen-drankbestrijder C.W.F. baron Mackay stelde naar aanleiding daarvan tevreden vast: "Onze onderofficieren, korporaals, matrozen, stokers en mariniers zijn dus, zoolang zij aan boord vertoeven en geen gemeenschap met het vaste land kunnen houden, gedwongen onthouders van sterken drank!!!"[76] Meer omstreden was het besluit bij de marine enkele vlootpredikanten aan te stellen. Een aantal auteurs, onder wie Van Rossum, maakte hiertegen bezwaar, omdat zij vreesden dat de komst van deze zielenherders, die tot diverse kerkgenootschappen behoorden, tot religieuze verdeeldheid op de vloot zou leiden.[77] De vrees daarvoor bleek echter ongegrond, al was het maar omdat de christelijke zending weinig vat op de grotendeels onkerkelijke matrozen kreeg.[78]

De Matrozenbond reageerde getergd op deze pogingen tot zedelijke verheffing en bekering. Waar haalde de overheid, die zo weinig oog voor de werkelijke noden van de matrozen had, het recht vandaan te bepalen wat zij in hun particulier leven wel en niet mochten doen! "De heele vaderlijke bezorgdheid kwam op een tijdstip, dat het personeel er minder behoefte aan had dan ooit", schreef A.W. Michels, administrateur van de bond.[79] Deze afwijzende houding betekende niet dat de Matrozenbond zich geen zorgen maakte over het vele drinken en hoerenlopen van de matrozen. Ook de bond probeerde zijn leden over te halen hun gedrag te beteren, mede omdat de veelvuldige vlucht in de jenever hun ervan weerhield voor de ware belangen van het marineproletariaat op te komen.[80] Nu werd een deel van de maatregelen, waaronder de komst van de "marine-dominé", door de meeste schepelingen slechts met een schouderophalen begroet. Dat gold echter niet voor het in 1908 op aandrang van het ARP-Kamerlid L.F. Duymaer van Twist afgekondigde verbod op nachtelijk passagieren. Deze bepaling hield in dat, wanneer een oorlogsschip in een haven in het buitenland of de koloniën lag, de bemanning beneden de rang van officier 's avonds tijdig terug aan boord moest zijn. Daarmee hoopte men het kroeg- en hoerenbezoek in te dammen. De Matrozenbond vond deze "christelijke vrijheidsroof" onaanvaardbaar. Ook onder het scheepsvolk was het misnoegen groot, waardoor de sfeer op de vloot verder verziekte. Omdat de bond met succes een tactiek van passief verzet toepaste, maakte de minister in 1912 de passagiersbeperking ongedaan.[81]

Ook onder officieren was deze maatregel slecht gevallen, omdat daardoor naar hun oordeel de verhoudingen op de vloot nodeloos op scherp waren gesteld. Bovendien ergerden zij zich aan Duymaer van Twist, die in de Tweede Kamer het zedelijke peil in "onze Marine" rampzalig had genoemd. Hij baseerde zich daarbij op cijfers betreffende de hoeveelheid gevallen van geslachtsziekte onder het marinepersoneel.[82] Mede namens zijn collega's trachtte luitenant-ter-zee C.A. Brugman deze aantijging te pareren. In een artikel in *De Nieuwe Courant* schreef hij dat dit soort cijfers alleen voor de zeemacht werden bijgehouden en dat dus nog niet was bewezen dat de matrozen lager stonden dan de rest van de natie. Een krachtig protest tegen Duymaer van Twist was volgens

hem op zijn plaats, temeer daar deze buitenstaander de marine, die toch al aan een slecht imago leed, verder in diskrediet bracht.[83] Ook andere marineauteurs voelden nogal eens de behoefte stelling te nemen tegen het wijdverbreide idee dat de matrozenstand louter uit schooiers en schuinsmarcheerders bestond. In een brochure, getiteld *Een goed woord voor het mindere marine-personeel*, wilde de oud-zeeofficier S.P. L'Honoré Naber de mythe doorprikken dat de scheepsjongens tot de heffe des volks behoorden. Het merendeel van hen, zei hij, was afkomstig van de eerbare werkmansstand.[84]

De marine-ingenieur J.C.S. Schokking liet een ander geluid horen. Evenals bij het leger werd het officierskorps van de zeemacht sterk door liberalen gedomineerd. Na de eeuwwisseling deed een minderheid van officieren die hun maatschappijvisie op een christelijke grondslag baseerden, echter meer en meer van zich spreken.[85] Een mijlpaal in dezen was de oprichting in 1900 van de Nationale Christen Officieren-Vereeniging, die zich ten doel stelde de christelijke beginselen in de krijgsmacht te verspreiden. Schokking maakte deel uit van deze stroming. In een artikel in *De Nieuwe Courant* merkte hij op dat Duymaer van Twist de pijnlijke waarheid had gesproken. Het leefklimaat op de vloot was "ongodistisch". De christelijke levensovertuiging werd er bespot. Volgens Schokking kon de vloot nooit stevig in de samenleving verankerd zijn, als het protestants-christelijke volksdeel zich er niet thuis voelde.[86] In 1912 kwam hij in het *Marineblad* op dit punt terug. De helft van de natie was "Rechts", zo begon hij, wat betekende dat zij vanuit christelijke beginselen wilde leven. Deze goede vaderlanders wilden op dit moment hun zoons niet aan de marine afstaan, aldus Schokking ,"omdat de ouders hun jongens geestelijk niet willen verliezen". Daarom moest de overheid ervoor zorgen dat de christelijke levensbeschouwing aan boord werd gerespecteerd en de gelovige voldoende beschermd. Als aan deze voorwaarden werd voldaan, dan zouden stellig voldoende vrijwilligers bij de marine aanmonsteren. "Het vraagstuk wordt opgelost in den goeden zin en de Marine, die nu helaas in zoo groote mate buiten ons volksleven staat, zal er weer inkomen en in waarheid *nationaal* zijn."[87]

Waarschijnlijk zullen maar weinig zeeofficieren Schokkings artikelen met instemming hebben gelezen. Het merendeel was het eens met de redactie van *De Nieuwe Courant*, die het een illusie noemde te denken dat een puriteinse voogdij over het levensgedrag van de schepelingen de marine populair en nationaal zou maken.[88] Toch wees Schokking wel op een probleem dat door de meeste marineauteurs als ernstig werd ervaren, namelijk de zwakke verankering van de zeemacht in de samenleving. Haar rekruteringsbasis, zo erkende iedereen, was smal. Dat de vloot vrijwel uitsluitend lieden wist te werven uit die lagen van de bevolking die van huis uit ruw in de omgang waren, was nog tot daaraan toe, veel gevaarlijker was het dat deze lieden in meerderheid erg ontvankelijk waren voor de agitatie van de Matrozenbond. "Onze vloot moest en kon oranje zijn", noteerde Thomson in 1912 in *De Telegraaf*, "Zij is vrijwel ....rood."[89] De bond en de marineleiding verkeerden nog altijd op voet van oorlog. De strijd spitste zich steeds meer toe op de eis van wat de bond de democratisering van de vloot noemde. Onder dit aan Thomson ontleende begrip verstond de bond een ontwikkeling naar meer egalitaire verhoudingen. Tevens zou er een systeem van externe (civiele) controle op de gezagsuitoefening binnen de marine moeten komen, terwijl de gedachten ook uitgingen naar een of andere vorm

van medezeggenschap voor het personeel. Vooral over dit laatste punt, dat moeilijk met de militaire noodzaak van een strikte hiërarchie viel te rijmen, bleef de bond overigens, opnieuw in navolging van Thomson, vaag.[90]

Hoe de patstelling te doorbreken? Hoe zou men de schepelingen van de Matrozenbond kunnen losweken en tot een normalisering van de verhoudingen op de vloot kunnen komen? Een kleine schare vooruitstrevende auteurs wreef de marineleiding onder de neus dat zij zelf schuld aan de problemen had. Haar sociaal autisme was er de oorzaak van dat de vloot een omineus rode kleur had gekregen.[91] Deze auteurs drongen dan ook met klem aan op een zorgzamere bejegening van de matroos. Als de officieren het zouden aandurven hun ondergeschikten als zelfstandig denkende individuen te behandelen, dan zou de stemming op de vloot zeker omslaan. Maar of daarmee ook de invloed van het socialisme kon worden teruggedrongen en de Matrozenbond gepacificeerd, dat waagden zij niet met zekerheid te zeggen. Zelfs Thomson, die de eisen van deze bond doorgaans van harte steunde, vroeg zich in een artikel in *De Telegraaf* af of ten aanzien van deze club enige argwaan niet op zijn plaats was. De bond had immers, net als de SDAP, iets tweeslachtigs. Het ene moment bezwoer hij dat hij alleen met wettige middelen streed, het andere moment preekte hij de revolutie en sprak hij van sabotage.[92] Michels reageerde furieus op deze verdachtmaking. De Matrozenbond, zo luidde zijn repliek, was louter uit op lotsverbetering voor de matroos. Hij en zijn medebestuurders hadden hun verbitterde achterban dikwijls van ondoordachte acties afgehouden. Als zij de woede onder het marinepersoneel niet hadden gekanaliseerd, had Nederland, aldus Michels, allang tonelen als op de Russische pantserkruiser Potemkin beleefd. "Men zij dus gewaarschuwd, nu het nog tijd is."[93]

Waar Thomson nog twijfelde, waren de meeste marineauteurs al overtuigd. De Matrozenbond was erop uit de zeemacht als gezagsinstrument te ondermijnen. Deze marionet van de SDAP hield, door steeds nieuwe grieven te bedenken, het lagere marinepersoneel permanent ontevreden. Zij waren eveneens tot de conclusie gekomen dat het onmogelijk zou zijn de matrozen, die zich arbeider waren gaan voelen, nog van hun geloof in het socialisme af te brengen. De vloot was rood, daar viel niets meer aan te doen, althans niet zolang de marine een vrijwilligers-marine was. En met die constatering diende zich dan toch een uitweg uit de malaise aan, een manier om de marine weer gezond te maken en haar een echt nationaal karakter te geven; een manier om zowel de slechte geest van de vloot te verdrijven als de personeelstekorten eindelijk weg te werken; een manier ook die ervoor kon zorgen dat de droomwens van een veel mankracht eisende slagvloot ook vanuit personeelsoogpunt voor verwezenlijking vatbaar zou zijn. Maar ook een manier – en hier wrong de schoen – die van de natie een veel grotere betrokkenheid bij de marine vergde dan zij tot op heden had betoond. Deze manier behelsde niets meer en niets minder dan de omvorming van de zeemacht tot een militie-marine: een marine die, evenals het leger, voor haar personeelsbehoefte grotendeels op de dienstplicht zou steunen. Rond 1912 begon een aantal auteurs de militie-marine als remedie aan te prijzen.[94]

De zeemilitie was beperkt inzetbaar. Om haar bruikbaarheid toch wat te vergroten, waren in 1901 bij de totstandkoming van de nieuwe *Militiewet* enkele wijzigingen aan-

gebracht. De belangrijkste daarvan was dat de zeemiliciens voortaan alleen nog maar werden gerekruteerd uit die jongens die, gelet op het beroep dat zij uitoefenden, "geacht kunnen worden het meest geschikt te zijn ter opleiding voor de hun op te dragen diensten bij de zeemilitie".[95] Andere beperkingen bleven echter van kracht, waaronder de bepaling dat, bijzondere omstandigheden daargelaten, de miliciens niet naar de koloniën mochten worden gestuurd. De korte duur van de eerste oefening maakte een uitzending naar Indië sowieso weinig realistisch. De pleitbezorgers van een militie-marine beseften dan ook dat zij een radicale koerswijziging voorstelden. Maar de nood was hoog, luidde hun rechtvaardiging: de bestaande, met beroepsmatrozen bemande vloot was al enige tijd niet betrouwbaar meer. Het voortbestaan van de zeemacht en daarmee van de koloniën was in het geding.[96] In een lang artikel in het *Algemeen Handelsblad*, bracht een auteur het als volgt onder woorden: "En geheel logisch redeneerende, komt men vanzelf tot de eenige oplossing: de militie-marine (...). Slechts door zulk een ingrijpende reorganisatie is thans de toestand te veranderen. Voor kleine maatregelen is het te laat. En eene spoedige verandering is eene dringende noodzakelijkheid, omdat – de Regeering erkent het zelf – een slechte geest onder het marine-personeel een gevaar is voor den Staat."[97]

Hoeveel steun het idee van een militie-marine onder de zeeofficieren verwierf, bleef onduidelijk. Dat het niet om een bevlieging van een enkeling ging, bleek in 1913 toen de redactie van het *Marineblad* zich, in een voor haar doen ongewoon duidelijke stellingname, onomwonden voor de invoering van een militie-marine uitsprak.[98] Omdat oorlog, schreef zij, een volkszaak was geworden, moest iedere burger een bijdrage aan de krijgsmacht leveren. De weerkracht van de natie diende daarom zowel te land als ter zee op een stelsel van algemene dienstplicht te berusten. De marine had echter verzuimd met haar tijd mee te gaan. Ondanks de grote wervingsproblemen bleef zij vasthouden aan een vloot die grotendeels met vrijwilligers was bevolkt. Dit verzuim was des te erger omdat alleen de invoering van een militie-marine kon garanderen dat er voldoende personeel beschikbaar was voor de slagschepen die volgens de redactie onmisbaar waren om Indië voldoende veiligheid te bieden. Bovendien, schreef zij, had ook de onherstelbaar slechte geest op de vloot "het onlogische der vrijwilligers-marine" aangetoond. De redactie, die van mening was dat de marine jaarlijks tweeduizend miliciens nodig had, wilde de duur van de eerste oefening tot maar liefst drie jaar verlengen. Zij besefte terdege dat daarmee de druk van de dienstplicht op de samenleving sterk zou toenemen, maar zij vond het niet te veel gevraagd "wanneer dan jaarlijks een paar duizend van haar jonge mannen, in de kracht van hun leven, twee jaren in onze prachtige Koloniën moeten gaan door- brengen".[99] Uit een aantal sceptische commentaren op dit redactionele artikel bleek dat lang niet alle zeeofficieren ervan overtuigd waren dat de natie ooit tot een dergelijk offer bereid zou zijn.[100]

De door Colijn gedomineerde staatscommissie, die in 1913 een plan voor een grote slagvloot op tafel legde, deelde die scepsis niet, hoewel zij erkende dat het niet eenvoudig zou zijn de door haar gewenste armada van voldoende goed personeel te voorzien. Voordat de commissie de militie ter sprake bracht, nam zij eerst een andere optie in beschouwing. Sinds 1887 maakte de marine op beperkte schaal gebruik van Indonesische schepelingen. Omdat de ervaringen met deze "inlandsche" bemanningsleden overwegend positief waren,

deed een aantal marineauteurs de suggestie het Indische element op de vloot flink uit te breiden. Gevoed door dit vrijwel onuitputtelijke arbeidsreservoir, zou de zeemacht nooit meer voor personeelstekorten hoeven te vrezen.[101] Andere zeeofficieren voelden hier echter niets voor. Hoewel de "inlander" op de vloot doorgaans goed presteerde, plaatsten zij vraagtekens bij zijn zeemanschap en betrouwbaarheid. Daarnaast hadden zij een nog zwaarder wegend argument, namelijk dat de marine als imperiaal instrument en belangrijkste verbindende schakel tussen de diverse rijksdelen, een bij uitstek nationaal instituut diende te zijn. Juist in Indië moest de marine een zuiver Nederlands karakter hebben.[102] Om deze redenen voelde ook de staatscommissie weinig voor een flinke uitbreiding van het Indische element op de vloot.[103]

Vervolgens kwam de staatscommissie bij de militie uit. Hoewel zij het begrip "militiemarine" niet gebruikte, achtte ook zij het noodzakelijk de te bouwen slagvloot voor een groot deel met dienstplichtigen te bemannen. Zij stelde voor jaarlijks 2.600 zeemiliciens onder de wapenen te roepen en deze jongens voor een periode van 24 maanden in actieve dienst te houden. Van die twee jaar zouden zij dan anderhalf jaar in Indië moeten dienen. Mede op grond van ervaringen in Duitsland, waar een groot aantal dienstplichtigen op de vloot diende, ging de commissie ervan uit dat er onder de Nederlandse jeugd voldoende animo zou zijn om haar diensttijd bij de marine te vervullen. Wie wilde nu niet de kans krijgen iets van de wereld te zien? De overheid moest natuurlijk wel, ter geruststelling van de ouders, in de geestelijke belangen van de miliciens voorzien door op de schepen predikanten en pastoors aan te stellen.[104] Het ambitieuze commissierapport verlangde, met het oog op het grote belang van de koloniën, dus niet alleen in financieel maar ook in personeel opzicht een buitengewone inspanning van de natie. Het parlement moest bereid worden gevonden jaarlijks een grote groep landgenoten voor anderhalf jaar naar de tropen te sturen, iets wat vooralsnog, mede gelet op het grote gezondheidsrisico, onbespreekbaar was. Deze terughoudendheid was onlangs nog tot uitdrukking gekomen in de *Militiewet* van 1912, die de werkelijke diensttijd tot achtenhalve maand beperkt hield, terwijl het jaarcontingent van de zeemilitie nog altijd niet boven de zeshonderd man mocht uitstijgen.[105]

Rambonnet, de opvolger van Colijn als minister van Marine, steunde het vlootplan van de staatscommissie. De personeelsideeën van zijn voorganger nam hij echter niet zomaar over. Colijn had, al vóórdat het commissierapport was verschenen, in de Tweede Kamer de militie-marine de "einduitkomst" genoemd, omdat alleen op deze manier het "vakvereenigingswezen" van de vloot kon worden verdreven. "Legers en vloten van vrijwilligers hebben hun tijd gehad."[106] Zover wilde Rambonnet niet gaan. Hij wilde het vrijwilligerssysteem nog een laatste kans geven en kondigde aan dat hij een proef zou nemen met een kortlopend vrijwillig dienstverband, in de hoop dat zich hiervoor genoeg gegadigden zouden melden. "Slaagt die poging niet, blijkt ook dan nog dat met vrucht de vloot als terrein voor den het gezag ondermijnenden klassenstrijd wordt gekozen", zei hij, "dan zal geen andere keuze dan de militie-marine meer overblijven."[107] Rambonnet trad mede zo behoedzaam op omdat een Kamermeerderheid er vooralsnog niets voor voelde met een dergelijke verzwaring van de dienstplichtlast in te stemmen. Zij was er nog niet van overtuigd dat de vrijwilligersmarine voorgoed had afgedaan. Zo merkte

Duymaer van Twist op – en zijn katholieke collega jhr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck viel hem bij – dat de marine er eerst voor moest zorgen dat ook kandidaat-vrijwilligers uit christelijke gezinnen zich op de vloot welkom konden voelen.[108] Volgens een aantal anonieme marineauteurs was de proef van Rambonnet echter tijdverspilling, omdat het aantrekken van voldoende vrijwilligers onbegonnen werk was. "Dat het tot een militiemarine zal komen is o.i. buiten twijfel", schreef een van hen op 20 januari 1914, "dit ligt nu eenmaal in den loop der dingen". Helaas zou het nog enige tijd duren voordat ook het parlement de onvermijdelijkheid hiervan zou inzien. "Ook dit ligt, helaas, in den loop der dingen."[109]

De zeemacht stond er op één punt beduidend slechter voor dan de landmacht. Het leger had afscheid genomen van de beroepssoldaat, inclusief de remplaçant, en daarmee ook van alle negatieve associaties die deze personeelscategorie aankleefden. Het kon in een ruime mate een beroep doen op de militie, die sinds de invoering van de persoonlijke dienstplicht en de kaderplicht ook in kwalitatief opzicht goed voldeed. De marine profiteerde slechts mondjesmaat van de dienstplicht. In de militiewetten van 1901 en 1912 waren de bepalingen ten aanzien van de zeemilitie weliswaar iets verruimd, maar zij bleef zeer beperkt bruikbaar. Zo was zij niet inzetbaar in de koloniën, waar nota bene het bestaansrecht van de oorlogsvloot lag. Deze handicap zou nog tot daaraan toe zijn geweest, als de marine voldoende vrijwilligers had kunnen werven. Dit was geenszins het geval. In 1893 zei de zeeofficier Land, die lid was van de Tweede Kamer, het als volgt: "gebrek aan personeel is de roode draad in de geschiedenis van de marine tot op den huidigen dag (...)."[110] En ruim twintig jaar later had die constatering nog niets van zijn geldigheid verloren. De marine mocht dan onder de bevolking een zekere – door het roemrijke verleden geïnspireerde – populariteit genieten, voldoende personeel leverde die faam niet op.

Binnen de landmacht werd na 1870 het denken sterk beheerst door het streven naar een volksleger. Een enigszins vergelijkbaar verlangen naar een volksmarine deed zich onder de zeeofficieren niet voor. Het idee dat de marine, evenals het leger, in sociaal opzicht een getrouwe afspiegeling van de natie moest zijn, kreeg nauwelijks enige aanhang. Nu kende dit volkslegerdenken ook een mentale component, die vooral na 1900 sterk in de aandacht kwam te staan. Deze hield in dat de krijgsmacht, wilde zij voeling met de natie houden, in de wijze waarop het gezag werd uitgeoefend, de ontwikkelingen (de evolutie) in de maatschappij diende te volgen. En dit gebod had niet alleen betrekking op het leger maar op ook op de marine, zo probeerde met name Van Rossum, als maritieme tegenhanger van Thomson, zijn publiek duidelijk te maken. De op de vloot heersende anachronistische vrees- en dwangtucht was volgens hem de ware oorzaak van de alsmaar voortwoekerende personeelsmalaise. Vooral het beschamende verschijnsel van de kinderwerving liet naar zijn oordeel zien dat de marine het *ancien régime* nog altijd niet was ontgroeid. Kenmerkend voor dat tijdvak én voor de bestaande praktijk binnen de marine was namelijk dat de dienstneming meer in schijn dan in werkelijkheid een vrijwillig karakter droeg.

Een opmerkelijk verschil tussen land- en zeemacht was dat de laatste krachtig de invloed van het socialisme voelde. Terwijl kritische auteurs van mening waren dat de marineleiding dit onheil door haar autoritaire optreden grotendeels over zichzelf had afgeroepen, had volgens anderen het feit dat de Matrozenbond een grote aanhang onder de schepelingen had verworven, iets onvermijdelijks. Zo ook Colijn, wiens gedachten hierover door Schokking werden verwoord: "Volgens Zijne Excellentie hebben de mannen die als *vrijwilligers* op de vloot dienen een *vak* en zijn ze dus vatbaar voor invloeden, waar menschen die door 't uitoefenen van een vak zich loon zien uitgekeerd aan blootstaan, terwijl de mannen die als *militieplichtigen* op dezelfde vloot dienen geen vak hebben als zoodanig en dus ontoegankelijk zijn voor elke *vak-actie*."[111] Nog gevaarlijker – en eveneens onomkeerbaar – was volgens veel marineauteurs het euvel dat de SDAP de Matrozenbond stevig in haar greep had gekregen en dat zij haar macht over de bond gebruikte om de zeemacht te destabiliseren. De vloot, zo moesten zij tot hun leedwezen erkennen, was rood en onbetrouwbaar geworden.

Een aantal anonieme auteurs, de redactie van het *Marineblad* en de in 1912 ingestelde staatscommissie zag maar één uitweg uit de personeelsmalaise: de vorming van een militie-marine. Ook de zeemacht moest met behulp van de dienstplicht in de maatschappij worden verankerd. Deze oplossing stuitte op veel bezwaren. Zo gaven enkele auteurs lucht aan hun twijfel over de praktische uitvoerbaarheid ervan. Kamerleden van confessionele huize maakten als schot voor de boeg kenbaar het sturen van grote aantallen dienstplichtigen naar Indië onaanvaardbaar te vinden. Ook een vrijwilligersmarine kon volgens hen voldoende "nationaal" zijn en voldoende wervingskracht hebben, als het op de vloot heersende regime maar voldoende menselijk was en ook jongelingen met een vrome levensstijl zich daar thuis konden voelen. Het vermetele voorstel voor een militie-marine, dat inderdaad tot een forse stijging van de dienstplichtlast zou leiden, maakte in het geval van de staatscommissie deel uit van een groter pakket aan drastische aanbevelingen die de marine in staat moest stellen haar taak als bewaker van de Indische brandkast naar behoren te gaan vervullen. De beoogde slagvloot, schreef zij, was zonder een militie-marine niet te verwezenlijken. Het commissierapport las als een oproep aan de natie om ten behoeve van het kostbaar koloniaal bezit boven zichzelf uit te stijgen. Toen Europa zich in augustus 1914 in een oorlog stortte, kwam aan deze plannenmakerij voorlopig een einde. De met miliciens bemande en voor Indië bestemde zeekastelen bleven luchtkastelen. In werkelijkheid moest Nederland zich ter zee zien te redden met een niet al te sterke vloot waarop een hardnekkige vertrouwenscrisis heerste. Het rode spook voer nog altijd mee.

Conclusie

Vergeefs hebben de militaire auteurs gewacht op het vreugdevolle moment waarop zij konden vaststellen dat Nederland beschikte over een weermacht die tegen haar taak, de landsverdediging, was opgewassen. Ondanks de verbeteringen die werden doorgevoerd, bleef de overgrote meerderheid van de officieren van mening dat Nederland te zwak was om zich met veel kans op succes te kunnen verdedigen. Ook de invoering van de persoonlijke dienstplicht in 1898 leidde, anders dan verwacht, niet tot de gewenste doorbraak. Het leger zat ook na de eeuwwisseling in het moeras. Hoop deed echter leven en een aantal auteurs zag in de legerwetten van Colijn, die in 1912 en 1913 in werking traden, een nieuw lichtpunt. Wellicht zou het met de weermacht nu de goede kant opgaan. Vooralsnog was het krijgswezen echter ziek, daarover waren alle militaire deskundigen het eens, hoe verschillend hun remedies voor gezondmaking ook mochten zijn. Zij waren het er ook over eens dat een kwakkelende defensie wees op een slechte relatie tussen volk en leger. Of scherper gezegd, de weerloosheid van het land was volgens hen in de kern te wijten aan het feit dat er onvoldoende samenwerking en onvoldoende vertrouwen tussen volk en leger bestond.

De slechte staat van de defensie was voor steeds weer nieuwe officieren een drijfveer om naar de pen te grijpen, in de hoop dat hun publicitaire inspanningen een keer ten goede teweeg zouden brengen. Zoals zij zelf constateerden, slaagde geen van hen er echter in de burger een juist besef van het dreigende gevaar bij te brengen. Trouwens ook veel officieren leken zich onvoldoende bewust van de ernst van de situatie: hun aandacht ging vooral uit naar de alledaagse dienstbeslommeringen en het draaiend houden van het kazernebedrijf. De oorlog leek ver weg. De militaire auteurs die de noodklok luidden om de natie te waarschuwen voor de ramp die achter de horizon dreigde, maakten – en dit gold vooral de felle alarmisten onder hen – het officierskorps geregeld het verwijt dat het routinematig een krijgsboedel bestuurde die in wezen allang failliet was. Vooral *De Landsverdediging* hekelde het regime van de schone schijn. Ongezouten kritiek van dien aard kwam niet alleen van links, zoals de tirades van Nepveu in het verleden al hadden laten zien. In 1911 beschouwde Snijders het als zijn plicht in de openbaarheid te brengen hoe bedroevend slecht de weermacht er werkelijk voor stond. De aartsconservatieve generaal betichtte de legerleiding ervan dat zij, om de lieve vrede te bewaren, een beleid van pappen en nathouden voerde.

Moedeloosheid of gebrek aan durf speelde wellicht een rol, maar er was een belangrijker reden waarom officieren er doorgaans voor terugdeinsden de natie al te indringend met haar militaire zwakte te confronteren. Zij beseften dat een schrikaanjagend betoog gemakkelijk verlammend kon werken, in de zin dat het de burger zou bevestigen in zijn vermoeden dat het leger nooit sterk genoeg kon zijn en dat het oorlogsbudget weggegooid geld was. En dat terwijl het doel van de militaire voorlichting, zo luidde de les van meester Knoop, juist moest zijn de burger tot daadkracht te bewegen. Als publicist moest de officier een evenwichtskunstenaar zijn; hij moest de burger luid en duidelijk waarschuwen voor het grote gevaar, maar moest hem tegelijkertijd het vertrouwen geven dat het goed mogelijk was dit gevaar af te wenden. De eerste taak van de militaire publicistiek was daarom, zoals herhaaldelijk gezegd, de natie ervan te overtuigen dat Nederland verdedigbaar was, en wel tegen draaglijke lasten. Een rotsvast geloof in die verdedigbaarheid was het fundament waarop de samenwerking tussen volk en leger moest rusten. Daarover waren alle militaire auteurs het eens, zoals zij ook steeds weer zonder uitzondering wezen op de grote defensieve kracht van het met talrijke natuurlijke en kunstmatige waterhindernissen doorsneden Nederlandse terrein. In 1914, aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, was het geloof hierin nog onaangetast. Dit ondanks de toegenomen hevigheid van het artillerievuur.

Een minderheid van het officierskorps, van wie Van Dam van Isselt jr. een uitgesproken representant was, voegde aan het vertoog van de verdedigbaarheid een belangrijke dimensie toe. Wilde de defensieve kracht van de natie tot volle ontplooiing kunnen komen, zo betoogde die minderheid, dan diende de inrichting van het krijgswezen volledig op de volksaard te zijn toegesneden. De strategie, de tactiek, de discipline, de reglementen, het uniform, de militaire voeding: alles moest zuiver nationaal zijn, anders zou het leger een uitheems en gewantrouwd element in de samenleving blijven. Het zwaartepunt van de verdediging moest in het polderland liggen, dat typisch Nederlandse landschap, waar alleen de Nederlandse soldaat zich thuis voelde. In deze vertrouwde omgeving van weilanden, sloten, meren, moerassen en rietlanden zou hij, overeenkomstig zijn individualistische inborst, in klein en los verband de strijd tot het uiterste moeten voeren. Volgens Van Dam toonde het vaderlandse verleden aan dat op de kritieke historische momenten het voortbestaan van Nederland steeds in dat natte terrein, waar buitenlandse legers niet uit de voeten konden, was veiliggesteld. Hij vond het "on-nationaal" dat de weermacht vrijwel nooit in Friesland of Zeeland oefende, maar steeds weer de heidevelden of zelfs het Limburgse heuvelland opzocht.[1]

Van Dam van Isselt stond met beide benen in de nationaal-romantische traditie van militaire auteurs, onder wie zijn eigen vader, die vast overtuigd waren van de onoverwinnelijkheid van het Nederlandse volk, mits het zijn eigenheid niet verloochende. Deze gedachte, die zijn oorsprong vond bij Knoop, deed vooral in de eerste jaren na 1900 – een periode van een krachtig maar ook geforceerd nationaal zelfvertrouwen – weer krachtig opgeld. De vertegenwoordigers van deze traditie, die meenden dat Nederland voor zijn veiligheid volledig van zichzelf afhankelijk kon en moest zijn, hadden een onbegrensd vertrouwen in – of liever een zeer overspannen verwachting van – de morele kracht van de natie. Een extreme wilsinspanning zou er garant voor staan dat Nederland zich een

fysiek sterkere vijand van het lijf kon houden. De nationaal-romantische traditie, die nauw met het gebod van "allen weerbaar" verweven raakte, kenmerkte zich door een afkeer van alles wat buitenlands was. Volgens haar werd het orthodox-militaire denken gecorrumpeerd door de ijdele zucht de grote mogendheden te imiteren. Vooral het streven naar een veldleger moest het daarbij ontgelden. Hoewel dit streven inderdaad dikwijls megalomane trekjes vertoonde en om die reden ook door historici terecht is bekritiseerd, moet men zich wel de vraag stellen of het verdedigingsconcept waarop het veldlegerdenken was gebaseerd, niet realistischer was dan dat van de nationaal-romantici. Dit concept ging er namelijk van uit dat Nederland voor zijn veiligheid mede afhankelijk was van de steun van bondgenoten. Een veldleger, dat los van de linies kon opereren, gold daarbij als het beste middel om een bijdrage aan de oorlogsinspanning van de coalitie te leveren.

Hoe men ook over de orthodox-militaire meerderheid van het officierskorps mocht denken, feit was dat ook zij overtuigd was van de noodzaak van een nauwe band tussen volk en leger. Ook zij erkende de noodzaak van een volksleger, met dien verstande dat zij daaraan de uitleg verbond dat dit leger vooral in sociaal opzicht een getrouwe afspiegeling van de maatschappij moest zijn. Alle klassen en standen, alle godsdienstige gezindten en alle provincies moesten er naar evenredigheid in vertegenwoordigd zijn. Als dat het geval was – en de persoonlijke dienstplicht moest daarvoor zorgen –, hoe kon er dan nog sprake zijn van miskenning of argwaan tussen volk en leger? Minstens zo belangrijk was dat de persoonlijke dienstplicht er ook voor zou zorgen dat het leger in intellectueel opzicht een exacte kopie van de maatschappij zou zijn, zodat uit de jaarlijkse militielichting voortaan meer dan genoeg geschikte kandidaten voor een kaderfunctie konden worden geselecteerd. Een leger moest immers, zo was de les van de Frans-Duitse oorlog, vóór alles intelligent zijn.

Nu was dit slechts één kant van de medaille. De orthodox-militaire meerderheid bleef tegelijkertijd overtuigd van de noodzaak van een aparte status voor het leger, enigszins los van de maatschappij, woonachtig in ommuurde kazernes, waar de burger tot soldaat werd gevormd. Daar alleen, in die afzondering, kon de krijgstucht goed genoeg worden ingeprent. De burger mocht niet denken dat hij zich die specifiek militaire kwaliteit zelf eigen kon maken. Omdat het *einleben* van de discipline een tijdrovend proces was, mocht er beslist niet te veel aan de duur van de eerste oefening worden getornd, ook al betekende dit dat daarmee de weg naar het algemeen maken van de dienstplicht feitelijk werd afgesneden. Gehalte diende voor getal te gaan. Zo luidde in de kern de orthodox-militaire boodschap aan de natie. De nadruk lag daarin op de uniciteit van het leger. Hoe gemilitariseerd de maatschappij ook mocht zijn, hoeveel tucht de jeugd op school en in het ouderlijk huis kreeg ingeprent, hoe enthousiast de burger ook marcheerde, exerceerde, gymnastiek beoefende en zich in het schieten bekwaamde, het kazerneleger was en bleef als zelfstandig opleidingsinstituut onvervangbaar. Een weerbaarheidsman mocht niet denken dat hij een militair was.

Hoewel het naar haar oordeel allemaal sneller had gemoeten en op bepaalde punten ook beter had gekund, kreeg de orthodox-militaire meerderheid uiteindelijk op hoofdlijnen haar zin. De persoonlijke dienstplicht werd in 1898 ingevoerd. Drie jaar later stemde het

parlement in met de introductie van een gematigde versie van het Pruisische volksleger, die in 1912 en 1913 door Colijn op een aantal punten werd verbeterd en aangevuld. Zo werd de kaderplicht tot de officiersrang uitgebreid, een maatregel waarmee de belangrijkste personele verandering die het leger in de periode 1832-1914 onderging, werd afgerond. Vanouds schitterde in de militie het gegoede en doorgaans ook beter geschoolde deel van de jeugd door afwezigheid. Dat was nu eenmaal het effect van de dienstvervanging. Na 1898 moesten de beter gesitueerden eraan geloven, zij het dat er uitgerekend voor hen nog wel mogelijkheden waren, zoals het viermaanderschap en het reservekader, om hun militaire verplichtingen beperkt te houden. De wetten van Colijn zorgden er echter voor dat de sociaal bevoorrechten tot een kaderfunctie met een langere oefentijd konden worden verplicht. Wie in de maatschappij de grootste lusten genoot, zou voortaan in het leger de zwaarste lasten gaan dragen. Omdat tegelijkertijd de keuringseisen werden opgeschroefd, waardoor de betekenis van de loting afnam, kon men met des te meer reden beweren dat de natie, in tegenstelling tot vroeger, nu haar beste zonen aan het leger ter beschikking stelde. Daarmee was de omvorming van het leger tot een eersterangs staatsinstelling voltooid.

Met de vernieuwing van het legerstelsel verwierf ook in Nederland het leger een monopolie op militaire vorming en oefening. In het opdoeken van de door militaire amateurs aangevoerde schutterijen lag het oordeel besloten dat alleen beroepsofficieren voldoende kennis van de oorlog bezaten om hun landgenoten op verantwoorde wijze naar het slagveld te leiden. Zij hadden, kon men zeggen, hun professie van kwakzalvers gezuiverd. Dat was echter niet het complete verhaal, want een ander kenmerk van het volksleger was nu juist dat een deel van de aanvoering en zelfs van de opleiding van de troepen bij het militie- en reservekader kwam te liggen. Het beroepskader moest accepteren dat de graden en rangen die het zelf pas na meestal langdurig ploeteren wist te bereiken, op steeds grotere schaal ook toegankelijk werden voor burgers voor wie het uniform slechts een tijdelijke aankleding was. Mede in verband met deze ook in kwalitatief opzicht alsmaar groter wordende inbreng van de militiecomponent vond kapitein W.J.J. Hasselbach het niet juist de Nederlandse weermacht nog langer als een kaderleger te typeren. Hij bedacht daarvoor een nieuwe naam, en wel die van kader-militieleger. Daarmee gaf hij aan dat het leger behalve Pruisische ook Zwitserse trekken bezat. Kenmerkend voor deze Nederlandse mengvorm was dat in vergelijking met omliggende landen, waaronder België, de eerste oefening van tamelijk korte duur was.[2] Hoewel niet iedereen gelukkig was met de benaming van Hasselbach, raakte zij snel ingeburgerd.[3]

De invoering van het gematigde Pruisische legerstelsel verliep niet zonder slag of stoot. Er lag tot op het laatst een meer burgerlijk alternatief op de loer. Sinds 1891 ging de grootste dreiging niet meer uit van het tweeledige stelsel, al had dit in de persoon van Van Dam van Isselt jr. nog een enthousiast verdediger. In de jaren negentig ontpopte het Zwitserse stelsel ofwel het militieleger met algemene dienstplicht zich als de gevaarlijkste concurrent van de militaire orthodoxie. Een belangrijke consequentie van deze wisseling van vijand was dat vanaf dat moment de persoonlijke dienstplicht niet langer de meest omstreden kwestie was. Ook het Zwitserse model baseerde zich immers op dit beginsel. Het grote strijdpunt werd nu de duur van de eerste oefening. Vooral rond de

eeuwwisseling was het dispuut hierover heftig. Het orthodox-militaire kamp verdedigde met klem de stelling dat de invoering van de persoonlijke dienstplicht niet met een verkorting van die eerste oefentijd gepaard mocht gaan, hoe verleidelijk die concessie aan de kiezer ook was. Gebeurde dit onverhoopt toch en werd te veel met de discipline gesjoemeld, dan zou de afschaffing van de dienstvervanging op een pyrrusoverwinning uitdraaien. Denkbeeldig was dit gevaar zeker niet, mede omdat men het Zwitserse model, in tegenstelling tot het fundamenteel anders georganiseerde tweeledige stelsel, stap voor stap uit het Pruisische model kon laten evolueren. Precies zoals Thomson het wilde.

Het weinige positieve dat men vanuit orthodox-militair oogpunt over de promotors van het Zwitserse model kon zeggen, was dat zij voorstanders waren van een militair monopolie voor het leger. Zij hadden daarvoor overigens redenen die men bezwaarlijk orthodox-militair kon noemen. De belangrijkste daarvan was dat de twee delen waaruit het tweeledige stelsel was opgebouwd, naar hun mening per definitie zo vijandig tegenover elkaar stonden dat zij nimmer tot een hechte samenwerking in staat zouden zijn. Zie maar eens, zeiden zij, met welk een minachting de doorsnee beroepsofficier over de schutterij had gesproken. Naar hun oordeel was bij het tweeledige stelsel het wantrouwen tussen leger en volk als het ware in de strijdkrachten geïncorporeerd, terwijl het er juist om ging dat wantrouwen te overwinnen. En dat laatste zou nooit lukken, zolang er een kaderleger, hoe klein van omvang ook, bleef bestaan, omdat de militaristische geest daarin zou blijven voortwoekeren. Daarom wilden Thomson en zijn Nieuwe Richting, in plaats van een burgermacht tegenover het leger te plaatsen, het leger zelf in verregaande mate verburgerlijken.

Ondanks dit verschil vertoonde het "democratische volksleger" van Thomson grote overeenkomsten met het tweeledige stelsel. Vandaar dat iemand als Seyffardt zich gemakkelijk van het ene naar het andere stelsel kon bewegen. Zo zouden beide legervormen een louter defensief ingestelde strijdmacht genereren die geen bedreiging voor de buurlanden vormde. Wat de twee ook met elkaar gemeen hadden, was dat zij op een voor de bevolking draaglijke wijze invulling gaven aan het gebod van "allen weerbaar". Met dit gebod werd de volkslegergedachte tot in haar uiterste consequentie doorgetrokken. Om in tijd van nood als natie te kunnen overleven, was het noodzakelijk de volkskracht volledig te mobiliseren, hetgeen inhield, zo heette het, dat in beginsel de gehele mannelijke bevolking militair moest worden geoefend. Het "allen weerbaar" werd niet alleen ingegeven door de mathematische overweging dat een klein land zijn numerieke inferioriteit zoveel mogelijk moest compenseren, maar ook – en in nog sterkere mate – door de morele overtuiging dat, wanneer het vaderland werd bedreigd, niemand lijdzaam mocht toezien. Als de last van de verdediging door slechts een deel van de burgers werd gedragen, zouden de eensgezindheid en daarmee de wilskracht van de natie worden ondermijnd. Daarom gold het vooral binnen de Volksweerbaarheid krachtig beleden gebod van "allen weerbaar" in de eerste plaats als een moreel imperatief. Niemand mocht verzaken.

Zelfs de fanatiekste volksweerbaarheidsman begreep dat het "allen weerbaar" niet kon betekenen dat in letterlijke zin de gehele natie, inclusief vrouwen, kinderen en ouden van dagen, naar de wapens moest grijpen om de vijand te verjagen. Deze verplichting beperkte zich tot de mannelijke jeugd, waarin naar veler overtuiging de kracht van de

natie school. Alle jongelieden moesten in beginsel, mede uit het oogpunt van billijkheid, een militaire training doorlopen. Om ervoor te zorgen dat een op basis van deze algemene dienst- of oefenplicht gevormde strijdmacht niet onhandelbaar groot werd, kon men de totale lengte van de diensttijd beperkt houden. Het feit dat het vechtwerk aan de mannelijke jeugd werd overgelaten, hield niet in dat het "allen weerbaar" louter op haar betrekking had. Om te kunnen overleven diende de natie immers op alle terreinen van het menselijk handelen een opperste weerbaarheid aan de dag te leggen, op economisch vlak net zo goed als op cultureel vlak. In een werkelijk weerbare maatschappij zou de scheidslijn tussen volk en leger vrijwel volledig zijn uitgewist. Het civiele en militaire element zouden ineensmelten en de vrucht van deze vereniging zou zijn de weerbare burger: een manhaftige nazaat van de geuzen van weleer en een stoere neef van de dappere Boeren. Het vertoog van "allen weerbaar" had al met al iets dubbels of zelfs – volgens zijn tegenstanders – iets verraderlijks, omdat het enerzijds een opperste weerbaarheid predikte maar anderzijds suggereerde dat de landsverdediging veel doelmatiger en dus goedkoper kon worden georganiseerd. Deze belofte van een beter leger voor minder geld was sinds de dagen van Oud-Soldaat een vast bestanddeel van de liberaal-militaire kritiek.

De Nieuwe Richting, die *De Militaire Gids* als huisorgaan had, beschouwde zich als de opvolger van de oppositiegroep die in de jaren zestig via *De Nieuwe (Militaire) Spectator* de strijd met de verouderde militaire mentaliteit had aangebonden. Vooral onder druk van deze kritische officieren was er in dat decennium, aldus *De Militaire Gids*, "een opgewekt streven naar verbeteringen, met een Hollandsche tint in ons weermachtsysteem nawijsbaar".[4] Helaas, zo ging het blad verder, brak in 1870 de Frans-Duitse oorlog uit, met als gevolg dat het Nederlandse officierskorps verduitste. Het werd vergiftigd met ideeën van vreemde bodem, waardoor de vernieuwingsbeweging tot stilstand kwam. De stagnatie bleek hardnekkig. Pas ruim dertig jaar later was er, zo oordeelde de Nieuwe Richting over haar eigen rol, onder de officieren eindelijk weer een jonge garde opgestaan die een hervorming in nationale zin wilde bewerkstelligen. Haar grote vijand was de op een diepzittend wantrouwen jegens de burgerij gestoelde kastengeest, waarvan het in mentaal opzicht sterk van de maatschappij geïsoleerde beroepskader nog altijd bevangen was. Het leger mocht dan vooral sinds 1898 in sociaal opzicht van karakter zijn veranderd, in psychisch opzicht was volgens Thomson c.s. alles bij het oude gebleven. In de geest was de weermacht nog een staand leger. Ram maakte daarom bezwaar tegen het gebruik van het begrip kader-militieleger, want dat suggereerde ten onrechte een ontwikkeling in Zwitserse richting. Het introverte beroepskader domineerde nog altijd het leger, zei hij, en zolang dat het geval was, kon van vooruitgang geen sprake zijn.[5]

Met de Nieuwe Richting trad er een groep officieren naar voren die, evenals de opposanten van de jaren zestig, beweerde dat het gebrek aan vertrouwen en samenwerking tussen volk en leger volledig of in ieder geval grotendeels aan het officierskorps te wijten was. Dit korps, zo luidde de aantijging, wilde maar niet begrijpen dat zijn autoritaire inborst steeds meer op gespannen voet kwam te staan met de in de maatschappij levende opvattingen over gezagsuitoefening. Evenmin besefte het dat het op dwang en vrees voor straf gebaseerde drilsysteem niet voldeed aan de eisen van zelfstandig denken en handelen

die de oorlog tegenwoordig aan de militair stelde. Thomson en Ram wekten overigens ten onrechte de indruk dat het officierskorps van 1870 tot aan de opkomst van de Nieuwe Richting niet aan zelfkritiek en introspectie zou hebben gedaan. Daarmee miskenden zij vooral de oppositierol van *De Landsverdediging*. Wel was het zo dat er, zolang de dienstvervanging het militaire debat domineerde, onder officieren grote aarzeling bestond de vuile militaire was buiten te hangen. Hierin trad echter begin jaren negentig verandering op, toen het geloof in de persoonlijke dienstplicht als panacee aan kracht inboette. In dat decennium schoof *De Landsverdediging* de schuld voor de slechte verhouding tussen volk en leger grotendeels in de schoenen van het officierskorps. De Nieuwe Richting blies deze strijd tegen het militaire exclusivisme vervolgens nieuw leven in. Omdat volk en leger inmiddels in *sociaal* opzicht elkaars evenbeeld waren geworden, moest het streven volgens haar nu zijn, volk en leger ook in *mentaal* opzicht tot elkaars gelijken te maken. Was in de sociale fase van de strijd de (gegoede) burger het grote obstakel, nu was dat de (introverte) officier.

Het ideaal van Thomson en zijn geestverwanten was het "democratische volksleger", waarin het gezag op het beginsel van 'gehoorzaamheid uit begrip' zou worden gebaseerd; een leger waarin voor het "aristocratische" en niet van zijn militaristische myopie te genezen beroepskader geen plaats meer was. Zij stelden de beroepsofficier voor als een onverbeterlijke reactionair die zijn ziel aan het onderdrukkende kazerneregime met zijn geestdodende discipline had verpand. Hoewel het beeld dat zij opriepen – wellicht ware het beter te spreken van een karikatuur –, zeker niet volledig uit de lucht was gegrepen, was het eenzijdig en overtrokken. Door te suggereren dat de overgrote meerderheid van het officierskorps nog steeds à la Nepveu een van de maatschappij afgezonderd staand leger nastreefde, miskenden zij de mentale ontwikkeling die dit korps, juist onder invloed van het Duitse voorbeeld, sinds 1870 had doorgemaakt. Die meerderheid was zich er namelijk terdege van bewust dat haar keuze voor het Pruisische legermodel de noodzaak van een hechte band tussen leger en volk impliceerde. De liberaal-militaire denkbeelden die vóór 1870 slechts door een kleine progressieve minderheid – de mannen van *De Nieuwe (Militaire) Spectator* – waren verkondigd, werden na dat jaar binnen het officierskorps gemeengoed. Het overkoepelende idee was simpelweg dat de burger zo nauw mogelijk bij het krijgswezen moest worden betrokken; een idee dat zich moeilijk met kastengeest liet rijmen.

Waar de Nieuwe Richting rechtlijnigheid signaleerde, heerste in werkelijkheid ambivalentie. De meerderheid van het officierskorps was ervan overtuigd dat het leger diep en stevig in de samenleving moest zijn verankerd, opdat het zich rijkelijk door de volkskracht kon laten voeden. Isolement betekende zwakte. Talloze malen deden militaire auteurs in hun geschriften een oproep aan de burgerij zich over de armee en haar militairen te ontfermen en meer kennis over het krijgswezen op te doen. De weermacht diende een volwaardig onderdeel van het staatsapparaat te zijn, dat evenals andere sectoren van de overheid aan wetgeving en parlementaire zeggenschap moest worden onderworpen. Zij behoorde, zo schreven die auteurs, thuis in het publieke domein, waar het volle licht van de openbaarheid haar kon beschijnen. De doorsnee officier besefte dat hij, om geen wantrouwen jegens zijn persoon te wekken, burger onder de burgers moest zijn en

gevoelens van verhevenheid moest afschudden of op zijn minst niet al te nadrukkelijk moest etaleren. Hij moest één zijn met de natie. Volgens *De Militaire Spectator*, het blad dat doorgaans de mening van de orthodox-militaire meerderheid verkondigde, behoorden aan de beroepsofficier in beginsel dezelfde rechten en plichten toe als aan ieder ander staatsburger. Zoals men in de bijdragen van De Petit alias Sprokkelaar kon lezen, was de Nederlandse officier zeer gesteld op de burgerlijke vrijheden die ook hem ten deel vielen. De Duitse collega's, die in een veel strakker keurslijf gevangen zaten, waren dan ook niet te benijden.

Anderzijds was de militaire meerderheid van het officierskorps ervan overtuigd dat de officier zich, ondanks de noodzaak en wens tot verburgerlijking, gelet op zijn bijzondere taak ook in hoge mate militair moest blijven voelen en een eigen plichtsbesef en eergevoel moest koesteren. Er heersten twee zielen in zijn borst, met alle spanningen van dien. Het probleem was dat een te zwaar accent op de burgerlijke identiteit van de officier, te zeer afbreuk aan zijn functioneren op het slagveld zou doen, terwijl een te zwaar accent op zijn militaire identiteit, bij zijn medeburgers op onbegrip zou stuiten, hetgeen de relatie tussen volk en leger zou verstoren. De discussie over het duel was tekenend voor dit dilemma. Daarbij was met name Thomson zeer resoluut in zijn afwijzing van ieder idee van een aparte militaire eer; volgens hem was het allemaal donquichotterie. Het merendeel van de officieren dacht daar anders over. Menig militair auteur schetste het beeld van de lijdende officier, wiens eergevoel en offervaardigheid door zijn prozaïsche medeburger niet op waarde werden geschat. Een burger was naar hun oordeel niet in staat de militaire wereld voldoende te doorgronden. Onbegrepen zijn was, anders gezegd, het lot van de krijgsman. Wat dat betrof kende de civiel-militaire verbroedering, die aan de volkslegergedachte ten grondslag lag, haar grenzen.

Een opmerkelijke ontwikkeling in de hierboven geschetste ambivalentie was dat sinds de jaren negentig de wens tot afzondering sterk op de voorgrond trad, terwijl in de periode daarvóór de wens tot integratie het dominante sentiment was geweest. De verklaring hiervoor was dat de meerderheid van het officierskorps vanaf die jaren zich meer en meer gedwongen zag de militaire eigenheid ofwel het anders zijn van het leger te verdedigen tegen Seyffardt, tegen de voorstanders van een verkorting van de duur van de eerste oefening, tegen de al te enthousiaste aanhangers van het vooroefeninstituut en het reservekader, tegen Volkweerbaarheid en tegen de Nieuwe Richting en haar (links-)liberale en vrijzinnig-democratische geestverwanten. De inzet van de strijd was hoog. Het ging om niets minder dan het behoud van het kostbaarste bezit van het leger: de krijgstucht. De burger moest begrijpen en aanvaarden, zo luidde de orthodox-militaire boodschap, dat het er in het leger wezenlijk anders aan toe moest gaan dan in de vrije samenleving. Een volksleger mocht geen burgerlijk leger worden. Nu in de vanouds ambivalente houding het accent op afzondering – op de noodzaak van discipline en autoritaire gezagsverhoudingen – was komen te liggen, kreeg het officierskorps een sterk conservatieve uitstraling. Had dit korps eerst gestreden *voor* iets, namelijk de persoonlijke dienstplicht met de daarbij horende verlichte volkslegerretoriek, vanaf de jaren negentig streed het *tegen* iets, namelijk het verlies van de krijgstucht met de daarbij weer krachtig naar boven komende argwaan jegens de burger en de politiek. Deze ontwikkeling werd ook pregnant zichtbaar

in de verandering van appreciatie van het Pruisische legermodel. Gold het in de jaren zeventig als vrijzinnig want sociaal rechtvaardig, na 1900 gold het als autoritair en conservatief.

De vragen hoe groot het aparte militaire domein moest zijn en hoe hermetisch het van de buitenwereld moest zijn afgesloten, vielen in abstracto niet te beantwoorden. In de militaire publicistiek treffen we in ieder geval geen algemene beschouwingen aan waarin werd gepoogd de contouren van dit domein in één blik te vangen. Wel was het zo dat bij tal van onderwerpen die aan de orde kwamen, zich steeds de meer concrete vraag opdrong in hoeverre er voor het leger aparte waarden, regels en instituties moesten bestaan. De discussies over het militair onderwijs en de militaire rechtspraak werden erdoor beheerst, terwijl dat eveneens gold voor de vele, soms futiele zaken over het uiterlijke voorkomen van de militair, zoals de vraag of het voor een officier in uniform gepast was met een paraplu over straat te gaan. Steeds wanneer er een facet van dit vraagstuk aan de orde kwam, botsten de meningen. De overtuiging dat het behoud van de krijgstucht een specifiek militaire regeling vereiste, stond daarbij haaks op de overtuiging dat het accentueren van de eigenheid van de militair tot onbegrip en argwaan aanleiding gaf. De uitkomst van deze op vele fronten gevoerde debatten was niet eenduidig, mede omdat daarop steevast ook andersoortige argumenten van invloed waren. In algemene zin kan men echter wel concluderen dat het leger in de periode van 1832-1914 een proces van verburgerlijking doormaakte. Het militaire domein kromp ineen en werd tegelijkertijd transparanter. De ontwikkelingen op het gebied van de militaire rechtspraak zijn daarvan een goed voorbeeld.

De ommuurde kazerne was zowel belichaming als symbool van de militaire eigenheid. De Nieuwe Richting maakte deze afgescheiden leefgemeenschap tot doelwit in de door haar geëntameerde militaire meningenstrijd. Oppervlakkig gezien leek het bij de controverse tussen het Pruisische en Zwitserse legermodel om een financieel-organisatorisch vraagstuk te gaan waarbij men, gelet op de geldelijke krapte, moest kiezen tussen een stelsel met een beperkt contingent en een verhoudingsgewijs lange diensttijd en eersteoefentijd of een stelsel op basis van algemene dienstplicht met een korte diensttijd en een zeer beperkte duur van de eerste oefening; ofwel een keuze tussen kwaliteit of kwantiteit. In de kern ging het echter om de vraag of de maatschappij baat had bij een apart militair domein, waar een beroepskader de miliciens een aparte militaire mentaliteit inprentte. Thomson had dan ook gelijk toen hij stelde dat het verschil tussen beide legermodellen vooral psychisch van karakter was. Het was een strijd om de aard van de krijgstucht. Thomsons opponenten wezen een algemene dienst- en oefenplicht niet van de hand omdat zij erop tegen waren dat alle burgers een actieve bijdrage aan de landsverdediging zouden leveren. Zij realiseerden zich dat, wanneer de loting werd afgeschaft en iedere jaarklasse voortaan volledig onder de wapenen werd geroepen, dit zou betekenen dat, om het krijgsapparaat betaalbaar te houden, van een langdurig verblijf in de kazerne geen sprake meer kon zijn, terwijl het beroepskader diende te worden afgeslankt.

Hoewel zij het zelf zo niet hebben geformuleerd, koesterden de meeste officieren een in hun ogen gezonde argwaan jegens hun medeburgers. Omdat het naar hun oordeel

tegen de menselijke natuur inging zich, al was het maar tijdelijk, van zijn persoonlijke vrijheid te laten beroven, moest de dienstplicht op dwang zijn gebaseerd. Ten opzichte van het idee van vrijwillige oefening, gestoeld op de vaderlandsliefde van de burger, stonden zij sceptisch, terwijl ook het idee van verplichte oefening buiten het leger hun als te vrijblijvend voorkwam: soldaatje spelen op het dorps- of stadsplein leverde slechts een slap krijgstuchtsurrogaat op. De magere resultaten van bijvoorbeeld het VMO toonden dat aan. Een gewapende burger zou, zeiden zij, best een trefzeker schutter kunnen zijn, terwijl evenmin viel uit te sluiten dat hij dapper was, maar het was niet mogelijk hem buiten de kazerne absolute gehoorzaamheid in te prenten. Daarvoor stond de militaire discipline te zeer op gespannen voet met de vrijheid die men in de burgermaatschappij genoot. De voorstanders van het "allen weerbaar" maakten de gevaarlijke fout de dienstplicht als een integraal onderdeel van de burgerlijke opvoeding te zien, terwijl het in de kern om iets wezenlijk anders ging. De milicien die voor zijn nummer opkwam, diende een proces van gedeeltelijke 'ontburgerlijking' te ondergaan, wilde men hem tot een goed militair kunnen vormen, aldus de heersende opinie in het officierskorps.

De voorstanders van het "allen weerbaar" betoogden daarentegen dat er geen principieel verschil tussen de maatschappelijke en militaire vorming van de jeugd bestond. "In de opvoeding der jongelingschap", schreef *Allen Weerbaar*, "is de militaire opvoeding een voorname, belangrijke schakel van de keten, gesmeed uit een en hetzelfde metaal."[6] De mentale eigenschappen waarop de kracht van een leger was gebaseerd, zoals zelfverloochening, moed, offervaardigheid en tucht, waren volgens dit blad niet typisch militair, maar konden evengoed in civiele kring – in het gezin en op school – worden aangeleerd. Sterker nog, deze deugden moesten de jeugd al van kindsbeen af worden bijgebracht, wilde de natie zich in alle opzichten als een weerbaar collectief kunnen manifesteren. En, zeiden zij keer op keer, alleen een sterk volk kon een sterk leger voortbrengen. Met het oog op de noodzaak de samenleving als geheel tot een strijdbare eenheid te smeden, pleitten veel aanhangers van Volksweerbaarheid tevens voor een disciplinering van de natie. De opvoeding van de jeugd moest in hun ogen node een meer Spartaans karakter krijgen. Zij streefden, anders gezegd, niet alleen naar een verburgerlijking van het leger maar ook tot op zekere hoogte naar een militarisering van de maatschappij, of beter nog, naar een fusie van het civiele en militaire ressort tot één ondeelbaar geheel. Dat nu vonden de meeste officieren een riskant idee: de krijgstucht zou stellig het kind van de rekening zijn. En daarom werd Volksweerbaarheid, hoewel zij als geen andere vereniging een grenzeloos enthousiasme voor de landsverdediging aan de dag legde, uitgerekend door het officierskorps sterk gewantrouwd.

De protagonisten van het "allen weerbaar" slaagden er niet in voor hun ideaal een breed draagvlak te creëren. Het wilde hun anders gezegd niet lukken buiten het leger een stevig fundament voor het nationale weervermogen te leggen. Volksweerbaarheid werd geen massabeweging. Haar oproep aan de natie spontaan zonder aansturing van bovenaf weerbaar te worden, kreeg niet genoeg respons. De pogingen om, in vervolg op de campagne tegen de dienstvervanging, een soortgelijke morele kruistocht tegen de loting (dat "wrede kansspel") op touw te zetten, sloegen niet aan. Er bleek in het parlement en in de maatschappij als geheel vooralsnog te weinig steun voor een volksleger op basis

van een algemene dienst-of oefenplicht, waarbij de scheidslijn tussen natie en weermacht vrijwel volledig zou wegvallen. Er was, anders gezegd, onder de bevolking een gebrek aan animo de zorg voor de landsverdediging tot een integraal deel van het burgerleven te maken. Men delegeerde deze taak liever aan een apart leger, dat in de gelegenheid werd gesteld een door het blinde lot bepaald deel van de jeugd tijdelijk in de gelederen op te nemen. Seyffardt en na hem Thomson moesten dan ook toegeven dat het Nederlandse volk nog niet rijp was voor de vorming van een militieleger, dat voor zijn succes van een actieve medewerking van de natie afhankelijk was. Maar, riposteerden zij, die onwelwillendheid was vooral aan de eenkennige houding van het officierskorps te wijten. Niet ten onrechte wezen zij erop dat dit korps weinig ruimhartig aan de pogingen om buiten de kazerne tot weerbaarmaking te komen had meegewerkt, waardoor de toch al geringe geestdrift onder de bevolking nog verder terugliep. Vergeefs probeerden zij deze vicieuze cirkel te doorbreken.

Mede omdat het maatschappelijke enthousiasme voor een actieve bijdrage aan de defensie tekort schoot, kreeg Nederland een Pruisisch legerstelsel, dat van een duidelijke arbeidsverdeling tussen volk en weermacht bleef uitgaan. De consequentie daarvan was wel dat dit leger, waarvan het officierskorps in een haat-liefdeverhouding tot het vrije burgerleven stond, binnen de natie een afgescheiden en enigszins excentrieke instelling bleef. Bij een deel van de bevolking, vooral links-liberalen en socialisten, riep dit door het beroepskader gedomineerde leger argwaan en afkeer op. De beroepsofficier gold in het kamp van de SDAP als de lijfwacht van de kapitalist en daarmee als de vijand van het proletariaat. De opkomst van het socialisme hielp trouwens mede verklaren waarom het Pruisische stelsel de voorkeur van een meerderheid in het parlement genoot. De angst voor revolutie was met name voor de ARP en haar voorman Kuyper een belangrijke reden om, na een lange flirt met het Zwitserse stelsel, uiteindelijk voor het gedisciplineerde en autoritaire kazerneleger te kiezen. Dat was tijdens de spoorwegstaking van 1903 immers een betrouwbaar instrument gebleken. Omdat vóór alles moest worden voorkomen dat dit leger door het rode virus besmet zou raken, had het officierskorps een argument temeer in handen om voor het behoud van het aparte militaire domein te pleiten. De officier zag zijn taak als opvoeder van de milicien – een taak die hij zichzelf had opgelegd – steeds meer in het licht van de noodzaak het socialisme te bestrijden.

Voordat de omgang van het officierskorps met het socialisme nader aan bod komt, eerst kort iets over zijn houding jegens de overige politiek-maatschappelijke stromingen. Toen het liberalisme in de jaren veertig in Nederland tot een factor van betekenis uitgroeide, sloot een deel van de officieren zich hierbij aan. Aanvankelijk ging het om een kleine groep binnen een conservatief-monarchaal bolwerk, maar na 1870 begon het merendeel van de officieren het liberale gedachtegoed te onderschrijven. Het feit dat het liberalisme een positievere kijk op de rol van de staat ontwikkelde en ook meer begrip voor de noodzaak van gemeenschapszin kreeg, droeg ertoe bij dat het officierskorps zich in het liberale kamp thuis ging voelen. Bovendien was de liberale partij, met uitzondering van haar linkervleugel, steeds meer het belang van de monarchie als samenbindende kracht gaan inzien. Tussen Oranjeliefde en nationalisme zag zij niet langer, zoals voorheen, een tegenstelling: deze noties waren volledig in elkaar opgegaan. Dit gebeurde overigens

– en dat was geen toeval –, nadat de koning goeddeels van zijn staatkundige invloed was beroofd en in zijn veranderde positie had berust. Dat aanhankelijkheid aan het Oranjehuis als symbool van nationale eenheid een belangrijk onderdeel werd van de identiteit van de liberale staat, zoals die in tweede helft van de negentiende eeuw vorm kreeg, voorkwam dat het officierskorps, waarvan de leden zich vaak nog als de dienaren van de vorst beschouwden, met een loyaliteitsconflict werd geconfronteerd. Hoe anders was bijvoorbeeld de situatie in het Frankrijk van de Derde Republiek, waar een groot aantal officieren zijn afkeer van de bestaande staatsvorm niet onder stoelen of banken stak.

De houding van het officierskorps jegens wat men wel de "kerkelijke partijen" noemde was minder eenduidig. Het streven van de aanvoerders van zowel het orthodox-protestantse als katholieke volksdeel om hun achterban in eigen verbanden te organiseren en te emanciperen, werd in de militaire literatuur met argwaan begroet. Het merendeel van de militaire auteurs deelde de liberale vrees dat dit streven de eenheid van de natie en, in het geval van de militaire tehuizen en de R.K. verenigingen, ook de eenheid van de krijgsmacht zou aantasten. Bemoeienis van buitenaf met vooral het zedelijke welzijn van de soldaat werd niet erg op prijs gesteld. Toch ontstond er geleidelijk ook waardering voor deze organisaties op confessionele grondslag, zeker toen zij zich als betrouwbare bondgenoten in de strijd tegen het socialisme lieten gelden. Bovendien was er vanaf het prille begin een kleine maar groeiende minderheid binnen het officierskorps die zich nadrukkelijk als christelijk of katholiek manifesteerde en haar godsdienstige overtuiging openlijk tot richtsnoer van haar politiek en maatschappelijk handelen maakte. Zo richtte een twaalftal officieren in 1900 de Nationale Christen Officieren-Vereeniging op, een als interconfessioneel bedoelde maar uiteindelijk strikt protestants gebleven vereniging, die zich ten doel stelde de krijgsmacht voor Christus te veroveren.[7] Een katholieke tegenhanger zou enige tijd later volgen. Reeds vóór 1914 was duidelijk dat het proces van verzuiling het officierskorps niet ongemoeid zou laten.

Tussen het officierskorps en de socialisten (plus allerlei andere groeperingen die republikeins en revolutionair waren) deden zich een dergelijke toenadering en wederzijdse doordringing niet voor. Van beide kanten was er louter sprake van vijandigheid. Er was geen officier die zich, al dan niet onder pseudoniem, als een aanhanger van het socialisme bekend maakte. Een dergelijke stellingname zou door zijn collega's ook niet zijn getolereerd, omdat het zou zijn opgevat als een overlopen naar de binnenlandse vijand. Terwijl het officierskorps een gesloten front vormde, bleek vooral binnen de zeemacht een aanzienlijk percentage van het lagere beroepspersoneel wel vatbaar voor de "roode" boodschap en ook een deel van de miliciens voelde zich ertoe aangetrokken. Wat dat betreft was de krijgsmacht een goede afspiegeling van de maatschappij. De marine- en landmachtleiding, die iedere uiting van socialistische gezindheid als een groot gevaar beschouwden, voerden een beleid van meestentijds harde en botte repressie. Slechts een kleine links-liberale minderheid binnen het officierskorps pleitte nu en dan voor een meer begripvolle bejegening van militairen met socialistische sympathieën. De officier moest goed in de actuele maatschappelijke vraagstukken van de dag zijn ingewijd, schreef Ruitenbach, opdat hij ten volle zou begrijpen waarom zijn ondergeschikten dachten zoals zij dachten. Deze oproep sloot aan bij de links-liberale overtuiging dat de klassenstrijd door een scala

van sociaal-politieke hervormingen, waarvan de vorming van een "democratisch volksleger" er één was, diende te worden bezworen.

Voor Ruitenbach en zijn geestverwanten van de Nieuwe Richting was de van ieder tactisch inzicht gespeende houding ten opzichte van het socialisme deel van een groter probleem, namelijk het mentale isolement waarin het officierskorps verkeerde. De meerderheid van dit korps, die in de geest sterk verduitst zou zijn, hield er volgens hen, vooral als het ging om de wijze waarop het gezag werd uitgeoefend, opvattingen op na die niet met de Nederlandse volksaard strookten. Naarmate in de samenleving steeds meer democratische en egalitaire verhoudingen gingen heersen, werd het contrast met het starre autoritair-militaire gezagsbegrip alleen maar groter. Wanneer die mentale kloof niet werd gedicht zou de burger het leger met afkeer, wantrouwen en onbegrip blijven bezien. Ducimus ofwel Ruitenbach gaf dit probleem in de verhouding tussen volk en leger nog eenmaal kernachtig weer: "Ons volk – over een ander spreken we hier niet – heeft, naast zijn liefde voor, ook eene zuivere opvatting van zijn vrijheid en plicht, en eischt, dat zijn zonen, zij mogen bestemd zijn het moederland te beschermen of de koloniën te verdedigen, voortaan worden opgevoed en gevormd naar *zijn* geest. Niet naar slaafsche onderworpenheid, maar naar zedelijke vrijmaking van het individu wijst het kompas en daarnaar zal, of het wil of niet, óók het leger zich hebben te richten. Geen opsluiten in kastegeest, geen pedant zich hoog stellen, geen negeeren van opvoedkundige beginselen komt meer te pas. Zal het ideaal: 'één volk, één leger!' verwezenlijkt worden, dan moet van ons, dus van het leger, de toenadering uitgaan en wij, officieren, daarom in staat worden gesteld den man tot soldaat te vormen op zedelijken grondslag en naar den geest, zooals ons volk, dat we te dienen hebben, het wil."[8] Ducimus schreef deze woorden in 1902. In de jaren daarna zag hij zijn ideaal afketsen op het orthodox-militaire argument dat het belang van de krijgstucht nu eenmaal eiste dat in de kazerne een streng-autoritair regime moest heersen. Pas na 1914, toen de krijgsmacht meer dan vier jaar gemobiliseerd was, zouden de verhoudingen binnen het leger echter zodanig op scherp komen te staan dat veranderingen niet langer konden uitblijven. In brede lagen van het officierskorps drong toen het besef door dat de officier nu eindelijk ernst moest gaan maken met zijn taak als opvoeder.

Kapitein J.C.C. Tonnet, die gruwde van Van Dam van Isselts opvatting dat de militaire kracht van Nederland in het polderland gelegen was – enigszins neerbuigend sprak hij van de "poelen- en plassen-theorie" –, merkte in oktober 1912 tijdens een VBK-lezing op dat het korps zeeofficieren, evenals een meerderheid van zijn landmachtcollega's, gelukkig wel groot en groots durfde te denken. "Beide deelen van onze weerkracht streven in een en den zelfden zin. Zooals wij landofficieren arbeiden voor een landleger met drang naar voren, zoo streeft de zeemacht naar eene vloot, die 'recht van medespreken' zal verleenen (...) de marine streeft naar eene vloot in zee, zooals wij streven naar een leger in het veld."[9] Tonnet was vol lof over de rede die kapitein-ter-zee Rambonnet een halfjaar eerder, op 29 februari, in de Marine-Vereeniging had gehouden. Die avond hadden alle aanwezige zeeofficieren, ook de zogenaamde torpedomannen, zich gebroederlijk achter de eis voor een slagvloot geschaard. Dat memorabele moment was het eindpunt van een

lange ontwikkeling, namelijk die van het geleidelijk tot stand komen van de overtuiging dat er voor de zeemacht, die zoekende was geweest, nog wel degelijk een belangrijke taak was weggelegd. Met toenemende assertiviteit waren de zeeofficieren, daarbij gesteund door Onze Vloot, de boodschap gaan verkondigen dat alleen de marine – en dan uitsluitend een met grote schepen uitgeruste marine – in staat zou zijn Nederlands kostbare eilandenrijk in Azië tegen een externe dreiging te beschermen; een dreiging die vooral door de opkomst van Japan als ernstig werd beschouwd. De zeeofficieren, Guyot voorop, hadden de koloniën ontdekt: daar en daar alleen lag het bestaansrecht van de vloot.

Groots durfden de zeeofficieren zeker te denken; zij verafschuwden het in de samenleving heersende gevoel van "we kunnen toch niet".[10] De plannen voor een slagvloot zouden zowel in financieel als in personeel opzicht tot een aanzienlijke lastenverzwaring aanleiding geven. De invoering van een militie-marine zou beslist noodzakelijk zijn. Toch leek, kort voordat de Eerste Wereldoorlog roet in het eten zou gooien, de mogelijkheid aanwezig dat de Tweede Kamer bereid zou worden gevonden de weg in te slaan naar een wezenlijk zwaardere inspanning voor de zeemacht. Na de oorlog heerste onder zeeofficieren het gevoel dat vlak vóór augustus 1914 de marine de door haar gewenste grote schepen binnen handbereik had gehad. Was dit zo? Was er sprake van een gemiste kans? Wellicht, maar men mag zich dan wel afvragen of Nederland, door voor *Dreadnoughts* te opteren, niet hard op weg zou zijn geweest zich flink te vertillen. Voor een aantal critici was dat een uitgemaakte zaak. Zij beschouwden de plannen voor een slagvloot als grootheidswaanzin, een verwijt dat zij ook de aanhangers van een krachtig veldleger voor de voeten wierpen. Naar het oordeel van de orthodox denkende officieren waren een zeegaande vloot en een veldleger juist instrumenten die moesten garanderen dat Nederland in oorlogstijd een aantrekkelijke bondgenoot zou zijn. Het zou met deze "operatieve organen" immers een waardevolle bijdrage aan een internationale coalitie kunnen leveren. Bovengenoemde critici, die Tonnets "drang naar voren" als gevaarlijk betitelden, zwoeren bij een zuiver nationale krijgsmacht die louter defensief kon optreden en die paste bij de status van een kleine neutrale mogendheid.

In legerkringen werd het denken over de relatie tussen volk en leger beheerst door de volkslegergedachte. Tussen beide entiteiten moest een innige samenwerking bestaan, opdat de volkskracht op het slagveld volledig te gelde zou kunnen worden gemaakt. "Als het volk die overtuiging medebrengt in het leger, dan zijn wij onoverwinnelijk", aldus nog eenmaal Tonnet. De discussie spitste zich uiteindelijk toe op de vraag of het leger behalve in sociaal ook in mentaal opzicht een getrouwe afspiegeling van de maatschappij moest zijn. Een gelijksoortig overkoepelend idee over de relatie tussen volk en marine was binnen noch buiten het korps zeeofficieren tot ontwikkeling gekomen. Dat kon ook moeilijk, want daarvoor was de marine toch een te apart bedrijf dat nooit op eenzelfde wijze als het leger in de samenleving zou kunnen integreren. In sociaal opzicht was de vloot geen precieze afdruk van de maatschappij. Als vanouds trok zij op moeizame wijze een groot deel van het personeel uit de laagste sociale klassen. Voor de marine, die nauwelijks van de dienstplicht kon profiteren, was het vraagstuk van relatie met de maatschappij dan ook, veel meer dan voor het leger, een rekruteringsvraagstuk.

Voor de gehele periode 1832-1914 gold dat voor de marine de rekruteringsbasis smal was, waardoor zij met chronische tekorten kampte. In die zin stond zij een stuk geïsoleerder dan de landmacht, maar het paradoxale was dat juist de zeemacht in veel sterkere mate dan de landmacht de invloed van het socialisme onderging. De vloot was door toedoen van de Matrozenbond "rood" geworden, met als gevolg een ernstige vertrouwenscrisis. Voor Van Rossum, de enige echte criticaster binnen de marine, was het daarom des te belangrijker dat de zeemacht zijn grote mentale achterstand ten opzichte van de maatschappij eindelijk eens zou goedmaken. Het merendeel van de zeeofficieren was echter van mening dat de marine, mede met het oog op de discipline aan boord, haar eigenheid diende te bewaren. Bovendien geloofden zij niet dat hierdoor de vertrouwenscrisis nog kon worden overwonnen. De socialisten hadden de beroepsmatroos ingepalmd, dat gegeven viel niet meer terug te draaien: een tweede reden om met klem voor de invoering van een militie-marine te gaan pleiten.

Aan het begin van deze studie plaatsten we de visie van Van Rijneveld tegenover die van Knoop: twee contrasterende visies op de relatie tussen leger en volk. De eerste stond voor afzondering uit wantrouwen, een sterk besef van militaire eigenheid en een afkeer van burgerlijke bemoeienis met het leger. De tweede stond voor samenwerking op basis van vertrouwen en voor een leger dat volkomen nationaal, doelmatig en transparant was. In de tweede helft van de negentiende eeuw kreeg binnen het officierskorps de liberaal-militaire visie van Knoop geleidelijk de overhand. De meerderheid van de officieren omarmde het volksleger, ging de militair eerst en vooral als staatsburger beschouwen en aanvaardde de parlementaire zeggenschap over het leger. Tegelijkertijd bleef die meerderheid toch ook onder invloed van de visie van Van Rijneveld, iets wat het sterkst tot uitdrukking kwam in haar overtuiging dat het leger vooral in mentaal opzicht een aparte gemeenschap moest blijven. Zodoende bleef haar visie op de relatie tussen leger en volk een vat vol tegenstrijdigheden. Haar belangrijkste eis aan de maatschappij was daarbij het behoud van de kazerne als apart, autoritair (opvoedings)instituut. Deze eis werd door de burgerij (het parlement) ingewilligd, maar wel onder een groot aantal beperkende voorwaarden die vooral op de dienstplicht betrekking hadden. Het in deel 1 beschreven afstandelijke compromis, dat zich door onbegrip en argwaan kenmerkte, bleef de relatie tussen volk en leger dan ook mede bepalen. Ook de marine bevond zich in een mentale afzondering, die mede de oorzaak was van de zich vooral na 1900 manifesterende gezagscrisis. Deze personeelsmalaise gaf het denken over grootscheepse taken voor de vloot iets onwezenlijks. Zo ook het met succes gepropageerde idee dat de marine de redder van de koloniën was. Om die rol te kunnen waarmaken, was van de samenleving een onwaarschijnlijk grote inspanning vereist. Veeleer was het zo dat de koloniën als redder van de marine fungeerden, en wel van een marine uitgerust met slagschepen, maar ook hier ging het slechts om de instandhouding van een idee, meer fictie dan werkelijkheid.

Noten

Inleiding

1 Zie bijv.: Alting von Geusau, *Onze Weermacht*, 3.
2 Van Tuerenhout, *Over verplichten persoonlijken krijgsdienst*, 3.
3 J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* (2e druk; Haarlem 1956) 43. J. Romein, *De Lage Landen bij de zee: geïllustreerde geschiedenis van het Nederlandse volk van Duinkerken tot Delfzijl* (Utrecht 1934) 477.
4 Voor een pregnant voorbeeld zie: M.C. Hoff, *Het misplaatste Oranje Boven-gevoel: het falen van het politiek-militaire systeem in Nederland en Nederlands-Indië: 1825-1995* (Amsterdam 1998). Zie ook: Paul Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand. Het Nederlandse leger en de neutraliteitspolitiek 1839-1939* (Amsterdam en Antwerpen 2006) 499-501.
5 'De klasse van Discipline', 388. 'Onpartijdige stemmen over het nut der krijgsdienst', *Het Vaandel* 5 (1855-1856) 175. C.P.A. baron de Salis, *Een woord over de vereeniging van het leger in Nederland, met dat in Nederlands-Indië* (Den Haag 1859) 7. 'Iets over de schutterij', *De NS* 17 (1863) 405. De Roo van Alderwerelt, 'Een gedenkboek', 253-259. [Glasius,] 'Gemoedelijke overdenkingen', 22. Stieltjes, 'De verdedigbaarheid', 40. [Van Tuerenhout,] 'Vorming', 282-283.
6 Joris J.C. Voorhoeve, *Peace, profits and principles. A study of Dutch foreign policy* (Leiden 1985) 29-33.
7 Drabbe, *Neerlands kracht*, 6.
8 Een goed overzicht van de militaire publicistiek biedt de gedrukte *Catalogus der Bibliotheek van het Departement van Oorlog*, waarvan het eerste deel in 1878 verscheen en het tweede deel in 1902. Vervolgens verscheen er in 1912 een *Eerste Supplement* en in 1929 een *Tweede Supplement*.
9 Zie vooral: Ute Frevert, *A nation in barracks. Modern Germany, military conscription and civil society* (New York 2004).

Hoofdstuk 1

1 Brekelmans, *Twee eeuwen*, 35, 128.
2 'De kolonel J.C. van Rijneveld', *De MS* S2-4 (1851-1852) 274.
3 Schoenmaker en Baudet, *Officieren*, 11-12.
4 'Necrologie', *De MS* 1 (1832-1833) 151-152.
5 Schoenmaker en Baudet, *Officieren*, 21.
6 'Voorwoord', *De MS* 2 (1833-1834) 1.
7 'Hollandsche volksgeest', *De MS* 1 (1832-1833) 115.
8 'Wenken', *De MS* 1 (1832-1833) 121-122. 'Iets over de verdiensten der Nederlanders in de krijgskunst', *De MS* 1 (1832-1833) 162.
9 'Verscheidenheden', *De MS* 6 (1837-1838) 42-44. 'Kan de Militaire Spectator optreden bij de beraadslagingen over het budget van Oorlog?', *De MS* 8 (1839-1840) 132.
10 [J.C. van Rijneveld,] 'De zuinigheid beschouwd in betrekking der algemeene volkswapening en der staande legers', *De MS* 2 (1833-1834) 103-106.
11 'Verscheidenheid en overeenstemming', *De MS* 10 (1841-1842) 18.
12 'De Spectator aan zijne lezers', *De MS* 1 (1832-1833) 1-2.
13 'Aan de lezers van dit tijdschrift', *De MS* 3 (1834-1835) 253.

14 J.C. van Rijneveld, 'Verhandeling over het krijgswezen der voornaamste Europesche mogendheden', *De MS* 7 (1838-1839) 89-95.
15 *Grondwet* 1840, artikel 123.
16 'Voorwoord', *De MS* 2 (1833-1834) 1-2. Van Rijneveld, 'Invallende gedachten', 43.
17 *Grondwet* 1840, artikel 83.
18 Van Rijneveld, 'Invallende gedachten', 43. J.C. van Rijneveld, 'De geest der wet moet sprekende getuigen van eene groote belangstelling, in alles wat tot de landsdefensie betrekking heeft. Een antwoord', *De MS* 9 (1840-1841) 65.
19 Dit artikel 59 (nr. 58 in de *Grondwet* van 1840) luidde als volgt: "De Koning heeft het oppergezag over de vloten en legers. De Militaire-Officieren worden door Hem benoemd en ontslagen, of, daartoe termen zijnde, op pensioen gesteld."
20 [Van Rijneveld,] 'Brieven', (1846-1847) 25.
21 Thorbecke, *Aanteekening* I, VIII.
22 Van Rijneveld, 'Invallende gedachten', 45-46.
23 De *Arnhemsche Courant* voelde zich geroepen te reageren, omdat Van Rijneveld zijn kritiek had geuit naar aanleiding van een artikel van Roest van Limburg in deze krant: [Th.M.] Roest van Limburg, 'De Grondwet moet eene nationale kracht wezen. Een woord bij het naderend gevaar', *Arnhemsche Courant* 23 augustus 1840.
24 'De grondwet moet eene nationale kracht wezen. – Antwoord aan *De Mililtaire Spectator*', *Arnhemsche Courant* 13 september 1840.
25 *Grondwet* 1815, artikel 204.
26 Amersfoort, *Koning en kanton*, 67.
27 *Grondwet* 1815, artikel 203.
28 Spits, 'Unie en militie',190-198.
29 Van Dam van Isselt, *De ontwikkeling*, 9.
30 H.T. Colenbrander red., *Ontstaan der Grondwet. Bronnenverzameling* (Den Haag 1908-1909) I, 423-424.
31 *Grondwet* 1815, artikelen 206, 207, 208, 209, 210, 211 en 214.
32 *Grondwet* 1815, artikel 213.
33 Amersfoort, *Koning en kanton*, 85-88. Spits, *De metamorfose*, 184-186.
34 Seyffardt, 'De verplichte krijgsdienst', 395.
35 Netscher, *Beschouwingen*, 10.
36 'Wet op de Nationale Militie', *RM* (1817) I, 32-37.
37 Amersfoort, 'De strijd', 196-204.
38 'Bijdrage tot de denkbeelden eener toekomstige zamenstelling van het Nederlandsche leger', *De MS* 2 (1833-1834) 2.
39 [Van Rijneveld,] 'Brieven', (1846-1847) 86.
40 Bevaart, *De Gouden Zon*, 16.
41 'De Tweede Kamer', 82-83.
42 J.C. van Rijneveld, 'Denkbeelden over Nederlandsche troepen, met betrekking tot derzelver zedelijke hoedanigheden en geschiktheid voor den oorlog', *De MS* 5 (1836-1837) 253.
43 [J.C. van Rijneveld,] J.C. v. R., 'Een woord over de gebreken en kwalen welke zich bij de legers van onzen tijd voordoen', *De MS* 7 (1838-1839) 82-81 (paginanummering in het tijdschrift klopt niet).
44 Zie bijv.: 'Iets over het streven naar roem', *De MS* 6 (1837-1838) 127-135. 'Joachim Ambert', *De MS* 7 (1838-1839) 65-66.
45 Dixi, 'Het oude en het nieuwe jaar', 113.
46 'De Staten-Generaal', *De MS* 12 (1843-1844) 104.
47 'Aan de lezers van den Spectator!', *De MS* 11 (1842-1843) 267. [Van Rijneveld,] 'Brieven', (1845-1846) 209; (1846-1847) 117.
48 'De muzijkkorpsen bij de infanterie', *De MS* 12 (1843-1844) 88.
49 R., 'De begrooting van Oorlog', *De Tijdgenoot* 3 (1843) 19-22. 'De aanneming van de begrooting van Oorlog', *De Tijdgenoot* 3 (1843) 570-571.
50 'Boekbeschouwing', *De MS* 12 (1843-1844) 86-87. Zie ook: 'De Tijdgenoot en Simon Stijl over nationaliteit en lands-defensie', *De MS* 11 (1842-1843) 216-221. 'Gedachten over eene oordeelvelling en over de wenschen van den Tijdgenoot', *De MS* 11 (1842-1843) 242-244.
51 'De eed der militaire officieren', *Arnhemsche Courant* 24 mei 1848.
52 [Van Rijneveld,] 'Brieven', (1846-1847) 155.
53 'Tot wederzien', *De MS* 9 (1840-1841) 251. Zie ook: [Booms,] 'Des journaux', 747.
54 De historicus Bevaart noemt in zijn studie over het Nederlandse defensiebeleid in de jaren 1839-1874 *De Militaire Spectator* ten onrechte een "regeringsorgaan" en "spreekbuis van de regering". Zie: Bevaart, *De Nederlandse Defensie*, 20, 79.
55 [Van Rijneveld,] 'Brieven', (1846-1847) 176.
56 [Van Rijneveld,] 'Brieven', (1847-1848) 2-4.

Hoofdstuk 2

1 [Weitzel,] 'Verscheidenheid en overeenstemming. De Nederlandsche officier', 203, 210-212.
2 Weitzel, 'Schetsen', 167.
3 [L. Mulder,] Lodewijk, 'Soldaten-Zang', *De MS* 14 (1845-1846) 228-229.
4 Mulder, *De Stokvischorders*. In de inleiding maakt Mulder de opmerking over het overdreven geweerpoetsen. Zie ook: H.J. Wolf, 'De Stokvischorders', *MS* 153 (1984) 216-217.
5 [L. Mulder,] Lodewijk, 'De instructeur der recruten', *De MS* S2-1 (1848-1849) 257.
6 A.W.P. Weitzel, 'Militaire eer', *De MS* 16 (1847-1848) 173-174.
7 'De Tweede Kamer', 82-83.
8 Kempees, *Holloway-pillen*, 104-105, 190-191.
9 [Weitzel,] 'Verscheidenheid en overeenstemming. De Nederlandsche soldaat', 78. Knoop, 'Bijdrage', 164-165. Kempees, *Holloway-pillen*, 188.
10 Knoop, 'De tegenwoordige toestand', 582-583.
11 Dixi, 'Het oude en het nieuwe jaar', 114.
12 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 135.
13 C. Busken Huet, 'De zelfverdediging van den generaal Van Swieten' in: C. Busken Huet, *Nationale Vertoogen* (Amsterdam 1876) 1, 183.
14 Wohlfeil, 'Vom Stehenden Heer', 81-153.
15 Voor die beperkte definitie van de natie zie ook: Aerts en Te Velde, 'De taal', 407.
16 Knoop, *Beschouwingen*. Voor citaat zie: NIMH, Booms, 'Herinneringen', 129. Voor een lovende bespreking zie: *De NS* 1 (1847) 187-194.
17 'Aan de officieren van het leger!', *De MS* 15 (1846-1847) 128.
18 'Nog een woord over de brochure van den kapitein Knoop', *De MS* 15 (1846-1847) 151-152.
19 Hierbij past de kanttekening dat het publieksbereik van *De Gids* aanvankelijk beperkt was tot hooguit enkele honderden lezers. Zie: Aerts, 'De nationale cultuur', 243.
20 [Booms,] 'Des écrivains', 460.
21 Weitzel, 'Schetsen', 185.
22 Aerts, 'De nationale cultuur', 242-243. Aerts, *De Letterheren*, 149.
23 [Stieltjes,] *Denkbeelden*, 110.
24 [Booms,] 'Des journaux', 747-748. 'Allerlei', *De NS* 10 (1856) 213.
25 'Aan den lezer!', *De NS* 1 (1847) v. 'Aan het Nederlandsche militaire publiek', *De NS* 1 (1847) 534.
26 Aerts, *De Letterheren*, 29, 31.
27 Kuyper, 'De eed der officieren', 230-232. *HTK* (1863-1864) B 372.
28 'Aan het Nederlandsche militaire publiek', *De NS* 1 (1847) 533.
29 Z.X., 'Nameloos schrijven', *De NS* 9 (1855) 538-541. 'De Oud-Soldaat', 475-476.
30 Van Sas, 'Drukpers', 176-178.
31 Van Tijn, 'Tien jaren', 195. Van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, 96-97.
32 Boogman, 'J.R. Thorbecke', 367-368.
33 G. van Diesen, 'Levensberigt van Dr. T.J. Stieltjes' in: *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen voor 1878* (Amsterdam z.j.) 27.
34 Weitzel, 'Het vijftigjarig bestaan', 9. NIMH, Booms, 'Herinneringen', 21.
35 'Eenige denkbeelden over de studie', 4-9. 'Het defensiewezen', 198.
36 Knoop, 'Het Comité', 195-196. Knoop, 'Het verdedigingsstelsel', 235. 'Beschouwingen over ons krijgswezen', 629-630. Zie ook: 'De nieuwe organisatie der infanterie', *De MS* S2-3 (1850-1851) 283.
37 Knoop, 'Bijdrage', 124.
38 Het gezegde dat deze Verlichtingsgedachte het beste weergeeft en ontelbare malen door officieren werd geciteerd, luidde – in de taal van zijn land van herkomst – : '*du choc des opinions jaillit la vérité*' ofwel 'uit de wrijving der meningen ontspringt de waarheid'.
39 [Stieltjes,] *Denkbeelden*, III.
40 [Stieltjes,] *Is Nederland nog te verdedigen?*, 8.
41 [Stieltjes,] *Denkbeelden*, 99-104.
42 [Stieltjes,] 'Over de gebreken', 142.
43 [Stieltjes,] *Denkbeelden*, 77. [Stieltjes,] *Is Nederland nog te verdedigen?*, 236.
44 Zie bijv.: J. Mock, *De begrooting van Oorlog getoetst aan de verdediging des vaderlands en den staat der geldmiddelen* (Leiden 1846). Forstner van Dambenoy, 'Lettre à un Membre', 6-7.
45 [Stieltjes,] *Is Nederland nog te verdedigen?*, 249. Zie ook: 'De grondwet en onze verdedigings-middelen', *De NS* 1 (1847) 55-56.
46 Knoop, 'Bijdrage', 192-193. Knoop, 'Eenige aanmerkingen', 114, 126.
47 *Bedenkingen en wederleggingen*, 9. *Vlugtige*

bedenkingen tegen de denkbeelden van een oud-soldaat enz. ten voordeele van een actief systhema van defensie (Den Haag 1843) 10.
48 'Eenige denkbeelden over de studie', 2. 'Eenige denkbeelden over het werk van een oud' soldaat: is Nederland nog te verdedigen?', *De MS* S2-2 (1849-1850) 87-94.
49 *Bedenkingen en wederleggingen*, 9. *Beschouwingen van een' jong' soldaat, tegen eenige der denkbeelden van een' oud' soldaat, over eene zuiniger en doelmatiger zamenstelling van het Nederlandsche leger* (Amersfoort 1843) 45.
50 Aerts, *De Letterheren*, 140.
51 Aerts, 'De nationale cultuur', 242-246.
52 [Stieltjes,] 'Over de gebreken', 139.
53 Knoop, 'Iets over onze landsverdediging', 269-270.
54 [Stieltjes,] *Is Nederland nog te verdedigen?*, 33-34. Zie ook: [Weitzel,] 'Verschillende beschouwingen', (1848-1849) 59-60.
55 'Het defensiewezen', 196.
56 Knoop, 'De tegenwoordige toestand', 136. Knoop, 'Over het tegenwoordige krijgswezen', 47.
57 Knoop, 'De tegenwoordige toestand', 130.
58 De term is ontleend aan Aerts, *De Letterheren*, 257.
59 D. Veegens, 'Levensbericht van jonkheer Jan Willem van Sypesteyn' in: *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Bijlage tot de Handelingen van 1869* (Leiden 1869) 248-249. Zie ook: Van Sypesteyn, 'Geschiedkundige beschouwing', 28.
60 'Een woord tot het leger. Nogmaals het kader der infanterie', *De NS* 2 (1848) 418-419. Knoop, 'Het verdedigingsstelsel', 233.
61 [Stieltjes,] *Is Nederland nog te verdedigen?*, 16-23. Knoop, 'Iets over onze landsverdediging', 270-271. Knoop, 'Krijgskundige bespiegelingen', 3.

Hoofdstuk 3

1 Boogman, *Rondom 1848*, 60-61.
2 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 131-132.
3 Deze drie petities bevinden zich in het archief van Thorbecke. Zie: NA, Archief Thorbecke, inv.nr. 210.
4 Gooren, 'C. Nepveu', 219.
5 NA, Archief Thorbecke, inv.nr. 210.
6 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 132-133. Zie ook: [Weitzel,] 'Verscheidenheid en overeenstemming. De Nederlandsche officier', 206.
7 Knoop, 'Krijgskundige bespiegelingen', 8.
8 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 133.
9 Thorbecke e.a., *Het Ontwerp*, 20 (art. 58).
10 *Ontwerp van gewijzigde Grondwet*, 50-51.
11 'De ontworpen Grondwet', 486. [Weitzel,] 'Het ontwerp van Grondwet', 197.
12 *Een militaire blik geworpen op art. 83 der nog bestaande grondwet of de niet verkiesbaarheid der officieren, beneden den rang van hoofdofficier, tot leden van de Tweede Kamer der Staten Generaal, aan billijkheid en rede getoetst* (Den Haag 1848) 19-23.
13 *Grondwet* 1848, artikel 91. Thorbecke gaf achteraf toe dat deze bepaling een verbetering was ten opzichte van zijn voorstel. Zie: Thorbecke, *Bijdrage*, 55.
14 'Memorie van toelichting bij de Ontwerpen van Wet tot Herziening der Grondwet', *HTK* (1847-1848) 345.
15 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 132. Zie ook: [Booms,] 'Grondwetsherziening', 534-538.
16 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 135.
17 'De ontworpen Grondwet', 484.
18 *Ontwerp van gewijzigde Grondwet*, 44-45.
19 'Eenige wenschen', 35.
20 Gooren, 'C. Nepveu', 219.
21 [Nepveu,] *Brief*, 6. Als lid van de Dubbele Kamer herhaalde hij zijn bezwaren: *HTK* (1847-1848) 943.
22 *Grondwet* 1848, artikel 58.
23 'Wet van den 28sten Augustus 1851, tot regeling van de bevordering, het ontslag en het op pensioen stellen der Militaire Officieren bij de Landmagt', *Staatsblad* (1851) nr. 128. Voor de zeemacht zie: *Staatsblad* (1851) nr. 126. Zie ook: [Weitzel,] 'Het ontwerp van Grondwet'. 196.
24 Josua, 'Mijmeringen', 319. J.v.E., 'Een Nederlandsch en een Belgisch militair geschrift', *Het Vaandel* (1866) 381. 'Vierde Brief van Kees aan Jan Gemoedelijk', *De NMS* (1867) 438.
25 *HTK* (1857-1858) 382.
26 'Wet van 4 juni 1858', *Staatsblad* (1858) nr. 46.
27 Van Ommen, 'Het ambt van officier', 85.
28 'Formulier van eed voor de militie van den staat', Soeverein Besluit, 26 februari 1814. *RM* (1813-1814) 146-148.

29 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 135.
30 Craig, *The Politics*, 106, 118, 122-123.
31 Kempees, *Holloway-pillen*, 26-28.
32 Kuyper, 'De eed der officieren', 230-232.
33 Bespreking van *Holloway-pillen voor een jong officier, of wenken aan mijnen broeder bij het verlaten der Koninklijke Militaire Akademie*, *De MS* 16 (1847-1848) 213-214. [Weitzel,] 'Het ontwerp van Grondwet', 199. Zie ook het redactionele naschrift bij: Kuyper, 'De eed der officieren', 232.
34 Bespreking van *Holloway-pillen voor een jong officier of wenken aan mijnen broeder bij het verlaten der Koninklijke Militaire Akademie*, *De NS* 2 (1848) 530. Zie ook: 'De eed der militaire officieren', *Arnhemsche Courant* 24 mei 1848.
35 Knoop, Bespreking van *Holloway-pillen*, 259-260.
36 'Koning Willem III. Aanvaarding van deszelfs bewind. Dispositie van den 23sten Maart 1849, nr. 10, a', *RM* (1849) 32-36. Prins, *Officieren*, 16-17.
37 Stieltjes, *Hoe een Nederlandsch Ministerie*, 3-6, 13-14.
38 Ibidem, 15.
39 *HTK* (1848-1849) 494[2].
40 Stieltjes, *Gewetensdwang*, 4-5.
41 'De Oud-Soldaat', 475.
42 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 133-134.
43 Zie bijv.: 'De begrooting van Oorlog getoetst aan de verdediging des Vaderlands en den staat der geldmiddelen', *De NS* 1 (1847) 93-101. 'De Staten-Generaal en de Minister van Oorlog', *De NS* 1 (1847) 567-570.
44 *Ontwerp van gewijzigde Grondwet*, 57.
45 Dit artikel had in de *Grondwet* van 1815 nr. 204 en in die van 1840 nr. 202.
46 Het is curieus dat Thorbecke in zijn *Proeve van herziening der Grondwet* (1840) met de militie alleen nog het leger op het oog had, zodat in dat concept iedere verwijzing naar de marine en het koloniale leger ontbrak. De *Proeve* en het ontwerp 1848 staan naast elkaar afgedrukt in: Verkade, *Overzicht*, 405-407.
47 Thorbecke, *Bijdrage*, 104-106. De militievrijwilliger die Thorbecke voor ogen stond, was van een andere aard dan de *Grondwet* van 1815 had voorzien. Zie: Netscher, *Beschouwingen*, 34.
48 [Nepveu,] *Brief*, 4-11. [Weitzel,] 'Het ontwerp van Grondwet', 197-198.
49 [Nepveu,] *Brief*, 4-11. Zie ook: Gooren, 'Staatkundige vernieuwing', 11-12. Gooren, 'C. Nepveu', 219-221.
50 Het keerde onder nummer 178 in de nieuwe *Grondwet* terug.
51 Gooren, 'Staatkundige vernieuwing', 12.
52 Boogman, *Nederland en de Duitse Bond* II, 278-279.
53 [Stieltjes,] *Is Nederland nog te verdedigen?*, 1.
54 'De Tweede Kamer', 83. Zie ook: Van Dam van Isselt, *De ontwikkeling*, 25.
55 Van Meurs en Rose, *Proeve*, 15-17, 22, 40.
56 Ibidem, passim.
57 [Weitzel,] 'Verschillende beschouwingen', (1848-1849) 47-61. 'Nog iets over de Proeve eener organisatie der Landmagt enz. door C.T. van Meurs majoor bij den staf der artillerie en W.N. Rose, gewezen kapitein-ingenieur, architect der stad Rotterdam', *De NS* 3 (1849) 95.
58 Zwitzer, 'De militaire dimensie', 34-37. Zie ook de inleiding van Zwitzer in: Van der Capellen, *Aan het volk van Nederland*, 7-14. Evers, 'Angelsaksische inspiratiebronnen', 209-210.
59 Hans Vink, 'Vijftig jaar liberale defensiepolitiek 1848-1898' (Scriptie RUG, Groningen 1988) 33-34.
60 Robijns, *Radicalen,* 99, 104, 114, 163, 267.
61 J. van Lennep, *Aanmerkingen van Mr. J. van Lennep op het ontwerp van gewijzigde grondwet van het koninkrijk der Nederlanden, ingediend door de daartoe bij Besluit van 17 maart 1848 benoemde kommissie* (Amsterdam 1848) 45. [Weitzel,] 'Verschillende beschouwingen', (1847-1848) 237-239.
62 *HTK* (1847-1848) 980.
63 Benschop, 'Mr. J.R. Thorbecke', 444.
64 Thorbecke, *Aanteekening* II, 254.
65 Seyffardt, 'De verplichte krijgsdienst', 407. Zie: artikelen 182 en 183 van de *Grondwet* van 1848
66 Buys, *De Grondwet* II, 624.
67 Zo was Thorbecke er ook veel aan gelegen de overlast van militaire vorderingen en inkwartieringen zo beperkt mogelijk te houden: Thorbecke, *Aanteekening* II, 261-270. Thorbecke, *Bijdrage*, 107-108. Buys, *De Grondwet* II, 690-693.
68 *HTK* (1847-1848) 801-813. Zie ook: *HTK* (1839-1840) 256.
69 E. van Löben Sels, *Proeve van bezuiniging op de begrooting van Oorlog* (Den Haag 1848) 4-8.

70 Knoop, 'Bijdrage', 148-153 (citaat pag. 152). Knoop, 'Een woord over ons krijgswezen', 349.
71 'Eenige beschouwingen over de: Proeve', 180. Zie ook: J.M. Engelberts, *Moet de plaatsvervanging bij de militie worden afgeschaft? Een vraag van den dag. Naar aanleiding der proeve van bezuiniging op de begrooting van oorlog door den majoor der artillerie E. van Löben Sels, adjudant van Z.K.H. prins Frederik der Nederlanden* (Nijmegen 1848). 'Tweede brief van Van der Snuif aan een artillerie officier', *De NS* 3 (1849) 243-249.
72 [Weitzel,] 'Het ontwerp van Grondwet', 196.
73 'Aan den lezer heil!', *De MS* S2-1 (1848-1849) 236.
74 'Eenige wenschen', 35.
75 'Aan den lezer', *De MS* 16 (1847-1848) 194-195.
76 De Bas, 'Levensbericht', 126. Zie ook: NA, Collectie Weitzel, inv.nr. 2, 'Gedenkschriften Weitzel' (vel 13).
77 Voor deze affaire zie: Schoenmaker en Baudet, *Officieren*, 43-44.
78 'De ontworpen Grondwet', 484-486.
79 *HTK* (1871-1872) 782.
80 'Allerlei', *De NS* 2 (1848) 539.
81 'Antwoord op eene vraag', *De NS* 14 (1860) 550.

Hoofdstuk 4

1 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 26-27.
2 Boogman, *Rondom 1848*, 81, 150. Tamse, 'Plaats en functie', 118-119.
3 Zie voor die vrees voor de rol van het leger: Rogier, 'Schrikbeeld', 205.
4 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 145, 277.
5 Zie: *Grondwet* 1815, artikel 59 en *Grondwet* 1848, artikel 58.
6 Bruin, *Kroon*, 77. NIMH, Booms, 'Herinneringen', 280, 282.
7 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 26, 43. Rogier, 'Schrikbeeld', 237-238.
8 Voor de kwestie van het opperbevelhebberschap zie: Bevaart, 'Een leger zonder hoofd', 223-226.
9 Boogman, *Rondom 1848*, 83. Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 28. Kamphuis, 'Het Nederlands veiligheidsbeleid', 187.
10 Boogman, *Rondom 1848*, 58.
11 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 42, 128-129. Spits, *De metamorfose*, 172-173. *HTK* (1862-1863) 304.
12 Boogman, *Rondom 1848*, 64.
13 Gooren, 'Krijgsmacht en krijgsdienst', 5.
14 Spits, 'Problems', 189.
15 Voor een overzicht van de auteurs die deze zuinigheidsthese hebben verkondigd, zie: Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 3 (noot 8).
16 Gelijktijdig met hem plaatste ook R.H.E. Gooren kanttekeningen bij deze these; zie: Gooren, 'Staatkundige vernieuwing', 17.
17 Wels, 'De formatie', 264, 279.
18 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 558.
19 Gooren, 'C. Nepveu', 222-223. Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 160.
20 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 49.
21 Ibidem, 168-169.
22 Gooren, 'C. Nepveu', 222.
23 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 547, 558.
24 Seyffardt, *Ons krijgswezen* 1, 148-150. *HTK* (1854-1855) 135-138.
25 [Nepveu,] *Nederland en het leger*, 3.
26 Ibidem, 71-72.
27 Petrus, 'Mijmeringen', (1858) 498-499.
28 [Weitzel,] 'Brieven', 130.
29 *HTK* (1854-1855) 430-431. 'L'Homme Gris en L'Homme Blanc', *Het Vaandel* (1866) 316.
30 Petrus, 'Mijmeringen', (1857) 493. Mulder, 'Vlugtige beschouwingen', 4. X., 'Beschouwingen', *De MS* S3-4 (1859) 105.
31 Gooren, 'C. Nepveu', 225. Bevaart, 'Een leger zonder hoofd', 230.
32 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 156.
33 Naar de woorden van het liberale Kamerlid G. Dumbar: *HTK* (1862-1863) 304.
34 Tamse, *Nederland en België*, 92.
35 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 170, 190, 191, 351, 484-488. Gooren, 'Krijgsmacht en krijgsdienst', 8.
36 Amersfoort, 'Leger, natie en traditie', 141. Amersfoort, 'Voor vaderland en Oranje', 29.
37 P^{s}, 'Mijmeringen', *De NS* 16 (1862) 106-107. Zie ook: Bevaart, *De Gouden Zon*, 28.
38 'Oorzaak en gevolg', 550.
39 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 115, 273.
40 Wie de redactie van *De Nieuwe Spectator* vormde(n), was in die tijd bij slechts weinigen bekend. Er werd dan ook druk gegist. Nu we-

ten we dat Knoop, geholpen door zijn broer A.Th. Knoop, tot 1875 de belangrijkste man achter de schermen was. Zie: [P.K.P.J.] van Sloten, 'Open brief aan den generaal P.M. Netscher betreffende het levensbericht van Willem Jan Knoop', *De MS* 64 (1895) 209.

41 [Booms,] 'Des journaux', 750.

42 'Aan de lezers van den nieuwen spectator', *De NS* 4 (1850) 1-2. 'Eenige beschouwingen over den veldtogt van Waterloo', *De NS* 5 (1851) 15-17. 'Aan den lezer!', *De NS* 10 (1856) I-III. 'Schrijven', 430-431.

43 'Aan den lezer!', *De NS* 10 (1856) IV

44 Dixi, 'Het oude en nieuwe jaar', 114. J.C.P.H. Sch[epe]l, 'Over het groote belang eener goed georganiseerde weêrbaarheid voor Nederland', *De MS* 11 (1842-1843) 23. 'Kan De Militaire Spectator optreden bij de beraadslagingen over het budget van Oorlog?', *De MS* 8 (1839-1840) 132.

45 [De Petit,] 'Militaire Sprokkelingen', (1883) 943. Zie voor een gelijkluidend oordeel: 'Iets over de laatste discussiën', 12.

46 [Glasius,] 'Gemoedelijke overdenkingen', 3.

47 In een blad als *De Militaire Spectator* was er regelmatig kritiek op de onkunde van de Kamer. Zie bijv.: C.D.H. Schneider, 'Een ontwerp van wet op de Defensie', *De MS* S3-12 (1867) 608.

48 Knoop, 'Een woord over ons krijgswezen', 337.

49 Knoop, 'Een woord over onze schutterij', 398-399.

50 Knoop, 'De brochure', 224-226.

51 Ibidem, 220.

52 Knoop, 'Het Comité', 194-195.

53 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 163.

54 Knoop, 'Een woord over ons krijgswezen', 339. Zie ook: [Nepveu,] *Nederland en het leger*, 13.

55 Knoop, 'Een woord over ons krijgswezen', 337.

56 [Nepveu,] *Nederland en het leger*, 14-15.

57 'Tweede Brief van Kees aan Jan Gemoedelijk', *De NMS* (1867) 249-251.

58 Forstner van Dambenoy, 'Lettre à un Membre'. Booms, 'De "Vereeniging"', 6-7.

59 [Stieltjes,] *Denkbeelden*, 102.

60 Gooren, 'C. Nepveu', 224.

61 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 233.

62 J.W., 'Een woord over het stelsel van vaste garnizoenen', *De NS* 14 (1860) 724. De redactie distantieerde zich van deze opvatting.

63 [Weitzel,] 'Brieven', 130-131. 'De garnizoensveranderingen', *De NS* 17 (1863) 287-298. Een gehuwd officier, 'Garnizoensveranderingen', *De NMS* (1867) 214-216. 'Iets over de garnizoensveranderingen benevens een enkel woord over kleeding en werving', *De NMS* (1867) 616-627. Pasquino, 'De inwendige dienst-filantropie', *De NMS* (1867) 314-315, 323-324.

64 [Stieltjes,] *Is Nederland nog te verdedigen?*, 9.

65 'Eenige beschouwingen over de: Proeve', 182. B. van Merlen, 'Het militaire hoofdtooisel', *De MS* S2-1 (1848-1849) 452. 'De vrijwilligers bij de infanterie', *De NS* 9 (1855) 414. De Roo van Alderwerelt, *Geschiedenis*, 213.

66 'De Kleeding der Kavallerie', *De MS* S2-1 (1848-1849) 118-119. 'Denkbeelden over militaire kleeding', *De MS* S3-10 (1865) 243, 250. 'Verandering van uniform', *De MS* S3-10 (1865) 507-508. 'De uniform der kavalerie', *De NS* 19 (1865) 700-701.

67 [Stieltjes,] *Is Nederland nog te verdedigen?*, 8-9. 'Eigendunk en willekeur', *De NS* 19 (1865) 767-768.

68 'Geldverspilling-enquête', *De NS* 5 (1851) 299-300.

69 W., 'Uniform veranderingen', *De NS* 10 (1856) 683-684.

70 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 190-192. Spits, *De Metamorfose*, 192-194.

71 *Staatsblad* (1861) nr. 72.

72 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 202.

73 *HTK* (1860-1861) B 511, B 807, B 916 en 824.

74 'De vaderlijke magt – krijgsdienst', *NRC* 12 februari 1861.

75 Van Welderen Rengers, *Schets* I, 246-247. Zie ook: *HTK* (1860-1861) B 511, B 805, B 896, B 916 en 794.

76 P.M. Netscher, 'Eenige denkbeelden over de aanvulling van het Indische leger, in verband met sommige artikelen van het onlangs aan de Tweede Kamer aangebodene ontwerp van wet op de Nationale Militie', *De MS* S3-6 (1861) 39.

77 [Nepveu,] *Losse gedachten* I, 13.

78 Netscher, *Beschouwingen*, 7.

79 Bespreking van *Beschouwingen over ons Militie-Stelsel naar aanleiding van het nieuwe ont-*

werp van wet op de Nationale Militie door P.M. Netscher, *De MS* S3-6 (1861) 246-253.
80 'Een woord over de voorgestelde militiewet', *De NS* 15 (1861) 513. 'De Militiewet', *De NS* 15 (1861) 682-683.
81 'Een woord over de voorgestelde militiewet', *De NS* 15 (1861) 507. Netscher, *Beschouwingen*, 43.
82 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 464-465.
83 Voor een overzicht van de diensttijden in Europa zie: J.M. van der Star, *Militaire statistiek van de Europesche staten* (Den Haag 1866) 2-14.
84 Het wetsartikel 122 voegde niets toe aan het grondwetsartikel 183.
85 Seyffardt, 'De verplichte krijgsdienst', 406.

Hoofdstuk 5

1 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 238-246. Silberner, *La guerre et la paix*, 69-72.
2 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 190, 201-202.
3 Gooch, *Armies*, 21.
4 Girardet, *La société*, 13-14.
5 *HTK* (1862-1863) 304.
6 Boschloo, *De productiemaatschappij*, 56-60.
7 *Physiologie van Den Haag door een Hagenaar* (Den Haag 1843) 72.
8 [Zegers Veeckens,] 'Onpartijdige stemmen', 173. *Physiologie van Rotterdam door twee Rotterdammers* (Den Haag 1844) 1, 50.
9 A.B.C., ''s-Lands weerbaarheid', 672.
10 [J.C.J. Kempees,] J.C.J.K., 'De Akademie en het leger', *Jaarboekje der Koninklijke Militaire Academie voor de Zee- en Landmagt* 6 (1856) 1. Kempees, *Holloway-pillen*, 104-105. F.E., Bespreking van *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier* door W.A. van Rees en *Distels en Lauweren. Militaire Schetsen* door P.F. Brunings, *De MS* S3-14 (1869) 189.
11 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 223-224.
12 Spits, *De Metamorfose*, 171-172. Stuurman, *Wacht op onze daden*, 128-129.
13 Howard, *War*, 37.
14 De Roo van Alderwerelt, 'Studiën', 189-192.
15 [Weitzel,] 'Verschillende beschouwingen', (1848-1849) 50. [Zegers Veeckens,] 'Vrede', 250. Howard, *War*, 13, 21. [Kempees, J.C.J.,] J.C.J.K., 'De Akademie en het leger', *Jaarboekje der Koninklijke Militaire Academie voor de Zee- en Landmagt* 6 (1856) 1.
16 [Weitzel,] 'Verschillende beschouwingen', (1848-1849) 50. [Glasius,] 'Gemoedelijke overdenkingen', 7.
17 Nierstrasz, 'De bestemming', 4. Zie ook: Rovers, *Pro patria*, 7.
18 Q., 'Compte-rendu', 579, 589.
19 Z., *Een ernstig waarschuwend woord aan het Nederlandsche volk over bezuiniging in verband met 's lands verdediging* (Leiden 1858).
20 'Allerlei', *Mars. Jaarboekje voor het Nederlandsche leger* 1 (1849) 115-116. 'Eenige beschouwingen bij gelegenheid van het aangekondigde examen voor officieren bij de infanterie', *De MS* S2-6 (1853-1854) 384. Mulder, 'Vlugtige beschouwingen', 8. 'Vlugtige blikken op het krijgswezen van den tegenwoordigen tijd', *De MS* S3-4 (1859) 56. 'Het leger en de vertegenwoordiging', *De NS* 13 (1859) 282.
21 Kamphuis, *Het Algemeene Nederlandsche Vredebond*, 27-30.
22 Knoop, 'Bijdrage', 128.
23 Knoop, 'Iets over onze landsverdediging', 281-282.
24 Knoop, *Quatre-Bras en Waterloo*, 1.
25 Knoop, 'Iets over den Deenschen oorlog', 15-16.
26 Merkes van Gendt, 'Beschouwingen', (1856) 104-105.
27 'De Grondslagen, waarop de inrigting der Nederlandsche krijgsmagt moet rusten', *Het Vaandel* (1866) 64.
28 [Stieltjes,] *Is Nederland nog te verdedigen?*, II, 63 [Weitzel,] 'Verschillende beschouwingen', (1848-1849) 49. Zie ook: Van der Wal, *Of geweld*, passim.
29 'Aan den lezer heil!', *De MS* S2-1 (1848-1849) 234.
30 Girardet, *La société militaire*, 27-28.
31 Mulder, 'Vlugtige beschouwingen', 2-3.
32 [Zegers Veeckens,] 'Een oordeel', 596. Merkes van Gendt, 'Beschouwingen', (1856) 194.
33 Girardet, *La société*, 145-146. M.Oudinot, 'De l'armée, et son application aux travaux d'utilité publique', *Le Militaire* 2 (1844) 591-594.
34 [Stieltjes,] *Is Nederland nog te verdedigen?*, III.
35 V.d. V., 'Over arbeid door het leger', *De MS* S3-10 (1865) 449-452. De Roo van Alderwerelt, 'De Nederlandsche militaire strafwetgeving',

309. G.G. van der Hoeven, 'De vestingwerken van Antwerpen', *De MS* S3-10 (1865) 178-180.
36 Deze cijfers zijn ontleend aan: 'De Grondslagen, waarop de inrigting der Nederlandsche krijgsmagt moet rusten', *Het Vaandel* (1866) 59-64.
37 Humorist, 'Toelichting', 30-32. 'Het kamp te Milligen', *De MS* S3-7 (1862) 109-110. B. van Merlen, 'Zoo van alles wat', *De NS* 16 (1862) 569.
38 'Allerlei', *De NS* 7 (1853) 322-324. 'Allerlei', *De NS* 10 (1856) 213. 'Het garnizoens veranderen', *De NS* 13 (1859) 487-488. 'Iets van verschillenden aard', *De NS* 17 (1863) 760-768. 'Eenige beschouwingen', *De NS* 18 (1864) 480. 'Een woord over het achtste hoofdstuk', 630-631. A.B.C., ''s-Lands weerbaarheid', 673.
39 Zie ook: Z., 'Schetsen, beelden, portretten; deel III. Proeve over de volgorde der standen van de maatschappij', *De MS* 15 (1846-1847) 234-235.
40 [Weitzel,] 'Brieven', 71-73.
41 'Bijdrage tot de karakter-kennis van den Hollandschen krijgsman', *De NS* 12 (1858) 574, 577.
42 'De wetenschappelijke rigting. Eene microskopische en teleskopische beschouwing op krijgskundig gebied', *De NS* 10 (1856) 237.
43 Kempees, *Holloway-pillen*, 71-73, 189. [Mulder,] 'Winter-werkzaamheden. Theorie', 214.
44 Knoop, 'Het 7de Regiment', 122.
45 Aerts, *De Letterheren*, 116, 127, 146.
46 De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek', 170-171.
47 Knoop, 'Aankondiging', 102-103. Knoop, 'Iets over de vaderlandsche geschiedenis', 382-383.
48 Best, *War and society*, 260-261.
49 Seneca, 'Eene stem uit en voor het leger', *De MS* S2-7 (1854-1855) 466 (noot van de redactie).
50 'Eenige beschouwingen over de: Proeve', 202. 'Brief van een oud' officier', *De MS* S2-2 (1849-1850) 3. [Zegers Veeckens,] 'Vrede', 250-252. [J.C.J Kempees,] 'Beschouwingen over het nut door de akademie gesticht, zoo buiten als in het leger', *Jaarboekje Koninklijke Militaire Academie* 1 (1851) 44-45. Knoop, 'De Koninklijke Militaire Akademie', 326. 'De verandering in het hoofdpersoneel van de Koninklijke Akademie voor de Zee- en Landmagt', *De MS* S2-5 (1852-1853) 171-173.
51 [Knoop,] 'De Koninklijke Akademie', 173-183. Knoop, 'Iets over de vaderlandsche geschiedenis', 381. 'De Koninklijke Akademie voor de Zee- en Landmagt, beschouwd als inrigting ter opleiding van jongelieden, tot officier voor de infanterie hier te lande', *De NS* 8 (1854) 423.
52 Netscher, 'Over de vereeniging', 190. Merkes van Gendt, 'Beschouwingen', (1856) 100.
53 Knoop, 'Krijgskundige bespiegelingen', 37-42. Knoop, 'Iets over het verband', 365-379. [Weitzel,] 'Brieven', 202-205. Alexander, *Neêrlands hoogste staatsbelang. Een woord tot de Nederlandsche natie* (Kampen 1861). Alexander, *Onze toekomst. Staat- en krijgskundige beschouwing* (Kampen 1861).
54 Netscher, 'Over de vereeniging', 195-197. Zie ook: Een oud-hoofdofficier van het Indische leger, 'Denkbeelden omtrent de vereeniging der officierskaders van de Nederlandsche en Oost-Indische legers', *De MS* S3-11 (1866) 263.
55 P.M. Netscher, 'De wenschelijkheid eener naauwere aansluiting der officierskaders van het Nederlandsche en het Ned.Indische leger', *Het Vaandel* (1868) 116.
56 'Schrijven', 430. v. P., Bespreking van *Over verplichten persoonlijken krijgsdienst* door F.A.V.W.H. van Tuerenhout, *De MS* S3-18 (1873) 259.
57 Van Dam van Isselt, 'De luitenant-generaal', 375. Zie ook: 'Pen en zwaard', *Het Vaandel* 5 (1855-1856) 156-172.
58 Van Dam van Isselt, 'De luitenant-generaal', 374.
59 Knoop, 'Een woord over ons krijgswezen', 336.
60 *Gedenkschrift van het Eeuwfeest van de Maatschappij der Nederlandesche Letterkunde te Leiden, gevierd 20 juni 1867* (Leiden 1867). Het ging om: C.A. Geisweit van der Netten, F.P. Gisius Nanning, E. van Löben Sels, jhr. J.G.W. Merkes van Gendt, J.C. van Rijneveld, jhr. J.W. van Sypesteyn, A.J.A. Gerlach, W.J. Knoop, G. Kuyper, H.M.F. Landolt, L. Mulder, P.M. Netscher en W.A. van Rees.
61 Josua, 'Mijmeringen', 316.
62 'De plaatsvervangers bij de Nationale Militie', *De MS* S2-2 (1849-1850) 53. 'De plaatsver-

vangers bij het leger', *De MS* S2-7 (1854-1855) 280-283. A., 'De plaatsvervangers bij het leger', *De NS* 9 (1855) 415-418.
63 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 416.
64 *HTK* (1847-1848) 980.
65 [Weitzel,] 'Verschillende beschouwingen', (1848-1849) 48.
66 A.W.P. Weitzel,'Verscheidenheid en overeenstemming. De schildwacht', *De MS* 11 (1842-1843) 109.
67 'Aan den lezer heil', *De MS* S2-1 (1848-1849) 234. Van Merlen, 'Over de noodzakelijkheid', 263-264.
68 D.S., 'Een middel tot meerdere bevordering der krijgstucht bij het leger', *De MS* 13 (1844-1845) 197-198.
69 [Weitzel,] 'Verscheidenheid en overeenstemming. De Nederlandsche soldaat', 75-77. Zie ook: [Zegers Veeckens,] 'Onpartijdige stemmen', 178.
70 Van Tuerenhout, *Over verplichten persoonlijken krijgsdienst*, 6. [Zegers Veeckens,] 'Een oordeel', 575-576.
71 [Weitzel,] 'Verscheidenheid en overeenstemming. De Nederlandsche soldaat', 77.
72 Mulder, 'De huisselijkheid', 290-292.
73 Q., 'Compte-rendu', 585-586. 'Eenige wenschen', 37-38. Z.X., 'De vrijwilligers', 571. Een Nederlandsch soldaat, 'Slechte kazernen', 163-166.
74 Z.X., 'De geest des tijds', 473-474.
75 Mulder, 'De huisselijkheid', 293-294.
76 Zie voor dit verwijt ook: *De MS* S2-5 (1851-1852) 425. *De MS* S2-7 (1853-1854) 57. *De MS* S3-6 (1861) 137-138. *De NS* 9 (1855) 66. *Het Vaandel* (1869) 377. *Het Vaandel* (1870) 327.
77 [Nepveu,] *Nederland en het leger*, 45.
78 P., 'Brief van een milicien aan een lid der Tweede Kamer', *De MS* S3-3 (1858) 272.
79 Mulder, 'De huisselijkheid', 302.
80 Janssen, *Cantinezorg*, 21-22. J. Brakel, 'Garnizoens-bibliotheken', *Het Vaandel* 7 (1857-1858) 213-214. Z.X., 'De vrijwilligers', 571.
81 Z.X., 'De geest des tijds', 460-462.
82 De Roo van Alderwerelt, 'De Nederlandsche militaire strafwetgeving', 318-321.
83 Ross, *From flintlock to rifle*, 24.
84 Corvisier red., *Histoire militaire* II, 255-258.
85 Zie vooral: [De Roo van Alderwerelt,] *Beschouwingen*. 'Iets over het nieuwe reglement op de exercitiën en manoeuvres der infanterie', *De NS* 10 (1856) 653-666. 'Gedachten over militaire opleiding, naar aanleiding der "Beschouwingen over de oefening der infanterie, bepaaldelijk ook der infanterie-militie"', *De MS* S3-5 (1860) 32-33. 'Infanterie-oefeningen', *De MS* S3-5 (1860) 283.
86 'Een woord over de taktiek der infanterie', *De NS* 7 (1853) 451. Zie ook: 'De gelegenheidswetten', 634-635.
87 'De beoefening van den wapenhandel bij de infanterie', *De MS* S2-7 (1854-1855) 332-333. Y. Riethagen, 'Een woord over het opwekken van meerdere belangstelling in het schieten, en over een middel tot dekking van den schutter', *De MS* S3-12 (1867) 305. 'Over den dienst', 627-629.
88 Zo oogstte het in 1850 genomen besluit bij ieder infanteriebataljon een tirailleurcompagnie in te delen lof. Zo ook de oprichting, vijf jaar later, van de Normaal Schiet-School, die schietinstructeurs ging opleiden. Zie: 'Iets over de laatste organisatie der infanterie', *De NS* 5 (1851) 370. Een Landskind, *Die zich aan een ander spiegelt*, 18. Kamphuis, 'De Normaal Schiet-School', 41-44.
89 [De Roo van Alderwerelt,] *Beschouwingen*, 12-16.
90 L. de F., 'Iets over de instructie der infanterie', *De NS* 9 (1855) 644-649. J.H.H. Dommers, 'Een woord over de linie-evolutiën', *De MS* S3-9 (1864) 710. Humorist, 'Toelichting', 27.
91 [J.C.J. Kempees,] J.C.J.K., 'Een los blad uit mijn dagboek', *Jaarboekje Koninklijke Militaire Academie* 8 (1858) 6-12.
92 'Nog iets over de oefeningen der infanterie', *De NS* 14 (1860) 677. De Roo van Alderwerelt, 'De Sleeswijk-Holsteinsche oorlogen', 9-11. 'Over den dienst', 621-630.
93 [L. Mulder,] L.,'Winter-werkzaamheden. De zondag', *De MS* S2-1 (1848-1849) 404-405.
94 'Invallende gedachten van een infanterist', *De NS* 10 (1856) 568. 'Garnizoens-kerk', *De NS* 16 (1862) 509-511. 'Iets over den gedwongen kerkgang van den soldaat', *De NS* 19 (1865) 242-244.
95 *De Regtspleging voor het Krijgsvolk te Lande; Het Crimineel Wetboek voor het Krijgsvolk te Lande; Het Reglement van Discipline voor het Krijgsvolk te Lande*.
96 Van der Hoeven, 'Opmerkingen', 42-46.

97 'De begrootingen van Oorlog', *De NS* 5 (1851) 238. 'Nog iets over onze militaire regtspleging', *De NMS* (1867) 155.
98 'Vlugtige aanmerkingen over de regtspleging bij onze landmagt', *De NS* 11 (1857) 523-524, 528-529, 533.
99 B., 'De opneming bij het leger van veroordeelden tot onteerende straffen', *De NS* 11 (1857) 450-452.
100 'De klasse van Discipline', 390.
101 'Allerlei', *De NS* 6 (1852) 44-46. 'Herziening der krijgswetten', *De NS* 10 (1856) 514-517. Een Nederlandsch soldaat, 'Slechte kazernen', 163. 'Het Algemeen Depot van Discipline', *De NS* 17 (1863) 720-723.
102 L.,'Het Algemeen Depot van Discipline', *De MS* S3-8 (1863) 597-602. Sabron, *Geschiedenis*, 28.
103 De Roo van Alderwerelt, 'De Nederlandsche militaire strafwetgeving', 317-318.
104 Ibidem, 322-323.
105 [Nepveu,] *Nederland en het leger*, 45-46.
106 Ibidem, 24-44.
107 'De duurte der levensmiddelen en de bezoldiging der krijgsmagt', *De MS* S2-6 (1853-1854) 141.
108 'De voeding van den soldaat in Nederland. Eene bladzijde uit de militaire gezondheidsleer', *De NS* 13 (1859) 226-228. A., 'De voeding van den soldaat', *De MS* S3-5 (1860) 473-478.
109 'De gelegenheids-wetten', 630. Zie ook: X^2., 'Voortaan allerlei gespuis bij het leger', *De NS* 10 (1856) 523-524.
110 'De klasse van Discipline', 387-389.
111 [Nepveu,] *Nederland en het leger*, 35-36. Zie ook Netscher, 'Praktische denkbeelden', 87.

Hoofdstuk 6

1 'Een woord over het oprichten', 351.
2 'Schrijven', 428.
3 Tamse, *Nederland en België*, 12.
4 Best, *War and society*, 297.
5 Gooch, *Armies*, 80.
6 'Ons Krijgswezen. Terugblik op het afgeloopen jaar', *De MS* S3-4 (1859) 569-570.
7 Tamse, *Nederland en België*, 50.
8 'Een woord over den Deenschen Oorlog', 425. 'Bij het einde van 't jaar', *De MS* S3-9 (1864) 814-815.
9 Mulder, 'De Sleeswijk-Holsteinsche oorlog', (1853-1854) 388-389; (1855) 257-258.
10 'Beschouwingen over ons krijgswezen', 636.
11 'Nederland en Denemarken', 177.
12 'Een woord over den Deenschen Oorlog', 428. De Bas, 'Bijdrage', 230.
13 De Roo van Alderwerelt, 'De Sleeswijk-Holsteinsche oorlogen', 329, 440.
14 'De weerbaarheid van Denemarken', *De MS* S3-9 (1864) 31-45. *VBK* (5 januari 1866) 10. B., Bespreking van *L'armée Danoise en 1864, le Dannevirke en Dybböl. Etude historique et militaire, basée sur des documents officiels* door F. de Bas, *De MS* S3-13 (1868) 241-242.
15 Booms, 'Krijgskundige beschouwingen', 7. De Bas, 'Bijdrage', 152, 157, 160. Een voorbeeld van later datum is: Van Dam van Isselt, *De Nederlandsche kadervorming*.
16 De Roo van Alderwerelt, 'De Sleeswijk-Holsteinsche oorlogen', 443-444.
17 Een Landskind, *Die zich aan een ander spiegelt*, 27, 33.
18 Voor De Roo zie: [De Roo van Alderwerelt,] 'De schadelijke vestingen', 537. De Roo van Alderwerelt, 'Bijdragen', (1864) 573-574.
19 Een Landskind, *Die zich aan een ander spiegelt*, 16.
20 Ibidem, 21.
21 A.B.C., ''s-Lands weerbaarheid', 682.
22 'Een woord over het achtste hoofdstuk', 635.
23 [De Roo van Alderwerelt,] 'De schadelijke vestingen', 537. Een Landskind, *Die zich aan een ander spiegelt*, 13, 15.
24 'Nederland en Denemarken', 183.
25 De Roo van Alderwerelt, 'Bijdragen'. [De Roo van Alderwerelt,] 'De schadelijke vestingen', 532-539.
26 'Beschouwingen over ons krijgswezen', 705.
27 [De Roo van Alderwerelt,] 'De schadelijke vestingen', 533-534. De Roo van Alderwerelt, *Nederland bij een oorlog*, 8.
28 [De Redactie,] 'De verdediging van Groot-Britannië', *De MS* S3-6 (1861) 677-678. 'Een woord over het verdedigingsstelsel van Engeland', *De NS* 16 (1862) 306-307.
29 H. Rodi de Loo, 'Aan de Redactie van den *Militaire-Spectator*', *De MS* S3-9 (1864) 316-326.
30 Rodi de Loo, 'Beschouwingen', 701-717.
31 [Nepveu,] *Losse gedachten* I, 41, 49; II, 42,

45. Zie ook: X., 'Aan L'Homme blanc', *De MS* S3-11 (1866) 573.
32 'De Brochure van het "Landskind"', 131. Zie ook: Booms, 'Krijgskundige beschouwingen', 5.
33 'De Brochure van het "Landskind"', 156.
34 Knoop, 'Een woord over onze schutterij', 403.
35 Knoop, 'De huzaren van Boreel', 25. Knoop, 'Een woord over den militairen toestand', 226.
36 Knoop, 'Iets over den Deenschen oorlog', 22, 47, 53.
37 Knoop, 'Een woord over onze schutterij', 393, 405. 'Eenige beschouwingen', *De NS* 18 (1864) 473. NIMH, Booms, 'Herinneringen', 269.
38 Knoop, 'De huzaren van Boreel', 24.
39 De Roo van Alderwerelt, 'Kantteekeningen', 154. Zie ook: De Bas, 'Levensbericht', 134-136.
40 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 273. NIMH, Booms, 'Herinneringen', 304-306.
41 De Roo van Alderwerelt, 'Kantteekeningen', 137.
42 De Roo van Alderwerelt, *Nederland bij een oorlog*, 18. [Glasius,] 'Gemoedelijke overdenkingen', 6.
43 'De Schutterijen', *De Gids* 28 (1864) IV, 202. Knoop, 'Een woord over den militairen toestand', 220.
44 De Roo van Alderwerelt, 'De Sleeswijk-Holsteinsche oorlogen', 1-2. Stieltjes, 'Bestrijding', 70-71. Zie ook: X., 'De oefening onzer infanterie', *De MS* S3-15 (1870) 596-597.
45 Den Beer Poortugael, *Neêrlands legervorming*, 22-23. Stieltjes, 'De vrijwillige wapeningen', 1. *De nationale militie of het nationale dobbelspel. Uitgegeven ten voordeele van het fonds voor 's lands vrijwillige weerbaarheid door een voormalig officier* (Rotterdam 1867) 4-5.
46 De Roo van Alderwerelt, 'De Sleeswijk-Holsteinsche oorlogen', 1-2.
47 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 280, 284, 289.
48 Zie voor die teleurstelling onder meer: [De Roo van Alderwerelt,] 'De schadelijke vestingen', 546-547.
49 *HTK* (1862-1863) 334^{1}; *HTK* (1863-1864) 326^{4-6}. Rodi de Loo, 'Beschouwingen', 703.
50 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 274, 291.
51 *HTK* (1862-1863) 314^{2}-314^{3}, 314^{6}. Blanken verwees naar de 'Wet van den 28sten Augustus 1851, tot regeling van de bevordering, het ontslag en het op pensioen stellen der Militaire Officieren bij de Landmagt', *Staatsblad* (1851) nr. 128, art. 27, punt 3.
52 Knoop, 'Iets over het verband', 376-379.
53 *HTK* (1862-1863) 314^{3}.
54 'Een antwoord', 3. Zie ook: Aerts, *De Letterheren*, 194.
55 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 275.
56 *HTK* (1863-1864) Bijlagen, 372.
57 Ibidem, 273.
58 'Zoo van alles wat. Het schrijven van officieren', *De NS* 17 (1863) 449-450. 'Iets naar aanleiding van de discussiën over de begrooting van oorlog', *De NS* 17 (1863) 570-572. Een vriend van billijkheid, 'Waarom mogen we niet schrijven?', *De NS* 19 (1865) 629-635. 'Over de vrijheid van schrijven', 218-227.
59 Dit argument werd goed verwoord in een reeks artikelen in de *Arnhemsche Courant* van 5, 6, 8 en 10 december 1862.
60 'Oorzaak en gevolg', 551-552.
61 'Over de vrijheid van schrijven', 219.
62 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 276.
63 'Een antwoord', 4.
64 'Een ernstig woord over eene beuzeling', *De Tijdspiegel* (1865) II, 354.
65 *HTK* (1864-1865) 435.
66 *HTK* (1863-1864) 326^{5}.
67 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 274.
68 Ibidem, 273.
69 'Oorzaak en gevolg', 549-552.
70 Booms, 'De "Vereeniging"', 19-21.
71 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 332.
72 Maas, 'De Vereeniging. Debating Society', 119-120. De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek', 171-173.
73 Charles Edward White, *The enlightened soldier. Scharnhorst and the* Militärische Gesellschaft *in Berlin, 1801-1805* (New York, Westport en Londen 1989).
74 'Verscheidenheden', *De MS* S3-3 (1858) 476-477.
75 Booms, 'De "Vereeniging"', 26.
76 Voor de namen en functies van de zestien oprichters en voor het reglement van de VBK, zie: De Waal, 'Terugblik', 5, 60-65.
77 *VBK* (6 oktober 1865) 9.
78 De Wolf, *Mars in Cathedra*, 6.

79 *VBK* (6 oktober 1865) 10.
80 De Wolf, *Mars in Cathedra*, 4.
81 Booms, 'De "Vereeniging"', 30.
82 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 335. De Wolf, *Mars in Cathedra*, 5.
83 'Eene goede zaak aangeprezen', *De MS* S3-10 (1865) 387-389. 'De Vereeniging ter Beoefening der Krijgswetenschap', *De NS* 20 (1866) 365-366. 'De Vereeniging tot Beoefening der Krijgswetenschap', *Het Vaandel* (1866) 126-127.
84 Stieltjes, 'De vrijwillige wapeningen', 2-3.
85 'Derde brief van Kees aan Jan Gemoedelijk', *De NMS* (1867) 349.
86 *HTK* (1862-1863) 303.
87 Tamse, *Nederland en België*, 58-60.
88 Ibidem, 61, 67-68.
89 Ibidem, 71.
90 Rooseboom, 'Eenige beschouwingen', 275.
91 Bevaart, *De Gouden Zon*, 16. Best, *War and society*, 300. Sickesz, *De schutterijen*, 238.
92 'Aanteekeningen omtrent het Pruissische leger, getrokken uit het speciale rapport van den kapitein der artillerie F.A.T. Delprat, opgemaakt gedurende diens verblijf te Coblenz, in den nazomer van 1856', *De MS* S3-5 (1860) 112-115.
93 'Over het krijgswezen van Duitschland', *De NS* 14 (1860) 490-492.
94 De Roo van Alderwerelt, 'De Sleeswijk-Holsteinsche oorlogen', (1864-1) 332; (1864-2) 14. Zie ook: 'Nog iets over de oefeningen der infanterie', *De NS* 14 (1860) 676.
95 De Roo van Alderwerelt, 'Het Pruisische krijgswezen', 56-57.
96 Zie bijvoorbeeld: Knoop, 'Over het tegenwoordige krijgswezen', 37-40.
97 De Roo van Alderwerelt, *Nederland bij een oorlog*, 46.
98 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 328.
99 Ibidem, 350-351.
100 'Vierde Brief van Kees aan Jan Gemoedelijk', *De NMS* (1867) 438.

Hoofdstuk 7

1 Den Beer Poortugael, *Neêrlands legervorming*, 24.
2 Sickesz, *De schutterijen*.
3 'Wet van den 11den April 1827, houdende oprigting van Schutterijen over de geheele uitgestrektheid des Rijks.' *Staatsblad* (1827) nr. 17.
4 P[s], 'Mijmeringen', *De NS* 16 (1862) 325. [Weitzel,] 'Brieven', 67-68.
5 Knoop, 'Een woord over ons krijgswezen', 346.
6 O.W.H.S., 'Iets over de schutterij', *De MS* 13 (1844-1845) 211.
7 'De Schutterijen', *De Gids* 28 (1864) IV, 203.
8 Sickesz, *De schutterijen*, 264. Zie ook: Een officier der dienstdoende schutterij, 'Nog iets over de dienstdoende schutterijen', *De MS* S3-7 (1862) 519-535.
9 'Algemeene dienstplicht. Een volkswensch', *De MS* S3-15 (1870) 560.
10 Booms, 'Krijgskundige beschouwingen', 13.
11 [Brunings,] *Onze militaire bijeenkomsten*.
12 'Iets over de schutterij', *De NS* 17 (1863) 402.
13 Stieltjes, 'Bestrijding', 50. Stieltjes, die al lange tijd uit dienst was, kreeg overigens ook zelf het verwijt niet te weten waarover hij sprak: X., 'Stokpaarden', *De MS* S3-17 (1872) 445.
14 De Roo van Alderwerelt, *Bedenkingen*, 6-7.
15 De Roo van Alderwerelt, *Onze Schutterij*, 12-13.
16 *VBK* (5 januari 1866) 46-49.
17 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 375-395
18 *HTK* (1866-1867) 816, 872, 891.
19 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 383, 387. Craig, *The politics*, 140.
20 *HTK* (1866-1867) 891.
21 Knoop, 'Bijdrage', 165.
22 *HTK* (1865-1866) Bijlagen, 1001.
23 Na kritiek van de Tweede Kamer stelde hij deze maxima naar beneden bij. Zie: [T.J. Stieltjes,] N.T.L., 'Een enkel punt in het ontwerp van wet tot regeling der schutterijen', *Het Vaandel* (1866) 48-49.
24 Den Beer Poortugael, 'De schutterijen', 27-33.
25 'De nieuwe organisatie onzer levende strijdkrachten', *Het Vaandel* (1867) 168-170. *Hoe is het thans met onze weerbaarheid gesteld?* (Leiden 1867) 14.
26 Sickesz, *De schutterijen*, 241-242.
27 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 383-384. Klinkert, 'J.C.C. den Beer Poortugael', 253.
28 Den Beer Poortugael, *Hoe moeten de schutterijen?*, 35-38.
29 Knoop, 'Bijdrage', 202-203. Zie ook: Knoop, 'Een woord over onze schutterij', 404.
30 Den Beer Poortugael, *Hoe moeten de schutterijen?*, 2.

31 Den Beer Poortugael, *Neêrlands legervorming*, 12. J.C.C. den Beer Poortugael, 'Wederlegging van de brochure der recensie: "Neerlands legervorming bij vermeerdering van militie", voorkomende in het october-nommer van "De Gids"', *De MS* S3-12 (1867) 601.
32 Den Beer Poortugael, *Neêrlands legervorming*, 10.
33 Ibidem, 34.
34 De Roo van Alderwerelt, 'De organisatie', 285. [Booms,] 'Onze schutterij', 350. Een officier van de armée, *Eene causerie*, 19.
35 De Roo van Alderwerelt, *Bedenkingen*, 41.
36 De Roo van Alderwerelt, 'De kadetten-scholen', 158-161. De Roo van Alderwerelt, 'Studiën', 196, 318-319, 404. De Roo van Alderwerelt, 'Algemeene dienstpligtigheid', 227.
37 De Roo van Alderwerelt, 'Het Nederlandsche leger', 181-202.
38 De Roo van Alderwerelt, 'Het achtste hoofdstuk', 454.
39 De Roo van Alderwerelt, 'Studiën', 410-413.
40 Voor de ideeën van Stieltjes over de schutterij zie: [Stieltjes,] *Hoe Nederland te verdedigen is*, 16-19; [Stieltjes,] 'De gebreken', 72-78. Voor zijn ideeën over de militie en vooral zijn pleidooi voor een lokalisering van de militie, zie: Stieltjes, 'De Militie', 93-94, 96, 99, 100.
41 De Roo van Alderwerelt, *Nederland bij een oorlog*, 90. J.v.L., 'De organisatie der Nederlandsche kavalerie', *De NMS* (1868) 507-509. De Roo van Alderwerelt, *De cavalerie*, 4, 48. Zie ook: Booms, 'Krijgskundige beschouwingen', 14-17.
42 *HTK* (1866-1867) 812, 887.
43 Den Beer Poortugael, *Neêrlands legervorming*, 37.
44 Knoop, 'Een woord over onze schutterij', 405. 'Eenige beschouwingen', *De NS* 18 (1864) 473. 'Het getrokken-geweer en wat het vermag', *De MS* S3-10 (1865) 221-222. De Roo van Alderwerelt, 'Algemeene Dienstpligtigheid', 268, 274. De Roo van Alderwerelt, 'Kantteekeningen', 151.
45 'Iets over de laatste discussiën', 12. 'Nog iets over de schutterij', *De NS* 20 (1866) 222.
46 *HTK* (1866-1867) 454[2].
47 De Roo van Alderwerelt, 'De Sleeswijk-Holsteinsche oorlogen', 328-329.
48 De Roo van Alderwerelt, 'De kadetten-scholen', 161.
49 De Roo van Alderwerelt, *Onze Zeemacht*, 114. De Roo van Alderwerelt, 'Een gedenkboek', 255.
50 De Roo van Alderwerelt, 'De Sleeswijk-Holsteinsche oorlogen', 17.
51 De Roo van Alderwerelt, 'Studiën', 190-191.
52 [De Roo van Alderwerelt,] 'Het vraagstuk', 137, 144.
53 De Roo van Alderwerelt, 'Over het verleden', 97-98.
54 *HTK* (1866-1867) 427-428.
55 De Roo van Alderwerelt, 'Studiën', 402, 406-408.
56 Roorda van Eysinga, 'Oorlog', 7-9, 35, 42. Van Vloten, 'Volkswapening', 1-31.
57 De Roo van Alderwerelt, 'Algemeene dienstpligtigheid', 232-246.
58 De Roo van Alderwerelt, *Onze Schutterij*, 11, 94.
59 De Roo van Alderwerelt, *Bedenkingen*, 16.
60 Ibidem, 13-14.
61 *HTK* (1863-1864) B 1752.
62 *Ontwerp van gewijzigde Grondwet*, 45.
63 [Booms,] 'Onze schutterij', 348-349. Een officier van de armée, *Eene causerie*, 12.
64 De Roo van Alderwerelt, *Bedenkingen*, 18, 45.
65 De Roo van Alderwerelt, 'Over het verleden', 104-111, 124.
66 [Van Rijneveld,] 'Brieven', (1846-1847) 85-90.
67 Voor het gedachtegoed van de Delftse initiatiefnemers zie: [F.M.T. Gijsberti Hodenpijl,] F.M.T.G.H., 'Iets over de scherpschutterijen in verband met de verdediging van ons land' in: *Jaarboekje voor Nederlandsche scherpschutters* 2 (Delft 1859)150-167.
68 De Roo van Alderwerelt, 'Scherpschutters', 411-419. Zie ook: 'De Nederlandsche Scherpschutterij', *De MS* S3-4 (1859) 102-105.
69 Spiers, *The army*, 163-166.
70 Sijpkens, *Engelands weerbaarheid*, 24, 30.
71 'Een vaderlandslievend geschrift', *De NS* 16 (1862) 343. Dommers, 'Krijgskundige beschouwingen', 47, 59-61, 72. Netscher, 'Praktische denkbeelden', 80. Den Beer Poortugael, *Hoe moeten de schutterijen?*, 12.
72 Meijers, 'Het vraagstuk', 473. Zie ook: *HTK* (1866-1867) B 715.
73 'Een woord over het oprichten', 351-353.

74 Stieltjes, 'De vrijwillige wapeningen', 1-13. 'Volkswapening', *Het Vaandel* (1866) 255-257. Stieltjes, 'Inleiding', 6-7.
75 Sijpkens, *Engelands weerbaarheid*, 15, 29. G.W. Vreede, *Een twintigjarige strijd. Volledige verzameling der vertoogen van mr. G.W. Vreede, over 's lands in- en uitwendigen toestand, (februarij 1848-december 1868)* (Utrecht 1869) 485, 491.
76 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 375.
77 *De nationale wedstrijd*, 15-16.
78 *Arnhemsche Courant* 23 september 1868.
79 *Staatsblad* (1867) nr. 49.
80 *HTK* (1868-1869) 428-429.
81 W.L. Schiffer, *Open brief aan de heeren De Roo van Alderwerelt en Storm van 's Gravesande, leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Groningen 1868) 11-14. 'Woord van den redactie bij den eersten jaargang' in: *Neerlands weerbaarheid. Jaarboekje voor de Nederlandsche vereenigingen tot vrijwillige oefening in den wapenhandel* 1 (Kampen 1867) 22-23.
82 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 375.
83 S., 'De vestingartillerie en de vereenigingen tot oefening in den wapenhandel', *De MS* S3-12 (1867) 479, 482. 'Scherpschutterij', *De NMS* (1867) 590-593.
84 F. van Hoogendorp, 'Neêrlands weerbaarheid. Naar aanleiding van de wedstrijd' in: *Neêrlands Weerbaarheid. Jaarboekje voor de Nederlandsche vereenigingen tot vrijwillige oefening in den wapenhandel* 3 (Kampen 1869) 70-73. J.W. Schubart, 'Korte mededelingen betreffende den Nederlandschen Weerbaarheidsbond' in: *Neêrlands Weerbaarheid. Jaarboekje voor de Nederlandsche vereenigingen tot vrijwillige oefening in den wapenhandel* 3 (Kampen 1869) 90.
85 *De nationale wedstrijd*, 32-33.
86 A.H.A. Ekker, *De toekomst onzer weerbaarheid* (Kampen 1869) 3-10.
87 Knoop, 'Een woord over onze scherpschuttersvereenigingen', 65. Stieltjes, 'Het doel', 9. De Roo van Alderwerelt, 'Volksweerbaarheid', 441.
88 'De uitslag der verkiezingen', *Het Vaandel* (1866) 379-380.
89 'De Nederlandsche maagd aan den generaal Knoop', *De NMS* (1869) 345-347.
90 'Een woord over bezuiniging bij ons krijgswezen', *De NMS* (1870) 57.

Hoofdstuk 8

1 Knoop, 'Een woord over ons krijgswezen', 335.
2 Dommers, 'Krijgskundige beschouwingen', 43.
3 Blaas, 'De prikkelbaarheid', 276.
4 [Zegers Veeckens,] 'Een oordeel', 578-579.
5 Knoop, 'Over de impopulariteit', 276-293.
6 Ibidem, 277.
7 Ibidem, 278-279.
8 Ibidem, 282. Zie ook: Knoop, 'Een woord over ons krijgswezen', 336. Janssen, *Op weg naar Breda*, 11.
9 Stern, *The citizen army*, 117. Gooch, *Armies*, 13.
10 Knoop, 'Over de impopulariteit', 285. Dit soort carrières werd overigens in de loop van de 17e eeuw steeds zeldzamer als gevolg van een aristocratisering van het officierskorps; zie: Bruijn, *The Dutch navy*, 113, 125.
11 Knoop, 'Over de impopulariteit', 286-287. Voor de veronderstelde traagheid van het Nederlandse volk zie ook: R. Fruin, 'Het karakter van het Nederlandsche volk' in: *R. Fruins Verspreide Geschriften* (Den Haag 1900-1905) 1, 8-9.
12 Boogman, 'Achtergronden', 17-18.
13 Bartstra, *Vlootherstel*, IX, X, 1-10.
14 Boogman, 'Achtergronden', 25-26.
15 Kamphuis, 'Het Nederlands veiligheidsbeleid', 160, 167. Amersfoort, 'Voor vaderland en Oranje', 33.
16 Amersfoort, 'Leger, natie en traditie', 125, 131.
17 Ibidem, 113.
18 Ibidem, 137-139.
19 Ibidem, 134.
20 Knoop, 'De brochure', 240.
21 Rooseboom, 'Leger en Defensie', 165-180.
22 MacLeod, 'De Marine', 133-164.
23 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 17.
24 Wijn, 'Instrument', 27-28.
25 Teitler, 'Strategische concepties', 11. Teitler, *Anatomie*, 13-31.
26 Jansen, *De Zeemagt*, 11.
27 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 209.
28 'Vlugschriften', 362, 372. Voor die brochures zie ook: Backer Dirks, *De Nederlandsche Zeemacht* II, 592-595. Stapelkamp, 'G. Fabius', 29-31.

29 *Overzigt van eenige vlugschriften*, II, 39. F.C.O., *Iets over de Nederlandsche marine* (Amsterdam 1843) 7-14. Voor kritiek op F.C.O. zie: *Teregtwijzing betrekkelijk 's Rijks zeewezen door A.E.P.* (Amsterdam 1845); X., *Beantwoording van het: Iets over de Nederlandsche marine, door F.C.O.* (Amsterdam en Den Haag 1843).
30 *Overzigt van eenige vlugschriften*, 20. Arriëns, *Bijdrage*, 17. Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 210, 215, 241.
31 Rijk deed dat overigens anoniem. Zie: Bruijn e.a, *Julius Constantijn Rijk*, 86, 88.
32 Ibidem, 77, 86.
33 Arriëns, *Bijdrage*, 106.
34 'De Tweede Kamer', 82-83.
35 M., 'Eenige opmerkingen', 758. Bespreking van *Bijdrage tot de kennis onzer marine* door P. Arriëns, *De Gids* 10 (1846) 1, 807.
36 Arriëns, *Bijdrage*, 13. Backer Dirks, *De Nederlandsche Zeemacht* II, 431.
37 'Vlugschriften', 368.
38 Bespreking van *Wederlegging van de Bijdrage tot de kennis onzer Marine, van den gepensioneerden Schout-bij-Nacht Arriëns* door X,Y,Z., *De Gids* II (1847) 1, 221.
39 S.P.Lipman, *De scheiding van België in derzelver gevolgen getoetst* (4e druk; Amsterdam 1830) 55.
40 S.P. Lipman, *Gedenkstuk van den heldendood van Jan Carel Josephus van Speyk* (Amsterdam 1831) 13. S.P. Lipman, *Hollands Marine* (Amsterdam 1831) 3, 16, 25. Backer Dirks, *De Nederlandsch Zeemacht* II, 555.
41 'Onze Zeemagt', 414.
42 Ibidem, 414-415.
43 Ibidem, 416-417. Bosscher, 'Marin Henri Jansen (1817-1893)', 255.
44 L'Honoré Naber, *Het leven*, 254-255.
45 Jansen, *De Zeemagt*, 6-7.
46 X., *Gedachten over maritieme onderwerpen* I, *Zeewezen, politiek, defensie* (Utrecht 1854) 15, 38-41.
47 *Staatsblad* (1861) nr. 72, art. 149-160. De diensttijd voor de zeemilitie ging vier jaar bedragen, terwijl voor de militie te land vijf jaar gold. Dit niet te verwarren met de duur van de eerste oefening die voor beide maximaal twaalf maanden mocht duren.
48 'Maritime beschouwingen, naar aanleiding van het werkje "Onze zeemagt enz" van den heer De Roo van Alderwerelt', *De MS* S3-12 (1867) 25.
49 'De toestand van het personeel', 362-364. Zie ook: 'Wederlegging', *De NS* 2 (1848) 86.
50 Bruijn, 'Zeevarenden', 153-161.
51 W., 'Losse invallen', 124.
52 'De toestand van het personeel', 374. Backer Dirks, *De Nederlandsche Zeemacht* II, 690-691.
53 C.H. de Goeje, *Geschiedenis der Kweekschool voor Zeevaart te Leiden, ter gelegenheid van haar 40-jarig bestaan 1855-1895* (Leiden 1895).
54 X., 'Over de disciplinaire lijfstraffen bij de Nederlandsche marine', *Verhandelingen en berigten betrekkelijk het zeewezen en de zeevaartkunde* (1858) II, 253. W., 'Losse invallen', 130-131.
55 Sieburgh, 'Een ieder op zijn werk!', 413.
56 'Militie en marine', *De NS* 10 (1856) 672.
57 'De toestand van het personeel', 378.
58 Sieburgh, 'Een ieder op zijn werk!', 398.
59 M., 'Eenige opmerkingen', 747-749, 763. Voor een afwijkende opinie zie: 'De toestand van het personeel', 376.
60 Een Wachtlooper, 'Pruttelen. (Een marineschets)', *De Gids* 19 (1855) II, 214. W.J.C. Huyssen van Kattendyke, *Een woord over de opleiding van adelborsten* (Den Haag 1855) 6-7.
61 'De toestand van het personeel', 365. Jansen, *Proeve*, 22-25, 31, 38.
62 'De Zeemagt', 75.
63 'De toestand van het personeel', 377. M., 'Eenige opmerkingen', 758-759. *Denkbeelden en beschouwingen over de Marine, door een zee-officier* (Den Haag 1862) 29-30.
64 'De toestand van het personeel', 352-355. X., *Gedachten over maritieme onderwerpen* IV, *Stelsel der zeemagt* (Utrecht 1855) 9-13.
65 Wijn, 'Instrument', 38-39.
66 Bosscher, 'De "industrial revolution"', 142.
67 Bosscher, 'Oorlogsvaart', 317.
68 Jansen, *De omwenteling*, 1-2. Bosscher, 'De "industrial revolution"', 147, 151-152.
69 De Roo van Alderwerelt, 'Een blik' I, 420-421.
70 Spiers, *The army*, 164-165.
71 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 227.
72 'De Zeemagt', 56. *Een woord over de marine in verband met de koloniën* (Den Haag 1852) 14. O.A. Uhlenbeck, *Beschouwingen omtrent de drie vraagpunten, door de commissie van enquête over*

de marine, ter beantwoording voorgesteld (Arnhem 1862) 18-19.
73 'Onze Zeemagt', *De NS* II (1857) 23. 'De toestand van het personeel', 348.
74 'De Zeemagt', 55.
75 Van dit tijdschrift (1788-1880) is regelmatig de titel gewijzigd. Sinds 1863 heette het *Verhandelingen en berigten betrekkelijk het Zeewezen, de Zeevaartkunde, de Hydrografie, de Koloniën en daarmee in verband staande wetenschappen*. Vanaf 1871: *Tijdschrift voor het zeewezen.*
76 M., 'Eenige opmerkingen', 761.
77 Ibidem, 758.
78 'De Zeemagt', 52 (noot).
79 M., 'Eenige opmerkingen', 755-756.
80 Knoop, 'Het 7de Regiment Infanterie', 115.
81 M., 'Eenige opmerkingen', 742. Sieburgh, 'Een ieder op zijn werk!', 237. "Het verval van de vloot is niet twijfelachtig", zei Enslie letterlijk. *HTK* (1854-1855) Bijlagen, 18-19.
82 'Militaire navorscher', *De NS* 13 (1859) 112.
83 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 214.
84 Ibidem, 221.
85 M. 'Eenige opmerkingen', 755-756. Sieburgh, 'Een ieder op zijn werk!', 400.
86 Boogman, *Rondom 1848*, 99. Kossmann, *De Lage Landen*, 191.
87 Tamse, *Nederland en België*, 35-36.
88 'De nieuwe gepantserde schepen onzer Marine', *De Gids* 32 (1868) IV, 365-366.
89 [Stieltjes,] *Is Nederland nog te verdedigen?*, 50-52. Knoop was het hiermee oneens: Knoop, 'Eenige aanmerkingen', 112-113.
90 *HTK* (1854-1855) 311.
91 Backer Dirks, *De Nederlandsche Zeemacht* II, 641. *HTK* (1856-1857) 360.
92 E.R. Sijpkens, *Blikken op De Ruyter's standbeeld. Beschouwingen over Neêrlands zeewezen in verband met zijn bloei en grootheid* (Amsterdam 1858).
93 'Aan den lezer!', *De NS* 5 (1851) 1-4.
94 Knoop, 'De Koninklijke Militaire Akademie', 336.
95 'De redactie van den Nieuwen Spectator aan hare Lezers', *De NS* 6 (1852) 3-4.
96 Bruining, *Eenige denkbeelden*, 36-38.
97 P. Bruining, 'Toelichting betrekkelijk de opleiding der adelborsten', *Verhandelingen en berigten betrekkelijk het zeewezen en de zeevaartkunde* (1853) II, 124.
98 Bruining, *Eenige denkbeelden*, 31-32.
99 De Roo van Alderwerelt, *Onze Zeemacht*, 10. Rovers, *Pro patria*, 22.
100 M.H. Jansen, 'Iets anders over de Marine', *Verhandelingen en berigten betrekkelijk het zeewezen en de zeevaartkunde* (1853) II, 149.
101 [W.J.A. Jonckbloet,] *Parlementaire portretten. De aftredende helft van de Tweede Kamer der Staten-Generaal door Sagittarius* (Amsterdam 1869) 12.
102 Jansen, *De omwenteling*, 1-2, 205-206.
103 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 247.
104 X. Bespreking van *De omwenteling in het zeewezen. Eene bijdrage tot verzekering der onafhankelijkheid* door M.H. Jansen, *De Gids* 28 (1864) II, 346-349.
105 Bespreking van *De omwenteling in het zeewezen, eene bijdrage tot verzekering der onafhankelijkheid* door M.H. Jansen, *De MS* S3-9 (1864) 208-210. 'Jansen, over het zeewezen', *De NS* 18 (1864) 643-656.
106 De Roo van Alderwerelt, 'Een blik' I, 435-436; III, 154. De Roo van Alderwerelt, *Onze Zeemacht*, 112.
107 De Roo van Alderwerelt, 'Een blik' II, 4-5. Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 260.
108 De Roo van Alderwerelt, 'Een blik' III, 145.
109 De Roo van Alderwerelt, *Onze Zeemacht*, 112-113.

Conclusie deel I

1 Geciteerd bij: Van Dam van Isselt, *Een voorstel tot versterking*, 21.
2 W.J. Knoop, Bespreking van *Over de dienst der infanterie bij de verdediging van vestingen, naar het hoogduitsch* door W. von Kamptz in: *Krijgs- en Geschiedkundige Geschriften van W.J. Knoop* (Schiedam 1861-1867) III, 329.
3 De Roo van Alderwerelt, *Onze Schutterij*, 6.
4 Geciteerd bij: Van Sloten, *Het beginsel*, 16.
5 Een uitzondering was: 'Wijsgeerige beschouwingen van een simpel(en) soldaat', *Het Vaandel* S2-5 (1864-1865) 451.
6 Weitzel, 'Verschillende beschouwingen', (1848-1849) 59. Netscher, *Beschouwingen*, 43. A. Kruseman, *Over Nationale Militie en remplacement* (Amsterdam 1853) 19. P.M. Netscher, 'Over het al dan niet wenschelijke eener afschei-

ding van vrijwilligers en militie bij ons leger', *Het Vaandel* (1868) 7.
7 *HTK* (1869-1870) 704.

Hoofdstuk 9

1 *Nederland tegenover Duitschland*, 18.
2 *HTK* (1870-1871) Staatsbegrooting [2.125] 8.
3 *HTK* (1870-1871) Staatsbegrooting [2. 125] 14.
4 Doedens, *Nederland*, 108.
5 'De beraadslagingen', 250.
6 Van Dam van Isselt, *De ontwikkeling*, 36-37. Doedens, *Nederland*, 110. Hoppenbrouwer, 'De Nederlandse mobilisatie', 12-14.
7 De meeste aandacht trok: *Ernstig en waarschuwend woord*.
8 Den Beer Poortugael, *De noodzakelijkheid*, 29.
9 'De beraadslagingen', 205.
10 De Witt schreef dit aan Pieter de Hoogh, 30 oktober 1670. Zie: N. Japikse red., *Brieven van Johan de Witt. Vierde deel 1670-1672. Bewerkt door Robert Fruin* (Amsterdam 1913) 120.
11 Knoop, *Nederland*, 18. J.D. Six, 'Het Pionnierwezen in Nederland', *De MS* 3-15 (1870) 670. Hoogenboom, 'Behandeling', 130.
12 'De beraadslagingen', 167.
13 W.J. Knoop, 'Eenige aanmerkingen op het Voorloopig Verslag over het VIIIe Hoofdstuk der Staatsbegrooting voor 1871', *Het Vaderland* 29 oktober 1870.
14 *HTK* (1870-1871) Staatsbegrooting [2. 125].
15 'Een vaderlandsch woord', *De NMS* (1871) 95.
16 Knoop, 'Een woord over den militairen toestand', 236-238. Zie ook: Knoop, *Over onze verdediging*, 11-13.
17 'Weer iets over onze verdedigbaarheid', 169. 'Een enkel woord over Pro Patria', *De NMS* (1874) 277-278.
18 [C.L. van Pesch,] v.P., Bespreking van *Ernstig en waarschuwend woord van het 'jonge' aan het 'oude' Nederland, door een officier van het Nederlandsche leger*, *De MS* S3-16 (1871) 244. *Beschouwingen nopens de uitgaven voor ons krijgswezen, naar aanleiding van de beraadslagingen in de Tweede kamer der Staten-Generaal over de begrootingen van Marine en Oorlog, bijzonder de laatste* (Den Haag 1870) 3, 4, 10. F.A., 'Vestingwetten', 71. Glasius, 'De opleiding', 506, 509. Voor felle kritiek op Knoop, zij het dat hij niet bij naam wordt genoemd, zie: *Ernstig en waarschuwend woord*, 8-11.
19 'De oefening onzer infanterie', *De MS* S3-15 (1870) 596-597. 'Als zij maar goed worden aangevoerd', *De MS* S3-17 (1872) 674-675.
20 F.A., 'Vestingwetten', 65. *Nederland tegenover Duitschland*, 26.
21 Zie bijv.: *Is Nederland in de daad verdedigbaar?*
22 Stieltjes, 'De verdedigbaarheid', 40-56.
23 D.J. den Beer Poortugael, *Is Nederland verdedigbaar?* (Breda z.j.).
24 *Is Nederland in de daad verdedigbaar?*, 4, 11, 17.
25 [C.L. van Pesch,] v.P., Bespreking van *Is Nederland in de daad verdedigbaar?*, *De MS* S3-17 (1872) 52-56.
26 Brunings, 'Te zijn of niet te zijn', 343.
27 Deze artikelen werden ook apart gebundeld in: *Is Nederland verdedigbar?* (Berlijn 1873). Zie ook: Bespreking van *Is Nederland verdedigbaar?* en *Neerland's staatkunde tegenover Duitschland*, beide vertaald door W. Rooseboom, *De MS* S3-18 (1873) 52-56. 'Weer iets over onze verdedigbaarheid', 165.
28 Dit schrijven is ook te vinden in: 'Een woord over onze verhouding tot Duitschland', *De NMS* (1872) 324-325.
29 *Is Nederland verdedigbaar? Uit het Hoogduitsch vertaald (Militär. Blätter) en van opmerkingen voorzien door W. Rooseboom, kapitein-ingenieur* (Breda z.j.). *Neerland's staatkunde tegenover Duitschland. Uit het Hoogduitsch vertaald (Neue Militär. Blätter) en van opmerkingen voorzien door W. Rooseboom, kapitein-ingenieur* (Breda z.j.).
30 *Verslag van het ontstaan en van de eerste handelingen der Vereeniging tot verspreiding van kennis aangaande 's lands verdediging* (Utrecht 1872).
31 *Tweede jaarverslag der Vereeniging tot verspreiding van kennis aangaande 's lands verdediging* (Utrecht 1873).
32 'Programma eener prijsvraag', *De NMS* (1871) 396-398. Schneider, 'Nogmaals', 510-511.
33 Schneider, 'Nogmaals', 512. 'Werken van de Vereeniging', 325-327.
34 Hoogenboom, *Een woord*. N.N., *Beschouwingen.*
35 W^{r}, 'Het vraagstuk der defensie. Beschou-

wingen over dit vraagstuk naar aanleiding van eenige der jongste geschriften over dat onderwerp', *De Tijdspiegel* (1873) I, 203.
36 Hoogenboom, *Een woord*, 8-9. N.N., *Beschouwingen*, 10-16.
37 'Werken van de Vereeniging', 324. Zie ook: Schneider, 'Nederland', 450. Norman MacLeod, *De onvoldoende sterkte van Neêrland's levende strijdkrachten* (Den Haag 1879) 5-6.
38 Rooseboom, 'De organisatie', 52.
39 Glasius, 'Beschouwingen', 386-387.
40 Ibidem, 382.
41 Schneider, 'Oorlog bij winterdag', 291, 308-311.
42 'Terugblik op het jaar 1870', *De MS* S3-15 (1870) 704-705.
43 Van Tuerenhout, 'Grondwet', 281-282. Drabbe, *Neerland's kracht*, 37. Den Beer Poortugael, *Grondwetsherziening*, 36, 44.
44 'Terugblik op het jaar 1870', *De MS* S3-15 (1870) 701.
45 Van Sloten, *De oorlog*. F.E.L.A. Abel, *Algemeen en tijdrekenkundig overzicht van den Duitsch-Franschen oorlog van 1870-1871* (Gorinchem 1871). M.C.U. Huber, *De Reuzenstrijd van 1870-71. Beschrijving van den oorlog tusschen Frankrijk en Pruisen* (Arnhem z.j.).
46 E.G.H.C. baron Stoffel, *Rapports militaires, écrits de Berlin 1866-1870* (Parijs 1871).
47 Van Sloten, *Open brief*, 5.
48 Baron de Stoffel, 'De oorzaken der overmacht van de Pruisische legers op het slagveld', *Het Vaandel* (1871) 193-201, 239-254.
49 Hojel, 'De kolonel Stoffel', 585-601.
50 Van Sloten, *Het beginsel*, 21.
51 A.W.P. Weitzel, *De geschiedenis van het onderwijs in het schieten bij de Nederlandsche infanterie* (Gorinchem 1872) 58.
52 Van Tuerenhout, 'De invoering', (1870-1871) 211. Zie ook: Michael Howard, *The Franco-Prussian War. The German invasion of France* (Londen en New York 1981) 35.
53 Hojel, 'De kolonel Stoffel', 587, 593-597. *Aanwijzingen*, 7-8. W^{r}, 'Wat nu?', 338. Glasius, 'De eischen', 107. Brunings, 'Mijmeringen', 9-11.
54 De Petit, 'Overdrijving', 296, 302. L.C. van Vleuten, 'Eere, wien eere toekomt', *Militair Tijdschrift* (1873) 276-278.
55 Knoop, 'Een woord over den militairen toestand', 207.
56 Ibidem, 201-203. De Roo van Alderwerelt, *De ondergang* I, 162-167.
57 Voor citaat zie: 'De Tweede Kamer en de plaatsvervanging', *De NMS* (1873) 454.
58 'Een vaderlandsch woord', *De NMS* (1871) 90. Van Sloten, *De oorlog*, 8.
59 Brunings , 'Mijmeringen', 21. Brunings, 'Te zijn of niet te zijn', 337. Zie ook: J. Bosscha, *Pruisen en Nederland. Een woord van J. Bosscha, oud-minister, aan zijne landgenooten* (Amsterdam 1866) 24.
60 D. Lubach, 'Gymnastiek in verband met leerplichtigheid en weerbaarheid', *De Economist* (1871) I, 443-469. G. Umbgrove, *Neerlands roeping* (Arnhem 1871) 16-17.
61 'Een blik op het Pruissische leger', 263-271. De Roo van Alderwerelt, 'Over algemeenen oefenplicht', 337. 'De heer De Roo van Alderwerelt over algemeenen oefenplicht', *De MS* S4-1 (1876) 257.
62 [C.L. van Pesch,] v.P., Bespreking van *De tucht en beschaving in het Duitsche leger. Uit het Hoogduitsch vertaald en van aanteekeningen voorzien* door C.P.J van Vlierden, *De MS* S3-18 (1873) 392.
63 Knoop, 'Een woord over den militairen toestand', 200.
64 Glasius, 'De eischen', 109.
65 Landolt, 'Tafereelen', (1871) 77.
66 'Bijdrage tot de nieuwere krijgskunde', *De NMS* (1873) 421-423.
67 Den Beer Poortugael, *Duitschland's legeraanvoering*, 22-24.
68 W^{r}, 'Wat nu?', 338. P.M. Netscher, Bespreking van een aantal publicaties, *De Gids* 35 (1871) IV, 155. X*, 'De Vereeniging tot onderlinge beoefening van militaire wetenschappen te Willem I', *Militair Tijdschrift* (1872) 24.
69 Glasius, 'De eischen', 97-102.
70 Voor kritiek op Glasius zie: 'Bijdrage tot de nieuwere krijgskunde', *De NMS* (1873) 420.
71 Landolt, 'Tafereelen', (1871) 78.
72 De Petit, 'Overdrijving', 296. W.L. de Petit, 'Open brief aan den heer L.C. van Vleuten, 1ste luitenant der infanterie van het O.I. leger, naar aanleiding van een in het "Militair Tijdschrift" voorkomend artikel', *De MS* S3-18 (1873) 593-600.
73 Glasius, 'Beschouwingen', 385. Van Tuerenhout, 'Eenige beschouwingen', 177-178.

74 'Een woord over de zamenstelling der legers', *De NMS* (1874) 292. Abel, *Iets over burgerwapeningen*, 2.

Hoofdstuk 10

1 Knoop, 'Een woord over de plaatsvervanging', 125-129.
2 Knoop, 'Een woord over den militairen toestand', 216. Weitzel, *De militaire pensioenen*, 54.
3 *Een kalm woord,* 6-8.
4 [C.L. van Pesch,] v.P., Bespreking van *Over verplichten persoonlijken krijgsdienst* door Van Tuerenhout, *De MS* S3-18 (1873) 259-260. Rooseboom, 'Eenige beschouwingen', 275-276. 'Een woord over de zamenstelling der legers', *De NMS* (1874) 293.
5 'De lessen van den Oorlog', *Onze Tijd* 5 (1870) II, 285-286.
6 Tellegen, *Duitschland*, 20.
7 Ibidem, 25-26.
8 Ibidem, 26-39.
9 Berghahn, *Militarism*, 7.
10 Stargardt, *The German idea*, 5-6, 21-22.
11 Pasquino, 'De inwendige dienst-filantropie', *De NMS* (1867) 321.
12 'De lessen van den Oorlog', *Onze Tijd* 5 (1870) II, 286.
13 'Militarisme', *De MS* S3-17 (1872) 646-648.
14 'Een blik op het Pruissische leger', 280. Rooseboom, *Over de levende strijdkrachten*, 1-2. Drabbe, *Neerland's kracht*, 6. 'Iets over onze landmagt', *De NMS* (1875) 261. P.F. Brunings, 'Pro Patria', *De Tijdspiegel* (1879) I, 55. Ook De Roo meende dat het begrip militarisme niet op Nederland van toepassing was. Zie: *HTK* (1870-1871) 566.
15 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 467-479.
16 Bevaart baseert zijn stelling op enkele uitlatingen van (oud-)officieren. Zie: Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 470. Het daar genoemde voorstel van 'een soldenier' is *De Militaire Spectator* echter te extreem (zie: [A. Kool,] A.K., Bespreking van *Hoe Nederland verdedigd moet worden, door een soldenier*, *De MS* S3-17 (1872) 712. De wonderlijke gedachten van G. Umbgrove worden door de militaire pers resoluut naar de prullenbak verwezen (zie: Bespreking van *Neerlands roeping* door G. Umbgrove, *De NMS* (1871) 325-337; P.M. Netscher, Bespreking van (onder meer) *Neerlands roeping* door G. Umbgrove, *De Gids* 35 (1871) IV, 159-162; [C.L. van Pesch,] v.P., Bespreking van *Neerlands roeping* door G. Umbgrove, *De MS* S3-16 (1871) 184-186. Weitzels tirade tegen "wijsneuzige beschouwingen over militarisme en improductieve uitgaven", door Bevaart geciteerd op pag. 471, is evenmin een bewijs voor diens stelling. Bevaart citeert ook Booms (pag. 468), maar de klachten van deze officier over een gebrek aan armslag hebben specifiek betrekking op de 'schemertoestand' ten tijde van de mobilisatie.
17 Knoop, 'Iets over ons krijgswezen', 93.
18 'Werken van de Vereeniging', 389.
19 'Een rechtmatige reclame', *De MS* S3-18 (1873) 772-778.
20 Van Tuerenhout, *Over verplichten persoonlijken krijgsdienst*, 7.
21 Van Tuerenhout, 'De Pruisische wijze', 303-306, 315-316.
22 Van Tuerenhout, 'De invoering', (1870-1871) 226-227. Van Tuerenhout, 'De Pruisische wijze', 318, 325-326.
23 Van Tuerenhout, 'De Pruisische wijze', 327-329. Zie ook: F.L. Carré, *Een volksbelang, naar aanleiding van: een woord van den luitenant-generaal W.J. Knoop, over den militairen toestand van Nederland* (Breda 1871) 3-4.
24 Van Tuerenhout, 'De Pruisische wijze', 304. Van Tuerenhout, 'De invoering', (1870-1871) 232-233.
25 Knoop, 'Een woord over den militairen toestand', 200.
26 Veegens, 'Leger en maatschappij', 9, 31-32, 36, 54-55.
27 Ibidem, 48-50.
28 Van Tuerenhout, 'De Pruisische wijze', 328. Van Tuerenhout, 'De invoering', (1870-1871) 236, 342.
29 Van Tuerenhout, 'De invoering', (1870-1871) 211-218, 222.
30 Van Tuerenhout, 'De Pruisische wijze', 306. Van Tuerenhout, *Over verplichten persoonlijken krijgsdienst*, 5.
31 Van Tuerenhout, 'De invoering', (1870-1871) 219-223, 237, 306-309; (1871-1872) 65.
32 Van Tuerenhout, 'De Pruisische wijze', 318.
33 Van Tuerenhout, 'De invoering', (1870-1871) 242, 352; (1871-1872) 79-80.
34 'Het voorloopig verslag betreffende de aan-

hangige ontwerpen Militie- en Schutterijwet', *De MS* S4-8 (1883) 560-561.
35 Van Tuerenhout, 'Het stelsel', 108. Rooseboom, 'Een belangrijk militair debat', 4-10.
36 'Algemeene dienstplicht. Een volkswensch', *De MS* S3-15 (1870) 560-564.
37 [C.L. van Pesch,] v.P., Bespreking van *De levende strijdkrachten van het Nederlandsche leger der toekomst* door H.A. van der Speck Obreen, *De MS* S3-17 (1872) 390.
38 Bespreking van *Neerlands roeping* door G. Umbgrove, *De NMS* (1871) 328.
39 F. de Bas in: 'Discussie over het behandelde door den heer Hoogenboom in de vergadering van 23 October 1874', *VBK* (1874-1875) 201. Zie ook: T., 'Levende strijdkrachten', *De MS* S4-1 (1876) 532-533.
40 Den Beer Poortugael, *De noodzakelijkheid*, 7. Den Beer Poortugael, *Grondwetsherziening*, 70. Slechts één militair auteur pleitte consequent voor een algemene militieplicht, namelijk kapitein Glasius. Zie: Glasius, 'Militie en schutterij', 198. Glasius, 'De eischen', 135.
41 Abel, *Iets over burgerwapeningen*, 60.
42 Hoogenboom, 'Op welke wijze', 4-8.
43 'Discussie over het behandelde door den heer Hoogenboom in de vergadering van 23 October 1874', *VBK* (1874-1875) 201-206, 213-216.
44 Rooseboom, *Ontwerp*, 165-166.
45 Rooseboom, 'De tegenwoordige toestand', 274.
46 A. Pompe, 'Een verrassend naschrift', *De MS* S3-17 (1872) 116-117. Knoop, 'Over het bombardement', 153-164. Van Tuerenhout, 'Het stelsel', 111.
47 M.C.U. Huber , 'Frankrijk's volkslegers in 1870-'71', *De Tijdspiegel* (1876) I, 307-309.
48 P.M. Netscher, Bespreking van een aantal publicaties, *De Gids* 35 (1871) IV, 161. Van Tuerenhout, 'De Pruisische wijze', 303. Schneider, 'Een woord', 323.
49 Van Tuerenhout, 'Het stelsel', 111.
50 Drabbe, *Neerland's kracht*, 30-31.
51 Den Beer Poortugael, *Grondwetsherziening*, 78.
52 *De Grondwet en de levende strijdkrachten*, 29.
53 W.J. Knoop, Bespreking van *Open brief aan het bestuur der vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap, over het regelen der schutterijen* door A.C. Kouwens, *De Gids* 39 (1875) II, 575.
54 W.K.L. van Helden, *De nieuwere gevechtsleer* (Den Haag 1874) 17. 'Iets over onze landmagt', *De NMS* (1875) 259. Rooseboom, *Over de levende strijdkrachten*, 33.
55 [W.J. Knoop,] 'Nog iets over den oorlog van 1866 in Duitschland', *De NMS* (1871) 5. Brunings, 'Te zijn of niet te zijn', 344. 'De manoeuvres der 3de Divisie in 1875', *De NMS* (1876) 536.
56 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 559-561. Van Dam van Isselt, 'De luitenant-generaal', 382-384. Bevaart trekt een andere conclusie. Hij wijt het vroegtijdig vertrek van Booms aan diens onwil het primaat van de politiek te erkennen, maar levert daarvoor geen bewijs. Zie: Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 482.
57 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 571. Benschop, 'Mr. J.R. Thorbecke', 26-35.
58 C.A. Jeekel, 'Marineliteratuur', *Vaderlandsche Letteroefeningen. Binnen- en buitenlandsche bibliografie* 113 (1873) 533.
59 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 516-520.
60 Glasius, *Beschouwingen*, 10-12.
61 'De niet-afschaffing van de plaatsvervanging', *De NMS* (1873) 394-395. 'Nog eens het vraagstuk der plaatsvervanging', *De NMS* (1874) 135-144 (citaat pag. 144).
62 'Een woord over de plaatsvervanging', *De NMS* (1873) 215.
63 *HTK* (1872-1873) 1782-1783.
64 *HTK* (1872-1873) 1809.
65 Zie bijv.: Glasius, 'Militie en schutterij', 191.
66 'Weer iets over onze verdedigbaarheid', 179.
67 [Van Tuerenhout,] 'Vorming', 271. M.H.J. Plantenga, 'Holland of Amsterdam', *De MS* S4-8 (1883) 191.
68 Rooseboom, 'De organisatie', 75.

Hoofdstuk 11

1 'Een woord over de plaatsvervanging', *De NMS* (1873) 217.
2 'De Tweede Kamer en de plaatsvervanging', *De NMS* (1873) 451-455, 461-464.
3 Ibidem, 457-461, 507-512.
4 'Werken van de Vereeniging', 388. 'Nog eens het vraagstuk der plaatsvervanging', *De NMS* (1874) 131.
5 F.A., 'Vestingwetten', 67. Glasius, *Beschouwingen*, 3-10. *De heer T.J. Stieltjes*, 3-6. 'Gebrek

aan samenwerking', *Pro Patria* N° 68 (10 november 1874). M.D. graaf van Limburg Stirum, 'Het zoogenaamd breken met partijverleden' in: Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 12, 13, 16.

6 De Roo van Alderwerelt, 'De versterking', 252, 283. 'De nieuwe minister van Oorlog', *De NMS* (1877) 673-674.

7 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 504-506. Gooren, 'Krijgsmacht en krijgsdienst', 14. Zie ook: *De crisis en de toekomst der liberale partij door mr. O.B.* (Culemborg 1876) 21-22.

8 *De heer T.J. Stieltjes*, 4. Zie ook: Levy, *Persoonlijke dienstvervulling*, 17-21.

9 'Een enkel woord over Stieltjes', *De NMS* (1875) 447.

10 In 1898 publiceerde *De Militaire Spectator* een nota die De Roo in oktober 1870 aan Booms had verstuurd. Zwaar onder de indruk van het Pruisisch wapengeweld, sprak hij zijn twijfel uit over de mogelijkheid de schutterij voortaan nog als zelfstandige wapenmacht in te zetten. Hij wist die twijfel echter spoedig te overwinnen. Zie: P.G. Booms, 'Eene bijdrage tot De Roo van Alderwerelt's denkbeelden over onze levende strijdkrachten, uit de nagelaten papieren van den Luitenant-Generaal P.G. Booms', *De MS* 67 (1898) 5-6.

11 De Roo van Alderwerelt, *De ondergang* I, 135-150. De Roo van Alderwerelt, 'Over algemeenen oefenplicht', 323-348.

12 De Roo van Alderwerelt, *De vestingoorlog*, 406-407.

13 Van Tuerenhout, 'Het stelsel', 107-140. De Bas, 'De ondergang', (1876) 625-630, 747-762; (1877) 247. 'De Heer de Roo van Alderwerelt over algemeenen oefenplicht', *De MS* S4-1 (1876) 256-262.

14 'De nieuwe minister van Oorlog', *De NMS* (1877) 673.

15 Jacobus Doezel, *Volksvertegenwoordiging en ministerieele verantwoordelijkheid* (Breda 1878) 42. Jacobus Doezel, *De Minister van Oorlog en De Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Breda 1879) 3. X., XZ., 'De begrooting', 732-733.

16 Gooren, 'Krijgsmacht en krijgsdienst', 15-16. Klinkert, *Het Vaderland*, 47-48.

17 Seyffardt, 'De Roo van Alderwerelt's denkbeelden', (1896) 62-68, 75-76.

18 Stieltjes, 'De Militie', 94-106. Stieltjes, 'De verdedigbaarheid', 43-53. *VBK* (14 april 1871) 328-332. 'Iets over algemeene wapen-oefening en algemeene dienstplicht', *De NMS* (1872) 1-8. *De organisatie onzer levende strijdkrachten naar aanleiding van Stieltjes' 2e Militaire Studie* (Den Haag 1879) 9.

19 Van Tuerenhout, 'Stieltjes' laatste arbeid', 299-338 (citaat pag. 327). Rooseboom, 'De Oud-soldaat', 172-179, 256-266. X, 'Stokpaarden', *De MS* S3-17 (1872) 444-451.

20 'J.K.H. de Roo van Alderwerelt', *De MS* S4-4 (1879) 87-91. Rooseboom, 'De Oud-Soldaat', 92-93, 266. Van Tuerenhout, 'Stieltjes' laatste arbeid', 299-300.

21 *Ernstige gedachten over onze landsverdediging en ons budget in 1870 van Leonidas. Naar aanleiding van de onlangs ingediende wet tot regeling en voltooiing van een vestingstelsel voor Nederland* (Utrecht 1870) 15-16, 26.

22 Bevaart, *De Nederlandse defensie*, 328-332, 429, 493-500, 545, 548-551. Van Dam van Isselt, 'De luitenant-generaal', 380.

23 '11 maart 1874', *De MS* S3-19 (1874) 228. 'Van alles wat', *De MS* S3-19 (1874) 233.

24 Knoop, 'Een woord over den militairen toestand', 227-228.

25 'Iets over onze landmagt', *De NMS* (1875) 259. 'De Vestingwet', *De NMS* (1874) 214-217. 'Fortenbouwerij', *De NMS* (1875) 196-199.

26 'Een enkel woord over Stieltjes', *De NMS* (1875) 447-448.

27 Stieltjes, 'De verdedigbaarheid', 54-56. De Roo van Alderwerelt, 'De versterking', 144-145.

28 W.H. Doorman, 'Vluchtige beschouwingen over een oorlog', *Het Vaandel* (1871) 257. Van Tuerenhout, 'De Pruisische wijze', 301. [M.J.] van Nieuwkuyk, 'Vestingen', *Onze Tijd* 6 (1871) 1, 162. 'Iets over onze leger-organisatie en ons krijgswezen', *De NMS* (1872) 209-215. N.N., *Beschouwingen*, 4, 15-16. F.A., 'Vestingwetten', 69. F., *Beschouwingen omtrent de Nederlandsche levende strijdkrachten* (Den Haag 1874) 21.

29 De Bas in debat na afloop van: Hoogenboom, 'Op welke wijze', 187-188. Rooseboom, 'Eenige beschouwingen', 291-296. Glasius, 'Militie en schutterij', 208-210. Een voorbeeld van een 'leek' die de geconcentreerde defensie afkeurde, was: H.C. van der Wijck, *Ons Krijgswezen. Een leekenpreek* (Den Haag 1876).

30 'De Vestingwet', *De NMS* (1874) 214-215. Een van de weinige publicaties die dezelfde redenering als Knoop volgen, is de anonieme brochure *Ons defensiewezen*, 20-23, 69.
31 Van Sloten, *Open brief*, 11-13. 'Oefenplicht en volksweerbaarheid', 59.
32 *VBK* (1874-1875) 417-424.
33 'Repliek', *MW* 1-2 (10 januari 1881).
34 Rooseboom, 'Eenige beschouwingen', 275-276. Rooseboom, 'De Oud-Soldaat', 266. Drabbe, *Neerland's kracht*, 1-2.
35 Rooseboom, 'De aanstaande reorganisatie', 223.
36 'Aan den lezer bij den aanvang van den XXXI jaargang', *De NMS* (1877) 2.
37 Hoogenboom, *Een woord*, 54-55.
38 'Nog eens het vraagstuk der plaatsvervanging', *De NMS* (1874) 134. 'Een Duitsch krijgskundig jaarboek', *De NMS* (1875) 630-631. 'Een woord over het Nederlandsche leger', 722-726.
39 W.J. Knoop, 'Voor vijftig jaar', *De MS* S4-6 (1881) 721.
40 Zie bijv.: *De afschaffing*, 27 e.v..
41 *VBK* (1876-1877) 216, 233. [Van Tuerenhout,] 'Vorming en opleiding', 271. Van Tuerenhout, 'Het stelsel', 126. 'Een woord over het Nederlandsche leger', 724-725. 'De Anti-dienstvervangingsbond', *De NMS* (1876) 301-302. *Een kalm woord*, 9-10.
42 'Terugblik op het jaar 1874', *De MS* S3-20 (1875) 5. *Ons defensiewezen*, 51. T., 'Vraagstukken', 195-196.
43 'Van alles wat', *De MS* S3-19 (1874) 232.
44 V.T., 'Een adres', 121. F., *Nadere beschouwingen*, 16. 'De Heer de Roo van Alderwerelt over algemeenen oefenplicht', *De MS* S4-1 (1876) 257.
45 Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 74-75.
46 'De Anti-dienstvervangingsbond', *De MS* S3-20 (1875) 633-637.
47 Van Sloten, *Het beginsel*, 23. Van Tuerenhout, 'De weg tot versterking', 245.
48 [P.K.P.J. van Sloten,] 'Militaire letterkunde', *De NMS* (1876) 29-35.
49 Van Sloten, 'Het vraagstuk', 355.
50 *VBK* (1874-1875) 417-418. Van Sloten, 'Het vraagstuk', 355.
51 J.[T.T.C.] van Dam van Isselt, 'Het Infanterievuur', *De MS* S4-9 (1884) 65. Zie ook: T., 'Het Fransche leger in 1879', *De MS* S4-5 (1880) 358. 'Een leerstoel voor de krijgswetenschap', *Pro Patria* N° 205 (28 juni 1877).
52 Hojel, 'Algemeene ontwikkeling',152. [De Petit,] 'Militaire sprokkelingen', (1883) 943.
53 Van Sloten, *Het beginsel*, 30-31. *Ernstig en waarschuwend woord*, 13. 'Militarisme', *De MS* S3-17 (1872) 647-648. J.H.H. Dommers, 'Het oefeningskamp bij Milligen in 1874', *De MS* S3-20 (1875) 10-11. Hoogkamer, 'De band', 162-163.
54 [C.L. van Pesch,] v.P., Bespreking van *Over verplichten persoonlijken krijgsdienst* door Van Tuerenhout, *De MS* S3-18 (1873) 259-262. Bespreking van een tweetal uitgaven van de Vereeniging, *De MS* S3-18 (1873) 784.
55 *Arnhemsche Courant* 21 november 1872. *NRC* 28 november 1872.
56 *Tweede jaarverslag der Vereeniging tot verspreiding van kennis aangaande 's lands verdediging* (Utrecht 1873) 29-30. 'Vereeniging tot verspreiding van kennis aangaande 's lands verdediging', *Pro Patria* N° 10 (30 september 1873).
57 Bespreking van *Derde jaarverslag der Vereeniging tot verspreiding van kennis aangaande 's lands verdediging*, *De MS* S3-19 (1874) 698.
58 V.T., 'Een adres', 119-124.
59 'Een woord vooraf van de redactie', *Pro Patria* N° 1 (29 juli 1873).
60 Schneider, 'Een woord', 321. 'De Anti-dienstvervangingsbond', *De NMS* (1876) 299. 'De heer De Roo van Alderwerelt over algemeenen oefenplicht', *De MS* S4-1 (1876) 261.
61 'De Anti-dienstvervangingsbond', *De MS* S3-20 (1875) 636.
62 'Aan onze lezers', *Pro Patria* N° 52 (21 juli 1874). *VBK* (1874-1875) 461.
63 'Bij de jaarwisseling aan onze lezers', *Pro Patria*, N° 128 (4 januari 1876). 'Aan den lezer!', *Pro Patria* N° 156 (18 juli 1876).
64 Bespreking van *Neerland's kracht. Tien brieven over de defensie* door J. Drabbe, *De MS* S4-5 (1880) 57.
65 Van Tuerenhout, 'De kaderquaestie', 68.
66 Bevaart, 'M.D. graaf van Limburg Stirum', 242. Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 44.
67 Bespreking van *Antidienstvervangingbond. De militiequaestie*, *De MS* S4-1 (1876) 447.
68 'Het Anti-dienstvervangingsbond', *De MS* S4-1 (1876) 381-382.

69 'Afschaffing van de plaatsvervanging', *De NMS* (1875) 687-688.
70 Bevaart, 'M.D. graaf Van Limburg Stirum', 244-245. Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 44.
71 Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 433-434, 600.
72 Ibidem, 995, 1007-1009, 1184.
73 Ibidem, 554.
74 'Een kijkje achter de schermen van het Antidienstvervangingsbond', *Het Dompertje van den Ouden Valentijn. Critisch-Historische Bijdragen tot de geschiedenis van den dag*, Nieuwe reeks IV (Den Bosch 1880-1881) 33-40.
75 Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 37.
76 Ibidem, 45.
77 F. de Bas, 'Menno David graaf Van Limburg Stirum', *De MS* 60 (1891) 548-549.

Hoofdstuk 12

1 *HTK* (1872-1873) 1778-1779.
2 A. Kuyper, *Ons Program* (Amsterdam 1879) 927.
3 Kuiper, *Zelfbeeld*, 113.
4 Bevaart, 'M.D. graaf van Limburg Stirum', 242.
5 NIMH, Booms, 'Herinneringen', 573-577. De Roo van Alderwerelt, 'De versterking', 283. Benschop, 'Mr. J.R. Thorbecke', 27.
6 *HTK* (1872-1873) 1823.
7 Veegens, 'Leger en maatschappij', 24.
8 Taal, *Liberalen*, 30-41. Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, 41-53. Te Velde, *Gemeenschapszin*, 19-36.
9 Heineken, 'Een niet-militair woord', 346. Zie ook: J.D. Veegens, 'Politieke gedachten van een leek', *De Gids* 38 (1873) IV, 213-232.
10 Six, 'Dr. L. von Stein's leer', 402.
11 Drabbe, 'Over het leger', 1-108.
12 Drabbe, 'Een vriend', 520-523.
13 Neumann schreef *Volkswirthschaftslehre mit besonderer Anwendung auf Heerwesen und Militärverwaltung* (Wenen 1873).
14 Drabbe, 'Over de nieuwere staathuishoudkundige wetenschap', 274-316.
15 Drabbe, *Neerland's kracht*, 72-74.
16 De Bas in debat na afloop van: Hoogenboom, 'Op welke wijze', 189-191.
17 W.J. Knoop, 'Een boek over de Krijgstucht', *De MG* 3 (1884) 73.
18 'Algemeene dienstplicht. Een volkswensch', *De MS* S3-15 (1870) 563. De Bas, 'De ondergang', 768. 'Oefenplicht en volksweerbaarheid', 65-70. Van Sloten, 'Het vraagstuk', 433.
19 Hojel, 'Algemeene ontwikkeling', 138.
20 Kerdijk, 'Herhalingsonderwijs', 321.
21 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 182-191. Bos, *Mr S. van Houten*, 31.
22 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 223.
23 S. van Houten, *Vijfentwintig jaar in de Kamer (1869-1894). Eerste periode. Tot aan den dood van Thorbecke (1869-1872)* (Haarlem 1903) 136-145.
24 S. van Houten, 'Een woord tot de liberale kiezers', *Vragen des Tijds* (1879) II, 37-40. S. van Houten, *Vijfentwintig jaar in de Kamer (1869-1894). Tweede periode. Van den dood van Thorbecke tot den val van Kappeyne (1872-1879)* (Haarlem 1903) 29-41.
25 S. van Houten, *Staatkundige Brieven (Nieuwe reeks)* I (28 oktober 1890) 6. Abel, *Iets over burgerwapeningen*, 8.
26 Te Velde, *Gemeenschapszin*, 47.
27 J.T. Buys, 'De strijd tusschen staat en maatschappij', *Metis. Sociaal en politisch tijdschrift* 2 (1874) 365-372. C. Offringa, 'Johannes van Vloten: Aufklärung en liberalisme', *BMGN* 83 (1969) 183-184. Te Velde, *Gemeenschapszin*, 49-54.
28 Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 504-505.
29 Ibidem, 266, 271-272.
30 Ibidem, 355-362.
31 Ibidem, 514
32 Van Sloten, 'Het vraagstuk', 351.
33 'Een woord over het Nederlandsche leger', 723.
34 'Afschaffing van de plaatsvervanging', *De NMS* (1875) 687.
35 Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 57, 153-161.
36 Spruyt, 'Persoonlijke Dienstplicht', (1881) 227-229, 233. Zie ook: M.C.U. Huber, 'Geen woorden meer, maar daden!', *De Tijdspiegel* (1876) III, 207.
37 *20 December 1876*, 49-50.
38 Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 505.
39 'Een tegenbond', *Pro Patria* N° 145 (2 mei 1876). *20 December 1876*, 47-48.
40 Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*,

350. Van Tuerenhout, 'Eenige beschouwingen', 198-199.
41 Van Tuerenhout in debat na afloop van: Six, 'Dr. L. von Stein's leer', 404-405.
42 'Terugblik op het jaar 1874', *De MS* S3-20 (1875) 5. Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 258. T., 'Militaire pensioenen', *De MS* S4-3 (1878) 619.
43 Eyssonius de Waal, 'De dienstplicht', 345.
44 Geraerds Thesingh, *Hoe is de toestand?*, 11.
45 Y., *Over gebrek aan kader en de middelen tot aanvulling van het kader bij het Nederlandsche leger* (Utrecht 1875) 16-17. F., *Nadere beschouwingen*, 8-11, 22. Weitzel, *De militaire pensioenen*, 57-59. Brandt, 'Eenige denkbeelden', 67-68.
46 A.O. Rehm, *Hoe kan het gebrek aan kader bij de infanterie worden aangevuld?* (Den Bosch 1874) 9.
47 Kool, 'Over den invloed', 66.
48 N.N., *Beschouwingen*, 24-26. Zie ook: Geraerds Thesingh, *Hoe is de toestand?*, 9. Van Tuerenhout, 'Stieltjes' laatste arbeid', 326. Brandt, 'Eenige denkbeelden', 163.
49 Vgl. Te Velde, *Gemeenschapszin*, 54-56.
50 Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 71.
51 Ibidem, 262.
52 *Een kalm woord*, 12. Van Tuerenhout, 'Eenige beschouwingen', 198-199. Van Sloten, *Het beginsel*, 44. 'De Anti-dienstvervangingsbond', *De NMS* (1876) 302, 375.
53 Van Merlen, 'Over de noodzakelijkheid', 264.
54 Booms in debat na afloop van: Roorda van Eysinga, 'Oorlog', 68-69.
55 Brunings, 'Te zijn of niet te zijn', 341. Levy, *Persoonlijke dienstvervulling*, 5-8.
56 *De afschaffing*, 15-19. *Bij en naar het Regiment. Brieven aan mijne kameraden van het Instructie-Bataillon vóór hun vertrek naar de Regimenten door Een Kameraad* (Arnhem 1882) 53-54. H.J. Enderlein, 'Dienstvervanging', *Vragen des Tijds* (1885) I, 340.
57 Bosboom, 'Over de militaire maatregelen', 53.
58 Van Tuerenhout, *Over verplichten persoonlijken krijgsdienst*, 22. *Hoe Nederland verdedigd moet worden, door een' soldenier* (Arnhem 1872) 17. Schürmann, *Algemeene dienstplicht*, 5, 8.
59 Brandt, 'Eenige denkbeelden', 164. Van Tuerenhout, *Over verplichten persoonlijken krijgsdienst*, 23-27.
60 Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 400, 843. De Roo van Alderwerelt, 'Over algemeenen oefenplicht', 338. *De afschaffing*, 21-23.
61 Levy, *Persoonlijke dienstvervulling*, 11.
62 Te Velde, *Gemeenschapszin*, 15, 31-32, 46-49.
63 Spruyt, 'Persoonlijke Dienstplicht', (1881) 239-246. Spruyt, 'De persoonlijke dienstplicht', 414-435. Spruyt, 'Persoonlijke dienstplicht', (1888) 7, 11-12. Buys, 'Rumor', 132-135.
64 Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 46, 96, 376.
65 J.A. Hoûbelt, 'De les van uit Transvaal', *MW* 1-19 (9 mei 1881). *Denkbeelden*, 27-28. Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 657, 861-862.
66 Spruyt, 'De persoonlijke dienstplicht', 414-435 (citaat pag. 431).
67 Spruyt, 'Persoonlijke dienstplicht', (1888) 18. Spruyt, 'Persoonlijke Dienstplicht', (1881) 252.
68 Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 376.
69 Brunings, 'Te zijn of niet te zijn', 340. Hoogenboom, *Een woord*, 43. Van Tuerenhout, *Over verplichten persoonlijken krijgsdienst*, 29.
70 *De afschaffing*, 21-23. Bespreking van *Neêrlands strijdkrachten. Eene stem tot het volk*, *De NMS* (1878) 103. Voor een reactie hierop zie: Van Tuerenhout, *Over verplichten persoonlijken krijgsdienst*, 36-37.
71 Schürmann, *Algemeene dienstplicht*, 5-9. 'Oefenplicht en volksweerbaarheid', 71.
72 Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 219, 234-235. Zie ook: Bespreking van *Hoe is de toestand van ons leger en van onze voornaamste doode strijdkrachten?* door P.A.H. Geraerds Thesingh, *De MS* S4-1 (1876) 127.
73 Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 391.
74 *Ons defensiewezen*, 54-55, 74. Van Tuerenhout, 'De kaderquaestie', 83-84.
75 Hoogenboom in debat na afloop van: Pompe, 'De kaderquaestie', 233.
76 Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 152.
77 Te Velde, *Gemeenschapszin*, 49.
78 Van der Mark, *Een bekende onbekende*, 66-70.

79 Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 285, 290, 304, 312-313.
80 Ibidem, 371.
81 Buys, 'Rumor', 130. C.B. Spruyt, 'Een pleidooi voor de plaatsvervanging', *NRC* 15, 17 en 19 maart 1885.

Hoofdstuk 13

1 Bespreking van *Antidienstvervangingbond. Bondschriften No 46-52*, *De MS* S4-4 (1879) 75.
2 'Den Lezer Heil!', *Pro Patria* N° 260 (18 juli 1878). Zie ook: Van Sloten, 'Het vraagstuk', 355.
3 'Een nieuw militair weekblad', *De MS* S4-4 (1879) 695.
4 X., XZ., 'De begrooting', 729.
5 Eyssonius de Waal, 'De dienstplicht', 291.
6 Pompe, 'De kaderquaestie', 208. Schneider, 'Grondwet', 43. T., 'Vraagstukken', 193. Rooseboom, 'De organisatie', 48. Geraerds Thesingh, *Hoe is de toestand?*, 11. P.A.H. Geraerds Thesingh, *Neerlands behoefte. Een talrijk geoefend leger, één met de natie* (Utrecht 1879) 3.
7 Bespreking van *Hoe is de toestand van ons leger en van onze voornaamste doode strijdkrachten?* door P.A.H. Geraerds Thesingh, *De MS* S4-1 (1876) 126.
8 B. van Merlen, 'Het budget van Oorlog', *De NS* 19 (1865) 441. 'Als zij maar goed worden aangevoerd', *De MS* S3-17 (1872) 674-675. 'Het oefeningskamp bij Milligen in 1873', *Het Vaandel* (1874) 2.
9 [J.H.H.] Dommers, 'Over de manoeuvres van de 3de Divisie in de Peel, in augustus 1875', *De MS* S3-20 (1875) 691-692. 'De manoeuvres der 3de Divisie in 1875', *De NMS* (1875) 542.
10 W. Rooseboom, 'De manoeuvres der 4de divisie infanterie in Overijsel en Drenthe', *De MS* S4-2 (1877) 19-22. Bespreking van *De manoeuvres van de 4de divisie infanterie in de provinciën Overijsel en Drenthe in 1876* door J.H.H. Dommers, *De MS* S4-2 (1877) 401-404. X, 'De najaarsmanoeuvres der 3de Divisie in September 1879', *De MS* S4-5 (1880) 549-550. [De Petit,] 'Militaire sprokkelingen', (1883) 759-760.
11 A.L.W. Seyffardt, 'Oefening van Vestingtroepen nabij Utrecht in Augustus 1881', *De MG* 1 (1882) 4. Achilles, 'Voorbereiding tot den oorlogstoestand', *De MG* 3 (1884) 231.
12 Rooseboom, 'De tegenwoordige toestand', 244. Klinkert, *Het Vaderland*, 90.
13 Drabbe, *Neerland's kracht*, 21-26.
14 Schneider, 'Oorlog in het polderland', 10-11.
15 A.L.W. Seyffardt, 'Het gebruik van het Nederlandsche geschut bij de verdediging der Nieuwe Hollandsche Waterlinie', *VBK* (1880-1881) 6-7.
16 F., *Nadere beschouwingen*, 52. Geraerds Thesingh, *Hoe is de toestand?*, 8. Glasius, 'De opleiding', 502. Van Tuerenhout, 'Eenige beschouwingen', 184. 'Een woord over het Nederlandsche leger', 720.
17 Bespreking van *Onze militaire bijeenkomsten door een plattelander. Met een voorwoord van P.F Brunings*, *De MS* S4-6 (1881) 638. Schneider, 'Grondwet', 40. Glasius, 'Hoofdstuk VIII', 99.
18 M.H.J. Plantenga, 'Holland of Amsterdam', *De MS* S4-8 (1883) 190-191.
19 W. Badon Ghyben, 'Een oude strijd. (Ons vestingstelsel)', *De MG* 2 (1883) 199-201. Zie ook: K. Eland, 'Het wetsontwerp Schepel', *VBK* (1882-1883) 335.
20 A.A. Beekman, 'De uitvoering der wet tot regeling en voltooiing van ons vestingstelsel', *De Tijdspiegel* (1882) II, 2-3.
21 R., Bespreking van *De noodzakelijkheid tot grondwetsherziening voor de defensie* door J.C.C. den Beer Poortugael, *IMT* II (1880) II, 208.
22 Huber, 'Mosterd', 168-169. Van Tuerenhout, 'Stieltjes' laatste arbeid', 309, 314-315. Drabbe, *Neerland's kracht*, 10-12. Rooseboom, 'De organisatie', 48-49.
23 L.J.M. Glasius, 'De Scheveningsche haven' in: L.J.M. Glasius, *Nationaal-Militaire Vertoogen* (Amsterdam 1889) II, 162-163. Glasius, 'Hoofdstuk VIII', 103. Schneider, 'Oorlog in het polderland', 40. Van Dam van Isselt, 'Volksopvoeding', 325.
24 Zie bijv.: Den Beer Poortugael, *De noodzakelijkheid*, 4-5, 30, 38.
25 Van Sloten, 'De Belgische strijdkrachten', 183.
26 Staal, *Geschiedenis*, 17-20.
27 Van Tuerenhout, 'De invoering', (1870-1871) 306-314. Van Tuerenhout, 'Grondwet', 284-306.
28 *Ons defensiewezen*, 42. Zie ook: T., Bespreking van *Proeve van grondwetsherziening* door

F.T. Vredenrijk Engelenburg, *De MS* S4-3 (1878) 256. A. Kool, 'Iets over de geschiedenis en strekking van het defensiehoofdstuk onzer grondwet', *De MS* S4-5 (1880) 495.
[29] *De Grondwet en de levende strijdkrachten*, 12-17.
[30] Den Beer Poortugael, *De noodzakelijkheid*, 37, 52.
[31] Schneider, 'Grondwet', 35-47. Rooseboom, 'Is grondwetsherziening', 274-298. N. MacLeod, *'Eene doeltreffende organisatie der Weerbaarheid, die geen te grooten druk legt op de Bevolking, is mogelijk zonder verandering der Grondwet'. Stelling, verdedigd in de Vereeniging tot oefening in het voeren van debatten, te Helvoetsluis* (Den Haag 1880). R., Bespreking van *De noodzakelijkheid tot grondwetsherziening voor de defensie* door J.C.C. den Beer Poortugael, *IMT* II (1880) II, 212. A. Kool, 'Nog iets over Grondwet en Defensie', *De MS* S4-7 (1882) 157.
[32] Den Beer Poortugael, *Grondwetsherziening*, 3, 51, 58-68.
[33] 'Het votum van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van den 29sten Nov. en dat van den 16den Dec. jl., betrekkelijk de Krijgsschool voor officieren', *De MS* S4-4 (1879) 70.
[34] Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 413.
[35] Bespreking van *Onze militaire bijeenkomsten door een plattelander. Met een voorwoord van P.F. Brunings*, *De MS* S4-6 (1881) 639. Zie ook: *De Minister van Oorlog en De Tweede Kamer der Staten-Generaal door Jacobus Doezel* (Breda 1879).
[36] Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 472-473.
[37] 'Memorie van Toelichting bij het wetsontwerp op de Schutterijen', *De MS* S4-6 (1881) Bijlage, 278.
[38] Ibidem, 272-273.
[39] 'De Wetsontwerpen tot regeling van de militie en de schutterijen', *De MS* S4-7 (1882) 69-72, 80. Den Beer Poortugael, *Grondwetsherziening*, 13-14.
[40] Kool, 'Over den invloed', 61, 68. Zie ook: *De aanhangige militie- en schutterijwet, getoetst aan onze militaire en finantieele belangen door Een infanterist* (Haarlem 1882) 14.
[41] Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 844. Glasius, 'Hoofdstuk VIII', 103.
[42] Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 1107, 1138.
[43] Ibidem, 735-736. [W. Rooseboom,] W.R., 'De verandering van Ministerie', *MW* 3-8 (1883) 74.
[44] A.W.P. Weitzel, 'De Tiendaagsche Veldtocht', *De MS* S4-6 (1881) 891.
[45] De Bas, 'Levensbericht', 137.
[46] Weitzel, *De beteekenis*, voorrede.
[47] Gooren, 'Krijgsmacht en krijgsdienst', 25-26.
[48] 'Het nieuwe Ministerie en de defensie', *De MS* S4-8 (1883) 394-395.
[49] Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 1134-1136, 1201-1202.
[50] Pennink, *Eenige opmerkingen*, 63-67.
[51] *Verslag der Staatscommissie, benoemd bij Koninklijk besluit van 11 mei 1883*, 6.
[52] Ibidem, 54.
[53] 'Het ontwerp tot Grondwetsherziening', 255.
[54] Van Tuerenhout, 'Grondwetsherziening', 166.
[55] 'Het ontwerp tot Grondwetsherziening', 262. 'De voorstellen der regeering tot grondwetsherziening in zake de defensie', *De MS* S4-10 (1885) 511-512.
[56] 'Het ontwerp tot Grondwetsherziening', 261.
[57] Ibidem, 266.
[58] Rooseboom, 'De herziening', 246-248. Van Tuerenhout, 'Grondwetsherziening', 187.
[59] Arntzenius, *Handelingen* VIII, 46-47.
[60] Ibidem VIII, 1-13 (citaat pag. 1).
[61] De Petit, 'Onze hedendaagsche militaire toestand', 356.
[62] Arntzenius, *Handelingen* VIII, 41-42.
[63] Voor een goed overzicht van de stemverhouding zie: W. Rooseboom, *De Grondwet*, XIV-XVII.
[64] Arntzenius, *Handelingen* VIII, 42.
[65] Ibidem VIII, 33-36, 58-60 (citaat pag. 34).
[66] B.D.H. Tellegen, *De wedergeboorte van Nederland* (Groningen 1884) 190-192.
[67] S. van Houten, *Ontwerp van wet tot herziening der Grondwet bij de Staten-Generaal aanhangig gemaakt* (Haarlem 1884) 7-8, 14, 34.
[68] Arntzenius, *Handelingen* X, 156-157.
[69] Ibidem VIII, 12.
[70] Weitzel, *De beteekenis*, 25-29.
[71] Van Tuerenhout, 'Grondwetsherziening', 177-178. Rooseboom, 'De herziening', 223-225.
[72] Rooseboom, *De Grondwet*, 471-474.

73 X., 'De stem van het leger over het Achtste Hoofdstuk', *NRC* 23 oktober 1887.
74 'Verslag van de vergadering van 27 oktober 1887', *VBK* (1887-1888) 2-7.
75 'De defensie', *Het Vaderland* 14 juli 1887.
76 NA, Archief Antidienstvervangingbond, inv.nr. 14, 'Minuut van brief van Van Limburg Stirum aan de Eerste Kamer, 26 oktober 1887'.
77 Arntzenius, *Handelingen* X, 201-202.
78 Spruyt, 'Persoonlijke dienstplicht', (1888) 2-3.

Hoofdstuk 14

1 Seyffardt, *De Vesting Holland*, 48.
2 Clarke, *Voices*, 30-41.
3 *Engelands val. 1875-1925. De slag van Dorking. Herinneringen van een vrijwilliger. Uit het Engelsch vertaald door en met een voorbericht van dr. G.J. Dozy* (Deventer 1871) VII. Andere vertalingen uit dit genre waren: *De slag van Dorking. Een mythe. Engeland onneembaar. Een inval onmogelijk, of: de gebeurtenissen van de Jaren 1871, 1921, 1971 en 2000. Uit het Engelsch vertaald* (Zaandam 1871). M.R. McCauley, *Duitschland's keizer gevangen of de slag van Berlijn 1875. Een fragment uit de geschiedenis, geschreven in 1890. Naar de 5e Engelsche uitgaaf* (Leeuwarden 1871). *Een onheilspellende profetie. Duitschland en Engeland tegenover Nederland. Uit het Engelsch* (Amsterdam 1875).
4 *De slag van Voorburg. 1 julij 1875. Een droom over Neerlands defensie te land en ter zee* (Leiden 1871) 57-58. De vraag is of dit werk door een officier is geschreven; de auteur heeft in ieder geval minder kennis van militaire zaken dan Chesney.
5 'Een boek, waaraan de grootste behoefte bestaat', *Pro Patria* N° 5 (26 augustus 1873) 3-4.
6 *20 December 1876*, 11-14, 106. Voor de redevoering van Beijen zie: *HTK* (1876-1877) 695-700.
7 Bespreking van *20 December 1876*, *De MS* S4-2 (1877) 578-583. C., Bespreking van *20 December 1876*, *De NMS* (1878) 37-43.
8 A.R. Kraijenhoff van de Leur, *Nederland bij een oorlog tegen Pruisen in 1877* (Den Haag 1877-1879) II-3, 125.
9 [J.C.C.] den Beer Poortugael, Bespreking van *De sluier opgelicht. Oorspronkelijke roman* door Henri Raloff, *MB* 2 (1882) 107-108.
10 Knoop, 'Brialmont', 169. T., 'Een merkwaardig boek', *De MS* S4-3 (1878) 520-522. Van Sloten, 'De Belgische strijdkrachten', 182-194.
11 Schneider, 'Nederland', 450. H.E. Kleijn, *Over het bevorderen van officieren* (Breda 1879) 3-4.
12 N., 'Het wetsontwerp aangaande "buitengewone uitgaven voor het verhoogen van het verdedigingsvermogen van Denemarken"', *De MS* S4-7 (1882) 417-419. N., 'De bevestiging van Kopenhagen', *De MS* S4-14 (1889) 55-63. N., 'De Deensche vrijwillige "zelfbelasting" voor de verdediging van het Rijk', *De MS* 61 (1892) 503-505. Rooseboom, 'Onze defensie', 161-162.
13 Scheffer, *Henry Tindal*, 289-290.
14 Ibidem, 113-114, 119. Kuiper, 'Defensie', 242.
15 Tindal, *Nederland in gevaar*, passim (citaat pag. 29).
16 *HTK* (1888-1889) 670-671.
17 Klinkert, *Het Vaderland*, 289. *Onze Landsverdediging. Overgedrukt uit de Nieuwe Apeldoornsche Courant van 16 en 19 december 1890* (Apeldoorn 1890) 10-11.
18 K. Eland, 'De brochures van den heer Tindal', *De MS* 58 (1889) 213-218.
19 Bespreking van *Is Nederland in gevaar?* door A.A. Beekman, *De MS* 58 (1889) 352.
20 Bespreking van *Nationaal-Militaire Vertoogen* door L.J.M. Glasius, *De MS* 58 (1889) 846-848. C. de Wit, 'Een alarmkreet', *MB* 9-8 (30 april 1889) 57-58. 'Nederland in gevaar. Een brief van Petrus Nurks', *De MG* 8 (1889) 113-119. 'Het bombardement van den Haag. Brief van Petrus Nurks', *De MG* 9 (1890) 182.
21 Beekman, *Is Nederland in gevaar?*, 3, 28-29, 40-47, 51.
22 Beekman, *De heer Tindal*, 30-33.
23 L.J.M. Glasius, 'Nederland is in gevaar' in: L.J.M. Glasius, *Nationaal-Militaire Vertoogen* (Amsterdam 1889) II, 230-254. Zie ook: *De brochure van A.A. Beekman, beoordeeld door een oud hoofdofficier* (Apeldoorn 1891) 5. Investigatores, 'De Tindal-bestrijding door den heer Beekman', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 178-184.
24 Scheffer, *Henry Tindal*, 136.
25 Boonacker, 'Eenige opmerkingen', 158.
26 N.G. van Gemert, *Onze Defensie* (Rotterdam z.j.) 10.
27 A.R. Kraijenhoff van de Leur, *Een schema van de landsverdediging. Inleiding tot eene studie*

over oorlogvoering op Nederlandschen bodem (Den Haag 1883) 62. Zie ook: Investigatores, 'De begrooting', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 53. Boonacker, 'Eenige opmerkingen', 158-159. Bosboom, 'Over de militaire maatregelen', 60-62.

28 Pop, 'De taak', 191-194. A.O. Rehm, *Proeve eener Organisatie der Nederlandsche strijdkrachten gegrond op de adviezen der Staatscommissie en de wet Bergansius* (Zutphen 1894) 4. R., 'Legerreserve', *MW* 16-7 (1896) 26.

29 Voor kritiek daarop zie: B.l.N., 'Een nieuw "Militair Weekblad"', *De Amsterdammer* N° 180 (5 december 1880). De Waal, 'De hervorming', 4-5. 'Repliek', *MW* 1-2 (10 januari 1881). B.l.N., 'Aan de redactie van het "Militair Weekblad"', *De Amsterdammer* N° 187 (23 januari 1881) 4. B., 'Een schipperaar', *De Amsterdammer* N° 195 (23 maart 1881) 4. 'Een schutteraar', *MW* 1-14 (4 april 1881).

30 'Een inleidend woord', *MW* 1-1 (3 januari 1881).

31 'Huwelijken van Officieren', *MW* 1-18 (2 mei 1881).

32 d.K., 'Over de huwelijken der officieren van de zee- en landmagt', *De NS* 5 (1851) 441-442. Humorist, 'Toelichting', 36-40. 'De begrootingen van oorlog', *De NS* 5 (1851) 238.

33 [F.H. Boogaard,] 'Een woord aan de lezers', *De MG* 1 (1882) 1-2.

34 'Ingezonden stukken', *De Revolver* 1 (1885) 23-27. 'Malaise', *De Revolver* 1 (1885) 398-404. 'De begrooting van Oorlog', *De Revolver* 2 (1886) 74-85. 'De promotie bij ons hoofdwapen', *De Revolver* 3 (1887) 103-110. Zie ook: Ares, 'De Revolver', *De Amsterdammer* N° 377 (14 september 1884) 10.

35 L., 'Soldaat zijn', *De Revolver* 1 (1885) 447.

36 Nic, 'Het wetsontwerp Schepel', *De Revolver* 1 (1885) 325-340. Een Veldsoldaat, 'Is de Vesting Holland een groot gevaar voor Nederland?', *De Revolver* 3 (1887) 393-396.

37 'Mars in het *Handelsblad* van 25 Jan.', *De Revolver* 1 (1885) 239.

38 'De vorming en het gehalte der burgerambtenaren aan het Departement van Oorlog', *De Revolver* 1 (1885) 175-282.

39 'Opgave van eenige nummers', *De Revolver* 1 (1885) 198-201.

40 [F.H. Boogaard,] 'Boekaankondiging', *De MG* 7 (1888) 128.

41 *RM* (1883) 577.

42 H.P. Staal, 'Militie-luitenants', *MB* 4-5, 45-47.

43 'Militie-luitenants', *De Revolver* 1 (1885) 76, 102-103, 173, 213-214, 262-264, 315, 358. T.S.V.T., 'Beter ten halve gekeerd, dan ten heele gedwaald', *De Revolver* 2 (1886) 377-384. P., 'Kan een cavalerie-patje gewoon officier worden?', *De Revolver* 3 (1887) 18-20.

44 De Waal, 'De hervorming', 400.

45 J., 'De "Patjes"-luitenants', *De Amsterdammer* N° 401 (1 maart 1885) 9. F.H. Boogaard, 'De eerste gevolgen der grondwetsherziening', *De MG* 7 (1888) 30.

46 Investigatores, 'Wat wij willen en kunnen', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 1-7. 'De Landsverdediging', *De Amsterdammer* N° 694 (12 oktober 1890) 4-5.

47 Bespreking van *De Landsverdediging*, *De MS* 59 (1890) 698-699. Voor de reactie van *De Militaire Gids* op het nieuwe blad zie: 'Boekaankondiging', *De MG* 10 (1891) 64.

48 W.E. van Dam van Isselt, *Luitenant-generaal Wouter Cool. Een levensschets*. (Den Haag 1930) 68, 81.

49 Investigatores, 'Ons streven', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 102-103.

50 Scheffer, *Henry Tindal*, 139. Klinkert, *Het Vaderland*, 294. Scheffer beroept zich op G.J.W. Koolemans Beijnen, die in het NNBW een lemma aan Tindal wijdde, maar daar staat slechts te lezen dat ten gevolge van de door Tindal in het leven geroepen beweging *De Landsverdediging* verscheen. Zie: NNBW 5, 933.

51 Investigatores, 'Ons streven', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 104.

52 Investigatores, 'De nieuwe titularissen', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 490. Bykok, 'In groot en klein tenue', *De Landsverdediging* 2 (1891-1892) 85-88. Investigatores, 'Periculum in mora', *De Landsverdediging* 2 (1891-1892) 366. Investigatores, 'Ons lustrum', *De Landsverdediging* S2-1 (1897) 2-3.

53 'Onze Opperbevelhebber', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 8-19. Investigatores, 'Nog eens "de Opperbevelhebber"', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 155-159.

54 Binnenhof, 'Vóór en in de kamers', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 240. Investigatores, 'Een spijker', *De Landsverdediging* 2 (1891-

1892) 326-327. Investigatores, 'Ons lustrum', *De Landsverdediging* S2-1 (1897) 2-3. Investigatores, 'Periculum in mora', *De Landsverdediging* 2 (1891-1892) 365-370.
55 'De Landsverdediging', *De Amsterdammer* N° 694 (12 oktober 1890) 4-5.
56 Soldenier, 'Iets over uniformen, kleeding en nog wat!', *De Landsverdediging* 2 (1891-1892) 402-411.
57 Bykok, 'In groot en klein tenue', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 79-87. Werner, 'Kazerneleven', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 436. Investigatores, 'Militaire rechtstoestanden', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 270-275. Investigatores, 'Bij het twaalfde nummer', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 509.
58 'In den Baaierd', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 339-345.
59 Bijkok, 'In groot en klein tenue', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 280-282. ***, 'Nederland en zijne verdediging, fin de Siècle', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 114-117, 122. Investigatores, 'Weerloos!', *De Landsverdediging* 2 (1891-1892) 1-3.
60 W.C. Thyssen, 'De denkbeelden van dr. A. Kuyper over het leger', *Anti-Revolutionaire Staatkunde* 41 (1971) 363-364.
61 Hoogenboom, 'Op welke wijze', 187-188. Rooseboom, 'Eenige beschouwingen', 291-294. F.L. Carré, 'Is bij de tegenwoordig aan een leger te stellen eischen, de oefeningstijd bij het Nederlandsche leger lang genoeg, opdat het te zijner tijd aan zijne roeping volkomen zal kunnen beantwoorden', *VBK* (1874-1875) 305-307.
62 Soranus, 'Van een jonge doode', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 426.
63 'Een begrootings-praatje', *De Landsverdediging* 2 (1891-1892) 82. Investigatores, 'De nieuwe titularissen', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 492.
64 C.J. Snijders, 'De versterking en verdediging van inundatiestellingen, in verband met de hedendaagsche denkbeelden op vestingbouwkundig gebied', *VBK* (1890-1891) 262-269.
65 Den Beer Poortugael, 'Onze defensie', 413-427. Voor de kritiek zie: Rooseboom, 'Onze defensie', 170-186. F.G.A. Scherer, *Onze Defensie. Een woord naar aanleiding van de voordracht door den heer J.C.C. den Beer Poortugael, Gep. Generaal-Majoor, Lid van de Raad van State, gehouden op 28 april 1893, in de vergadering der vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap* (Den Haag 1893). C.J. Snijders, Bespreking van *Onze defensie. Een woord naar aanleiding van de voordracht door de heer J.C.C. den Beer Poortugael* door F.G.A. Scherer, *De MS* 63 (1894) 120-124.
66 G.J.W. Koolemans Beijnen, 'De studie der Krijgsgeschiedenis en de applicatorische methode als middelen tot hooger ontwikkeling voor den officier', *VBK* (1892-1893) 38-39.
67 Investigatores, 'Ons streven', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 105-106.
68 Investigatores, 'Tot slot van den tweeden jaargang', *De Landsverdediging* 2 (1891-1892) 510-511.

Hoofdstuk 15

1 'Iets over het rooken', *De NS* 10 (1856) 207-208. '18 april 1853, N° 12 B', *De NS* 15 (1861) 342-344. 'De toepassing van het koninklijk besluit van 3 november 1863', *De NS* 18 (1864) 297.
2 W.H. van Terwisga, 'De Nederlandsche Infanterie', *De MS* 67 (1898) 596. Rooseboom, 'Onze defensie', 164. 'Het VIII^ste Hoofdstuk der Staatsbegrooting voor 1897', *De MS* 65 (1896) 725.
3 L.J.M. Glasius, 'Eene klacht' in: L.J.M. Glasius, *Nationaal-Militaire Vertoogen* (Amsterdam 1889) II, 132.
4 Six, 'Dr. L. von Stein's leer', 378. Van Tuerenhout, 'Keuze', 99. 'Ingezonden stukken', *De Revolver* 1 (1885) 25. P.A. van B., 'Malaise', *MB* 2-10 (1882) 99-102.
5 *RM* (1853) 80. Seyffardt, 'Tijd- en strijdvragen', 68.
6 *Aanwijzingen*, 7. Voor een repliek zie: Vero, *Aanleiding gevende tot ontevredenheid bij de Nederlandsche officieren door S.* (Nijmegen 1871) 13.
7 X., 'De tenue van officieren', *De MS* 67 (1898) II, 744.
8 [De Petit,] 'Militaire sprokkelingen', (1884) 45. A.Z., 'Het dragen van burgerkleeding door officieren', *MB* 3-19 (1883) 183-186.
9 'Sprokkelaar voor den boschwachter', *De Revolver* 1 (1885) 14.
10 [De Petit,] 'Militaire sprokkelingen', (1888) 435-447. [F.H. Boogaard,] Bd., 'Opleiding van den krijgsman', *De MG* 8 (1889) 98-106.

11 [W.L de Petit,] Semper Paratus (altijd gereed), *Open brief van 'Sprokkelaar' aan de lezers der jongste brochure van den kapitein A.J. Prins* (Den Haag 1889) 17-23.
12 [De Petit,] 'Militaire sprokkelingen', (1884) 124-134.
13 [De Petit,] 'Militaire sprokkelingen', (1888) 67.
14 Ibidem, (1887) 227.
15 Ibidem, (1884) 52.
16 Ibidem, (1884) 51.
17 G.H.J. Gijsberti Hodenpijl, 'Een uitstapje naar Berlijn', *De MG* 18 (1899) 165.
18 W., 'Brieven uit Duitschland', *De MS* 63 (1894) 628. Zie ook: 'De eeregerichten in het Duitsche leger', *De MS* S3-20 (1875) 492-493. 'De roeping en de plichten van den officier', *De MS* S3-20 (1875) 737-738
19 G.H.J. Gijsberti Hodenpijl, 'Een uitstapje naar Berlijn', *De MG* 18 (1899) 167.
20 [De Petit,] 'Militaire sprokkelingen', (1884) 46.
21 Ibidem, (1883) 452, 952.
22 Ibidem, (1886) 753-757, 817-819.
23 Drabbe, 'Militaria', 552. Schrek, *Nederland*, 155-157.
24 [De Petit,] 'Militaire sprokkelingen', (1886) 46-47.
25 Ibidem, (1884) 216.
26 J. Drabbe, *Ethische fragmenten* (Den Haag 1895) 71-72.
27 'Over de militaire plichten en den militairen geest', *De MS* 62 (1893) 659.
28 [De Petit,] 'Militaire sprokkelingen', (1883) 453.
29 *HEK* (1883-1884) 132, 164, 215, 217-219. Voor de strafmaatregelen zie: *RM* (1877) 752; (1881) 567; (1900) 58. Daarmee werd het misbruik echter niet volledig de kop ingedrukt.
30 X., 'De minister van Oorlog in een boze bui', *De Revolver* 1 (1885) 354-356.
31 'Het buiten dienst dragen van wapenen', *MW* 1-30, 25 juli 1881. B.L.N., 'Militaire Geest', *De Amsterdammer* N° 210 (17 juli 1881). L.J.M. Glasius, 'Het dragen van een zijdgeweer, buiten dienst' in: L.J.M. Glasius, *Nationaal-Militaire Vertoogen* (Amsterdam 1889) II, 135-140. 'Het dragen van wapenen door militairen buiten dienst', *De Amsterdammer* N° 1349 (3 mei 1903).
32 *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 9 juni 1891 en 23 juni 1891.
33 'Militaire eer', *SW* 5-24 (1891) 228-229. Phylosyntomos, 'Het duel', *Nieuws van den Dag* 17 juni 1891.
34 W.F. Pop, 'Militaire eer', *SW* 5-25 (1891) 238-239. W.C. Schönstedt, 'Militaire eer', *SW* 5-26 (1891) 251. 'Het duel', *MB* 11-13 (1891) 99-100. G.C.A. Fabius, 'Het duel', *Nieuws van den Dag* 22 juni 1891.
35 L.J.M. Glasius, 'Het duel' in: L.J.M. Glasius, *Nationaal-Militaire Vertoogen* (Amsterdam 1889) II, 65.
36 W.M.H. Anten, *Het verachtelijke en verderfelijke van het duel* (Amersfoort 1892) 41-42.
37 Kempe, *Verloren illusiën*, 63-69.
38 W.M.H. Anten, 'Het duel', *SW* 7-48 (1893) 411-412.
39 Bespreking van *Het verachtelijke en verderfelijke van het duel* door W.M.H. Anten, *De MS* 61 (1892) 332-333.
40 L. de Vlaming, 'Het duel, de raden van eer en de eeregerechten', *VBK* (1897-1898) 108-153. Voor kritiek op De Vlaming zie: 'Het duel en de raden van eer', *De Amsterdammer* N° 1070 (26 december 1897).
41 Zie bijv.: In de Betou, 'Zou de mogelijkheid?', 199.
42 [P.G. Booms,] 'De militaire akademie', *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* 3 januari 1867.
43 Q.N., *Hervorming van de Koninklijke Militaire Academie* (Schiedam 1874) 3-9. *Open brief aan den belangstellenden toeschouwer, schrijver van 'De Koninklijke Militaire Academie'* (Den Haag 1875).
44 Boogaard, 'Het militair onderwijs', 1-9. *Het wetsontwerp tot wijziging der wet van 17 juli 1869 (Staatsblad No 141) regelende het onderwijs der Koninklijke Militaire Academie* (Schiedam 1875). X^{n}, *Het jongste wetsontwerp tot intrekking en vervanging der wet van 17 juli 1869* (Breda 1877) 4-6.
45 'De Koninklijke Militaire Academie', *De MS* S3-20 (1875) 82-98. 'Naar aanleiding van een open brief', *De MS* S3-20 (1875) 178-184. C.L. van Pesch, 'Antwoord op den aan de redactie gerichten "open brief" van den Heer A.L.W. Seyffardt', *De MS* S3-20 (1875) 185. 'Het ontwerp van wet tot hervorming der Koninklijke

Militaire Academie', *De MS* S4-2 (1877) 141-164 (citaat pag. 153).
46 A.L.W. Seyffardt, *Open brief aan de redactie van den Militaire-Spectator, naar aanleiding van het artikel 'De Koninklijke Militaire Academie', voorkomende in het Februari-nummer van dat Tijdschrift* (Breda 1875). Huber, 'Het wetenschappelijk onderwijs', 118. *20 December 1876*, 17-24. 'De Militaire Akademie', *De NMS* (1875) 319-325.
47 J.H. Engelbregt, *De aanvulling van het officiers-kader der Infanterie* (Den Haag 1878) 24-28.
48 Glasius, 'De opleiding', 522. [Van Tuerenhout,] 'Vorming en opleiding', 271. Boogaard, 'Het militair onderwijs', 17.
49 Huber, 'Mosterd', 178.
50 W. Cool, 'Generaal-majoor J.T.T.C. van Dam van Isselt 1842-1916', *De MS* 85 (1916) 573.
51 Van Dam van Isselt, 'De opleiding tot officier', 114-115, 139.
52 Ibidem, 128.
53 Ibidem, 135-137. J.[T.T.C.] van Dam van Isselt, 'De wet tot regeling van het onderwijs bij de Koninklijke Militaire Academie en haar invloed op het Middelbaar Onderwijs', *Berichten en Mededeelingen van de Vereeniging van Leeraren aan inrichtingen van Middelbaar Onderwijs*, 2-8 (Leeuwarden 1880) 347-349.
54 Van Dam van Isselt, 'De opleiding tot officier', 119-126.
55 Ibidem, 161-173.
56 Kool, 'Inleiding', 78-80. Voor citaat zie: *VBK* (1880-1881) 429.
57 P.R. Goudschaal, 'De moderne richting op het gebied van Militair Onderwijs', *De Indische Gids* 1 (1879) II, 615-634.
58 J.[T.T.C.] van Dam van Isselt, 'Het goed recht der moderne richting op het gebied van het Militair Onderwijs', *De Indische Gids* 2 (1880) I, 17-54.
59 *Adres aan Zijne Majesteit*, 3, 14-18.
60 [W. Rooseboom,] W.R., 'Regeling van het militaire onderwijs bij de wet', *MB* 2-5 (1882) 49-51. 'Een merkwaardig adres', *De MS* S4-7 (1882) 235-242.
61 Van Tuerenhout, 'De toestand', 441.
62 A + b, Bespreking van *Adres aan Zijne Majesteit den Koning betreffende de Regeling van het Militaire Onderwijs bij de Wet*, *IMT* 13 (1882) I, 760-767.
63 'Het aanhangige wetsontwerp tot regeling van het militair onderwijs', *De MS* 59 (1890) 85-102. [J.T.T.C. van Dam van Isselt,] 'Het wetsontwerp betreffende het militair onderwijs', *NRC* II, 12 en 13 juni 1890. W. Cool, *De opleiding en hoogere vorming in Nederland van den officier der landmacht hier te lande en voor Indië* (Den Haag 1890) 30-47.

Hoofdstuk 16

1 'Een nieuw verdedigingswerk', 106-108.
2 *RM* (1887) 242-244.
3 Ibidem, 272-275. Met ingang van de lichting 1891 ging die termijn van vier naar vijf maanden. Zie: *RM* (1890) 349.
4 L.M.Baale, 'Het militaire element een der onderdeelen van de volksopvoeding', *Berichten en mededeelingen van de vereeniging van leeraren aan inrichtingen van middelbaar onderwijs* S4-14 (Leeuwarden 1888) 652. H. Snijders, 'De vrijwillige oefeningen in den wapenhandel van leerlingen aan inrichtingen van onderwijs', *Berichten en mededeelingen van de vereeniging van leeraren aan inrichtingen van middelbaar onderwijs* S5-3 (Leeuwaarden 1888) 70-91.
5 'Een nieuw verdedigingswerk', 109, 113. 'Eene belangrijke zaak. Oefeningen in den wapenhandel van hoogere burgerscholen, gymnasia, enz.', *MB* 7-22 (30 november 1887) 189-191. Van Dam van Isselt, 'De versterking', 264-226. [De Petit,] 'Militaire sprokkelingen', (1888), 67-68.
6 P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940* (7e herziene druk; Assen 1979) 141-143.
7 Mars, 'De nieuwe minister van Oorlog', *Algemeen Handelsblad* 26 april 1888.
8 'Eene schrede', 507-508. L.J.M. Glasius, 'Het verslag der Staatscommissie van achttien' in: L.J.M. Glasius, *Nationaal-Militaire Vertoogen* (Amsterdam 1889) II, 257.
9 *HTK* (1890-1891) 1396.
10 Zie bijv.: *Denkbeelden*, 26-27. J.W. van Alphen, 'Europeesche Militaire toestanden', *De MG* 13 (1894) 110-129.
11 *Verslag der Staatscommissie, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 10 juni 1888*, 1-28.
12 'Eene schrede', 509-510, 525, 547.
13 *Verslag der Staatscommissie, ingesteld bij Ko-*

ninklijk Besluit van 10 juni 1888, 119-144. Zie ook: *De dienstplicht in verband met de voorstellen*. 'Eene schrede', 545-547. J E.N. baron Schimmelpenninck van der Oye, *De Nota van de heeren Reuther, Brouwers en Mutsaers contra het verslag der Staatscommissie tot voorbereiding der wettelijke regeling van den militairen dienstplicht* (Den Haag 1889) 7-25.

14 *HTK* (1889-1890) Bijlagen [174.3] 59.

15 Ibidem [174.2] art. 70.

16 'Verwarring', *De Tijd* 14 februari 1889. 'Antimilitaristische uitingen in de pers', *De Tijd* 25 februari 1889. 'Is afschaffing der conscriptie in Nederland vooreerst mogelijk', *De Tijd* 1, 2 en 4 maart 1889.

17 B.R.F. van Vlijmen, 'Een verraderlijk en verderfelijk beginsel?', *De Tijd* 27 augustus 1888.

18 Bruin, 'Dienstplicht', 267.

19 'Ontijdig', *De Tijd* 5, 6 en 7 februari 1889.

20 'De anti-revolutionaire Partij en de Persoonlijke dienstplicht', *De Tijd* 2 februari 1889. Een Plattelander, 'Persoonlijke dienstplicht', *De Tijd* 4 februari 1889. 'Kameraadschap', *De Tijd* 27 en 28 februari 1889.

21 Th.B.F.M. Brinkel, 'De Haagse lente' in: Th.B.F.M. Brinkel, J. de Bruijn, A. Postma red., *Het kabinet Mackay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie (1888-1891)* (Baarn 1990) 54-55.

22 Reekers, *Nabetrachting*, passim (citaat pag. 10).

23 H.J.A.M. Schaepman, *Een katholieke partij. Proeve van een program* (Utrecht 1883) 35, 52-53.

24 W. van de Pas, *Herman Schaepman. De pionier van onze sociale emancipatie* (Utrecht z.j.) 95-96.

25 Schaepman, *De rechterzijde*, 10-20.

26 'Ontijdig', *De Tijd* 5, 6 en 7 februari 1889.

27 *HTK* (1890-1891) 1064.

28 Bruin, *Persoonlijke dienstplicht*, 3.

29 *Persoonlijke dienstplicht en legerorganisatie*, 24, 42-46.

30 Ibidem, 90. *'Geen persoonlijke dienstplicht!' Nadere toelichting mijner brochure Persoonlijke dienstplicht en legerorganisatie door een staatsburger* (Amsterdam 1890) 5-21. *Persoonlijke dienstplicht. Een dreigend maatschappelijk gevaar*, 6-7.

31 *Persoonlijke dienstplicht en legerorganisatie*, 85-88. *De dienstplicht in verband met de voorstellen*, 64.

32 'De noodwetten tot tijdelijke versterking onzer levende strijdkrachten', *De MS* 60 (1891) 660.

33 L.G. Berends, 'Beschouwingen over de Ontwerp-wet tot regeling van den Krijgsdienst', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 203.

34 Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 245.

35 Soranus, 'Van eene jonge doode', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 422.

36 *Persoonlijke dienstplicht. Een dreigend maatschappelijk gevaar*, 1.

37 Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 378-379.

38 Van Oordt, *De persoonlijke dienstplicht*. ABOC, *Een woord.* L. de Vlaming, 'De rol door geïmproviseerde legers in de krijgsgeschiedenis van den laatsten tijd gespeeld', *VBK* (1890-1891) 205-259. S.J. van Nooten, *Burgerwapening en historie. Aanteekeningen in verband met de aanhangige Legerwet* (Schoonhoven 1891).

39 Bosboom, 'Krijgstucht', 235-253.

40 Kalff, 'Persoonlijke dienstplicht', 401-434. Zie ook: Maas, *Pro Patria*, 32-37, 83-86.

41 Zie: Buys, 'Rumor', 130.

42 Kuiper, 'Defensie', 233-247.

43 'Persoonlijke dienstplicht', *SW* 5-3 (1891) 26-27.

44 Investigatores, 'Vóór en in de Kamers', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 239-240.

45 Hoogenboom, *De Legerwet*, 4-14. Witlox, *Schaepman* II, 378-389. Zie voor een poging tot vergelijk ook: Ter Veer, *Behoud*.

46 Tertius, 'Een en ander over Legerorganisatie', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 20. 'De Legerwet', *De MG* 10 (1891) 14-35. X., 'Naar aanleiding der ontwerpwet ter regeling van den krijgsdienst. De formatie der Depottroepen in verband met den verkorten diensttijd', *De MS* 60 (1891) 167.

47 [De Vlaming,] *Het leger*, 1.

48 Bespreking van *Het leger als deel der Staatsgemeenschap. Een studie en een critiek naar aanleiding van het Verslag der Staatscommissie, ingesteld bij Kon. Besl. van 10 Juni 1888, n° 26* door Vox Clamantis, *De MS* 59 (1890) 247.

49 F. de Bas, 'Menno David graaf Van Limburg Stirum', *De MS* 60 (1891) 549.

50 'De nieuwe legerwet', *De MS* 60 (1891) 17.

51 *HTK* (1890-1891) 1407-1408.

52 Ibidem, 1422, 1430-1431.
53 *Kennen de belastingschuldigen in Nederland de Legerwet wel? Door N.N.* (Leiden z.j.) 9-17, 28-29.
54 S. van Houten, *Staatkundige Brieven (nieuwe reeks)* N° 1 (28 oktober 1890) 1-8; N° 2 (22 november 1890) 15-19; N° 4 (6 januari 1891) 29-38; N° 5 (13 januari 1891) 39-49; N° 6 (10 februari 1891) 51-60. Van Houten, 'Terugblik', 245-247 (citaat pag. 245).
55 Bibliothecaris, 'Onze Leestafel', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 287-288. 'De nieuwe legerwet', *De MS* 60 (1891) 119. J.E.N. baron Schimmelpenninck van der Oije, 'Terugblik van Mr. Van Houten op de beraadslagingen over het ontwerp-Bergansius', *De MS* 61 (1892) 185.
56 Witlox, *Schaepman* II, 397.
57 Bruin, 'Dienstplicht', 236.
58 H.W. Groeneveld, 'Persoonlijke dienstplicht', *Vragen van den Dag* 6 (1891) 218-220. H.W. Groeneveld, *Voor mijn land en mijn koningin! Een beroep op het volk van Nederland* (Den Haag 1891) 6-7.
59 A.L.W. Seyffardt, 'Het wetsontwerp ter regeling van den krijgsdienst', *SW* 4-31 (1890) 245-247.
60 Buys, 'Rumor', 129.
61 Seyffardt, 'Wat nu?', 95-121 (citaat pag. 116).
62 Ibidem, 115.
63 De Roo van Alderwerelt, 'Over algemeenen oefenplicht', 348. Seyffardt, 'De Roo van Alderwerelt's denkbeelden', (1896) III, 44.
64 [F.A.V.W.H. van Tuerenhout,] 'Wat nu? Beperkte of algemeene dienstplicht', *De MS* 57 (1888) 399-413. C. de Wit, 'Een belangrijk Gidsartikel', *MB* 8-3 (1888) 17-18; 8-4 (1888) 25-26. Plantenga, 'Militielegers', 90-103.
65 Seyffardt, 'Wat nu?', 116.
66 Seyffardt, *Onze Volksweerbaarheid.* Seyffardt, *Onze nationale weerkrachten*.
67 Seyffardt, *Onze Volksweerbaarheid*, 40
68 Seyffardt, *Onze nationale weerkrachten*, 28-29.
69 Seyffardt, 'De vorming' 50, 152, 171-172.
70 T.W.J. Buys, 'Open brief aan den luit.-kol Seyffardt van den Gen. Staf, lid der Tweede Kamer van de Staten-Generaal', *Het Vaderland* 22 november 1890. [F.A.V.W.H.] van Tuerenhout, 'Open brief aan den luitenant-kolonel Seyffardt', *Het Vaderland* 30 november, 1 en 3 december 1890.
71 [A.L.W. Seyffardt,] 'Antwoord op den "Open brief" van den luit.-kol Van Tuerenhout aan den luit.-kol Seyffardt', *Het Vaderland* 14 en 15 december 1890.
72 Seyffardt, 'Error', 407, 412. Voor deze opvatting zie ook: A.J. de Koff, *De organisatie onzer levende strijdkrachten* (Amersfoort 1891) 3. Ter Veer, *Behoud*, 6.
73 Seyffardt, 'Error', 413
74 *HTK* (1890-1891) 1095-1097, 1252-1254.
75 Witlox, *Schaepman* II, 400. *De dienstplicht in verband met de voorstellen*, 15-18. Seyffardt, 'De vorming', 17. S. van Houten, *Staatkundige Brieven (nieuwe reeks)* N° 1 (28 oktober 1890) 2-3; N° 2 (22 november 1890) 17; N° 4 (6 januari 1891) 33-36; N° 6 (10 februari 1891) 60.
76 A.N.J. Fabius, 'De Stelling van Amsterdam', *De Gids*, 57 (1893) 1, 461-499.
77 H. Tindal, *Beschouwingen over de Legerwet* (Amsterdam 1891) 23-42.
78 Rooseboom, *Over de levende strijdkrachten*, 34-36. Zie ook: Rooseboom, *Ontwerp van wet*, 149-150.
79 Den Beer Poortugael, *De noodzakelijkheid*, 26-28. ****, 'Het vraagstuk der defensie in 1889', *De Gids* 53 (1889) II, 247-254. De Petit, 'Onze hedendaagsche militaire toestand', 370-379. F.A. Buis, 'De verdediging van Nederland', *Vragen van den Dag* 4 (1889) 389.
80 [A. Kuyper,] 'Kazerneleven', *De Standaard* 24 september 1890. [A. Kuyper,] 'De rechtspositie van den soldaat', *De Standaard* 27 en 29 oktober 1890. [A. Kuyper,] 'Onze gedragslijn', *De Standaard* 15 april 1891. Zie ook: A. Kuyper, *Ons Program* (3e herziene druk; Amsterdam 1892) 7.
81 F.A. Willenborg, 'Een dringend verzoek bij de behandeling van de nieuwe legerwet', *De Tijd* 24 april 1891.
82 *HTK* (1890-1891) 1108-1109.
83 Schrek, *Nederland*, 353-355. Bijkok, 'In groot en klein tenue', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 185-186.
84 *Kazerneleven. Een stem uit de ervaring. Door een oud-milicien* (Amsterdam 1890) 30.
85 Bespreking van *Kazerneleven. Een stem uit de ervaring, door een oud-milicien, De MS* 59 (1890) 699-700. Zie ook: Bibliothecaris, 'Onze

leestafel', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 92-93.
86 'De nieuwe legerwet', *De MS* 60 (1891) 106.
87 *'Een stem uit het volk'*.
88 *HTK* (1890-1891) 1088.
89 P.P.C. Collette, 'Iets naar aanleiding van de opstellen "De rechtstoestand van den militair" (Nieuwe Rotterdamsche Courant van 11, 13, 17, 25 en 29 October 1891)', *De MS* 60 (1891) 698 (noot). Zie ook: Wesenhagen, *De rechtstoestand*.
90 'De nieuwere kazernes', *De Revolver* 2 (1886) 96-101. Van Oordt, *De persoonlijke dienstplicht*, 41. ABOC, *Een woord*, 18.
91 Werner, 'Kazerneleven', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 435-436.
92 *Het remplaçanten-stelsel en den persoonlijken dienstplicht, onpartijdig naar de werkelijkheid beschouwd, in verband met het verslag der staatscommissie door een gepensioneerd hoofdofficier van het Nederlandsche leger* (Den Haag 1889) 6-9. F.H. Usener, *Eenige beschouwingen over het ontwerp van wet tot regeling van den krijgsdienst en over den persoonlijken dienstplicht* (Den Haag 1891) 19-21.
93 *HTK* (1890-1891) 1299, 1306.
94 Tertius, 'De Legerwet op non-activiteit!', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 390.

Conclusie deel II

1 Van Tuerenhout, 'Grondwet', 288.

Hoofdstuk 17

1 Taal, *Liberalen*, 180.
2 *HTK* (1891-1892) 202, 236-237.
3 Taal, *Liberalen*, 225.
4 Voor die maatregelen van Seyffardt zie: *RM* (1891) 387-390.
5 *HTK* (1892-1893) Bijlagen [89.3] 8.
6 Seyffardt, 'Wat nu?', 95-96.
7 *HTK* (1892-1893) Bijlagen [159] en [212].
8 Rooseboom, 'De aanstaande reorganisatie', 200.
9 T., 'Het Fransche leger in 1879', *De MS* S4-5 (1880) 359-360. Tertius, 'Een en ander over Legerorganisatie', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 68.
10 Huber, 'Het wetenschappelijk onderwijs', 119-121. Huber, 'Mosterd', 182-183.
11 **, 'Het wetsontwerp tot regeling van de samenstelling der landmacht', *De MS* 62 (1893) 87.
12 Van Dam van Isselt, *De ontwikkeling*, 58.
13 **, 'Het wetsontwerp tot regeling van de samenstelling der landmacht', *De MS* 62 (1893) 89-100. A.J. Koff, *De militaire wetten van den Heer Seyffardt, beschouwd in verband met de defensie van ons land, gevolgd door een schema van legerorganisatie en van regeling van den militairen dienstplicht* (Amersfoort 1894) 9-29, 44-48.
14 P., Bespreking van *Proeve eener organisatie der Nederlandsche strijdkrachten, gegrond op de adviezen der Staatscommissie en de wet-Bergansius* door A.O. Rehm, *De MS* 63 (1894) 311-312. Wilhelmus, 'Een teeken des tijds', *De Landsverdediging* 4 (1894) 559-583; 5 (1895) 36-37.
15 Van Dam van Isselt, 'Beginselen', 348.
16 Bespreking van *Het gewapende Volk. Een boek over legerorganisatie en oorlogsvoering van den tegenwoordigen tijd* door Colmar baron v.d. Goltz, *De MS* 62 (1893) 216-217.
17 Van Tuerenhout, 'Een voortreffelijk boek', 141.
18 Colmar baron v.d. Goltz, *Het gewapende volk. Een boek over legerorganisatie en oorlogsvoering van den tegenwoordigen tijd. Uit het Duitsch vertaald door W.A. Coblijn, gepensioneerd kolonel van het O.-I. leger* (Den Haag 1892) 498-499.
19 Bond, *War*, 47-48. Gat, *A history*, 346-347; 355-356.
20 Van Dam van Isselt, 'Beginselen', 358.
21 Hoogenboom, 'Op welke wijze', 207. Geraerds Thesingh, *Neerlands behoefte*, 33. Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 517-518. *Denkbeelden*, 47. R.A. Kerkhoven, *Lichaamsoefening. Een protest tegen de éénzijdige opvoeding der jeugd in Nederland* (Amsterdam 1882). S. van Aken, 'Iets over de opleiding tot en de individueele voordelen van persoonlijke dienstplicht', *MB* 10 (1890) 91-92.
22 Van Dam van Isselt, 'Beginselen', 370-371.
23 Ibidem, 336.
24 Ibidem, 356. Zie ook: W.A.T. de Meester, 'Beschouwingen over de organisatie en de oefening onzer infanterie', *VBK* (1884-1885) 341.
25 Van Dam van Isselt, 'Beginselen', 377-378.
26 Ibidem, 387.
27 Van Dam van Isselt, 'Beginselen', 354-357.

Van Dam van Isselt, 'De aard', 375-377 (citaat pag. 377).
[28] *Voorschriften betreffende de oprichting van het reservekader* (Utrecht 1895).
[29] 'Het Reservekader. Een beroep op de ontwikkelde jongelingschap', *Het Vaderland* 7 en 8 januari 1894.
[30] Voor een overzicht van de persreacties zie: Wilhelmus, 'Een teeken des tijds', *De Landsverdediging* 4 (1894) 559-583; 5 (1895) 36-37. Zie ook C.B. Spruyt, 'Het Reservekader', *Algemeen Handelsblad* 14 en 16 januari 1894.
[31] J.[T.T.C.] van Dam van Isselt, 'De militaire opleiding bij het reservekader', *Minerva. Algemeen Nederlandsch Studenten-Weekblad* 18 (1893) 343-344. Van Dam van Isselt, 'De aard', 375-377. J.[T.T.C.] van Dam van Isselt, *Mededeelingen betreffende het Reservekader, in de 30e Algemeene Vergadering der Vereeniging van Leeraren aan inrichtingen van Middelbaar Onderwijs* (z.p. 1895).
[32] 'Reservekader', *De Landsverdediging* 4 (1894) 286-288. 'Reservekader', *De MS* 63 (1894) 46-47. H. van der Stadt en J.Th. Cattie, 'De dienst bij het reservekader', *Berichten en Mededeelingen van de Vereeniging van Leeraren aan inrichtingen van Middelbaar Onderwijs* 7-1 (Leeuwarden 1894) 21-29.
[33] [W. Cool,] 'De beteekenis van de instelling van het Reservekader', *De Landsverdediging* 4 (1894) 51. Andere positieve reacties in de militaire pers waren: A.S. Russer, 'Het Reservekader', *MW* 14 (1894) 1-2. A.S. Russer, 'Nogmaals het Reservekader', *MW* 14 (1894) 29-31. G. Nypels, 'Het Reservekader der Infanterie en der Vestingartillerie', *De MS* 63 (1894) 261-268. C.D. de Roon, 'De kaderreserve in ons leger en "het reservekader"', *De MG* 14 (1895) 137-163.
[34] Bespreking van *De Nederlandsche vaandrig door Mars jr*, *De MS* 65 (1896) 361-362.
[35] Z., 'Het Reserve-Kader', *Nieuws van den Dag* 26 januari 1894. Zie ook: Seyffardt, 'Tijd- en strijdvragen', 87.
[36] J.H. Kromhout, *Proeve eener organisatie van Nederland's weermiddelen* (Den Haag 1894) 27.
[37] A.J. Morks, 'Het leger in de maatschappij', *MW* 15 (1895) 85-86.
[38] Zie onder meer: *De Nederlandsche vaandrig door Mars jr.* (Amersfoort z.j.). *De vorming van reserve-officieren en reservekader door een reservist* (Nijmegen 1896). Aristides, *De Nederlandsche Reserve-Officier* (Arnhem z.j.). *Wenken aan den Vaandrig bij zijne benoeming en bij zijn optreden in dezen graad, door een kameraad* (Arnhem z.j.).
[39] Eland in debat na afloop van: Seyffardt, 'De vorming', 49-50.
[40] J. de Louter, 'Persoonlijke dienstplicht', *De Gids* 62 (1898) II, 36-79. A. Nuyens, 'Een en ander over Persoonlijken Dienstplicht', *De Katholieke Gids* 10 (1898) 104-117. Zie ook: B.J. Polenaar, *Is afschaffing der plaatsvervanging bij de Nationale Militie, zoo als de regeering die voorstelt, in 's lands belang?* (Amsterdam 1898). *De milicien bij het Nederlandsche leger. Herinneringen van een verlofganger* (Veendam 1897).
[41] Gooren, 'Krijgsmacht en krijgsdienst', 43-44. Witlox, *Schaepman* III, 139.
[42] *Opstellen over militaire onderwerpen thans nog aan de orde. Gewijzigde overdruk uit de Nieuwe Arnhemsche Courant* (Arnhem 1900) 34.
[43] Friso, 'Toekomstige legervorming', *MW* 17 (1897) 177-178. C. de Wit, 'Het wetsontwerp tot invoering van den persoonlijken dienstplicht', *MW* 18 (1898) 37-38. 'Het wets-ontwerp betreffende den persoonlijken dienstplicht', *De MG* 17 (1898) 185.
[44] Boonacker, 'Eenige opmerkingen', 154.
[45] Kampioen, 'Eene Causerie', *De Landsverdediging* S2-1 (1897) 290.
[46] Investigatores, 'Ons Lustrum', *De Landsverdediging* S2-1 (1897) 6.
[47] K., 'Krijgswetenschap', *De Landsverdediging* 5 (1895) 205-206. H., 'Bevordering bij keuze', *De Landsverdediging* 5 (1895) 307-310.
[48] Investigatores, 'Bij het einde der eerste Olympiade', *De Landsverdediging* 4 (1894) 469-471. Wilhelmus, 'Een teeken des tijds', *De Landsverdediging* 4 (1894) 560.
[49] Luctor, 'Een andere leerschool', *De Landsverdediging* S2-1 (1897) 159.
[50] Investigatores, 'Aan de Koningin', *De Landsverdediging* S2-2 (1899) 2-4.
[51] Soldenier-Ketjoe, 'Militairisme', *De Landsverdediging* S2-2 (1899) 372-374.
[52] Soldenier, 'Iets over uniformen, kleeding en nog wat!', *De Landsverdediging* 2 (1891-1892) 402-411. Soldenier, 'Een April-grap', *De Landsverdediging* S2-1 (1897) 96-102. Soldenier, 'Uit de papierzaak', *De Landsverdediging* S2-1 (1897) 24.

53 Soldenier-Ketjoe, 'De verkorte oefeningstijd', *De Landsverdediging* S2-2 (1899) 385. Zie ook: Soldenier, 'Opvoeden', *De Landsverdediging* 4 (1894) 247-249. Luctor, 'De Leerschool der Leugen', *De Landsverdediging* 5 (1895) 300-306. Luctor, 'Sleur en leugen', *De Landsverdediging* S2-2 (1899) 357-360.
54 Soldenier, 'De verkorte oefeningstijd', *De Landsverdediging* S2-2 (1899) 165.
55 T.W.J. Buys, 'Het tijdschrift "De Landsverdediging"', *De Avondpost* 20 april 1899.
56 Investigatores, 'Laster', *De Landsverdediging* S2-2 (1899) 225-230.
57 Ibidem, 309-314.
58 Soldenier-Ketjoe, 'De verkorte oefeningstijd', *De Landsverdediging* S2-2 (1899) 376.
59 Gerben Colmjon, 'J. Tersteeg' in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* (1953-1955) 86-94.
60 Soldenier, 'De verkorte oefeningstijd', *De Landsverdediging* S2-2 (1899) 179.
61 Van Oordt, *De persoonlijke dienstplicht*, 18. ABOC, *Een woord*, 31. F.A.V.W.H. van Tuerenhout, 'Open brief aan den luitenant-kolonel Seyffardt', *Het Vaderland* 30 november, 1 december en 3 december 1890. I.P., 'Vrijwillige oefeningen in den Wapenhandel', *De Landsverdediging* 2 (1891-1892) 59.
62 *HTK* (1892-1893) 706.
63 Investigatores, 'Op Wacht', *De Landsverdediging* 2 (1891-1892) 49-54. Soldenier, 'Infanterie-Oefeningen', *De Landsverdediging* 4 (1894) 499. Soldenier, 'De Winteroefeningen der Infanterie', *De Landsverdediging* 5 (1895) 237-247. Soldenier, 'Uit de papierzaak', *De Landsverdediging* S2-1 (1897) 20.
64 F.H. Boogaard, 'Voorwoord', *De MG* 15 (1896) 1.
65 Boogaard, 'Legervorming', 123.
66 Ibidem, 90-91.
67 Swaving, *Toekomstige legervorming*, 45.
68 Swaving, 'De kortere eerste oefening', 366.
69 ***, Bespreking van *Toekomstige legervorming. Eene studie* door J.C. Swaving, *De MS* 66 (1897) 640-649.
70 Swaving, 'De kortere eerste oefening', 368.
71 ***, 'Minderwaardige Legervorming', *De MS* 67 (1898) 99.
72 J.C. Swaving, 'Minderwaardigheid van legervorming bij verkorten oefentijd', *MW* 18 (1898) 46-47.
73 Sylphax, 'Nog eens winterdienst en kaderopleiding bij de Infanterie', *De MG* 16 (1897) 221-222. [F.H.] Boogaard, Bespreking van *Cijfers en toelichtingen* door W.C. Schönstedt, *De MG* 18 (1899) 127-128.
74 Zie ook: *HTK* (1897-1898) Bijlagen A, VIII-18, 3. Na Swaving spraken ook andere officieren zich voor een oefentijd van acht maanden uit, onder wie A.S. Russer, J.J.G. baron Van Voorst tot Voorst en A.N.J. Fabius.
75 Seyffardt, 'Tijd- en strijdvragen', 56. Zie ook: *Reveille*, 9-10.
76 *HTK* (1897-1898) 590.
77 *HTK* (1897-1898) 584.
78 *HEK* (1897-1898) 215-216. Schimmelpenninck van der Oye was nu lid van de Eerste Kamer. V.D. H., 'De verkorting van den eersten oefeningstijd onzer miliciens', *De MS* 67 (1898) 114-115.
79 Schönstedt, *De Nederlandsche infanterie*, 26-38, 57-58, 70.
80 Zie bijvoorbeeld: 'Een stem uit Atjeh. Is verkorte oefeningstijd voor onze Infanterie-militie mogelijk?', *Algemeen Handelsblad* 23, 24, 25, 26 en 28 augustus 1898.
81 ***, Bespreking van *De Nederlandsche Infanterie* door W.C. Schönstedt, *De MS* 67 (1898) 285-291. T.W.J. Buys, 'Verkorte oefeningstijd', *De MS* 67 (1898) 318-324. D.M.E. de Ridder, 'Een pleidooi (?) voor een eersten oefentijd van zes maanden bij de infanterie', *De MS* 67 (1898) 325-335. W.F.K. Bischoff van Heemskerck, 'De Nederlandsche infanterie', *De MS* 67 (1898) 336-351. W.H. van Terwisga, 'De Nederlandsche Infanterie', *De MS* 67 (1898) 595-639.
82 Thomson, *Zesmaandsche oefentijd*, 11-18.
83 Schönstedt, *Cijfers*, 8-11.
84 Ibidem, 35.
85 Isola, 'Een eerste oefentijd van 6 maanden', *MW* 8 (1898) 144-145.
86 *HTK* (1898-1899) 664-665.
87 ***, 'De Premier en het militaire vraagstuk', *De MS* 68 (1899) 127-131.
88 *HTK* (1899-1900) 893.
89 Luctor, 'Liefde voor ondergeschikten', *De Landsverdediging* S2-2 (1899) 150.

Hoofdstuk 18

1 Bespreking van *Een woord in 't belang van het personeel der marine* door X, *De NMS* (1874) 150. X., *Iets over onze kazernen* (Utrecht 1875) 16-17. R., 'Uit twee kwaden het beste. Een quaestie door een leek op krijgskundig gebied ter overweging gegeven aan alle denkende militairen', *De MS* S4-2 (1877) 125-127.
2 'De cantine', *De Revolver* 3 (1887) 160-161.
3 *RM* (1868) 219-222. Zie ook: Snapper, 'Het negentiende eeuwse Nederlandse leger', 37-50.
4 Tissot van Patot, *Staatsonderwijs*, 10-15, 35-36, 48-56.
5 Bespreking van *Staatsonderwijs. De inrigting en werking van dit onderwijs in de kazerne* door L. Tissot van Patot, *Vaderlandsche Letteroefeningen* 114 (1874) 128-133.
6 Een niet-militair, 'Over staats-onderwijs in de kazerne', *De Tijdspiegel* (1875) 1, 379-402.
7 X., 'De oefening onzer infanterie', *De MS* S3-15 (1870) 612-613.
8 'De klasse van Discipline', 396. De Petit, 'Onze hedendaagsche militaire toestand', 400-401. C. de Wit, 'Onze hooge oorlogsbegrooting', *De MS* 66 (1897) 480. Vero, *Beschouwingen*, 29. P.G. Booms, Bespreking van *Staatsonderwijs* door L. Tissot van Patot, *De Gids* 48 (1874) II, 537-550. Zie ook: Een luitenant-adjudant der Infanterie, 'Onderwijs in de kazerne', *Pro Patria* N° 88 (30 maart 1875).
9 Van Dam van Isselt, 'De opleiding tot officier', 149.
10 Ibidem, 185-186.
11 Ibidem, 150, 187-189.
12 Kool, 'Inleiding', 101-102.
13 Van Dam van Isselt, *Een voorstel*, 8-25 (citaten pag. 18).
14 Oolgaardt, *School*, 11. Zie ook: *Adres aan Zijne Majesteit*, 8.
15 Oolgaardt, *School*, 13-17. Zie ook: *Een beleefd verzoek van een milicien aan alle onderwijzers in Nederland* (Utrecht 1882).
16 Knoop, 'School', 305-312. Mars, 'School en leger', *Algemeen Handelsblad* 1 november 1883 en 19 februari 1884.
17 A. Kerdijk, 'Herhalingsonderwijs aan miliciens', *Vragen des Tijds* (1884) 1, 36.
18 Kerdijk, 'Herhalingsonderwijs', 332-333.
19 Von Schmid in debat na afloop van: Kerdijk, 'Herhalingsonderwijs', 336-338.
20 Zie ook: 'De huishoudelijke scholen bij de korpsen', *Mars* 1-3 (9 juli 1887).
21 'Een belangrijke proefneming', *SW* 1-14 (1887) 119-120. 'Moet?', *SW* 2-17 (1888) 130-131.
22 V.d. G., 'Militair school-onderwijs', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 129-136. V.N^{s}., 'Ontwerp voor de regeling van het gewoon lager onderwijs, te geven aan de Miliciens der Infanterie gedurende de wintermaanden', *De MG* 11 (1892) 106-110. Simplex, 'Intellectueel voedsel voor den soldaat', *De Landsverdediging* S2-2 (1899) 205-211.
23 Pop in debat na afloop van: Kerdijk, 'Herhalingsonderwijs', 345. A.J. de Koff, 'Over den invloed der nieuwe handvuurwapenen (repeteergeweren) op de tactiek in het algemeen en de organisatie en oefeningen der infanterie in het bijzonder', *De MS* 57 (1888) 269-270.
24 Simplex, 'Intellectueel voedsel voor den soldaat', *De Landsverdediging* S2-2 (1899) 211 (noot redactie).
25 Snapper, 'Het negentiende eeuwse Nederlandse leger', 53.
26 W. Cool, 'De moderne vesting tegenover de nieuwere aanvalsmiddelen', *De MS* 57 (1888) 105. Plantenga, 'Militielegers', 106. 'Een nieuw verdedigingswerk', 109-111. Van Dam van Isselt, 'De versterking', 252-266. H.W. Groeneveld, 'Het wetsontwerp tot regeling onzer strijdkrachten en het Nederlandsche volk', *Vragen van den dag* 5 (1890) 811. 'Nogmaals een woord voor den persoonlijken dienstplicht', *De MS* 59 (1890) 205.
27 *De dienstplicht in verband met de voorstellen der Staatscommissie*, 63-64. *Verslag der Staatscommissie, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 10 juni 1888*, 121. *Persoonlijke dienstplicht en legerorganisatie*, 86-88.
28 B.E., 'Een gelukkig volk', *De MS* 68 (1899) 29. T.W.J. Buys, 'Eene overdenking', *De MS* 72 (1903) 566.
29 Seyffardt, 'Tijd- en strijdvragen', 70.
30 [F.A.V.W.H.] van Tuerenhout, Bespreking van *Zedelijke plichten van den soldaat ten gebruike bij het onderwijs op de korpsscholen en ten dienste van het kader* door J.J.G. baron Van Voorst tot Voorst, *De MS* S4-6 (1881) 631.

31 'Mars in het *Handelsblad* van 25 Jan.', *De Revolver* 1 (1885) 242-243.
32 De Bas, 'De maatschappelijke roeping', 136.
33 Ibidem, 137.
34 Ibidem, 142.
35 Ibidem, 143-144.
36 [Lyautey,] 'Du rôle social', 449.
37 Girardet, *La société*, 279-289. André Maurois, *Lyautey* (Parijs 1931) 39-51.
38 M. Dragomiroff, *Voorbereiding der compagnie voor het gevecht. Uit het Fransch (...) bewerkt en toegelicht door E.K.A. de Neve* (Den Haag 1889).
39 H.L. Wesseling, *Soldaat en krijger. Franse opvattingen over leger en oorlog, 1905-1914* (Assen 1969) 135.
40 Verspijck en Koolemans Beijnen in debat na afloop van: De Bas, 'De maatschappelijke roeping', 165-167.
41 W.M.H. Anten, 'De militaire en intellectueele vorming van de officieren', *MW* 18 (1898) 78, 90.
42 De Bas, 'De schatkamers', 127-133, 161.
43 S. van Aken, 'Iets over de opleiding tot en de individueele voordelen van persoonlijke dienstplicht', *MB* 10-12 (1890) 91-92.
44 Hingman, 'Herinneringen', 159. Boonacker, 'Eenige opmerkingen', 170.
45 *RM* (1892) 178-179. *RM* (1894) 199-202.
46 *'Een stem uit het volk'*, 14-15. Bijkok, 'In groot en klein tenue', *De Landsverdediging* 2 (1891-1892) 211.
47 Hingman, 'Herinneringen', 923.
48 T.J. Hagen, *Onze militaire tehuizen en hun toekomst* (Arnhem 1917) 7.
49 De Bas, 'De maatschappelijke roeping', 141, 167.
50 ***, 'Recruten-opleiding', *De MS* 64 (1895) 677.
51 'Het zilveren feest van den Hoofdcursus', *De MS* 63 (1894) 678.
52 [H.C.C.] Clockener Brousson, 'De zedelijke en militaire opvoeding onzer minderen', *MW* 15 (1895) 95.
53 'Een militair feest', *Het Nieuws van den Dag* 13 april 1893.
54 Zie: *De Oranjebond van Orde, gevestigd te Utrecht. Geschiedenis van zijn eerste decennium. 25 Februari 1893-1903* (Utrecht z.j.).
55 H.C.C. Clockener Brousson, *Anderhalf jaar in de hoofdstad, of strijd en gevolgen* (Den Haag 1894) 51.
56 [C.J. Snijders,] C.J.S., Bespreking van *Anderhalf jaar in de hoofdstad, of strijd en gevolgen* door H.C.C. Clockener Brousson, *De MS* 63 (1894) 246-247.
57 C. Roelants, *Het eervol ontslag van den kapitein C. Roelants, toegelicht door hem zelven, naar de officiëele bescheiden* (Arnhem 1892).
58 *HTK* (1891-1892) 873. Zie ook: J.W.M. Schulten, *De Nederlandse officier en zijn geschiedenis. Honderdvijfentwintig jaar KVEO* (Amsterdam 2002) 164-167.
59 'De Sociaal-democratie in het leger', *De Landsverdediging* 2 (1891-1892) 492-499 (citaat pag. 498). Bibliothecaris, 'Onze Leestafel', *De Landsverdediging* 3 (1892-1893) 335.
60 J.H. Schaper, *Een halve eeuw van strijd. Herinneringen* 1 (Groningen, Den Haag en Batavia 1933) 50-53. Voor een vergelijkbaar geval zie: Bymholt, *Geschiedenis*, 539.
61 J.K. van der Veer, 'De behandeling van den gestraften soldaat', *De Jonge Gids* 3 (1899-1900) 737.
62 Bymholt, *Geschiedenis*, 84-85, 150, 220, 224, 243, 306, 589.
63 Fr. Netscher, 'G.L. Janssen (Perio)', *De Hollandsche Revue* 13 (1908) 382-402.
64 W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland* (2e druk; Amsterdam 1921) 1, 470-471.
65 F.H. Boogaard, 'Liefde voor ondergeschikten', *De MG* 17 (1898) 266.
66 'Een Soldatenkrant', *De Amsterdammer* No 1137 (9 april 1899).
67 Arie van Lamstede, 'De Soldatenkrant', *De Landsverdediging* S2-2 (1899) 93-95 (naschrift van de redactie).
68 'Hoofdstuk VIII in de Tweede Kamer', *MW* 1-6 (7 februari 1881). A.J. Morks, 'Het leger in de maatschappij', *MW* 15-10 (23 mei 1895) 82.

Hoofdstuk 19

1 Van Tuerenhout, 'Een kijkje', 311-312. G.J.W. Koolemans Beijnen, 'Van harte welkom!', *De MS* S4-8 (1883) 621. Mea Culpa, 'Herinneringen'.
2 'Militaire Rechtspleging', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 74-78.

3 G.J.W. Koolemans Beijnen, 'Artikel 15-18 van de Rechtspleging bij de Landmacht', *De MS* S4-6 (1881) 137-138, 561-562.
4 G.J.W. Koolemans Beijnen, 'De rechtstoestand van den militair.- De reclame', *De MG* 11 (1892) 249-250.
5 Koolemans Beijnen, *De kenmerken*.
6 Veegens, 'Desertie', 246. Zie ook: A.W.P. Weitzel, Bespreking van *De kenmerken van desertie* door G.J.W. Koolemans Beijnen, *De MS* 51 (1882) 701-703. 'Desertie', *De Amsterdammer* N° 270 (27 augustus 1882). *Weekblad van het Regt* N° 4780 (20 juli 1882). Mars, 'Desertie', *Algemeen Handelsblad* 25 augustus 1882.
7 H. van der Hoeven, 'Desertie', *De MG* 2 (1883) 321-360. Metis, 'Rechtspraak in militaire zaken', *IMT* 13 (1882) 11, 565-590. Zie ook: 'Wat is "desertie"?', *De Revolver* 2 (1886) 280-284.
8 G.J.W. Koolemans Beijnen, 'De kenmerken van desertie', *De MS* 52 (1883) 104-121. G.J.W. Koolemans Beijnen, *Desertie. Antwoord op de critiek van den hoogleraar H. van der Hoeven in de Militaire Gids* (Breda 1884). G.J.W. Koolemans Beijnen, 'Desertie', *Rechtsgeleerd Magazijn* 4 (1885) 377-402. Van der Hoeven, die gepikeerd was over de hardleersheid van Beijnen, weigerde verder met hem in debat te gaan. Zie: H. van der Hoeven, 'Naar aanleiding eener brochure over Desertie', *De MG* 3 (1884) 184-185.
9 Voor dat advies zie: J. Domela Nieuwenhuis, 'Desertie', *Rechtsgeleerd Magazijn* 4 (1885) 229.
10 'Het adres van den Kapitein G.J.W. Koolemans Beijnen aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *De MS* 55 (1886) 184-188.
11 R., 'Meer Licht!', *De Amsterdammer* N° 522 (26 juni 1887). Zie ook: M., 'De Wet van 14 februari 1887 (Staatsblad nr. 35)', *MB* 7-15 (1887) 125-126.
12 'Een woord over onze militaire strafwetgeving', *De NS* 19 (1865) 465-466.
13 Van der Hoeven, 'Opmerkingen', 41-62.
14 Ibidem, 46.
15 Ibidem, 52.
16 'Discussiën over het behandelde door den heer H. van der Hoeven', 194-196, 223-224, 236-237. Van Limburg Stirum en Ising, *Geschriften*, 444-445.
17 'Discussiën over het behandelde door den heer H. van der Hoeven', 201.
18 Ibidem, 249-251.
19 'Is het wenschelijk', (1881) 240-269 (citaat op pag. 246).
20 Ibidem, 207.
21 *Weekblad van het Regt* N° 4665 (1 september 1881).
22 'Is het wenschelijk' (1881) 11, 157-165.
23 *Weekblad van het Regt* N° 4665 (1 september 1881).
24 G.J.W. Koolemans Beijnen, 'Bespreking van diverse vraagpunten', *VBK* (1882-1883) 243-263.
25 Ibidem, 265.
26 Ibidem, 289-293.
27 P.P.C. Collette, 'Het ontwerp-wetboek van militair strafrecht, samengesteld door Mr. H. van der Hoeven', *De MS* 59 (1890) 293-294.
28 P.P.C. Collette, 'De rechtsmacht van den militairen rechter der landmacht ten aanzien van militaire, gemengde en commune delicten', *De MS* 62 (1893) 50-61, 112-125, 187-195, 238-244. Zie ook: 'De Rechtsmacht van den militairen rechter', *De MG* 12 (1893) 281-283.
29 Collette, 'Herziening', 236-334.
30 'Militaire Rechtspleging', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 74-78. Investigatores, 'Militaire rechtstoestanden', *De Landsverdediging* 1 (1890-1891) 270-275. Tertius, 'De Rechtstoestand van den Militair', *De Landsverdediging* 2 (1891-1892) 61-72, 131-136, 155-161, 339-352. Justus, 'Recht', *De Landsverdediging* 3 (1892-1893) 203-213.
31 Van Dijk, 'Militaire rechtspleging', 73. Zie ook: A.N.J. Fabius, 'Tweeërlei rechtsbedeeling', *De Amsterdammer* N° 1051 (15 augustus 1897).
32 Wesenhagen bundelde zijn artikelen in: Wesenhagen, *De rechtstoestand*.
33 Van Dijk, 'Militaire rechtspleging', 86. Zie ook: A.N.J. Fabius, 'Militaire rechtspleging', *De Amsterdammer* N° 1093 (5 juni 1898).
34 Gooch, *Armies*, 131-133. Bond, *War*, 59-61.
35 A.A. de Pinto, *Het Proces Dreyfus getoetst aan wet en recht* (Den Haag 1898). Een Meester in de Rechten, *Kan eene zaak als die van Dreyfus bij onze Militaire Rechtspleging voorkomen?* (Haarlem 1898).
36 Collette, 'Herziening', 255.
37 Mea Culpa, 'Herinneringen'.
38 *Reveille*, 8. Bosman, *De rechtspraak*, 10. Be-

spreking van *Eenige beschouwingen over het bevel, voornamelijk uit een militair-strafrechtelijk oogpunt* door J.A. Eigeman, *De MS* 70 (1901) 349.
39 'Moet voor tijd van vrede eene afzonderlijke rechtspraak voor militairen worden behouden; zoo ja, binnen welke grenzen?', *Handelingen der Nederlandsche Juristen-Vereeniging* 30 (1900) II, 190.
40 Ibidem, 118-122.
41 Collette, 'Ook voor tijd van vrede', 475-476.
42 'Moet voor tijd van vrede eene afzonderlijke rechtspraak voor militairen worden behouden; zoo ja, binnen welke grenzen?', *Handelingen der Nederlandsche Juristen-Vereeniging* 30 (1900) I, 308-314, 326-327, 359-403. (citaat op pag. 327).
43 Ibidem, 162-163, 176, 206.
44 'Rechtspraak voor militairen in vredestijd', *De MG* 20 (1901) 310-311.
45 Engelberts en Redelé, *Een defensie-program*, 41-42.
46 Collette, 'Ook voor tijd van vrede', 473-474, 482-483.
47 Koolemans Beijnen in debat na afloop van: Collette, 'Ook voor tijd van vrede', 536.
48 Bespreking van *De Rechtspraak over den Militair in tijd van vrede* door W.C. Bosman, *De MS* 70 (1901) 275-279.
49 D., 'Moet, voor tijd van vrede, eene afzonderlijke rechtspraak voor militairen worden behouden? Zoo ja, binnen welke grenzen?', *De MS* 70 (1901) 26-36. H.K., 'Militaire Rechtspraak', *De MS* 70 (1901) 588-590. Zie ook: C.J. Blok, 'De afzonderlijke militaire rechtspraak', *Marineblad* 15 (1900-1901) 724-728.
50 'Moet, voor tijd van vrede, eene afzonderlijke strafrechtspraak voor militairen worden behouden; zoo ja, binnen welke grenzen?', *Handelingen der Nederlandsche Juristen-Vereeniging* 30 (1900) I, 310-315. Collette, 'Ook voor tijd van vrede', 473-474, 482-483. Wesenhagen, *De rechtstoestand*, 20, 94. Zie ook: *'Pro en contra' betreffende vraagstukken van Algemeen Belang* VI-8. *Afschaffing van krijgsraden. Pro: Henri van der Mandere. Contra: C.A. Prins* (Baarn 1910) 18.
51 'Militaire rechtstoestand', *De Amsterdammer* N° 1137 (14 januari 1906).
52 J.P. van Rossum, 'Een belangrijk geschrift', *De MG* 23 (1904) 3-7. L.M. Rollin Couquerque, 'Afschaffing van den militairen rechter?', *De MS* 73 (1904) 922.
53 F.A. van Engen, *Militaire rechtspleging. Een kritische studie* (Utrecht 1904) 275-276, 307-311.
54 H.K., 'Militaire Rechtspraak', *De MS* 70 (1901) 590.
55 Het nieuwe wetboek kwam in de plaats van het *Crimineel wetboek voor het krijgsvolk te water* en van het *Crimineel wetboek voor het krijgsvolk te lande*. De *Wet op de krijgstucht* verving het *Reglement van Discipline voor het krijgsvolk te water* en het *Reglement van Discipline voor het krijgsvolk te lande*.
56 A.W. Michels, 'Het militair straf- en tuchtrecht', *De Socialistische Gids* 3 (1918) 279-280.
57 *HTK* (1901-1902) 1493, 1497-1499, 1521.
58 Van Rossum, 'De krijgstucht', 168.
59 *HTK* (1901-1902) 1186-1188.
60 Ibidem, 1608.
61 'Van eigen bodem (Eenige belangrijke beschouwingen over onze Weermacht) XIII. Onze jongste Militaire Strafwetgeving verouderd', *De MG* 22 (1903) 482-501 (citaat pag. 486-487).
62 *De nieuwe militaire strafwetgeving. Wetboek van militair strafrecht en Wet op de krijgstucht. Uitgegeven en bewerkt door Mr. W.F. van Meurs* (Arnhem 1903) 7.
63 [G.J.W. Koolemans Beijnen] Eene stem uit het leger, 'Geen obstructionisme.- Eene Bede om billijkheid en recht', *Weekblad van het Recht* N° 5033 (26 juni 1884). P., 'Herziening der Militaire Strafrechtspleging', *De MS* 71 (1902) 219-229.
64 *HTK* (1903-1904) Bijlagen [156.6] 97.
65 F.A. van Engen, 'De voorgestelde herziening van ons militair procesrecht', *Tijdschrift voor strafrecht* 16 (1904) 364-367.
66 Van Dijk, 'De ontworpen wijzigingen', 1-9, 223-237.
67 *HTK* (1903-1904) Bijlagen [156.6] 99.
68 'Mededeelingen van de redactie', *MRT* 1 (1905-1906) 146-147.
69 'Staatsbegrooting 1907', *MRT* 2 (1906-1907) 263-264. 'Militaire Rechtspleging in de Tweede Kamer', *MRT* 4 (1908-1909) 319-320.
70 'Militair procesrecht', *Weekblad van het Recht* N° 8579 (25 september 1907).
71 'Militaire Rechtspleging in de Tweede Kamer', *MRT* 4 (1908-1909) 320-324.
72 J. Eysten, 'Onze militaire strafrechtspleging', *Onze Eeuw* 16 (1916) 1, 117.

73 J. Eysten, 'De gewijzigde rechtspleging voor de landmacht', *Mavors* 7 (1913) 475.
74 Aan het *Militair-Rechtelijk Tijdschrift* waren al twee jaargangen van het blad *Militaire Jurisprudentie* voorafgegaan. Nederland was het eerste land met een aan het militair recht gewijd periodiek. Zie: 'Een nieuw Militair-Rechtelijk Tijdschift', *MRT* 5 (1909-1910) 286-287.
75 A.F. de Savornin Lohman, 'Militaire rechtspraak', *Tijdschrift voor Strafrecht* 13 (1899) 315-325.

Hoofdstuk 20

1 *HEK* (1898-1899) 294-296.
2 Van Dam van Isselt, *De ontwikkeling*, 66-67.
3 Boonacker, 'Eenige opmerkingen', 158-159.
4 'Opmerkingen van een Reserve-Korporaal', *De MG* 22 (1903) 91. [J.H.] Ram, 'Het Militaire Vraagstuk. Voordracht van den majoor N. Bosboom', *De MG* 24 (1905) 315.
5 *HTK* (1898-1899) 664.
6 *HTK* (1899-1900) Bijlagen [94.12] 66. *HTK* (1900-1901) 1049.
7 *HTK* (1900-1901) 997.
8 *HTK* (1899-1900) Bijlagen [95.2] 4.
9 *HTK*, (1898-1899) 664.
10 Seyffardt, 'Tijd- en strijdvragen', 74.
11 *HTK* (1899-1900) Bijlagen [95.3] Ad art. 2.
12 *RM* (1898) 219-226.
13 *HTK* (1900-1901) 997-998.
14 *HTK* (1900-1901) 999-1000.
15 Ibidem, 1012-1013, 1145, 1150.
16 Ibidem, 1155.
17 Zie ook: Van Dam van Isselt, 'Een en ander over de oefening', 366-371, 381-383, 393.
18 *HTK* (1900-1901) 1051-1052.
19 *HTK* (1900-1901) 1141.
20 Ibidem, 1153, 1183.
21 *Het Volk* 14 en 19 maart 1901. 'De Legerwetten', *Algemeen Handelsblad* 18 maart 1901.
22 Troelstra, *Het Legerwetschandaal*, 11-12.
23 Fasseur, *Wilhelmina*, 410-411.
24 Gooren, 'Krijgsmacht en krijgsdienst', 48.
25 Fasseur, *Wilhelmina*, 411-412.
26 Troelstra, *Het Legerwetschandaal*, 12-16.
27 R.P.F. Bijkerk, Naar een weerbare natie? Het volksleger-ideaal van de linkse liberalen in Nederland in de jaren 1901-1911 (Scriptie Vakgroep Geschiedenis Universiteit Utrecht 1991) 27.
28 Seyffardt, 'Tijd- en strijdvragen', 62. ***, 'Een protest naar aanleiding van: Tijd- en strijdvragen, door A.L.W. Seyffardt, in "De Gids" van april 1899', *De MS* 68 (1899) 277.
29 Seyffardt, 'De militaire noodwetten', 1, 5-8, 25.
30 *Militiewet* 1901, art. 106 en 115. *RM* (1901) 576, 582.
31 Seyffardt, 'De militaire noodwetten', 16-17. Seyffardt, 'Defensieplicht', 89. Seyffardt, 'Tijd- en strijdvragen', 87.
32 W. Hingman, 'Herinneringen uit mijne militaire loopbaan. De Regimentscommandant', *De MS* 69 (1900) 548-549.
33 De Waal, 'De hervorming', 400-401. Vero, *Beschouwingen*, 4-6.
34 Stokvis, 'Het Reservekader', 72. Zie ook: J.E. Stokvis, 'Het Reservekader', *De MS* 70 (1901) 316-328.
35 Bergansius, 'De wetsontwerpen', 657. Boonacker, 'Eenige opmerkingen', 222-223. J.H. v.d. Hegge Zijnen, 'De lichting 1901 bij de Infanterie', *De MS* 71 (1902) 235-237.
36 M., 'Het Reservekader, zooals het is, zooals het zou kunnen zijn', *De MS* 70 (1901) 578. Engelberts, *De reorganisatie onzer landmacht*, 44.
37 A.S. Russer, 'Reservekader', *MW* 19 (1899) 7-8.
38 Van Dam van Isselt, *Volksweerbaarheid*, 10. W.E. van Dam van Isselt, 'De beteekenis van de instelling der verlofs-officieren', *Mavors* 2 (1908) 133-144.
39 Muller Massis, *Een weerbaar volk*, 49-57. Zie ook: Laïcus, 'Krijgen wij waar voor ons geld?', *SW* 15 (1901) 592.
40 ***, 'Militaire Noodwetten?', *De MS* 70 (1901) 892.
41 Koolemans Beijnen, *De nieuwe militaire legerwetten*, 5-52.
42 Maas, *Pro Patria*, 173.
43 'De aanleiding tot den Transvaalschen oorlog', *De MG* 19 (1900) 13.
44 G. Kalff, 'Volksweerbaarheid', *Eigen Haard* (1905) 614. Gos. de Voogt, 'Terugblikken', *AW* 9 (13 januari 1910) (extra nummer). Zie ook: Maas, *Pro Patria*, 173.
45 *Feestnummer van Allen Weerbaar*, 9.
46 Maas, *Pro Patria*, 174.
47 Maas, *Pro Patria*, 176. [P.L. Tak,] T., 'Volksweerbaarheid', *De Kroniek* 6 (1900) 25-

26. Zie ook: M.J.A. Hendriks, 'Volksweerbaarheid en de sociaal-democraten', *SW* (1900) 77-79.
48 *Vereeniging Volksweerbaarheid. Haar werken en streven* (z.p. z.j.) 1-5. L. de Jong, 'Volksweerbaarheid', *De Amsterdammer* N° 1181 (11 februari 1900) (naschrift redactie). [H. Tersteeg,] T., 'Een iegelijk zijn taak', *AW* 1-5 (31 januari 1902).
49 Gos. de Voogt, 'Terugblikken', *AW* 9 (13 januari 1910) (extra nummer).
50 Te Velde, *Gemeenschapszin*, 171-172.
51 Van Dam van Isselt, *Volksweerbaarheid*, 13-14.
52 Heringa e.a., *Volksopvoeding*, 62-75. Polvliet, 'Weerbaarheid', 261-302.
53 Polvliet, 'Sociale en militaire vaardigheid', 55-59.
54 Te Velde, *Gemeenschapszin*, 218-221.
55 Gos. de Voogt, 'Terugblikken', *AW* 9 (13 januari 1910) (extra nummer).
56 Van Aken schreef een groot aantal artikelen voor het *Militair Blad* waarin hij dat standpunt steeds opnieuw naar voren bracht.
57 Van Aken, 'Volksweerbaarheid', 294-297.
58 C.M.J. Muller Massis, *Spel of gymnastiek? Een woord naar aanleiding van de oprichting der Vereeniging 'Volksweerbaarheid'* (Amsterdam 1900) 13-15.
59 W.E. van Dam van Isselt, 'Volksweerbaarheid', *MW* 21 (1901) 42.
60 Engelberts, *De reorganisatie onzer landmacht andermaal*, 10.
61 M.J.A. Hendriks, 'Volksweerbaarheid', *SW* (1900) 50-52.
62 Van Dam van Isselt, *Volksweerbaarheid*, 3, 18.
63 Koolemans Beijnen, *De nieuwe militaire legerwetten*, 45-46.
64 Bergansius, 'De wetsontwerpen', 657.
65 [H.J.D.] van Maanen, 'De Vereeniging "Volksweerbaarheid"', *De MS* 73 (1904) 157-162.
66 Maas, *Pro Patria*, 195.
67 X., 'Een volksleger voor Nederland?', *De MS* 69 (1900) 179. 'Zwitsersch legerstelsel', *Algemeen Handelsblad* 13 december 1899.
68 *HTK* (1899-1900) 893. Zie ook: Schulten, 'H.P. Staal', 272. Klinkert, *Het Vaderland*, 347.
69 J.C.S. [J.C. Swaving,] 'Eene nieuwe richting op het gebied van legervorming', *De Telegraaf* 5 en 6 juli 1897. Seyffardt, 'Wetsontwerpen', 33-34.
70 Meijboom, *Het Zwitsersche stelsel*, woord vooraf.
71 Kiersch, *Een volksleger*, 6, 53, 91-93.
72 ***, Bespreking van *Een Volksleger. Nederland en Zwitserland* door H.J.P.A. Kiersch en *L'armée d'une démocratie* door Gaston Moch, *De MS* 69 (1900) 141-144.
73 W.E. van Dam van Isselt, 'De Heer Kiersch als legerorganisator', *De MS* 69 (1900) 389-419.
74 H.J.P.A. Kiersch, 'Een "legerorganisator" onder het vijandelijke vuur', *De MS* 69 (1900) 601-610. Zie ook: H.[J.P.A.] Kiersch, 'Een volksleger', *De Amsterdammer* N° 1150 (9 juli 1899).
75 Gos. de Voogt, 'Terugblikken', *AW* 9 (13 januari 1910) (extra nummer).
76 Voor twijfel over de haalbaarheid zie: L. de Jong, 'De vereeniging "Volksweerbaarheid"', *De Amsterdammer* N° 1179 (28 januari 1900).
77 M.V. Snoek, *Volksweerbaarheid en de Legerwetten. Eene beginselkwestie* (Culemborg z.j.) 7-8.
78 *Feestnummer van Allen Weerbaar*, 10.
79 Hoogenboom, *Een woord*, 149.
80 G. Nypels, 'Het Reservekader der Infanterie en der Vestingartillerie', *De MS* 63 (1894) 233. Zie ook: Van Sloten, *Het beginsel*, 4. Seyffardt, *Onze Volksweerbaarheid*, 48.
81 Van Dam van Isselt, *Volksweerbaarheid*, 26.
82 'Vrouwen en meisjes van Nederland!', *AW* 3-20 (13 mei 1904).
83 E. von Bose, 'De vrouw en volksweerbaarheid', *AW* 7-5 (31 januari 1908). J.H. Fruyt van Hertog, 'De vrouw en de oorlog', *AW* 8-27 (2 juli 1909); 8-28 (9 juli 1909); 8-29 (16 juli 1909); 8-30 (23 juli 1909); 8-31 (30 juli 1909). E. von Bose, 'De vrouw in haar verhouding tot onze weermacht', *AW* 10-7 (17 februari 1911); 10-8 (24 februari 1911); 10-9 (3 maart 1911); 10-14 (7 april 1911).
84 'Nogmaals een beroep op de Nederlandsche vrouw!', *AW* 7-3 (17 januari 1908). Zie ook: N., 'Het vraagstuk der verdediging in Denemarken', *De MS* 76 (1907) 910-911.
85 R.E. Seyn, 'De Vrouw en de Landsverdediging', *AW* 10-6 (10 februari 1911).
86 Zie bijv.: Staal, 'De persoonlijke dienstplicht'.

Hoofdstuk 21

1 Voor een overzicht van het gedachtegoed van de Nieuwe Richting zie: Teitler, 'Een "nieuwe" en een "oude richting"', 165-186. Voor Thomson zie: Amersfoort, 'Lodewijk Thomson', 99-113.
2 De term weermacht was niet nieuw, maar werd na de eeuwwisseling wel opeens om onduidelijke redenen een veelgebruikte term. Zo kreeg *De Militaire Gids* in 1903 de ondertitel *Orgaan voor weermacht en natie*.
3 Ram, 'Het militaire vraagstuk', 143.
4 'Onze richting. (Voorwoord)', *De MG* 22 (1903) 1-3.
5 Ram, 'Enkele opmerkingen', 183-200. Zie ook: J.H. Ram, *Lessen uit den Zuid-Afrikaanschen oorlog. Naar aanleiding van het debat op 20 maart 1902 in de vergadering der Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap* (Den Haag 1902) 39. ***, 'Militaire opvoeding en de moderne oorlog', *De Gids* 68 (1904) III, 280-285.
6 Men noemde die vorm van ouderwets harde disciplinehandhaving wel het 'ijzeren regiment'. Dit naar aanleiding van: K., 'Het IJzeren Regiment', *De MS* 71 (1902) 865-875. In dit artikel beveelt de auteur een strenge krijgstucht aan en ageert hij tegen versoepeling op humanitaire gronden.
7 'Van eigen bodem (Eenige beschouwingen over onze Weermacht) IV. Kazernetucht', *De MG* 22 (1903) 317.
8 Van Rossum, 'De krijgstucht', 153-168. Fram., 'Burger en Militair. Een stem uit de longroom', *De MG* 22 (1903) 243-244. 'Ons kazerne-leger als opvoedings- en gezondheidsinstituut' in: *Studies in volkskracht*, S1-1-6 (1903) 105-130.
9 'Het Gezag en het Verzet', *De MG* 23 (1904) 1-2.
10 H.R. Boeree, 'De Ontwikkelingsgang der Militaire Denkbeelden. Eene psychologische studie', *De MG* 22 (1903) 128. Thomson, 'Legerevolutie', 9-53. Thomson, 'Legerpsyche', 67-68.
11 'De Cadettenschool', *De MG* 25 (1906) 256-261. ***, 'De inrichtingen van militair onderwijs', *De MG* 27 (1908) 469-474. Zie ook: Seyffardt, 'De opleiding', 257-262. Van Dam van Isselt, 'De aanvulling', 402-403.
12 Thomson, 'Legerevolutie', 13-16, 20-22. *Een volksleger*, 19.
13 ***, 'De Oorlogsbegrooting voor 1903 in de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *De MS* 72 (1903) 63. Bosboom, *Het militaire vraagstuk*, (1905) 24-27.
14 *Een volksleger*, 6-7.
15 Seyffardt, 'De opleiding' 262. Zie ook: [Van Buuren,] 'Het volksleger', 390-391. Hasselbach, *Legervorming*, 10-13.
16 Ruitenbach, 'De verwijdering', 410.
17 [Ruitenbach,] 'De opleiding', 646-665.
18 Ruitenbach, 'De verwijdering', 398.
19 D.J. Ruitenbach, 'De tegenwoordige en toekomstige roeping van den officier', *De MG* 24 (1905) 365-380. Ruitenbach, 'Wat staat het vormen?', 29-36.
20 Ruitenbach, *Militaire opvoeding*. Zie ook: Ram, 'Een boek', 57-69.
21 ***, 'Leger-evolutie in democratischen zin', *De MS* 74 (1905) 319-322.
22 [L.W.J.K.] Thomson, 'De vrees voor het democratische element in ons leger', *De MG* 24 (1905) 460-477 (citaat pag. 474). Zie ook: A.Q., 'Tweeërlei maat in het leger', *SW* 18 (1904) 521-524.
23 Ram, 'Een boek', 60.
24 'Van eigen bodem (Eenige beschouwingen over onze Weermacht) III. Een "Hollandsch" vlugschrift', *De MG* 22 (1903) 311-314. Zie ook: Polvliet, 'Legervorming', 87-90.
25 Thomson, 'Legerevolutie', 22-23.
26 Van der Wal, *Of geweld*, 233-236. Zie ook: D.M.E. de Ridder, 'Lessen uit .... den stakingsoorlog', *De MS* 72 (1903) 576-583.
27 'Van eigen bodem (Eenige beschouwingen over onze Weermacht) VI. Het Leger als Gezagsinstelling', *De MG* 22 (1903) 351-361.
28 Kollewijn, 'Oordeelen', 586-593. Zie ook: [Ruitenbach,] 'De opleiding', 651.
29 *Een volksleger*, 3. Zie ook: Thomson, 'Legerevolutie', 37.
30 A.L.W. Seyffardt, 'De afschafing der loting voor de Nationale Militie', *AW* 5-35 (31 augustus 1906).
31 E.J. Korthals Altes en A.E. Dudok van Heel, 'Beweging voor afschaffing der Loting', *AW* 5-43 (26 oktober 1906). E.J. Korthals Altes, *Een nieuw leger! Ervaringen en indrukken van een Reserve-Officier* (Amsterdam 1910) 7-9.

32 Van Dam van Isselt, *Volksweerbaarheid*, 13-14. W.E. van Dam van Isselt, 'De grondslagen onzer weerkracht', *AW* 9-25 (24 juni 1910).
33 Van Dam van Isselt, 'Nationale oorlogsvoorbereiding', 29.
34 Ibidem, 61.
35 Van Dam van Isselt, *Een Nederlandsch volksleger*, 14-17, 28-29. Van Dam van Isselt, *Eene militaire vraag*, 6-11.
36 [J.H.] Ram, 'De aanstaande Propaganda van Volksweerbaarheid', *De MG* 23 (1904) 592-594. Thomson, 'Legerevolutie', 30-32. W. Cool, 'Onze Defensie', *De MS* 72 (1903) 612-613.
37 'Van eigen bodem (Eenige beschouwingen over onze Weermacht) VIII. "Allen Weerbaar" en het Volksleger', *De MG* 22 (1903) 417-425.
38 Voor een schaarse steunbetuiging zie: [Van Buuren,] 'Het volksleger', 390-399.
39 F.A.G. Beelaerts van Blokland, *Nieuwe banen. Moderne legerbeschouwingen* (Baarn 1904) 28-29.
40 Benteijn, *Volksleger?*, 29-33. J.M. Benteijn, *De eerste-oefeningstijd der cavalerie* (Den Haag 1907) 12. T.W.J. Buys, 'Eene overdenking', *De MS* 72 (1903) 568.
41 Van Terwisga, 'Samenstelling', 337-338.
42 Stein, 'De strijd tegen de nieuwe richting', *De MG* 24 (1905) 157-177. Zie ook: 'Nog een Oproep', *De MG* 24 (1905) 302-305. Kollewijn, 'Oordeelen', 592.
43 Eysten, 'De positie', 55.
44 'Een on-Nederlandsch regime', *Algemeen Handelsblad* 3 januari 1905. Zie ook: Mars, 'Het bouwvallig kasteel', *De Amsterdammer* N° 1441 (5 februari 1905).
45 *HEK* (1904-1905) 352, 395-397. *HTK* (1904-1905) 1496-1502, 1515.
46 H.P. Marchant, 'De Staal-crisis', *Vragen des Tijds* (1907) I, 393.
47 F.A. van Engen, 'Het ministerie van oorlog na de verkiezingen', *De MG* 24 (1905) 363.
48 'Ontwerp Defensie-paragraaf in het werkprogram van den Vrijzinnig-Democratischen Bond', *SW* 18 (1904) 269-270.
49 Thierens, 'Het ontwerp-defensieparagraaf', 310-311.
50 ***, 'De Oorlogsbegrooting voor 1905 in de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *De MS* 74 (1905) 63-65. C.A. Groenewold, *Hendrik Pieter Marchant (1869-1956). 'Le tigre néerlandais'* (Groningen 1992) 115-116.
51 P. Donk, *De eerste Nederlandsche Defensieparagraaf*, 3-8. Zie ook: Warner, *Het volksleger der vrijzinnig-democraten. Ernst of kortswijl?* (Den Haag 1907).
52 Beelaerts van Blokland, *Het Legervraagstuk*, 18. Zie ook: ***, 'De Oorlogsbegrooting voor 1905 in de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *De MS* 74 (1905) 66. Donk, 'De Vrijzinnig-Democratische Bond', 447-450.
53 'Het Ontwerp Defensie-paragraaf van den Vrijzinnig-Democratischen Bond', *De MG* 23 (1904) 440-442.
54 E. von Bose, 'De technische, de sociale òf de technisch-sociale richting?', *AW* 4-53 (30 december 1904).
55 Van Dam van Isselt, *Een Nederlandsch volksleger*, 23-25.
56 Thomson, 'Legerevolutie', 21.
57 *Wát willen de Vrijzinnigen? Propaganda-boek voor de verkiezing van 1905* (Doetinchem 1905) 1-2, 11-12.
58 Bosboom, *Het militaire vraagstuk*, (1905) 21.
59 Van Dam van Isselt, *Volksweerbaarheid*, 11. G. Polvliet, *Amsterdam in 1672 in verband met onze tegenwoordige weerbaarheid* (Amsterdam 1903) 9.
60 Donk, 'De Vrijzinnig-Democratische Bond', 440. Schönstedt, *De politieke partijen*, 18.
61 Bosboom, *Het militaire vraagstuk*, (1907) 7. N. Bosboom, 'Nogmaals "Legerstelsels IV"', *De MG* 27 (1908) 53-54.
62 A.F. de Savornin Lohman, *Landsverdediging geen partijzaak* (Den Haag 1907) 2-3. ***, 'De oorlogsbegrooting voor 1907 in de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *De MS* 76 (1907) 8-26.
63 Van Terwisga, 'Samenstelling', 448. Zie ook: Snijders, *Opstellen*, 33. W.F. ridder van Rappard, *De naaste toekomst van het militaire vraagstuk* (Den Haag z.j.) 4-5. C. Gerretson, 'Leger en school', *De Tijdspiegel* (1912) III, 3-4.
64 Van Terwisga, 'Samenstelling', 638. *Een volksleger*, 9-10. Fabius, 'Een Nederlandsch volksleger', 339.
65 Benteijn, *Volksleger?*, 23. Zie ook: Van Terwisga, 'Samenstelling', 344.
66 De Bruine, 'De verhouding', 620-621.
67 D.M.E. de Ridder, 'Het onderzoek volgens

art. 104 der Militiewet', *De MS* 72 (1903) 956-958. J.H. v.d. Hegge Zijnen, 'Enkele opmerkingen over de 4-maanders', *De MS* 72 (1903) 227-232. Hasselbach, 'Militiekader', 60. W. Vosmaer, *Legerwet* (Utrecht 1908) 10-12.

[68] W.C. Schönstedt, 'Hoe ware het voorbereidend militair onderricht ten onzent te regelen, opdat het voor volk en leger meer nut afwierp, dan thans het geval is', *VBK* (1907-1908) 267.

[69] P. Donk, 'Recruteering van ons veldleger', *Onze Eeuw* 4 (1904) III, 447-448. Hasselbach, *Legervorming*, 48-53. *Eene brandende kwestie. Is wijziging der Militiewet noodig? Door een Nederlandsch officier* (Voorburg z.j.) 3-5. G.A.A. Alting von Geusau, 'Vorming van verlofskader', *VBK* (1908-1909) 205. F., 'Vredessterkte, diensttijd en eerste-oefentijd der Militie bij de Infanterie', *De MS* 78 (1909) 659.

[70] G.C.A. Fabius, 'De individueele voorbereiding tot weerbaar man buiten het leger', *De MG* 24 (1905) 533-539. Polvliet, 'Weerbaarheid', 296. Polvliet, 'Het kazerne-leger', 455-456.

[71] Fabius, 'Een Nederlandsch volksleger', 353.

[72] Ruitenbach, 'De verwijdering', 379.

[73] *VBK* (1902-1903) 175, 681-689. Eysten, 'De positie', 45-46. Zie ook: F. de Bas, *Waakzaam en weerbaar* (Schiedam 1918) 84-91.

[74] A.F. Manning, *De Nacht van Staal en wat nog duister bleef* (Nijmegen 1990) 4.

[75] 'De Minister van Oorlog', *De MG* 24 (1905) 411.

[76] E. van Raalte, *Troonredes, openingsredes, inhuldigingsredes 1814-1963* (Den Haag 1964) 200.

[77] Voor deze affaire zie: H.A.H. Smeding, *Een woord van verweer tegen de rede van Minister Staal* (Den Haag 1907).

[78] Thomson, 'Leger-psyche', 62.

[79] B.R.F. van Vlijmen, 'Onze weerkracht', *De Tijd* 21 januari 1907.

[80] Staal, *Om der waarheid wille*.

[81] Burger, 'Redakties van militaire bladen', *De Amsterdammer* N° 1644 (27 december 1908).

[82] Ram, 'Legerstelsels', 590.

[83] 'Treurige cijfers', *De Tijd* 31 januari 1908. Zie ook: A.E. Dudok van Heel, 'Tegenstrijdigheid', *AW* 7-12 (20 maart 1908).

[84] In 1906 had Volksweerbaarheid 99 afdelingen, waarvan 5 in Noord-Brabant en geen in Limburg. Zie: *AW* 5-17 (27 april 1906) (bijlage).

[85] *Rapport omtrent het Defensievraagstuk uitgebracht aan den Alg. Bond van R.K. Kiesvereenigingen in Nederland* (Amsterdam 1909) 35-37.

[86] A.E. Dudok van Heel, 'Ende desespereert niet', *AW* 4-21 (26 mei 1905). Zie ook: '4e Algemeene Vergadering van de Vereeniging "Volksweerbaarheid"', *AW* 5-27 (6 juli 1906).

[87] E. von Bose, 'Hoe kunnen wij toch het hart van ons volk bereiken?', *AW* 10-42 (20 oktober 1911).

[88] 'Wanneer hier?', *AW* 8-10 (5 maart 1909). [G. de Voogt,] G.d.V. 'Wanneer hier? "Als Holland viel..."', *AW* 8-11 (12 maart 1909).

[89] [Th.C. van Erp en B.W.T. van Slobbe,] *Neerlands doodsstrijd in 1918, door twee piotten* (Utrecht z.j.) 38.

[90] A.E. Dudok van Heel, 'Neerlands doodsstrijd', *AW* 9-9 (4 maart 1910).

[91] J.M. van Hoogstraten, 'Neerlands doodsstrijd', *AW* 9-12 (25 maart 1910).

[92] Bespreking van *Neerlands doodstrijd in 1918, door twee piotten*, *De MS* 79 (1910) 227-228.

[93] 'Neerlands doodstrijd in 1918', *Ons Leger* 26 (1940) 360-361.

[94] Beelaerts van Blokland, *Het Legervraagstuk*, 28-32. G. Polvliet, 'Hoe komen wij uit het moeras?', *Onze Eeuw* 6 (1906) IV, 357. G. Polvliet, 'Dienst- en kaderplicht', *Vragen des Tijds* (1908) I, 207. Bosboom, *Het militaire vraagstuk*, (1907) 16. Hasselbach, 'Militiekader', 48-79. Dudok van Heel, *Nationale kracht*, 41-44. Van den Hoff, *Legerbelangen(?)*, 16, 28-29, 32.

[95] J.H. Ram, 'Ontwikkeling van onze krijgsmacht in de richting van een volksleger', *Onze Eeuw* 5 (1905) IV, 467-470. [J.H.] Ram, 'Reserve- en Militiekader', *De MG* 24 (1905) 87-93. [A.M.] Kollewijn, 'Voorziening in den, onzen weermacht sloopenden, kadernood', *De MG* 25 (1906) 328-330. Fabius, 'Een Nederlandsch volksleger', 422.

[96] Langeveld, *Dit leven*, 154-158.

[97] Ibidem, 163-165, 394.

[98] F.E.L.A. Abel, *Wet van den 2den Februari 1912 (Staatsblad N°. 21) tot regeling van de verplichtingen ten aanzien van de militie. Met algemeen overzicht, tabellarische opgaven, alphabetisch register en aanteekeningen* (Den Haag 1913) XI-XXVII.

[99] *Landstormwet, Landstorm-besluit en Landstorm-instructie* (z.p. 1913) 2-4.

[100] Snijders, *Opstellen*, 51-70.

[101] Ibidem, 47-50.
[102] [L.W.J.K. Thomson,] Th. , 'De "Raad van Defensie"', *De MG* 27 (1908) 269-270. J.P. van Rossum, 'Een Raad van Defensie', *Vragen des Tijds* (1908) II, 268-284.
[103] A.R. Krayenhoff van de Leur, *Een beter leger voor hetzelfde geld* (Amsterdam 1911) 5-7.
[104] Snijders, *Opstellen*, 49. J.T. Oosterman, 'De soldatenvorming in ons leger', *De Tijdspiegel* (1911) III, 233-251.
[105] 'De Landweer in 1910', *NRC* 10 september 1912. A.E. Dudok van Heel, 'De landweer', *AW* 11-19 (10 mei 1912).
[106] W.G.F. Snijders, 'Een woord van verweer', *De Nieuwe Courant* 13 december 1911.
[107] Snijders, *De Landweer*.
[108] K. ter Laan, *De nieuwe Militiewet* (Amsterdam 1912) 21-23.
[109] H.P. Marchant, 'Voor de legkaart', *Vragen des Tijds* (1912) I, 155-176.
[110] W.E. van Dam van Isselt, 'De wijziging van de Landweerwet', *Onze Eeuw* 12 (1912) IV, 220-226.
[111] G.A.A. Alting von Geusau, 'De nieuwe militiewet', *Mavors* 6 (1912) 21.
[112] H.P. Staal, 'Het Ontwerp-Militiewet', *De Gids* 75 (1911) III, 450-478. Staal, *De Nieuwe Militiewet*, 10-12. *De ontwerp-Militiewet, ook beschouwd uit het oogpunt der bereden wapens door Miles Civilis* (Utrecht z.j.) 4-5.
[113] A.E. Dudok van Heel, 'Volksweerbaarheid en volksleger', *AW* 12-5 (31 januari 1913). Zie ook: G. Polvliet, 'De nieuwe militiewet', *AW* 10-13 (31 maart 1911).

Hoofdstuk 22

[1] Bespreking van *Waar moeten wij heen? Een woord over het korps Mariniers door Markus, De MS* 4-4 (1879) 275. Zie ook: Bespreking van *Een woord in 't belang van het personeel der marine door X*, *De NMS* (1874) 147-152. Visser, 'Marine-aangelegenheden', 615-617. o.t.N., 'Marine-aangelegenheden', *De MS* S4-1 (1876) 96, 112. *Kijkjes*, 16-17, 22-23. Fp., 'Marine-aangelegenheden', *De Zee* 5 (1883) 487-488.
[2] Visser, 'Marine-aangelegenheden', 604-605.
[3] Abednego, *'t Een en ander over de Nederlandsche marine, opgedragen aan het Kamerlid Nierstrasz* (Groningen 1871) 5, 36. Zie ook: Bespreking van *Onze strijdmiddelen te water* door Warrior, *MB* 3-2 (1883) 22-23.
[4] *Een woord in 't belang van het personeel der Marine door X.* (Nieuwediep 1872) 3.
[5] C.A. Jeekel, 'Marineliteratuur', *Vaderlandsche Letteroefeningen* 113 (1873) 531. *De toestand*, 3, 9.
[6] Voor een verslag van de ramp en de nasleep zie: R.S., 'De zeeramp van den Rammonitor "Adder"', *De Zee* 5 (1883) 5-24.
[7] J.W. Binkes, 'De toestand onzer Marine', *NRC* 5 november 1882.
[8] Binkes, *De Koninklijke Nederlandsche Marine*.
[9] Gobée, *Brieven*, 4. Zie ook: *Marineblad* 1 (1886-1887) 2. Den Beer Poortugael, *Grondwetsherziening*, 41-42.
[10] Bespreking van *Onze strijdmiddelen te water* door Warrior, *MB* 3-2 (1883) 22-23.
[11] 'Bij het 50-jarig bestaan der Marine-Vereeniging. 1883 – 10 maart – 1933', *Marineblad* 48 (1933) 5-6. [W. Rooseboom,] W.R., 'Een verblijdend feit', *MB* 3-6 (1883) 53-54.
[12] Triton, 'Samenwerking van Zee- en Landmacht bij de landsverdediging', *De MG* 7 (1888) 122. K. Eland, 'Inrichting, gebruik, afweer en bestrijding van offensieve torpedo's', *VBK* (1889-1890) 8-9.
[13] Er bestond voor burgers wel de mogelijkheid buitengewoon lid te worden. Zie: 'Reglement der Marine-Vereeniging' gevoegd bij *VBZO* (1889-1890). Het aantal buitengewone leden was erg klein. Zie: 'Het 25-jarig bestaan der Marine-vereeniging', *Marineblad* 22 (1907-1908) 896b.
[14] C.J.W. van Waning, 'De Marine-Vereeniging en Vereniging van Marine-Officieren met hun organen (1883-1970)', *Marineblad* 81 (1971) 159, 165-166.
[15] *Marineblad* 1 (1886-1887) 2.
[16] Ibidem, 2-3.
[17] Haremaker, 'Marineblad', 3.
[18] Kempe, *Verloren illusiën*, 77.
[19] Ibidem, 98. Haremaker, 'Marineblad', 4.
[20] 'Het 25-jarig bestaan der Marine-Vereeniging', *Marineblad* 22 (1907-1908) 896f.
[21] Thierens, *Opstellen*, 21.
[22] 'Een oordeel', (1888) 472-473. J.M. Brevet, 'De versterking der Koninklijk-Nederlandsche Zeemacht', *De MS* 58 (1889) 762.
[23] W.H.M. de Gelder, 'Torpedo-vloten', *NRC* 28 september 1892.

[24] Pantser, 'Marine-Litteratuur', *De Landsverdediging* 2 (1891-1892) 144-146. Achter de naam Pantser verborg zich de zeeofficier W.A. Palm; zie: P.S. van 't Haaff en M.J.C. Klaassen, *Gedenkboek honderd jarig bestaan der adelborsten opleiding te Willemsoord 1854-1954* (Bussum 1954) 93.
[25] A. Kool, 'Aan de redactie van De Militaire Spectator', *De MS* 54 (1885) 634. Visser, *Onze zeemacht*, 11-15.
[26] Voor deze opvatting zie ook: De Bles, 'Modernisering', 67.
[27] *Marine kleinigheden door een zeeofficier* (Nieuwediep 1872) 88. Gijsberti Hodenpijl, *De werkkring*, 6. Guyot, *De organisatie*, 2. Investigatores, 'Weerloos!', *De Landsverdediging* 2 (1891-1892) 3.
[28] Halverhout, *De Marine*, 3-4. Visser, *Onze zeemacht*, 11, 16, 21. E. Kempe, 'De Marinebegrooting in de volksvertegenwoordiging', *De MS* 63 (1894) 141-142. Cohen Stuart, *Een en ander*, 14-15.
[29] Gobée, *Brieven*, 7, 78. Zie ook: J.C. Jansen, 'Sterkte en bewapening onzer zeemacht', *VBZO* (1883-1884) 164.
[30] W.H.M. de Gelder, 'Torpedo-vloten', *NRC* 28 september 1892. Zie ook: Neptunus, 'De toekomst der Nederlandsche marine', *De Revolver* 1 (1885) 482. Arriëns, *De Nederlandsche zeemacht*, 15-16.
[31] Van Rossum, 'De inrichting', 92.
[32] Guyot, *De organisatie*, 25. S.T. Land, *Iets over de Marine* (Den Haag 1889) 8-10. Zie ook: S.T. Land, 'Het electrische licht aan boord en ten dienste der scheepvaart', VBZO (1884-1885) 401-404, 429.
[33] *Een woord naar aanleiding van: 'Iets over de marine', door S.T. Land, Luit. T/z 1e kl. Door den Luitenant ter zee 1e kl X.* (Den Helder 1889) 5-8.
[34] Gijsberti Hodenpijl, *De werkkring*, 1-18. Den Beer Poortugael, 'Onze Defensie', 470. Guyot, *De organisatie*, 26.
[35] Geerling, *Over eene vrijwillige reserve*, 65. B. de Groot, '[Personeel]', *VBZO* (1883-1884) 236. Van Rossum, 'De inrichting' 102-112. [Geerling,] *Het Auxiliair Eskader*, 12. Halverhout, *De Marine*, 5.
[36] *Onze strijdmiddelen*, 15. Zie ook: Gobée, *Brieven*, 136. Tiram, 'De Nederlandsche marine', 522.
[37] Kempe, *Verloren illusiën*, 43. Zie ook: 'Een oordeel', (1888) 552-553.
[38] W.H.M. de Gelder, 'De Koninklijke Nederlandsche Marine', *NRC* 14 juni 1893.
[39] Guyot, *Beschouwingen*.
[40] 'Indische militaire belangen', *Marineblad* 14 (1899-1900) 432-441.
[41] 'Voorwoord', *De Zee* 1 (1879) III.
[42] F.W. Hudig, *Onze Marine* (Ouderkerk a/d Amstel z.j.) 28.
[43] Bespreking van *Verloren illusiën (Een' marinezaak)* door E. Kempe, *De MS* 63 (1894) 176.
[44] 'The Navy League', *Marineblad* 10 (1895-1896) 677-678.
[45] W. Mark Hamilton, 'The "new navalism" and the British Navy League, 1895-1914', *The Marinor's Mirror. The journal of the Society for nautical research* 54 (1978) 37-43.
[46] 'The Navy League', *Marineblad* 10 (1895-1896) 677-678.
[47] 'Wat wij willen', *Tijdschrift van de Vereeniging Het Nederlandsche Zeewezen* (Proefnr. okt. 1901) 1-2. Zie ook: 'Vereeniging "Het Nederlandsche Zeewezen"', *De Zee* 23 (1901) 361-366.
[48] H.E. van Asbeck, 'Nederland en zeemacht', *Het Nederlandsche Zeewezen* 2 (1903) 39.
[49] F.J.H. Evers, *De Nederlandsche Marine* (Amsterdam 1899). F.J.H. Evers, *Oorlogsschepen* (Amsterdam 1902).
[50] [J.H.] Valckenier Kips, 'Onze onafhankelijkheid (deel V)', *Utrechtsch Dagblad* 15 september 1905. Zie ook: G.J. van Nimwegen, 'De Koninklijke Vereeniging "Onze Vloot"', *Marineblad* 95 (1985) 193.
[51] 'Oprichting en geschiedenis der Vereeniging', *OV* 8 (1916) 151-153.
[52] 'Het doel van "Onze Vloot"', *Marineblad* 22 (1907-1908) 150-151.
[53] Ellis, 'Onze Vloot', 21.
[54] Ibidem, 23.
[55] Van der Elst, *Onze zeemacht*, 30.
[56] De voorzitter van deze vereniging, generaalmajoor b.d. J.W. Stemvoort, maakte deel uit van het hoofdbestuur van Onze Vloot. Zie ook: Ellis, 'Onze Vloot', 32.
[57] *Discussiën naar aanleiding van de voordracht 'Onze Zeemacht', door den Heer J. van der Elst, gehouden in de Algemeene Vergaderingen van 22 November en 7 December 1906* (Den Haag 1907) 29-36.

[58] Ibidem, 36-42.
[59] Zie bijvoorbeeld: Patriot, *Onze Oorlogsvloot. Proeve tot reconstructie* (Amsterdam 1902). Tp., 'Patriot's oorlogsvloot en onderzeesche booten', *Marineblad* 17 (1902-1903) 493.
[60] Zie bijvoorbeeld: N. MacLeod, 'Samenwerking tusschen zee- en landmacht, zoowel in vredes-als in oorlogstijd', *VBK* (1902-1903) 694-742. Van Rossum, 'Neêrlands zeemacht', 183. J.P. Westerveld, 'Neêrlands zeemacht in Oost-Indië', *Marineblad* 20 (1905-1906) 225. Voor een afwijkende opinie zie: J.Th.F. Bruijn, 'Onze oorlogsvloot', *Marineblad* 17 (1902-1903) 934.
[61] Seyffardt, 'De zes-en-twintigste Vestingbegrooting', 89. Engelberts, *De reorganisatie onzer zeemacht*, 107.
[62] Engelberts, *Nog eens de reorganisatie*, 23-24. Zie ook: Teitler, *Anatomie*, 211.
[63] M.W.F. Treub, 'De Vrede-beweging', *SW* 13 (1899) 133.
[64] 'Ontwerp Defensie-paragraaf in het werkprogram van den Vrijzinnig-Democratischen Bond', *SW* 18 (1904) 269-270.
[65] 'Het auxiliair eskader en de verdediging van Indië. Algemeene beschouwingen in verband met de Reorganisatieplannen onzer Zeemacht', *Marineblad* 15 (1900-1901) 50-53. Kempe, *Onze Marine*, 6. S., 'Pantserschip of torpedoboot', *Marineblad* 20 (1905-1906) 493-498.
[66] Zie bijvoorbeeld: Een Zeeofficier, 'Een beschouwing over het materieel der Zeemacht', *Nieuwe Courant* 23 mei 1902.
[67] Zie bijvoorbeeld: J.P. Westerveld, 'Neêrlands zeemacht in Oost-Indië', *Marineblad* 20 (1905-1906) 225-227.
[68] ***, 'Vrijzinnig-democratische Bond. Ontwerp Defensie-paragraaf in het werkprogram met toelichting', *De MS* 73 (1904) 572-573. J. van der Elst, 'Onze Oorlogsvloot alléén Torpedovloot?', *De MG* 23 (1904) 318-320. Thierens, 'Het ontwerp-defensieparagraaf', 310.
[69] Van Rossum, 'De zeemacht in Nederlandsch-Indië', 316. Zie ook: Van Rossum, 'De zeemacht en de bezittingen', 289.
[70] Van Rossum, 'Een nieuwe lijdensperiode?', 161.
[71] Voor die opvatting zie: Engelberts en Redelé, *Een defensie-program*, 28-29. Thierens, 'Het ontwerp-defensieparagraaf', 318.
[72] Van Rossum, 'De zeemacht in Nederlandsch-Indië', 281. Van Rossum, 'Neêrlands zeemacht', 224-225.
[73] Van Rossum, 'De zeemacht en de bezittingen', 301.
[74] Van Rossum, 'Onze Zeemacht', 483. Van Rossum, 'Een nieuwe lijdensperiode!', 210.
[75] Van Rossum, 'De zeemacht en de bezittingen', 301.
[76] Van der Elst, *Onze zeemacht*, 10. J. van der Elst, 'Een krachtiger Vloot voor Oost-Indië. Een beroep op de Nederlandsche pers', *De MG* 24 (1905) 194.
[77] Van Rossum, 'Bezuiniging', passim. Zie ook: Van Rossum, 'Aanteekeningen', (1910) 188-202. Thierens, 'Het materieel', 52.
[78] Van Rossum, 'Bezuiniging', 303.
[79] 'Waarom is een Vlootvereeniging noodig?', Circulaire N° 1 van Onze Vloot (december 1908) 14-17.
[80] 'Doel, Organisatie en Beheer', *OV* 8 (1916) 160.
[81] In 1906 had de *Flottenverein* circa 900.000 leden. Zie: Bossenbroek, *Holland*, 238.
[82] A.G. Ellis en J. van der Elst, 'Aan de leden', Circulaire N° 1 van Onze Vloot (december 1908) 1-2.
[83] 'Wat deed de Marine in de maand Juli?', Circulaire N° 13 van Onze Vloot (augustus 1910) 22-23.
[84] 'Uitgaven van "Onze Vloot"', *OV* 8 (1916) 184-185.
[85] Van den Belt, 'Eenige beschouwingen', 978.
[86] *Rapport van de Commissie, benoemd bij Koninklijk Besluit van 3 Augustus 1906, No. 39, tot het doen van voorstellen tot herziening van het Koninklijk Besluit van 27 Juli 1896 (Staatsblad no. 141), in dier voege dat eene doelmatige samenstelling en indeeling der Zeemacht in Nederlandsch-Indië ook in den vervolge mogelijk zij en dat de uitgaven voor die Zeemacht naar billijkheid tusschen de Staatsbegrooting en de begrooting van Nederlandsch-Indië worden verdeeld* (z.p. 1908) 69-70.
[87] Van Rossum, 'Het rapport', 188. Zie ook: **, 'Rapport van de Commissie benoemd bij Kon. Besl. van 3 Aug. 1906 No. 39 tot het doen van voorstellen betreffende samenstelling en indeeling van, en regeling van uitgaven voor, de Zeemacht in Ned.Indië', *Marineblad* 23 (1908-1909) 349-380.

[88] H.D. Guyot, 'Beschouwingen naar aanleiding van het rapport [enz.]', *Marineblad* 23 (1908-1909) 898-902. Zie ook: A.F. Gooszen, 'Artillerie- of torpedovloot?', *Marineblad* 23 (1908-1909) 671-672. Van Rossum, 'Het rapport', 112. Hoven, 'De taak', 40-41.
[89] De laatste term verwijst naar een gebeurtenis uit de Spaans-Amerikaanse oorlog, namelijk de zeeslag bij Cavite (Filipijnen) van 1 mei 1898, waarbij een Spaans vlootverband van kleine schepen het onderspit dolf. Zie bijv.: Hoven, 'De taak', 25-26.
[90] Teitler, *Anatomie*, 245-260.
[91] K. Eland, 'Artillerie- of torpedovloot', *Het Vaderland* 11 september 1909. Zie ook: W.J. Cohen Stuart, *Brieven over Marine-Beheer* 1, *Het eskader in Oost-Indië* (Den Haag 1910) 14. Teitler, *Anatomie*, 388.
[92] Een Torpedist, 'Eenige opmerkingen naar aanleiding van het artikel "Rapport van de Commissie benoemd bij Kon. Besluit van 3 Augustus 1906, No. 39 enz." in de 4e aflevering van den loopenden jaargang van het Marineblad', *Marineblad* 23 (1908-1909) 500.
[93] Ibidem, 496-499. S., 'Over een critiek', *Marineblad* 23 (1908-1909) 500-502.
[94] C.J.J. de Neve, 'De samenstelling der Zeemacht in Nederlandsch-Indië', *MV* (1909-1910) 102-177.
[95] H.E. van Asbeck, 'Vragen gericht aan de voorstanders eener artillerie-vloot', *Marineblad* 25 (1910-1911) 453.
[96] C.K. Elout, *Figuren en momenten uit de politiek van Koningin Wilhelmina's tijd* (Amsterdam 1938) 51.
[97] Langeveld, *Dit leven*, 171.
[98] *Rapport van de Staatscommissie*, 9.
[99] Ibidem, 20.
[100] Ibidem, 22.
[101] Beunders, *Weg met de Vlootwet*, 36. Langeveld, *Dit leven*, 173-174.
[102] *Rapport van de Staatscommissie*, 104.
[103] Van den Belt, 'De voorstellen', 131, 207-209. De Greve, *Het rapport*, 7-15.
[104] 'Discussie over: De voorstellen tot verdediging van onze Aziatische koloniën in verband met het Rapport der Staatscommissie', *VBK* (1913-1914) 497.
[105] Rambonnet, 'Een kern', 143.
[106] 'Artillerie- of torpedovloot?', *Marineblad* 26 (1911-1912) 779-783. 'De hoeksteen van onze vlootpolitiek', *Marineblad* 26 (1911-1912) 915-924.
[107] Rambonnet, 'Een kern', 125.
[108] Rambonnet, 'Een kern', 147. Zie ook: G.J.W. Putman Cramer, 'De huidige toestand van het Marine-Vraagstuk', *MV* (1911-1912) 247-248.
[109] Rambonnet, 'Een kern', 155. Zie ook: Een Zeeofficier, 'De stem der Marine', *De Nederlander* 15 maart 1912. H.J.D. de Fremery, 'Leger en vloot bij de verdediging van Nederlandsch-Indië', *Marineblad* 28 (1913-1914) 21-22.
[110] J.P. van Rossum, 'Bespreking van het Rapport der Staatscommissie voor de verdediging van Nederlandsch-Indië, ingesteld bij K.B. van 5 juni 1912, N° 60', *Vereeniging 'Moederland en Koloniën'* 14 (1914) 16.
[111] *'s Lands Welvaart in gevaar! Een ernstig woord tot het Nederlandsche Volk door De Nederlandsche Vereeniging 'Onze Vloot'* (Bussum 1913).
[112] *Neerland's ondergang kan en moet voorkomen worden. Een toelichting en een vervolg op de brochure "s lands welvaart in gevaar!" door de Nederlandsche Vereeniging 'Onze Vloot'* (z.p. 1914) 7.
[113] Voor een ander fel pleidooi ten gunste van een slagvloot zie: C.W. de Visser, *De verdediging van Ned.-Indië tegen het Oost-Aziatisch gevaar. Eene aanvulling en eene beoordeling van het verslag der Staatscommissie* (Haarlem 1913).
[114] Beunders, *Weg met de Vlootwet*, 37-39. Fasseur, *Wilhelmina*, 453.
[115] *Het huidige marinevraagstuk, ingeleid door L.J. Quant, kapitein-luitenant ter zee met verschillende daarover gehouden beschouwingen. Uitgave Onze Vloot* (Haarlem 1919) 15-16.
[116] A. van Hengel, 'Hoofdstuk IX. Marine' in: *Wetenschappelijk Jaarbericht VBK* 10 (1914-1919) 514.

Hoofdstuk 23

[1] Geerling, *Over eene vrijwillige reserve*, 34-36. [Geerling,] *Het Auxiliair Eskader*, 37-38. 'Een oordeel', (1888) 477-478.
[2] J.B. Verhey, 'Iets over het personeel en den werkkring der Zeemacht', *VBZO* (1887-1888) 232-234.
[3] C.A. Jeekel, 'Beschouwingen over den vroegeren en hedendaagschen zee-oorlog', *VBK* (1870-1871) 268.

4 'Een oordeel', (1888) 484. Tiram, 'De Nederlandsche marine', 514.
5 W.M. Visser, Bespreking van *Een woord ten gunste van de afschaffing der lijfstraffen bij de Nederlandsche Marine* door L.C. Duhne, *De MS* S3-20 (1875) 764.
6 *Kijkjes*, 23. C.A. Jeekel, 'Marineliteratuur', *Vaderlandsche Letteroefeningen* 113 (1873) 551. o.t.N., 'Marine-aangelegenheden', *De MS* S4-1 (1876) 96, 111-112. 'Een oordeel', (1888) 478-479.
7 J.C. de Vriese, *Iets over de toepassing der lijfstraffen bij onze zeemagt* (Rotterdam 1873). L.C. Duhne, *Een woord ten gunste van de afschaffing der lijfstraffen bij de Nederlandsche marine* (Nieuwediep 1875). Zie ook: Bespreking van *Het behoud der lijfstraffen bij onze zeemacht* door J.C. Joekes, *De MS* S3-19 (1874) 125.
8 J.C. Joekes, *Het behoud der lijfstraffen bij onze zeemacht* (Amsterdam 1873).
9 W.M. Visser, Bespreking van *Een woord ten gunste van de afschaffing der lijfstraffen bij de Nederlandsche Marine* door L.C. Duhne, *De MS* S3-20 (1875) 760-762.
10 E. Kempe, 'Iets over de lijfstraffen bij de Marine', *Algemeen Handelsblad* 18 januari 1883. [Geerling,] *Het Auxiliair Eskader*, 34. Zie ook: Tiram, 'De Nederlandsche marine', 514. Veritas, 'Losse opmerkingen over de Marine', *De Zee* 1 (1879) 195-201.
11 E. Kempe, 'Sprokkelingen op Marine-gebied', *MB* 3-19 (1883) 78.
12 *Kijkjes*, 23. *De toestand der Nederlandsche marine in 1873, door een zeeofficier* (Nieuwediep 1873) 23.
13 W.A. Arriëns, *De krijgstucht aan boord Zr Ms Oorlogsschepen in Nederland en Indië in verband met het nieuwe strafstelsel* (Den Haag 1885) 3-4. Backer Dirks, *De Nederlandsche Zeemacht* II, 691.
14 A. Rutgers van der Loeff, 'De vorming van een Nederlandschen matrozenstand', *Vragen des Tijds* (1878) II, 307-322.
15 [Geerling,] *Het Auxiliair Eskader*, 34.
16 Voor een fraaie beschrijving van het regime aan boord van de *Wassenaer* zie: Meijer, *Terugblik*, 54-65.
17 S.T. Land, *Iets over de Marine* (Den Haag 1889) 13. Zie ook: [P.D.A.] Frankamp, 'Iets over onze matrozen', *Marineblad* 7 (1892-1893) 160-163. *Een en ander over de Nederlandsche zeemacht. De gedachtengang van een Nederlandsch burger* (Amsterdam z.j.) 19.
18 M. Vermooten en W. Kalkman, *100 jaar Den Helder en het bestuur van de stad van 1890 tot 1990* (Schagen 1990) 30-31.
19 *Gedenkboek*, 1-3.
20 Peer, *Daar komen de Jantjes*, 29.
21 Zie: *Staatsblad* (1855) nr. 32.
22 'Grieven van het Marinepersoneel', *Algemeen Handelsblad* 11 januari 1904. P. Donk, 'Militaire vakbonden', *NRC* 28 mei 1907. J.N. Bruijn, 'Militaire bonden in verband met de artikelen 8 en 9 der Grondwet en de bepalingen der Wet op het recht van vereeniging en vergadering', *De MS* 80 (1911) 196-206. 'Marine splinters', *OV* N° 26 (1911) 13.
23 Meijer, *Terugblik*, 109-110.
24 *Gedenkboek*, 21.
25 Marino, 'Marine-misère', *Soerabaiasch Handelsblad* 14 augustus 1902.
26 Peer, *Daar komen de Jantjes*, 13-14.
27 *Gedenkboek*, 16.
28 Ibidem, 68-70.
29 Ibidem, 71-79. J.L. Swarte, *Spreekpunt 1971. 25 jaar VBZ en wat daaraan vooraf ging* (z.p. 1971) 11-12.
30 Meijer, *Terugblik*, 154-159.
31 Peer, *Daar komen de Jantjes*, 10.
32 *HTK* (1905-1906) Bijlagen A, hfdstk VI, nr. 34, pag. 17. Zie ook: 'De ontevredenheid onder het mindere personeel der Marine', *De Nieuwe Courant* 29 november 1912.
33 Vgl. M. van Seventer, 'Honderd jaar personeelsbeleid in het Marineblad' in: D.C.L. Schoonoord red., *Honderd Jaargangen Marineblad* (Hilversum 1990) 212.
34 *HTK* (1892-1893) Bijlagen A, hfdstk VI, nr. 32, pag. 11-14.
35 J.J.R., 'Het streven naar positieverbetering voor militairen door middel van de pers', *Marineblad* 12 (1897-1898) 244-245.
36 Thierens, 'Het personeel', 212. Thierens, *Opstellen*, 81. Van Rossum, 'Aanteekeningen', (1910) 200. Zie ook: Swarte, 'Honderd jaargangen', 227-228.
37 *HTK* (1909-1910) Bijlagen A, hfdstk VI, nr. 29, pag. 25.
38 'Opleidingen bij de Marine', *Algemeen Handelsblad* 5 januari 1904.
39 Swarte, 'Honderd jaargangen', 224. Volgens

Swarte was er inderdaad een 'stille' sympathie, maar hij levert daarvoor geen bewijs.
40 Marine-officier, 'Het Marine-personeel', *De Nieuwe Courant* 20 november 1904. Zie ook: x., 'Marinezaken in de Kamer', *De Nieuwe Courant* 4 oktober 1904. Van der Elst, 'De tactiek'. 'Grieven van het Marinepersoneel', *Algemeen Handelsblad* 11 januari 1904.
41 E., 'Moraliteit en Kinderwerving bij de Koninklijke Marine', *OV* N° 2 (1909) 7.
42 Marine-officier, 'Het Marine-personeel', *De Nieuwe Courant* 20 november 1904. Zie ook: **, 'Marine splinters (III)', *OV* N° 7 (1910) 9.
43 Naar een woord van Thierens: Thierens, 'Het personeel', 205.
44 Navy, 'Marine-causerieën', *De Telegraaf* 27 juni 1903.
45 E.B.J.E., 'Een overdenking', *Marineblad* 19 (1904-1905) 419-422. Oud-opleider, 'Wat kan helpen?', *Marineblad* 19 (1904-1905) 512-520.
46 H.J.A., 'Het personeel onzer Marine', *Marineblad* 21 (1906-1907) 203.
47 Van Rossum, 'De krijgstucht', 165.
48 Ibidem, 157.
49 Van Rossum, 'Neêrlands zeemacht', 349-350.
50 Ibidem, 341.
51 'Militaire opvoeding', 309.
52 Van Rossum, 'Onze Zeemacht', 497.
53 Van Rossum, 'Oorzaken', 534-542. Van Rossum, 'Neêrlands zeemacht', 335.
54 Van Rossum, 'Oorzaken', 546, 556.
55 C. Vreede, 'De opleiding tot matroos en tot onderofficier', *Marineblad* 11 (1896-1897) 475-486. De Bles, 'Modernisering', 80.
56 In 1903 kwam er nog een derde ontslaggrond bij, namelijk "anti-militaire karaktereigenschappen", bedoeld als instrument om de activisten van de *Matrozenbond* de laan uit te sturen.
57 J. Jonckheer, 'De recruteering onzer Marine-matrozen', *Algemeen Handelsblad* 15, 16 en 17 april 1903.
58 [W.H. Meijer,] *Een en ander over de tegenwoordige werving bij de zeemacht, en de treurige gevolgen daarvan* (z.p. z.j.) 8.
59 Meijer, *Terugblik*, 162-163. *Gedenkboek*, 40.
60 A.K., [A. Kerdijk,] 'Recruteering der marine-matrozen', *SW* (1903) 654-655.
61 C., 'Over recruteering van Marine-matrozen', *Het Vaderland* 28 en 29 mei 1903. A.L. Boelen, 'De recruteering onzer Marine-matrozen', *Algemeen Handelsblad* 14 april 1903. 'De werving van jeugdige militairen bij de Zeemacht', *De Nieuwe Courant* 18 mei 1903.
62 J. Jonckheer, 'Nogmaals "De recruteering onzer Marine-matrozen"', *Algemeen Handelsblad* 27 april 1903.
63 Volgens Meijer liet Ellis, getart door de *Matrozenbond*, zelfs een 'contra-brochure' uitgeven, getiteld *Hoe kan mijn zoon bij de marine komen en wat zijn de vooruitzichten?* en geschreven door een zekere 'F.S.'. Zie: W.H. Meijer, 'Een contra-brochure', *Het Volk* 17 januari 1905. Dit geschrift valt echter niet te traceren.
64 *HTK* (1904-1905) 759. *HTK* (1905-1906) 916-917. Zie ook: Meijer, *Terugblik*, 164.
65 Zie bijv.: W.H. Meijer, 'Opleiding bij de Marine', *Algemeen Handelsblad* 19 januari 1904.
66 Thierens, 'Het personeel', 216-217.
67 Thierens, *Opstellen*, 27-28.
68 E., 'Moraliteit en Kinderwerving bij de Koninklijke Marine', *OV* N° 2 (1909) 5-12. **, 'Marine splinters (III)', *OV* N° 7 (1910) 8. J.C.S. Schokking, 'Is de koers juist?', *Marineblad* 27 (1912-1913) 1201.
69 Van Rossum, 'Een nieuwe lijdensperiode?', 177-179.
70 *HTK* (1904-1905) 56.
71 *HTK* (1904-1905) Bijlagen A, 2. VI. 34, pag. 33.
72 Zie ook: Van der Elst, 'De tactiek'. x., 'Marinezaken in de Kamer', *De Nieuwe Courant* 4 oktober 1904.
73 Thierens, 'Het ontwerp-defensieparagraaf', 319. A.E. Thierens, 'Marinebegrootingen', *De MG* 25 (1906) 440, 460.
74 Thierens, 'Het personeel', 136-137. Thierens, *Opstellen*, 18-20.
75 Thierens keerde in 1914 terug naar de marine en diende tot 1920 weer als zeeofficier.
76 C.W.F. Mackay, *De alcohol op onze vloot. Inleiding gehouden op het eerste Christelijk Congres tegen het Alcoholisme te Utrecht, 28 augustus 1909* (z.p. z.j.) 11.
77 W.H.F. Vogel, 'De opleiding onzer matrozen in verband met hun geestelijke belangen', *Marineblad* 21 (1906-1907) 1-3. **, 'Marine splinters (III)', *OV* N° 7 (1910) 10-11. Van Rossum, 'Aanteekeningen' (1911), 192, 197. H.J. Albarda, 'Eene waarschuwing', *Marineblad* 26 (1911-1912) 158.

78 E., 'Moraliteit en Kinderwerving bij de Koninklijke Marine', *OV* N° 2 (1909) 7.
79 A.W. Michels, 'Een roode vloot?', *De Telegraaf* 6 oktober 1912.
80 Meijer, *Terugblik*, 119.
81 A.W. Michels, 'De ontevredenheid bij de marine', *Het Volk* 26 juli 1912. De Bles, 'Modernisering', 80.
82 *HTK* (1908-1909) 1058-1059.
83 [C.A.] Brugman, 'Een stem uit het marinepersoneel', *De Nieuwe Courant* 2 januari 1909.
84 L'Honoré Naber, *Een goed woord*, 3-6.
85 Zie bijv.: G.J. Colder, 'Enkele opmerkingen naar aanleiding van het artikel "De opleiding onzer matrozen in verband met hun geestelijke belangen"', *Marineblad* 21 (1906-1907) 120-122.
86 J.C.S. Schokking, 'Onze Marine', *De Nieuwe Courant* 13 januari 1909.
87 J.C.S. Schokking, 'Is de koers juist?', *Marineblad* 27 (1912-1913) 1199-1203.
88 J.C.S. Schokking, 'Onze Marine', *De Nieuwe Courant* 13 januari 1909. Zie: het nawoord van de redactie.
89 Th. [L.W.J.K. Thomson,] 'De "roode" vloot', *De Telegraaf* 16 september 1912.
90 Meijer, *Terugblik*, 143. A.W. Michels, 'Een roode vloot?', *De Telegraaf* 6 oktober 1912.
91 L'Honoré Naber, *Een goed woord*, 15-16.
92 Th. [L.W.J.K. Thomson,] 'De "roode" vloot en de sabotage', *De Telegraaf* 29 september 1912.
93 A.W. Michels, 'Een roode vloot?', *De Telegraaf* 6 oktober 1912. A.W. Michels, 'De ontevredenheid bij de marine', *Het Volk* 26 juli 1912.
94 Ook vóór 1912 kwam een enkele auteur al tot de conclusie dat de marine de dienstplicht als reddingboei moest aangrijpen. Zie bijv.: Van der Elst, 'De tactiek'.
95 *Militiewet* 1901, artikel 5 en 137. Zie: *Staatsblad* (1901) nr. 159.
96 'De ontevredenheid onder het mindere personeel der Marine', *Nieuwe Courant* 29 november 1912. Zie ook: W.J.G. Umbgrove, 'Defensie-politiek en marinebeheer', *Marineblad* 26 (1911-1912) 800.
97 'De slechte geest onder het mindere Marinepersoneel', *Algemeen Handelsblad* 12 december 1912.
98 Ook Schokking maakte deel uit van de redactie, maar als enige distantieerde hij zich van dit pleidooi voor een militie-marine. Zie: 'Militie-marine', *Marineblad* 28 (1913-1914) 10.
99 Ibidem, 1-9.
100 C.W. de Visser, 'Beknopte verhandeling over de oorzaken die den geest der marine-matrozen bederven en de daartegen aan te wenden middelen', *Marineblad* 28 (1913-1914) 231-135. G.J. Kniphorst, 'Het personeelvraagstuk bij de Marine. Vrijwilligers – Militie – Vrijwillige Militie', *Marineblad* 29 (1914-1915) 678-688. Zie ook: Schokking, 'Is de koers juist', *Marineblad* 27 (1912-1913) 1199.
101 'Inlands personeel bij de Marine', *NRC* 24 april 1908. R.P., 'Inlanders bij de Marine', *Marineblad* 28 (1913-1914) 37-43.
102 M. Wijt, 'Beschouwingen over het Personeel der Koninklijke Marine in verband met het rapport der Staatscommissie 1906', *MV* (1908-1909) 94.
103 *Rapport van de Staatscommissie*, 51.
104 Ibidem, 52-59.
105 *Militiewet* 1912, artikel 4, 76 en 78. Zie: *Staatsblad* (1912) nr. 21.
106 *HTK* (1912-1913) 2143.
107 *HTK* (1913-1914) Bijlagen A, hfdstk. VI, nr. 36, pag. 17. Zie ook; 'De memorie van Antwoord op de nota van wijzigingen op de Marinebegrooting voor 1914', *Algemeen Handelsblad* 15 januari 1914.
108 *HTK* (1913-1914) 1337, 1343, 1358 (47e vergadering, 21 januari 1914). W.A. Michels, 'De Russische Circulaire', *Het Volk* 27 januari 1913.
109 'Plannen voor de Indische Defensie', *Javabode* 20 januari 1914. Zie ook: Hastatus, 'De verdediging van Ned.-Indië', *Algemeen Handelsblad* 1 oktober 1913. 'De verdediging van Nederlandsch.-Indië', *De Nieuwe Courant* 17 oktober 1913. 'De verdediging van Indië', *Bataviaasch Nieuwsblad* 14 november 1913. 'Bemanning en basis van de Indische vloot', *NRC* 16 januari 1914.
110 *HTK* (1892-1893) Bijlagen A, hfdstk VI, nr. 32, pag. 11.
111 J.C.S. Schokking, 'Is de koers juist?', *Marineblad* 27 (1912-1913) 1199-1200.

Conclusie deel III

1 Van Dam van Isselt, 'Nationale oorlogsvoorbereiding', 63.

2 In België was de duur van de legerdienst in 1909 tot vijftien maanden teruggebracht. Altijd nog aanzienlijk langer dan in Nederland. Zie: Luc de Vos, 'De Belgische mobilisatie van 1914' in: W. Klinkert, J.W.M. Schulten en Luc de Vos red., *Mobilisatie in Nederland en België 1870-1914-1939* (Amsterdam 1991) 35.
3 Hasselbach, *Legervorming*, 12. Hasselbach, 'Militiekader', 48. Zie ook: Ram, 'Legerstelsels', 590.
4 'Van eigen bodem (Eenige beschouwingen over onze Weermacht) IV. Kazerne-tucht', *De MG* 22 (1903) 321-322.
5 Ram, 'Legerstelsels', 590-592.
6 'Zedelijke opvoeding in opleidingsscholen voor militairen te land en ter zee', *AW*, 11-33 (16 augustus 1912).
7 J.J.B. Fanoy, 'De wording onzer Vereeniging', *Christelijk Militair Blad* 1 (1901) 5-7. M.G.J. Kempers, 'Ons doel', *Christelijk Militair Blad* 1 (1901) 93-103. J.J.B. Fremery, 'Onze taak', *Christelijk Militair Blad* 3 (1903) 128-142.
8 [Ruitenbach,] 'De opleiding', 665.
9 J.C.C. Tonnet, 'De beteekenis van krijgsgeschiedkundige studie', *VBK* (1912-1913) 23-25.
10 Voor citaat zie: X., 'De nieuwe regeering en de marinepolitiek', *De Amsterdammer* N° 1894 (12 oktober 1913).

Bronnenlijst

Archieven en collecties

Nationaal Archief (NA), Den Haag
Archief Antidienstvervangingbond,
Archief Thorbecke
Collectie Weitzel

Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Den Haag
P.G. Booms, 'Herinneringen uit mijn levensgeschiedenis in de lijst van hun tijd, 1822-1884' (3 dln; niet uitgegeven manuscript)

Literatuur

Anoniem
20 December 1876. Eenige bladzijden uit de geschiedenis van Neêrlands ontwaakt staatsleven in 't midden van de laatste helft der XIXe eeuw; door een veteraan (Den Haag 1877).
Aanwijzingen tot opheffing der ontevredenheid in het leger bij den officiers-stand. Eene geschiedkundige beschouwing door Vero (Utrecht 1871).
Adres aan Zijne Majesteit den Koning betreffende de regeling van het Militaire Onderwijs bij de Wet (Den Haag 1882).
Bedenkingen en wederleggingen tegen het geschrift van een oud-soldaat, bevattende: eenige denkbeelden over eene zuinigere en doelmatigere zamenstelling van het Nederlandsche leger (Breda 1843).
'Beschouwingen over ons krijgswezen. (Naar aanleiding van de discussie in de tweede kamer over het laatste budget van oorlog)', *De NS* 14 (1860) 565-584, 625-647, 697-715.
De afschaffing der dienstvervanging is niet onmisbaar, zelfs niet noodzakelijk of wenschelijk voor Nederland. Een kalm woord aan anti-dienstvervangingsliefhebbers, door een oud-tirailleur (Den Haag 1876).
'De beraadslagingen over ons krijgswezen in de 2de Kamer, op den 24sten december 1870', *De NMS* (1871) 153-173; 204-220, 249-269.
'De brochure van het "Landskind"', *De NS* 19 (1865) 127-157.
De dienstplicht in verband met de voorstellen der Staatscommissie: uit de nagelaten papieren van generaal Reuther (Den Haag 1889).
'De gelegenheids-wetten', *De NS* 13 (1859) 626-642.

De Grondwet en de levende strijdkrachten in Nederland. Maatschappelijk-militaire schets, door een ongenoemde (Utrecht 1873).
De heer T.J. Stieltjes en de belangen der verdediging, voor zooveel die betrokken zijn bij den spoorweg Arnhem-Nijmegen (Den Haag 1875).
'De klasse van Discipline', *De NS* 1 (1847) 386-400.
De nationale wedstrijd voor scherpschutters-vereenigingen, dienstdoende schutterijen en corpsen der land-en zeemacht, gehouden te 's Gravenhage, op 21, 22, 23, 24, 25 en 26 september 1868. Uitgegeven met voorkennis van het Centraal-Comité van den Weerbaarheidsbond, gevestigd te Utrecht (Den Haag 1869).
Denkbeelden over de vorming en oefening van de levende strijdkrachten. Door een soldaat (Den Haag 1881).
'De ontworpen Grondwet', *De NS* 2 (1848) 484-486.
'De Oud-Soldaat', *De NS* 14 (1860) 475-476.
De toestand der Nederlandsche marine in 1873, door een zeeofficier (Nieuwediep 1873).
'De toestand van het personeel der Zeemagt', *De Gids* 20 (1856) II, 342-380.
'De Tweede Kamer der Staten-Generaal, de dagbladen, en het budget van Oorlog voor de jaren 1842-1843', *De MS* 10 (1841-1842) 82-88.
'De Zeemagt', *De Gids* 18 (1854) II, 51-78.
'Discussiën over het behandelde door den heer H. van der Hoeven in de vergadering van 26 November 1875', *VBK* (1875-1876) 193-259.
Discussiën naar aanleiding van de voordracht 'Onze Zeemacht', door den Heer J. van der Elst, gehouden in de Algemeene Vergaderingen van 22 November en 7 December 1906 (Den Haag 1907).
'Een antwoord aan den minister van Oorlog', *De Gids* 27 (1863) I (Bijblad) 1-4.
'Een blik op het Pruissische leger en de Pruissische volksschool', *De NMS* (1873) 263-284.
'Eene schrede nader tot het doel', De *MS* 58 (1889) 507-547.
'Eenige beschouwingen over de: Proeve van bezuiniging op de begrooting van oorlog, door den majoor der artillerie E. van Löben Sels, adjudant van Z.K.H. prins Frederik der Nederlanden', *De NS* 3 (1849) 177-188, 190-210.
'Eenige denkbeelden over de studie der lands-defensie', De *MS* 12 (1843-1844) 1-9.
'Eenige wenschen en behoeften der infanterie. Aan de nieuwe redactie van den Militairen Spectator', De *MS* S2-1 (1848-1849) 35-39.
Een kalm woord over de afschaffing der dienstvervanging door een oud-milicien (Utrecht z.j.).
'Een nieuw verdedigingswerk', De *MS* 57 (1888) 106-117.
'Een oordeel over onze Marine. (Nagelaten door een hooggeplaatst Zeeofficier)', De *MS* 57 (1888) 472-491; 543-556, 666-674, 731-740, 803-810; De *MS* 58 (1889) 147-156, 303-310, 439-448.
'Een stem uit het volk'. Open brief over persoonlijken dienstplicht gericht aan ons geheele Nederlandsche Volk, door Jan Milicien (Den Haag 1891).
Een volksleger. Pro: L.W.J.K. Thomson, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Contra: H. v. Soetermeer Vos, oud-kapitein der Artillerie, te Ginniken (Baarn 1912).
'Een woord over den Deenschen Oorlog', *De NS* 18 (1864) 425-428.
'Een woord over het achtste hoofdstuk der staatsbegrooting', De *MS* S3-10 (1865) 624-635.
'Een woord over het Nederlandsche leger in het algemeen en de Artillerie in het bijzonder', *De NMS* (1876) 720-729, 792-800.
'Een woord over het oprichten van vereenigingen tot oefening in het schijfschieten en exerceeren', De *MS* 3-11 (1866) 351-357.
Ernstig en waarschuwend woord van het 'jonge' aan het 'oude' Nederland, door een officier van het Nederlandsche leger (Arnhem 1871).

Feestnummer van Allen Weerbaar ter gelegenheid van het tienjarig bestaan der Vereeniging Volksweerbaarheid (Schiedam 1910).
Gedenkboek ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van den Algemeenen Bond van Nederlandsche Marinematrozen, 22 jan 1897-22 jan 1907 (Amsterdam 1907).
'Het defensiewezen heeft opgehouden te zijn een onderwerp van vaderlandsch belang', De *MS* II (1842-1843) 194-198.
'Het ontwerp tot Grondwetsherziening in zake de defensie', De *MS* S4-9 (1884) 255-266.
'Iets over de laatste discussiën over het budget van oorlog', *De NS* 18 (1864) 1-43, 63-79.
'Is het wenschelijk dat speciale rechtscollegiën oordeelen over misdrijven door militairen gepleegd? Zoo ja, over alle die misdrijven? en hoe moeten die collegiën dan zijn samengesteld?', *Handelingen der Nederlandsche Juristen-Vereeniging* 12 (1881) I, 173-269; (1881) II, 152-239.
Is Nederland in de daad verdedigbaar? (Kampen 1871).
Kijkjes in de Marine-huishouding (Leiden 1872).
'Militaire opvoeding en de moderne oorlog', *De Gids* 68 (1904) III, 280-323.
'Nederland en Denemarken', De *MS* S3-9 (1864) 177-184.
Nederland tegenover Duitschland. Geschied- en Staatkundig-Militaire Schets, door een ongenoemde (Utrecht 1874).
'Oefenplicht en volksweerbaarheid', *De NMS* (1876) 55-71.
Ons defensiewezen uit een economisch oogpunt, door één van 't jonge Nederland (Utrecht 1874).
Ontwerp van gewijzigde Grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden, benevens het verslag der Commissie aan den Koning (Den Haag 1848).
Onze strijdmiddelen te water door Warrior (Den Helder 1882).
'Onze Zeemagt', *De Gids* 13 (1849) I, 413-426.
'Oorzaak en gevolg', *De NS* 19 (1865) 545-552.
'Over den dienst en het oefenings-stelsel bij het wapen der infanterie', De *MS* S3-14 (1869) 621-630.
'Over de vrijheid van schrijven door officieren', *De NS* 18 (1864) 218-227.
Overzigt van eenige vlugschriften, betreffende de Nederlandsche Marine (Arnhem 1844).
Persoonlijke dienstplicht. Een dreigend maatschappelijk gevaar door een warm vaderlander (Dordrecht 1890).
Persoonlijke dienstplicht en legerorganisatie van juridische, moreele, maatschappelijke, nationale en militaire zijde beschouwd, door een Staatsburger (Amsterdam z.j.).
Rapport omtrent het Defensievraagstuk uitgebracht aan den Alg. Bond van R.K. Kiesvereenigingen in Nederland (Amsterdam 1909).
Rapport van de Staatscommissie voor de verdediging van Nederlandsch-Indië (Den Haag 1913).
Reveille. Militaire hervormingen bij de invoering van den persoonlijken dienstplicht. Door Voorwaarts (Haarlem 1898).
'Schrijven', De *MS* S2-7 (1854-1855) 427-433.
Verslag der Staatscommissie, benoemd bij Koninklijk Besluit van 11 mei 1883, nr. 1 om te onderzoeken van welke bepalingen der Grondwet herziening noodzakelijk en thans raadzaam is, met daarbij behoorend ontwerp eener gewijzigde Grondwet en zes afzonderlijke adviezen van leden dier Commissie (Den Haag 1884).
Verslag der Staatscommissie, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 10 juni 1888, nr. 26, tot voorbereiding der wettelijke regeling van den militairen dienstplicht (Den Haag 1889).
'Vlugschriften nopens de marine', *De Gids* 9 (1845) I, 362-391.
'Weer iets over onze verdedigbaarheid', *De NMS* (1873) 165-180.
'Werken van de Vereeniging tot verspreiding van kennis aangaande 's lands verdediging', *De NMS* (1873) 320-339, 375-393.

Onder naam of pseudoniem
A.B.C.,''s-Lands weerbaarheid', De *MS* S3-11 (1866) 669-684.
Abel, F.E.L.A., *Iets over burgerwapeningen en militielegers* (Utrecht 1873).
ABOC, *Een woord tot het volk in zake persoonlijke dienstplicht* (Ouderkerk a/d Amstel z.j.).
Aerts, Remieg, *De Letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997).
Aerts, Remieg, 'De nationale cultuur. Een intellectuele discussie in de negentiende eeuw', *Comenius* 38 (1990) 236-255.
Aerts, Remieg en Henk te Velde, 'De taal van het nationaal besef, 1848-1940' in: N.C.F. van Sas red., *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 391-454.
Aken, S. van, 'Volksweerbaarheid', *De Gids* 64 (1900) IV, 294-321.
Alting von Geusau, G.A.A., *Onze Weermacht te Land* (Amsterdam, z.j.).
Amersfoort, H.,'De strijd om het leger (1813-1840)' in: C.A. Tamse en E. Witte red., *Staats- en Natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)* (Brussel en Baarn 1992) 186-206.
Amersfoort, H., *Koning en kanton. De Nederlandse staat en het einde van de Zwitserse krijgsdienst hier te lande 1814-1829* (Den Haag 1988).
Amersfoort, H., 'Leger, natie en traditie', *MSMG* 5 (1982) 111-154.
Amersfoort, Herman, 'Lodewijk Thomson, militair waarnemer' in: Herman Beliën, Martin Bossenbroek en Gert Jan van Setten red., *In de vaart der volken. Nederlanders rond 1900* (Amsterdam 1998) 99-113
Amersfoort, H., 'Voor vaderland en Oranje', *MSMG* 7 (1984) 5-35. Een verkorte versie van dit artikel verscheen in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982) 538-557.
Arntzenius, A.R. red., *Handelingen over de herziening der Grondwet uitgegeven onder toezicht van Mr. A.R. Arntzenius* (10 dln.; Den Haag 1884-1888).
Arriëns, P., *Bijdrage tot de kennis onzer marine* (Den Haag 1846).
Arriëns, W.A., *De Nederlandsche zeemacht* (Rotterdam 1888).
Backer Dirks, J.J., *De Nederlandsche Zeemacht in hare verschillende tijdperken geschetst* (2 dln.; 2e druk; Den Haag 1890).
Bartstra, J.S., *Vlootherstel en legeraugmentatie 1770-1780* (Assen 1952).
Bas, F. de, 'Bijdrage tot de kennis van de Deensche strijdkrachten in 1864', De *MS* S3-11 (1866) 152-168, 219-231.
Bas, F. de, 'De maatschappelijke roeping van den officier en de leer van het krijgswezen bij het onderwijs', *VBK* (1891-1892) 125-188.
Bas, F. de, 'De ondergang van het Tweede Keizerrijk door den majoor De Roo', De *MS* S4-1 (1876) 625-644, 742-772; De *MS* S4-2 (1877) 235-255.
Bas, F. de, 'De schatkamers onzer krijgsgeschiedenis', *VBK* (1894-1895) 67-177.
Bas, F. de, 'Levensbericht van den luitenant-generaal A.W.Ph. Weitzel' in: *Levensberichten Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1898-1899* (leiden 1899) 121-144.
Beekman, A.A., *De heer Tindal als voorlichter der publieke opinie en de brief der tienen van 3 Nov. 1890* (Zutphen 1890).
Beekman, A.A., *Is Nederland in gevaar? Naar aanleiding der brochures van den Heer Henry Tindal* (Zutphen 1889).
Beelaerts van Blokland, F.A.G., *Het Legervraagstuk* (Den Haag 1906).
Beer Poortugael, J.C.C. den, *De noodzakelijkheid tot grondwetsherziening voor de defensie* (Den Haag 1879).
Beer Poortugael, J.C.C. den, 'De schutterijen in Nederland', *VBK* (1866-1867) 4-69.
Beer Poortugael, J.C.C. den, *Duitschland's legeraanvoering in 1870* (Breda 1871).

Beer Poortugael, J.C.C. den, *Grondwetsherziening urgent vooral voor de Defensie* (Den Haag 1883).
Beer Poortugael, J.C.C. den, *Hoe moeten de schutterijen in Nederland worden zamengesteld en ingerigt? Beantwoording van die vraag, met bijvoeging eener proeve van eene wet op de schutterijen* (Den Haag 1862).
Beer Poortugael, J.C.C. den, *Neêrlands legervorming bij vermeerdering van militie* (Den Haag 1867).
Beer Poortugael, J.C.C. den, 'Onze defensie', *VBK* (1892-1893) 411-495.
Belt, J.C. van den, 'De voorstellen tot verdediging van onze Aziatische koloniën in verband met het rapport der Staatscommissie', *VBK* (1913-1914) 130-299, 389-567.
Belt, J.C. van den 'Eenige beschouwingen, in hoofdzaak met het oog op onze militaire positie in Zuid-Oost-Azië', *VBK* (1906-1907) 873-1034.
Benschop, W.J.M., 'Mr. J.R. Thorbecke als verzorger van 's lands weerbaarheid', *Onze Eeuw* 14 (1914) III, 440-467; 14 (1914) IV, 24-38.
Benteijn, J.M., *Volksleger?* (Den Haag 1907).
Bergansius, J.W., 'De wetsontwerpen betrekkelijk de samenstelling en vorming onzer levende strijdkrachten', De *MS* 69 (1900) 631-681.
Berghahn, V.R., *Militarism. The history of an international debate 1861-1979* (Leamington Spa 1981).
Best, Geoffrey, *War and society in revolutionary Europe 1770-1870* (Leicester 1982).
Betou, P.J. in de, 'Zou de mogelijkheid niet bestaan dat het Nederlandsche leger, dat is Nederlands weermacht, een volksinstelling worde bij uitnemendheid?', *VBK* (1883-1884) 179-240.
Beunders, Henri J.G., *Weg met de Vlootwet! De maritieme bewapeningspolitiek van het kabinet-Ruys de Beerenbrouck en het succesvolle verzet daartegen in 1923* (Meppel 1984).
Bevaart, Willem, *De Gouden Zon. De hogere vorming van officieren der Koninklijke Landmacht, 1868-1992* (Den Haag 1995).
Bevaart, Willem, *De Nederlandse defensie (1839-1874)* (Den Haag 1993).
Bevaart, Willem, 'Een leger zonder hoofd, een koning zonder leger. Koning, leger en grondwet na 1848' in: N.C.F. van Sas en H. te Velde red., *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917* (Deventer 1998) 218-245.
Bevaart, W., 'M.D. graaf van Limburg Stirum (1807-1891)' in: G. Teitler en W. Klinkert red., *Kopstukken uit de krijgsmacht. Nederlandse vlag- en opperofficieren 1815-1955* (Amsterdam 1997) 235-248.
Binkes, J.W., *De Koninklijke Nederlandsche Marine. Eene studie over de verdediging van Nederland te water en de inrichting der Vloot* (Rotterdam 1883).
Blaas, P.B.M., 'De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving', *Theoretische Geschiedenis* 9 (1982) 271-303.
Bles, H. de, 'Modernisering en professionalisering' in: G.J.A. Raven red., *De kroon op het anker. 175 jaar Koninklijke Marine* (Amsterdam 1988) 65-86.
Blom, J.C.H., 'A necessary evil. The armed forces and society in the Netherlands' in: G.J.A. Raven en N.A.M. Rodger red., *Navies and armies. The Anglo-Dutch relationship in war and peace 1688-1988* (Edinburgh 1990) 84-104.
Bond, Brian, *War and society in Europe 1870-1970* (Leicester 1984).
Boogaard, F.H., 'Het militair onderwijs', *De Gids* 39 (1875) IV, 1-30.
Boogaard, F.H., 'Legervorming, legerinrichting en legeroefening, beschouwd in verband met speciaal Nederlandsche toestanden', *VBK* (1896-1897) 72-135.

Boogman, J.C., 'Achtergronden, tendenties en tradities van het buitenlands beleid van Nederland (eind zestiende eeuw – 1940)' in: N.C.F. van Sas red., *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlands beleid* (Bloemendaal 1991) 16-35.
Boogman, J.C., 'J.R. Thorbecke – Uitdaging en antwoord', *BMGN* 87 (1972) 354-374.
Boogman, J.C., *Nederland en de Duitse Bond: 1815-1851* (2 dln.; Groningen en Jakarta 1955).
Boogman, J.C., *Rondom 1848: de politieke ontwikkeling van Nederland, 1840-1858* (Bussum 1978).
[Booms P.G.,] 'Des écrivains militaires de la Hollande. Le capitaine Knoop', *Le Spectateur Militaire. Recueil de science, d'art et d'histoire militaires* 26 (1851-1852) II, 459-471.
[Booms P.G.,] 'Des journaux militaires de la Hollande', *Le Spectateur Militaire. Recueil de science, d'art et d'histoire militaires* 26 (1851-1852) II, 744-755.
Booms, P.G., 'De "Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap". Herinnering aan haar oprichting en vijf-en-twintigjarig bestaan', *VBK* (1890-1891) 5-47.
[Booms P.G.], 'Grondwetsherziening. Het aanstellen en ontslaan der officieren moet door de wet geregeld worden', *De NS* 2 (1848) 534-538.
Booms, P.G., 'Krijgskundige beschouwingen over het Deensche leger tijdens zijne jongste oorlogen, en terugblik op het Nederlandsche', *VBK* (1 november 1865) 1-44.
[Booms P.G.,] 'Onze schutterij', *De NS* 17 (1863) 336-351.
Boonacker, J.F.H., 'Eenige opmerkingen omtrent vorming, organisatie en oefening van ons volksleger', *VBK* (1899-1900) 149-242.
Bos, G.M., *Mr. S. van Houten. Analyse van zijn denkbeelden, voorafgegaan door een schets van zijn leven* (Purmerend 1952).
Bosboom, N., *Het militaire vraagstuk* (Den Haag 1905).
Bosboom, N., *Het militaire vraagstuk. Geschriften van den Bond van Vrije Liberalen nr. 4* (z.p. 1907).
Bosboom, N., 'Krijgstucht', *De Tijdspiegel* (1889) II, 235-253.
Bosboom, N., 'Over de militaire maatregelen door Nederland te nemen tot het handhaven eener gewapende neutraliteit' in: N. Bosboom en W. Hoogenboom, *Beschouwingen over Nederlands gewapende neutraliteit bij een oorlog tusschen andere mogendheden* (Den Haag 1888) 19-123.
Boschloo, T.J., *De productiemaatschappij. Liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland 1800-1875* (Hilversum 1989).
Bosman, W.C., *De rechtspraak over den Militair in tijd van vrede* (Alkmaar 1901).
Bosscher, Ph.M., 'De "industrial revolution" en het maritiem-strategisch en -tactisch denken in Nederland', *Mededelingen Sectie Krijgsgeschiedenis* I (1978) II, 142-156.
Bosscher, Ph.M., 'Marin Henri Jansen (1817-1893)' in: L.M. Akveld, Ph.M Bosscher, J.R. Bruijn en F.C. van Oosten red., *Vier eeuwen varen. Kapiteins, kapers, kooplieden en geleerden* (Bussum 1974) 250-269.
Bosscher, Ph.M., 'Oorlogsvaart' in: G. Asaert e.a. red., *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden* (4 dln.; Bussum 1976-1978) IV, 315-355.
Bossenbroek, Martin, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996).
Brandt, [H.C.,] 'Eenige denkbeelden over de vorming van militiekader bij het wapen der infanterie van het Nederlandsche leger', De *MS* S4-5 (1880) 67-78, 157-168.
Brekelmans, F.A., *Twee eeuwen Broese. Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Koninklijke Drukkerij Broese en Peereboom BV te Breda 1784-1984* (Breda 1984).
Bruijn, Jaap R., *The Dutch navy of the seventeenth and eighteenth centuries* (Columbia 1993).
Bruijn, J.R., 'Zeevarenden' in: G. Asaert e.a. red., *Maritieme geschiedenis der Nederlanden* (4 dln.; Bussum 1976-1978) III, 146-190.

Bruijn, J.R., H.J. den Heijer en H. Stapelkamp, *Julius Constantijn Rijk. Zeeman en minister 1787-1854* (Amsterdam 1991).
Bruijn, J.R. en C.B. Wels red., *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003).
Bruin, Kees, *Kroon op het werk. Onderscheiden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Meppel 1989).
Bruin, P.B., 'Dienstplicht' in: *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied. Nieuwe reeks* 21, deel 31 (Utrecht 1888) 225-274.
Bruin, P.B., *Persoonlijke dienstplicht of plaatsvervanging. Nadere beschouwingen* (Haarlem 1889).
Bruine, J. de, 'De verhouding tusschen leger en staat in Nederland voorheen en thans', *Vragen van den Dag* 20 (1905) 552-570, 614-628.
Bruining, P., *Eenige denkbeelden betrekkelijk het militaire wezen en de opleiding bij de Marine* (Nieuwediep 1852).
Brunings, P.F., 'Mijmeringen', *Het Vaandel* (1872) 9-22.
[Brunings, P.F.,] *Onze militaire bijeenkomsten door een plattelander* (Den Haag 1881).
Brunings, P.F., 'Te zijn of niet te zijn', *Het Vaandel* (1872) 335-347.
[Buuren, P.A. van,] B., 'Het volksleger', *De Tijdspiegel* (1904) II, 390-399.
Buys, J.T., *De Grondwet. Toelichting en kritiek* (3 dln.; Arnhem 1883-1888).
Buys, J.T., 'Rumor in casa', *De Gids* 55 (1891) I, 101-139.
Bymholt, B., *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland. Herdruk van de editie van 1894 met een nieuw register en een biografische schets* (Amsterdam 1976).
Capellen, Joan Derk van der, *Aan het volk van Nederland. Het patriottisch program uit 1781. Ingeleid en geannoteerd door H.L. Zwitzer* (Amsterdam 1987).
Clarke, I.F., *Voices Prophesying War 1763-1984* (Oxford 1966).
Cohen Stuart, W.J., *Een en ander over de reconstructie der oorlogsvloot* (Den Helder 1896).
Collette, P.P.C., 'Herziening van het formeele militaire strafrecht, mede in verband met de Duitsche *Militärstrafgerichtsordnung* van het jaar 1898', *VBK* (1898-1899) 236-334.
Collette, P.P.C., 'Ook voor tijd van vrede moet eene afzonderlijke strafrechtspraak voor militairen behouden blijven; zij behoort zich uit te strekken over alle delicten', *VBK* (1900-1901) 470-554.
Corvisier, André red., *Histoire militaire de la France* (4 dln.; Parijs 1992).
Craig, Gordon A., *The Politics of the Prussian Army 1640-1945* (2e druk; Oxford 1964).
Dam van Isselt, J.T.T.C. van, 'Beginselen, gronden en strekking van eenige maatregelen tot vorming van reserve-officieren', *VBK* (1886-1887) 331-409.
Dam van Isselt, J.[T.T.C.] van, 'De aard en beteekenis van het reservekader', *Minerva. Algemeen Nederlandsch Studenten-Weekblad* 18 (1893) 375-377.
Dam van Isselt, J.[T.T.C.] van, 'De luitenant-generaal P.G. Booms', De *MS* 66 (1897) 363-395.
Dam van Isselt, J.T.T.C. van, 'De opleiding tot officier en het middelbaar onderwijs ten behoeve van het leger', *VBK* (1878-1879) 107-211.
Dam van Isselt, J.T.T.C van, *De samenwerking van leger en volk* (Utrecht 1897).
Dam van Isselt, J.[T.T.C.] van, 'De versterking van het militair element in de volksopvoeding' in: *Jaarboek van het onderwijs in Nederland 1889* (Haarlem 1889) 252-266.
Dam van Isselt, J.[T.T.C.] van, 'Een en ander over de oefening der militie', *Vragen des Tijds* (1901) II, 365-398.
Dam van Isselt, J.[T.T.C.] van, *Een voorstel tot versterking der levende strijdkrachten in school en leger* (Amsterdam 1880).
Dam van Isselt, J.T.T.C. van, 'Volksopvoeding en volksweerbaarheid', *VBK* (1894-1895) 319-395.
Dam van Isselt, W.E. van, 'De aanvulling van ons korps beroepsofficieren', *Onze Eeuw* 8 (1908) IV, 391-424.

Dam van Isselt, W.E. van, *De Nederlandsche kadervorming in het licht van Denemarken's oorlogservaring* (Den Haag 1908).
Dam van Isselt, W.E. van, *De ontwikkeling van ons krijgswezen sedert november 1813* (Haarlem 1902).
Dam van Isselt, W.E. van, *Eene militaire vraag van den dag* (Schiedam 1911).
Dam van Isselt, W.E. van, *Een Nederlandsch volksleger* (Schiedam 1904).
Dam van Isselt, W.E. van, 'Nationale oorlogsvoorbereiding', *VBK* (1911-1912) 5-107.
Dam van Isselt, W.E. van, *Volksweerbaarheid* (2e druk; Amsterdam 1901).
Dijk, J.J.C. van, 'De ontworpen wijzigingen van de "Regtspleging bij de Landmagt"', *VBK* (1904-1905) 1-87, 194-266.
Dijk, J.J.C. van, 'Militaire rechtspleging', De *MS* 69 (1900) 72-95.
Dixi, 'Het oude en het nieuwe jaar', De *MS* 14 (1845-1846) 113-118.
Doedens, A., *Nederland en de Frans-Duitse oorlog. Enige aspecten van de buitenlandse politiek en de binnenlandse verhoudingen van ons land omstreeks het jaar 1870* (Zeist 1973).
Dommers, J.H.H., 'Krijgskundige beschouwingen over schutterijen en scherpschutters-vereenigingen', *Het Vaandel* (1862) 41-88.
Donk, P., *De eerste Nederlandsche Defensie-paragraaf. De roem en de trots van den Vrijzinnig-Democratischen Bond* (Den Haag 1907).
Donk, P., 'De Vrijzinnig-Democratische Bond en de "Nieuwe Richting" in het leger', *De MG* 26 (1907) 438-458.
Drabbe, J., 'Een vriend van den soldaat', *De Gids* 40 (1876) II, 505-523.
Drabbe, J., *Ethische fragmenten* (Den Haag 1895).
Drabbe, J., 'Militaria', *De Gids* 51 (1887) II, 547-552.
Drabbe, J., *Neerland's kracht. Tien brieven over de defensie* (Culemborg 1879).
Drabbe, J., 'Over de nieuwere staathuishoudkundige wetenschap in hare betrekking tot het leger', *VBK* (1876-1877) 273-316.
Drabbe, J., 'Over het leger in den staat en in de maatschappij', *VBK* (1873-1874) 1-108.
Dudink, S., *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997).
Dudok van Heel, A.E., *Allen Weerbaar: toespraak* (Amsterdam 1905).
Dudok van Heel, A.E. *Nationale kracht. Gedachten tot oplossing van het weerbaarheidsvraagstuk* (Haarlem 1908).
Een Landskind, *Die zich aan een ander spiegelt, hij spiegelt zich zacht* (Arnhem 1864).
Een Nederlandsch Soldaat, 'Slechte kazernen', *De NS* II (1857) 163-166.
Een officier van de armée, *Eene causerie over schutterij en leger* (Den Haag 1864).
Ellis, A.G., 'Onze Vloot', *MV* (1906-1907) 19-43.
Elst, J. van der, 'De tactiek der Sociaal-democratische partij tegenover onze Marine', *NRC* 2 oktober 1904.
Elst, J. van der, *Onze zeemacht. Voordracht gehouden in de Algemeene Vergadering dd. 22 November 1906 der Vereeniging 'Moederland en Koloniën'* (Den Haag 1906).
Engelberts, W.M., *De reorganisatie onzer landmacht* (Amsterdam 1900).
Engelberts, W.M., *De reorganisatie onzer landmacht andermaal* (Amsterdam 1901)
Engelberts, W.M., *De reorganisatie onzer zeemacht. Een critiek en een studie* (Amsterdam 1897).
Engelberts, W.M., *Nog eens de reorganisatie onzer zeemacht. Een vervolg* (Amsterdam 1899).
Engelberts, W.M. en A.E. Redelé, *Een defensie-program* (Amsterdam 1901).
Engen, F.A. van, *Militaire rechtspleging. Een kritische studie* (Utrecht 1903).

Evers, M., 'Angelsaksische inspiratiebronnen voor de patriottische denkbeelden van Joan Derk van der Capellen' in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen red., *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 206-217.
Eyssonius de Waal, R.H., 'De dienstplicht in Nederland', *VBK* (1879-1880) 289-350.
Eysten, J., 'De positie van het leger in de maatschappij', *De Tijdspiegel* (1906) II, 43-57.
F., *Nadere beschouwingen omtrent de Nederlandsche levende strijdkrachten* (Den Haag 1876).
F.A., 'Vestingwetten', *Onze Tijd* 8 (1873) I, 65-92, 129-148.
Fabius, G.C.A., 'Een Nederlandsch volksleger', *VBK* (1907-1908) 329-464.
Fasseur, Cees, *Wilhelmina. De jonge koningin* (Amsterdam 1998).
Forstner van Dambenoy, H.F.C., 'Lettre à un Membre des Etats Généraux', *Le Militaire* 3 (1846) (livraison extraordinaire) 1-29.
Gat, Azar, *A history of military thought. From the Enlightenment to the Cold War* (Oxford 2001).
[Geerling, F.L.,] Junius, *Het Auxiliair Eskader en nog wat. Nalezing op de marine-begrooting van 1886* (Leiden 1886).
Geerling, F.L., *Over eene vrijwillige reserve voor de Nederlandsche zeemagt* (Den Haag 1879).
Geraerds Thesingh, P.A.H., *Hoe is de toestand van ons leger en van onze voornaamste doode strijdkrachten?* (Utrecht 1875).
Gijsberti Hodenpijl, I.J.H., *De werkkring der Nederlandsche marine* (Haarlem 1886).
Girardet, Raoul, *La société militaire dans la France contemporaine (1815-1939)* (Parijs 1953).
Glasius, L.J.M., 'Beschouwingen naar aanleiding van den toestand van ons krijgswezen in den aanvang van het jaar 1872', *De Gids* 36 (1872) III, 369-400.
Glasius, L.J.M., *Beschouwingen over het vraagstuk onzer landsdefensie in den zomer van het jaar 1873* (Den Bosch 1873).
Glasius, L.J.M., 'De eischen der hedendaagsche tactiek. Een aphoristisch betoog' in: L.J.M. Glasius, *Nationaal-Militaire Vertoogen* (Amsterdam 1889) I, 81-135.
Glasius, L.J.M., 'De opleiding en bevordering der officieren van het Nederlandsche leger', *De Gids* 39 (1875) I, 501-541.
[Glasius, L.J.M.,] 'Gemoedelijke overdenkingen van een Hollandsch soldenier' in: L.J.M. Glasius, *Nationaal-Militaire Vertoogen* (Amsterdam 1889) I, 1-36.
Glasius, L.J.M., 'Hoofdstuk VIII der ontwerp-staatsbegrooting' in: L.J.M. Glasius, *Nationaal-Militaire Vertoogen* (Amsterdam 1889) II, 97-105.
Glasius, L.J.M., 'Militie en schutterij' in: L.J.M. Glasius, *Nationaal-Militaire Vertoogen* (Amsterdam 1889) I, 186-240.
Gobée, T.C., *Brieven over marine en kustverdediging* (Den Helder 1884).
Gooch, John, *Armies in Europe* (Londen, Boston en Henley 1980).
Gooren, R.H.E., 'C. Nepveu (1791-1871)' in: G. Teitler en W. Klinkert red., *Kopstukken uit de krijgsmacht. Nederlandse vlag- en opperofficieren 1815-1955* (Amsterdam 1997) 213-232.
Gooren, R.H.E., 'Krijgsmacht en krijgsdienst in de Nederlandse politiek 1866-1914', *Utrechtse Historische Cahiers* 8 (1987) 1-75.
Gooren, R.H.E., 'Staatkundige vernieuwing en militaire stagnatie: de grondwetsherziening van 1848 en de verdediging van het koninkrijk', *MSMG* 15 (1993) 5-21.
Greve, W.R. de, *Het rapport van de Staatscommissie voor de verdediging van Nederlandsch Indië* (Den Haag 1913).
Guyot, H.D., *Beschouwingen over de zeemagt in Nederlandsch Indië* (Nieuwediep 1875).
Guyot, H.D., *De organisatie onzer Marine. Derde stuk* (Den Haag 1888).
Haan, Ido de en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *BMGN* III (1996) 167-200.

Halverhout, C.A.W., *De Marine. Open brief aan het Nederlandsche volk* (Haarlem 1886).
Haremaker, L., 'Marineblad 1886-1911', *Marineblad* 26 (1911-1912) 1-6.
Hasselbach, W.J.J., *Legervorming en legerorganisatie in verband met herziening van de militie- en landweerwetten* (Haarlem 1907).
Hasselbach, W.[J.J.,] 'Militiekader en kaderplicht', *Vragen des Tijds* (1908) II, 48-79.
Heineken, W., 'Een niet-militair woord over dienstvervanging', *Vragen des Tijds* (1876) II, 341-354.
Heringa, P.M., M. Meijers en G. Polvliet, *Volksopvoeding en volkskracht* (Amsterdam 1901).
Hingman, W., 'Herinneringen uit mijne militaire loopbaan', De *MS* 68 (1899) 159-167, 918-931.
Hoeven, H. van der, *Gijsbert Karel van Hogendorp. Conservatief of liberaal?* (Groningen 1976).
Hoeven, H. van der, 'Opmerkingen over den militairen rechter voor de landmacht (samenstelling, rechtsmacht, rechtspleging) en over raden van eer (duël)', *VBK* (1875-1876) 41-96, 193-259.
Hoff, J.P. van den, *Legerbelangen(?) Een woord van protest* (Nijmegen 1911).
Hojel, W.C., 'Algemeene ontwikkeling en militaire vorming', *VBK* (1883-1884) 127-177.
Hojel, W.C., 'De kolonel Stoffel en zijne verslagen', De *MS* S3-16 (1871) 585-601.
Honoré Naber, S.P. L', *Een goed woord voor het mindere marine-personeel* (Den Haag 1914).
Honoré Naber, S.P. L', *Het leven van een vloothouder. Gedenkschriften van M.H. Jansen. Gep. Schout bij nacht titulair, lid van den Raad van State. Geb. 10 sept. 1817 – overl. 10 sept. 1893. Naar het oorspronkelijk handschrift uitgegeven en van aanteekeningen voorzien door S.P. L'Honoré Naber* (Utrecht 1925).
Hoogenboom, W., 'Behandeling van eenige punten betreffende de verbeteringen, die dringend noodig zijn in de organisatie, mobilisatie en oefening der levende strijdkrachten', *VBK* (1870-1871) 127-174.
Hoogenboom, W., *De Legerwet in Burgerplicht te Amsterdam. Inleiding der discussie over de wet op 28 januari 1891 door W. Hoogenboom, Gep. Majoor der Artillerie* (Den Haag 1891).
Hoogenboom, W., *Een woord aan Neêrlands volk aangaande de verdedigbaarheid van Nederland* (Utrecht 1872).
Hoogenboom, W., 'Op welke wijze moeten wij ons tot den oorlog voorbereiden, en hoe moeten wij dien in het algemeen voeren?', *VBK* (1874-1875) 1-38, 183-246.
Hoogkamer, D.L., 'De band tusschen volk en leger', *Vragen des Tijds* (1885) II, 141-164.
Hoppenbrouwer, B.P., 'De Nederlandse mobilisatie van 1870' in: W. Klinkert, J.W.M. Schulten en Luc de Vos red., *Mobilisatie in Nederland en België 1870-1914-1939* (Amsterdam 1991) 7-16.
Houten, S. van, 'Terugblik op de beraadslagingen over het ontwerp-Bergansius', *Vragen des Tijds* (1892) I, 237-259.
Hoven, H.T., 'De taak der Marine in Nederlandsch-Indië', *MV* (1909-1910) 20-56.
Howard, Michael, *War and the liberal conscience* (Oxford 1989).
Huber, M.C.U., 'Het wetenschappelijk onderwijs bij de korpsen', *VBK* (1877-1878) 117-154.
Huber, M.C.U., 'Mosterd na den maaltijd?', *De Tijdspiegel* (1878) III, 168-187.
Humorist, 'Toelichting op de "tirailleur-bataillons". Ernst en boert', *De NS* II (1857) 25-47.
Jansen, M.H., *De omwenteling in het zeewezen. Eene bijdrage tot verzekering der onafhankelijkheid* (Dordrecht 1864).
Jansen, M.H., *De Zeemagt* (Den Haag 1848).
Jansen, M.H., *Proeve van eene beginselmatige dienstregeling der Marine in Nederlandsch-Indië* (Dordrecht 1858).
Janssen, J.A.M.M., *Cantinezorg in het Nederlandse leger vóór de Tweede Wereldoorlog. Enkele fragmenten uit de voorgeschiedenis van de CADI* (Den Haag 1982).
Janssen, J.A.M.M., *Op weg naar Breda. De opleiding van officieren voor het Nederlandse leger tot aan de oprichting van de Koninklijke Militaire Academie in 1828* (Den Haag 1989).

Josua, 'Mijmeringen', De *MS* S2-4 (1851-1852) 315-321.
Kalff, G., 'Persoonlijke dienstplicht. Herinneringen en wenken', *De Gids* 53 (1889) II, 401-434.
Kamphuis, P.H., 'De Normaal Schiet-School te Den Haag (1855-1933)', *Armamentaria* 15 (1980) 41-55.
Kamphuis, P.H., *Het Algemeene Nederlandsche Vredebond 1871-1901. Een verkennend onderzoek naar dertig jaar ijveren voor een vreedzame internationale samenleving* (Den Haag 1982).
Kamphuis, P.H.,'Het Nederlands veiligheidsbeleid in de negentiende eeuw', *MSMG* 5 (1982) 157-201.
Kempe, E., *Onze Marine in Indië. Open brief aan de leden der Volksvertegenwoordiging en aan de Regeering* (Den Haag 1902).
Kempe, E., *Verloren illusiën (Een' Marine-zaak)* (Den Haag 1893).
Kempees, J.C.J., *Holloway-pillen voor een jong officier of wenken aan mijnen broeder bij zijn verlaten van de Koninklijke Militaire Akademie* (Den Haag 1848).
Kerdijk, A., 'Herhalingsonderwijs aan miliciens', *VBK* (1885-1886) 313-347.
Kiersch, H.J.P.A., *Een volksleger. Nederland en Zwitserland* (Amsterdam 1899).
Klinkert, W., *Het Vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874-1914* (Den Haag 1992).
Klinkert, W., 'J.C.C. den Beer Poortugael' in: G. Teitler en W. Klinkert red., *Kopstukken uit de krijgsmacht. Nederlandse vlag- en opperofficieren 1815-1955* (Amsterdam 1997) 251-267.
Knoop, W.J., '1815', *De Gids* 14 (1850) II, 289-338, 525-586.
Knoop, W.J., 'Aankondiging van eene handleiding tot de kennis der vaderlandsche geschiedenis' in: *Krijgs- en geschiedkundige geschriften van W.J. Knoop* (Schiedam 1861-1867) IV, 99-104.
Knoop, W.J., *Beschouwingen over Siborne's geschiedenis van den oorlog van 1815 in Frankrijk en de Nederlanden en wederlegging van de, in dat werk voorkomende, beschuldigingen tegen het Nederlandsche leger* (Breda 1846).
Knoop, W.J., Bespreking van *Het Koninklijk Instituut voor de Marine in Nederland*, *De Gids* 17 (1853) I, 370-373.
Knoop, W.J., Bespreking van *Holloway-pillen voor een jong officier, of wenken aan mijnen broeder bij zijn verlaten der Koninklijke Militaire Akademie* door J.C.J. Kempees, *De Gids*, 12 (1848) II, 256-264. Dit besprekingsartikel is onder de titel 'Over den militairen eed' opgenomen in: *Krijgs- en geschiedkundige geschriften van W.J. Knoop* (Schiedam 1861-1867) I, 147-160.
Knoop, W.J., 'Bijdragen tot de Nederlandsche krijgsgeschiedenis' in: *Krijgs- en geschiedkundige geschriften van W.J. Knoop* (Schiedam 1861-1867) III, 3-33.
Knoop, W.J., 'Bijdrage tot de kennis van ons krijgswezen te lande', *De Gids* 13 (1849) I, 121-171.
Knoop, W.J., 'Brialmont, over het Belgische krijgswezen', *De MG* 1 (1882) 147-185.
Knoop, W.J., 'De brochure van "L'Homme Gris"' in: *Krijgs- en geschiedkundige geschriften van W.J. Knoop* (Schiedam 1861-1867) VIII, 215-248.
Knoop, W.J., 'De huzaren van Boreel', *De Gids* 33 (1869) II, 1-26.
[Knoop, W.J.,] 'De Koninklijke Akademie voor de Zee- en Landmagt', *De NS* 8 (1854) 36-51, 173-199.
Knoop, W.J., 'De Koninklijke Militaire Akademie', in: *Krijgs- en geschiedkundige geschriften van W.J. Knoop* (Schiedam 1861-1867) II, 323-336.
Knoop, W.J., 'De tegenwoordige toestand onzer verdedigingsmiddelen en strijdkrachten', *De Gids* 12 (1848) I, 551-586.
Knoop, W.J., 'Eenige aanmerkingen op het werk van den Oud-soldaat: Is Nederland nog te verdedigen?' in: *Krijgs- en geschiedkundige geschriften van W.J. Knoop* (Schiedam 1861-1867) VII, 107-133.

Knoop, W.J., 'Een woord over den militairen toestand van Nederland', *De Gids* 35 (1871) I, 197-238.
Knoop, W.J., 'Een woord over de plaatsvervanging bij de krijgsdienst', *Almanak Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (1869) 125-129.
Knoop, W.J., 'Een woord over ons krijgswezen' in: *Krijgs- en geschiedkundige geschriften van W.J. Knoop* (Schiedam 1861-1867) III, 331-352.
Knoop, W.J., 'Een woord over onze scherpschuttersvereenigingen' in: *Neêrlands Weerbaarheid. Jaarboekje voor de Nederlandsche vereenigingen tot vrijwillige oefening in den wapenhandel* 3 (Kampen 1869) 63-66.
Knoop, W.J., 'Een woord over onze schutterij' in: *Krijgs- en geschiedkundige geschriften van W.J. Knoop* (Schiedam 1861-1867) VIII, 383-416.
Knoop, W.J., 'Het Comité van Defensie' in: *Krijgs- en geschiedkundige geschriften van W.J., Knoop* (Schiedam 1861-1867) VII, 183-199.
Knoop, W.J., 'Het verdedigingsstelsel van ons land' in: *Krijgs- en geschiedkundige geschriften van W.J. Knoop* (Schiedam 1861-1867) VII, 231-335.
Knoop, W.J., 'Het 7de Regiment Infanterie' in: *Krijgs- en geschiedkundige geschriften van W.J. Knoop* (Schiedam 1861-1867) IV, 113-188.
Knoop, W.J., 'Iets over den Deenschen oorlog van 1864', *De Gids* 32 (1868) III, 1-54.
Knoop, W.J., 'Iets over de vaderlandsche geschiedenis' in: *Krijgs- en geschiedkundige geschriften van W.J. Knoop* (Schiedam 1861-1867) VII, 337-384.
Knoop, W.J., 'Iets over het verband van het Indische leger met het leger hier te lande', *De Gids* 26 (1862) I, 365-379.
Knoop, W.J., 'Iets over ons krijgswezen. Pro Patria; weekblad; de 41 eerste nummers (29 juli 1873 – 5 mei 1874) Utrecht', *De Gids* 38 (1874) IV, 86-108.
Knoop, W.J., 'Iets over onze landsverdediging. Naar aanleiding van een werk van den "Oud-soldaat"' in: *Krijgs- en geschiedkundige geschriften van W.J. Knoop* (Schiedam 1861-1867) I, 265-284.
Knoop, W.J., 'Krijgskundige bespiegelingen' in: *Krijgs- en geschiedkundige geschriften van W.J. Knoop* (Schiedam 1861-1867) VII, 1-42.
Knoop, W.J., *Nederland in 1672 en 1673. Krijgskundige beschouwingen* (Den Bosch 1851).
Knoop, W.J., 'Over de impopulariteit van ons leger tijdens de Republiek', *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Afdeeling Letterkunde*, tweede reeks VII (Amsterdam 1878) 276-293.
Knoop, W.J., 'Over het bevorderingsstelsel bij het Nederlandsche leger' in: *Krijgs- en geschiedkundige geschriften van W.J. Knoop* (Schiedam 1861-1867) III, 317-324.
Knoop. W.J., 'Over het bombardement als aanvalsmiddel tegen vijandelijke vestingen en over de Fransche volkswapening in het tweede gedeelte van den Fransch-Duitschen Oorlog in 1870', *VBK* (1871-1872) 147-165.
Knoop, W.J., 'Over het tegenwoordige krijgswezen van Frankrijk en over de verdediging van België' in: *Krijgs- en geschiedkundige geschriften van W.J. Knoop* (Schiedam 1861-1867) III, 35-77.
Knoop, W.J., *Over onze verdediging. Een woord aan mijne landgenooten* (Amsterdam 1871).
Knoop, W.J., *Quatre-Bras en Waterloo: krijgskundige beschouwingen* (Den Bosch 1855).
Knoop, W.J., 'School en leger', *De Tijdspiegel* (1884) II, 305-312.
Kollewijn, [A.M.,] 'Oordeelen en handelen zonder grondig onderzoek', *De MG* 24 (1905) 586-593.
Kool, A., 'Inleiding van de discussie over: De opleiding tot officier en het middelbaar onderwijs bij het leger', *VBK* (1879-1880) 65-135.
Kool, A., 'Over den invloed van den verplichten persoonlijken dienst op het kader der schutterijen', *De MG* 1 (1882) 53-83.

Koolemans Beijnen, G.J.W., *De kenmerken van desertie. Eene militairrechtelijke studie. Opgedragen aan allen die rechtsmacht bezitten over de militairen* (Breda 1882).
Koolemans Beijnen, G.J.W., *De nieuwe militaire legerwetten en de oud-minister van oorlog A.L.W. Seyffardt. Ter overweging aangeboden aan alle voorstanders van verkorten oefeningstijd* (Haarlem 1902).
Kossmann, E.H., *De Lage Landen. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam 1976).
Kuiper, R., 'Defensie en buitenlandse politiek' in: Th.B.F.M. Brinkel, J. de Bruijn en A. Postma red., *Het kabinet Mackay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie* (Baarn 1990) 224-249.
Kuiper, R., *Zelfbeeld en wereldbeeld. Antirevolutionairen en het buitenland, 1848-1905* (Kampen 1992).
Kuyper Hz., G., 'De eed der officieren. De Holloway-pillen voor een jong officier', De *MS* 16 (1847-1848) 230-232.
Landolt, H.M.F., 'Tafereelen uit den oorlog van 1866 in Duitschland en Italië', De *MS* 3-14 (1869) 129-143, 193-213, 257-264, 321-339, 385-394, 449-466, 517-534, 649-676, 713-723; De *MS* S3-15 (1870) 65-82, 197-209, 325-330, 389-403, 451-474, 513-522, 577-594, 637-649; De *MS* S3-16 (1871) 1-19, 65-79, 129-143.
Langeveld, Herman, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel een 1869-1933* (Amsterdam 1998).
Levy, J.A., *Persoonlijke dienstvervulling. Toespraak gehouden in de Afdeeling Amsterdam van den Anti-dienstvervangingsbond* (Den Haag 1876).
Limburg Stirum, M.D. graaf van en Arnold Ising red., *Geschriften van den Antidienstvervangingbond* (Den Haag 1884).
[Lyautey, H.,] 'Du rôle social de l'officier', *Revue des Deux Mondes* 61 (1891) III, 443-459.
M., 'Eenige opmerkingen omtrent de Nederlandsche marine', *De Gids* 18 (1854) I, 741-775.
Maas, L.H., *Pro Patria. Werken, leven en streven van de literatuur-historicus Gerrit Kalff (1856-1923)* (Hilversum 1998).
Maas, Nop, 'De Vereeniging. Debating Society' in: W. van den Berg, Henk Eijssens en Ton van Kalmthout red., *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Hilversum 1993) 119-128.
MacLeod, N., 'De Marine' in: P.H. Ritter red., *Eene halve eeuw 1848-1898. Nederland onder de regeering van Koning Willem den Derde en het regentschap van Koningin Emma* (Amsterdam 1898) I, 33-164.
MacLeod, N., 'Samenwerking tusschen zee- en landmacht, zoowel in vredes- als in oorlogstijd', *VBK* (1902-1903) 694-742.
Mark, Gjalt van der, *Een bekende onbekende. Leven en werken van Anthony Winkler Prins* (Veendam 1988).
Mea Culpa, 'Herinneringen van een militairen rechter', *De Amsterdammer* Nº 1171 (3 december 1899).
Meijboom, M.A.E.J., *Het Zwitsersche stelsel. Type van een volksleger* (Leiden 1899).
Meijer, W.H., *Terugblik. Herinneringen van een sociaal-democraat* (Amsterdam 1981).
Meijers, M., 'Het vraagstuk der vrijwillige weerbaarheid', *VBK* (1907-1908) 467-534.
Merkes van Gendt, J.G.W., 'Beschouwingen en bijdragen tot de kennis van ons land, in verband met de verdedigings-aangelegenheden', De *MS* S3-1 (1856) 97-113, 145-156, 193-204, 241-255, 298-308, 369-382, 393-407, 441-455, 491-512; De *MS* S3-2 (1857) 1-12, 51-62, 99-113, 151-173, 247-262, 303-318, 358-366.
Merlen, B. van, 'Over de noodzakelijkheid om het Nederlandsche leger in verband te brengen met het Indische, en een goed staand leger te onderhouden', De *MS* S2-1 (1848-1849) 263-272.

Meurs, C.T. van en W.N. Rose, *Proeve eener organisatie der landmagt, berustende op eene algemeene volkswapening* (Den Haag 1848).
Mulder, L., 'De huisselijkheid van den soldaat', De *MS* S2-7 (1854-1855) 289-304.
Mulder, L., 'De Sleeswijk-Holsteinsche oorlog, van 1848-1851', De *MS* S2-6 (1853-1854) 387-402, 435-448, 483-501; De *MS* S2-7 (1854-1855) 1-14, 49-73, 145-158, 241-253, 360-372; De *MS* S2-8 (1855) 28-39, 104-122, 145-159, 193-205, 241-259.
Mulder, L., *De Stokvischorders* (Haarlem 1884).
Mulder, L., 'Vlugtige beschouwingen met betrekking tot de beraadslagingen over het budget van Oorlog', De *MS* S3-1 (1856) 1-21.
[Mulder, L.,] L.,'Winter-werkzaamheden. Theorie voor HH. Officieren', De *MS* S2-1 (1848-1849) 213-216.
Muller Massis, C.M.J., *Een weerbaar volk. Met een inleidend woord van A.L.W. Seyffardt, Oud-minister van Oorlog* (Schiedam 1900).
N.N., *Beschouwingen over de verdediging van Nederland* (Utrecht 1872).
[Nepveu C.,] *Brief van den tijdelijken Minister van Oorlog aan den Koning ter openlegging zijner gevoelens aangaande het ontwerp van gewijzigde grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden, voorgesteld door de commissie, benoemd bij Koninklijk Besluit van 17 maart 1848* (Den Haag 1848).
[Nepveu, C.,] *Losse gedachten over 's lands weerbaarheid, in den geest van, en als vervolg op L'Homme gris door L'Homme blanc* (3 dln.; Amersfoort 1866).
[Nepveu, C.,] L'Homme Gris, *Nederland en het leger, wat het is en wat het zijn kan, of beschouwingen, kunnende dienen bij de behandeling door onze kamers van eene wet op de legerorganisatie* (Tiel 1859).
Netscher, P.M., *Beschouwingen over ons Militie-Stelsel naar aanleiding van het nieuw ontwerp van de wet op de Nationale Militie* (Den Haag 1861).
Netscher, P.M., 'Over de vereeniging van het leger hier te lande met het Indische', *VBK* (1866-1867) 176-219.
Netscher, P.M., 'Praktische denkbeelden en utopiën', De *MS* S3-7 (1862) 78-96.
Nierstrasz, J.L., 'De bestemming der Nederlandsche marine', *VBK* (1865) 3-44.
Ommen, A.F. van, 'Het ambt van officier en het Nederlanderschap', *MSMG* 5 (1982) 59-109.
Oolgaardt, H., *Persoonlijke dienstplicht. Een middel tot opheffing van ons volk* (Den Haag 1884).
Oolgaardt, H., *School en leger* (Arnhem 1883).
Oordt, H.L. van, *De persoonlijke dienstplicht. Een nationaal belang bij uitnemendheid. Naar aanleiding van de motiën der R.C. Kiesvereenigingen ten gunste der plaatsvervanging* (Leiden 1889).
Peer, Harry, *Daar komen de Jantjes. Uit de geschiedenis van de Matrozenbond (1897-1933)* (Amsterdam 1997).
Pennink, J.F., *Eenige opmerkingen, naar aanleiding van het achtste hoofdstuk der Grondwet* (Groningen 1885).
[Petit, W.L. de,] Sprokkelaar, 'Militaire sprokkelingen', De *MS* 52 (1883) 47-54, 142-151, 218-221, 222-227, 311-319, 378-385, 448-456, 500-516, 575-589, 649-656, 759-768, 843-850, 941-953; De *MS* 53 (1884) 45-52, 124-134, 207-216, 290-300, 350-361, 425-433, 522-531, 598-606, 661-668, 726-736, 791-802; De *MS* 54 (1885) 55-61, 118-127, 191-198, 261-273, 343-347, 409-416, 487-491, 550-557, 613-618, 693-705, 762-768, 836-845; De *MS* 55 (1886) 43-48, 111-117, 252-258, 348-356, 430-435, 480-487, 554-562, 750-761, 811-819; De *MS* 56 (1887) 87-94, 155-163, 224-230, 288-296, 371-379, 441-447, 554-561, 617-626, 692-699, 766-773, 813-823; De *MS* 57 (1888) 65-71, 127-139, 210-219, 277-284, 435-447.
Petit, W.L. de, 'Onze hedendaagsche militaire toestand in Europa', *VBK* (1890-1891) 352-414.

Petit, W.L. de, 'Overdrijving in de oordeelvellingen over den jongsten oorlog, en oppervlakkigheid in sommige rangen van ons leger', De *MS* S3-17 (1872) 295-312.
Petrus, 'Mijmeringen', De *MS* S3-2 (1857) 492-501; De *MS* S3-3 (1858) 491-499.
Plantenga, M.H.J., 'Militielegers in verband met Nederlandsche toestanden', *VBK* (1888-1889) 53-108.
Polvliet, G., 'Het kazerne-leger', *De Gids*, 69 (1905) IV, 454-481.
Polvliet, G., 'Legervorming', *De Gids* 72 (1908) IV, 55-92, 223-252.
Polvliet, G., 'Sociale en militaire vaardigheid', *Vragen des Tijds* (1902) II, 55-72.
Polvliet, G., 'Weerbaarheid, maatschappelijk en militair' in: L. Simons red., *Studies in volkskracht*, S2-7 (Haarlem 1905) 261-302.
Pompe, A., 'De kaderquaestie', *VBK* (1876-1877) 207-241.
Pop, W.F., 'De taak van Neêrlands weerkracht, als grondslag voor hare vorming', *VBK* (1895-1896) 189-270.
Prins, W.F., *Officieren 1848* (Deventer 1969).
Q., 'Compte-rendu, de la brochure, intitulée: présent et avenir de M.J. van 's Gravenweert', *Le Militaire* 4 (1847-1848) 577-598.
Ram, J.H., 'Een boek over militaire opvoeding', *De Tijdspiegel* (1908) III, 57-69.
Ram, J.H., 'Enkele opmerkingen van krijgskundigen aard naar aanleiding van den Zuid-Afrikaanschen oorlog', *VBK* (1901-1902) 147-226, 505-631.
Ram, J.H., 'Het militaire vraagstuk', *De Tijdspiegel* (1908) I, 138-153.
Ram, [J.H.,] 'Legerstelsels V', *De MG* 27 (1908) 589-599.
Rambonnet, J.J., 'Een kern van zware schepen voor onze Zeemacht', *MV* (1911-1912) 106-162.
Rappard, W.F. ridder Van, *De naaste toekomst van het militaire vraagstuk* (Den Haag z.j.).
Reekers, F.J.M.A., *Nabetrachting. Een woord aan mijne Katholieke landgenooten* (Den Haag 1889).
[Rijneveld, J.C. van,] 'Brieven aan Marias', De *MS* 14 (1845-1846), deel I, 179-184; deel II, 202-210; deel III, 224-228; deel IV, 245-251. De *MS* 15 (1846-1847), deel V, 1-8; deel VI, 23-34; deel VII, 45-49; deel VIII, 61-68; deel IX, 85-91; deel X, 107-118; deel XI, 129-135; deel XII, 153-160; deel XII, 175-177; deel XIV, 197-204; deel XV, 221-224; deel XVI, 243-256. De *MS* 16 (1847-1848), deel XVII, 1-7; deel XVIII, 23-26; deel XIX, 45-55; deel XX, 67-70; deel XXI, 89-91; deel XXII, 111-118; deel XXIII, 149-154.
Rijneveld, J.C. van, 'Invallende gedachten', De *MS* 9 (1840-1841) 41-46.
Robijns, M.J.F., *Radicalen in Nederland (1840-1851)* (Leiden 1967).
Rodi de Loo, H., 'Aan de Redactie van den *Militaire-Spectator*', De *MS* S3-9 (1864) 316-326.
Rodi de Loo, H., 'Beschouwingen naar aanleiding van een artikel, geplaatst in den *Militaire Spectator*, 3de Serie, tiende deel, Nº 10, onder het opschrift: "Een woord over het achtste hoofdstuk der staatsbegroting"', De *MS* S3-10 (1865) 701-717.
Rogier, L.J., 'Schrikbeeld van een staatsgreep in 1853' in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde*, nieuwe reeks 22 (Amsterdam 1959) 201-247.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 'Algemeene dienstpligtigheid', *VBK* (1866-1867) 223-270, 273-313.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, *Bedenkingen tegen het ontwerp van wet tot regeling der schutterijen* (Schiedam 1864).
[Roo van Alderwerelt, J.K.H. de,] *Beschouwingen over de oefening der infanterie, bepaaldelijk ook der infanterie-militie, door* *** (Rotterdam 1860).
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 'Bijdragen tot de kennis van ons verdedigingsstelsel', De *MS* S3-8 (1863) 389-405, 453-481, 581-596, 645-674, 713-735; De *MS* S3-9 (1864) 1-22, 65-97, 137-176, 217-239, 273-293, 341-374, 485-519, 551-575.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, *De cavalerie* (Schiedam 1868).

Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 'De kadetten-scholen in Zwitserland. Eene bladzijde uit de geschiedenis van de opvoeding des Zwitserschen volks', *Het Vaandel* (1862) 158-176.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 'De Nederlandsche militaire strafwetgeving in de tweede helft van de negentiende eeuw', *De Gids* 30 (1866) I, 291-326.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, *De ondergang van het Tweede Keizerrijk* (2 dln.; Schiedam 1876).
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 'De organisatie onzer schutterijen', *Bijdragen tot de kennis van het Staats-, Provinciaal en Gemeentebestuur in Nederland* 15 (Utrecht 1869) 284-290.
[Roo van Alderwerelt, J.K.H. de,] 'De schadelijke vestingen', De *MS* S3-8 (1863) 532-559.
Roo van Alderwerelt, J.K.H de, 'De Sleeswijk-Holsteinsche oorlogen van 1848 en 1864: een leerrijk voorbeeld voor Nederland', *De Tijdspiegel* (1864) I, 325-347, 434-456; (1864) II, 1-23.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 'De versterking van Parijs', *De Gids* 38 (1874) I, 134-168; *De Gids* 38 (1874) II, 248-291.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, *De vestingoorlog en de vestingbouw in hunne ontwikkeling beschouwd* (Den Haag 1862).
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 'Een blik op de hedendaagsche oorlogsmarine', *De Tijdspiegel* (1864) II, 417-442; (1865) I, 1-20; (1865) I, 137-161.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 'Een gedenkboek van Neêrlands wapenroem', *De Tijdspiegel* (1869) I, 253-259.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, *Geschiedenis van het Zevende Regiment Infanterie* (Arnhem 1857).
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 'Het achtste hoofdstuk der Grondwet', *De Gids* 29 (1865) I, 452-462.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 'Het Nederlandsche leger volgens de Grondwet' in: *Bijdragen tot de kennis van het Staats-, Provinciaal en Gemeentebestuur in Nederland* II (1866) 181-229.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 'Het Pruisische krijgswezen in hoofdtrekken geschetst', *Het Vaandel* (1867) 52-70.
[Roo van Alderwerelt, J.K.H. de,] 'Het vraagstuk der defensie' in: *Politieke beschouwingen. Eerste gedeelte* (Den Haag 1867) 109-145.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 'Kantteekeningen op een Gidsartikel', *Het Vaandel* (1869) 136-154.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, *Nederland bij een oorlog tegen Pruisen: eene bijdrage tot de kennis van ons krijgswezen te land* (Schiedam 1866).
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, *Onze Schutterij. Eene bijdrage tot de kennis van ons krijgswezen en ons krijgsbestuur* (Den Haag 1862).
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, *Onze Zeemacht. Proeve eener populaire beschouwing over de inrichting van het Nederlandsche zeewezen* (Schiedam 1866).
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 'Over algemeenen oefenplicht', *Vragen des Tijds* (1876) I, 323-348.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 'Over het verleden onzer schutterijen', *Bijdragen tot de kennis van het Staats-, Provinciaal- en Gemeentebestuur in Nederland* 10 (1865) 97-124.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 'Scherpschutters in Nederland', De *MS* S3-4 (1859) 411-419.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 'Stieltjes en zijne krijgskundige plannen', *De Gids* 30 (1866) II, 421-466.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 'Studiën over de zamenstelling der legers', *De Tijdspiegel* (1866) I, 176-196, 297-327, 397-437.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de, 'Volksweerbaarheid', *De Tijdspiegel* (1869) II, 436-442.
Roorda van Eysinga, S.E.W., 'Oorlog, staande legers, militie en volkswapening', *VBK* (6 april 1866) 1-79.
Rooseboom, W., 'De aanstaande reorganisatie van het Nederlandsche leger', *Vragen des Tijds* (1881) I, 193-228.

Rooseboom, W., *De Grondwet toegelicht uit de gewisselde stukken in beide Kamers der Staten-Generaal met verwijzing naar de verslagen der handelingen* (Den Haag 1888).
Rooseboom, W., 'De herziening van het Achtste Hoofdstuk der Grondwet', *VBK* (1885-1886) 179-266.
Rooseboom, W., 'De organisatie onzer levende strijdkrachten', *Vragen des Tijds* (1880) I, 48-80.
Rooseboom, W., 'De oud-soldaat en de landsverdediging', De *MS* S4-4 (1879) 92-106, 161-179, 256-266.
Rooseboom, W., 'De tegenwoordige toestand onzer weermiddelen', *De Gids* 46 (1882) III, 243-286.
Rooseboom, W., 'Een belangrijk militair debat', *Vragen des Tijds* (1878) II, 1-26.
Rooseboom, W., 'Eenige beschouwingen naar aanleiding van de vestingwet', *Vragen des Tijds* (1875) I, 273-320.
Rooseboom, W., 'Is grondwetsherziening voor de defensie noodzakelijk?', *Vragen des Tijds* (1880) I, 274-298.
Rooseboom, W., 'Leger en Defensie' in: P.H. Ritter red., *Eene halve eeuw 1848-1898. Nederland onder de regeering van Koning Willem den Derde en het regentschap van Koningin Emma* (Amsterdam 1898) I, 165-180.
Rooseboom, W., *Ontwerp van wet tot regeling van de Nationale Militie en Schutterij* (Utrecht 1879).
Rooseboom, W., 'Onze defensie', *VBK* (1893-1894) 138-216.
Rooseboom, W., *Over de levende strijdkrachten* (Utrecht 1875).
Ross, Steven, *From flintlock to rifle. Infantry tactics,1740-1866* (Rutherford 1979).
Rossum, J.P. van, 'Aanteekeningen op de Begrooting van Marine', *Vragen des Tijds* (1910) I, 188-202; (1911) I, 185-198.
Rossum, J.P. van, 'Bezuiniging bij de zeemacht tevens verbetering', *De Gids* 71 (1907) II, 47-66, 474-491; *De Gids* 71 (1907) III, 287-305.
Rossum, J.P. van, 'De inrichting van de Marine, in verband met de eischen voor de defensie', *VBZO* (1885-1886) 84-129, 133-197.
Rossum, J.P. van, 'De krijgstucht. Haar doel en haar wezen', *Tijdschrift voor Strafrecht* 15 (1902) 153-168.
Rossum, J.P. van, 'De zeemacht en de bezittingen in Azië. (De verdediging van Nederlandsch-Indië)', *De Gids* 69 (1905) II, 288-301.
Rossum, J.P. van, 'De zeemacht in Nederlandsch-Indië, benevens een en ander omtrent hare samenwerking met de landmacht aldaar', *VBK* (1904-1905) 268-362.
Rossum, J.P. van, 'Een nieuwe lijdensperiode?', *Vragen des Tijds* (1906) I, 159-182.
Rossum, J.P. van, 'Een nieuwe lijdensperiode!', *Vragen des Tijds* (1907) I, 207-226.
Rossum, J.P. van, 'Het rapport der Marine-Staatscommissie', *Vragen des Tijds* (1909) I, 99-122, 172-190.
Rossum, J.P. van, 'Neêrlands zeemacht (Het heden en de toekomst)', *De MG* 23 (1904) 173-188, 221-238, 277-284, 334-351, 375-390.
Rossum, J.P. van, 'Onze Zeemacht', *De Gids* 66 (1902) I, 481-513.
Rossum, J.P. van, 'Oorzaken en gevolgen van de aanhoudende verplaatsing van het personeel bij Hr.Ms. Zeemacht. Middelen ter verbetering en wegneming van dit kwaad', *Marineblad* 16 (1901-1902) 534-558.
Rovers, J.H., *Pro patria. Onze volkswapening te land en ter zee* (Utrecht 1878).
[Ruitenbach, D.J.,] Ducimus, 'De opleiding tot troepenofficier', De *MS* 71 (1902) 646-665.
Ruitenbach, D.J., 'De verwijdering en de middelen tot toenadering tusschen leger en volk', *VBK* (1904-1905) 364-433.

Ruitenbach, D.J., *Militaire opvoeding. Gewijzigd systeem van opleiden en vormen van onze weermacht* (Den Haag 1906).
Ruitenbach, D.J., 'Wat staat het vormen van een volksleger het meest in den weg?', *De Tijdspiegel* (1907) I, 29-36.
Sabron, F.H.A., *Geschiedenis der lijfstraffen bij het Nederlandsche leger* (Amsterdam 1914).
Sas, N.C.F. van, 'Drukpers, politisering en openbaarheid in de patriottentijd. Enkele kanttekeningen' in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen red., *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 174-184.
Schaepman, H.J.A.M., *De rechterzijde en de persoonlijke dienstplicht* (Utrecht 1890).
Scheffer, H.J., *Henry Tindal. Een ongewoon heer met ongewone besognes* (Bussum 1976).
Schneider, C.D.H., 'Een woord aangaande een geschrift over den staat- en krijgskundigen toestand der kleinere staten', De *MS* S3-20 (1875) 321-330.
Schneider, C.D.H., 'Grondwet en defensie', De *MS* S4-5 (1880) 35-47.
Schneider, C.D.H., 'Nederland bij een aanval op zijn oostelijke grens', De *MS* S4-2 (1877) 432-451.
Schneider, C.D.H., 'Nogmaals: is Nederland te verdedigen?', De *MS* S3-17 (1872) 503-513.
Schneider, C.D.H., 'Oorlog bij winterdag. Eene bijdrage tot de kennis der verdediging van Nederland', *De Gids* 39 (1875) II, 291-311.
Schneider, C.D.H., 'Oorlog in het polderland. Eene bijdrage tot de kennis der verdediging van Nederland', *De Gids* 44 (1880) IV, 9-40.
Schoenmaker, B., 'Alleen in 's lands belang. De inzet van de Nederlandse krijgsmacht door de eeuwen heen' in: Jan Hoffenaar red., *Nederland en zijn militaire traditie* (Den Haag 2003) 6-10.
Schoenmaker, Ben en Floribert Baudet, *Officieren aan het woord. De geschiedenis van de Militaire Spectator 1832-2007* (Amsterdam 2007).
Schönstedt, W.C., *Cijfers en toelichtingen. Antwoord aan de critiek op mijne brochure: De Nederlandsche infanterie. Poging tot het winnen van aanhangers voor een stelsel van uitgebreider militie-contingent met een eersten oefentijd van zes maanden voor het wapen der infanterie* (Den Haag 1899).
Schönstedt, W.C., *De Nederlandsche infanterie. Poging tot het winnen van aanhangers voor een stelsel van uitgebreider militie-contingent met een eersten oefentijd van 6 maanden voor het wapen der infanterie* (Den Haag 1898).
Schönstedt, W.C., *De politieke partijen en het volksleger. Voordracht op 3 maart 1908 gehouden voor de afdeeling 'Haarlem' der Liberale Unie* (Haarlem 1908).
Schrek, M., *Nederland. Zijn leger, officieren en soldaten. Een boek voor burgers en militairen* (Amersfoort 1892).
Schulten, P.G.G.M., 'H.P. Staal (1845-1920)' in: G. Teitler en W. Klinkert red., *Kopstukken uit de krijgsmacht. Nederlandse vlag- en opperofficieren 1815-1955* (Amsterdam 1997) 269-281.
Schürmann, J.J., *Algemeene dienstplicht. Opgedragen aan den Anti-dienstvervangingsbond* (Rotterdam 1875).
Seyffardt, A.L.W., 'Defensieplicht', *Vragen des Tijds* (1898) II, 81-103.
Seyffardt, A.L.W., 'De militaire noodwetten', *Vragen des Tijds* (1902) I, 1-25.
Seyffardt, A.L.W., 'De Nederlandsche oorlogsbegrooting, voorheen, thans en in de toekomst', *De Gids* 61 (1897) I, 426-459.
Seyffardt, A.L.W., 'De opleiding tot officier in Nederland', *Vragen des Tijds* (1909) I, 250-270.
Seyffardt, A.L.W., 'De Roo van Alderwerelt's denkbeelden over onze levende strijdkrachten'. *De Gids* 60 (1896) II, 377-423; *De Gids* 60 (1896) III, 43-83.
Seyffardt, A.L.W., 'De Stelling van Amsterdam', *Vragen des Tijds* (1897) II, 30-63.
Seyffardt, A.L.W., 'De taak onzer levende strijdkrachten', *Vragen des Tijds* (1895) II, 142-165.

Seyffardt, A.L.W., 'De verplichte krijgsdienst in Nederland in den loop der tijden', *De Tijdspiegel* (1898) I, 389-421.
Seyffardt, A.L.W., *De Vesting Holland. Neêrlands verdedigingsstelsel voor Neêrlands volk geschetst* (Utrecht 1887).
Seyffardt, A.L.W., 'De vorming onzer levende strijdkrachten', *VBK* (1890-1891) 6-51, 115-201.
Seyffardt, A.L.W., 'De zes-en-twintigste Vestingbegrooting', *Vragen des Tijds* (1900) I, 85-104.
Seyffardt, A.L.W., 'Eene schrede achterwaarts', *Vragen des Tijds* (1895) I, 239-248.
Seyffardt, A.L.W., 'Error in casa', *De Tijdspiegel* (1891) I, 405-447.
Seyffardt, A.L.W., 'Het militaire droombeeld', *Vragen des Tijds* (1897) I, 17-38.
Seyffardt, A.L.W., *Ons krijgswezen in de Staten-Generaal* (2 dln.; Den Haag 1898).
Seyffardt, A.L.W., *Onze nationale weerkrachten* (Ouderkerk z.j.).
Seyffardt, A.L.W., *Onze Volksweerbaarheid. Een nationaal belang bij uitnemendheid* (Den Haag 1889).
Seyffardt, A.L.W., 'Tijd- en strijdvragen op defensiegebied', *De Gids* 63 (1899) II, 55-94.
Seyffardt, A.L.W., 'Wat nu? Beperkte of algemeene dienstplicht?', *De Gids* 52 (1888) I, 95-121.
Seyffardt, A.L.W., 'Wetsontwerpen betrekkelijk de samenstelling en vorming onzer levende strijdkrachten', *De Tijdspiegel* (1900) I, 1-34.
Sickesz, C.J., *De schutterijen in Nederland* (Utrecht 1864).
Sieburgh, N.C., 'Een ieder op zijn werk! Klaar om te wenden!', *De Gids* 22 (1858) I, 235-254, 389-424.
Sijpkens, E.R., *Engelands weerbaarheid, ten opzigte zijner scherp-schuttersvereenigingen, der Nederlandsche jongelingschap ten voorbeeld aangewezen. Een woord van ernst aan de Nederlandsche natie en hare vertegenwoordigers bij de toezegging eener nieuwe wet op de schutterijen* (Amsterdam 1861).
Silberner, Edmund, *La guerre et la paix dans l'histoire des doctrines économiques* (Parijs 1957).
Six, J.D., 'Dr. L. von Stein's leer der krijgsregeling als deel der staatsleer', *VBK* (1873-1874) 356-421.
Sloten, [P.K.P.J.] van, 'De Belgische strijdkrachten', De *MS* S4-6 (1881) 182-199, 227-240.
Sloten, [P.K.P.J.] van, *De oorlog van 1870. Bouwstoffen tot de studie der latere krijgsgeschiedenis van den veldtocht der Duitschers in Frankrijk* (Arnhem 1870).
Sloten, P.K.P.J. van, *Het beginsel van den krijgsdienst* (Den Bosch 1876).
Sloten, [P.K.P.J.] van, 'Het vraagstuk der legervorming', De *MS* S4-4 (1879) 349-362, 419-435, 515-526.
Sloten, [P.K.P.J.] van, *Open brief aan den WelEdelGestrengen Heere W.C. Hojel naar aanleiding eener Gids-recensie* (Arnhem 1872).
Smeding, H.A.H., *Een woord van verweer tegen de rede van Minister Staal* (Den Haag 1907).
Snapper, F., 'Het negentiende eeuwse Nederlandse leger: een school der natie?', *MSMG* 7 (1984) 37-56.
Snijders, W.G.F., *De Landweer en de waarheid. Een woord van protest* (Rotterdam 1913).
Snijders, W.G.F., *Opstellen over de levende strijdkrachten* (Amsterdam 1911).
Spiers, Edward M., *The army and society 1815-1914* (Londen en New York 1980).
Spits, F.C., *De metamorfose van de oorlog in de 18e en 19e eeuw. Tien historische studies over oorlog, strategie en legervorming* (Assen 1971).
Spits, F.C., 'Unie en militie' in: S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg red., *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag 1979) 182-198.
Spits, F.C., 'Problems of defence in a non-belligerent society: military service in the Netherlands during the second half of the nineteenth century' in: A.C. Duke en C.A. Tamse red., *Britain and the Netherlands. Volume 7. War and society. Papers delivered to the sixth Anglo-Dutch historical conference* (Den Haag 1977) 189-202.

Spruyt, C.B., 'De persoonlijke dienstplicht uit een politiek en sociaal oogpunt', *VBK* (1881-1882) 411-443.
Spruyt, C.B., 'Persoonlijke Dienstplicht', *De Gids*, 45 (1881) I, 225-260.
Spruyt, C.B., 'Persoonlijke dienstplicht', *De Tijdspiegel* (1888) I, 1-20.
Staal, H.P., *De Nieuwe Militiewet* (2e druk; Amsterdam 1912).
Staal, H.P., 'De persoonlijke dienstplicht der vrouw', *De Gids* 72 (1908) II, 241-267.
Staal, H.P., *Geschiedenis en strekking van het Defensie-hoofdstuk onzer Grondwet* (Zwolle 1880).
Staal, H.P., *Om der waarheid wille. Een protest tegen eenige onjuiste beschouwingen en voorstellingen in zake mijn optreden als Minister van Oorlog* (Den Haag 1907).
Stapelkamp, H., 'G. Fabius (1806-1888)' in: G. Teitler en W. Klinkert red., *Kopstukken uit de krijgsmacht. Nederlandse vlag- en opperofficieren 1815-1955* (Amsterdam 1997) 25-42.
Stargardt, Nicholas, *The German idea of militarism: radical and socialist critics* (Cambridge 1994).
Stern, Frederick Martin, *The citizen army: key to defense in the atomic age* (New York 1957).
Stieltjes, T.J. , 'Bestrijding van eenige dwalingen, voorkomende in de nieuwste geschriften over de verdediging van Nederland', *VBK* (1867-1868) 49-116.
[Stieltjes, T.J.,] J.v.E., 'De gebreken van het ontwerp van wet tot regeling der schutterijen', *Het Vaandel* (1866) 72-78.
Stieltjes, T.J., 'De Militie', *VBK* (1866-1867) 93-123, 125-170.
[Stieltjes, T.J.,] *Denkbeelden van een' oud' soldaat over eene zuiniger en doelmatiger zamenstelling van het Nederlandsche leger* (Nijmegen 1843).
Stieltjes, T.J., 'De verdedigbaarheid van Nederland', *De Gids* 35 (1871) IV, 40-56.
Stieltjes, T.J., 'De vrijwillige wapeningen in Nederland', *Het Vaandel* (1867) 1-13.
[Stieltjes, T.J.,] *Gewetensdwang. Hoe de heer C.M. Storm van 's Gravesande over eeden denkt* (Zutphen 1849).
Stieltjes, T.J., 'Het doel der vrijwillige militaire oefeningen', *Het Vaandel* (1869) 1-10.
Stieltjes, T.J., *Hoe een Nederlandsch Ministerie over eeden denkt* (Zutphen 1849).
[Stieltjes T.J.,] *Hoe Nederland te verdedigen is. In ruwe omtrekken aangeduid door een Oud-soldaat* (Nijmegen 1853).
Stieltjes, T.J., 'Inleiding' in: *Neerlands weerbaarheid. Jaarboekje voor de Nederlandsche vereenigingen tot vrijwillige oefening in den wapenhandel* I (Kampen 1867) 5-10.
[Stieltjes, T.J.,] *Is Nederland nog te verdedigen? Toestemmend beantwoord door den schrijver der denkbeelden van een Oud-Soldaat over eene zuiniger en doelmatiger zamenstelling van het Nederlandsche leger* (Nijmegen 1849).
[Stieltjes, T.J.,] Een oud soldaat, 'Over de gebreken van Nederlands verdedigings-stelsel', *De NS* I (1847) 139-163.
Stokvis, J.E.,'Het Reservekader', *Vragen des Tijds* (1900) II, 59-90.
Stuurman, Siep, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992).
Swarte, J.L., 'Honderd jaargangen belangenbehartiging' in: D.C.L. Schoonoord red., *Honderd Jaargangen Marineblad* (Hilversum 1990) 224-238.
Swaving, J.C., 'De kortere eerste oefening van de Militie tegenover de critiek', *De MG* 16 (1897) 364-373.
Swaving, J.C., *Toekomstige legervorming. Eene Studie* (Haarlem 1897).
Sypesteyn, J.W. van, 'Geschiedkundige beschouwing over de bestemming van het Nederlandsche leger', *VBK* (1865-1866) 12-46.
T., 'Vraagstukken van actueel belang', De *MS* S3-20 (1875) 193-211.
Taal, G., *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901* (Den Haag 1980).

Tamse, C.A., *Nederland en België in Europa (1859-1871). De zelfstandigheidspolitiek van twee kleine staten* (Den Haag 1973).
Tamse, C.A., 'Plaats en functie van de Nederlandse monarchie in de negentiende eeuw' in: C.A. Tamse red., *De monarchie in Nederland* (Amsterdam en Brussel 1980) 89-132.
Teitler, G., *Anatomie van de Indische defensie. Scenario's, plannen, beleid 1892-1920* (Amsterdam 1988).
Teitler, G., 'Een "nieuwe" en een "oude richting". Militair denken in Nederland en Nederlands-Indië rond de eeuwwisseling', *Mededelingen Sectie Krijgsgeschiedenis* I (1978) II, 165-186.
Teitler, G., 'Strategische concepties 1813-1988' in: G.J.A. Raven red., *De kroon op het anker. 175 jaar Koninklijke Marine* (Amsterdam 1988) 9-24.
Tellegen, B.D.H., *Duitschland en Nederland* (Groningen 1870).
Terwisga, W.H. van, 'Samenstelling, enz. van onze landmacht. Encadreering van Leger, Landweer en Landstorm, de eerste eisch, waaraan moet worden voldaan, om te geraken tot een weerbaar Nederland', *VBK* (1906-1907) 333-484, 637-768.
Thierens, A.E., 'Het materieel onzer marine', *Vragen des Tijds* (1907) I, 30-69.
Thierens, A.E., 'Het personeel onzer marine', *Vragen des Tijds* (1906) I, 118-144, 200-230; (1906) II, 253-310.
Thierens, A.E., 'Het Ontwerp Defensieparagraaf van den Vrijzinnig-Democratischen Bond', *Sociaal Weekblad* 18 (1904) 310-312, 318-320.
Thierens, A.E., *Opstellen over onze marine, oorlogsschepen en onderzeeërs. Geschreven voor den Nederlandschen staatsburger, die behoort te weten, wat zijne Marine is en wat zij kan, en die door zijne belangstelling behoort mede te werken tot een doelmatig gebruik van de daaraan besteede gelden* (Den Haag z.j.).
Thomson, [L.W.J.K.,] 'Legerevolutie in democratischen zin', *Vragen des Tijds* (1905) II, 9-53.
Thomson, [L.W.J.K.,] 'Leger-psyche en leger-samenstel beschouwd in verband met de poging tot inperking van "het blijvend gedeelte"', *Vragen des Tijds* (1907) II, 59-85.
Thomson, L.W.J.K., *Zesmaandsche oefentijd voor het wapen der infanterie? Beschouwingen naar aanleiding van de propaganda van den Heer W.C. Schönstedt* (Haarlem 1898).
Thorbecke, J.R., *Aanteekening op de Grondwet* (2e druk; 2dln.; Den Haag 1906).
Thorbecke, J.R., *Bijdrage tot de herziening der Grondwet van mr. J.R. Thorbecke. Nieuwe uitgave met notities en bijlagen van prof. mr. C.W. de Vries* (Den Haag 1948).
Thorbecke, J.R., e.a., *Het Ontwerp van grondwetsherziening* (Groningen 1845).
Tijn, Th. van, 'Tien jaren liberale oppositie in Amsterdam (1844-1854)', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 17 (1963) 181-204, 293-327.
Tindal, Henry, *Nederland in gevaar. Geen sensatie-roman maar werkelijkheid* (Amsterdam 1889).
Tiram, 'De Nederlandsche marine, wat betreft de inwendige organisatie en den toestand van het personeel', *De Revolver* I (1885) 509-522.
Tissot van Patot, L., *Staatsonderwijs. De inrigting en werking van dit onderwijs in de kazerne, met het oog op niet-militaire lezers* (Leiden 1873).
Troelstra, P.J., *Het Legerwetschandaal. Een kijkje op het Militairisme in Nederland* (Amsterdam z.j.).
Tuerenhout, F.A.V.W.H. van, 'De invoering van het Pruisische systeem van legervorming in ons land is mogelijk. Zij is in het belang èn van den staat, èn van den burger èn van het leger', *VBK* (1870-1871) 209-245, 305-355; *VBK* (1871-1872) 43-88; *VBK* (1872-1873) 1-33.
Tuerenhout, [F.A.V.W.H.] van, 'De kaderquaestie', *Vragen des Tijds* (1878) I, 67-92.
Tuerenhout, [F.A.V.W.H.] van, 'De Pruisische wijze van legervorming en hare toepassing op ons land', *De Tijdspiegel* (1871) II, 299-331.

Tuerenhout, F.A.V.W.H. van, 'De toestand van het officierskorps der landmacht en de middelen tot verbetering', *VBK* (1882-1883) 432-472.
Tuerenhout, [F.A.V.W.H.] van, 'De weg tot versterking van het Nederlandsch officiers-corps', *Vragen des Tijds* (1877) II, 231-250.
Tuerenhout, [F.A.V.W.H.] van, 'Eenige beschouwingen over militaire aangelegenheden', *Vragen des Tijds* (1875) I, 175-200.
Tuerenhout, [F.A.V.W.H.] van, 'Een kijkje in de Nederlandsche militaire rechtspleging', *Vragen des Tijds* (1882) II, 311-329.
Tuerenhout, [F.A.V.W.H.] van, 'Een voortreffelijk boek', *Vragen des Tijds* (1886) II, 125-152.
Tuerenhout, [F.A.V.W.H.] van, 'Grondwet en levende strijdkrachten', *Vragen des Tijds* (1878) II, 279-306.
Tuerenhout, [F.A.V.W.H.] van, 'Grondwetsherziening en defensie', *Vragen des Tijds* (1885) II, 165-187.
Tuerenhout, [F.A.V.W.H.] van, 'Het stelsel van legervorming van den heer De Roo van Alderwerelt', *Vragen des Tijds* (1876) II, 107-140.
Tuerenhout, [F.A.V.W.H.] van, 'Keuze of anciënniteit?', *Vragen des Tijds* (1882) I, 77-105.
Tuerenhout, F.A.V.W.H. van, *Over verplichten persoonlijken krijgsdienst* (Utrecht 1873).
Tuerenhout, [F.A.V.W.H.] van, 'Stieltjes' laatste arbeid', *Vragen des Tijds* (1879) I, 299-338.
[Tuerenhout, F.A.V.W.H. van,] 'Vorming en opleiding van officieren voor het Nederlandsche leger', *Vragen des Tijds* (1875) II, 257-284.
V.T., 'Een adres aan de Tweede Kamer tot afschaffing der plaatsvervanging en nommerverwisseling', *Het Vaandel* (1874) 119-124.
Veegens, J.D., 'Desertie in tijd van vrede', *Vragen des Tijds* (1883) II, 243-260.
Veegens, J.D., 'Leger en maatschappij', *VBK* (1877-1878) 1-55.
Veer, J.H. ter, *Behoud der plaatsvervanging. Een voorslag tot vergelijk* (Alkmaar 1891).
Velde, H. te, *Gemeenschapszin en plichtbesef. Liberalisme en Nationalisme in Nederland 1870-1918* (Den Haag 1992).
Verkade, W., *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872)* (Arnhem 1935).
Vero, *Beschouwingen omtrent eene Wettelijke Regeling van Legervorming in verband met de regeling van den verplichten krijgsdienst* (Amersfoort 1899).
Visser, W.M., 'Marine-aangelegenheden', De *MS* S3-20 (1875) 604-617, 719-729.
Visser, W.M., *Onze zeemacht in Nederland en de koloniën. Eerste stuk* (Den Haag 1892).
[Vlaming, L. de,] Vox Clamantis, *Het leger als deel der Staatsgemeenschap. Een studie en een critiek naar aanleiding van het Verslag der Staatscommissie, ingesteld bij Kon. Besl. van 10 Juni 1888, n° 26* (Den Haag 1890).
Vloten, J. van, 'Volkswapening; Neêrlands weerbaarheid (te land); de IJssellijn en de vesting Deventer', *De Levensbode. Tijdschrift op onbepaalde tijden* 3 (1866) 1-31.
W., 'Losse invallen en opmerkingen met betrekking tot het strafrecht bij de Zeemagt', *Verhandelingen en berigten betrekkelijk het zeewezen en de zeevaartkunde* (1852) 121-137.
W^{r}, 'Wat nu?... Een woord over legerorganisatie en defensie', *De Tijdspiegel* (1871) I, 337-351.
Waal, J. de, 'De hervorming onzer levende strijdkrachten', *VBK* (1897-1898) 338-452.
Waal, J. de, 'Terugblik op de eerste 50 jaren der Vereeniging', *VBK* (1915-1916) 1-105.
Wal, Ronald van der, *Of geweld zal worden gebruikt! Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde 1840-1920* (Hilversum 2003).
[Weitzel, A.W.P.,] 'Brieven over militaire onderwerpen', De *MS* S3-6 (1861) 65-78, 129-140, 193-207, 735-751.

Weitzel, A.W.P., *De beteekenis en de geschiedenis onzer grondwettige voorschriften aangaande de landsverdediging zoowel met betrekking tot Nederland, als tot zijne overzeesche bezittingen* (Den Haag 1880).
Weitzel, A.W.P., *De militaire pensioenen bij de land- en zeemacht zoowel in Nederland als in Indië* (Den Haag 1878).
[Weitzel, A.W.P.,] W[l], 'Het ontwerp van Grondwet', De *MS* 16 (1847-1848) 196-199.
Weitzel, A.W.P., 'Het vijftigjarig bestaan van den Militaire Spectator', De *MS* 51 (1882) 1-14.
Weitzel, A.W.P., 'Schetsen, beelden, portretten; waarheid en phantasie; Proeven van militaire literatuur', De *MS* 15 (1846-1847) 165-173, 185-189.
[Weitzel, A.W.P.,] A.W.P. W...l, 'Verscheidenheid en overeenstemming. De Nederlandsche officier', De *MS* 10 (1841-1842) 203-212.
[Weitzel, A.W.P.,] A.W.P. W...l, 'Verscheidenheid en overeenstemming. De Nederlandsche onder-officier', De *MS* 10 (1841-1842) 131-134.
[Weitzel, A.W.P.,] A.W.P. W...l, 'Verscheidenheid en overeenstemming. De Nederlandsche soldaat', De *MS* 10 (1841-1842) 73-79.
Weitzel, A.W.P.,'Verscheidenheid en overeenstemming. Het tweegevecht', De *MS* 11 (1842-1843) 206-213, 235-242, 257-262.
[Weitzel, A.W.P.,] W[l] , 'Verschillende beschouwingen', De *MS* 16 (1847-1848) 215-218, 237-242; De *MS* S2-1 (1848-1849) 1-10, 47-61, 93-97, 141-145, 187-200, 325-336, 373-378, 417-426, 455-459, 493-497.
Welderen Rengers, W.J. van, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland* (4e herziene dr.; 4 dln.; Den Haag 1950).
Wels, C.B., 'De formatie van het eerste ministerie-Thorbecke', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 76 (1962) 263-317.
Wesenhagen, A.C., *De rechtstoestand van den militair in Nederland* (Den Haag 1902).
Wijn, J.J.A., 'Instrument van passieve politiek 1813-1874' in: G.J.A. Raven red., *De kroon op het anker. 175 jaar Koninklijke Marine* (Amsterdam 1988) 25-47.
Witlox, J., *Schaepman als staatsman* (3 dln.; Amsterdam 1960).
Wohlfeil, Rainer, 'Vom Stehenden Heer des Absolutismus zur Allgemeinen Wehrpflicht' in: Gerhard Papke und Wolfgang Petter red., *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939* (München 1979) 1, 1-188.
Wolf, J.J. de, *Mars in Cathedra. Uitgegeven ter gelegenheid van het Honderdjarig Bestaan van de Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap* (Den Haag 1965).
X., XZ., 'De begrooting van Oorlog voor 1881', De *MS* S4-5 (1880) 709-735, 743-777.
Z.X., 'De geest des tijds', *De NS* 9 (1855) 460-482.
Z.X., 'De vrijwilligers bij de Infanterie', De *MS* S2-6 (1853-1854) 570-574.
[Zegers Veeckens Hz., L.,] V., 'Een oordeel over den soldaat in Nederland getoetst', *Het Vaandel* 6 (1856-1857) 575-598.
[Zegers Veeckens Hz., L.,] V., 'Onpartijdige stemmen over het nut der krijgsdienst', *Het Vaandel* 5 (1855-1856) 172-184.
[Zegers Veeckens Hz., L.,] V., 'Vrede', *Het Vaandel* 6 (1856-1857) 241-253.
Zwitzer, H.L., 'De militaire dimensie van de patriottenbeweging' in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas red., *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 27-50.

Summary

Burgerzin en soldatengeest is a study of how a profession, namely the Dutch officer corps, attempted, in the period from 1832 to 1914, to formulate a response to a problem it had identified. Almost all the officers who in the past expressed an opinion in public on the issue of the relationship between society and the army said that the relationship was bad, or at least that there was room for improvement. What were, according to them, the reasons why this relationship left so much to be desired? Should those reasons be sought on the side of the nation or the army? In the opinion of the officer corps, what had to be done to improve the relationship? What solutions did they suggest and what initiatives did they take to improve the position of the army within society? These questions, which are central to the study, were of vital importance to the Dutch officers, because the officers were convinced that the Netherlands would only be able to defend itself successfully against a foreign enemy if there were close cooperation between the nation and the army.

The main source for this study has been a large number of publications (articles, pamphlets and books) written by officers. The study begins in 1832, the year in which *De Militaire Spectator*, the oldest military journal in the Netherlands, was founded. In that year, the officer entered the public arena and began to participate in the public debate. It is this role as publicist, debater and spokesman in particular that the officer adopts in *Burgerzin en soldatengeest*. In the nineteenth century, officers made keen use of the printed press. Besides *De Militaire Spectator*, there were several other military periodicals, albeit that some of them were only short-lived. As was customary in the nineteenth century, the officers were also diligent in writing pamphlets in which they addressed numerous military issues. Military authors wanted to be read by a civilian public. They therefore attached great value to the articles they published in civilian periodicals, such as *De Gids*, *Vragen des Tijds*, *De Tijdspiegel*, *Onze Eeuw* and *Sociaal Weekblad*. Military publications provide an excellent insight into the way officers thought about the questions formulated above.

Opting to view the question of the relationship between society and the army mainly from the perspective of the officer corps is largely inevitable, because the officers formed the key party to the public debate on this issue. It is true that civilian participation in this debate is not entirely non-existent, and their contributions are also discussed in

Burgerzin en soldatengeest, but their input was much more limited than that of the servicemen. The officers dominated the debate. According to them, the fact that they often had to conduct the debate by themselves was indicative of the marginal position of the army in society. At the same time, and this was typical of their ambivalence, they were often quick to consider the involvement of civilians in military issues as inconvenient interference by laymen. Officers were all the more sensitive to the opinions of civilians because their own position in the debate on the relationship between the nation and the army was also at stake. Anyone expressing an opinion on the army was also, if only implicitly, commenting on the officer corps. Officers could not disregard their own role either. They knew that their image, tainted by the past, left plenty to be desired and they debated the underlying reasons and sought ways to improve their reputation.

In the debate on the relationship between society and the army, there were two entirely opposing views. The founder and editor-in-chief of *De Militaire Spectator*, J.C. van Rijneveld, was the architect and first advocate of a conservative-military view on this relationship, a view characterised by distrust. In his opinion, civilian society could not be entrusted with the defence of the country, because that society was dominated by short-sighted self-interest. In his view, the country's security could only be guaranteed if its defence were to remain the responsibility of the monarch. The army should remain a royal institution. He argued in favour of maintaining the social isolation of the army, an untouchable status which was all the more necessary because, in his opinion, the typical military virtues could only flourish in isolation. Civilian materialism had to be kept out of the barracks. At the same time, Van Rijneveld was of the opinion that the recruitment of the army should be based on the concept of a nation in arms. The nation was indeed to be involved in military matters, an opinion at odds with his defence of isolation. In the 1840s, he was increasingly accused of going up a blind alley, as he was at a loss as to how to deal with this dilemma. This criticism mainly came from a younger generation of military authors who were inspired by the ideals of liberalism.

These liberal officers, with W.J. Knoop and T.J. Stieltjes at the forefront, formulated a view on the relationship between society and the army which was at odds with that of Van Rijneveld. They expressed faith in the civilians, with whom they wanted to enter into close cooperation. They realised that until then those civilians had shown themselves to be rather adverse towards the army and national defence. In their view, that lack of interest was mainly the result of the introverted attitude of the army, which was largely a closed institution, still living in the era of the *ancien régime*. According to them, the army would only be able to gain the interest, the favour and the trust of the people if it were transformed into a public, efficient and national institution. An officer should no longer be allowed to consider himself a servant of the King, but should first and foremost be a citizen and have only the national interest at heart. The liberal officers saw it as their most important task to convince the civilians that, as long as its defence was organised on a national basis, the Netherlands could be properly defended. With its soldiers fighting in familiar surroundings of polders, dykes, rivers, marshes, quagmires and reed-lands, the tough Netherlands could gain the upper hand over any foreign enemy.

These two conflicting views determined the debate on the relationship between society and the army until 1914. The one group of officers eyed civilian society with suspicion, whereas the other pointed out the necessity and possibility of cooperation between civilians and the military, on a basis of trust. One group wanted to keep the army in splendid isolation, for fear of it becoming contaminated by civilian values, whereas the other advocated integration. And while the one group detested parliamentary involvement in the army, the other called on the representatives of the people to take charge of the military domain and subject it to (rational) legislation. These two views sharply divided the officer corps. This division was not clear-cut, however, in the sense that there were two clearly separated camps within the officer corps. The situation was more obscure than that because, and this was highly characteristic of the debate, a large number of officer-publicists were unable to make a clear choice. Within their own consciences, the two conflicting views constantly fought for priority, with the tendency towards isolation and the tendency towards civilianisation alternately gaining the upper hand. As will be demonstrated, military majority opinion was swinging back and forth, with the (defensive) feeling that the integration of society and the army should not go too far eventually dominating. Nonetheless, ambivalence remained the key word until the end.

Burgerzin en soldatengeest consists of three parts. The first part, entitled 'In Isolation', covers the period from 1832 to 1870. In those years, a small but very audible liberal minority within the officer corps fought in vain to free the army from its isolated position and transform it into an open, efficient and national institution. This minority focused mainly on what it considered to be a far too extensive system of fortresses, which stood in the way of rational organisation of the defence of the country. These attempts at reform failed however, in the face of resistance by the army leadership which, despite the liberal constitutional reform of 1848, was succeeding in limiting parliamentary influence on the army. The liberal officers felt they were mediators who, despite their best efforts, were unable to bring two hostile parties (the nation and the army) any closer together. They accused their fellow officers of adopting an arrogant and aloof attitude towards civilian society. In the opinion of the liberal officers, however, the well-to-do civilians deserved some of the blame as well, because they left the national defence to the professional soldiers too readily, despite the issue being a public matter in the general interest.

The liberal officers saw some rays of hope as well, however. In their opinion, the most important improvements were related to the position of the officers in society. Mainly owing to the constitutional reform of 1848, the emancipation of the officer to become a fully fledged citizen had been completed. He was no longer the obedient servant of the King. Two measures in particular contributed to this development. In the first place, the new Constitution granted all servicemen the right to be elected, whereas before 1848 that right had been the prerogative of senior and general officers. In the second place, the new Constitution prescribed that the promotion, discharge and retirement of officers was to be governed by legislation. The law in question, which was adopted in 1851, enabled the officers to enter into the public debate without fear of dismissal. Despite

these measures, however, the position of the officer remained ambiguous. He still ran the risk of being punished by his superiors or of his career being damaged if he publicly criticised the army leadership. In addition, many officers attached great value to the historically close ties between the army and the House of Orange, considering the King to be their commander-in-chief, whom they should obey unconditionally. They interpreted the officer's oath as an oath of allegiance to the sovereign *as a person*, which was at odds with the 1848 Constitution.

The second part of the study, covering the period from 1870 to 1891, is entitled 'A Panacea'. The German military victory over France greatly influenced opinion within the Dutch officer corps. The conservative-military ideal of an isolated army, preferably with as many professional soldiers as possible, had suddenly become obsolete. A large majority of the officers now became staunch supporters of the Prussian army model, characterised mainly by personal conscription. In Germany, unlike most other European countries including the Netherlands, wealthy citizens who were drafted were not allowed to have themselves replaced by a substitute. Every conscript joined the army in person. After 1870, the Dutch military publicists began to argue en masse in favour of abolishing all forms of conscription substitution. They considered personal conscription to be the panacea for all problems in the relationship between society and the army. Their reasoning was that the army would automatically develop into a full part of society if it became a carbon copy of the nation from a social perspective once personal conscription was introduced; in other words, once the rich and the poor were represented proportionally. After all, if the sons of rich citizens were forced to serve in the army as well, Parliament, in which the well-to-do held sway, could no longer afford to continue its stepmotherly treatment of that same army.

For most officers, embracing the Prussian army model coincided with a conversion to liberalism. This was no chance occurrence: they attributed a liberal and modern character to the Prussian military system, stemming from the enlightened mind of Scharnhorst and his fellow reformers. The Dutch officers by no means wanted to bring the authoritarian German form of government to their country. They were purely interested in the army system of their larger neighbour, which in their opinion would tie in perfectly with the Dutch political balance on account of its emphasis on equal rights and obligations. After 1870, Knoop's liberal views on the relationship between society and the army became the dominant view among officers. It became widely accepted among the officers to argue that (personal) conscription would enable the army to become strongly rooted within the nation. As the strength of the nation was meant to be displayed fully on the battlefield, the army should no longer be allowed to be an institution separated from the civilian population. In order to be able to lead this intended people's army properly, and in order to inspire sufficient confidence among the conscripts, the officers would have to have their feet planted firmly in society. It was therefore important for them to be brought up and educated in a civilian environment for as long as possible. Popular opinion among the officer corps held that Parliament should now elevate the defence of the country to become a subject for public concern. The 1874 Fortress Act, which

organised the national defence on a rational basis by putting an end to the mishmash of fortifications, was therefore seen by that majority as an important step forward.

One of the factors which made it possible for the majority of the officer corps to convert to the ideals of liberalism was the fact that the nature of liberalism changed dramatically after 1870. It began to focus less heavily on the freedom of the individual, while the laissez-faire philosophy also began to lose its edge. Instead, both the progressive and conservative forms of liberalism emphasised the necessity for social cohesion and public spirit. The liberals began to appreciate the constructive role the state could play in the socio-economic and moral-educative regard. The influence of the German *Kathedersozialisten*, lectern socialists, began to make itself felt. This re-evaluation of the role of the state appealed strongly to officers. Moreover, many prominent liberal politicians were now also in favour of introducing personal conscription, not only because they considered conscription substitution to be socially unjust, but particularly because they had come to appreciate conscription as a means of teaching young people discipline and a sense of duty. In addition, conscription could contribute to maintaining and enhancing national unity, which according to the liberals was under threat from emerging socialism and the tendency of both the orthodox Protestant and Roman Catholic sections of the populace to isolate themselves within their own organisational structures. A large number of civilians and officers united in the *Antidienstvervangingbond* (Union against conscription substitution), established in 1875, which campaigned for the introduction of personal conscription.

For a long time, the efforts of the *Antidienstvervangingbond* were unsuccessful. In Protestant circles, and even more so among Roman Catholics, there was fierce resistance to personal conscription, because these religious groups considered the barracks to be a pool of corruption where the morals of the militiamen were at risk. Therefore, they argued, parents should not be deprived of their right to pay off their sons' conscription. The power of the *Antidienstvervangingbond* was further undermined by the fact that a leftist-liberal minority was extremely averse to conscription being fulfilled in the barracks under strict military discipline. They considered this form of state coercion to be incompatible with civil freedom. J.K.H. de Roo van Alderwerelt was the best-known military representative of this movement. The civilian politician S. van Houten was his main sympathiser. These two men advocated an entirely different army model, characterised by a dual structure: firstly, a small army with a relatively large professional element, if necessary complemented by a limited contingent of conscripts; secondly an extensive and independently organised corps of armed civilians, on the basis of a universal duty to participate in military training. De Roo and Van Houten's ideal soldier was not a servile serviceman, but an armed citizen, who would be prepared to defend his freedom by force of arms if necessary.

This alternative army model, which also had many supporters among the Roman Catholic part of the population, was not open to discussion as far as the propagandists of the *Antidienstvervangingbond* were concerned. In their opinion, history had shown clearly that civilian armies as propagated by De Roo always came off worst on the battlefield when faced with disciplined and properly drilled armies. They therefore

demanded that the army have the monopoly on military training and exercises. In their view, the *schutterijen*, locally organised civil militias which operated independently from the army, should therefore step aside. To their regret, the members of the *Antidienstvervangingbond* found that, as a result of the political discord, the introduction of the Prussian army model, including personal conscription, was not feasible in the foreseeable future. Nonetheless, they had reason to believe, and this kept their hopes up, that public opinion was changing to their advantage, albeit slowly. This became apparent, *inter alia*, in the constitutional reform of 1887. In this amendment, the many restrictive stipulations regarding conscription which had been in the Constitution since 1815 were removed. Many officers subsequently concluded that conscription was now widely accepted as an intrinsic part of modern citizenship. Conscription was no longer considered a form of state coercion against which the citizen had to be protected by means of a great number of constitutional measures. Normalisation of conscription showed that the age-old great feelings of distrust between nation and army had decreased considerably.

The third part of this study, which runs from 1891 to 1914, is entitled 'For the preservation of military discipline'. The year 1891 saw a number of significant changes in the philosophy of the officer corps. During the great parliamentary debate on the so-called Bergansius Army Bill – an ultimately unsuccessful attempt to introduce the Prussian army model – the religious parties in particular had fired off a barrage of reproaches at the officer corps. The essence of these accusations was that the average officer was insufficiently concerned with the fate, both material and immaterial, of the militiamen. As a result of this criticism, a great many officers came to realise that they would have to put more effort into their task as educators of soldiers. Foreign examples also contributed to this realisation. Until 1891, the overriding idea among the officer corps had been that once the panacea of personal conscription had been introduced, the problems in the barracks would simply disappear. They now realised that those problems were partly the result of their own introverted attitude. An opposition periodical established in 1890, *De Landsverdediging*, argued in no uncertain terms that the arrogant officer corps was failing in its duty towards the rank and file and that it was by no means substantiating its claim that conscription would have a wholesome effect on the youth. Partly driven by this criticism, a majority of the officers began to take their educational task more seriously than before, on paper at least. *Burgerzin en soldatengeest* demonstrates, however, that despite the best of intentions, this role of educator did not live up to its promise in practice. It degenerated into a crude and frenetic attempt to keep the influence of socialism out of the barracks.

The philosophy within the officer corps took another remarkable turn after 1891. The issue of conscription substitution was no longer central to the military debate. Belief in personal conscription as a panacea for the problems in the relationship between society and the army was lost. When personal conscription was finally introduced in 1898, there was no atmosphere of jubilation among the military publicists. The reason was that too many officers feared that, now that the well-to-do citizens would have to serve in person, Parliament would give in to the temptation to reduce the burden of conscription considerably. In that case, personal conscription would mean they had brought a Trojan

horse into the barracks. This fear was not unfounded. Since the early 1890s, the leftist-liberals, led by Major A.L.W. Seyffardt, had argued strongly in favour of introducing the so-called Swiss army model. This model was characterised by a system of universal conscription, whereby the citizens only served a short time – no more than six months – in the barracks. No more time was needed, because in Seyffardt's reasoning, the citizens would prepare physically for their military task from their early youth. He hoped to be able to base his system on spontaneous enthusiasm in particular, rather than just on coercion. That enthusiasm would certainly come, he argued, if the citizens were no longer subjected to an un-Dutch soldiers' drill. Seyffardt emphasised the principle of 'all able-bodied men': in such a small country as the Netherlands, all male citizens should arm themselves, because only such a total mobilisation would be able to compensate somewhat for the numerical inferiority compared with the great powers.

Seyffardt, who as Minister of War did not succeed in introducing the Swiss army model in the Netherlands, later tirelessly continued to propagate his principle of 'all able-bodied men' as a publicist. He did more than just write, however. In 1900, he was one of the founders of the *Volksweerbaarheid* (People's Defence) association, which aimed to bring the Dutch people to the utmost level of fitness. He hoped that his fellow citizens would take part in physical exercise from an early age, as well as practise military skills, so that what he considered to be an artificial army - living in seclusion behind the walls of the barracks, detached from the nation - would become superfluous. The Swiss army model was also very popular among a group of progressive officers centred on the periodical *De Militaire Gids*. This journal advocated the evolution of the army in a democratic way, which meant the army, and in particular the officer corps, would lose its authoritarian and introverted *ancien-régime* nature. *De Militaire Gids* argued that with the introduction of personal conscription the army had become an exact copy of the nation from a *social* point of view. That was not enough, however. According to the journal, the transformation of the army in barracks into a civilian militia army was meant to ensure that the army would be a copy of the nation from a *mental* point of view as well. Only when that goal had been achieved, would people and army be able to actually form a harmonious entity.

To the majority of the officer corps, these ideas were taboo. In their view there were no two ways about it: from the mental point of view, the army was supposed to be a *mirror* image of materialistic civilian society. It was remarkable that, so long as the issue of personal conscription dominated the debate, the nature of the Prussian army model was progressive. After all, what was at stake was the socially just principle of equal rights for all. Now that it had become important to emphasise the importance of mental isolation within the walls of the barracks, the Prussian army model automatically began to appear more conservative. The majority of the officer corps had now been forced onto the defensive. They were no longer fighting to win anything, but to prevent themselves from losing something. From 1890 onwards, they mainly fought to maintain the army in barracks and with it, military discipline. This transformation from the progressive to the conservative manifested itself most clearly in the area of military judicial procedure. In this respect, the majority of the officers had for years been calling for modernisation,

more openness and a certain degree of professionalisation and civilianisation. When at the turn of the century, partly as a result of the Dreyfus affair, the very existence of the military judge came under discussion, however, that majority acted resolutely on the defensive. For the sake of military discipline, they argued, military justice should not be tampered with. The courts martial were to be maintained, because allowing civilian judges into the military realm would be fatal to the authority of the commanders and therefore to discipline in general as well.

The majority of the officer corps had their way in the end. In 1901, a moderate version of the Prussian army system was introduced, which was anchored more firmly in society by the Army Acts of 1912 and 1913. With the simultaneous disbanding of the *schutterijen*, the army gained the monopoly on military training and exercises. Two key reasons can be identified for the 'victory' of the Prussian army system. Firstly, *Volksweerbaarheid* only managed to win over a small majority of the Dutch population to its ideal of 'all able-bodied men'. The vast majority was not very enthusiastic at the prospect of unprompted exercising and therefore implied that an army system based on coercion was the only realistic option, in the same way that civilians would not pay taxes of their own free will. *Volksweerbaarheid* blamed its lack of success on sabotage by the establishment, which wanted to keep the military force under its own control at all costs. The second reason was the fact that, in view of the threat of socialism, a parliamentary majority eventually favoured a well-drilled and isolated army in barracks, which would not be susceptible to the "red virus". In the end, arming the entire male population in peacetime – the ultimate consequence of the Swiss militia model – seemed too dangerous an idea to most liberals and the religious parties.

Burgerzin en soldatengeest also focuses attention on the navy. The views of the naval officers on the relationship between society and the fleet were characterised by a large degree of resentment. Traditionally, the navy enjoyed greater popularity among the Dutch population than the army. According to almost all the navy publicists, however, that popularity was entirely gratuitous, as it was based only on the grand, seventeenth-century past of the fleet. Among the population, there was hardly any interest in the fate of the modern navy. And that fate, the naval officers agreed, was lamentable, because the navy was not given the opportunity to answer its calling on the high seas. It was condemned to perform stultifying tasks in the colonial waters and to contribute to the defence of the Dutch coast. There were, incidentally, navy publicists who realised that the navy had mainly its own introverted attitude to blame for the lack of interest from the public. Following their liberal colleagues in the army, they called for more openness and efficiency. They too, however, continued to believe in the possibility of a navy equipped with large ships, which would be able to live up to the Dutch reputation as a naval power the world over. They continued to be haunted by the ghosts of the great seventeenth-century admirals such as Tromp and De Ruyter.

According to the navy officers, in one area the navy was at a disadvantage compared with the army. Whereas the army was always assured of sufficient manpower because of conscription, the fleet was to a great extent dependent on the labour market for its

personnel requirements. Although there were some sea militiamen, their numbers were few and they were not allowed to serve in the colonies. The navy therefore mainly had to rely on the recruitment of volunteers. And that recruitment was largely unsuccessful. The navy constantly had to contend with personnel shortages. Out of bitter necessity, it recruited mainly young boys who were then pressed into signing a lengthy contract. This practice of child recruitment gave the navy a bad reputation, which was worsened by the many complaints about the harsh regime on board the naval ships. There was chronic discontent among the ratings, and as a result they joined their own union en masse, the *Matrozenbond* (Seamen's Union), established in 1897, which soon found itself pursuing a socialist course. The Netherlands was thus landed with a "red fleet". In a few cases, naval officers wrote openly that they were no longer able to trust their subordinates on board. In naval circles, there was only one solution to this acute crisis of authority. Like the army, the navy would have to begin making use of conscripts on a grand scale. Only through that instrument, it was said, would it be possible to anchor the fleet firmly in society.

The slump in personnel numbers in the fleet stood in stark, almost absurd contrast to the grand plans for the future which the naval officers entertained for the navy. Around the turn of the century, a new fervour had gripped this corps. After years of doubt as to the rationale of a proper navy, that is to say equipped with large ships, it had discovered a new task for the fleet. This task, which justified the purchase of a battle fleet, lay in the defence of the Netherlands East Indies against external threats. Following the rapid emergence of Japan as a naval power, this danger appeared to have become especially acute in a short space of time. Whereas the naval officers had long detested the colonies as a place where the navy was wasting away, the Indies were now its life buoy as a result of the new security situation in Asia. With a political majority sharing this fear of the Japanese threat, and convinced that holding on to the Indies was vital to the Dutch economy, Parliament seemed increasingly willing to equip the Netherlands with a fleet of large ships. In 1913, the government presented an ambitious fleet plan, which appeared to match the ambitions of the naval officers fully. It remained unclear, however, how the Netherlands would ever be able to afford and man such a fleet. On those points, the plan was rather vague. The plan was never implemented, as the outbreak of the First World War threw a spanner in the works. For the time being, the idea of a navy with large ships remained a fantasy.

The main difference between the navy and the army with regard to their relationships with society was that, especially after 1898, the army had become a copy of society as a result of conscription. In addition, the liberal-military views of Knoop and others, holding that the national defence should be based on close cooperation between the nation and the army, had gained universal recognition, albeit that this realisation had not led to the introduction of any form of universal conscription. The concept of a people's army was by now widely accepted, but no one seemed to think there was a requirement for a people's navy. The pursuit of a people's army, firmly rooted in the nation, was the greatest driving force behind the process of civilianisation of the army, which had begun after

1840. After 1900, this process, which had had the support of the majority of the officer corps since 1870, was called to a halt at the insistence of that same majority, because military discipline was at risk. A mental division had to be maintained between the army and society, so that the military community would not be contaminated by civilian values. The distrust towards civilians as first formulated by Van Rijneveld, together with Knoop's views, still to an extent determined military philosophy, with all the resulting ambivalence. This tension between the desire for social integration and the desire for mental isolation was to continue to dominate the issue of the relationship between society and the army during the rest of the twentieth century. Physically, socially and mentally, the navy long remained further removed from society than the army. Paradoxically, however, the fleet was much more strongly confronted within its own ranks with what the establishment considered to be the most serious social threat, namely socialism. Whereas many were alarmed at the idea of the "red fleet", no one appeared to be particularly concerned about a "red army".

Personenregister

Abel, F.E.L.A.: 157, 158, 175.
Aken, S. van: 328.
Alting von Geusau, G.A.A.: 348, 352.
Ambert, J.: 29, 75, 225.
Amersfoort, H.: 114.
Andersen, H.C.: 210.
Anten, W.M.H.: 230.
Asbeck, H.E. baron van: 361, 367, 369, 385.
Badon Ghyben, W.: 196.
Bakhuizen van den Brink, R.C.: 41.
Baretta, J.M.: 368.
Bas, F. de: 157, 164, 165, 175, 181, 236, 246, 291-295, 298-300, 303, 358.
Beek, H.C.J. ter: 229.
Beekman, A.A.: 212.
Beelaerts van Blokland, F.A.G.: 341, 343.
Beer Poortugael, D.J. den: 142.
Beer Poortugael, J.C.C. den: 93, 97, 101, 102, 134, 147, 148, 157, 159, 194, 197, 198, 209, 210, 220, 221, 304, 305.
Belt, J.C. van den: 365, 366.
Bemmelen, H.M. van: 370.
Benteijn, J.M.: 341.
Berends, L.G.: 244.
Bergansius, J.W.: 211, 236, 240, 241, 243, 245-248, 250-255, 261, 263, 267, 268, 270, 274, 275, 278, 285, 291, 294, 312, 313, 318, 320, 324, 329, 342, 492.
Bevaart, W.: 58, 59, 65, 100, 115, 122, 153.
Beijen, H.J.R.: 194, 209, 322, 233.
Bieberstein Rogalla Zawadsky, Ch.A. baron de: 163.
Binkes, J.W.: 201, 356.
Bischoff van Heemskerck, W.F.K.: 280.
Bismarck, O. von: 83, 84, 90, 94, 95, 105.
Blanken, J.W.: 89-92, 95, 96, 100.
Boogaard, F.H.: 214, 215, 233, 278, 298, 328.
Boogman, J.C.: 113, 114.
Booms, P.G.: 36, 45, 46, 48, 51, 58, 61, 75, 91-93, 99, 101, 106, 108, 130, 131, 143, 159, 160, 178, 187, 198, 220, 231-233, 236, 286.
Boonacker, J.F.H.: 213, 275, 318.
Bordes, J.P. de: 42.
Bosboom, N.: 245, 344.
Bosch, J.A. van den: 95, 100, 107.
Bosch Kemper, jhr. J. de: 30.
Bose, E. von: 343.
Bosman, W.C.: 310.
Bosse, P.Ph. van: 58.
Bredius, J.P.: 155, 178, 184.
Brentano, L.: 179.
Broese, P.R.: 21, 22.
Brouwers, H.J.: 240, 241.
Bruggen Hugenholtz, I.Th. ter: 122.
Brugman, C.A.: 386.
Bruin, P.B.: 242, 244, 245, 248.
Bruining, P.: 123.
Brunings, P.F.: 99, 142, 147.
Busken Huet, C.: 35.
Buys, J.T.: 54, 178, 182, 188-191, 201.
Buys, T.W.J.: 250, 277, 278, 280, 341.
Capellen tot den Pol, J.D. van der: 54, 135.
Casembroot, jhr. E.A.O. de: 63-65, 131.
Chesney, *Sir* George Tomkyns: 207-209, 220.
Clausewitz, C. von: 41.
Clockener Brousson, H.C.C.: 295, 296, 299.
Cohen Stuart, W.J.: 378.
Collette, P.P.C.: 253, 306, 308-310, 316.
Colijn, H.: 9, 14, 335, 349-352, 367-370, 389, 390, 392, 393, 396.
Cool, W.: 237, 273, 347, 349.
Cort van der Linden, P.W.A.: 370.

Dam van Isselt, E.W. van: 54.
Dam van Isselt, J.T.T.C. van: 233-238, 260, 270-273, 283, 287-289, 292, 324, 328, 331.
Dam van Isselt, W.E. van: 324, 328, 330, 331, 340, 341, 343, 344, 351, 353, 394, 396, 405.
Dedem, A. baron van: 246, 247.
Delprat, F.A.T.: 92, 93, 160.
Domela Nieuwenhuis, F.: 295, 297, 298.
Dommers, J.H.H.: 111, 299.
Donk, P.: 343.
Donker Curtius, D.: 45, 70.
Dozy, G.J.: 208.
Drabbe, J.: 11, 158, 180, 181, 195, 227, 228, 237, 258.
Drabbe, L.H.A.: 346.
Dragomirov, M.I.: 292, 293.
Dreyfus, A.: 15, 307-310, 315, 316, 494.
Dudok van Heel, A.E.: 340, 348, 352.
Dufour, R.: 299.
Du Maurier, Guy: 348.
Dumbar, G.: 70, 93, 178.
Duymaer van Twist, L.F.: 386, 387, 391.
Dijk, J.J.C. van: 307, 313.
Eland, K.: 211, 250, 274, 275, 280-282, 317-323, 329, 332, 333, 335, 347, 366.
Ellis, A.G.: 313, 361, 362, 365, 370, 377, 378, 384, 385.
Elst, J. van der: 361, 362, 364, 365.
Emma, prinses: 322.
Engelberts, W.M.: 328, 363.
Engelbregt, J.H.: 233.
Engelvaart, A.: 140, 159, 160, 166.
Engen, F.A. van: 311, 313, 342.
Enslie, J.: 121, 124.
Ermel Scherer, F.G.A. van: 350, 351.
Erp, Th.C. van: 349.
Erp Taalman Kip, W.F. van: 375, 382.
Evers, F.J.H.: 361.
Eyssonius de Waal, R.H.: 194.
Eysten, J.: 314.
Fabius, A.N.J.: 251, 324.
Fabius, G.C.A.: 328, 342, 344, 346.
Fabius, J.C.: 246, 326.
Feber, H.J.A.: 299.
Feber, W.J.H.: 299.
Forstner van Dambenoy, H.F.C. baron: 60, 63.
Fransen van de Putte, I.D.: 178.
Geer van Jutphaas, B.J.L. baron de: 253.
Geerling, F.L.: 374, 375.
Geertsema, J.H.: 178.
Gelder, W.H.M. de: 357.
Gemert, N.G. van: 213.
Gijsberti Hodenpijl, G.H.J.: 226.
Gilse, J.A. van: 317, 321, 322.
Gisius Nanning, F.P.: 21, 22.
Glasius, L.J.M.: 145, 147, 148, 160, 196, 212, 224.
Gobée, T.C.: 356, 358.
Goltz, Colmar baron von der: 270, 271, 290.
Gooren, R.H.E.: 165.
Goudschaal, P.R.: 235, 343.
Graafland, jhr. G.J.W.C.H.: 335, 342, 347.
Groen van Prinsterer, G.: 57, 177.
Groeneveld, H.W.: 248.
Guyot, H.D.: 247, 358, 359, 366, 406.
Hagen, T.J.: 294.
Hamel, G.A. van: 305, 309, 315.
Hasselbach, W.J.J.: 396.
Heemskerk Azn., J.: 100-103, 200, 201.
Heemskerk, Th.: 347, 349, 367.
Heineken, W.: 178, 179.
Hendrik, prins: 322.
Hengel, A. van: 371.
Heijermans, H.: 277.
Heyligers, R.W.D.: 306.
Hingman, W.: 294.
Hoefer, F.A.: 246.
Hoeven, H. van der: 301-306, 311, 312.
Hoff, J.P. van den: 350.
Hogendorp, G.K. van: 26.
Hojel, W.C.: 172, 181, 198, 236.
Homme Blanc, L', zie: Nepveu, C. baron.
Homme Gris, L', zie: Nepveu, C. baron.
Honoré Naber, S.P. L': 387.
Hoog, M.C. van der: 344.
Hoogenboom, W.: 144, 157, 246, 247, 331.
Houten, S. van: 178, 182, 184, 192, 204, 247-249, 251, 261, 262.
Huber, M.C.U.: 158, 175, 183, 229, 233.
Hubrecht, P.F.: 236.
Hudig, F.W.: 360.
Hugenholtz, F.W.N.: 312, 314, 385.
Huizinga, J.: 9.
Jähns, Max: 189.
Jansen, M.H.: 116, 117, 123, 124.
Janssen, G.L.: 298.
Janssen, P.A.: 298.
Jeekel, C.A.: 374.
Joekes, J.C.: 374.
Jonckbloet, W.J.A.: 93, 161, 178.
Jonckheer, J.: 383, 384.

Kalff, G.: 245, 326, 327.
Kappeyne van de Coppello, J.: 178.
Kempe, E.: 230, 357, 359, 374.
Kempees, J.C.J.: 34, 35, 49, 50, 73.
Kempenaer, J.M. de: 45.
Kerdijk, A.: 178, 179, 181, 288, 289.
Kielstra, E.B.: 302.
Kien, N.P.J.: 178.
Kiersch, H.J.P.A.: 326, 330.
Klerck, jhr. G.J.G.: 194.
Klerck, jhr. R.A.: 56.
Klinkert, W.: 165.
Knoop, W.J.: 35-43, 46, 50, 51, 55, 57, 61-63, 67, 71, 74-76, 83, 87-91, 94, 96, 98, 100, 102, 103, 109, 111-113, 116, 121-123, 129, 130, 134, 141-143, 146-149, 151, 152, 154, 155, 159, 161, 163, 164, 166-168, 170, 173, 174, 181, 188, 196, 206, 212, 219-221, 258, 259, 335-337, 339, 340, 369, 370, 380, 394, 407, 488, 490, 495, 496.
Kollewijn, A.M.: 340.
Kool, A.: 198, 200, 234-236, 240, 287, 322, 323, 324, 332, 333, 335, 347, 356.
Koolemans Beijnen, G.J.W.: 220, 221, 246, 250, 301-303, 305, 306, 309, 310, 313, 315, 316, 325, 329, 361.
Korthals Altes, E.J.: 340.
Koster, P.: 361.
Kraijenhoff van de Leur, A.R.: 209, 350.
Kromhout, J.H.: 273, 274.
Kuyper, A.: 177, 211, 219, 246, 320, 321, 326, 339, 340, 343, 403.
Kuyper Hz., G.: 48-50, 131.
Laan, K. ter: 351.
Land, S.T.: 358, 375, 378, 391.
Landolt, H.M.F.: 86.
Langeveld, H.: 349-350.
Lennep. J. van: 54.
Levy, J.A.: 183, 188, 212, 246, 309, 315.
Limburg Brouwer, P.A.S. van: 91.
Limburg Stirum, M.D. graaf van: 160, 161, 163, 167, 170, 171, 174, 175, 177, 178, 183, 184, 186, 189, 190, 192, 193, 200, 201, 205, 244-246, 254, 274.
Lipman, S.P.: 116.
List, F.C.: 30.
Löben Sels, E. van: 55.
Lodewijk XIV, koning: 42.
Loeff, J.A.: 313, 314.
Lotsy, J.S.: 122.
Luitjes, Tjerk: 297.
Luzac, L.C.: 45.
Lyautey, H.: 292, 293, 300, 338.
Maanen, H.J.D. van: 329.
Maas Geesteranus, A.M.: 190.
Macalester Loup, R.: 246.
Mackay, Æ. baron: 240, 252.
Mackay, C.W.F. baron: 386.
MacLeod, N. (adm): 114.
MacLeod, N. (gen): 205.
Mahan, Alfred Thayer: 367.
Mandele, H.J. van der: 246.
Marchant, H.P.: 322, 333, 342, 343, 345, 346, 351, 262.
Marx, Karl: 180, 296.
Meijboom, M.A.E.J.: 324, 330.
Meijer, W.H.: 383.
Merlen, jhr. B. van: 76.
Meurs, C.T. van: 53, 55.
Meza, C.J. De: 85.
Michels, A.W.: 386, 388.
Mill, J.S.: 69.
Moch, Gaston: 331.
Mollinger, G.F.F.A.: 92.
Moltke, H. von: 147, 148, 280, 282, 322.
Morks, A.J.: 274.
Mulder, L.: 34, 36, 76-78, 84, 86, 92, 93, 187, 236, 285.
Mulken, J.J. van: 62, 139, 140, 166, 198, 232, 286.
Mutsaers, W.P.A.: 240, 241.
Napoleon III: 83, 84, 94, 139.
Nepveu, C. baron: 48, 52, 53, 56, 59, 60, 62, 63, 66, 78, 81, 82, 86, 87, 95, 128, 131, 140, 152, 167, 202, 257, 393, 399.
Netscher, P.M.: 65, 66, 93.
Neumann, F.X.: 180.
Neve, C.J.J. de: 367, 369, 385.
Neve, E.K.A. de: 293.
Nispen tot Sevenaer, jhr. C.J.C.H van: 202, 203.
Nypels, G.: 331.
Obreen, J.M.: 120.
Oly, T.: 326.
Oolgaardt, H.: 288.
Oud-Soldaat, zie: Stieltjes, T.J.
Pekelharing, B.H.: 178.
Pennink, J.F.: 202.
Perk, M.A.: 178.
Pesch, C.L. van: 142, 147, 156, 217, 232.
Petit, W.L. de: 146, 148, 175, 183, 225-228, 231, 295, 400.

Pierson, A.: 212.
Pierson, N.G.: 274.
Pilaar, J.C.: 120.
Pinto, A.A. de: 308.
Pols, M.S.: 301, 304-306, 309, 316.
Polvliet, G.: 327, 344.
Pop, W.F.: 213.
Potgieter, E.J.: 37, 41, 326.
Putman Cramer, C.J.W.: 369.
Proudhon P.-J.: 152.
Quant, L.J.: 370.
Raalte, E.E. van: 314.
Raat, H.: 191.
Ram, jhr. J.H.: 335, 336, 339, 342, 343, 347, 349, 398, 399.
Rambonnet, J.J.: 369, 370, 390, 391, 405.
Rappard, W.F. ridder van: 347.
Ras, M. de: 280.
Redelé, A.E.: 328.
Reekers, F.J.M.A.: 243, 326.
Rehm, A.O.: 185.
Reitsma, S.A.: 342.
Reuther, A.E.: 193, 198, 199-201, 203, 204, 206, 214, 236, 240, 241, 247, 249, 254, 261, 262, 269, 290, 320.
Ridder, D.M.E. de: 280.
Rodi de Loo, H.E.W.: 87.
Roelants, C.: 296.
Roest van Limburg, A.E.: 351.
Roest van Limburg, Th.M.: 25.
Rollin Couquerque, L.M.: 309-311.
Romein. J.: 9.
Roo van Alderwerelt, J.K.H. de: 62, 78, 80, 83, 85, 86, 88, 89, 91, 93-97, 101-110, 123-125, 129, 131, 132, 135, 140, 141, 146, 149, 152, 156, 163-169, 175, 178, 182, 184, 194, 198, 199, 235, 249, 254, 261, 262, 269, 335, 336, 341, 381, 491.
Roorda van Eysinga, S.E.W.: 105.
Rooseboom, W.: 114, 143, 144, 147, 151, 152, 156-158, 161, 165, 169, 180, 200, 201, 204, 210, 214, 236, 240, 251, 252, 257, 258, 302, 366, 367.
Rose, W.N.: 53, 55.
Rossum, J.P. van: 309-312, 342, 358, 362, 364-366, 369, 370, 373, 378, 380-386, 391, 407.
Ruitenbach, D.J.: 338, 346, 353, 404, 405.
Russer, A.S.: 324.
Rüstow, F.W.: 97.
Rutgers van Rozenburg, jhr. J.W.H.: 253, 263, 274.
Ruijs de Beerenbrouck, jhr. Ch.J.M.: 391.
Rijk, J.C.: 115, 119.
Rijneveld, J.C. van: 21-25, 28-31, 33, 35-37, 42, 43, 47-49, 55, 62, 94, 106, 127-129, 258, 262, 407, 488, 496.
Sabron, F.H.A.: 347.
Sasse van Ysselt, jhr. A.F.O.: 314.
Savornin Lohman, A.F. de: 316, 320, 326, 344.
Say, J.B.: 69.
Schaepman, H.J.A.M.: 242, 243, 254, 274, 326.
Schaper, J.H.: 297.
Scharnhorst, G.J.D. von: 36, 92, 154, 175.
Scheffer, H.J.: 217.
Schepel, J.: 196, 204, 215, 220, 247.
Schermbeek, J.C. van: 299.
Scheurleer, D.F.: 360, 361.
Schimmelpenninck van der Oye, J.E.N. baron: 246-247, 267, 280, 302.
Schimmelpenninck van Nijenhuis, R.J. graaf: 108.
Schmid, L.M.A. von: 289.
Schmoller, G.: 179.
Schneider, C.D.H.: 145, 195, 274, 278, 294.
Schokking, J.C.S.: 387, 392.
Schönstedt, W.C.: 280, 281, 328.
Schrieck, P.G.J. van der: 198.
Schubart, J.W.: 108, 143, 144, 173, 178.
Scott, *Sir* Walter: 217.
Seret, H.: 246.
Seyffardt, A.L.W.: 195, 206, 207, 219, 248-251, 254, 258, 262, 267-270, 273-275, 278-280, 294, 296, 318, 320, 323-329, 332, 333, 338, 363, 397, 400, 403, 493.
Siborne, W.: 36.
Sickesz, C.J.: 97, 101, 240.
Sieburgh, N.C.: 118.
Six, jhr. J.D.: 179, 185.
Slobbe, B.W.T. van: 349.
Sloet tot Oldhuis, B.W.A.E. baron: 54, 76.
Sloten, P.K.P.J. van: 168, 169, 171, 172, 181, 197.
Snijders, C.J.: 217, 220, 259, 296.
Snijders, W.G.F.: 350, 351, 393.
Speijk, J.C.J. van: 114.
Spits, F.C.: 59.
Sprokkelaar, zie: Petit, W.L. de.
Spruyt, C.B.: 183, 188, 189, 191, 205, 240, 246.
Staal, H.P.: 216, 250, 329, 346, 347, 352.
Staalman, A.P.: 376, 377.
Star, J.M. van der: 201.
Staring, W.C.A.: 93.
Stein, L. von: 179, 180, 182, 185, 224, 235, 270.

Steyn Parvé, D.J.: 236.
Stieltjes, T.J.: 36-38, 40, 50, 51, 56, 61, 62, 86, 88, 93, 96, 99, 103, 104, 107, 109, 122, 129, 130, 135, 140, 142, 146, 149, 152, 163, 165-169, 175, 178, 184, 198, 234, 280, 335, 339, 341, 488.
Stoffel, E.G.H.C. baron: 145, 146, 185.
Stokvis, J.E.: 324.
Storm, L.D.: 45,
Storm van 's Gravesande, jhr. C.M.: 54, 59, 62, 93, 163, 198.
Swaving, J.C.: 278-280, 328, 342.
Sijpkens, E.R.: 107, 122, 123.
Sypesteyn, jhr. J.W. van: 42, 93.
Tak van Poortvliet, J.P.R.: 267.
Talma, A.S.: 326.
Tasman, H.J.: 342.
Tellegen, B.D.H.: 152, 155, 204.
Tersteeg, J.: 277.
Terwisga, W.H. van: 223, 280, 341, 344.
Thierens, A.E.: 362, 365, 378, 384, 385.
Thomson, L.W.J.K.: 230, 281, 335-343, 345-347, 351-353, 362, 373, 381, 382, 385, 387, 388, 391, 397-401, 403.
Thorbecke, J.R.: 25, 36, 45-49, 51-54, 57, 59, 60, 65, 88, 89, 100-102, 105, 117, 148, 153, 159, 160, 178, 179, 181, 182, 204.
Tienhoven, G. van: 267-268.
Tindal. jhr. H.P.: 210-213, 217, 218, 221, 274.
Tissot van Patot, L.: 286, 287.
Tonnet, J.C.C.: 405, 406.
Travaglino, J.A.N.: 252, 253.
Treub, M.W.F.: 326, 327, 363.
Troelstra, P.J.: 322.
Tuerenhout, F.A.V.W.H. van: 9, 143, 145, 147, 151, 152, 154-158, 161, 162, 164, 165, 169, 173-175, 180, 183, 185, 187, 197, 202, 204, 233, 236, 250, 257, 258, 291, 303, 304.
Tydeman, M.: 321, 322.
Umbgrove, W.J.G.: 369.
Valckenier Kips, J.H.: 345, 350, 361.
Veegens, J.D.: 155, 178, 180, 191, 247, 302.
Veer, J.K. van der: 297.
Velde, H. te: 182, 190.
Verhey, J.B.: 281, 314, 320, 321, 356, 362.
Verkouteren, H.: 326.
Verloren van Themaat, P.: 309.
Verstegen, A.G.A.: 376, 377.
Viruly Verbrugge, W.A.: 203, 204, 247, 251.
Visser, W.M.: 355, 374.
Vlaming, L. de: 230, 246.
Vleuten, L.C. van: 146.
Vliegen, W.H.: 298.
Vloten, J. van: 105, 107.
Vlijmen, B.R.F. van: 242, 244, 320, 321, 341.
Voet, J.H.: 50, 51, 56.
Waal. J. de: 214.
Waal Malefijt, J.H. de: 312.
Wagner, A.: 179, 180.
Weitzel, A.W.P.: 33, 34, 36, 49, 50, 52, 55, 56, 73, 76, 77, 86, 93, 99, 101, 128, 131, 151, 166, 200, 201, 204, 215, 216, 228, 229, 239, 278, 289.
Wenckebach, H.J.E.: 217.
Wentholt, J.: 367, 368, 379.
Wesenhagen, A.C.: 307, 310, 311.
Wilhelmina, koningin: 114, 276, 321, 322, 346, 370.
Willem I, koning: 21, 26, 27, 38, 113, 115, 116, 179.
Willem II, koning: 30, 40, 45, 50.
Willem II, prins: 112.
Willem III, koning: 50, 56-59, 61, 89, 94, 108.
Willenborg, F.A.: 252.
Winkler Prins, A.: 190-191.
Wit, C. de: 214.
Witt, J. de: 39, 140, 209, 213.
Wolbers, J.: 143.
Zegers Veeckens Hz., L.: 111.
Zola, E.: 307.

Lijst van afkortingen

ADVB	Antidienstvervangingbond
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
AW	*Allen Weerbaar*
BMGN	*Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*
BVL	Bond van Vrije Liberalen
CW	*Crimineel Wetboek*
De MG	*De Militaire Gids*
De MS	*De Militaire Spectator*
De NMS	*De Nieuwe Militaire Spectator*
De NS	*De Nieuwe Spectator*
hbs	hogere burgerschool
HEK	*Handelingen Eerste Kamer*
HKS	Hogere Krijgsschool
HMG	Hoog Militair Gerechtshof
HTK	*Handelingen Tweede Kamer*
IMT	*Indisch Militair Tijdschrift*
KB	Koninklijk Besluit
KMA	Koninklijke Militaire Academie
KNIL	Koninklijk Nederlands-Indisch Leger
LU	Liberale Unie
MB	*Militair Blad*
MRT	*Militair-Rechtelijk Tijdschrift*
MV	*Verslag Marine-Vereeniging*
MW	*Militair Weekblad*
MWO	Militaire Willemsorde
NA	Nationaal Archief
NHW	Nieuwe Hollandse Waterlinie
NIMH	Nederlands Instituut voor Militaire Geschiedenis
NJV	Nederlandsche Juristen-Vereeniging
NNBW	Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek
NRC	*Nieuwe Rotterdamsche Courant*

OV	*Onze Vloot*
RM	*Recueil Militair*
S	*Serie*
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiders Partij
SDB	Sociaal-Democratische Bond
SDMB	Sociaal-Democratische Militaire Bond
SW	*Sociaal Weekblad*
VBK	Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap
VBK	*(Verslag/Orgaan) Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap*
VBZO	*Verslagen der Vereeniging tot behandeling van op de Zeemacht betrekking hebbende onderwerpen*
VDB	Vrijzinnig-Democratische Bond
VMO	voorbereidend militair onderricht
VOC	Verenigde Oostindische Compagnie
WIC	Westindische Compagnie
WMS	*Wetboek van Militair Strafrecht*

Curriculum vitae

Ben Schoenmaker studeerde van 1979 tot 1987 geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Vervolgens werd hij ter vervulling van zijn militaire dienstplicht, in de hoedanigheid van reserveofficier academisch gevormd (ROAG), te werk gesteld bij de toenmalige Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf, een onderdeel van de Koninklijke Landmacht. Na afloop van zijn militaire diensttijd aanvaardde hij bij diezelfde instelling een functie als wetenschappelijk medewerker. Sindsdien publiceerde hij een groot aantal artikelen en boeken over het verleden van de Nederlandse strijdkrachten en over de militaire geschiedenis in het algemeen. In 2005 gingen de diverse militair-historische diensten op in het nieuw gevormde Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) van het Ministerie van Defensie. Ben Schoenmaker bekleedt binnen het NIMH momenteel de functie van hoofd van de Afdeling Operationele Dienstverlening en Ondersteuning.